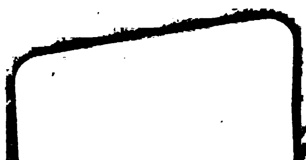

5–7

FOLKEUDGAVE

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

GYLDENDALSKE
BOGHANDELS
• • FORLAG • •

10.—11. HEFTE

1 KRONE

SUBSKRIPTIONSINDBYDELSE

Ca. 25 Hæfter à 30 Øre

DANSK ORDBOG FOR FOLKET

UDGIVET AF

CAND. PHILOL. **B. T. DAHL** OG CAND. MAG. **H. HAMMER**

UNDER MEDVIRKNING AF

PASTOR EMERITUS **HANS DAHL**

I mange Aar har *Molbechs Ordbog,* der i 1859 udkom i 2den Udgave, været udsolgt, og længe har Publikum følt Savnet af en dansk Ordbog, der var let tilgængelig og beregnet for Folk af alle Livsstillinger.

Gyldendalske Boghandel, paa hvis Forlag Molbechs Ordbog udkom, har da ogsaa for adskillige Aar siden planlagt Udgivelsen af en ny tidssvarende dansk Ordbog. Det var fra første Færd Forlagets Ønske, at denne Ordbog skulde være en **Ordbog for Folket,** uden altfor besværligt videnskabeligt Apparat, af et ikke for stort Omfang og til en saa lav Pris, at den kunde vinde Indgang i alle Hjem. Denne Plan faldt nøje sammen med den, som de udmærkede Sprogmænd, der staar som Værkets Udgivere, havde udkastet for deres i lange Tider forberedte Arbejde.

Værkets Plan.

Dansk Ordbog for Folket udarbejdes efter følgende Grundsætninger:

1) Det er denne Ordbogs Formaal at blive *en Genspejling saa tro som muligt af vort nu gængse Tale- og Skriftsprog;*
2) alle de i vort dannede Tale- og Skriftsprog brugte Ord vil, saavidt muligt, blive meddelte, med Angivelse af deres Oprindelse eller Afled-

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

V

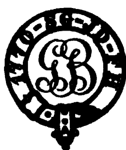
TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

5. BOG: FØDEMIDLER

FOLKEUDGAVE

KØBENHAVN
GYLDENDALSKE BOGHANDELS FORLAG (F. HEGEL & SØN)
GRÆBES BOGTRYKKERI
1903

FØDEMIDLER

1.

Der er næppe noget andet ydre Livsvilkaar, der kommer Føden nær i Betydning. Af sund og tilstrækkelig Næring afhænger Barnets Vækst og Udvikling, den Voksnes legemlige og aandelige Velbefindende.

Hos de nordiske Folkeslag viser Fødemidlernes Udviklingshistorie sig som en jævn Fremadskriden. Vi møder ikke her som i de sydeuropæiske Lande disse bratte Omvæltninger, hvor en udviklet Kultur med Et maa bukke under i Kamp mod et indvandret Folks raaere Tilstand. Derhos er Udviklingens Gang for Nordens Vedkommende ligesom tegnet med fastere Træk, for saa vidt det barske Vejrlig her forstærker Trangen til Føde, samtidigt med at det letter dens Opbevaring. I begge disse to Henseender afgive Forholdene i Norden Eksempel paa en naturlig og tydelig Udvikling.

Det første Trin, som vi formaar at skelne, er Tilstanden i den saakaldte «ældre Stenalder», en Kulturperiode, der for Nordens Vedkommende almindeligt henføres til mindst 3000 Aar før Kristi Fødsel.[1] De mærkelige «Køkkenmøddinger», Affaldsdynger fra hin Tids Maaltider, aabne os Indblik i den daværende Befolknings Levemaade. Endnu er Arnestederne kendelige, Spor af Kul og Aske, spredte Potteskaar mellem Skaller i Millionvis af spiste Østers, Muslinger og Snegle og utallige Knokler af Dyre- og Fuglevildt, ofte spaltede for at uddrage Marven — alt et levende

Billede af et Fisker- og Jægerfolks Hjem, en flygtig Lejrplads paa Slægternes stadige Togt efter Føde.

Hin Befolkning har kendt til at frembringe Ild ved Hjælp af Fyrstene, den har fremdeles haft Færdighed i at brænde Lerkar. Men tør vi heraf slutte, at den ogsaa har haft til Sædvane altid at koge og stege sin Føde? Vi staa her ved et Spørgsmaal af største Betydning for Bestemmelsen af ikke blot denne men ogsaa de følgende Tidsalderes Levemaade.

Tilsyneladende ligger den Slutning saa nær, at man i hin Tid har plejet baade at stege og koge. Men med Nødvendighed følger dette ikke af, hvad der foreligger. Kullet og Asken kunne for en stor Del hidrøre fra Vinterbaal, tændte blot til Menneskers Varme. Potteskaarene og de svedne Knokler kunne lige som de mange brugelige men ubrugte Redskaber, Vaaben og Smykker, der findes henkastede mellem Affaldet, hidrøre fra Offermaaltider med Gaver bragte til Guderne, en Skik, der den Dag i Dag kan iagttages hos mange vilde Folkeslag. Stegning og Kogning kan med andre Ord have været Undtagelsen, ikke Reglen. Strengt nødvendig er da hin Forklaring ikke. Og meget taler imod den.

Thi endnu saa langt ned som i det 16de Aarhundrede beretter en kyndig Forfatter, Olaus Magnus, at de nordiske Folk spise Kødet blot saltet, enten lufttørret eller røget, men uden at koge det.[1] Og selv ned til vore Dage har den Skik holdt sig i Norden: at spise «Spegekød», det er Kød, der blot har været ophængt i Røg, men iøvrigt er raat. Saadanne Sædvaner kunne umuligt være fremvoksede af en oprindelig Tilstand, hvor det var Skik at koge og stege det, der skulde nydes.

Den egentlige Grund, hvorfor vi underskyde en tænkt Kogning og Stegning, er vor egen Modbydelighed for det Blodige. Denne er imidlertid af langt senere Oprindelse. Den stammer fra det Gammeltestamentlige: «Du maa ikke spise Kød med Blodet i, thi Blodet er Sjælen»,[2] og har først i Følge med Kristendommen vundet Indgang hos de nordiske Folk. Og selv ikke endnu har den fuldt ud gennemtrængt Bevidstheden. Endnu nydes i Norden og det nordlige Tyskland de for andre Folkeslag saa modbydelige Retter: Blodpølser og Blodkager. Endnu fortæres i England Kødet ofte kun halvstegt og rødt, medens Blodet undskyldende betegnes som Saft.

Vist er det, at selv langt ned i Oldtiden fandtes denne Afsky for Blodet og det Blodige ikke hos Nordboerne. Hvor ofte for-

tælles det ikke i Sagaerne, at Den og Den har drukket af et fældet Uhyres Blod for at arve dets Kraft. Ja selv Menneskeblod, slagne Fjenders Blod, drak man. End ikke Kristendommen formaaede straks fuldt at faa Bugt med denne Skik. Efterat Danmark længst var kristnet, hører vi endnu omkring Aar 1080 om en af Landets mægtigste Høvdinger, Eigil Ragnarsøn paa Bornholm, at han efter en Kamp har stillet sin Tørst ved at drikke af de Faldnes Blod. Og den offentlige Mening fordømte ham ikke. Stemningen var aabenbart for ham baade da og senere, da han paa Grund af gentagne Sørøverier endelig blev domfældt af Knud den Hellige, overmandet og hængt.

Man vogte sig altsaa for at overføre en senere Tids Begreber og Tilstande paa hine oprindelige Forhold. Den ældre Stenalders Folk har uden Tvivl med Velbehag baade spist det Blodige og drukket Blod. Kogning og Stegning af Kød forblev vistnok i lange Tider en Tillavningsmaade, der kun vankede ved de sjældne og højtidelige Lejligheder, ved Offermaaltider og hos Høvdingen ved Fest. Kogning blev først nødvendig langt senere ved Tillavning af Herreretten Grød. Derfor fik ogsaa det dertil nødvendige Kar, Gryde, sit Navn efter Grød. Først Vikingetogene og den fremtrængende Kristendom lærte, at man i de sydlige Lande brugte altid at koge eller stege, og det blodige Maaltid var at anse for en ligefrem Synd. Endnu naar Saxo skal udmale Forskellen mellem Stærkodder og den overforfinede Kong Ingild, véd han ingen anden Betegnelse end, at hin holdt paa, at Føden skulde være utillavet, denne lod Kødet først koge og derpaa stege.[1]

Efter den ældre Stenalder fulgte den yngre, der atter afløstes af Bronzealderens og Jærnalderens forskellige Perioder. Vi er vel ikke i Stand til i det Enkelte at bestemme Levemaadens Ejendommeligheder indenfor hvert af disse Udviklingstrin, men vi kunne tydeligt paavise den store Forskel, der adskiller det hele Tidsrum baade fra den Tid, der gik forud, og fra den, der fulgte efter.

Det afgørende Fremskridt, der foregik i Bronzealderen, var, at Befolkningen gik over fra at være et blot Jæger- og Fiskerfolk til ogsaa at drive Kvægavl og nogen Agerdyrkning. Betydningen af denne sidste Erhvervsgren maa dog næppe anslaas for højt. Middelalderen igennem og selv langt ned i den nyere Tid vedblev Agerdyrkningen at spille en kun liden Rolle sam-

menlignet med Nutids Forhold. Det er saaledes oplysende for Tilstanden i Middelalderen, at tyske Udsendinge, der Aar 1128 have gæstet Danmark og utvivlsomt besøgt Skaane, kunde udtale deres Dom over Landet saaledes: Jagt, Fiskeri og Kvægavl udgør Danmarks Rigdom, Kornavl er der kun lidet af.[1]

Paa Fødemidlernes Omraade vare de til dette Omslag svarende Fremskridt meget betydelige. Mest iøjnefaldende vare de uden Tvivl, hvad Drikke angaar. Foruden de hidtil kendte, Vand og Blod, fik man nu Mælk og næppe længe efter ogsaa Øl og Mjød. Mælk afgav baade som nymalket, sød, og som hengemt, sur, en ypperlig Læskedrik. Øl maa i Følge Sagens Natur, da der kun avledes lidet Korn, i lange Tider have været en kostbar Drik, der selv hos de Rige ikke vankede til daglig, men kun frembares ved festlige Lejligheder. Det er næppe tilfældigt, at Ordet «Øl» i de nordiske Sprog er gaaet over til at betyde Gilde: Barsel (Barnsøl), Fæstensøl, Gravøl. Mjød var ligeledes kun Festdrik. Vel maatte der under Datids Forhold kunne indvindes en betydelig Mængde Honning. Kun en ringe Del af Landet var virkelig opdyrket, Resten laa hen, Skovbund og Overdrev, som et milevidt Blomstertæppe. Men ikke al Honning lavedes til Mjød, en stor Part nødes uden Tvivl raa eller anvendtes som i en langt senere Tid Sukker.

Foruden Honning har man tidligt lært at skaffe sig en anden Nødvendighedsartikel til Madlavning: Salt. I Danmark indvandtes dette ved Brænding af saltholdigt Tang, i Norge ved Kogning af Havvand paa Kysten. Sverige var ugunstigt stillet, for saa vidt dets Beliggenhed ved den halvferske Østersø udelukkede Beboerne fra denne nemme Indvindingsmaade. De maatte da nøjes med at faa det indført fra Naboerne. Samtidigt med Ølbrygning har man sikkert ogsaa lært at tilvirke Eddike, der jo med Lethed lader sig lave af Øl. Naar saa hertil kommer, at mange vildtvoksende Planter delvis maa kunne have erstattet de egentlige Krydderier, har man uden Tvivl tidligt haft en Trinrække færdig, hvor intet væsentligt Led manglede, hverken det Søde eller det Sure, det Bitre eller det Skarpe.

En meget gammel Anvendelse af Korn har det været at male det til Mel paa Haandkværn og derpaa koge dette sammen med Mælk. Den herved dannede Ret, Grød, er den ældste varme Ret, som kendes i Norden. Den forenede mange gode Egenskaber, den var let at lave, nem at opbevare, Kornet blev

i den først ret spiseligt, Mælken fik en forøget Fedme. Den var oprindelig Festret og blev alles Yndlingsret. Ingen Ret omtales saa hyppigt som den, fra det Øjeblik de skriftlige Optegnelser begynde. Navnet «Grød» har i Aartusinder udøvet sit Trylleri i Norden. Det var den Ret, der i Oldtiden kogtes paa Arnestuens Ildsted, den første, som Søfarende søgte at skaffe sig, naar de efter Opholdet ombord, hvor der ikke vankede varm Mad, satte Fod paa Landjord, det er den samme, der den Dag i Dag hos Nordens Almue indtager den dobbelte Plads som daglig Kost og som Festspise. Det er da mere end en blot sproglig Kuriositet, det er tillige betegnende for to Folkeslags forskellige Levemaade, naar, som ovenfor berørt, det nordiske Navn for Kogekar: «Gryde» er i nær Slægt med «Grød», medens der paa Fransk af Betegnelsen for Kogekar: *pot* er afledet *potage*, Suppe, og *potager* eller *potagère*, Køkkenhave.

Spillede saaledes Grød en betydelig Rolle som Næringsmiddel i Norden, saa peger meget hen paa, at Brød kun har været lidet almindeligt. Vi ere ude af Stand til at afgøre, naar den Skik at bage Brød er naaet herop. Den hører aabenbart hjemme under sydlige Forhold, hvor tørt Brød og Vin passe ypperligt sammen. I Norden bagtes vel Brød i Vikingetiden, men rimeligt er det, at det først er blevet almindelig Skik at nyde Brød, efterat Kristendommen var indført. Det maatte give dette Næringsmiddel et ikke ringe Værd i den almindelige Bevidsthed, at det udgjorde et af Nadver-Elementerne og blev udtrykkelig nævnet i «Fadervor».

Rodløs som Skikken var i de nordiske Forhold omdannedes imidlertid atter det tørre Brød heroppe paa en ejendommelig Vis. Man fandt nemlig paa dels at koge Brødet sammen med Øl, dels at bestryge det med Smør og derefter belægge det med tynde Skiver Sul. Saaledes opstod de to særligt nordiske Former for Spise: Øllebrød og Smørrebrød. Heller ikke om Tiden for disses Opkomst vide vi sikker Besked. Kun saa meget tør vi med Bestemthed slutte, at i den ældste Tid har saa vel Øllet som Smørret været altfor dyrt til, at disse to Former for Spise kunne have været synderlig almindelige.

Det ældste Brød i Norden har uden Tvivl været Byg- og Havrebrød. Hvad Formen angaar, saa synes man i det mindste i Danmark stadigt at have bagt Brødene i den runde Bolleform,

de saakaldte «Lever». Først i det 16de Aarhundrede afløstes denne Form af den firkantede, langagtige.

Paa Kødspisernes Omraade betegnedes Bronzealderens store Fremskridt ved, at man indvandt alle de tamme Husdyr til Føde. Svinet, Geden, Faaret, Oksen og Hesten afløste efterhaanden Fortidens Vildt eller udfyldte Hullerne, naar dette skortede. Thi den Fordel blandt mange andre frembød disse Husdyr, at de kunde holdes i Live og slagtes, naar Tid var, og maatte ikke som Vildtet fældes straks, naar man traf paa det. Det synes, som om Kødet af de to, hvis Mælk man ikke benyttede, Svinet og Hesten, har nydt højst Anseelse, Svinekødet paa Grund af dets naturlige Fedme, der aldrig lod det blive helt tørt, Hestens maaske paa Grund af den egne, berusende Kraft, som det unge Dyrs Kød skal eje. Medens Svinekød nødes Aaret rundt, uden at man blev træt deraf, lader Hestekød til fortrinsvis at være blevet fortæret ved de store Offerfester. Til dagligt Hold spistes det uden Tvivl kun, naar Omstændighederne nødte til at slagte et tilskadekommet Dyr, eller naar f. Eks. paa Vikingetog Skaren var henvist til at slagte sine Heste for at opholde Livet.[1]

Ad forskellige Veje kunne vi maale det stærke Indtryk, som de tamme Spisers Fremkomst har gjort paa Nordboernes Sind. Betegnende i saa Henseende er det, at Skildringen af de Saliges Tilstand efter Døden uvilkaarligt laante sine Træk herfra. Hvor naturligt vilde det ikke have været, om man havde tænkt sig de Henfarnes Ophold i Valhal som dog i det mindste en Blanding af Kamp og den nordiske Yndlings-Syssel: Jagt! Men nej, naar Kæmperne trætte af Striden hver Aften vende hjem til Valhal, saa er det ikke fældet Vildt, ingen Bjørneskinke eller Dyrekølle, der venter dem, det er Svinekød, fede Skiver af den guddommelige Galt, den uopskærlige Særimner.

Og hvor uudsletteligt hint første Indtryk har været, derom bærer Nutids Forhold ligeledes Vidne. Tusinder af Aar ere gaaede hen siden da; en senere Tid har set Jagtiveren udarte, Folket inddelt i et lykkeligt Mindretal, der havde Eneret til at fælde Kronvildt og fortære det, og det store Flertal, der ubønhørligt havde sit Liv forbrudt, om det vovede at jage derefter; men upaavirket af alt Mellemliggende, ser Almuen den Dag i Dag i Reglen med Ligegyldighed paa det lækreste Vildt og priser kun det fede Tamme, Svinet og Gaasen, som de egentlige Festspiser.

Samle vi de forskellige Træk af hin Oldtidens fremadskri-

dende Kultur, fra den yngre Stenalders ned til Jærnalderens Dage, saa maa det indrømmes, at Folket ved Vikingetidens Frembrud var naaet temmeligt vidt frem. Da grebes det med Et af Trækfuglenes Drift. I store, bestandig større, Skarer sværmede det ud, syd efter, bort fra Hjemmet.

Hvad var det, der drev dem afsted? Iblandt de mange Grunde: Trang til Eventyr, Mangel paa Plads i Hjemmet, Lyst til Bytte, møder der os en, som i denne Sammenhæng har særlig Betydning for os. Sydens Frugter og fremfor alt Vinen vinkede uimodstaaeligt. Hvergang Vinhøsten nærmede sig, kunde man være vis paa at træffe Vikingerne i Bevægelse ned imod Vinegnene. Beboerne maatte ofte afstaa dem hele Høsten eller give en god Part deraf. Vin og stærke Drikke var stadigt indbefattede i deres Brandskatning. Aar 885 forlangte Godfred, rigtignok forgæves, af Karl den Tykke, at denne skulde afstaa ham Koblenz og andre rige Vinegne, for at han dér kunde faa den Vin, som Friesland ikke bød. Og da Skarerne endelig slog sig ned og tog fast Bolig i Normandiet, saa var en af Landets Tillokkelser netop den, at det frembragte Vin.[1] Det samme gjaldt i endnu højere Grad om Syditalien, hvor de senere fæstede Bo.

Vikingetogene vise os et Folk, der, opsat paa Nydelse, stormede ud og med væbnet Haand tiltvang sig de Goder, som rigere Egne bød. Men medens de saaledes førte Sejren med sig, mødtes denne Stormflod fra Nord af en Modbølge, der i Virkeligheden ikke blot betvang den men, væltende sig videre nordpaa, underlagde sig selve de Egne, hvorfra Vikingerne vare udgaaede. Denne stærkere Magt var Kristendommen.

Den Forandring, som Kristendommen medførte paa Fødemidlernes Omraade i Norden, var af gennemgribende Natur. Ikke blot udvidedes Nordboernes Synskres ved Kendskabet til den sydligere Kultur, men først og fremmest søgte Kirken at virke forædlende ved at hemme og hindre den nordiske Umaadelighed. De nye Regler som i saa Henseende opstilledes var følgende: Intet maatte fortæres raat, men alt skulde tillaves ved Ild, forinden det nødes. Fasten burde overholdes. Fraadseri og Drukkenskab vare Synder, Afholdenhed derimod en fortjenstlig Gerning.

Det lykkedes vel ikke Kirken fuldt ud at tvinge disse Be-

stemmelser igennem, men dog bibragte den Udviklingen saa kraftigt et Stød, at denne tydeligt skiftede Retning og fra nu af stadigt gik, tvungen af en stærkere Vilje, saa nær som muligt imod den fordums Tilbøjelighed.

Den første Bestemmelse, at intet maatte fortæres raat men alt skulde tillaves ved Ild, var maaske den, som det kostede mest Møje at faa gennemført. Den nordiske Befolkning nærede ingen Modbydelighed for det Blodige. Det lykkedes uden Tvivl først ad en Omvej at bevirke et Omslag i Stemningen. Kirken optraadte jo som Talsmand for Planteføde. I Klosterhaverne trivedes Kaal og Roer, Løg og Bønner. Først da var Sejren sikker, naar man lærte at indse, at Retter som Kaal og Flæsk, Ærter og Flæsk o. s. v. virkelig vare velsmagende, og at Gejstligheden dog altsaa havde Ret, naar den paastod, at Sul burde koges.

Det Maal, hvortil der saaledes lidt efter lidt naaedes, var imidlertid kun ringe imod, hvad Kirken egentlig krævede. Selv om det nemlig efterhaanden blev almindelig Skik at tillave det Nyslagtede og ikke længere at spise det ligefrem blodigt, saa unddrog dog alt det meget, der blev hengemt, sig Kirkens Forskrifter. Fra Saltetønden gik Vejen til Saltmads-Fadet ikke med Nødvendighed gennem Gryden. Og alt hvad der ophængtes under Tagryggen, hvor Røgen fra Arnen eller Ovnen langsomt fortrak ud gennem Lyrehullet, det nødes med Appetit, naar dets Tid kom, som Spegekød, uden at have været underkastet nogen Kogning. Naar vi da se bort fra de Fornemste og særligt vel Stillede, der jo altid er Aarhundreder forud for Folkets Flertal, saa kom man i Middelalderen næppe stort ud over blot at undgaa Nydelsen af det friske Blodige. Kaal og Flæsk, Ærter og Flæsk holdt sig sikkert som blot Herreretter og Festspiser, Kødsuppe var saa godt som ukendt, kogt Kød, svømmende i Dyppelse, forekom kun paa de Rigeres Bord, Steg, timevis stegt paa Spid, var ifølge Sagens Natur en Sjældenhed. Om Folkets Flertal og selv de bedre Stilledes daglige Vilkaar gjaldt sikkert Olaus Magnus's Ord fuldt ud: «De nordiske Folk spise hele Aaret rundt Kødet blot saltet, enten lufttørret eller røget, men uden at koge det.»[1]

Paa et eneste Punkt sejrede Kirken grundigt, det var med Hensyn til Nydelsen af Hestekød. Herom var Striden bleven ført med største Heftighed overalt, hvor Kristendommen trængte frem i Norden. Og med god Grund, thi den berusende Nydelse af Hestekød var inderligt forbunden med de store Offergilder.

Idet man da forbød Spisen, rykkede man i Virkeligheden en gammel religiøs Skik op med Rode. Modstanden havde været heftig, ikke mindst paa Island, hvor Spørgsmaalet om Kristendommens Indførelse eller ikke, væsentligt havde drejet sig om dette ene Punkt. Overalt sejrede den nye Lære. Saa grundig var Sejren, at det lykkedes helt at forvende Folkets gamle Dom om dette Dyr. Hesten, det ypperste Husdyr, Nordboens trofaste, kloge Ven, tapper og dog en godmodig Slider som han selv, blev nu med Et ved sin Død til en uren, en forbandet Skabning, som ingen kunde røre ved uden at miste sin Ære. Helt ned til Slutningen af det 18de Aarhundrede holdt denne Tro sig uanfægtet. Kun Rakkeren maatte flaa en død Hest, og styrtede den paa Vejen, lod man den uden videre ligge, af Frygt for ved dens Berøring at blive «uærlig». Aar 1794 blev der i Danmark endelig udstedt en kongelig Forordning, hvori det under betydelig Bøde paalagdes hver Bonde selv at lade flaa og nedgrave sin døde Hest. Vægrede hans Tyende sig ved at være behjælpelig, var Straffen første Gang Vand og Brød, anden Gang Forbedringshusarbejde. Hvo der spottede Husbond eller Tjener herfor, skulde betale en Bøde og gøre offentlig Afbigt; vægrede han sig ved at bede de Paagældende om Forladelse, skulde han sættes i Halsjærn under Gudstjenesten. Saa stærk var imidlertid Fordommen, at end ikke denne kongelige Forordning forslog, førend trindtom i Landet Amtmænd, Præster og Sognefogder gik i Spidsen og ved selv først at lægge Haand paa de døde Dyr viste, at der ikke hæftede noget uærligt herved.[1] Først ved Midten af det 19de Aarhundrede, maaske ikke uden Indflydelse af Krigsforholdene, hvor Heste og Mennesker faldt og jordedes Side om Side, synes hvert Spor af den gamle Banlysning endelig at være forsvundet i Danmark.

Den anden Bestemmelse, som Kirken opstillede, var, at Fasten burde overholdes. Det gik vel i Norden som andetsteds, Kirken maatte tilkøbe sig Befolkningens Villighed ved at give Tilladelse til forud for den kedsommelige Fastetid ret at slaa Gækken løs i Fastelavns-Løjerne. Men kunde hvad der blev vundet og tabt saaledes maaske gaa lige op, saa indførtes der en Forandring af virkelig Betydning, da Ugedagene blev inddelte i de saakaldte Køddage og Fiskedage. Ved denne Ordning, der kun tillod Kødspisning paa tre Dage og henviste de fire andre til en halv Faste med alene Fiskemad, blev ikke blot Levemaaden mere regelbunden, men først og fremmest blev der sat en Stopper

for den gammeldags Umaadelighed, idet fra nu af intet Gilde godt kunde fortsættes flere Dage i Rad.

Et ligefremt Angreb paa Umaadeligheden rettedes der endelig ved Kirkens tredie Paastand, der betegnede Fraadseri og Drukkenskab som Synder, Afholdenhed derimod som en fortjenstlig Gerning. Herved forrykkedes ganske de gammelnordiske Begreber, der netop gik ud fra, at det var Værtens Ære at faa alle de Indbudne overlæssede med Mad og forsvarligt tildrukne, ligesom det var Gæsternes Pligt i saa Henseende at hædre Huset. Det nye Syn paa Sagen maatte forekomme forunderligt snævert og uhjerteligt. Men Kirken veg ikke tilbage. Den betegnede selv den ulasteligste Lægmands-Levemaade som blot kødelig og verdslig, og fordrede af sine egne Tjenere, de aandelige, Gejstligheden, en højere Afholdenhed. Danmark blev endog Vidne til, at det i enkelte Klostre forbødes Munkene at nyde andet end Planteføde. Hvad der paa dette som paa andre Omraader i høj Grad fremmede Kirkens Indflydelse i Norden, var, at de sydlige Misbrug saa sent naaede hertil. Da de første Forkynderes Glød var slukt, indtraf allerede Gregor den 7des mægtige Reform, og Virkningerne heraf sporedes indtil efter Absalons Dage. Først i Middelalderens sidste Aarhundreder slappedes her som andetsteds Kirkens Kraft.

Kun paa et eneste, lille Punkt syntes den nye Lære straks ved sin Ankomst at love bedre Kaar; det var med Hensyn til Vinen. Denne Drik havde hidtil været ligesaa sjælden som højt anset i Norden, nu saa det et Øjeblik ud til, at Forholdene vilde forandre sig. Ingen af disse selvspægende Munke ansaa det for Synd at styrke sig med lidt Vin, Vin var jo Plantefø de. Og denne Drik, som selv i Valhal kun Odin fik at smage, bødes nu alle og enhver i Erindringsmaaltidet om den rige Krist. Dette har uden Tvivl gjort et stærkt Indtryk i Norden. Men allerede i det 12te Aarhundrede forandredes Forholdene, idet man af Frygt for Misbrug forbød Lægmænd Nydelsen af Kalken. Og den lettere Adgang til Vin, som Forbindelsen med Syd havde forjættet, blev ikke til fuld Virkelighed. Efter alt, hvad vi kunne slutte, indførtes der kun lidt Vin til Norden i Middelalderen. At der især tales om Vinsorter fra Middelhavslandene synes at tyde paa, enten at disse virkelig er blevne bragte den møjsommelige Vej herop fra Italien over Alperne til Augsburg, eller at man i Norden ofte har nøjedes blot med Navne, med tørre Munde gentaget sydlige Nationers Pris. Kun saa meget synes sikkert, at

Søvejen til Rhinens Mundinger og Vest-Frankrig ikke ret blev udmøntet. Kirken, der havde lovet saa meget, indskrænkede sig, ret beset, egentlig kun til at fortrænge de gamle hedenske Drikkehorn, og i deres Sted indføre de sydlige Bægre og Kruse.

Søge vi et samlet Udtryk for Kristendommens Indflydelse paa Levemaaden i Norden, kunne vi maaske angive Forholdet saaledes: Skønt ikke fuldt i Stand til at kue den nordiske Umaadelighed fremkaldte Kirken dog et tydeligt Omslag i Retning og holdt den største Del af Middelalderen de skandinaviske Folk Afholdenhedens Bud nær for Øje.

Saa kom Renæssancens Tid. Paa Levemaadens Omraade laa dens Opgave nær. Det gjaldt blot om ret at give efter for Naturens Drift, møde ved Livets Bord sund, hungrig og glad, spise sig alvorligt ud og lade Tørsten være uudslukkelig som Latteren. Endnu Aarhundreder efter stiger der fra hin Tid en egen Duft af Mad og Vin os i Møde, fra den blomstrende Kogebogs Litteratur, fra denne vilde Fantasi paa nye Retters og Drikkes Omraade, fra Tidens Lyst til at hædre sine store Mænd ved at tillægge dem Fortjenester ogsaa af Madlavningens Fremskridt.

Denne almindelige europæiske Strømning traf ganske særlig gunstige Betingelser, da den naaede til Norden. Klimaet tærede som fordum, endnu var ikke alle Minder fra den hedenske Tid forglemte, og den Madlyst, som Middelalderen havde holdt nede, var blot i forstærket Grad som hemmet Drift fremdeles tilstede. Næppe lodes den løs, førend den steg som en Flod efter den lange Ebbe.

Men selv under disse Forhold vilde man dog maaske næppe kunne have iagttaget nogen stærkere Stigen over Norden end andetsteds. Hvad der gav de nordiske Forhold deres særegne Karakter, var et tilfældigt Sammentræf, der fordoblede Flodens Virkninger. Samtidigt med den stærke Stigning, gik der nemlig tre Byger hen over Norden, der hver for sig satte alt i voldsom Drift. Og som om dette ikke var nok, indtraf der særlige Omstændigheder, der, for at blive i Billedet, forvandlede selve Floden til Springflod.

De tre Byger, der ramte Norden, vare tre Fremskridt paa Fødemidlernes Omraade, der hver for sig under daglige Forhold vistnok vilde have bragt Sindene ud af Ligevægt. Det var først

Brændevinens Fremkomst. Indført i det 15de Aarhundrede, men i Begyndelsen kun solgt paa Apoteket som Lægemiddel, var denne Drik alt inden Aar 1600 saa almindelig i Norden, at Fattigfolk til Stadighed berusede sig deri. Der var dernæst det pludselige Fald i Priserne paa Krydderier, da Søvejen til Ostindien og Amerika opdagedes. Et Fællesgode for hele Europa, føltes dette ganske særlig i Norden, der tidligere havde ligget fjernest fra Vejen og maattet betale dobbelt Fortjeneste saavel til Venedig som til Hansestæderne. Den tredie Nyhed endelig var den stærkt forøgede Indførsel af Vin. Denne skrev sig alt fra Øresundstoldens Oprettelse, men voksede betydeligt, da den meste Østersø-Fart kom i Hænderne paa Hollænderne, der beherskede Rhinens Mundinger. I det 16de Aarhundrede var der ikke nogen Købstad, ikke nogen velstaaende Adelsmand i Danmark, uden at de forsynedes med Vin ad denne Vej, og med Rette kunde Søren Norby svare Kejser Carl den 5te paa dennes Spørgsmaal, om der fandtes Vinbjerge i Danmark: «Ja! et, Helsingør.»[1]

Under denne forvirrende Tummel af indstormende Goder, der alle æggede til Nydelse, indtraf den Begivenhed i Norden, der, som vi ovenfor udtrykte det, forvandlede Floden til Springflod. Den katolske Kirke afskaffedes. Den nye Kirke stod en Stund raadvild overfor den Bevægelse, som den selv havde været med at fremkalde. Det havde jo netop været Løsenet, at Retfærdiggørelsen skete i Kraft af Tro og ikke i Kraft af Gerninger. Fortjenstligheden ved Afholdenhed og alle de andre gode Gerninger, som den katolske Kirke havde anbefalet, faldt altsaa nu bort, og den folkelige Forklaring var rede til at forsvare hver Svir og hver Rus som en Kamp for Lutherdommen.

Det er denne stærke Ophobning af Paavirkninger, der giver Tilstanden i Norden dens ganske særlige Præg. Tilsammen medførte de en Overdrivelse i Nydelsen af Mad og Drikke, en ubændig Kuldkasten af al Maal og Maade, hvortil næppe nogen anden historisk Tid kan opvise Magen. Det var, som om Vikingetiden var vaagnet paany, men ustyrlig og udhungret ovenpaa den lange Dvale. Medens da de nordiske Folk paa de fleste andre Renæssancens Omraader ifølge Sagens Natur kun toges med paa Slæb af Sydens Nationer, gik de her larmende i Spidsen og afnødte enhver, der lærte dem at kende, et forbavset Smil.

Denne ophidsede Tilstand lod sig i Norden saa lidt som andet Steds dæmpe blot ved ydre Vold og Modgang. De blodige

Religionskampe i England, Frankrig og Tyskland vare lige saa lidt som de fire fjendtlige Indfald, der i Aarene 1625—60 næsten lagde Danmark øde, fuldt i Stand til at kue den vakte Trang. Hver Gang Uvejret var omme, henfaldt man, for saa vidt man blot havde Evne, atter til den gamle Umaadelighed i Spise og Drikke. Hvad der derimod medførte Omslaget og indledede den Tid, hvori vi befinde os, var tilsyneladende smaa og fjernt liggende Aarsager. Det var Indførelsen af Kaffe og Te (i Syden ogsaa af Chokolade) og en Forbedring paa Belysningens Omraade.

Kaffe og Te frembød det uforlignelige Gode at yde en varm og oplivende Drik, der ikke virkede berusende. Noget efter Aar 1660 omtales de første Gang i Danmark[1], i Begyndelsen dog blot som en Sjældenhed, der falbødes paa Apotekerne. Men fra Midten af det 18de Aarhundrede vandt de bestandigt mere Indgang hos Bybefolkningen og i det 19de Aarhundrede har Kaffe hele Norden over,[2] paa Land som i By, opnaaet at blive den af Almuen mest yndede Drik, der under indskrænkede Forhold ofte erstatter al anden varm Mad.

For Belysningens Vedkommende bestod Forbedringen i, at man fandt paa at omgive Lampens Lue med en gennemsigtig Skorsten, Lampeglasset. Herved forøgedes Trækken og dermed Forbrændingen, og samtidigt kastedes det indvundne Skær gennem Glasset ud i Stuen. Følgen af denne forbedrede Belysning blev, at det ikke længere faldt naturligt at vie Tiden fra Solnedgang til Sengetid blot til Drik. Der blev Mulighed for fortsat Virksomhed.

Disse to Forandringer, varme, oplivende men ikke synderligt nærende Drikke, og en Belysning, der har medført en betydeligt forøget Arbejdstid, fortrængte den fordums Umaadelighed. I Følge med de nye Drikke og i Samklang med dem blev imidlertid flere svagt nærende Fødemidler, fremfor alle Kartoflen, almindelige, og afløste kraftigere Spiser. De svækkende Virkninger af denne nye Levevis er fra omtrent det nittende Aarhundredes Midte blevne mer og mere tydèlige. Som Modvægt har man især i Danmark i det 19de Aarhundredes sidste Halvdel med Voldsomhed hengivet sig til Nydelsen af en ny, berusende Drik «bajersk Øl».

Af denne korte Udsigt over Fødemidlernes Udviklings Historie i Norden vil det være klart, hvilken Stilling det 16de Aarhundrede indtager i Rækken. Vi har vundet Forudsætningen for virkelig at forstaa det, idet vi har set det som Led i en

større Helhed. Det staar ubetinget som det mærkeligste Tidsrum i hele Udviklingsrækken, en Periode hvor stærke Kræfter mødes og tilsammen give sig et voldsomt Udtryk. Men idet vi da nu i det Følgende skulle nærmere gaa ind paa Betragtningen af det 16de Aarhundredes Enkeltheder, bør vi for ikke at tage Fejl, stadigt bevare i Minde, hvad vi her har set. Naar Overdrivelserne forekomme os utrolige, naar det, der berettes, synes at overskride selve de Grænser, som Naturen har stillet for de menneskelige Evner, saa maa vi aldrig tabe af Sigte, at hin Tid var meget langt fra at være normal. Hvis vi tør betragte Folkene som levende, selvstændige Væsener, saa svarer Tilstanden i Norden i det 16de Aarhundrede til et velbesat Maaltid, hvor Folket, træt efter langvarig Sult, spiste sig ud, som det synes for længere Tid.

2.

Maaltidernes Antal i det 16de Aarhundrede var ifølge Samtidens enstemmige Opgivelse kun to, nemlig Middags- og Aftensmaaltidet. Det var Oldtidens gamle Skik, ifølge hvilken der kun gaves de to: Davren og Nadveren[1] ɔ: Dag- og Natmaaltidet. Man vilde dog meget fejle, hvis man heraf sluttede, at dette var de to eneste Tider, paa hvilke man i det 16de Aarhundrede spiste. Tværtimod, man tog Næring til sig et Par Gange daglig desuden, men vedblev dog haardnakket at paastaa, at der kun gaves disse to Maaltider.

Saasnart man var kommen op — og dette var overmaade tidligt baade Vinter og Sommer — styrkede man sig med en Drik Øl samt Brød og Spegesild eller hvad andet man nu havde. Denne «Frokost», som det kaldtes, kunde være solid nok, men regnedes dog ikke for noget. Sagen var nemlig den, at der ifølge Skik og Brug tilkom enhver visse Potter Øl om Dagen, som han kunde drikke, naar han lystede. At han tog sig en lille Bid dertil, ansaas ligeledes for en Selvfølge. Den hele «Frokost» kunde altsaa bortforklares som en blot Omgang af den store Ølkande mellem Husets Medlemmer.

Men heri skete der en Forandring, da man lidt efter lidt skruede Fordringerne op og forlangte Morgenøllet varmt, helst i

Form af Øllebrød. Hvor almindelig denne varme Morgenret blev i det 16de Aarhundrede, kan ses af, at det ikke blot var Christian den Tredjes Hofjunkere, der, naar de havde været tidligt oppe, fik Lov til at lade hente Øllebrød fra Stegerset og anrette for sig i Hofstuen.[1] Ogsaa Skolebørnene i Sorø og paa Herlufsholm fik om Morgenen «en Suppe af Øl og Brød og noget Smør og Brød derhos».[2] Ja selv ombord paa Flaaden, hvor det dog ellers ikke gik meget blødagtigt til, erholdt Baadsmændene saadan Frokost, medens det tillodes de ombordværende Landsknægte at lade Kokken varme deres eget Øl for dem.[3]

Herved skiftede imidlertid Frokosten Præg og maatte ogsaa efter Datidens Sprogbrug blive til et virkeligt «Maaltid». Der krævedes jo nu dertil Ild paa Skorstenen og hel Anretning. Forandringen viste sig tydeligt ved, at Frokosten paa Grund af Forberedelserne ikke længere kunde nydes straks om Morgenen, men maatte henlægges til noget senere paa Dagen. Saavel i Sorø som paa Herlufsholm havde Børnene været et Par Timer oppe og haft en Times Undervisning, førend de fik deres Øllebrød Klokken 7. At det mer og mere fæstnede sig som et særskilt Maaltid, kan ogsaa ses deraf, at det nu ikke længere blot var varmt Øl eller Øllebrød, der forlangtes. Allerede for Skolen paa Herlufsholm blev det bestemt, at der kunde gives «enten Øllebrød eller Suppe eller andet efter Tidens Lejlighed og som Dagen krævede.[4]

Men ikke desto mindre vedblev man Aarhundredet ud at paastaa, at der kun gaves de to gamle Maaltider, ved Middag og ved Aften. Henrik Ranzau, der, som alle andre, anbefaler den varme Frokost, lader sig kun afnøde den Indrømmelse, at Børn og Gamle holde flere Maaltider, Voksne derimod holde blot to.[5]

Det første egentlige Hovedmaaltid var Middagsmaden. Denne nødes Klokken 9 eller senest Klokken 10. En saadan Spisetid svarede godt til Dagens øvrige Inddeling. De fleste havde paa denne Tid, i det mindste om Sommeren, været en 5 til 6 Timer oppe og kunde trænge til solid Næring. Hertil kom, at det paa denne Maade blev muligt at anbringe det næste store Maaltid, Aftensmaden, paa en Dagstid, da det næsten hele Aaret rundt endnu var lyst, nemlig Klokken 4 eller 5.[6]

I de syv Timer mellem Middag og Aften nød de højere Samfundsklasser ikke noget egentligt Maaltid, men tyede, naar de følte Trang dertil, blot til Ølkanden. For den arbejdende Klasse

derimod, paa Land som i By, blev disse syv Timer for lang en Arbejdstid i ét Træk. Man trængte til at holde Hvil, og denne Hviletid kunde passende udfyldes med et Maaltid. Det var Midaften eller Mellemmaden. Herved opnaaede man at faa Dagen delt i fire Tidsmaal, hvert paa omtrent tre Timer og afmærket ved et Maaltid.[1]

Hvad der straks falder i Øjnene ved disse Spisetider, er deres Afvigelse fra Nutidens. Og dette er ikke en tilfældig Afvigelse alene for Nordens Vedkommende. Som man spiste her, spiste man ogsaa i Europas Hovedlande og havde spist i umindelige Tider.[2] Endnu i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede hed det i Frankrig: Staa op Klokken seks! spis til Middag Klokken ti! til Aften Klokken seks! gaa i Seng Klokken ti! og din Alder bliver ti Gange ti. Men siden da har de enkelte Maaltider bevæget sig først med en Times Fart i Aarhundredet siden med stadigt stigende Hastighed hen over Dagens Himmel. I det 17de Aarhundrede spiste Bybeboerne i Danmark til Middag Klokken 11, i det 18de Klokken 12, i de første Aartier af det 19de Aarhundrede aller senest Klokken 2. For Øjeblikket staar hos Bybefolkningen i Europas Hovedlande Frokosten paa den gamle Middags Tid, Middagen paa Aftensmaaltidets Plads, og dette sidste Maaltid er stærkt paa Veje til at forsvinde. Grunden er en dobbelt. I det 16de, 17de og endnu i Begyndelsen af det 18de Aarhundrede maatte man med Føje søge at skyde det Tidspunkt paa Dagen ud, efter hvilket ingen Mand længere med Sikkerhed turde forudsættes at være ædru. Senere har de forbedrede Belysningsmidler baade gjort det muligt og fristet til at forandre Nat til Dag. Det er nu en i Byerne forlængst glemt Regel, at man, for at nyde fyldigst Gavn af Dagslyset, bør til enhver Tid paa Aaret være oppe lige længe før og efter Klokken tolv.

Fra Katolicismen havde man arvet den Skik at regelbinde Ugen ved at lade «Køddage» veksle med «Fiskedage». «Køddage» vare Søndag, Tirsdag og Torsdag; «Fiskedage» Mandag, Onsdag, Fredag og Lørdag. I det 16de Aarhundredes Begyndelse, da Katolicismen endnu stod ved Magt, overholdtes disse Dage med Strenghed. Ved Christian den Andens Hof vankede der saaledes paa de fire Fiskedage ikke andet end Sild, Vinsuppe eller Grød, Bergfisk, kogt Torsk samt Æg og Smør.[3] Men efter Reformationens Indførelse blev denne Spægelse for streng; især de to sidste Ugedage, der begge var Fiskedage, var for haard en Prøve.

Det blev derfor efterhaanden Skik ikke alene at nyde fede Fiskeretter som Laks og Aal paa disse Dage; men selv Høns, Lammesteg, Oksekød, Gaasesteg indsmugledes mellem Fiskeretterne.[1] Dog overholdtes Skikken i sin Strenghed fremdeles i enkelte gammeldags Huse. Om Anders Sørensen Vedel høre vi saaledes, at han hele Fasten igennem ganske afholdt sig fra Kødspiser.[2] Og med vidunderlig Sejhed har mange Spor af den katolske Inddeling af Ugen holdt sig ned indtil vore Dage. Endnu i det 19de Aarhundrede lader Eftervirkningerne sig paavise selv i københavnske Hjem; i Bergen spises endnu hver Onsdag og Lørdag alene Fiskeretter.

En Ejendommelighed ved de to Maaltider, Middag og Aften, var, at de, hvad Indholdet angik, var ens. Ved begge spistes varm Mad, og Retternes Soliditet og Antal var i Reglen et og samme. Naar der f. Eks. skulde gives Regning for nydt Fortæring, anførtes blot saa og saa mange Maaltider, men man sondrede ikke mellem Middag og Aften.[3] Kun ganske svagt lader der sig spore modsatte Strømninger i de forskellige Folkelag. Medens Mellemklassen naturligt fristedes til at lægge Hovedvægten paa Middagen, før og efter hvilken der jo skulde arbejdes, droges de højere Stillede naturligt til efter udenlandsk Mønster[4] at lægge Vægten paa Aftensmaaltidet. Studenterne, der nød offentligt Underhold ved «Kommunitetet» i København, fik saaledes en Ret mere til Middag end til Aften.[5] Omvendt anbefalede Henrik Ranzau sine Sønner at lade Aftensmaden være rigeligst, da saa Dagen var endt og den lange Faste om Natten fulgte efter.[6] Dog vedblev, som sagt, Aarhundredet ud og langt ind i det næste Forskellen mellem de to Maaltider at være grumme ringe.

Den Appetit, hvormed man gjorde Besked ved disse Maaltider, var ganske overordentlig.

Det var jo en gammel Skik, at der tilkom enhver et bestemt Maal Øl om Dagen. For at forstaa den Beregning, der i saa Henseende fulgtes, maa vi erindre, at hin Tid jo ikke kendte Te og Kaffe og saa godt som ikke drak Vand, saa at Øllet traadte i Stedet for alle disse Drikke i Nutiden. Men selv dette forudsat, maa Datidens Beregning forekomme os meget høj. Man gik i Danmark ud fra, at ethvert voksent Menneske behøvede mindst seks Potter Øl om Dagen.

Denne Beregning faar først sin fulde Belysning, naar vi se, hvorledes Samtiden selv betragtede den. Det er højst betegnende,

at medens man tidligere havde nøjedes med mindre, ansaa Datiden ikke engang dette for nok. Tidligere havde 12 til 14 Tønder Øl om Aaret, hvilket svarer til lidt over fire Potter Øl om Dagen, udgjort hvad der ansaas for tilstrækkeligt til et Menneske. Spor af denne gammeldags knappe Tilmaaling fandtes endnu efter Aarhundredets Midte ombord paa Flaaden. Her, hvor det jo var af afgørende Betydning, at enhver var ædru, tildeltes der Landsknægtene kun fire Potter Øl, og Baadsmændene, der til dagligt Hold havde mere Arbejde, fem Potter Øl om Dagen.[1] Men ellers var Beregningen i de fleste andre Forhold forlængst overskreden. Bøsseskytter, der laa i Borgeleje, og andre Folk, hvis Kost tilmaaltes knapt, fordi de nød tvungent Underhold, var man vel kun forpligtet til at give seks Potter Øl om Dagen, men Folk i Almindelighed trængte til mere.

Det er i og for sig oplysende, at Bøsseskytterne fandt sig foranledigede til at klage over denne karrige Tildeling. I Aalborg opstillede de selv en Beregning over, hvad de fandt passende til Underhold, og forlangte seksten Potter Øl om Dagen. Det er klart, at denne Fordring var overdreven, og den blev heller ikke bevilget.[2] Men sammenlignet med ligestillede maatte de dog siges at have Aarsag til Klage. Der kunde maaske anføres særlige Grunde, naar det f. Eks. blev befalet, at den afskedigede Abbed i Ebbelholt skulde hver fjortende Dag have én god Tønde Øl ind i sit Kammer, hvilket svarer til et Forbrug af ni Potter om Dagen.[3] Men aldeles jævnbyrdige med Bøsseskytter maatte dog f. Eks. de Karle anses for at være, der ledsagede de kongelige Heste paa «Gæsteri» rundt om i Landet. Til disse befaledes det Bønderne at give hver tolv Mand en Tønde Øl om Dagen, hvilket udgør ti Potter daglig til hver enkelt.[4]

En otte til ti Potter Øl var da vistnok omtrent, hvad man ansaa for svarende til en Mands daglige Fornødenhed. Det er kun tilsyneladende, naar Forbruget af Øl hos mere velstillede ikke altid stemmer hermed. I Reglen vil det nemlig vise sig, at Øllet her blot erstattedes med Vin. Om fem Gæster f. Eks. der i Begyndelsen af det følgende Aarhundrede nød Underhold paa Malmøhus i henved et Aar, og hvis daglige Levevis vi derfor kunne forfølge i det Enkelte, høre vi saaledes, at de hver især nøjedes med otte Potter Øl om Dagen. Forundringen herover taber sig imidlertid, naar man lægger Mærke til, at de desforuden hver drak fire Potter Vin daglig.[5]

Oplysende er det at se, hvorledes det gik til ved Hoffet, hvor naturligvis Forbruget var stærkest. Paa en enkelt Dag, den 9de November 1590, der vel at mærke ikke var nogen Festdag, blev der paa Stockholm Slot drukket følgende: Hofmarsken drak til Frokost lidt over 4 Potter, til Middag og Aften ialt 22 Potter. Hr. Niels Åkesons «Barn» nød til Frokost $2^3/_4$ Pot, til Middag og Aften $5^1/_2$ Pot, til «Natøl» $1^1/_4$ Pot. Hr. Niels Gyldenstjernes «Barn» fik det samme, blot til Natøl $2^3/_4$ Pot. Ved «Hustru Gunild»s Navn staar der tilføjet: «Ammen» hvilket jo kan betyde, enten at dette var to forskellige Personer eller en og samme. Vedkommende nød ialt $27^1/_2$ Pot. Om Jomfruerne Sigrid og Helene bemærkes det forklarende, at de var syge, de drak derfor intet til Frokost, og til sammen kun $5^1/_2$ Pot til Middag og Aften, samt 4 Potter til Natøl.[1]

Den svenske Prinsesse Elisabeths Forbrug af Rinskvin i Aaret 1573 lader sig fra Dag til Dag kontrollere, idet Regnskabet meddeler, hvad der daglig er leveret ind paa hendes Kammer til hendes eget Brug. Den syvende Januar fik hun $2^3/_4$ Pot, den ottende lidt over 4 Potter, den niende $5^1/_2$ Pot, den tiende $2^3/_4$ Pot, den ellevte lidt over 8 Potter, den tolvte $3^1/_2$ Pot, den trettende 4 Potter og den fjortende $2^3/_4$ Pot.[2]

Da Pappegøje-Gildet i Aalborg Aar 1553 holdt Fastelavnsdrik, mødte der ifølge Protokollen ialt 96 Brødre, som hver gav 1 Tønde Tyskøl til Lavet, «hvilket Øl altsammen blev i samme Lavdrik opdrukket». Regne vi, at alle Brødrene har benyttet deres Ret til at fortsætte Drikken Ugen igennem, saa har dog enhver, førend han fik Bugt med sin Tønde, maattet drikke i Gennemsnit 20 Potter Øl hver Aften.[3]

Det store Øl- og Vin-Forbrug bliver mere forstaaeligt, naar man ser den Mængde af Mad, der skulde bringes til at glide.

Vi kunne allerede danne os et Begreb herom, ved at lægge Mærke til det Antal af Retter, som ved hvert af de to Maaltider under ganske daglige Forhold blev sat frem. Antallet vekslede naturligvis efter vedkommendes Stilling i Samfundet og Formues-Vilkaar, men oversteg sjældent tolv og gik endnu sjældnere under tre eller fire. Om den lille Christian den Fjerde hører vi saaledes, at, da han var seks Aar gammel, fik han otte Retter Mad

ved hvert Maaltid, men da han i sit ottende Aar kom til Sorø tilligemed sin mindre Broder Ulrik, forfremmedes de begge til ti Retter Mad, hvoraf de halve skulde være særligt vel tillavede for Prinserne alene, Resten til ligelig Nydelse for dem og deres smaa, adelige Skolekammerater.[1] Da Erik den Fjortende var styrtet og holdtes fangen paa Stockholm Slot, fik han tolv Retter til Middag og tolv til Aften.[2] Hofsinder og Jomfruer ved Christiern den Andens Hof nøjedes med seks.[3]

Medens Formues-Vilkaarene ikke lagde nogen Hindring i Vejen for, at disse Krese levede, som de gjorde, er det en fuldstændig Gaade, hvorledes mindre vel stillede kunde følge med. Og dog fandt dette virkeligt Sted. Ser vi f. Eks. til Skolebørns Levemaade, saa var det ikke blot i den finere Skole i Sorø, at Børnene skulde have fire Retter Mad til Middag og fire til Aften baade paa Køddage og Fiskedage; men saa vel paa Herlufsholm som i Odense og andet Steds var Forholdene næsten de samme.[4] De hundrede Studenter, der skulde underholdes ved Kommunitetet i København, og om hvilke det udtrykkeligt hed i Bestemmelserne, at de skulde have «en taalelig Forspisning», fik fire Retter Mad til Middag og tre til Aften.[5] Om hine Staldknægte, der sendtes ud med de kongelige Heste til Gæsteri hos Bønderne, hedder det i det kongelige Brev, at de til deres ti Potter Øl om Dagen skulde have til hvert Maaltid et Fad Saltmad, tre ferske Retter og et Fad Steg.[6] Om det saa var Fattiglemmer, saa var de med. Peder Oxe stiftede saaledes et Legat til Bespisning af otte Lemmer i Helligaands Hospital, det nuværende Vartou i København. De skulde daglig have to Maaltider og til hvert tre Retter Mad.[7]

Det kunde ligge nær at slutte, at Ordet «Ret» maa have betegnet noget andet i Datidens Sprog end i vort, f. Eks. et bestemt Maal Mad eller lignende. Dette forholder sig dog ikke saa. Overalt, hvor vi kunne undersøge Sagen nøjere, viser det sig, at Benævnelsen «Ret» den Gang som nu angav Spisens Art, men aldrig en større eller mindre Portion. Hyppigt navngives Retterne i det Enkelte. De seks Retter f. Eks., som Hofsinderne og Jomfruerne ved Christiern den Andens Hof fik paa Køddagene, var følgende: Kaal og Flæsk, Oksesteg, saltet Oksekød med Sennep, Lammesteg, kogte Høns og saltet Vildbrad.[8] Meget ofte tilføjes ogsaa, til hvor mange Personer hver enkelt Ret skulde

kunne forslaa, f. Eks. Steg til tolv Personer, Saltmadsfad til otte o. s. v.

Tidens Lyst til mange Retter lader sig da ikke bortforklare. Og vi faar et yderligere Begreb om den tilgrundliggende Appetit, naar vi se, hvad der virkelig blev fortæret ved disse Maaltider. Vi skulle anføre et Par Eksempler.

Ved Aarhundredets Midte var Herluf Trolle og tre andre Adelsmænd paa Universitetets Vegne oppe i Nordsjælland til en Synsforretning. Turen blev besørget paa én Dag, saa at det højeste, som de kan have nydt, har været to Maaltider. Tretten «Oldinge» var tilsagte til Synsforretningen. Paa dette Møde blev der ialt fortæret for fem Mark Oksesteg, fire Fade Saltmad, fire Lam, fire Gæs og seks Høns. For at vide, hvad der skal forstaas ved «for fem Mark Oksesteg», maa vi imidlertid erindre, at de fire levende Lam havde tilsammen kun kostet tre Mark. Og man faar et andet Syn paa de fire Fade Saltmad, naar man husker, at i hvert enkelt af dem var der anbragt en Tredjedel Flæskeside, en Sekstendedel Okse, et kvart Lam, en halv Gaas, en Oksetunge og en Kødpølse. Selv om de fire Adelsmænd har faaet trolig Hjælp af de tretten «Oldinge», maa det dog tilstaas at være vel besørget at fortære dette i to Maaltider. Af Drikkevarer nødes hertil femten Potter Vin af de fire Adelsmænd, to Tønder dansk Øl af de tretten «Oldinge» og to Tønder Rostocker Øl vel af alle i Forening. Da ved en senere Lejlighed, i Fastetiden, Mødet maatte gentages, var der tilfældigvis en Adelsmand mere, og der blev derfor drukket fem Potter Vin mere end første Gang, ialt tyve Potter. Fire Tønder Øl slog derimod ogsaa denne Gang til.[1]

De fem ovennævnte Gæster paa Malmøhus nød hver Køddag et «Saltmadsfad», en Oksesteg paa otte Pund, et halvt Lam, $1^1/_2$ Pund Kallun, en Gaas, fire Høns og en Gris, samt $1^1/_2$ Ottingkar Ærter og for $3^1/_2$ Mark Fisk. Ganske vist fik deres fire Tjenere Lov til at fortære Levningerne, men der bemærkes udtrykkeligt, at stundom forslog det ikke, saa at der maatte laves to til tre «Biretter». Naar de fem Gæster, hvad hyppigt gik paa, selv havde Gæster, løb Retternes Antal op fra de daglige otte til tolv eller flere.[2]

Ved et «Kalentgilde» Aar 1598 i Everdrup paa Sjælland for Egnens Præster fortæredes der foruden en Masse Hvedebrød af alle Arter, Peberkager, Klejner o. s. v., otte Saltmads-Fade, en

Okse, seks Lam, tyve Høns, tolv Snese Æg, en Otting og to Bøtter Smør, tolv Potter Faaremælk og to Spande Komælk. Hertil blev der drukket fem Tønder Øl og tre Potter Brændevin.[1]

Under saadanne Omstændigheder maatte der gaa en utrolig Masse med til «Udspisning» i Aarets Løb paa de kongelige Slotte. Værst var det naturligvis, hvor Kongen selv opholdt sig. Vi kunne danne os et svagt Begreb herom, naar vi høre, at der ved det svenske Hof paa Johan den Tredjes Tid regnedes at medgaa maanedligt — ikke til hele Hoffet, men blot til Kongens eget Bord — ialt: 63 Okser og 28 Kalve, 298 Faar og Lam, 26 Harer, 63 Gæs, 980 Høns og Kyllinger, 950 Stykker Fuglevildt, 7 Tønder «syltede Fugle», 858 Laks og Gedder, 6 Tønder saltet Fisk og desforuden en Mængde Oksetunger, Skinker, Svinerygge o. s. v.[2] Men ogsaa paa andre Slotte, hvor Kongen ikke satte sin Fod, og altsaa kun en lille, begrænset Kres skulde bespises, var det overordentligt, hvad der blev forbrugt. Saaledes blev der paa Malmøhus i Aaret 1572, der var et ganske almindeligt Aar, af Slottets daglige Befolkning fortæret 1179 Sider Flæsk, 91 Okser, 930 Faar og 690 Gæs samt desforuden Masser af tørret Fisk.[3] Og højst betegnende er det, at hvad der omkring Aar 1600 kan paavises virkelig at være blevet i Gennemsnit aarlig fortæret af hver enkelt Mand paa de kongelige Len, meget hyppigt var næsten det dobbelte af, hvad der et halvt Aarhundrede efter regnedes til et Menneskes Aarskost. Omkring Aar 1600 medgik der saaledes paa de kongelige Gaarde i Skaane aarlig omtrent 11 Sider Flæsk til hver Mand; ifølge det senere Reglement tilkom der hver enkelt kun $6^1/_2$ Side.[4]

Gik det til daglig saaledes til, vil det forstaas, at de Masser af Fødevarer, der udkrævedes til festlige Lejligheder, vare aldeles overvældende. Til Brug ved Christian den Fjerdes Kroning forskreves der saaledes 1040 Okser og 150 Kalve, 3550 Lam og saa mange Beder, som kunde opdrives paa Sjælland, 100 Svin, 400 Grise, og 60 Skp℔ Flæsk, 3100 Gæs, 24,000 tørrede Hvillinger, 30,000 tørrede Flynder, 30 Tønder Laks, 12 Tønder Makrel, 48 Tønder Eddike o. s. v., o. s. v. Af Brød bagtes der 45,000; og foruden en utrolig Mængde Øl, der holdtes i Beredskab, blev Vinkælderens rige Forsyning forøget med en Reserve paa 112,000 Potter Vin.[5]

De Eksempler, som vi hidtil har fremdraget, lide mere eller mindre af den Mangel, som hæfter ved alle Eksempler. Hvert enkelt af dem kunde tænkes bortforklaret ved tilfældige

Biomstændigheder, som vi nu ikke kender. Og selv om de virke ved deres Mængde, naa de dog aldrig til at dække Livets rige Mangfoldighed. Afgørende vilde det først være, hvis vi var i Stand til virkelig at sammenstille, hvad hvert enkelt Menneske dengang fortærede et Aar igennem, med hvad nu til Dags gennemsnitligt fortæres aarligt af enhver.

Dette lader sig til Dels gøre. Vi besidder nemlig en paalidelig Angivelse af, hvad der omkring Aar 1600 paa de kongelige Gaarde i Skaane gennemsnitligt blev fortæret af hvert Individ.[1] Og vi er ligeledes i Stand til med temmelig stor Nøjagtighed at bestemme, hvad der nu til Dags aarligt medgaar til den københavnske Befolknings Underhold.[2] Ganske vist svarer disse Forhold ikke helt til hinanden, idet vi paa den ene Side har en Landbefolkning fortrinsvis i den Alder, der kunde yde Arbejde, paa den anden Side en Bybefolkning i alle Aldersklasser. Men i Mangel af bedre Grundlag for Sammenligningen, yder dette dog en nogenlunde paalidelig Maalestok for Forskellen mellem de to Tidsaldre.

Forholdet stiller sig da ifølge disse Opgivelser saaledes: Det aarlige Forbrug af Smør er saa temmeligt uforandret, idet der Aar 1600 medgik lidt over 39 ℔ pr. Mand, i Tidsrummet 1838—49 lidt over 40 ℔ og i de senere Aaringer, da Smørpriserne er stegne, kun 36—37 ℔ til hver Mand. Nutiden fremviser et Forbrug af 25 ℔ Sukker, $6^{1}/_{2}$ ℔ Kaffe og Te og ikke mindre end 125 Tønder Vand aarlig for hver enkelt, det sidste naturligvis anvendt baade til Drikkevand, Madlavning og anden Husholdningsbrug. Hertil har hin Tid selvfølgelig ingen tilsvarende Opgivelse. Men iøvrigt overstiger det 16de Aarhundredes Forbrug vor Tids paa alle Punkter. Af Kød og Flæsk medgik der Aar 1600 274 ℔ til hver, i vor Tid kun 137 ℔. Af Fisk fortæredes der Aar 1600 paa Ugens fire Fiskedage ialt 336 ℔, i vor Tid kun — 26 ℔. Af Rug, Byg, Ærter og Gryn medgik der Aar 1600 1072 ℔, i vore Dage ikke mere end 365 ℔. Endelig var Forbruget af Øl den Gang 1680 Potter for hver om Aaret, nu til Dags kun 220 Potter.

Saadanne Tal viser tydeligere end alt andet Afstanden mellem den Gang og nu.

Det er klart, at en saadan Appetit maatte indgyde Fremmede Forbavselse. Skønt disse i Reglen dvæle ved, hvad Nordboerne formaaede at drikke, fordi dette, baade hvad Maal og Virkning angik, langt overskred, hvad man andetsteds var vant til, omtale

de dog ogsaa stundom den nordiske Appetit. Saaledes fortæller en østrigsk Adelsmand, der under den nordiske Syvaarskrig gæstede Danmark, at han sjældent havde set saa megen Mad samlet paa ét Sted som her, trods Krigens Tryk, ved et Bondebryllup. Bordene bugnede formeligt derunder, og kun med Møje formaaede Skafferen at bære det vældige Saltmads Fad, hvis blandede Indhold gjorde saa stærkt Indtryk paa den Fremmede, at han endnu en Snes Aar efter vidste at gøre Rede derfor. Sin Dom over Danmark indbefattede han i de Ord, at det var et Slaraffenland, hvor alle, og ikke mindst Bønderne, spiste meget og drak dygtigt.[1] En Udlænding, der Aar 1562 overværede en gejstlig Sammenkomst paa Sjælland i Anledning af en Lektors Indsættelse i Sorø, udtaler sit Hovedindtryk i følgende Ord: «Sjællænderne aad og drak hele Dagen værre end Svin«.[2] Mere Høflighed i Formen men samme Blik for det Væsentlige gør sig gældende i Beskrivelsen af Jyderne i Mercators Atlas, Udgaven af 1608: «De spise og drikke grumme meget og have en overmaade god Fordøjelse».[3]

3.

Maaden at forsyne sig med det Fornødne til Huset var i det 16de Aarhundrede noget afvigende fra Nutidens. Den Forskel mellem By og Land, som en senere Tid har set udvikle sig, var endnu ikke ret tilstede. Selv i Byerne forsynede man sig for lange Tider ad Gangen, og enhver større Husholdning besørgede selv sin Bagning, Brygning, Slagtning og ofte Smørkærning tillige. Forsyningens og Tillavningens Arbejde var endnu ikke udskiftet og fordelt paa de mange Hænder. En flink Husmoder skulde selv kunne forestaa den Række af Omdannelser, der hørte til, førend Kornet paa Marken, Oksen i Stalden, Honningen i Bistadet stod som et velsmagende Maaltid paa Bordet.

Det var altsaa store Fordringer, der i det 16de Aarhundrede stilledes til en Husmoder. Hendes Hverv var ofte vanskeligere end Mandens. Med et Fremsyn, der strakte sig Aaret rundt, skulde hun være forberedt paa alle Muligheder. Forstaaende sig paa alt, maatte hun selv være den ledende allevegne, fra det Øjeblik Hjemmets Skude udrustet til Aarstogt lagde ud. Voksne,

flinke Døtre var under saadanne Forhold en fortrinlig Støtte. Men selv de kunde forøge Vanskelighederne, naar de i Aarets Løb krævede deres Part af Forsyningen til et nystiftet Hjem.

Brød nødes ligesaa almindeligt i det 16de Aarhundrede som nu, og var en af de Livsfornødenheder, hvormed Huset hyppigst maatte forsynes. At bage hver Dag var dog noget, hvorpaa kun de aller færreste Hjem indlod sig. En Gang hver Uge eller hver fjortende Dag synes at have været det almindelige. Man faar et Indtryk af, hvor lidet Datiden var forvænt med friskbagt Brød, naar man ser, hvorledes det i saa Henseende gik til ved festlige Lejligheder. Selv ved kongelige Fester blev Brødet bagt længe i Forvejen og ofte først forsendt fra en Landsdel til en anden. Hvedebrød, bagt ugevis forud i Odense eller Kalundborg, var ikke meget friskt, naar det endelig naaede til Koldinghus eller Kronborg.[1] Men langt at foretrække var det dog uden Tvivl for, hvad der vankede til daglig for dem, der nød kongeligt Underhold. Rugbrødet bagtes hyppigt omkring paa Lenene i Efteraaret, for først ved Foraarstide at uddeles paa Københavns Slot.[2]

Under saadanne Omstændigheder maatte det synes i høj Grad fristende at ty til Bagerne. De havde den store Fordel dagligt at levere friskbagt Brød. Intet Under derfor, om mangen velstaaende Husmoder i en snæver Vending fulgte Fattigfolks Eksempel, ja, at selv Kongen i det mindste paa Rejser stundom ligeledes lod hente hos Bageren. Om Christian den Tredje f. Eks. vide vi tilfældigt, at da han Aar 1541 var paa Malmøhus, lod han baade Morgen og Aften købe Brød hos en af Byens Bagere.[3]

Men Ulykken var, at Bagernes Brød hyppigt var meget slet tillavet. Det var jo beregnet paa Smaafolk, der ikke kunde bage selv og altsaa ikke havde Raad til at stille store Fordringer. Forlangte man finere Brød, Peberkager og sligt, kunde man let faa noget, der havde ligget gentagne Gange tilfals paa Landets Markeder. Og holdt man sig til de almindelige Slags, var selv dette i Reglen daarligt bagt. Betegnende for Forholdene er Tilstanden i Helsingør under Kronborgs Opførelse. Kongen kom i denne Tid hyppigt til Byen, og da der ingen Husholdning kunde føres paa Slottet, var han med sit Følge henvist til, hvad der kunde faas fra Staden. Men selv under disse Forhold var det ikke muligt at faa Bagerne til at oppe sig. Bestandigt klages der over deres daarlige Brød, der var halv raat og slet bagt,

og Borgemestre og Raad maatte den ene Gang efter den anden kalde dem op paa Raadhuset, for at udskælde dem eller idømme dem Bøder. Tilsidst greb man til det yderlige Middel at ophæve hele Helsingørs Bagerlav, saa at det nu stod enhver frit for at bage og falbyde Brød.[1] De Fribagere, som herved opstod, viste sig imidlertid snart at være en meget uregérlig Race. Bagerdrengene bandede og sloges paa Torvet, saa at man maatte forbyde dem at have Stade dèr og henvise alt Salg udelukkende til Bagernes Vinduer.[2] Snart saa man sig ogsaa nødt til at oprette Lavet paany, og nogle faa Aar efter var Brødet ligesaa slet som forhen.[3]

En Klage, saa gammel som Bagerlavet selv, er den over undervægtigt Brød. I det 16de Aarhundrede gentoges den hyppigt. Den besvaredes imidlertid stadigt fra Bagernes Side med Paastand om, at det var umuligt længere at levere Brødet til de gamle Priser. Uafbrudt maatte derfor Taksterne forandres, eller som Datiden kaldte det, en ny Skik gives. Et Sigtebrød til en Hvid, omtrent fire Øre i Nutids Penge, skulde saaledes endnu i Aaret 1579 i Helsingør veje 15 Lod, kort efter sank det til 13 og i København Aar 1590 skulde det kun veje 10 Lod. Et Hvedebrød til samme Pris skulde i det førstnævnte Aar veje 8 Lod, i det sidste kun 5.[4] En af Grundene hertil laa naturligvis i de stigende Kornpriser. En Tønde Rug f. Eks., der ved Aarhundredets Midte kostede lidt over 3 Kroner i Nutids Penge, betaltes Aar 1590 med henved fem Kroner.[5] Men lige saa sikkert synes det at være, at Bagerne stærkt benyttede sig af den derved opstaaede Forvirring. En ejendommelig Maade at hindre sligt paa, anvendtes i København i Begyndelsen af det følgende Aarhundrede. Det befaledes nemlig alle Bagerne i Byen hver Onsdag og Lørdag fra Klokken 7 til 10 at holde Udsalg paa Nytorv. Saaledes kunde Kunderne med Lethed sammenligne deres Varer, og hvis man havde et Brød mistænkt for at være undervægtigt saa hang der en Vægtskaal til Afbenyttelse paa Raadhuset lige over for.[6]

De Brødsorter, der var de almindelige i Danmark, i det mindste i Byerne, var ligesom nu til Dags de tre: Rugbrød, Sigtebrød og Hvedebrød. Rugbrød bagtes af Rug og iblandet Klid. Det kaldtes gerne for «Grovt Brød». Formen var endnu enten den gammeldags, runde, eller den moderne, aflange. De runde Rugbrød kaldtes for «Leve», de aflange for «Grovkrop». Den Skik, at bage runde Rugbrød, synes dog at have været stærkt i Aftagende. I Hel-

singør bleve Bagerne Aar 1579 enige om helt at ophøre med denne Form.[1]

Sigtebrød gik under det fælles Navn: «Skonrog», vistnok af det tyske: Schønroggen, fin Rug. Af Rug bagtes fremdeles Tvebakker, der synes især at være anvendte til Skibsbrug. Til den Flaade, der skulde føre den danske Prinsesse Anna til Skotland, bagtes der saaledes 144 Tønder Rugtvebakker i København; da Togtet skulde gaa til fremmed Land, hed det udtrykkeligt i Befalingen, at disse Rugtvebakker skulde være «vel flyede, saa at de kunde være ustraffede hos fremmede Folk.»[2]

De hyppigst forekommende Arter af Hvedebrød vare Kringler, Vegger og Simler, under hvilke Benævnelser de ligeledes gik i Tyskland,[3] hvorfra de vel ogsaa var indførte i Norden. Derimod vilde man i hin Tid forgæves have henvendt sig i et Bagervindu om «Franskbrød» eller «Wienerbrød», disse Navne kendtes ikke. Af alle Slags Hvedebrød synes Simler at have været mest yndede, de omtales meget hyppigt. Under det ovenomtalte Ophold paa Malmøhus lod Christian den Tredje hente Simler baade til Morgen og Aften. Aar 1577 gav Frederik den Anden Daniel Simlebager Lov til at bosætte sig i København og dyrke sin Specialitet uhindret af alle Bagerlavets Anløb.[4]

Medens man i Byerne i Danmark kun lavede Brød af Rug og Hvede, var dette langt fra Tilfældet paa Landet. I enkelte Egne synes man at have bagt Brød af Byg alene, og meget hyppigt blandede man Byg i Rugen. Paa Falster gav Bønderne saaledes Præsten Bygbrød i Offer,[5] og selv paa Malmøhus blandedes der ved Tillavningen af det tarveligere Brød en Skæppe Bygmel i hver tre Skæpper Rugmel.[6]

Saa det saaledes ud i det kornrige Danmark, var det en Selvfølge, at Forholdene højere mod Nord var langt fattigere. I Sverige som i Norge anvendtes i Reglen Byg og Havre til Brød.[7] Endnu i en meget senere Tid var Rugbrød en saadan Lækkerbidsken i Dalarne, at enhver der ved et Besøg hos Provsten fik sig et Stykke, troligt gemte det, og ved Ankomsten til Hjemmet uddelte sin Knäckekaka i smaa Bidder. Det almindelige Brød i Dalarne var lavet af Ærtemel og det Mel, der faas, naar Byg eller oftest Havre males sammen med sine Avner stundom med hele Akset.[8] I enkelte Bygder i det nordlige Norge, hvor Kornet hyppigt fryser bort før Høsten, var Barkbrød den bedste Føde. Hertil benyttedes den indre Bark af Fyrre- og Elmetræ,

der afreves om Sommeren inden August Maaned; efter denne Aarstid led Træerne nemlig for meget ved saadan Behandling. Barken tørredes i Ovnen, skares i Stykker, stødtes smaat og maledes derpaa til Mel.[1] Det var en Selvfølge, at i vanskelige Aaringer, under Hungersnød og Dyrtid, trængte den Skik at spise Barkbrød ogsaa ned til de sydlige Egne af Landet. I Aarene 1596—98 maatte saaledes selv i det sydlige Norge hver Mand, baade fattig og rig, nære sig hermed, da Korn ikke var til at opdrive. Tilfjelds brugte man da Fyrrebark, langs Søkanten Elmebark, hvilket ansaas for mere nærende og bedre lod sig bage til Brød. En Samtidig beskriver Tilstanden saaledes: «Hvo, som vilde give et fattigt Menneske et Elmetræ i sin Skov, gjorde da en stor Velgerning; men paa det sidste tog hver sig selv Lov at flaa Elm, hvor de den kunde finde, for blot at bjerge Livet dermed.[2]

Fælles for Sverige og Norge var den Skik at bage Brødet meget haardt til Knækbrød. I Danmark synes haardtbagt Brød kun at være brugt til Flaaden.[3] En egen Art haardt Brød var det norske «Fladbrød». Det bagtes, som ovenfor meldt, af Byg- og Havremel blandet sammen. Ved Tillavningen brugtes runde Kværnstene, af Størrelse som Bunden i en Tønde, de huggedes i Hardanger og forsendtes over hele Norge. Naar Bagningen skulde foregaa, anbragtes den runde Kværnsten ovenpaa en tre-fire opstillede Stene som Stivere, og Ild antændtes derunder. Naar saa Kværnstenen, der kun var en Finger tyk, var ret ophedet, lagde man forsigtigt ved Hjælp af et eget Slags Træsværd den papirstynde seje Dej derpaa. Der hørte Behændighed og Paapassenhed til for i rette Øjeblik, før Pandekagen svedes, at stikke Træsværdet ind der under og smække den om og samtidigt stænke den glohede Kværnsten med Vand for at svale den. Hvert enkelt Fladbrød bagtes kun kort, og snart kunde der staa en hel Stabel. De opbevaredes derpaa i et lille, særskilt Hus, det tidligere omtalte Stabur, der hvilede paa Stolper, ofte kugleformigt udbuede opefter, for at ikke Rotter og Mus skulde kunne kravle op og gøre Indbrud.

Dette Fladbrød nød den Gang som nu særlig Anseelse i Norge. Det paastodes at være drøjere og at mætte bedre end samme Slags Mel tillavet paa hvilkensomhelst anden Maade. Paa Grund af Brødets Tyndhed mærkede man ikke saa meget til, at Dejen egentlig var baade tør og klæg, tværtimod det var ret

velsmagende. Og fremfor alt, dette Brød kunde gemmes i lange Tider uden hverken at skimle eller mulne, ja man paastod endog, at det vandt i Smag ved at gemmes aarevis. Dette var en ubetalelig Fordel. I gode Aaringer kunde man forsyne sig til de slette, og enhver sørgede for at være mindst et Aar forud med sin Bagning. Paa velforsynede Gaarde kunde man endog ved at kigge ind ad Stabudøren til de ventende Stabler se tyve Aar og stundom mere frem i Tiden.[1] I saa Henseende gav iøvrigt det svenske Brød ikke Nordmændenes noget efter. Ifølge gammel Skik bagte man her Knækbrødet saa stenfast, at «hvad der var bagt til en Daab, vel kunde holde sig indtil Barnet fik Bryllup».[2]

Bybefolkningens Forsyning med Kød, foregik paa forskellig Vis i de forskellige Aarstider. I Slagtetiden, Oktober og November Maaned, sørgede enhver saa vidt muligt for sig selv. Mangen Borger drev jo dengang Avling og holdt altsaa selv Kvæg. Hvo der ikke havde Jord, holdt dog i det mindste en Gris eller to og traf henad Efteraaret Aftale med Bekendte om Indkøb af et Par fede Lam eller en Okse til Deling. Helt ned i Befolkningen satte Slagtetiden alle i Røre, thi Lønnen betaltes dengang ofte i levende Varer. Der slagtedes derfor hos Familier, som aldrig kunde tænke paa f. Eks. selv at bage.

Slagtetiden var med Rette en yndet Tid. Saalænge den stod paa, levedes der bedre end ellers, og ofte kunde det falde vanskeligt nok at faa Plads til en Fiskedag for lutter Kødspiser. Slagtetidens Varighed var naturligvis forskellig, men selv i smaa Huse kunde der gaa længere Tid hen, inden alle Pølser var stoppede, Saltetønden fyldt, Kødet hængt i Røg og det behørige Antal Talglys støbt.

Helt anderledes tog det øvrige Aar sig ud, hvad Forsyningen angik. Saa tyede ikke blot Fattigfolk, men de Rige med til Slagterne; thi det var kun de aller færreste, der Aaret rundt kunde holde sig selv med ferskt Kød.

Slagternes første Pligt var paa enhver Køddag, altsaa Søndag, Tirsdag og Torsdag at have tilstrækkeligt, fersk Kød tilfals.[3] For at kunne tilfredsstille denne Fordring maatte de stadigt holde Slagtningen i Gang. I de mindre Byer kunde dette nogenlunde let lade sig gøre, men i de større medførte det betydelige Ulem-

per. I København klagedes der saaledes over, at Slagterboderne paa Hjørnet af Skindergade og Klosterstræde[1] i den varme Aarstid udbredte en ulidelig Stank, og Rendestenene i Omegnen var fyldte med Blod og anden Urenhed. Med Rette eller Urette hidledte man herfra den Pest, der i Aaret 1577 hjemsøgte Byen.[2] Paa Christoffer Valkendorfs Foranstaltning opførtes da udenfor Byen, lidt syd for Kongevejen, omtrent hvor Frihedsstøtten nu staar, et fælles Slagtehus, bestaaende af fjorten Boder, hvor fremtidigt Slagtningen skulde foregaa.[3] Fra den Tid blev Vesterbro fortrinsvis Slagternes Tilholdssted.

Slagterne var imidlertid ikke de eneste, der forsynede Byerne med Kød. De havde meget farlige Medbejlere i Bønderne, hvem det var tilladt paa Torvedagene at bringe frisk Kød til Bys. Den eneste Forskel var, at Slagterne skulde sælge deres Varer pundevis, medens Bønderne maatte sælge stykkevis. Denne sidste Bestemmelse synes særlig at have ærgret Slagterne. Gentagne Gange gjorde de saaledes i Helsingør Opstand og nægtede at sælge Lammekød anderledes end i hele Fjerdinger. Øvrigheden tog imidlertid stadig Borgernes Parti og gik endog saa vidt, at den for en Tid fratog Slagterne deres Rettigheder og gjorde Retten til at slagte og udsælge Kød til en fri Næring.[4]

Medens Slagterne her trak det korteste Straa og maatte finde sig i, at Folk paa Torvedagene gjorde alle deres Indkøb ved Vognene paa Torvet, fik de derimod kraftig Bistand fra oven paa et andet Omraade. Man sættes levende ind i hin Tids Forhold ved at se den Iver, hvormed Borgmestre og Raad værgede sig og sine mod en Fjende, der truede alle, Slagterne saavelsom Kunderne, nemlig: Smaahandlerne, Høkerne. Vor Tid, der for Størstedelen er afvant med at handle paa Torvet og fortrinsvis benytter Mellemhandlere, forstaar knap den Bitterhed, der udfoldedes i Kampen mod disse.

Og dog var det nødvendigt at værge Torvets Fred og den frie Handel imod dem. Thi naar hæderlige Borgerkoner mødte paa Torvet eller raabte Bondevognen an, idet den kørte forbi deres Dør, var det ingen let Sag at komme til at faa sig en Gaas eller en Lammefjerding. Ud fra Byen stimlede der nemlig i den tidlige Morgenstund en hel Sværm, der langt ude paa Vejen antastede Vognene og enten afkøbte dem Varerne eller sluttede Kres om dem, og hver med Haanden paa sin Bøtte Smør eller Lammeside, i sluttet Trop fulgte med ind til Torvet.

Gennem denne Ring var det næsten umuligt at trænge, de hujede og skreg, stødte Kunderne til Side og bandte paa, at Varerne var solgte. Det var især Kvinder, der udmærkede sig i dette Haandgemæng, og Bytjenerne havde deres Nød med at splitte dem ad og bane Husmødrene Vej.

Forbud paa Forbud udstedtes mod disse Høkere og Høkersker, der opkøbte Varerne for at udsælge dem i Smaapartier. Baade som Familiefædre og Øvrighedspersoner var Borgemestre og Raad lige nidkære mod Uvæsenet. Deres Hustruer og Døtre blev jo ilde medhandlede, og paa Byens Vegne forargedes de over disse Opkøbere, der drev ulovlig Handel uden at have løst Borgerskab og uden at svare en Skilling i Skat. Man kan læse Forbitrelsen i de stærke Udtryk om «Vinkelkøb», «udsulte Byen» o. s. v.

Forgæves var imidlertid alle Skældsord. End ikke den Befaling hjalp, der udstedtes i Helsingør Aar 1576, hvorefter det tillodes Bytjenerne selv at beholde Halvdelen af alle de ulovligt indkøbte Varer, som de kunde overkomme. Saa skred man da til et yderste Middel. Helsingør synes i denne Henseende at være gaaet videst. Medens København nøjedes med tre Halsjærn, et paa Hjørnet af Nørregade, et paa Hjørnet af Vestergade og et tredie paa Amagertorv,[1] anbragtes der i Helsingør ikke mindre end fire nye Halsjærn. Heri skulde alle de sluttes, der blev grebne i at købe af Vognene udenfor Byen, følge med dem ind med Haanden paa Varerne eller paa Torvet købe mere end til eget Behov. Ja, selv om en Kvinde saa blot listede af med et Stykke Lammekød under Kaaben, skulde hun miste det og uden Naade i Halsjærnet. I denne ubekvemme Stilling maatte saa de paagældende forblive, saa længé Torvet varede. Der er ingen Tvivl om, at disse fire Halsjærn, hver med sin Synder i Klemme omgiven af Byens glade Ungdom, har bidraget væsentligt til at forhøje Torvets ejendommelige Liv.[2]

Aarhundredet ud varede Høkernes Trængsler. Saa begyndte man lidt efter lidt at give efter. Medens det endnu i Aaret 1590 var blevet aldeles forbudt i København at købe Fødevarer paa Torvet i større Maal end til eget Forbrug,[3] blev det Aar 1609 og atter 1613 tilladt Høkerne efter Klokken ti at opkøbe paa Torvet saa meget, de vilde.[4] Under vekslende Forhold har de siden da vidst at hævde deres Stilling.

I en anden Henseende var alle Husmødre, der handlede

paa Torvet eller hos Slagterne, yderst gunstigt stillede, de behøvede ikke at tinge om Prisen. Denne dannede sig nemlig ikke som i Nutiden af sig selv, som en Følge af Tilbud og Efterspørgsel; Borgemestre og Raad fastsatte den. Der kan ikke være nogen Tvivl om, at Byernes Øvrigheder paa dette Punkt var nøjeregnende, og ofte gik Slagterne og især Bønderne saa nær, som det var muligt. Disse var jo helt i deres Vold, forsaavidt de var pligtige til kun at føre deres Varer til nærmeste Købstad. Her laa det egentlige Stridspunkt mellem Magistrat og Høkere. Øvrigheden hævdede sin gamle Ret til selv at bestemme Prisen. Høkerne kæmpede, uden at være sig det klart bevidst, for den frie Handel.

Betragter man hin Tids Kødpriser, faar man et bestemt Indtryk af, at Danmark dengang særlig lagde sig efter Kvægavl. Kød og Fedevarer var forholdsvis billigere end Brød. I Helsingør, hvor man kan forfølge Kødpriserne med stor Nøjagtighed, solgtes i Tidsrummet 1576—86 et Pund Oksekød, eller som hin Tid kaldte det: «Gropenbrad», i Reglen til en Pris af 6 Øre i Nutidspenge. En Lammefjerding kostede omtrent 36 Øre. Ved Midsommertide 1582 gjaldt et Par fede Høns sammesteds 50 Øre, en Snes Æg 25 Øre.[1]

Det laa i Sagens Natur, at Priserne maatte veksle noget efter Aarstiderne. I Aalborg vedtoges det saaledes, at fersk Lammekød slet ikke maatte sælges førend otte Dage før Pinse.[2] Oksekød som Lammekød havde Sommerpriser og Vinterpriser. Men foruden disse regelmæssige, svage Svingninger indtraadte der stundom en stærkere Stigning, fremkaldt ved Misvækst og lignende. Øvrigheden stemmede imod, saalænge den formaaede, men maatte nødvendigvis tilsidst give efter. I Januar 1577 fik saaledes Slagterne i Helsingør Prisen for Oksekød tvungen op til 8 Øre Pundet, men inden Aaret var omme, nødtes de til atter at lade den falde til knap det halve.[3] Den stærkeste Stigning i Aarhundredet indtraadte vistnok omkring Aar 1590, da et Pund Oksekød i København ansattes til den uhørte Pris 24 Øre.[4] Datiden stod værgeløs overfor disse Virkninger af Misvækst. Handelsforholdene var af den Natur, at hver Landsdel i Reglen maatte se at klare sig selv, og ramte en Ulykke hele Landet, ejede man kun et svagt Middel til at afhjælpe Ondet, nemlig at forbyde Udførsel. Under saadanne Forhold kunde det blive afgørende, om et slet Foderaar tilfældigvis var et godt Oldenaar,

saa at Flæsk kunde afgive et billigt Fødemiddel. I et daarligt Oldenaar som f. Eks. 1593 kunde selv Flæsk stige til en Pris af 15 Øre Pundet.[1]

Medens Vildt var let nok at faa paa mange Steder i Norge og Sverig, hørte det i Danmark til de Spiser, der kun tilkom enkelte Klasser af Folket. Skønt der var Overflødighed deraf, forekom det, saa vidt man kan se, ikke i Handelen. Dette vilde uden Tvivl ogsaa have været farligt for Jagtens Fredning. Man maatte da altsaa være adelig eller ansat i Kongens Tjeneste for at kunne nyde Vildt. Mangen ærlig Borgermand gik vistnok i sin Grav uden nogensinde at have smagt en Dyrekølle.

Ved Hove derimod var Vildt en hyppig Spise. Det nødes ikke blot ferskt og i den egentlige Jagttid men saltet hele Aaret rundt.[2] Til alle større kongelige Jagter udkommanderedes derfor særlige Slagtere og Saltere.[3] Man faar et Indtryk af den utrolige Vildtrigdom, naar man hører, at der f. Eks. til en kongelig Jagt i Skanderborgegnen Aar 1587 bestiltes ikke mindre end 24 Læster Salt til Nedsaltning af det forventede Bytte.[4] Datidens Udtryk svarede til disse Forhold. Der taltes ikke blot om fældet Vildt i Stykketal, men om at «lade slaa en Læst Vildbrad», «skyde en Tønde Raavildt» o. s. v.[5] Undertiden synes Udbyttet at have langt overskredet, hvad man var i Stand til at fortære selv et Aar igennem. Det maa saaledes vistnok anses som Tegn paa Overforsyning, naar Frederik den Anden under Frederiksborgs Opførelse lod Arbejdsfolkene underholde med saltet Vildbrad.[6]

Noget anderledes stillede Forholdet sig for Adelens Vedkommende. Ganske vist var den i Besiddelse af Jagtret, og de rigere Adelsmænd havde baade Dyrehaver og store Vildtbaner at jage paa. Men dog kunde det stundom falde svært nok at faa Vildt. Ingen Lensmand maatte paa egen Haand jage i sit Len. Og hvad hjalp det ham saa, at han maaske ejede en Gaard i Jylland, naar Lenet, hvor han opholdt sig, laa i Sjælland eller Skaane. Kun meget sjældent gik Kongen ind paa, at der af Lenets Skove aarligt leveredes Lensmanden et vist Antal Stykker Vildt.[7] Frederik den Anden i det mindste var yderst nøjeregnende paa dette Punkt. Derimod uddannede der sig lidt efter lidt den Skik, at der ved større Familiefester, Bryllupper, «Velkommen» og Begravelser sendtes Vedkommmende i Foræring fra Kongen et eller flere Stykker Vildt. Selv Landets mægtigste Familier tog med

Glæde imod, ja anholdt ligefrem om at maatte faa saadanne Gaver.[1]

Der var én Lejlighed, hvor Forskellen mellem den kongelige og adelige Forsyning traadte altfor tydeligt frem, det var ved de aarlige Herredage. Her, hvor man mødtes i Mængde, faldt det naturligt at udfolde Pragt og holde Gilder. Men hvis Ens Ejendom laa i en anden Landsdel, var det ikke let, tilmed i den varme Aarstid, at skaffe Vildt fra Hjemmet. Hvorledes man har baaret sig ad i Frederik den Andens Tid, vides ikke med Sikkerhed. Men allerede tidligt under Christian den Fjerdes Regering blev det Skik, at Kongen forbarmede sig over sin Adel og — for gode Ord og Betaling — forsynede den med Vildt. Indtægten var ikke ringe, Skikken bredte sig, og lidt efter lidt blev Kongen saaledes Landets første Vildthandler.[2]

Fisk udgjorde en langt vigtigere Livsfornødenhed dengang end nu. Ifølge gammel Skik nødes der Fisk baade Middag og Aften paa hver af Ugens fire Fiskedage, og selv om man ikke længere holdt sig udelukkende hertil men blandede Kødretter imellem, udgjorde Fisk dog fremdeles en meget anseelig Del af Ugens Forbrug. Som en Følge heraf var man ganske anderledes end i Nutiden indrettet paa altid at have Huset velforsynet. Hovedmassen af, hvad der fortæredes, var tørret Fisk. Ikke blot fra Norge, men fra Jyllands Vestkyst og fra enhver Egn i Landet, der laa nær ved Søen, udførtes der tørret Fisk i store Mængder. Førend Vinteren kom, var alle nogenlunde Velstillede forsynede med de fornødne Bundter tørrede Torsk, Hvillinger, Flyndere o. s. v. Hvilke Masser der kunde gaa med, kan ses af, at der til Hofholdningen blot paa Frederiksborg Slot Aar 1596 forskreves fra Ribe 40,000 Skuller og Flyndere, 40,000 Hvillinger, 500 Rokker, 200 store Kabliov og 200 Langer.[3] Christian den Fjerdes Kroning skulde foregaa i August Maaned samme Aar. Skønt det altsaa var Sommertid, forberedte man sig dog i København paa, at Gæsterne vilde af tørret Fisk kunne fortære 30,000 Flyndere, 24,000 Hvillinger, 400 Rokker, 200 Langer samt 12 Tønder Bergfisk.[4]

Foruden tørret Fisk sørgede man ved Efteraarstide for at faa nedsaltet Fisk i Huset. Tønder med saltet Torsk og Sild,

hos de Rigere ogsaa Makrel, Aal og Laks eller vel endog en Otting «Niøjne», hørte med til den nødvendige Aarsforsyning.

Mellem al denne saltede Fisk, der uundgaaeligt vankede Vinteren igennem, var det en kærkommen Afveksling engang imellem at faa en Ret fersk. I Søbyerne var dette ikke vanskeligt. Enkelte Smaafolk pilkede selv fra Baad eller ved Vaagerne, men Mængden holdt sig til Fisketorvet eller Fiskerbaadene ved Bolværket. Her herskede altid stort Liv om Morgenen, naar Byens egne Folk eller Baade fra nærmeste Leje havde bragt deres Fangst. Prisen var ikke her som ved Kød forud fastsat, og en livlig Kamp mellem Køber og Sælger kunde derfor udspinde sig. Den eneste By i Norden, hvor dette ejendommelige Liv har holdt sig uforandret indtil vore Dage, er vistnok Bergen. Fra Fisketorvet og Havnen stjal sig, hvormeget man saa end søgte at hindre det, Høkersker klædte som Fiskerkoner op gennem Byen.[1] De fandt rigelig Afsætning i Smaagaderne og solgte Resten til Bønderne paa Torvet.

Om Sommeren afløste fersk Fisk for en Del den tørrede og saltede. Sommerbebuderne Flynder og Hornfisk hilsedes med Glæde; men Stemningen sank, naar man var styret ind i Sildens det stille Bælte. Ingen anden Fisk forekom i saadan Mængde som denne. Sundet, Bælterne, Limfjorden, Kattegattets Kyster vrimlede af den, dens Pris var derefter, og som en Følge deraf maatte alle Kystbeboerne tære den maanedsvis mindst fire Gange ugentlig baade til Middag og Aften. Under saadanne Forhold længtes man naturligt atter tilbage til den tørrede Fisk. Set i denne Belysning vil det forstaas, at hine 30,000 tørrede Flyndere og 24,000 tørrede Hvillinger til Christian den Fjerdes Kroning i August Maaned kunde fremtræde som Delikatesse, og at den kyndige Husmoder netop om Sommeren holdt mest til Raade med Resten af Aarets Fiskeforsyning. Endnu mod Slutningen af det 19de Aarhundrede udgjorde i Danmark ikke fersk Fisk, men tørret Fisk Landalmuens Festspise.

Husmoderens Pligter ligeoverfor Fiskedagenes Retter var kun tilsyneladende nemmere end med Hensyn til Kødspiserne. Som vi har set, fulgte man ogsaa med Fisk den Skik at forsyne sig for et Aar ad Gangen, og Sagen var ingenlunde gjort med at lade Manden købe saa og saa mange Tønder saltet Fisk, og saa og saa mange Bundter tørrede. Meget hyppigt maatte Husmoderen selv forestaa baade Nedsaltningen og Tørringen. I Søbyerne drev

nemlig de fleste Købmænd selv Fiskeri eller havde dog Part deri. Øvrighedspersonerne havde ofte i Embeds Medfør Del i Udbyttet. I Helsingør var det saaledes en ligesaa yndet som farlig Idræt at ro ud i den tidlige Morgenstund og paa egen Haand røgte Borgemestrenes Bundgarn.[1] I November 1583 lykkedes det en Fyr at stjæle Aalene fra alle Byfogdens Aaleruser.[2] I de fleste større Husholdninger gik det da med Fisk som med Kød: af egne Varer tilberedte og hengemte man selv den store Aarsforsyning, der fyldte Kælder og Loft.

Paa Landet tog Forholdet sig noget anderledes ud. Her nødtes man tildels til at gøre Indkøb af tørret og saltet Fisk fra Kysterne. Dog hjalp man sig iøvrigt saa godt, man formaaede, og vidt forskelligt fra Nutidens Maade at klare sig paa. Hin Tid drev nemlig Ferskvandsfiskeri efter en storartet Maalestok. Overalt, hvor der blot fandtes en Dam, en Tørvemose, et Gadekær, sørgede man for Fisk deri. Ved alle adelige Gaarde var der Fiskeparke, hyppigt trappevis anlagte, for at man kunde lade den ene løbe ud i den anden. Den kongelige «Digemester» (Teichmeister), der havde Tilsyn med alle de kongelige Fiskeparke, var en højt anset Mand, hvis Raad indhentedes, hver Gang der var Tale om nye offentlige eller private Anlæg. Man faar et Indtryk af hin ejendommelige Velstand, naar man hører, hvordan det f. Eks. vrimlede med Fiskedamme om Uranienborg, Gisselfeld o. s. v. Ved Timgaard i Jylland var der ikke mindre end 19.[3] Næppe fik Dronning Sophia efter Frederik den Andens Død sit Enkegods paa Lolland og Falster i Hænde, førend hun straks sendte «Digemesteren» derned. Alle Parke blev oprensede og forsynede med nye Stigbor, Egeposte og Bøge-Render; Stubberup Sø blev tømt og tilsaaet i Bunden, før den atter fyldtes; nye Fiskeparke, Fisk og Fiskere anbragtes allevegne.[4]

Et lignende storartet Indtryk faar man ved at lægge Mærke til Udbyttet af hin Tids Ferskvandsfiskeri. Her blot et Par Eksempler til Prøve. «Den 2. Februar kom min Fisker,» skriver Esge Brok i sin Dagbog, «med 19 Laks, som han havde draget med Vaad». «Den 9. Februar kom han med 21 Laks.[5] Bønderne i Sinning By ved Silkeborg svarede aarlig til Kronen 150 tørrede Gedder for Retten til at fiske i en Nabosø. Da de misbrugte Friheden og «forfiskede» Søen, fratoges Tilladelsen dem.[6] Om en lille Sø til Bondegaarden Holmegaard (i Serup Sogn, Hidsherred, Viborg Amt) hører vi tilfældigt, at der paa én Dag

er fanget i samme Sø ikke mindre end 25 Vognlæs Brasen og andre Fisk[1] o. s. v.

De almindelige Ferskvandsfisk i Danmark var Gedder, Brasen, Karudser. Hvor alt var indrettet, som det burde, havde man en eller flere Damme for hver Art. Ved Frederiksborg var der tillige særlige Smerling-Damme.[2] En ganske udmærket Agtelse nød Karperne, der vistnok er blevne indførte i Danmark af Peder Oxe efter hans Tilbagekomst fra Landflygtigheden.[3] Frederik den Anden blev ham imidlertid snart en farlig Medbejler i denne nye Gren af Fiskeavl. I Aaret 1592 kunde der allerede sælges fra de kongelige Damme for en 1400 Kroner Karper[4] foruden hvad der var medgaaet til Hoffets eget Forbrug. I Sverige lod Johan den Tredie indføre Karper fra Tyskland og anbringe i de nygravede Damme ved Kalmar Slot; men trods al anvendt Omhu synes de ikke her ret at være slaaede an.[5]

Medens man i Norge og Sverige i Reglen var henvist til den ganske vist rigelige Fangst, der kunde gøres paa Stedet selv, enten langs Kysterne eller i Elve og Søer, besad Danmark den Fordel at ligge i Færdslens Midtpunkt, hvor man altsaa for Penge var i Stand til at forskaffe sig alle Delikatesserne fra de tre Lande. Til et udsøgt Bord i Danmark hørte Langer og Rokker fra Ribe eller Skagen, Helt fra Limfjorden, Makrel fra Helsingør, Aal stangede af Hollænderne fra Amager,[6] Karper fra Sjælland, Stenforeller fra Herredsvadkloster i Skaane,[7] Laks fra Jylland eller Halland, hvis man da ikke kunde faa den fra det sydvestlige Norge, og endelig alle de lækre Sager, der kom fra Bergen og ofte sloges sammen i det fælles Navn: «Bergfisk». Tolderen i Helsingør var fremdeles i Stand til at skaffe En af udenlandske Sager de saa yndede, engelske «Sprot» (Sardeller) og især de efterspurgte Negenaugen (Niøjne), der nødes baade tørrede og nedsaltede i Ottinger.[8] De fleste af disse Varer betaltes med meget høje Priser. En Tønde Aal f. Eks. og endda ikke af den allerbedste Slags, kostede 24—30 Kroner,[9] en Tønde norsk Laks kostede 56 Kr.,[10] Vesterhavs-Langer betaltes med den fabelagtige Pris af 20 Kroner Stykket.[11]

Et Par Navne, der lyder Nutiden fremmed, men hyppigt forekom iblandt Datidens Forsyninger, var «Sund og Mave» og «Rav og Rækling». Ved «Sund og Mave» forstodes Svømmeblæren hos Fisk, især Torsk. Den anvendtes dels som Husblas dels paa anden Vis og spillede, efter det store Forbrug at dømme,

en ikke ubetydelig Rolle i Datidens Madlavning. Den solgtes Tøndevis, en Tønde kostede lidt over 4 Kroner i Nutids Penge.[1]

«Rav og Rækling» indførtes fra Bergen. Det var Dele af de uhyre Helleflyndere, der fangedes ved Lofoten og som ofte var saa store, at en Fisk sønderhugget og saltet kunde fylde $2^1/_2$ Tønde. Ved «Rav» forstod man Benene og Finnerne med det fedeste Vedhæng. «Rækling» betød de fede, smalle Striber, (Rækler), skært Kød langs Finnerne, der fremkom, naar Fisken opskares paa langs.[2] De tørredes og solgtes stykkevis. «Rav og Rækling» ansaas i Danmark for den lækreste af al Bergfisk. Aarligt forskreves større Partier til det kongelige Bord. I Sverige var Johan den Tredie saa indtagen deri, at det daglig maatte sættes for ham.[3] Privatmænd derimod kunde ofte have ondt nok ved at skaffe sig det; selv smaa Partier deraf var derfor en velkommen Gave. «Sender jeg Dig nu en «Rav» og Birgitte nogen «Rækling», som nys er kommen fra Norge, hvormed I bedes tage til Takke» skriver Herluf Skave Aar 1581 til Christoffer Gøje til Gunderslevholm og hans Hustru. De fem Gæster paa Malmøhus maatte nøjes med paa Fiskedagene at erholde $^1/_8$ Stykke Rav og Rækling til Deling.[4]

Vil man have et kort men træffende Udtryk for, hvilken Rolle saltet Fisk spillede i det daglige Liv, hvilken stærk hjemlig Følelse der knyttede sig hertil, lægge man Mærke til et lille Træk som dette. Den danske Prinsesse Anna, der Aar 1548 ægtede Kurfyrst August af Sachsen og den Dag i Dag mindes for den varme Kærlighed, hvormed hun sluttede sig til sit nye Fædreland, hang endnu tyve Aar efter Adskillelsen fra Hjemmet bestandig lige fast ved Barndoms-Indtrykket: den kære, saltede Fisk. Selv Elblaks og andre Ferskvands Herligheder kunde ikke fortrænge Erindringen. Hvert Efteraar ved Mortensdags Tid maatte da Peder Oxe sørge for, at der afsendtes til hende en lille Aarsforsyning af saltet Sild og Bergfisk, Skuller og Hvillinger, Pilrokker, Smaatorsk og Makrel.[5]

Foruden Fisk ydede Havet endnu en Ret, som var særlig yndet, det var de forskellige Slags Krebsdyr. Med Urette har man henført den vaagnende Sans for denne Føde til en senere Tid. Medens Oldtidens Smag herfor, saavidt det lader, havde tabt sig i Løbet af Middelalderen, var det 16de Aarhundrede atter fuld Begejstring for denne Nydelse. Navnlig spillede Rejer og Krabber en stor Rolle. Under Christian den Tredies oven-

omtalte Ophold paa Malmøhus gjordes der hver Dag Indkøb af Krabber og Rejer til Kongens Bord, og stundom var Beholdningen opspist til Middag, saa at der maatte købes nye til Aften.[1] Aarhundredet igennem møder man denne Udgiftspost i Malmøhus Lensregnskaber: saa og saa meget for Rejer til Lensmandens Behov.[2] En tysk Rejsende i Aarhundredets Slutning fortæller som en Mærkelighed fra sit Ophold i København, at man her spiste store Hummer, af hvis Kløer det var Skik at lave Drikkekar. Han maatte have nogle saadanne hjem med sig til Tyskland for at Folk kunde se, at han talte Sandhed. Krabber, fortæller han, solgtes for en ren Spotpris. Man nød dem gerne til sit Øl; rundt omkring paa Ølstuerne gik derfor Folk om og falbød kogte Krabber.[3]

Medens Hummer saaledes var en ikke usædvanlig Spise i Danmark, og enhver kendte til at blive budt ind paa et Krus Øl og en Krabbe, ansaas Krebs for en ganske anderledes Herreret. Disse, der var saa almindelige syd paa, synes først ret at være blevne bekendte i Norden i det 16de Aarhundrede. Enkedronning Dorothea forærede Aar 1564 sin Søn Frederik den Anden nogle til at sætte i Dam,[4] Peder Oxe indførte dem paa Gisselfeld,[5] Enkedronning Sophie indforskrev Aar 1591 Krebs fra Rostock og lod dem anbringe i Fiskeparke paa Lolland og Falster, 20 Skokke i Halskov Dam og 30 Skokke i en Dam ved Halsted Kloster.[6] Johan den Tredie havde allerede en Snes Aar forud ligeledes indforskrevet dem fra Tyskland til Dammene ved Kalmar.[7]

Paa et ganske enkelt Punkt gik Norden i Spidsen for den europæiske Udvikling. Nydelsen af Østers, der havde været saa almindelig baade hos Fortidens Nordboere og hos Romerne, synes siden at være gaaet helt i Glemme. I Frankrig holdt man sig i det 16de Aarhundrede blot til de spiselige Landsnegle, først i det følgende Aarhundrede kom Østers atter i Mode.[8] Derimod var man i Danmark alt i det 16de Aarhundrede paa det rene med, at Østers — som Frederik den Anden forøvrigt i et Kongebrev af 1587 henfører til Fiskene[9] — var en særdeles velsmagende Spise. Vi er ikke i Stand til at spore, naar denne nye Opfattelse er opstaaet, eller om den maaske endog var en fortsat Overlevering fra Oldtiden, vist er det kun, at ved Frederik den Andens Hof holdtes Muslinger som Østers højt i Ære. Muslingerne skrabedes i de danske Farvande — Aar 1562 lod f. Eks. Kongen hente en Tønde fra Skelskør til Korsør, hvor han

just opholdt sig[1] — Østers derimod, eller som de dengang hyppigt kaldtes: «Osterlinger», forskreves i Reglen fra Norge. Vel blev der mod Slutningen af Frederik den Andens Regering fundet Østers i Vesterhavet ud for jysk Kyst, og der udstedtes Forbud mod at fange dem, da al Fangsten skulde tilhøre Kongen,[2] men vi véd intet nærmere om Udbyttet af disse Banker. Derimod var det en staaende Skik, at der hvert Aar løb en kongelig Jagt op til Nedenæs Len i Norge for at indtage en Ladning til Hoffets Forbrug. Da det i Aaret 1584 stundede mod Jul og Jagten endnu ikke var vendt tilbage, maatte et nyt Skib sendes derop for at skaffe Østerserne hid og spørge om Jagtens Skæbne.[3]

Det var naturligt, at disse nordiske Delikatesser vakte Beundring og Lyst til Delagtighed deri hos Fyrsterne i Nordtyskland. Paa Grund af Familieforbindelserne med det danske Kongehus lod sligt sig let udføre; det var jo en staaende Skik at udveksle Smaaforæringer. Tøvede man for længe fra dansk Side, tog de Bladet fra Munden. Hertug Ulrik af Mecklenborg meddelte saaledes ligefrem, at en Foræring Østers vilde være ham kærkommen, Hertuginden af Preussen sendte engang en Bøtte syltede Kramsfugle herop med Tilføjende af, at hun gerne saa, at man sendte hende 24 Tønder gode Sild til Gengæld.[4] Vanskeligheden bestod imidlertid i at faa Sagerne bragt i frisk Tilstand til Bestemmelsesstedet. For Hummers Vedkommende fulgte man den tvivlsomme Fremgangsmaade at koge og ovntørre dem straks, hvor de var fangede, og saaledes forsende dem den lange Vej.[5] Med Østers var Opgaven vanskeligere. Enkedronning Sophie, der yndede en vis Storladenhed i Foræringer, naar Udgiften ikke vedkom hende, forærede oftere sin Fader, Hertug Ulrik af Mecklenborg, en større Sending, engang endog 72 Tønder.[6] I et Svar til Tak for en af disse Sendinger giver Modtageren dem det tvetydige Vidnesbyrd, at de var «temmelig friske» ved deres Ankomst.[7] For Hertug Ulriks Vedkommende var der altid det uheldige, at han fra Ophold i Danmark vidste, hvorledes de skulde smage. Større Ukyndighed turde man forudsætte hos Fyrsterne længere syd paa. Enkedronning Sophie var i saa Henseende yderst dristig; helt ned i Mellem-Tyskland mødte efter Ugers Kørsler hendes Østers som Gaver. Om en Sending, der Aar 1588 afgik til Sachsen, meddeles der i Rentemester-Regnskabet den Oplysning, at de blev overbragte af «Bernt Styrmand, Fodbud i tyske Kancelli, der havde betalt saa og saa meget i Vogn-

leje».[1] Trods alle de Befordringsmaader, der synes at have staaet til hans Raadighed, er det dog et Spørgsmaal, om de ikke har tabt sig noget under Vejs. Ankomne til Sachsen synes de imidlertid heller ikke her at have fundet Ro. Kurfyrstinden af Brandenburg ventede nemlig sin Nedkomst og fik pludselig Lyst til friske Østers. I Berlin var der ingen at faa. Kurfyrsten skrev da ned til Sachsen og bad Kurfyrst Augusts Søn, Christian den Første, om nogle. Han forhørte sig i Dresden, men dèr var heller ingen at faa, og han forærede hende da et Fad «syltede». Hvis disse «syltede», hvad troligt er, har været de nys ankomne danske, saa har man en Maalestok for Høfligheden af den brandenburgske Takskrivelse. Der forsikres i denne, at da de kom til Berlin, var de endnu «temmelig friske og til at nyde». De svarede uden Tvivl til de kogte Krabber, som den danske Prinsesse Elisabeth i Mecklenborg engang i Sommerhede sendte «med Fodbud» ned til sin Broderdatter, Anna i Sachsen. Denne takkede og erklærede, at baade Kurfyrst August og hun havde fundet dem «yndige».[2]

Krydderier spillede en ganske overordentlig Rolle i Datidens Madtillavning. Alt i lange Tider havde man vel i Norden sat høj Pris derpaa, men i Løbet af det 16de Aarhundrede steg Forbruget til en paafaldende Grad af Overdrivelse. Vi har allerede ovenfor omtalt Grunden hertil: Søvejen til Ostindien var bleven funden. Heraf blev Følgen, at Prisen paa Krydderier faldt betydeligt, samtidig med at Handelen kom i Hænde paa Opdagerne, fra hvem den atter lidt efter lidt gled over til de mere driftige Hollændere. Hansestædernes Tilbagegang og Hollændernes bestandig tiltagende Fart paa Østersøen fra Begyndelsen af det 16de Aarhundrede svarer altsaa for Nordens Vedkommende til en stadig lettere Adgang til de saa højt skattede Krydderier.

Især fra Aarhundredets Midte kan vi næsten Aar for Aar forfølge Prisernes Dalen. Peber kostede saaledes Aar 1541 omtrent 2 Kr. 25 Øre Pundet, men Aar 1566 kun omtrent 1 Kr. 60 Øre. Ingefær kostede Aar 1541 ca. 4 Kr., Aar 1556 ca. 3 Kr., og 1566 kun 1½ Kr. Pundet. Risengryn kostede i de samme Aar 35 Øre, 25 Øre og 20 Øre Pundet.[3] Priserne paa Rosiner,

Mandler, Svesker og andre Urtekramvarer sank ligeledes stærkt. Henimod Aarhundredets Slutning betaltes de fleste Krydderier, Sukker dog undtaget, med Priser, der synes at have staaet i omtrent samme Forhold til de øvrige Fødevarers som i Nutiden.

Prisbilligheden fremkaldte forøget Forbrug, dette atter nye Former for Udsalg. Tidligere havde man købt sine Krydderier enten hos Kræmmerne eller, naar det skulde være af bedste Slags, hos Apotekeren. Udgiftsposten: «Krudt fra Apotekeren», betegner blot, hvad Nutiden vilde kalde: Urtekramvarer. Men mod Aarhundredets Slutning blev Afsætningen saa stor, at der ganske naturligt udskilte sig af «Kræmmerne» —, der ligesom i Nutidens Smaabyer handlede med alle Slags Varer, — en egen Klasse, som kun forhandlede Husholdningssager. Sprogbrugen vaklede i Begyndelsen mellem at kalde disse nye Handlende: Materialister, Krudtkræmmere eller Urtekræmmere.[1] I det følgende Aarhundrede vandt den sidste Benævnelse afgjort Overhaand.

En egen Maade at forsyne sig paa, som kun Kongen og de aller rigeste kunde benytte, var at sende et Bud til Stedet selv, til Antwerpen, til Leipzig eller hvor nu Opkøbet skulde gøres. Naar Lejlighed gaves, anvendte man denne Fremgangsmaade endnu ned imod Aarhundredets Midte.[2] Det var efter Nutids Begreber ofte pudsigt smaa Indkøb, der saaledes blev gjorte. Et Bud f. Eks., som Christian den Tredie havde i Leipzig Aar 1545 og som hjembragte ret rigeligt af andre Sager, havde tillige Befaling til at købe til Kongen 8 Pund Strøsukker, 4 Pund smaa Rosiner, 2 Pund syltede Nelliker o. s. v.[3] Lidt efter lidt blev imidlertid Tolderen i Helsingør den naturlige Mellemmand ved alle slige Handler. Fra Aar 1550 kan man paavise en jævn Række af aarlige Opkøb til Kongens Behov foretagne af ham, idet han enten først sendte Bestillingen til Holland eller simpelthen straks købte hos forbisejlende Skippere, hvad der forlangtes.[4] Hans i Forvejen besværlige Hverv fik en betænkelig Udvidelse, da han saaledes efterhaanden blev Mellemhandler for en stor Del af Adelen i Danmark. En Regning til Birgitte Gøye viser, hvordan Tolderen i Helsingør i Løbet af et Aar har maattet købe til hende Muskatblomme, Kanel, Ingefær, Peber, Rosiner, Svesker o. s. v., ialt tretten Poster, samtidig med, at han har tilvekslet hende Guldstykker rimeligvis til Bryllups- og Faddergaver, og desuden afsat hendes Smør.[5]

Det stærke Forbrug af Krydderier i Norden paa hin Tid lader sig paavise ad flere Veje. Det fremgaar allerede af Udlændinges Udtalelser om Forholdene. En tysk Rejsende beretter saaledes, at den sikreste Maade at blive en velkommen Gæst i Sverige paa, er ved at forære Husmoderen Muskat, Nelliker, Tamarinder eller deslige.[1] Franske Rejsende, der har berejst saa vel Danmark som Sverige, priser deres Lykke, da de naar til Danzig, hvor de atter selv kan indrette deres Køkken og slippe for at leve paa nordisk Vis med Peber, Kanel, Safran, Muskat, Honning og Sukker væltet i al Maden.[2]

Men ogsaa ad mere direkte Vej kan vi paavise det stærke Forbrug. I Reglen faar man vel kun almindelige Oplysninger, og selv Datidens Kogebøger indeholder kun de mere ubestemte Udtryk: «Kom bravt med Salt, kom bravt med Peber, med Muskat o. s. v. deri», uden at opgive noget vist Maal. Men stundom træffer vi dog paa enkelte sikre Angivelser. Der kan saaledes bestemt paavises en forskellig mandlig og kvindelig Smag i Overdrivelserne. Medens de mødes i en vammel Blanding af Kanel, Nelliker og Ingefær, der især maa have givet Datidens Blandingsdrikke en yderst tvivlsom Velsmag, sondre de sig skarpt i en mandlig Trang til Peber og en kvindelig Forkærlighed for Sukker og Honning. Her blot et Par Eksempler. Ved Christian den Fjerdes eget Bord spistes der et Pund Peber om Ugen, langt mere naturligvis, naar der var Gæstebud.[3] Under Christian den Tredies Ophold paa Malmøhus 1541 havde et Pund Peber om Dagen ikke engang altid slaaet til, men der maatte paa enkelte Dage købes et nyt til Aftensmaaltidet.[4] Omvendt brugte Gustav Vasas Døtre et helt Aar igennem kun et eneste Pund Peber, medens de i samme Aar fortærede 368 ℔ Sukker, 185 ℔ Mandler, 93 ℔ Svesker, 3 Kurve Figner og Rosiner med ialt 170 ℔ og to Fade Lemoner og Oliven.[5] Da Christian den Fjerdes lille Broder Ulrik Aar 1592 sendtes til Rostock for at studere, var han endnu i Overgangsalderen, han udstyredes derfor paa dobbelt Vis, idet der medgaves ham 15 ℔ Peber, men ogsaa 250 ℔ Sukker, 100 ℔ Svesker, og en halv Kurv store Rosiner.[6]

Vil man ligesom gøre en Prøve paa Datidens stærke Lyst til Sukker, behøver man blot at sammenligne dermed, hvad 50 Aar senere fortæredes af Folk, der første Gang fik Lov at tage for sig ret af Hjertens Lyst. Aar 1656 kom et russisk Gesandtskab til København og indlogeredes i Stadens bedste Hotel «Læk-

kerbidsken». I de ni Uger, Opholdet varede, fortærede Gesandten daglig et Pund Kandissukker, ialt 66 Pund. Til Koldskaal og til varm Vin medgik ialt 191 Pund, dog fik maaske andre med heraf; men ganske for deres egen Mund fik Gesandten og hans Præst hver Dag et halvt Pund Puddersukker op paa deres Kammer.[1]

For Danmark og Norden i det hele var Sukker i det 16de Aarhundrede, hvad det endnu i det følgende var for Russerne: et nyt eller dog lidet kendt Gode, som man greb efter med største Iver. Anvendt indtil Overdrivelse hos de højere Stænder, var det endnu saa godt som ukendt hos Menigmand. Skønt man alt havde lært de skadelige Følger af dets Misbrug at kende, troede man dog endnu paa det som et af de ypperligste Lægemidler. Gustav Vasa var alt naaet saa vidt, at han, som ovenfor anført, skrev til en af sine Døtre: «Vi har forstaaet af dit Brev, at Du har været noget svag og krankelig. Saa kan vi vel tænke, at Du intet godt Regimente holder med Ædende, men holder endnu den samme Sæd, som Du gjorde, da Du var Frøken, og æder allehaande Skavl, som er Æbler og frosne Nødder, desligeste Sukker og andet, som forslemmer Maven».[2] Men paa samme Tid nærede man i Almindelighed en overtroisk Tillid til Sukkerets heldbringende Kraft. Henrik Ranzau anbefalede sine Sønner af Sundhedshensyn af og til at putte en Amatyst, Guld og Sølv eller noget meget hvidt Sukker i Munden. Efter egen Erfaring holdt han paa, at Nydelsen af megen Sukkerkonfekt var et fortrinligt Middel mod at blive beruset.[3] Af den svenske Læge Benedictus Olai haves en Lægebog fra Aaret 1578, hvori anbefales Krydderier, især Sukker, Kanel og Ingefær som Middel mod alle Sygdomme. Fejler Maven noget, saa blot Kanel, Ingefær o. s. v. samt et halvt Pund Sukker. Lignende mod Hoste, Hovedpine og andre Onder. Midlet virker, hvad enten det nydes strøet og smurt paa Maden, eller opløst i Vin og Brændevin, eller om det kun anbringes i en Bomulds Hue og bindes paa Hovedet.[4]

Og at saadanne Midler virkelig er blevne anvendte, faar man et Indtryk af ved blot at blade i Datidens Regnskaber. Dronning Katharina af Sveriges lille Dværginde kureres der f. Eks. paa, da hun er bleven syg, med 1 Lod Safran, 2 Lod Kanel og 16 Lod Figner. Jomfru Barbara maa tage et Lod Ingefær, et Pund Sukker og flere Pund Rosiner, Figner og Svesker; Dronningens Pige Brigitta nøjes med et Lod Safran og tre Lod Sukker. Til Salve for Gustav Vasas Heste anvendtes der over et Pund Inge-

fær. Og det er uden Tvivl lignende Tro, der laa til Grund, naar der f. Eks. i Skafterne til ni Par Bordknive for hans Dronning og Børn anbragtes næsten tre Pund Kanel.[1]

Et ganske eget voldsomt Udtryk gav Tidens Lyst til Sukker sig i det Skridt, som Johan den Tredie foretog, da han i Foraaret 1579 ikke havde faaet sit Sukker tilsendt i rette Tid fra Købmanden i Stockholm. Kongen skikkede nemlig et Par betroede Folk ind til Byen med Fuldmagt til at sætte Købmanden fast og føre ham som Fange til Kongen. Selv havde de Befaling til at bortføre alt det Sukker, de kunde overkomme, være sig hos indenlandske eller fremmede, og, ved hvilke Midler det saa ske skulde, endelig at skaffe Kongen inden næste Aften 100 Pund Sukker.[2]

De Arter af Sukker, der anvendtes, var omtrent de samme som i Nutiden. En af de ældste Former synes at have været Kandissukker eller som det dengang altid kaldtes: Sukker-Kandis. Det tilvirkedes oprindeligt paa Kreta (Kandia), hvoraf det havde sit Navn, og Venedig var det store Midtpunkt for Handelen med denne Art Sukker. Det brugtes ikke blot som Brystsukker, men ogsaa til finere Madlavning. Erik den Fjortende lod f. Eks. Aar 1561 sylte to Fade Pærer med Kandissukker.[3] Dog synes dette at have været en usædvanlig Overdaadighed.

Den mest almindelige Form for Sukker var hvidt Sukker i Toppe. Af saadant Sukker omtales tre Slags: Sukker Canari, Sukker Melis og Sukker Tomis; den første Slags brugtes mest i Danmark, den sidste mest i Sverige. Canari Sukker kom fra de canariske Øer, der straks efter deres Opdagelse var blevne beplantede med Sukkerrør, som trivedes ypperligt i denne Jordbund.

Puddersukker omtales aldrig i Norden i det 16de Aarhundrede. Navnet synes først at komme i Brug ved Midten af det følgende. I det 16de Aarhundrede betegner «Pudder» i Reglen stødt Kanel. Dog omtales ogsaa Pudder af andre Krydderier, Muskat-Pudder, Nellike-Pudder o. s. v.[4] Naar det da af Regnskaberne fremgaar, at man f. Eks. Juleaften 1541 paa Malmøhus har spist Risengrød med to Pund Rosiner og et halvt Pund Mandler i og dertil brugt det kostbare «Pudder», hvoraf blot to Lod kostede 47 Øre i vore Penge, saa har dette uden Tvivl været stødt Kanel, der blev strøet derover. Med denne Ekstratilsætning udmærkedes Risengrøden paa Malmøhus i dette Aar kun endnu en Torsdagmiddag i Jul, Nytaarsdag og Paaskeaften.[5]

Svarende til Puddersukker, baade hvad den billigere Pris og maaske hvad Udseende angaar, forekom der imidlertid i det 16de Aarhundrede en Art Sukker, der, da det var løst og usammenhængende, altid maatte være indpakket. Dette kaldtes for Skrinsukker eller Ladesukker. Formen Lædike- eller paa Svensk Lådike-Sukker, blev naturligt fordrejet til Ludvig-Sukker, ligesom Sukker-Tomis til Thomas-Sukker. Muligt har Navnet Ladesukker givet Anledning til den folkelige Benævnelse: Sukkerlade, hvortil Chokolade straks omdøbtes,[1] da den i det 17de Aarhundrede blev bekendt i Norden.

Alt Sukker maatte indføres fuldt færdigt fra Udlandet. Tyskland fik sit første Sukkerkogeri i Augsburg 1574.[2] I København oprettedes et Sukkerraffinaderi Aar 1620.[3] Priserne paa Sukker holdt sig derfor i det 16de Aarhundrede temmelig høje. Ganske vist kunde man faa «gement» Sukker til en 50 Øre Pundet i vore Penge, men skulde det være gode Varer, kostede det over en Krone Pundet.[4] Naar Hensyn tages til Pengenes større Købeevne dengang, var Sukker en 10—12 Gange dyrere dengang end nu.

Som en Følge heraf var det kun de rigeste, der nød Sukker til daglig og anvendte det til al Madlavning. En Urtekramregning fra Aarhundredets Midte til en dansk Adelsmand, hvorefter denne i Løbet af tre Aar havde forbrugt ialt 114 ℔ Sukker,[5] betegnede en temmelig overdaadig Levemaade. Hvis man tør slutte fra tre Bestillinger tre Aar i Rad hos Tolderen i Helsingør paa Varer fra Holland, var det aarlige Forbrug af Sukker ved Christian den Tredies Hof ialt 1100 Pund, «hvoraf 300 ℔ af det allerbedst finerede Sukker Canari for kongl. Majestæt besynderlig».[6] I Christian den Fjerdes Tid anslog man Hoffets aarlige Forbrug ikke højere end til lidt over 800 ℔, heri dog ikke indbefattet, hvad der medgik, naar der holdtes større Fester.[7] I Erik den Fjortendes første Regeringsaar derimod var Forbruget ved det svenske Hof ikke lidt større, idet der her Aar 1561 blev fortæret omtrent 3000 ℔.[8] Dette stemmer vel med, hvad vi ellers véd om det unge Hof, og oplyser Gustav Vasas Bebrejdelse for at forslemme Maven hermed.

Fuldt saa fristende som det blotte Sukker var imidlertid en anden Form, hvorunder det bødes, nemlig som Konfekt. Denne købtes paa Apoteket. Som saa meget andet godt begyndte den nemlig sin Bane som blot Lægemiddel og vandt hurtigt Indpas. Et af de første Indkøb paa Apotek, som vi overhovedet kender,

var Aar 1487 seks Pund Konfekt til Kong Hans.[1] I det 16de Aarhundrede tiltog Apotekernes Antal betydeligt i Danmark. Den stærke Søgning, som de fandt, skyldtes imidlertid kun for en ringe Grad de virkelige Lægemidler, som her vare til fals. Folk var nu engang vante til at hjælpe sig med Husraad. Men det, der drog Kunder til Huse, var de fortrinlige Arter af Akvavit, Syltetøj og Konfekt, som kun kunde faas her. «At besøge Apotekeren» var derfor særlig yndet. Ganske vist holdt han ikke offentligt Konditori, og kun Venner og Bekendte maatte nyde noget paa Stedet; men i en lille By var jo alle velhavende Folk hans Venner og Bekendte. Hertil kom, at medens Raadhuskælderen kun var for Mænd, var der intet til Hinder for, at en Hustru kunde følge sin Mand paa Apoteket. Især efter større selskabelige Sammenkomster synes det at have været Skik paa Hjemvejen at se lidt ind til Apotekeren. At Forholdene i saa Henseende var ens syd og nord for Østersøen faar man et Indtryk af ved at læse en Dagbogsoptegnelse som denne af Borgemester Gentzkow i Stralsund: «Den 28de Juni var jeg med andre til Gæst hos Hr. Peder Grubbe, hvor vi trakteredes vel. Derpaa hentedes vi til Gilde af Brudgommen Benedict Fürstenow, hvor vi ligeledes var glade indtil Aften Klokken 10. Saa gik jeg med Christian Smiterlow og vore to Hustruer op til Andreas Bruuns Apoteke, hvor vi fik sat Klaret, Sukker og andre gode Ting for os».[2] Da Christian den Fjerde efter sin Finmarksfart kom til Bergen, var ogsaa han paa Apoteket. Hans Besøg her skildres saaledes: «Der sad Kongen med sin Broder Ulrik hele Natten indtil Morgen og drak Vin og Klaret, og da de havde drukket meget og igen vilde ombord, slog Kongen af stor Lystighed alle Vinduerne ind for Apotekeren og slog hans Bagerovn itu».[3]

En farlig Medbejler fik imidlertid Apotekerne dels i de Kræmmere, der havde Krydderier til fals, dels i de mange, der under forskellige Navne som «Sukkerbagere», «Postejbagere», «Marsipanmagere» o. s. v., hver paa sin Vis søgte at drage Næringen til sig. Forholdet mellem alle disse synes i Begyndelsen at have været meget uklart og tidt forskelligt ordnet i de forskellige Byer. Christian den Tredie synes mest at have yndet at lade sin Livlæge staa for Indkøbet af Krydderier til Hoffet.[4] Da samme Livlæge fik Bevilling paa at maatte oprette et Apotek i Odense, tillodes det dog udtrykkeligt andre Kræmmere at sælge Sukker, Ingefær, Peber og andre Urter.[5] Erik den Fjortende

gjorde storartede Indkøb af Apotekervarer i Udlandet gennem sin Sukkerbager og Marsipanmager. Aar 1562 drejede det sig om en Sum af 2200 Kr., Aar 1564 gaves der et Forskud alene paa 4000 Kr.[1] Omvendt maatte i Christian den Fjerdes Mindreaarighed Kongens Sukkerbager gaa paa Apoteket for at faa sit Sukker.[2] Til et og samme Gilde købte Frederik den Anden Konfekten hos Apotekeren, men Fastelavns-Maskerne hos Sukkerbageren.[3] I Malmø florerede uantastet en Menneskealder igennem Hans Sukkerbager, der lader til at have haft gode Varer og meget at bestille.[4] I Helsingør fik Peter Pester Aar 1582 en kongelig Apotekerbevilling og fordrev i Kraft af denne alle, der tidligere havde handlet med Krydderier og Urter, bagt Kager for Folk eller lavet Akvavit.[5]

Først ved Aarhundredets Slutning faldt Forholdene saaledes i Leje, at Urtekræmmerne maatte handle med Krydderier og Urter i uforarbejdet Stand, Apotekerne tillige med dem i forarbejdet. Disse to Arter af Handlende beholdt altsaa Pladsen. Fortrængte blev derimod de, der under Navn af Sukkerbagere o. s. v. havde været Forløbere for en senere Tids Konditorer. Endnu i Aaret 1736 kunde en Apoteker udtrykke sig saaledes: «Jeg maatte fornemme, at mit Apoteks Indtægter aftog, idet Folk efterhaanden lagde sig efter at destillere Akvaviter af Kornbrændevin, og selv at bage Sukkerbrød og Makroner, og at sylte alle Slags Frugter etc., som mine Svende var saa utro at lære dem».[6]

Ved Siden af Sukker vedblev Honning det 16de Aarhundrede igennem at spille en betydelig Rolle ved Madlavningen. Alle mindre bemidlede holdt sig udelukkende hertil, ja selv blandt de rigeste, Kongen ikke undtagen, var der næppe nogen, der fuldstændigt ophørte at anvende den. Den havde jo ogsaa Aarhundreders Hævd og var dertil et hjemligt Produkt, let at faa og umulig helt at afskaffe, saa længe Mjød og Vokslys endnu blev brugte. Ifølge Riber-Ret skulde den, der overbevistes om at have forfalsket Honning, straffes paa Livet og Honningen brændes. Selv om dette strenge Lovbud forlængst var ophørt at blive anvendt, saa viste dog Honningens vedvarende Betydning sig i den Omhu, hvormed Regeringen omfattede den. Gentagne Gange i det 16de Aarhundrede udstedtes der Udførselsforbud for Honnings Vedkommende,[7] da den ansaas for en Nødvendighedsgenstand, der ikke maatte fordyres for Menigmand. Hvilket Omfang Biavlen har haft, fremgaar af Beholdninger som disse: 3 Læster Honning, 4 Læster Honning o. s. v., der oftere forekommer. Aar

1624 berettes det om en Købmand i Ribe, at han købte levende Bier for 217 Daler i Datids Penge og fordelte dem paa Bistader til 70 forskellige Steder. Aar 1598 forekommer som Post i et Købmandsregnskab: Honning for 2800 Kr.[1]

Det var da ikke blot ved Fester i Aarhundredets Begyndelse, at Honning anvendtes. Om et Bryllup i Skaane 1502 hører vi, at der medgik en halv Tønde til Madlavning og desforuden en Mængde Mjød.[2] Endnu i Aaret 1580 forskrev Frederik den Anden, da han ventede Gæster, ikke mindre end tre Tønder Honning.[3] Især til Syltetøjer, Kvæder, Jordbær o. s. v. ansaas Honning for bedre end Sukker. Aar 1578 «indsyltedes» der Vildbrad til Johan den Tredie i 5 ℔ Ingefær, 4 ℔ Nelliker, 11 ℔ Peber og 1 Tønde Honning.[4]

Foruden Sukker, Konfekt og Honning var især *tørrede Sydfrugter* meget yndede. Figner, Dadler, Rosiner, Mandler, Svesker og Korender fortæredes i betydelige Mængder. For Danmarks Vedkommende var naturligvis Tolderen i Helsingør den søgte Mellemmand, der fremfor nogen anden kunde skaffe paalidelige Varer. Man sporer Tidens Tilbøjelighed i denne Retning, naar man hører, at Frederik den Anden, da der til Herredagen i Odense 1580 ventedes Gæster fra Slesvig og Holsten, lod sende til Kolding for at modtage de Fremmede allerede her: to Tønder Kastanier, en halv Tønde Figner, 3 «Kurve» Rosiner, 200 ℔ Mandler, 2 Tønder Svesker og halvanden Fjerding Korender. En tilsvarende Styrke oppebiede dem i Odense.[5] Da Christian den Tredie Aar 1541 opholdt sig om Sommeren paa Malmøhus, spistes der ved hans Bord daglig mindst et Par ℔ Rosiner, i Ugen efter Sct. Hansdag f. Eks.: om Fredagen 2 ℔, om Lørdagen 2 ℔ til Middag og 4 ℔ til Aften, Søndag 4 ℔, Mandag 4 ℔ til Middag og 2 ℔ til Aften o. s. v. Og at heller ikke Lensmanden og hans Svende, selv om Kongen ikke opholdt sig paa Slottet, har nægtet sig denne Nydelse, naar Anledning gaves, fremgaar af, at der hver Helligdag, ikke alene paa de høje men selv paa de smaa som Kyndelmisse-Aften, Hvide-Tirsdag, Paaskeaften o. s. v., figurerer Rosiner og Mandler i Regnskabet.[6]

Som sædvanligt brugtes der ikke lidet mere ved det svenske Hof end ved det danske. Alene Gustav Vasas Papegøjer spiste

et Aar igennem 28 ℔ Rosiner og 23 ℔ Mandler.[1] Skønt vi ikke ganske nøjagtigt kan bestemme det, da Opgivelserne fra dansk Side hyppigt er i «Kurve» og disse afveg indbyrdes, alt eftersom det var «store» eller «smaa», saa synes Forbruget ved det svenske Hof Aar 1561 at være næsten dobbelt saa stort som det sædvanlige i Danmark. Af Erik den Fjortende og hans Nærmeste samt ved enkelte større Fester blev der i dette Aar ialt fortæret: 99 ℔ Dadler, 621 ℔ Figner, 876 ℔ Mandler, 1469 ℔ Svesker, 195 ℔ Korender, 2,165 ℔ Rosiner samt 15 Fade Sukat.[2]

Tidens Lyst til disse Varer lader sig ogsaa mærke ad anden Vej. Man tør ganske vist intet slutte af de store Indkøb, der gjordes, thi dette laa for en Del i Forholdenes Natur. Naar saaledes Birgitte Gøye paa engang købte henved 100 ℔ Rosiner og 170 ℔ Svesker, saa vilde dette vel i Nutiden have været et usædvanlig stort Indkøb, men maaske indlod Tolderen i Helsingør sig ikke paa at tage mindre Partier end, hvad dette netop udgjorde: en Kurv Rosiner og en Tønde Svesker.[3] Derimod fremgaar Tidens Smag og Interesse for disse Varer noksom af de mange Særbenævnelser og Artsbetegnelser inden for hver enkelt Slags. Der tales om «blaa Rosiner», «lange Rosiner», «Atersgodt Rosiner», «Zibiben Rosiner», «Løvfigner», «Dodsfigner», «blaa Figner», «Blommer fra Damask», «ungerske Blommer» o. s. v., o. s. v. Benævnelser, som vor Tid ofte har ondt ved at forstaa, men som tydeligt røber, at man dengang havde en paa grundigt Studium bygget Kendskab til Varernes forskellige Smag og Godhed.

En Sydfrugt, der skattedes meget højt, var Appelsiner. De kaldtes ikke saa, men gik under Navnet «Pomeranser», idet man skelnede mellem søde og sure Pomeranser, det er: Appelsiner og Citroner. Dog begyndte Benævnelsen Citron alt at komme i Brug. Aar 1551 lod saaledes Christian den Tredie ved Tolderen i Helsingør købe seksten Pund «syltet Citronskal».[4] Appelsiner ansaas for en udsøgt Dessert. Hvor Niels Hemmingsen i sin Postille udlægger Lignelsen om «Bryllupsklæderne», nævner han ogsaa først blandt det, «som man plejer i Gæstebud at bære paa Bordet efter Maaltid: Konfekt, Pomerans og Krumkager».[5] Hvad der gav dem en forøget Tiltrækning var deres høje Pris. De kostede nemlig omtrent det samme som i vore Dage, uagtet Pengene jo dengang havde en langt større Værdi.

Enkeltvis betaltes de med 7—8 Øre Stykket; Aar 1561 gav Erik den Fjortende 6 Kroner for Hundredet.[1] Det var da kun meget Velstaaende, der nød dem til Stadighed. I det ovenanførte Aar købte Erik den Fjortende ialt 3,975 Appelsiner, hvoraf hans Søstre spiste de 600.[2] Da Helsingør By engang vilde vise Rigets Hofmester, Mogens Gyldenstjerne, sin Ærbødighed, forærede den ham 50. Som nygift købte Frederik den Anden 1900.[3] At Christian den Fjerde som Barn fulgte dem med levende Interesse, kan ses af, at han i sin latinske Stilebog anfører: I Dag den 27de Marts 1593 naaede det første Skib med Appelsiner hid til Helsingør.[4]

Et Udtryk for deres Sjældenhed var Tidens Lyst til at gemme dem saa længe som muligt, hvorved de ofte fordærvedes. Af Erik den Fjortendes ovennævnte større Indkøb overgemtes saaledes 300 og blev fordærvede. Det gik ikke hans Brødre bedre med deres Citroner. Da Johan den Tredie engang blev syg og ønskede dem, var der ingen brugelige tilbage, og Hertug Carl, til hvem Dronningen skrev om Hjælp, maatte tilstaa, at de faa, han havde faaet i Foræring, nu alle var raadnede bort og fordærvede. Han kunde kun tilbyde den fattige Erstatning: Æbler eller Pærer istedetfor.[5]

Det gik de fleste som Fyrsterne her, de maatte nøjes med de hjemlige Frugter. Æbler og Pærer fortæredes i store Masser. De dyrkedes i «Abildhaven», hvoraf der jo ordentligvis hørte en til hver Bolig, og var derfor sjældnere Genstand for Køb og Salg, men en hyppig Foræring. De brugtes dels til Most, dels til Madlavning, dels endelig til at nydes raa i Forening med Valnødder eller Nødder.

Ved Madlavning anvendtes Æbler især til Æblegrød eller som Datiden altid kaldte det: Mos. Denne var overordentlig yndet og brugtes som Festret. Som saadan hørte den hjemme ikke blot i Frugttiden men hele Aaret rundt, velsét i samme Grad som det begyndte at knibe med Æblebeholdningen. Paa Malmøhus 1541 vankede der Æblegrød endnu Fastelavnssøndag.[6] Tidligere synes man at have overstrøget eller overgydt den med Honning. Da Sukker blev almindeligt, fortrængte det ogsaa paa dette Omraade Honningen. I et Overslag over Bryllupsudgifter, vistnok fra Aarhundredets Midte, beregnes Æblegrøden til «et Bryllup paa en 300 Heste» at ville kræve 3—4 Skrin af det smaa, brogede Skrinsukker.[7]

En Tillavning af Æbler og Pærer, der var overmaade nem og derfor ogsaa Vinteren igennem anvendtes efter en stor Maalestok, var at stege dem paa Ovnen. Kakkelpotterne var som skabte til at stege Æbler og Pærer i. Det er ret betegnende, at Frugt, der ikke egnede sig til at nydes raa, ikke som i Nutiden kaldtes for Koge-Æbler og Pærer, men Brade-, det vil sige Stege-Æbler og Pærer.

Raa Frugt nødes hele Aaret rundt som Dessert. Fra Middag holdt man det ofte gaaende til sen Aften med Æbler, Pærer og Valnødder samt flittig Brug af Ølkanden. Blev Virkningen af denne Blanding for livlig, kunde man jo ombytte Øl med Frugtmost. Vi hører Tale om den Slags stærkt Frugtforbrug til alle Aarets Tider. Paa Malmøhus 1541 f. Eks. nødes der ved Juletid daglig et Par Uger igennem Frugt i betydelige Mængder.[1] Til et af Frederik den Andens Fastelavnsgilder forskrev han to Tønder Pærer og en halv Læst Æbler alene fra Faaborg og fra København alle de Æbler og Pærer, der fandtes paa Slottet.[2] Og til Festligheder, der holdtes i Maj Maaned, kunde Frederik den Anden, uden at dette synes at have været noget usædvanligt, bestille et Steds fra 1 Læst Æbler, 6 Tønder Pærer og 2 Tønder Valnødder, et andet Steds fra 5 Læster Æbler, 3 Læster Bradepærer, 6 Tønder Valnødder o. s. v.[3]

Omtrent fra det 16de Aarhundredes Begyndelse var der i Forbindelse med den nyvakte Sans for Havedyrkning opstaaet en tilsvarende Trang til Nydelsen af Planteføde. Medens Kaal tidligere havde været den mest kendte og yndede Køkkenurt, fik den nu en Mængde Medbejlere. Her ligesom ved Krydderierne var det Hollænderne, hvem man skyldte Tak. Deres Skibe bragte de fremmede Urter til billig Pris til Sundet, deres indforskrevne Nybyggere paa Amager og Falster dyrkede Løg, Persille, Peberrod og allehaande Roer, der gjorde rivende Lykke og opfordrede andre til Forsøg.

I Aarhundredets Løb viste der sig derfor en stærk Bevægelse i Norden eller i hvert Fald hele Danmark over, der greb alle velstaaende af Adelen og Bybefolkningen. Som et Par hundrede Aar senere Kartoflen, trængte da de forskellige Køkkenurter stærkt igennem og blev for enhver Husmoder et lige saa kærkomment som let overkommeligt Middel til at frembringe Afveksling i de ensformige Retter. Hvilken Vinding for en Tid, der ikke gerne anvendte Smør til Sauce, og derfor kun var vant

til at opbløde den evige, tørre Fisk og Saltmad med Drag af Ølkanden, nu pludselig at faa en Mængde Biretter, snart skarpe og pikante, snart tykke og kødfulde, alle egnende sig til flydende Tillavning. Endnu en Mulighed indeholdt disse Køkkenurter, men den holdt sig paa Grund af Forholdenes Natur blot som Mulighed og blev ikke virkeliggjort: I en anden Tid vilde de have kunnet hemme Umaadeligheden paa Spisens og ikke mindst paa Drikkens Omraade. Tidens Strømning gik imidlertid i stik modsat Retning. De nøjedes da med at afgive blot en Sværm af Ledsagere.

Og som saadanne skønnedes der paa dem. Fortiden vilde have forsvoret at skulle se det Syn, at voksne, fornuftige Mennesker ikke blot ved Hoffet, men selv paa Slotte, hvor Kongen ikke var til Stede og kunde give Eksempel, sad og spiste Salat og Persille med Velbehag, ja Timian og Salvie hver eneste Dag Uger igennem.[1] Høkerskerne fik en ny Indtægtskilde ved foruden med Æbler og Nødder at løbe rundt ogsaa med Løg, Roer og Rødder. Husmødrene fik et nyt Felt for Ærgerrigheden i de tidligst modne Grønærter og Gulerødder. Og selv for en Peder Oxe var det ikke for ringe en Ros at have indført to nye Arter af Roer i Danmark.[2] Hvilke Masser, der kunde medgaa, kan ses af, at Frederik den Anden, da han f. Eks. Mortensdag 1560 vilde holde et Gilde i Jylland og blive paa Stedet nogen Tid derefter, straks forskrev 1 Læst Gulerødder, 1 Læst Løg, 2 Læster Hvideroer, 1 Læst Peberrod o. s. v.;[3] eller da han skulde holde et Par Dages Festlighed i Fyen, krævede ind hos forskellige og alene fra en enkelt forlangte: 8 Tønder Gulerødder, 8 Tønder Hvideroer, 3 Tønder Botfeldtske Roer, 8 Tønder Løg, 6 Skokke Kabuds-Kaalhoveder, 4 Tønder Peberrod, 6 Tønder Persillerødder, 4 Tønder Pastinakrødder o. s. v., o. s. v.[4]

Foruden at sørge for Brød, Kød, Fisk, Krydderier og Grøntsager paahvilede der endnu Husmoderen et Par Pligter, hvad Forsyningen angik, der ikke var ringe. Hertil kunde knap længere regnes det at skaffe Salt til Huse, thi hermed var der just nu ved at foregaa en betydelig Forandring. Tidligere havde det i flere Egne af Danmark været Skik, at man selv tilvirkede sit Salt. Langs Vesterhavets Kyst, fra Skagen ned mod Aarhus, paa

Læsø, samt ogsaa enkelte Steder paa Fyen og Laaland havde der i umindelige Tider været drevet en betydelig Virksomhed hermed. Saltet blev indvundet dels ved at inddæmme Havvand paa flad Kyst og lade det fordampe, dels og især ved at brænde enten saltholdig Tørvejord, saaledes f. Eks. paa Sønderjyllands Vestkyst, eller ogsaa blot tørret Tang, som Brug var i Nørrejylland og paa Læsø, og derpaa udkoge Saltet af Asken.[1] Det var denne sidste Udkogning, der voldte, at den hele Tilvirkning tilsidst maatte standse. Selve Tangbrændingen var nemlig let nok. Fra tidligt Foraar og hele Sommeren igennem samlede man blot den grønne Tang i Bunker nede ved Stranden, stak Ild paa den med en Tørv eller to og nærede saa Ilden med bestandig mere Tang, idet man kun havde at sørge for, at det ikke blussede op i Flamme. Men saa kom det vanskelige, naar Asken var bragt i Hus og ved Vintertid skulde udludes og sydes i de store Saltpander. Hertil krævedes der en Masse Brændsel.[2] I lange Tider havde man kun agtet lidet herpaa, der var jo nok at tage til i de nærliggende Skove. Men i det 16de Aarhundrede begyndte man at faa Øjet op for Mislighederne ved det hele. Der var allerede ofte langt til nærmeste Skov; for at faa Salt havde man berøvet Gaarden dens Læ; og naar Vinden strøg ind over skaldede Banker og hvirvlede Sandet hen over de bestandig fattigere Agre, saa maatte enhver kunne forstaa, at denne Salttilvirkning dog egentlig havde været for dyr.

Vi kan se, hvorledes det 16de Aarhundrede deltes ved disse krydsende Hensyn. Paa den ene Side hører vi endnu den gamle Tale om Saltbrænding og Saltpander.[3] Paa den anden Side begyndte Frederik den Anden allerede at opgive al Salttilvirkning paa det kongelige Gods. Aar 1552 blev saaledes paa Sæbygaard i Vendsyssel med tilhørende Gods alle Saltpander nedlagte.[4] Før Aarhundredet var omme, havde endelig Sandflugten paa Læsø som paa mangt et Sted i Jylland lagt sit tunge Lod med i Vægtskaalen.[5]

Men selv om denne Maade at indvinde Salt paa maaske kunde vise sig at være for kostbar, saa var det dog vel haardt at tænke sig, at alt det Salt, som brugtes i Landet — og det var meget, thi i hver Husholdning medgik store Mængder, langt mere end i Nutiden — at alt dette Salt herefter skulde købes i dyre Domme hos fremmede. Især Regeringen maatte det ligge paa Hjerte at afværge et saadant Onde. Det var dens Pligt at spejde

efter nye Muligheder og om fornødent selv at tage hele Tilvirkningen i sin Haand, naar blot der kunde vise sig nye, hensigtsmæssige Indvindingsmaader.

I alle tre Lande gjordes der fra oven, hvad man kunde. I Danmark tyede man til den ubenyttede Skat, som man allerede et Par Gange tilforn havde søgt at udmønte. Det var en Saltkilde, som var bleven opdaget i Slutningen af det 15de Aarhundrede tæt uden for Kolding paa Vejen til Landsbyen Harde. Straks efter at den var bleven funden, havde Kong Hans givet en Udlænding Eneret til her at drive et Saltværk mod at erlægge til Kongen Halvdelen af det aarlige Udbytte. Men Foretagendet var gaaet i Staa, og bedre Skæbne havde det heller ikke haft, da nogle holstenske Adelsmænd en tredive Aar efter havde søgt at faa det i Gang. Nu genoptog Frederik den Andens Moder, Enkedronning Dorothea, Forsøget. Hun var ubetinget bedre stillet end nogen af de tidligere. Ivrig og virkelysten, veg hun ikke en Mand i Daadskraft, og dertil vidste hun at faa sin Søn til at interessere sig for Sagen, saa at Kongen stillede Arbejdskraft, Tømmer og Penge til hendes Raadighed, medens hun skulde høste Æren og Fordelen. Men de udeblev begge. Man maatte atter opgive Forsøget og slog sig da til Ro med, at en Aare fersk Vand vistnok havde fundet Adgang til Saltkilden og derved gjort den ubrugelig. Det var dobbelt ærgerligt, da det lidet Salt, der her var blevet tilvirket, havde vist sig at være fint og skarpt, næsten ligesaa godt som det lyneborgske, kun lidt mere rødligt i Farven.[1]

I Norge lod Frederik den Anden Aar 1570 en Tysker, der antoges for særlig kyndig, paa kongelig Bekostning berejse Landet for at afgøre, hvor man med mest Fordel kunde oprette en «Saltkunst». Han udvalgte endelig et Sted ved Laurvig. Syv Bøndergaarde blev ham her overladte, Ved var der nok af og Saltsyderiet begyndte. Udbyttet af hans Virksomhed er vanskeligt at blive klog paa. Man tør maaske slutte sig dertil af den Omstændighed, at der seks Aar efter maatte helt nye Folk i Stedet, denne Gang fire Franskmænd, der, udrustede med Tolk og rigeligt lønnede, nu begyndte forfra. Kort Tid efter gik der imidlertid underlige Rygter om Beskaffenheden af deres Salt. Kongen holdt endnu med dem, da de paastod, at alt vilde blive godt, naar de blot fik en Hestemølle til at pumpe Vand med, en Bondegaard til og det fornødne Antal Pramme. Men da ende-

lig deres Salt blev undersøgt, viste det sig, at det duede hverken til at salte Sild eller Kød med. De fjernedes da. Medens deres Saltpander stod og rustede og sluttelig solgtes som gammelt Jærn, gjorde Frederik den Anden et sidste Forsøg, idet han antog en ny Udlænding, der fik Eneret paa Saltsydning i Norge efter en ny Metode. De tidligere Erfaringer synes her at være komne til Gode, idet den nye Metode ikke gik ud paa at indvinde Salt fra første Haand, men kun «Salt af Salt at syde». Men heller ikke under denne Form skulde Sagen have Fremme. Det eneste Udbytte af den tredie Udlændings Virksomhed synes at have været Klammeri med en Nordmand, som han paastod havde lært ham Kunsten af og lavede Salt paa samme Vis.[1] Hermed var Frederik den Andens Forsøg omme. De genoptoges først, da efter hans Død Christian den Fjerde med ungt Mod og friske Kræfter begyndte Kresgangen forfra.

I Sverige endelig var baade Trangen størst og Vanskelighederne, der optaarnede sig, mest uovervindelige. Man faar et Indtryk af hele den haabløse Tilstand ved at se den feberagtige Iver, hvormed man under Krigen med Danmark, da Saltpriserne steg til en foruroligende Højde, bestandig begyndte forfra, trods idelige Skuffelser stadigt fattede nyt Haab, hver Gang en Eventyrer lokkede med nye Løfter. Alene i Aarene 1565 og 66 anstilledes der Forsøg med fem, seks forskellige. Erik den Fjortende havde forskrevet Saltsyder Johan Turer, der havde forpligtet sig til at tilvirke, hvad Salt Sverige behøvede. Da Kongen selv maatte forlade Stockholm, efterlod han Befaling til, hvis alt gik godt, at oprette 50 Tilvirkningssteder i det egentlige Sverige, 20 i Finland og 20 i Lifland. Glippede derimod Forsøget, skulde man, næst efter at straffe samme Eventyrer efter Kontrakten, lade de Helsinge Saltsydere komme til, «eller ogsaa andre, man kunde opspørge», og oprette Værksteder baade ved Brådewiken og andet Steds, hvor Vandet er bedst til Saltsydning. Ved, Pander og Arbejdsfolk maatte der naturligvis ikke spares paa. Samtidigt skulde der sørges for, «at den Saltkunst, som er opfunden i Lifland, maatte komme i Gang, og Folk skaffes til Veje, der kunde stille samme Kunst i Værk, indtil Hans Lehwsen eller nogle andre af hans Konsorter kunde komme til Stede, med hvilke Hs. Maj. sig om en Saltsyder-Handel har indladt».[2]

Som om alt dette ikke var nok, førtes der paa samme Tid Underhandlinger i England, hvor den svenske Prinsesse Cecilia

havde indladt sig med et Kompagni, der talte mange fornemme Navne, og som for gode Ord og Betaling havde lovet at indvie Kongen af Sverige i Salttilvirkningens Hemmeligheder. Resultatet blev naturligvis det gamle: intet Salt men stort Pengetab og gensidige Beskyldninger. Den mest oplysende blandt de mange herom vekslede Skrivelser turde være et Brev fra Kompagniet til dets Agent i Sverige. Det befales ham heri at meddele Kongen, at den Salttilvirkningsmaade, hvorom Kontrakten var bleven afsluttet, nu er bleven overtruffen af en langt simplere og billigere Fremgangsmaade, som man har opfundet i Mellemtiden. Da Opfindelsen imidlertid har kostet dem store Summer, er det en Selvfølge, at Kongen maa erstatte dem disse; de hermed forbundne Udgifter vil dog være for intet at regne mod den Fordel for Sverige fremtidig at kunne forsyne sig selv med Salt.[1]

Medens Udbyttet af Forsøgene i alle tre nordiske Lande lod vente paa sig, var Indbyggerne henviste til at købe sig til fra Udlandet, hvad der ikke kunde faas i Hjemmet. Alt var i saa Henseende lagt til Rette, idet Forbindelsen med de to store Salt-Udførselssteder var let. Det finere Bordsalt fik man dengang som i vore Dage bedst fra Lüneburg. Det grovere, saakaldte Baysalt kom især fra Frankrigs Vestkyst. Det var denne sidste Art, hvoraf der fortrinsvis brugtes store Masser i enhver Husholdning til Nedsaltning af Kød, Fisk o. s. v. Aarligt passeredes Øresund af en talrig Flaade Saltskibe, i Reglen store Fartøjer paa flere hundrede Læster. Ethvert af dem maatte i Helsingør foruden den øvrige Told aflevere seks Tønder Salt, for hvilke der gaves dem et Vederlag, der efterhaanden stod i stærkt Misforhold til Saltets virkelige Værd. Det var disse store Saltskibe, der under nordiske Krigsforhold spillede saa betydningsfuld en Rolle. Mere end én Gang frygtede man i Danmark for en Overrumpling af skjult, fjendtligt Mandskab, naar den mægtige Saltflaade ankrede op ved Helsingør. Paa den anden Side havde Danmark i en Krig mod Sverige her et kraftigt Vaaben i sin Haand dels ved at holde dem tilbage og derved udhungre Sverige for Salt, dels ved at bemande dem og bruge dem som Krigsskibe.

Det Overhaand tagende Forbrug af fremmed Salt i Danmark lettede for en meget væsentlig Del Husmødrenes Pligter med Hensyn til Forsyningen. Da nu tilmed Priserne paa Salt synes at være faldne i Løbet af det 16de Aarhundrede samtidigt med, at Vanskelighederne ved at tilvirke det i Hjemmet voksede, saa blev

den naturlige Følge, at bestandig flere faldt fra den gammeldags Forsyningsmaade. Ved Overgangen til det 17de Aarhundrede var der næppe mange velstillede Husmødre, der vilde have kunnet sige deres Piger ret Besked om, hvorledes de skulde lave Tang til Salt.

Som bekendt har denne urgamle Tilvirkning siden da yderligere tabt sig og er vel nu helt gaaet i Glemme. Ikke uden Interesse er det dog at se, hvorledes den, saa snart de Forhold, der oprindelig havde fremkaldt den, indtraadte paany, var i Stand til atter at rejse sig. Da i Danmarks Krig med England 1807—14 Forbindelsen til Søs var afskaaren og Landet atter som i Oldtiden henvist til egne Hjælpekilder, opstod den gamle Salttilvirkning igen. I Vendsyssel og ned mod Mariager Fjord begyndte man atter at syde Salt, og Bønderne kørte det til Torvs som i gamle Dage. I Landsbyen Lyngsø ved Nibe blev der saaledes i Aaret 1808 tilvirket 200 Tønder Tangsalt, og i andre Egne regnede man, at hver enkelt Bondekone kunde sælge 5 til 10 Tønder om Aaret.[1]

En almindeligere Pligt for Husmødrene i det 16de Aarhundrede end Salttilvirkning var det at forestaa Tillavningen af Smør og Ost. Ikke blot paa Landet men i Byerne tillige dreves der jo Avling, og en Mælkestue eller Mælkekælder hørte med til enhver større Husholdning. Hvor Avlsbruget var stort, udførtes i Reglen Malkningen og Smør- og Ostetillavningen af en Mejerske — eller som Datiden kaldte hende: «Mælkedeje» — med et Par Malkepiger til Hjælp. Hvor Forholdene var smaa, kunde en Fadeburspige besørge det hele. Men i begge Tilfælde ansaas det for Husmoderens uafviselige Pligt, hvad enten hun var Borgerkone eller Lensmands Frue, ja selv Dronningen knap undtagen, at forstaa sig helt derpaa og have et Overopsyn dermed.

Smørret tillavedes overalt paa Haandkærne. Det var naturligvis af forskellig Beskaffenhed alt efter Græsningens Natur, Grovheden af det anvendte Salt og Behandlingens Omhu; men man tager næppe fejl ved at antage, at det hyppigt var af fortrinlig Godhed. Dette var for Danmarks Vedkommende en naturlig Følge af Forholdene. Man kendte ikke til Kraftfodring eller Indespærring i den varme Aarstid. Saa snart Foraaret kom, slap man Kvæget ud. Uden Tøjr gik det saa paa den fælles Græsmark, eller nede i Engen, eller over Grøftevolden helt langt ud i

Overdrevet, hvor der vrimlede af Markblomster. Kun fra de to Kornvange holdt Vogterne det borte. Et saadant frit Liv forøgede ganske vist ikke Koens Fedme eller dens Malkeevne. Men dens Velbefindende var øjensynligt, og den Mælk, som den gav, var af ypperste Art. Heraf kom saa atter det «Græssmør», som smagte af Blomsterduft og Sommerfriskhed, og hvis medfødte Aroma ingen Tilsætningskunst har kunnet genfremstille. Sommeren igennem holdtes Kvæget saaledes. Men naar Kornet var inde og det dugvaade Spindelvæv mellem Stubbene slog Telt, medens det nye Grønne piblede op, saa blev, som man kaldte det: «Ævret opgivet»,[1] og Kvæget fik Lov til at gaa overalt, paa Marker, Grøftekanter og i Enge, tidt uden Vogter, ganske som det vilde. Dette Højdepunkt af frit Liv havde en naturlig Modvægt i den køligere Aarstid. Selv om Himlen var klar, var der ofte koldt nok derude i det mørke, faste Græs, som Duggen hang i til langt efter Middag. Det Smør, der fremkom heraf, bar Præg af sin Aarstid. Kraftigt og holdbart savnede det «ævrede Smør» «Græssmørrets» Finhed og Aroma. Men dog var det langt at foretrække for det, der lavedes, naar senere Køerne var komne paa Stald og fik Hø for Græs og ingen Bevægelse i fri Luft. Hver dygtig Husmoder, der havde Raad dertil, søgte derfor at skaffe sig en Forsyning af ævret Smør, der kunde holde ud, indtil Foraaret bragte det bedre.

At Norges Smør var godt, fulgte næsten af sig selv. Her var nemlig fuldt saa gode Sommerbetingelser til Stede som i Danmark. Naar Kvæget ved Midsommertide dreves til Fjælds og oppe i den rene, klare Luft levede af de kraftige Urter med krydret Duft, frembragtes der Mælk, som i Fedme overgik den bedste danske.[2] Det er det Smør, der kærnedes heroppe, hvortil en af Datidens Forfattere sigter, naar han med Stolthed udbryder: «Vanker her i Norge et vældigt, kraftigt Smør, som man bruger ofte til Lægedom».[3] Vintersmørret var i Sammenligning hermed kun tarveligt, vistnok endnu ringere end det danske. Det kunde jo ofte mellem Fjældene skorte paa Vinterfoder, og Mælken saa vel som Kvæget led, naar der skulde leves paa Smalkost i de lave, fugtiglumre Fæhuse.

Sverige indtog en Mellemstilling mellem Danmark og Norge. Dets Kvægavl havde paa engang noget af Slettelandets og Fjældlandets Præg. Især Mælken og Smørret fra Øland omtales som noget ganske fortrinligt i sin Art, og Sveriges trofaste Søn, den

vidt forrejste Olaus Magnus, henfalder i fuldstændig Begejstring, naar han skal beskrive denne Hjemlandets Pryd, disse Egnes kvægende Luft, Urternes Liflighed og dette kostelige Smør, hvoraf den tiloversblevne Valle alene var nok til at give den, paa hvem mange Læger og megen Medicin forgæves havde været anvendt, sin Helsen paany.[1]

En god Maalestok for det nordiske Smørs Beskaffenhed var den livlige Udførsel deraf til Nabolandene. For Sveriges Vedkommende kan vi for enkelte Aar anføre bestemte Tal. Fra Søderkøping udførtes der saaledes Aar 1559 ialt 14,546 Lispund, fra Lødøse Aar 1546: 17,824, fra Elfsborg 1562: 24,942 og fra Stockholm 1560: 57.496 Lispund.[2] I Norge opkøbtes det meste af Hansestæderne. Danmarks Smørtilvirkning og Udførsel kunde selvfølgelig ikke sammenlignes i Størrelse med, hvad vor Tid har oplevet at se. Men hvad Smørrets Velsmag angaar, bar, som ovenfor omtalt, Datidens sikkert Prisen. Herhen kunde maaske ogsaa den Omstændighed tyde, at det 16de Aarhundrede, hvor ødselt og overdaadigt det end var, ikke nænnede at anvende Smør til Madlavning. Hertil brugtes i de allerfleste Tilfælde Fedt. At koge eller stege i Smør forekom hin Tid utilbørligt, Smørret burde nydes koldt og friskt.

I nær Forbindelse med Smørfrembringelsen stod Ostetillavningen. Der lavedes i alle tre nordiske Riger Ost baade af Ko-, Faare- og Gedemælk, ligesom ogsaa af Mælk under alle Former, som Sødmælk, skummet Mælk og Valle. Selv i Danmark var Tilvirkningen af Faare- og Gedemælks-Ost ikke ringe. Den sidste tabte sig imidlertid her mere og mere, da man blev opmærksom paa Gedernes skadelige Indflydelse paa Skove og Gærder, og Regeringen derfor omtrent fra Aarhundredets Midte udstedte strengere Forbud mod det overdrevne Gedehold. Ost af Faaremælk vedblev derimod at tillaves som forhen. Som en Følge heraf var der hyppigt efter Nutidsbegreber et Misforhold tilstede mellem Faarenes og Lammenes Antal, idet man slagtede disse for at bruge Mælken. Da saaledes f. Eks. Bregentved Aar 1547 blev bortforpagtet, fordi Ejeren var bleven Lensmand i Norge, fandtes der paa Gaarden 15 Køer, 50 Faar men kun 38 Lam. Forpagtningsafgiften bestod blandt andet i to Fjerdinger Smør af Køerne og tre Fjerdinger Ost af Faarene.[3]

Medens man paa forskellige Steder, f. Eks. i Helsingeland og i Norge, lagde sig efter Ost med skarp Smag og for at opnaa

dette lod Osten ligge, indtil den næsten var bleven levende,[1] lagde man andetsteds Vind paa at gøre Ostene saa store som muligt. Tværs over Skandinavien gik der et Strøg fra Tyland over Halland til Vester- og Østergotland, hvor man frembragte Kæmpeoste. Saavel Indfødte som Fremmede omtale med Forbavselse deres umaadelige Størrelse. Olaus Magnus beretter, at de var saa store, at to Mand kun med Møje kunde bære en enkelt Ost et kort Stykke. Til det danske Hof nedsendtes der fra Halland Oste paa 2—3 Lispund Stykket.[2] En tysk Rejsende i Norden paastaar, at man just derfor satte en Ære i at lave dem saa store, fordi Kendere, der vidste, at Mælken maatte skaffes tilstede paa en og samme Dag, kunde slutte fra Ostens Størrelse til Mængden af Ejerens Undergivne.[3]

Endnu en vigtig Gren af Forsyningen henhørte under Husmoderens Omraade, det var den hjemlige Ølbrygning samt Tilvirkningen af Mjød, Frugtmost, Brændevin og Likører. Vi skal ved Betragtningen af Tidens øvrige Drikkevarer vende tilbage hertil.

4.

Ved **Tillavningen af Maden** spillede Husmoderen og hendes kvindelige Betjening langt fra den Rolle, som man efter andre Forhold skulde slutte. Ganske vist bar hun Ansvaret, for saa vidt det var hende, under hvem hele det indre Husvæsen henhørte; men det var kun i mindre Husholdninger, at hun og overhovedet kvindelige Væsener var de udførende. Overalt, hvor Forholdene var noget større, paa Herregaarde, hos Lensmændene paa de kongelige Gaarde, ved Hofferne, alle slige Steder var det **Kokke**, der besørgede Madlavningen. Grundene hertil har vistnok været af forskellig Art. Dels var det et Arbejde, der tog paa Kræfterne, timevis at staa ved Ilden og dreje et Stegespid. Dels vilde det ikke være heldigt at lade Stegerset foruden sin øvrige Tiltrækning tillige faa den at være befolket med kvindeligt Tyende. At Kokkene gantedes med Fadeburspigerne var saa sin Sag og stod i hvert Fald ikke til at hindre; men skulde man tillige have hele Borgestuen hængende i Køkkenet, blev det for meget af det gode. Der hørte selv nu en haandfast Kok til for at holde Uved-

kommende fra Gryderne, og til, naar Madklokken havde lydt, at bære med sikker Haand det vældige Fad uantastet frem til Bordet gennem de støjende Klynger. Hos Nordens Landbefolkning vælges ogsaa den Dag i Dag ved festlige Lejligheder efter gammelt Eksempel Mænd til Skaffere. Hertil kom endnu, at naar Husbonden skulde rejse, hvad jo ofte hændte, var det standsmæssigt at have en Kok i sit Følge; men Optoget vilde blive latterligt, om det var en Kokkepige, der fulgte efter, hvad enten hun saa var til Hest eller til Vogns.

Ogsaa i Købstæderne var der bosat Kokke, der levede af at forestaa Madlavningen ved større Højtideligheder blandt Byens Borgere, men iøvrigt til daglig synes at have slaaet sig igennem ved at bage Postejer eller andet og halvt i Smug holde Øltap for en snævrere Kreds. I Helsingør havde saaledes den franske Gesandt Carolus Danzæus' Kok, der lige saa lidt som hans Herre kunde leve af den Lønning, der stadigt udeblev fra Frankrig, slaaet sig ned og søgt privat Erhverv.[1] I Odense boede Peder Galde,[2] og mod Aarhundredets Slutning i Viborg: Hans Kok, i Mariager: Mikkel Kok, i Nyborg: Peder Kok og Eiler Kok, i Malmø: Arnt Kok[3] o. s. v. o. s. v.

Vil man have et tydeligt Indtryk af Forholdene, lægge man Mærke til, hvorledes der f. Eks. Aar 1591, da der under Christian den Fjerdes Mindreaarighed blev paa kongelig Regning fejret to Adelsmænds Bryllupper paa Kronborg, uden Vanskelighed straks kunde lejes fra Byen eller dog fra nærmeste Omegn to Mænd, der optraadte som Overkokke, fem Kokke og ti Kokkedrenge.[4] Da Christian den Fjerde fem Aar efter blev kronet, og alt, hvad der fandtes af kongelige Kokke ikke nær vilde have forslaaet til at besørge den uhyre Madtillavning, henvendte han sig til ikke mindre end 16 Herremænd og bad om at maatte laane deres Kokke. Og da heller ikke dette viste sig at være nok, befalede han i Landets forskellige Købstæder at leje syv Kokke, der hver især havde at møde i Spidsen for fire Svende.[5]

Landet var altsaa velforsynet med kogekyndige Mænd. Hvad Christian den Fjerde angaar, saa synes han ikke at have næret nogen Mistillid til deres Dygtighed. Anderledes stillede det sig for hans Moder, Enkedronning Sophia. I den korte Tid, hun var eneraadende og fik Lov til at ordne en Fest, som den burde — det var ved hendes Husbonds Begravelse — indkaldte hun en Mængde Kokke fra Udlandet,[6] for at Danmark ikke skulde

faa Skam af Madlavningen. Det var tyske Kokke for tyske Gæster. Det gik derfor fortræffeligt.

Hvad der straks maa falde i Øjnene, er den Betjeningens Talrighed, der baade ved festlige Lejligheder og under rent dagligdags Forhold var et Særkende for Datiden. Kokken var nemlig saa godt som aldrig alene. Under ham optraadte stadigt en hel Flok af tjenende Aander, der under forskellige Navne ligefra «Underkokke» til «Kokkedrenge» lystrede hans Bud. Sagen var let forklarlig. Hver Fugl, hvert Stykke Kød, der skulde steges, maatte paa sit Spid, og til hvert Spid svarede en Kokkedreng som Stegevender.

Ulemperne ved denne Mandsstyrke i Stegerset maatte imidlertid være store. Under Frederik den Anden troede man endelig at have fundet Raad herimod. Det var nede i Nürnberg, at man havde fundet paa at indrette Stegevendere med Kæder og Fjedre, saa at de kunde trækkes op som et Urværk og gaa mindst tre Kvarter af sig selv. Hertug Georg Frederik sagdes alt at have indført dem i sit Køkken i Ansbach. Frederik den Anden skrev da straks derned og bestilte sig foreløbigt tre til sit Jagtkøkken.[1] Men Opfindelsen maa have været noget mangelfuld. Vel berettes der intet, men selve Tavsheden synes at forraade, at man af de to Onder: levende Stegevendere eller sveden Steg, dog tilsidst har foretrukket det første. Kokkedrengene holdt sig fremdeles.

Hvor stor en Plage de mange Kokke ved Hoffet har været, fremgaar bedst af de stadigt gentagne Forsøg paa at indskrænke deres Antal. Straks da Frederik den Anden havde besteget Tronen, lod han sig, som Rentemester Beck beretter, «forelægge et Register over alle daglige Ædere paa Københavns Slot; og da Hans Naade læste, hvor stærke de vare, da gruede Hs. Naade derfor».[2] Deres Tal blev da betydeligt indskrænket, Kokkenes i samme Forhold, og gamle hensigtsmæssige Befalinger opfriskedes, der bød at holde Slotsportene lukkede et Par Timers Tid før og efter Middag o. s. v. Men allerede Aar 1564 var det galt igen. Antallet af dem, der nød dagligt Underhold, maatte afkortes med 52 og Kokkenes Antal indskrænkes til otte.[3] De sidstes tiltog naturligt, da Frederik den Anden havde holdt Bryllup, og der som en Følge heraf blev ført et mere udpræget Hof. Men skønt Dronning Sophia, efter alt hvad vi kan slutte, paa dette Omraade har staaet Kongen troligt bi, var dog allerede Aar 1580

Forholdene igen voksede dem over Hovedet. Kongen besluttede da at indrette sig ganske som en Privatmand. Tidligere havde man ved Hoffet holdt tre Sæt Kokke, «Herrekokke», der lavede Mad for Kongen og hans Nærmeste, «Ridderkokke», der brugtes naar der var Gæstebud, og «Svende-» eller «Huskokke», der forestod Madlavningen i Folkekøkkenet. Nu afskaffede Kongen helt «Ridderkokke» og «Svendekokke» og henviste al Folkemadlavning til Lensmanden paa vedkommende Slot. Skulde der være Gæstebud, saa skulde Kongen nok skaffe sine Herrekokke Medhjælp, der kunde erstatte de afskaffede «Ridderkokke». Til Mundkokke for sin egen Person, Dronningen og deres to Børn — Resten af Børnene var paa længere Tid sendt ned til Bedsteforældrene i Mecklenborg — beholdt han saa kun fire Herrekokke, der til yderligere Hjælp fik to Mestersvende og fem Kokkedrenge samt Ekstra-Stegevendere, naar saadanne behøvedes. De fire Kokke skulde skiftevis have fri, to og to, en Uge ad Gangen. Skønt denne Ordning efter Nutidsbegreber synes meget rundelig, hvad Antallet angaar, og langt fra at gaa de fire Kokke for nær, maatte Kongen dog ende sin Meddelelse med, at, «hvis de ikke vilde tjene efter denne Besked, agtede han at se sig om efter andre».[1]

Saaledes holdt Forholdene sig omtrent uforandrede til Kongens Død 1588. Men næppe var Frederik den Anden bortkaldt og Enkedronningen fortrængt, førend den lille Christian den Fjerdes Antal af Kokke voksede. Der holdtes nu alene for hans Person to Herrekokke, to Mestersvende, tre «Storedrenge» og fire faste Kokkedrenge, medens der tillige ansattes alle disse Hjælpere, som Frederik den Anden havde afskaffet: en «Ridderkok» med Svend og Dreng, to Kedelskurere, en Mand til at holde paa Døren, medens Maden lavedes o. s. v. o. s. v.[2]

Forholdene i Sverig var ganske de samme som i Danmark. Paa Stockholm Slot var der saaledes i Aaret 1564 ansat otte Personer som Kokke i Herrekøkkenet og syv i Svendekøkkenet. Under sig havde de atter «Kokkedrenge», «Fadedrenge» o. s. v. At de øverste Kokke i Herrekøkkenet var ansete Folk, kan ses alene af deres Lønninger: Knut Finne fik 200 Kr. om Aaret, Mårten Larson 240 Kr.[3]

Over hele Køkkenvæsenet stod Kongens Køgemester. Hans Stilling var lige saa højt anset som betroet og besværlig. Den bestyredes gerne af en Adelsmand i sin bedste Alder og dannede

i Reglen Indgangen til en fed Forlening. I Danmark var i længere Tid under Frederik den Anden Kongens uægte Halvbroder, Caspar Markdaner, ansat som Køgemester. Under ham stod ikke blot alle Kokkene samt Køkkenskriveren med hans Mandskab, men tillige Vinkælderens Betjening, der i København 1588 bestod af fire Kældersvende,[1] Sølvpoppen og hans Svende og uden Tvivl tillige de ved Hoffet ansatte Bagere, Bryggere og Slagtere, hvis Antal kunde løbe op til over en Snes.[2]

En Lejlighed, ved hvilken man ret fik Syn for, hvor højt den hele Betjening beløb sig, var, naar Kongen drog rundt i Landet, Hoffet med ham, og det storartede Vogntog med «Fadeburet» fulgte efter. Vel søgte man at indskrænke sig saa meget som muligt ved at lade de enkelte Slotte være forsynede hvert med sit Køkkenudstyr, og i Tilfælde af Festligheder at laane sig frem i Omegnen, men ikke desto mindre løb det nødvendige Tilbehør af Mandskab og Varer op til det utrolige. Mellem Urtekram, Tønder med saltet Vildt, Vinfustager og indpakket Sølvtøj tronede her hele Besætningen ligefra Livlægen, der passede paa Urterne, til den mindste Kokkedreng. Men hvad værre var, Toget ledsagedes tillige i Reglen af en meget tvivlsom Bande Efterslæt — et Kongebrev betegner dem som: «Bärnhäutere og tjenesteløse Folk»[3] — Fyre, som vilde benytte sig af den almindelige Forvirring til at faa Fingre i et eller andet eller dog i det mindste nyde kongelig Befordring paa de i hundredevis tilsagte Bøndervogne. Intet Under derfor, at disse Tog med Kongens Fadebur var ilde sete og uafbrudt gav Anledning til Klager. Skønt Følgerne af slig Opsætsighed var lette nok at forudse, vovede dog Bønderne mere end én Gang at svare Nej, naar de tilsagdes.[4]

Spørge vi om disse Kokkes Kunst og altsaa om Madtillavningen i det hele i hine Dage, saa maa vi først og fremmest drage en Grænse imellem den Tillavning, som var nedarvet fra Fortiden, og de Nyheder, der kom til i det 16de Aarhundrede.

Som ældgamle Retter maa nævnes Kaal og Flæsk samt Grød. Kaal havde hidtil været saa godt som den eneste Søbemad, hvormed et Maaltid kunde indledes. Øllebrød nødes nem-

lig i Reglen kun om Morgenen, og for Grødens Vedkommende var det gammel Skik, at den burde slutte Maaltidet. Her var da aabenbart et Punkt, hvor der trængtes til nye Retter, og, som vi skal se, blev ogsaa Søbemaden et af de Omraader, hvor Tidens Opfindsomhed fik sin frieste Tumleplads. Hos de højere Stænder blev det allerede slaaet fast som en Regel, at man helst burde begynde Maaltidet med en Ret, der spistes med Ske. Ifølge gammel Skik havde man spist Grød som sidste Afslutning; ifølge ny Opfattelse var den som Skemad at betragte som Forret. I al sin Ubetydelighed er det derfor et klart Udtryk for Tilstanden, naar det i Christiern den Andens Hofordning hedder, at Hofsinderne paa Fiskedagene skal have Grød og Fisk, de menige Folk derimod Fisk og Grød. Endnu langt ned i det 19de Aarhundrede fulgte Almuens Festretter i Danmark samme Orden som i hint «menige» Reglement fra Christiern den Andens Dage: «Sild, tør Fisk, Grød og Smør».[1]

Grøden var i Danmark vistnok i Reglen Sødgrød, altsaa tillavet af Mælk, ved festlige Lejligheder Risengrød, i hvilken der undertiden anbragtes Rosiner og Mandler. Hertil sigter Digteren, naar han synger:

«Du skal ikke først i Fadet tage!
Ej efter Rosiner eller Mandel rage!»[2]

Det var næppe almindeligt til daglig at bestrø Grøden med «Honningpudder», det vil sige smaat stødte, tørre Honningkager. Derimod savnedes saa godt som aldrig Smør midt i Grødfadet. Ved højtidelige Lejligheder, især ved Juletid, var det maaske Skik ligesom langt senere endnu i Skaane at give Smørhullet i Midten Korsets Form, paa det at ikke onde Magter skulde skade dem, der spiste deraf. Hver Skefuld Grød skulde i saa Fald dyppes i Smørret i Korset, dog ikke midt i men ved en af Enderne.[3]

I Norge synes den saakaldte Rømmegrød, lavet af sur Fløde, at have været den egentlige Festret, der i flere Egne først i det 19de Aarhundrede har maattet vige for Sødgrøden.[4]

En gammel, ægte nordisk Ret var «Saltmadsfadet» eller som det undertiden kaldtes «Sulefadet». Det bestod af en Mængde forskellige Slags kogte Kødspiser, der alle anrettedes i samme Fad. Kun den første eller maaske de første Gange synes denne Ret at være fremsat varm, senere altid kold. Hvis den, som

det lader, de første Gange ledsagedes af Suppen, hvori som i en Dyppelse alle Kødpartierne svømmede, saa fortæredes i hvert Fald denne Sauce hurtigere end det øvrige, saa at Retten i de sidste Uger altid tog sig ud som tør, kold Mad. Den lavedes gerne for lange Tider ad Gangen, en tysk Rejsende paastaar for seks Uger eller mere.[1] Det er uden Tvivl hertil, at en anden Benævnelse for Retten, nemlig: «Gammelmads-Fad», sigter.[2] I Mangel af bedre var den en yndet Køddagsret og anvendtes af Almuen stadigt ved festlige Lejligheder. Den egnede sig ogsaa ganske særligt hertil, idet ved Sammenskudsgilder alt kunde optages i den. Retten kunde selvfølgelig sammensættes paa utallige Maader og omfatte de mest forskellige Genstande ligefra Kyllinger, Æg og Aal til Blodpølser. En gammel Opskrift anfører til hvert Saltmadsfad: $^1/_8$ Side Flæsk, et Stykke røget Oksekød svarende til en Sekstendedel af en Okse, et Stykke røget Lammekød saa stort som et kvart Lam, en halv Gaasekrop, en Oksetunge og en Kødpølse.[3]

En anden Maade at tillave Kød paa var den saakaldte «Sylte».[4] Tillavningen bestod i Indkogning i en Sauce, der undertiden, men ikke altid, var beregnet paa at stivne, naar den blev kold. Som Stivemiddel, hvor Kødets Fedme ikke selv var tilstrækkelig, anvendtes tidligere vistnok hyppigt den ovenomtalte «Sund og Mave», Svømmeblæren af Torsk, siden, saa vidt det lader, mere og mere Husblas. Medens Christian den Tredies aarlige Indkøb heraf i enkelte Aar ikke overskred en 12—15 Pund, forskrev Frederik den Anden alene til Festlighederne i Odense 1580 ikke mindre end 300 Pund.[5] Der syltedes Sager af de mest forskellige Slags ligefra Grise til Vildbrad, Fugle, Kaal og Frugter. Disse sidste blev dog først ret inddragne derunder i selve det 16de Aarhundrede, men fra den Tid af ogsaa saa grundigt, at selve Benævnelsen «Syltning», «Syltetøj» kom til at betegne fortrinsvis disse. I det 16de Aarhundredes første Halvdel var dette endnu langtfra Tilfældet. Da forstod man ved Syltning i Reglen Indkogning af solidere Varer. Svinekød, Aal og sligt syltedes gerne i klar Sauce eller Gelée, Vildt og Fugle ofte i Honning. I Sverig var det Skik at indsylte Fugle og Vildbrad foruden i Honning tillige i Peber, Ingefær og Nelliker; saaledes blev Syltningen foretaget baade til Erik den Fjortendes Kroning[6] og senere under Johan den Tredie. Hvor store Portioner der kunde være Tale om, kan ses af, at til en enkelt

Indsyltning af Vildbrad, som besørgedes under Johan den Tredie af tre Kokke, medgik der fire Pund Nelliker, fem Pund Ingefær, elleve Pund Peber og en hel Tønde Honning.[1] Ved Johan den Tredies Hof fortæredes maanedlig syv Tønder «syltede Fugle».[2] Ogsaa i Danmark var Sylte en almindelig Ret. Det var derfor et for alle forstaaeligt, om end ikke meget anerkendende Udtryk, naar Frederik den Anden kaldte Vandet i de helsingørske Brønde for «Sylte».[3]

Det var ikke almindeligt at lave Sauce af Smør til Fisk — selv hos Christiern den Anden vankede der kun saadan Sauce til Bergfisk[4] — man holdt sig til Sennep. Smør brugtes, som ovenfor omtalt, kun lidt ved Madlavning. Ifølge Christiern den Andens Hofordning maatte det kun anvendes til Kongen selv ved Tillavning af Høns, ellers ikke, og paa Køddagene skulde alt Smør omhyggeligt gemmes. Derimod brugtes det paa Fiskedagene som en Slags Dessert[5] og smurtes da paa Brød. En samtidig Forfatter fortæller om Nordmændene, at de smurte Smørret fingertykt paa deres Fladbrød, uden Anvendelse af Kniv, med Haanden alene.[6] Ogsaa Ost anvendtes hos Velstillede til Afslutning af Maaltidet. En af Tidens Digtere har herom lavet følgende velmente Rim:

Naar alle Retter er nu kommet ind
Efter Landsens Vane og Husbondens Sind,
Bær Osten paa Bordet, helst en gammel!
Thi den fortager Væmmelse, alt sammel![7]

Hvad vi hidtil har betragtet af Madtillavning var det fra Fædrene Overleverede, der fremdeles holdt sig. Men paa denne Grundvold byggedes der videre efter Tidens egen Smag. Hvad dette Nye angaar, tør vi imidlertid næppe tillægge Nordboerne nogen særlig Ære for Opfindsomhed. Alt tyder paa, at de for Størstedelen har været de modtagende især fra Tyskland. Det danske Kongehuses Familieforbindelser med dette Land slog en naturlig Bro, ikke mindst de to elskværdige og dygtige, danske Prinsesser Elisabeth og Anna, der fra deres nye Hjem, Mecklenborg og Sachsen, efter bedste Evne søgte at holde deres gamle Fædreland paa Højde med Tidens Fremskridt. Som en Begivenhed ogsaa for Norden maa det derfor betegnes, da den tyske Kok Rumpolt samlede og udgav alle Datidens Opskrifter og Regler i et storartet Værk, som han tilegnede ovennævnte Kurfyrstinde

Anna.[1] Med en paafaldende Hurtighed synes dette Skrift at have vundet Udbredelse i Norden. Som ved alle slige Lejligheder spredtes det Nye omkring gennem Afskrifter og Afskrifters Afskrifter, og næsten et Aarhundrede igennem lader Eftervirkningerne af Rumpolts Værk sig spore i Norden saavel i Kogebogsliteraturen som i de private Meddelelser om, hvad der virkelig er bleven spist ved forskellige Lejligheder.

De Omraader, hvorpaa det Nye især maatte gøre sig gældende, var, som ovenfor berørt, for det første Søbemadens; fremdeles overalt, hvor Tidens stærke Trang til Anvendelse af Køkkenurter, Havefrugter og de bestandigt billigere Krydderier kunde ytre sig; et Hovedfelt herfor blev foruden Søbemaden naturligt Desserten. Hvad endelig det Solide, Kødretterne, angaar, saa bestod det Nye her mest i blot Sammenhobning af forskellige Retter eller i lunefuld Tillavning, Indbagning o. s. v., mindre derimod i Fremdragelse af noget virkeligt Nyt.

Søbemaden havde, som tidligere bemærket, været meget stedmoderligt behandlet. Det Nye, der nu gjorde sig gældende, var af mangeartet Oprindelse. Det var først en Paavirkning af den sydeuropæiske Mode, der senere gik over som en Hovedregel i det saakaldte «franske Køkken», at hvert Maaltid burde begynde med Kødsuppe. Men paa sin Vej til Norden var denne Fordring bleven nødt til at gaa betydeligt paa Akkord. Jo højere man kom mod Nord, desmindre kendt og yndet var Kødsuppe. Retten ændredes da til en Suppe kogt paa Urter eller lignende. Under denne Form stemmede den ypperligt med den nyvakte Sans i Norden for Dyrkning af Haveurter. Man kastede sig da over denne nye Ret med udelt Interesse og tillagde den i sin Begejstring en Betydning og nærende Kraft, som den, selv i sin oprindelige Form som jævnet Kødsuppe, næppe besad. Men man gik videre, og her viser sig et ægte nordeuropæisk Træk. Man overførte den samme Forkærlighed ogsaa paa Supper, lavede af Frugter, baade friske og syltede, og paa alle de Former, der kunde gøre den gamle,. nationale Grød mere lind, altsaa næsten til en Slags Suppe. Saaledes opstod en Vrimmel af nye Former for Søbemad, som i Norden har holdt sig trods de Urtesupper,

der banede dem Vej, nemlig de mange Arter af søde Supper, Vælling, Mælkebrød o. s. v.

Hvad der gav denne nye Søbemad sit ejendommelige Præg og viser os den som en Overgangsform, der lige var i Færd med at opnaa selvstændigt Værd, var dens Plads i Maaltidet. Til daglig nødes den vel først og for sig, men ved Fest var det Skik at frembære en Mængde Retter samtidigt. Idet nu Søbemad forekom mellem disse, tjente den paa engang som Formad og som Sauce til de solidere Retter. Næsten alle de Former for Suppe, som opstod i det 16de Aarhundrede, kan paavises først at være prøvede som Sauce og derefter at have opnaaet Rang som selvstændig Suppe.

I Forbindelse hermed staar Rækkefølgen for deres Fremkomst. Tidligst synes Urtesupperne og Mælkeretterne at være blevne almindelige, der jo kunde tage sig ud som blotte Afarter af Søbekaal og Grød. De søde Supper, der først skulde fremgaa af den nye Skik at ledsage Kødretter med syltet Frugt, synes ikke at være trængt ret igennem førend mod Aarhundredets Slutning. Til Gengæld rev de i den Grad Stemningen i Norden med sig, at de deltes i en dobbelt Art: varmt Syltetøj, der spistes som «Sødsuppe», og koldt Syltetøj, der under Navn af Rødgrød og andet spistes med Fløde til som Dessert.

Medens den senere Udvikling i Norden tillader os nogenlunde at bedømme det Omfang, hvori de nye Mælkeretter og Frugtsupper blev almindelige, gælder dette ikke om Urtesupperne. Paa dette Omraade gjorde nemlig Datiden et Skridt betydeligt videre frem, end Eftertiden har villet følge. Vi kan derfor ikke nu med Sikkerhed afgøre, om Datiden virkelig har været med til alle de besynderlige Former, som Rumpolt har godkendt ved at optage i sin Kogebog. At man heroppe har været villig til at nyde Supper af alle Haveurter, ligefra Løgsuppe til Salvie- eller Spinatsuppe, er troligt nok. Derimod er det mindre sandsynligt, at man har indladt sig paa at nyde en Ret, der stred saa meget mod Folkets gamle Vaner, som f. Eks. Sneglesuppe. Opskriften hertil lyder: «Tag kogte Snegle, vel rensede, hak dem smaat sammen med grønne, velsmagende Urter, kom Æg og Peber deri, rør det hele ud i gule Ærter, der koge, kom Salt i, saa har Du en god Sneglesuppe». Langt snarere turde man af det stærke Forbrug af Olie til Madlavning baade ved Hoffet og hos Private[1] slutte, at man stundom har nydt den saakaldte Oliesuppe. Op-

skriften lyder saaledes: «Tag en Suppe af Urter, giv den et Opkog, kom Bomolie deri og lad den koge, og er der for lidt Salt deri, saa salt den bravt! Sligt kalder man for Oliesuppe».[1] I en dansk Kogebog fra 1648 gives hyppig Anvisning paa Brugen af Bomolie i Stedet for Smør.[2]

Hvad vi derimod med Vished kan slutte, er, at man ikke har ladet de mange Opfordringer til at anbringe Salt gaa upaaagtede hen. Det var en aldeles forbavsende Mængde Salt, der brugtes. Paa Malmøhus medgik der saaledes i Gennemsnit en knap Tønde Lyneborgersalt om Maaneden og mere end en Tønde Baysalt om Ugen.[3] Som vi senere skal se, svarede Saltkarrenes Antal og Størrelse til dette stærke Forbrug.

Den samme Lyst til Overdrivelse gentog sig med Hensyn til Iblanding af Krydderier. Nelliker, Muskat, Ingefær, Sukker eller Honning anvendtes i Mængde ved al Tillavning, og næppe lodes nogen fremmed eller indenlandsk Plante med udpræget Lugt og Smag uforsøgt. Vi har allerede tidligere omtalt Udlændinges Klager, naar de i længere Tid henvistes til at nyde saaledes tillavet Mad. Som Modstykke vil det være passende at lægge Mærke til, hvorledes Datiden netop fandt Behag i sig selv under de samme Former. I en Andagtsbog for unge Piger hedder det f. Eks. saaledes: «Ligesom man gerne og med synderlig Lyst smager den Mad og Drik, som er tilredt med Rosmarin, saa bejle unge og ærlige Mænds-Personer helst der, hvor de kan bekomme ikke alene Mad og Drikke, det er: meget Gods og Rigdom, men hos Godset en kysk Ægtestaldbroder, det er: en god Hustru.»[4]

Et Omraade, hvor Tidens Lyst til Forsøg med Iblandinger af Krydderi ret kunde gøre sig gældende, var Tillavningen af Syltetøj. Dette var maaske det Punkt af alle paa Kogekunstens Enemærker, hvor der blev arbejdet med mest Ihærdighed. Medens Mændene stundom tavst og indesluttet syslede ved Dag og Nat i det hemmelige Laboratorium, kun higende efter Et: at finde de Vises Sten eller den Kunst at lave Guld, saa arbejdede Kvinderne med lignende Iver ved Gryderne i Køkkenet, prøvende sig frem for at finde den ypperste Blanding, den reneste Form for dette ubestemte Ædle, der som Frugtsaft allerede røbede sig ved sin Smag, og destilleret blev til den ægte aqua vitæ, en Livsens Drik, der kunde læge hvert legemligt Onde. Vor Tid, der mener at vide, hvor langt der overhovedet kan naas frem ad

denne Vej, har ondt ved at fatte den andagtsfulde Iver, hvormed man dengang begyndte Farten.

Det er af Interesse at se, hvorledes alle de Frugter, som vor Tid skatter, under disse gunstige Forhold rykkede ind i Haverne og derfra videre til Køkkenet og Bordet. Selv i Frankrig gav man først i det 16de Aarhundrede ret Agt paa Jordbærret, der blev Genstand for Havedyrkning noget før end Hindbærret. En fransk Forfatter melder ikke uden Undren om Datidens Besynderlighed, at Kvinderne faldt paa at spise Jordbær med Fløde og Sukker, Mændene derimod med Vin.[1] Den samme Skik, der jo som bekendt har holdt sig i Norden, medens den siden har tabt sig i Frankrig, naaede hurtigt herop. Da den danske Prinsesse Elisabeth i Juni Maaned 1582 fulgte sin Mand, Hertug Ulrik af Mecklenburg, til Rigsdagen i Augsburg, spiste hun næsten daglig Jordbær undervejs.[2] Have-Jordbær omtales temmelig hyppigt i Danmark i Slutningen af det 16de Aarhundrede. Aar 1603 bestilte Christian den 4des Dronning hos Gartneren ved Københavns Slot ikke mindre end 173 Potter Jordbær til at lave Akvavit af.[3] Ogsaa Hindbær, Ribs, Stikkelsbær og Solbær synes i det 16de Aarhundrede alle at have været Genstand for Havedyrkning i Norden. Kun Rhabarber var det overladt til det 19de Aarhundrede at indføre fra Udlandet. Ellers betegner det 16de Aarhundrede Grænsen. Hvad der dengang vel brugtes til Syltetøj og Akvavit: Brombær, Blaabær, Enebær[4] og Slaaen,[5] men ikke fik Tid at komme ind med, er det aldrig siden lykkedes at komme over Havegærdet.

Alle de mange Syltetøjer, ligefra Kvæde-, Fersken- og Jordbær-Syltetøj og ned til de vildeste Blandingsformer, var for talrige til at rummes i de vedtagne to Maaltider, selv om de saa anvendtes baade til Kødretter, som sød Suppe og til Dessert. Saa opstod da lidt efter lidt naturligt den Skik, at der af Syltetøj alene dannedes et eget lille Maaltid især for kvindelige Gæster, et Prøvekort over, hvad Huset formaaede, en Dyst, hvor Husets Ære stod langt mere paa Spil, end naar Mændene støjende prøvede Øllet af de forskellige Tønder. Denne Skik at frembære en Samling af Husets Syltetøjer, i Reglen noget før Aftensmaaltidet, holdt sig i Danmark endnu til Midten af det 19de Aarhundrede.

I nær Slægt med Syltetøj — en Fællesbenævnelse, som Datiden endnu ikke brugte, men erstattede ved: Konserve, Latverge,

Electuarie og lignende — stod det, som man dengang kaldte: Konfekt, et Udtryk som betegnede paa engang mere og mindre, end hvad man i Nutiden forstaar ved samme Ord. Til at være Konfekt krævedes det ene: at være tillavet med Sukker. Medens man derfor i hin Tid ikke vilde være bleven forstaaet, naar man talte om Konfekt-Rosiner, vilde man samtidigt opdage, at Konfekt kunde betegne baade Brystsukker, Drops, kandiserede Frugter, Deviser og de snurrigste Sager, som det kunde være svært nok at finde Navn for. Som vi allerede har omtalt, hørte Tilberedelsen af Konfekt endnu for største Delen indenfor Apotekernes Omraade. Hvo, der havde Raad, købte den her. Det var kun de aller højest stillede, der indlod sig paa til større Fester selv at tillave Konfekten. Kurfyrstinde Anna kunde sligt falde ind, men der hvilede da altid noget hemmelighedsfuldt over disse Forsøg, og Opskrifterne skjultes omhyggeligt. Derfor kunde sligt ogsaa, hvor ubetydeligt det end tog sig ud, ypperligt gaa som fyrstelige Foræringer. Hertuginden af Preussen sendte saaledes f. Eks. engang til Kongen af Danmark lidt «Lavendel-Brystsukker» og «hollandsk Blodsukker», som hun med egen Haand havde tillavet alene med sin Livlæges Hjælp.[1] Intet Under da, at Konfekt for den almindelige Bevidsthed stod som noget overordentligt, det, der i egentligste Forstand gav et festligt Maaltid sit Præg. Udtrykket «at faa sin Konfekt» bærer endnu selv i sin overførte Betydning svagt Vidne herom.

De i Danmark hyppigst forekommende Arter af Konfekt var: Mandel-Konfekt, Annis-Konfekt, Ingefær-Konfekt, Nellike-, Kanel- og «Koriander»-Konfekt. Af hver af disse Slags købtes der f. Eks. 50—100 Pund til Frederik den Andens Bryllup.[2] Man kan derfor kun billige Besørgelsen af den Herluf Trolle givne Kommission, hvorom han skriver: «Min hjertekære Birgitte! Eskild Gøje skrev mig til, at jeg vilde købe ham noget Konfekt, saa meget som jeg kunde tænke, at han havde Behov. Saa haver jeg nu købt 4 ℔ Annis-Konfekt, koster 4 Dlr., 2 ℔ Koriander-Konfekt, koster 24 ß, 4 ℔ paa Mandel, koster 4 Dlr., 2 ℔ paa Ingefær, koster 2½ Dlr. Summa Summarum er 12 Dlr. danske. Hvilken Konfekt jeg nu sender Dig og beder, at Du vil sende ham den til Slottet med et vist Bud, at den ikke bliver vaad. Jeg kunde ikke sende den med hans eget Bud, thi han kunde ikke føre den, for han var ridende».[3]

Norden synes at have udmærket sig ved sin Tillavning af

Konfekt. Gentagne Gange udtalte Fremmede deres Beundring derfor. En fransk Gæst f. Eks., der i høflige Udtryk beklager sig over Maden hos den svenske Rigsmarsk, taler til samme Tid med Beundring om Konfekten og den Kunstfærdighed, hvormed deri var gengivet Dyr og Blomster efter Naturen.[1] Skal man dømme efter Konfekten hos Erik den XIV, saa var heller intet Forsøg skyet paa at træffe enhvers Smag: Der fandtes foruden Kanel-, Annis-, Pomerans- og Ingefær-Konfekt, tillige Pingelei-, «Pimprenelle»-, Muskat-, Druesukat-, Desmer-Konfekt o. s. v.[2] Da Prins Hans af Danmark skulde have Bryllup, skrev Dronning Dorothea ned til sin Datter Anna i Sachsen og bad hende skaffe sig «Konfekt til tre Borde». Følgende Former udbades: Svinefødder, Faareben, Hasselnødder, Svesker, Figner, Mandler, Krebs, Fisk, Fugle paa Spid, Pomeranser m. m., alt af Sukker.[3]

Foruden Konfekt hørte endnu til Desserten Kager under alle Former. Den simpleste Slags af disse var Peberkager, der forekom paa hvert Marked og i hver Høkerskes Kurv og solgtes tøndevis. Aar 1580 bestilte Frederik den Anden to Tønder Peberkager til Odense, fem Tønder til Kolding.[4] Finere end disse var alle de mange Former for Klejner, Vafler, Sprutbakkelser, Æbleskiver, Pæreskiver, Kræmmerhuse, Krumkager o. s. v., der tidt var ret solide og lavedes i de velhavende Hjem til Aarets Fester. Allerfinest og ofte vanskelige at skelne fra Konfekt, ligesom de vistnok hyppigt lavedes paa Apoteket, var de mange Marsipansager, Oblater med gennemtrukne Nøddekærner, Blommekærner, Violrødder o. s. v., overgydte med stivnet Jordbærsaft og Rosenvand. Især de to sidste Sager anvendtes i det uendelige.[5] En Post i et svensk Køkkenregnskab paa 25 Potter Rosenvand vækker derfor ikke Forundring.[6]

En Delikatesse, som man synes at have haft megen Smag for, var Is. Lidt efter Aarhundredets Midte hører vi Gustav Vasa bebrejde en af sine Døtre den overdrevne Nydelse af frosne Nødder.[7] Kort efter, midt under Syvaarskrigen, træffer vi Frederik den Anden ivrigt sysselsat med fra Koldinghus at sende en kyndig Mand til det nybyggede Frederiksborg for at indsamle Is i Isgraven og oplære Kornmaaleren dèr paa Slottet i den Kunst at bevare den.[8] Samtidigt var tre Snedkere paa Københavns Slot i Færd med at lave «Iskister».[9] Aar 1585 var man allerede naaet saa vidt, at Frederik den Anden kunde ansætte en Mand med det særlige Hverv at tage Vare paa alle Hs.

Majs. Isgruber hele Landet over.[1] Disse Forhold holdt sig under Christian den Fjerde.[2] Noget af det første, som Enkedronning Sophia sørgede for at faa indrettet paa sit Enkesæde, Nykøbing Slot, var en Iskælder.[3] Medens man i Begyndelsen synes at have nøjedes med blotte Huller i Jorden, byggedes der inden Frederik den Andens Død Iskældere som selvstændige Bygninger med rund Ydermur og spidst, rørtækt Tag, ganske i den senere saa gængse Form. En saadan Iskælder findes f. Eks. afbildet ved Lundehave (Marienlyst) paa et Billede fra Aarhundredets Slutning.[4]

Der kan ikke være nogen Tvivl om, at Adelen troligt efterlignede Kongerne i Opførelsen af slige Gemmesteder, og Is synes mod Aarhundredets Slutning at have været temmelig almindeligt ved Sommertide. Kogebøger og Opskrifter meddeler talrige Anvisninger paa Tillavning af frosne Sager, ligesom Is ogsaa anvendtes til Afkøling af Vin.[5] Som sædvanligt ved slige Lejligheder tillagde man straks Fortiden lignende Goder. I Billedbibler og Postiller fra hin Tid sés Vinkanderne ved Kongesønnens Bryllup og Herodes' Fester at staa i Is.[6]

Foruden Supper og Syltetøjer maa nævnes som det 16de Aarhundredes tredie og sidste Specialitet: Tærter og Postejer. Man tager næppe Fejl, naar man sætter den fremtrædende Interesse for disse i Forbindelse med tilsvarende Fremskridt i Ildstedernes Udvikling. Som sædvanligt kom imidlertid Opfindelsen fra Udlandet. Herpaa tyder selve Navnene. Tærte, der synes at være den ældste af de to og var kendt i Syden i Slutningen af Middelalderen,[7] hedder saaledes paa Latin og Italiensk *torta,* paa Fransk *tarte*, paa Tysk *torte*. Det er ligeledes betegnende, at de tidligst omtalte Postejbagere i Norden, alle var Udlændinge, især Franskmænd. Erik den Fjortende i Sverige havde saaledes to Postejbagere i sin Tjeneste: Hans Franzos og Hans Engelskmand;[8] i Helsingør nedsatte den franske Gesandt Carolus Danzæus' Kok sig som Postejbager.[9] o. s. v.

Saavel Tærter som Postejer fik imidlertid snart et hjemligt Præg i Norden. Det var et Tegn paa, at Postejer var optagne i den almindelige Bevidsthed, da man omdøbte de nye Befæstningsværker: Bastioner til Postejer;[10] og Tærter havde i de forud kendte ‹Bakkelser› en Forløber, der hurtigt maatte gøre dem husvante. Medens Erik den Fjortendes Kroning 1561, saa vidt

vides, var den første Lejlighed, ved hvilken Postejer i større Mængde blev anrettede i Norden,[1] var denne Ret snart kendt og yndet overalt i Købstæder som paa Herregaarde. Vil man have et Indtryk af, hvilken Rolle Postejer og Tærter spillede, lægge man blot Mærke til, hvorledes Rumpolts Kogebog indeholder Anvisninger paa ikke mindre end 66 forskellige Slags Postejer og 46 forskellige Slags Tærter. Dens danske Efterfølgere[2] fremviser en lignende Righoldighed, et Forhold, der vil forstaas, naar det erindres, at for Datidens Fantasi var alt, fra Jordbær, Spinat og Kvæder til Aal, Gæs og Lammefødder, lige skikket til Optagelse i en Postej eller Tærte. «Sveskætærte med Butterdej» sejrede tilsidst og naaede endog at blive Almue-Festret.

Efterat disse Retter havde gjort rivende Lykke og tilkæmpet sig Plads paa ethvert vel besat Bord, fandt man mod Aarhundredets Slutning endelig paa at give Postejerne en sidste Tiltrækning, en Art Knaldeffekt, der ganske stemmede med Tidens Aand. Fremskridtet bestod i at indbage levende Kaniner, Hareunger, eller en hel Flok Smaafugle i Postejerne. Hvilken Overraskelse, naar et saadant Underværk blev skaaret for, og de forvildede Dyr fo'r i Skødet paa Gæsterne, eller Postejens Indhold med Et fløj op under Loftet! Æren for denne Opfindelse fik Sukkerbager Hans Schneider i Nürnberg.[3] Ideen var iøvrigt ikke ganske ny, idet allerede en fransk Roman fra Middelalderen fortæller om, hvorledes Falke og Smaafugle var blevne indbagte og ved Forskæringen fløj ud og jog hinanden.[4] Men dette var nu en glemt Historie. Opfindelsen gjorde Lykke og gik i kort Tid Europa over, men tabte selvfølgelig sin Tiltrækning, da den efterhaanden blev altfor kendt og det overraskende saaledes faldt bort. Paa Civilisationens Yderkanter har Skikken dog holdt sig indtil vore Dage. Ved ungarske Bondebryllupper anrettes «levende Postejer» endnu, her med en Forbedring, der fortjente at have været kendt i det 16de Aarhundrede: Fuglens Vinger er bestrøede med Peber, saa at dens sky Flugt faar hele Selskabet til at nyse.[5]

Hvad de egentlige Kødretter angaar, var det 16de Aarhundrede ilde stedt, thi her var ingen væsentlige Forandringer mulige. Man kunde fylde en Gaas med Æbler og Svesker, eller paa gammel Vis stege den blot med Bynke i,[6] man kunde give en Gris en Citron i Munden og tillave Oksekød og Vildt som man vilde, det var og blev dog altsammen kun de gamle, kendte Spiser. Skulde her være Tale om noget virkeligt Nyt, maatte

der ligefrem indføres nye Dyre- eller Fuglearter. Det lykkedes ogsaa ad denne Vej at faa nogen Afveksling i Stand, dog kun for de aller rigestes Vedkommende, thi for Folk i Almindelighed var de nye Retter for dyre.

I Slutningen af Middelalderen havde de to Fugle, Hejrer og Paafugle, gældt for de mest udsøgte Lækkerheder. For Paafuglenes Vedkommende var Grunden vistnok den, at man i Kraft af Fjerenes Skønhed havde tillagt ogsaa Kødet en særegen Velsmag. Fuglenes Sjældenhed og tilsvarende Kostbarhed hjalp med til at bevare Indbildningen. Hvad Hejrerne angik, saa var de vel ikke saa sjældne, men den stolte Maade at fange dem paa ved Hjælp af Falke bidrog til at grundfæste Troen paa, at deres Kød var noget overordentligt; og naar de fodredes paa bestemt Vis, kunde det ogsaa faa en vis Velsmag. Endnu i det 16de Aarhundrede var det Skik i Frankrig, at baade Kongen og Adelsmænd holdt Hejre-Opdræt, hvor Fuglene i halvvild Tilstand fodredes efter Kunstens Regler, for derpaa at fanges med Falk og siden tillaves til Bordet. Frants den Første lod saaledes oprette to saadanne Hejre-Opdræt i Fontainebleau.[1]

I Frankrig som i Norden trængte imidlertid Paafugle- og Hejrekød til Afløsning. Enhver, der havde faaet en Hejre paa Skud enten i Reden i de høje Trætoppe, eller naar den spankede om ved Søbredden, maatte dog, naar han var ærlig, tilstaa, at den ikke smagte stort bedre end en Krage eller Stork, som ellers ingen gad spise. Det var derfor særdeles velkomment, da den sydlige Mode gav Lov til at kaste Vrag paa hine to, og i Stedet for prise de tvende Stedfortrædere: Fasanen og Kalkunen. Begge synes nogenlunde samtidigt at have faaet Rang i Danmark som fineste Festretter. I sydligere Lande kom Fasanen ikke lidt forud og afløste Paafuglen. Hvor hurtigt man i Danmark fulgte med for Kalkunens Vedkommende, kan sés af, at medens man i Frankrig endnu Aar 1566 ikke var videre, end at Borgerne i Amiens kunde forære Carl IX nogle Kalkuner som en Sjældenhed,[2] og den første Kalkun siges at være fortæret ved det franske Hof Aaret efter i Mézières, da Carl d. 9de og Elisabeth af Østerrig holdt Bryllup,[3] kunde allerede Aar 1575 den brave Hans Mikkelsen skrive fra Herlufsholm:[4] «Kære Kristoffer! som I skriver om kalkunske Høns, saa havde vi her ikke uden et Par, og de har nu nogle faa Kyllinger, deres Afkom, som er

meget smaa; naar de opvokse noget, at de due at føre, skulle I ret gerne faa dem.»

Iøvrigt synes saa vel Kalkuner som Fasaner i Begyndelsen at have haft ondt ved at trives heroppe. Fogden paa Avnsbjerg meddeler 1589 følgende trøstesløse Resultat: «Maa I vide, at de kalkunske Høns laa paa mere end 30 Æg, og der blev efter 8 Kyllinger, og de er døde».[1] Da Enkedronning Dorothea Aar 1569 var i Meissen for at se til sin Datter, uddøde næsten alle hendes Fasaner paa Koldinghus, fordi de ikke længer havde deres vante Opsynsmand. Af de fire, der blev tilovers, fik hendes Søn, Frederik den Anden, en Hane og en Høne til at forplante Slægten.[2] Senere holdt Frederik den Anden i Dyrehaven ved Frederiksborg, hvor der fandtes Dyr af alle Arter, ogsaa et Fasaneri, som Hans Fasanmand forestod.[3]

Ville vi sluttelig søge at danne os et Begreb om, hvorledes alle disse Forhold tog sig ud, naar man som Rejsende i hine Dage besøgte Norden, saa bliver det første Spørgsmaal: hvad Prisen var for et almindeligt Maaltid. Det vil af det tidligere erindres, at Prisen maatte være den samme for Middags- og Aftensmaaltidet, da jo Bestanddelene af begge var éns. En tysk Rejsende, der i Aarhundredets anden Halvdel gæstede Danmark, beretter, at overalt, hvor han kom frem, var den staaende Pris for et Maaltid, en Sum, der svarer til 25 Øre i Nutids Penge.[4] Dette stemmer fuldstændigt med, hvad vi ellers vide.[5] Kongens Hofsinder, der jo ofte paa Rejser med Kongen, især i Købstæderne, maatte betale for deres Fortæring, klagede derfor ogsaa over, at de var blevne «flaaede», naar der afkrævedes dem højere Betaling end denne.[6] Forholdene i Sverige svarede til de danske. En Rejsende fortæller om sit Ophold i Stockholm, at han gav 5 Kroner i Nutids Penge om Ugen for Kost, Øl og Vin iberegnet, samt Logis; «og bliver man herfor vel trakteret, faar Agerhøns og andet Fuglevildt paa Bordet».[7]

Af ulige større Interesse vilde det være, om man kunde faa at vide, hvorledes Maden smagte. Her staar vi imidlertid ved et Spørgsmaal, der er meget vanskeligt at faa besvaret. Som rimeligt er, var Tiden selv særdeles vel tilfreds med sin Madlavning og udtaler i Reglen en gunstig Dom. Det var kun om mere provinsielle Forhold, der ikke stemmede med forfinet Smag, at der lød Mishag, som naar f. Eks. en Samtidig sagde om Nordmændene: «Deres Spise, som i sig selv er god,

er slet tillavet. Det meste er saltet og lugter ilde, naar det kommer paa Bordet. Men det kære de sig intet om».[1] Det er klart, at vi heller ikke tør stole paa Tyskeres Udtalelser, da deres Begreber om det velsmagende for en Del faldt sammen med de nordiske, for saavidt det jo var de tyske Smaahoffer, der var toneangivende for den nordiske Kogekunst. Det nærmeste, vi kan komme vor Opgave: at faa at vide, hvorledes Nordens dengang bedst tillavede Mad vilde have smagt os, er, hvis vi kan høre en Dom af Franskmænd eller Englændere, der har haft Lejlighed til at prøve det ypperste, som Norden formaaede.

Vi er saa heldige at besidde Erklæringer fra to saadanne, en fransk Udsending, der havde berejst saavel Danmark som Sverige og begge Steder overværet storartede Fester, og en engelsk Gesandt, der under lignende gunstige Forhold et Par Aar tidligere havde besøgt Christian den Fjerdes Hof. Franskmanden udtaler sig med hensynsfuld Høflighed. Om en Middag i Stockholm hos Rigsmarsken de la Gardie siger han: «Maden var just ikke tillavet efter vor Smag». Og om den overdaadige Fest, som Christian den Fjerde gav i Anledning af sin Søns Bryllup, siger han: «Retterne var efter danske Begreber fortræffelige, men os smagte de slet ikke».[2] Engelskmanden udtrykker uden Tvivl den samme Mening, men i et ganske anderledes uforbeholdent Sprog: «Kongen selv skar for til mig af hver Ret. Maden var den sletteste, jeg nogensinde har smagt».[3]

5.

Drikkevarerne i det 16de Aarhundrede afveg ikke lidt fra Nutidens. Kaffe, Te og Chokolade var endnu ubekendte, og Vand nødes, i Danmark i det mindste, meget sjældent. Mælk, Øl, Mjød, Most, Brændevin og Vin udgjorde derimod de almindeligste Drikke.

Næst efter Mælk var Øl ubetinget den Drik, der hyppigst forekom og flittigst blev benyttet. Den udgjorde Bybefolkningens og alle Velstilledes Hoveddrik. Med Øl begyndtes Dagen, Øl nødes jævnt hen til og imellem Maaltiderne, «Natøllet» endelig, der svarede til de Tyskes «Schlaftrunk»[4] afsluttede Dagen, men blev ikke altid drukket helt ud, Resten lod man henstaa ved Sengen som en Nødhjælp om Natten. I Datidens Billedbibler tillægges

Josef og Maria samme Forsynlighed, en Ølkande findes anbragt ved Josefs Natteleje.[1]

De fem til ti Potter Øl, som saaledes medgik til hvert enkelt Familiemedlem i Dagens Løb, var vistnok i Reglen hjemmebrygt Øl. Der forbrugtes derfor i enhver Husholdning en Mængde Øl, som stadig maatte erstattes med frisk Brygning. Bryggerset var i bestandig Virksomhed, og under større Forhold hørte der et ikke ringe Folkehold til for at holde det i Gang. Paa Gaarde som Halsted Kloster og Aalholm f. Eks. holdtes der ved Aarhundredets Slutning to Mand hvert Sted, en Brygger og en Svend, for at lave Øllet og desuden en Kældersvend for at vare paa det færdige Øl.[2] Paa Københavns Slot holdtes der ikke mindre end elleve Bryggere.[3] Ved Hertug Adolphs lille Hof paa Gottorp, der naturligvis ikke kunde maale sig i Størrelse med det danske eller svenske, blev der hver Dag i Vinterhalvaaret brygget 16 Tønder Øl og i Sommerhalvaaret 20 Tønder, ialt 6570 Tønder Øl om Aaret.[4]

Det Øl, der bryggedes hos Private, var naturligvis af meget forskellig Godhed. Hvor der anvendtes tilstrækkelig Malt og Humle, og det hele behandledes vel, fremkom der selvfølgelig en bedre Drik, end hvor Humle erstattedes med Porse eller andet, og der sparedes paa Malten. Men i det hele taget havde det hjemmebrygte Øl kun et daarligt Lov paa sig. En tysk Student siger om det københavnske Øl: «Man har der noget slet, hjemmebrygt Øl, som man ikke kan drikke synderligt af, da det er En imod. Om maaske Søvandet er Skyld deri, skal jeg ikke kunne sige».[5] Han er aabenbart kommen til det Resultat, at det er brygget af Saltvand. «Dansk Øl» gjaldt ogsaa for den sletteste af alle Ølsorter. Det er betegnende, at man i Aalborg Aar 1553, da de aarlige Priser for Øl skulde fastsættes, inddelte dansk Øl i «almindeligt» dansk Øl og «det som værre er».[6] Følgen var, at det kun var de fattige, som nøjedes med Danskøl alene. Ved festlige Lejligheder trakteredes der næsten altid med fremmed Øl, og selv til daglig var det overmaade almindeligt i Byerne, at Husfaderen efter endt Dagværk søgte til Raadhuskælderen eller en anden, mindre iøjnefaldende Samlingsplads, for sammen med gode Venner at styrke sig ved et Krus Rostocker-Øl, medens Konen, Børnene og Tyendet tærede deres Danskøl derhjemme.

De Arter af fremmed Øl, der indførtes i Norden, var utallige. Hver nordtysk By frembragte sin egen Slags. Der var

Lybække, Rostocker, Wismars, Sundisk (fra Stralsund), Kolbergsk, Barst (fra Barth i Pommern), Pryssing (preussisk) og Danziger Øl. Der var fremdeles fra Nordsøbyerne især: Emstøl, Bremer- og Hamborgerøl. Der var endelig Brunswiger-Mumme, Kakabille, der ogsaa bryggedes i Holsten, og den i det 16de Aarhundrede i Hannover opfundne nye Art: Bryhan.[1] Alle var de temmelig kraftige og havde en yderst livlig Indflydelse paa Fordøjelsen.

Det var, som sagt, store Masser, der indførtes i Norden af disse fremmede Ølsorter. For Sveriges Vedkommende kan vi nogenlunde bestemme Forbruget ved Hjælp af de endnu bevarede Toldregnskaber. Alene til Calmar indførtes saaledes Aar 1551 toldfrit 3654 Td., og Aar 1558 toldpligtigt 2242 Td., foruden hvad der som Pryssing kom i Fade.[2] For Danmarks Vedkommende er det et talende Bevis, at saa godt som intet af de utallige Slagsmaal, der omtales i Tingbøgerne, er opstaaet under Drikningen af Danskøl, det er stundom Brændevin, sjældnere Mjød eller Vin, men hyppigst Tyskøl, der har gjort Parterne hede i Hovedet. Hvad festlige Lejligheder angaar, saa synes det næsten at have været staaende Skik, at enhver, der bad derom, i det mindste til sit Bryllup fik Lov til at indføre det fornødne Øl «sisefrit». Til en Fyrbøder i dansk Kancelli, der skulde holde Bryllup, forærede Regeringsraaderne seks Tønder Rostocker Øl. En Snedker paa Kronborg gaves der sisefrit tolv Tønder Rostocker Øl,[3] til andre Godtfolk synes Reglen at have været 24 Tønder.[4] Gik det saaledes til ved Privatfolks Fester, var det naturligt, at der krævedes langt mere til kongelige. Til Kolding forskreves saaledes Aar 1578, i Anledning af Dronning Sophias Nedkomst, 960 Td. Rostocker Øl, 60 Td. Barst Øl, 20 Fade Emst og 6 Fade Pryssing.[5] Og sammesteds hen bestiltes Aar 1580 i Anledning af Gæsternes Gennemrejse til Forleningshøjtidelighederne i Odense ikke mindre end 1200 Tønder Rostocker Øl, 36 Tønder Barstøl, 12 Fade Emstøl og 5 Fade Pryssing.[6] Paa offentlige Steder i England, hvor meget Øl fortæredes, var det Skik at hjælpe paa Luften ved at røge med Enebær.[7] En lignende Skik synes at have hersket i Danmark; i det mindste bestiltes der ved flere af de paagældende Lejligheder tillige betydelige Masser af Enebær, og i de 100 Studenters Spisesal i København vide vi, at slig Røgning senere stadig blev anvendt.[8]

Mod al denne Drik af fremmed Øl hævede der sig, som

naturligt var, adskillige Røster. Der var f. Eks. Christiern den Andens trofaste Følgesvend i Landflygtigheden, Christiern Pedersen, der af patriotiske Grunde ivrede herimod og paastod, at man i Danmark vel skulde kunne brygge bedre Øl end det tyske, om man blot vilde have tilstrækkelig Tro til sig selv og saa ikke spare paa Humlen.[1] Men ogsaa for Regeringen maatte det hele staa som noget uheldigt. Det var jo betydelige Summer, der saaledes aarligt gik ud af Landet og til ingen Nytte.

Den Vej, som Regeringen indslog for at modarbejde det, kunde kortelig betegnes ved: at lægge Indførslen saa mange Hindringer i Vejen som muligt, baade i Form af Forbud og Afgifter, og samtidig opmuntre de danske Bryggere til at levere bedre Varer. Aar 1557 udstedte saaledes Christian den Tredie en Forordning, i hvilken det forbødes danske Undersaatter fremtidig at indføre tysk Øl. Hvis Udlændinge førte det hid, skulde de ikke have Lov til at indlægge det i nogen Kælder, men maatte kun sælge det fra Skib.[2] Denne Bestemmelse, der nærmede sig stærkt til et Indførselsforbud, synes imidlertid ikke længe at være bleven overholdt i sin Strenghed. Regeringen nøjedes snart med efter tidligere Skik blot at belægge Indførslen med en høj Told; Accise, og saaledes tage sin Fordel af Befolkningens Smag for den fremmede Drik. Under Frederik den Anden sattes Aar 1561 Afgiften for hver Tønde tysk Øl til en Krone i Nutids Penge. To Aar efter forhøjedes den til 1 Kr. 33 Øre, men nedsattes samme Aar til 75 Øre, for atter et Par Aar efter at sættes igen til en Krone for Tønden.[3]

Denne Regeringens lidt vaklende Holdning havde sin dybere Grund i selve de Styrendes uklare Forhold til Sagen. Thi samtidigt med, at Kongen og Rigsraadet landsfaderligt søgte at skærme Folket mod den udenlandske Gift, drak de selv Tyskøl saa godt som nogen og agtede ikke at give Afkald paa dette Gode. Men hvad Konge og Adel gjorde, var med det samme stemplet som det ene rigtige. Hele Folket fulgte derfor efter. Man kan vistnok regne, at netop i det 16de Aarhundredes sidste Halvdel, voksede Forbruget af fremmed Øl i Danmark. Og det lykkedes meget hurtigt at finde den Ende, hvorved Forbudene og Hindringerne med Lethed lod sig vikle op, saa at Tingenes Tilstand blev et Vrængbillede af det egentlig tilsigtede.

Sagen var, at Adelen ifølge sine Privilegier var fri for at betale Accise for det Øl, som den selv brugte. Det Misbrug laa

da nær, at indsmugle under Navn af «til adeligt Brug» Øl, som siden solgtes til Hvermand i Byen. Det var den aller nemmeste Maade for en Adelsmand at betale sin Øl- og Vinregning paa: blot at udstede slige Passér-Sedler, som ikke kostede ham selv en Skilling. Accisen, der var bestemt til at være Hemsko, omdannedes saaledes til en blot Tak i det fælles store Drivværk.

Regeringen maatte imidlertid snart blive opmærksom herpaa. Folket drak og drak, uden at Accisens Strøm til den kongelige Kasse derfor fled rigeligere. Forgæves søgte man at hemme Misbruget ved at skærpe Tilsynet og true med Straf.[1] Dæmningen var engang for alle brudt. Det betegner Tilstanden, men røber tillige i høj Grad praktisk Sans hos Borgemestre og Raadmænd i København, naar de for deres Vedkommende reddede, hvad reddes kunde, ved en ny Ordning Aar 1593. De havde hidtil som privat Indtægt nydt 50 Øre af hver toldpligtig Tønde Øl, der indførtes i Byen. Nu gik de ind paa at nøjes med 25 Øre af hver Tønde, ligegyldigt om den var toldpligtig eller ikke.[2]

Den anden Maade, hvorpaa Regeringen søgte at modvirke Forbruget af udenlandsk Øl, var ved at fremme den indenlandske Ølbrygning. Her var en dobbelt Vej mulig. Regeringen kunde enten selv grundlægge Bryggerier eller søge at ophjælpe de private. I Christian den Tredies første Regeringstid synes man at have været inde paa den første af de to Veje. Regeringen drev selv et finere Bryggeri. Det Øl, der bryggedes, var en Art, der kaldtes «Gos», eller som det paa Dansk snart udtaltes: Gaas. At det har været ansét fremgaar af, at Kongen f. Eks. Aar 1550 lod hente deraf til Jule-Øl paa Nyborg Slot. «Det Hamborger-Øl, som Du skriver, at jeg skulde købe, det er her ikke tilfals. Jeg vil tale med Gaasebryggeren om Gaas», skriver Herluf Trolle Aar 1561 til Birgitte Gøye. Men allerede Frederik den Anden solgte Aar 1578 Bryggeriet til en Privatmand, og denne ophørte vistnok med at drive det. Det eneste Minde, der nu er tilbage om det hele Foretagende, er Navnet paa en Gade i København: Gaasegade, hvor «Gaasebryggeriet» i sin Tid laa nær ved den gamle Vandkunst, ud imod Stadsgraven.[3]

Den Hjælp, som Regeringen ydede den indenlandske Brygning, bestod da mest i at støtte det bestaaende Bryggerlav. I saa Henseende gjorde den alt, hvad den ud fra Datidens Synsmaade var i Stand til. For Københavns Vedkommende bestemtes det saaledes Aar 1548, at herefter maatte der ikke i noget «Krohus»

i Byen udtappes andet end Danskøl, som naturligvis skulde være købt hos Byens Bryggere. Herved blev altsaa hele den lavere Befolkning saa temmelig afskaaren fra at nyde Tyskøl, og Christian den Tredie kunde have frelst Samvittighed lige overfor den «store Guds Fortørnelse og Uskikkelighed, som kommer af det meget Tyskøl, som udtappes og besynderligt iblandt løst Folk i Pottetal». Til Lise for pænere Folk holdt imidlertid det samme Kongebrev en Bagdør aaben. Det bestemtes nemlig, at fremtidig skulde der vælges fire Borgere, der skulde have rigtig godt, «uforplumpet» Tyskøl til fals, og hvis nogen Rigsraad «eller andre gode Mænd» vilde købe en Tønde eller to deraf, maatte Sælgeren ikke tage sig større Fortjeneste end 12 Øre paa hver Tønde. Og selv til andre, hvem Lysten til Tyskøl kunde paakomme, uden at de just derfor agtede at nyde en Tønde, blev der taget fornødent Hensyn, idet der som halvt i Forbigaaende bemærkedes, at saadant var at faa hos Stadens «Herbergérere», der maatte udsælge «Tyskøl i Pottetal», men kun inden Døre for deres egne Gæster.[1] Anvisningen var tydelig nok og blev ogsaa forstaaet.

Allerede Aaret efter fik Bryggerne deres Opland betydeligt udvidet, idet der bestemtes, at alle Haandværkerlav, naar de holdt Gilde paa Lavshuset, havde at nøjes med Danskøl. Og ligeledes skulde alle fremmede Skippere og Købmænd, der kom til Byen og vilde proviantere, købe deres Øl alene hos Byens Bryggere.[2]

For dog ogsaa at sikre Kunderne gode Varer og oppe Bryggerne, blev det derhos bestemt, at efter hver Brygning skulde, forinden Salget af Øl begyndte, tvende Bryggere gaa rundt og «vrage og smage» det nybryggede. Foranstaltningen var fortrinlig, især hvis det ikke altid skulde have været Bryggere. Deres Smag synes nemlig ikke ret at være falden sammen med det øvrige Publikums. Vist er det, at hverken det fine eller det simple Danskøl, hverken «Kro-Øllet» eller det «dobbelte Øl» forekom Datiden just som udsøgte Varer.[3] Dette faar man ogsaa et Indtryk af ved at læse Bryggernes Lavsskraa, der udstedtes 1592.[4] Skønt der selvfølgelig intet ligefrem udtaltes, fremgaar det noksom af den, at deres Hovedhandel har været med den lavere Befolkning, og at de næppe engang har forsøgt at brygge bedre Ølsorter. Der gives nøje Regler for, hvorledes den ene ikke maa lokke den andens «Kroersker» til sig ved Løfte om hver 20de Tønde Øl frit, eller gratis Henbæren af Tønderne

o. s. v., og især omtales der et Forhold, der i flere Henseender giver os Nøglen til Forstaaelse af Varernes Tarvelighed. Det var Brygningen til Flaaden.

Dette var en meget betydelig Tynge. Naar som helst Regeringen bød, skulde Bryggerne lade alt andet fare og brygge alene til Flaadens Behov. Ganske vist var det i Aaret 1576, da de særlig trykkede sig ved at efterkomme Befalingen, blevet meddelt dem, at de nok skulde faa deres Umage betalt;[1] men store Sager var det i hvert Fald ikke, der bødes dem i Vederlag. Det er ogsaa meget betegnende, at det Tilfælde er forudsat og naturligvis betænkt med haard Straf, at nogen Brygger skulde melde sig ud af Lavet, just som Brygningen til Flaaden blev paabudt. Undertiden synes de ikke at have kunnet overkomme den hele Brygning, og Regeringen maatte da paalægge de nærmeste Byer at komme dem til Hjælp. Aar 1591 og 1595 befaledes det saaledes Malmø at brygge 1200 Tønder og Landskrona, Helsingborg og Køge tilsvarende store Partier.[2] Det Øl, der bryggedes til Flaaden, var af aller tarveligste Art, og den Skynding, hvori det massevis maatte laves, forbedrede ikke dets Godhed. Men hvad værre var, det trykkede let hele Gennemsnits-Godheden af de øvrige Brygninger ned, idet man var udsat for, at Regeringen, naar det kneb, beslaglagde hvad Øl der fandtes og betalte det med Skibs-Øl Priser.

En lignende Vilkaarlighed, om end maaske i mindre Maalestok, var Bryggerne udsatte for fra Borgemestres og Raads Side. Ifølge Tidens Skik fastsatte nemlig disse aarligt Priserne paa Øl i Forhold til Kornpriserne. Her, hvor Øvrigheden paa en billig Maade kunde varetage Byens Tarv, var den uden Tvivl nidkær i at værne om Købernes Ret. Øllet blev derfor ogsaa, ganske naturligt, derefter.

Regeringens Foranstaltninger for at fremme den indenlandske Ølbrygning — selv dens ivrige Opfordringer til forøget Humledyrkning ikke undtagne — bevægede sig saaledes saa temmeligt i en Ring. Den tog med den ene Haand, hvad den gav med den anden. Naar Bryggerne ikke desto mindre vistnok i Reglen, i det mindste i København, var velstaaende og ansete Mænd, saa kom dette af, at de for en stor Del drev andet Erhverv ved Siden af, især Hørkramhandel. Dette var dem udtrykkeligt tilladt ved en Forordning af 1549.[3] Deres Virksomhed som Bryggere var da vistnok ofte kun en blot Biting, et Udtryk for, at

der hørte et større Bryggers til deres Ejendom og fandtes Mandskab, der til visse Aarets Tider trængte til Sysselsættelse. Da disse Forhold under Christian den Fjerde blev Genstand for fornyet Ordning, regnede man heller ikke efter Bryggere, men fastsatte, at der skulde være saa og saa mange Bryggergaarde.

Som ovenfor meldt bestemte Øvrigheden Priserne paa Øllet, og det baade det danske og tyske. Medens de Bryggere, der skulde «smage og vrage» det hjemmebrygte Øl, næppe have været synderligt nøjeregnende, saa var der ingen Grund for de to Mænd, der skulde prøve det hidførte tyske, til ikke at gaa skrapt til Værks. I Reglen fik man derfor vistnok i Danmark godt tysk Øl til billig Pris. Det tyske Øl, der var godkendt, mærkedes, i Aalborg i det mindste, med en Cirkel med Prik i. Det vragede fik kun halv Cirkel. Var det wismarsk Øl, fik det gode to buttede «V» slyngede ind i hinanden som fire opstaaende Horn; det vragede fik kun et «W», altsaa tre Horn o. s. v.[1] Hvad der var vraget, maatte ikke sælges her, men skulde hjemsendes; dog kunde det ifølge «Borgemestres og Raads besynderlige Forlov og Besked» faa Lov til at blive, men solgtes da vist til langt ringere Pris.

De Maal, der anvendtes for Øl, var i Reglen Fade og Tønder. Fade var betydeligt større end Tønder, hyppigt dobbelt saa store, men synes ikke altid at have været af lige Størrelse indbyrdes. En Tønde skulde derimod holde 120 Potter. En Pot svarede omtrent til Nutidens Maal af samme Navn. Derimod var en Kande et af de mest forvirrende Maal. I Sverige gjaldt den $2^3/_4$ Pot. I Danmark gjaldt den i Jylland to Potter, paa Øerne fire Potter og i Skaane og Halland tre Potter. I Norge gjaldt den tre Potter. Et almindeligt Maal, der synes at have været ens i Værdi Norden over, var en Stob, der holdt to Potter. Men Forvirringen laa her nær, idet man som Maal for Vin og stundom tillige for Øl brugte «Stobken», lille Stob, der forunderligt nok gjaldt dobbelt saa meget som en Stob, nemlig 4 Potter.[2]

De Priser, der sattes for Øl, var naturligvis afvigende paa de forskellige Steder og i de forskellige Aar. Ofte var Afvigelserne meget betydelige, uden at vi nu er i Stand til at opdage Grunden. Som en Prisliste blandt flere kan anføres den, der blev fastsat i Aalborg Aar 1553. Ifølge den kostede en Pot Hamborgerøl, Pryssing og Brunswiger-Mumme hver 16 Øre i vore Penge, en Pot Wismar Hvidtøl og en Pot Rostocker Øl 8

Øre, og en Pot sundisk Øl samt brunt Wismar omtrent 7 Øre. Afstanden til Priserne paa Danskøl var ikke ringe. Kort efter ansattes sammesteds almindeligt dansk Øl til 4 Øre Potten, og «det som værre er» til knap 3 Øre.[1] I Helsingør 1579 var Priserne for Rostocker Øl og Danskøl ganske de samme som her.[2] I Malmø 1541 derimod kostede en Pot Pryssing kun det halve af, hvad den ansattes til i Aalborg 1553.[3]

En Husholdningsartikel, der i Reglen lavedes af Øl og i Hjemmet, var Eddike. Dette forbrugtes i store Maader. Ved Tyge Brahes (Astronomens Bedstefaders) Bryllup beregnedes saaledes Gæsterne at ville fortære fire Tønder Eddike.[4] Hvor der paa engang skulde tillaves meget store Partier, maatte uden Tvivl Bryggerne til. Aar 1565 bestiltes der saaledes paa engang 216 Tønder Eddike til Flaadens Behov.[5]

Mjød var hele det 16de Aarhundrede endnu fremdeles en højt ansét Drik i Norden. Vel begyndte, som vi vide, Vin stærkt at fortrænge den fra Hæderspladsen, men Mjøden blev foreløbigt blot trængt noget til Side, langt fra helt afskaffet.

Grunden til denne Mjødens sikre Stilling laa, foruden i dens Velsmag, tillige i andre Forhold. Endnu var der en svag, ubevidst Eftervirkning tilstede fra den hedenske Oldtid. Saa mærkeligt det end lyder, var de hedenske Skikke langt fra helt afskaffede. I mange Egne kunde endnu fremdeles ved Juletid Drikkehornet blive taget frem og, trods alle kristne Bægere og Kruse, fra Højsædet gaa Raden rundt. Paa Svanholm fandtes saaledes Aar 1534 «et Horn, som vi plejede at drikke af om Julen».[6] Hvilken anden Drik end Mjød sømmede sig vel hertil? Kristi Skaal maatte, som fordum Odins, tømmes i den ædleste Drik. Selv paa rent kristelige Fester, som Langfredag og Paaskedag, skænkedes der Mjød for hele det svenske Hof, Aar 1548 f. Eks. to Tønder.[7] Det var sikkert kun, fordi en saadan Gave var dyrere og mere vel sét, at Borgemestre og Raad i Helsingør Aar 1562, da det lakkede mod Jul, sendte Frantz Brokkenhus — ikke Mjød men — en Fustage Rhinskvin, «hvori vi har tildrukket Eder den hellige Krists Skaal».[8]

Foruden ved disse dybere, skjulte Rødder var den gamle Drik grundfæstet i Datidens Levevis ved friske, stærke Virkelig-

hedsforhold. Hvo kunde tænke paa at afskaffe Mjød, saalænge Bistaderne i Smaahaverne foran Huset hele Landet over forsynede Hvermand med Honning til Madlavning og med Voks til Festlys? Hertil kom, at Mjød paa en Maade var den mest folkelige af alle Drikke, ikke i den Forstand, at den nødes hyppigst, thi i saa Henseende stod den langt tilbage for Øl, men for saa vidt den nødes af alle, Høje og Lave, og saa godt som udelukkende tilberedtes i Hjemmet. Det var dette Mjødens nationale Præg, der bragte den danske Regering paa den Tanke, ved Hjælp af denne Drik at føre et Slag mod den overhaandtagende Nydelse af Vin og Tyskøl. Aar 1548 forbød Christian den Tredie al Udførsel af Honning med det udtrykkelige Formaal for Øje, at Honningen saa maatte blive anvendt til Mjød og formindske Indførslen af fremmede Drikke.[1] Forsøget mislykkedes som bekendt. Da Striden længe efter blev afgjort, var det de fremmede Drikke, der havde sejret, og Mjøden, der var bleven fortrængt.

Ville vi med et Par Eksempler oplyse, hvad vi her har sét angaaende Mjødens Anseelse i det 16de Aarhundrede, saa kunne vi lige let hente disse fra Aarhundredets Begyndelse og dets Slutning. Knud Rud mistede saaledes paa Korsørgaard og Vedbygaard under Grevens Fejde ialt 18 Tønder Mjød.[2] Aar 1541 fandtes der paa Hald i Jylland 27 Tønder og 5 Fjerdinger Mjød,[3] og paa Øm Kloster Aar 1554 seksten Tønder.[4] Aar 1551 fastsattes det i Odense i Bødkernes Lavsskraa, at Mesterstykket blandt andet skulde bestaa i Forfærdigelsen af tre gode Mjødtønder.[5] I et Overslag fra en lidt senere Tid over, hvad der vilde medgaa til «et Bryllup paa 300 Heste», ansloges Gæsterne til at ville drikke 12 Tønder Mjød.[6] Endnu mere oplysende er maaske, hvad der er blevet bestilt til kongelige Beholdninger og Fester, idet vi herved lære at kende, hvad der var ansét for det fineste i Øjeblikket, og hvad der i lange Tider afgav Rettesnoren for Adelens og det øvrige Folks Smag. Aar 1548 bestilte Christian den Tredie hos sine Lensmænd, sendt til København, ialt 66 Tønder Mjød.[7] Samme Aar var Gustav Vasas Mjødbeholdning alene paa Gripsholm lidt over 64 Tønder, af ældste Aargang (fra 1542) var kun en Fjerding tilbage.[8] Til Festlighederne i Odense 1580 forskreves 18 Tønder Mjød,[9] og endnu Aar 1590 lod Regeringsraaderne sende til Koldinghus, hvor man antog at Prinsesse Elisabeths Bryllup skulde fejres, 24 Tønder Mjød.[10]

Som Eksempel paa, hvorledes Mjød nødes ogsaa til daglig, kan anføres en Scene fra Ribe, der som alle af den Art endte paa en og samme Vis: med Slagsmaal. Hos en af Byens «Herbergérersker», Eline Hans Skræders, sad et Selskab og nøjedes med den beskednere Drik, Øl. Lidt efter kom nogle Sønner af Byens velhavende Borgere ind, forlangte Mjød og satte sig ved Kakkelovnen. Da saa en af Mjød-Selskabet sagde «Du» til en af Øl-Selskabet, følte den Tiltalte sig krænket og svarede: «Du tør ikke dutte mig, vi har ingen Kundskabs-Skaaler drukket med hinanden». Derpaa begyndte Slagsmaalet.[1] Da Peder Oxes Karl Aar 1567 havde bragt et kongeligt Brev til Skelskør, viste Øvrigheden sin Erkendtlighed ved at byde ham Mjød. Han drak tre Potter.[2]

Skønt Mjød var sødlig nok og ikke godt kunde iblandes med Honning eller Sukker, trængte den dog efter Datidens Smag til en Tilsætning. Ved Ekstralejligheder iblandedes derfor Safran, Nelliker, Muskat og andet. Med en saadan, vammel Velkomstdrik modtog f. Eks. Raadmand Niels Mule i Odense paa Byens Vegne engang to Udsendinge fra Lybæk.[3] Den lader til at have smagt disse. Der blev drukket for 3 Kroner i Nutids Penge, og da Mjød kostede omtrent 20 Øre Potten,[4] svarer dette til 15 Potter. En ganske besynderlig Blanding, der brugtes i det mindste i Sverige, var at helde Mjød paa Øl. I et af Gustav Vasas Hofregnskaber hedder det saaledes: «Til Rest af to Aar gammel Mjød seks Tønder. Heraf fyldtes i fire Tønder Øl en Tønde Mjød, saa er igen fem Tønder Mjød».[5]

I Danmark nød den fynske Mjød Ry som den ubetinget bedste.[6] Det var derfor ogsaa fra Odense, at der bestiltes Mjød til de kongelige Fester,[7] ja helt ned til Sachsen, til Kurfyrstinde Anna, forsendtes den.[8] Vil man tro en tysk Rejsende, saa havde fynsk Mjød ligeledes fundet Vej til Stockholm, hvor den dog kæmpede med den lithauiske om Prisen.[9] I Sverige synes overhovedet Mjød at have været fuldt saa yndet som i Danmark.

Most havde lige fra Vikingernes Dage været kendt og tillavet i Norden. Flere Forhold i det 16de Aarhundrede var gunstige, den ivrige Havedyrkning, Interessen for Syltning maatte naturligt bringe nyt Liv i den gamle Tilberedning. Men i stik modsat Retning virkede et andet Forhold. De dalende Priser paa Vin og dennes stigende Udbredelse lærte at stille Fordringer, som Frugtvinen umuligt kunde tilfredsstille. Følgen blev, at det

16de Aarhundrede blev Vidne til Frugtvinens højeste, men ogsaa sidste Blomstringstid i Norden.

I Aarhundredets første Halvdel træffer vi endnu de store ensartede Beholdninger. Mod Aarhundredets Slutning indskrænkes Beholdningernes Størrelse, men splittes til Gengæld ad i en Utallighed af Arter.

Det er endnu de gammeldags Forhold, naar vi Aar 1526 finder $4^1/_2$ Tønde Most i Kælderen paa Nykøbing Slot,[1] hører Knud Rud klage over, at have mistet to Tønder i Grevens Fejde,[2] og naar der selv i Februar Maaned 1554 endnu ligger 12 Td. Most af Efteraarets Beholdning i Emklosters Kælder.[3] Det er fremdeles det Gamle, kun mærket af nymodens, rigere Vilkaar, naar vi Aar 1553 hører om Bispen i Hammar i Norge, at han havde egne Mostpersere, «som beredte aarligen for ham hans Most, samt Pære- og Kirsebærdrank»; og naar det om Borgerne i samme Hammar By maaske dog med nogen Overdrivelse hedder: «Var det en meget ringe Borger, som ikke havde aarligen af sin Frugthave en halv Læst Most og en halv Læst Kirsebærdrank til sit eget Husbehov, foruden hvad de solgte eller forærede til gode Venner».[4]

Men det er noget Nyt, der møder En, naar man mod Aarhundredets Slutning sér Tidens ledende Personer ivrigt sysselsatte med at lade tillave eller endog forskrive langvejs fra Smaapartier af allehaande hidtil ukendte Arter. Frederik den Anden lægger sig efter Slaaenvin til sit eget Behov.[5] Henrik Ranzau er glad over at træffe Enkedronning Sophias Smag ved istedetfor Nellikevin at forskrive et lille Anker «Alantvin» fra Tyskland.[6] Vi hører om Jordbærvin, Hindbærvin, Pomeransvin, o. s. v. og træffer f. Eks. Enkedronning Sophias Kælder forsynet med gammel Ribsvin, ung Ribsvin, Ribsvin og Slaaenvin blandet sammen,[7] o. s. v. alt i forholdsvis smaa Partier.

Den Person, hos hvem, som i et Brændpunkt, alle disse Tidens Bestræbelser var forenede, var den danske Prinsesse, Kurfyrstinde Anna af Sachsen. Hun stod i livlig Forbindelse med Hjemmet angaaende nye Opskrifter, og ikke mindst med Christian den Tredies Livlæge, Cornelius Hamsfort, hvis videnskabelige Dygtighed og gode Have hun begge forstod at benytte. Det var Vine af de mest utrolige Ting, hun forsøgte sig med og tildels fik sin Mand, Kurfyrst August, til at drikke. I en Ribsvin, som hun med egen Haand oftere tilberedte ham, brugte hun

f. Eks. at blande Spaaner af Hvidbøg.[1] Hvad der ikke gik med ved Hoffet, sendtes gerne som Gaver til forskellige Smaafyrster eller skænkedes som Medicin for Stakler, der ikke selv havde Raad eller Kundskab nok til at skaffe sig sligt. Hvad der giver hele hendes Virksomhed en særlig Betydning og gør den betegnende for alle de mange lignende baade i hendes nye og gamle Hjem, var hendes umiskendelige Stræben efter at fremstille en ny Vin, bedre og ædlere end de hidtil kendte af Druer.

Sit naturlige Udløb maatte alle disse Bestræbelser tilsidst finde i Tilberedelsen af Akvavit. Som destillerede og brændte Vande var der større Rimelighed for, at det Indvundne vilde kunne holde sig end blot som gæret Plantesaft.

Brændevin var allerede i det 15de Aarhundrede kendt i Norden. Tidligst omtales den i Sverige, i Begyndelsen stadig i Forbindelse med Krudt-Tillavning, ved hvilken den altsaa maa have været anvendt. Efter nogles Antagelse skriver Kundskaben til dens Tilvirkning sig fra Araberne, af hvem Italienere i det 14de Aarhundrede skal have lært Kunsten og gjort den videre bekendt i Europa. I Begyndelsen anvendtes Brændevin til indvortes Brug kun i meget smaa Partier, solgtes paa Apoteket som Medicin og ansaas for et virksomt Middel især mod Pest.[2] Det er Minder om denne første Tid, som vi har i den gamle Benævnelse: «Dram», der oprindelig er en blot Fordrejelse af Drachme, et Apotekermaal. Den svenske Betegnelse: «Sup», og den danske: «Sopken», viser os et lidt senere Trin i Udviklingen, da Brændevinen vel var bleven almindeligere, men endnu dog kun nødes med Ske, «søbedes» op. Betegnelsen: «Snaps» endelig, der iøvrigt først i en langt sildigere Tid laantes fra Tyskland, betegner en Mundfuld, det naturlige Maal for en Drik, der paa Grund af sin Styrke ikke som andre egnede sig til at nydes i lange Drag.

Allerede omkring Aar 1500 var Brændevin i Sverige ikke blot tilfals paa Apoteker, men kunde ogsaa faas hos andre. Aar 1494 blev det under betydelig Bøde forbudt tre Personer i Stockholm, af hvilke den ene var en Kvinde, at tillave og sælge Brændevin. Men allerede Aar 1498 gaves der «Cort Flaskedrager» Eneret til Brændevinsbrænding i Stockholm.[3] Fra nu af tiltog Brændevinsdrikningen stærkt i de tre nordiske Lande. Efter et

Misvækst-Aar 1550 forbød vel Gustav Vasa al Brændevinsbrænding i Sverige; men Forbudet blev næppe længe overholdt, og i Aarhundredets sidste Halvdel var Brændevin i Norden et lige saa hyppigt Berusningsmiddel blandt Bønder som hos Borgere og Adel.

Den almindelige Brændevin, der tillavedes af Korn og solgtes i alle Ølstuer og Kipper, var vistnok meget slet. I Danmark betegnes den som «stinkende»,[1] om den svenske hedder det, at «den lugter ilde».[2] Hvo, der havde Raad dertil, drak derfor «aqua vitæ, brændt af Vin» (heraf Navnet: Brændevin), i Reglen tilsat med forskellige Slags Urter. «Destillér-Tøj» var derfor ikke ualmindelige i store Husholdninger.[3]

Skønt Brændevin i Løbet af det 16de Aarhundrede sank ned til at være en saa almen kendt og misbrugt Drik, vedblev man dog blindt hen at tro paa dens undergørende Kraft. Heri laa netop en Hovedgrund til dens rivende Fremskridt. Endnu i en Kogebog, trykt i København 1625, hedder det om dens vidunderlige Virkninger: «Gigt og Værk, hvor den saa er, i Benene, Ryggen o. s. v., naar den overstryges for en sagte Ild med stærk Brændevin, saa stilles Pinen. Hvo hæs er, han bestryge sig om Halsen med Brændevin og drikke deraf fastende tre Morgener. Hvo Hoste har, han drikke Brændevin, saa hjælper det. Hvo ikke vel kan høre, han lade en Draabe deraf i Øret, saa kommer han sig til at høre. Hvo som hver Morgen drikker deraf en liden Skefuld, besynderlig gamle Folk, da bliver han næppelig syg, thi det fortærer den slimagtige Vædske, der foraarsager Sygdommen. Hvo idelig om Morgenen drikker lidt Brændevin, da dør hvad Orme der er om Hjertet, Lunger og Leveren. Om et Menneske mister Mælet mod Døden, da giv ham Brændevin i Munden, straks kommer han til at tale». o. s. v.[4]

Det var den samme Tro paa Brændevinens Kraft, der ledte til at tilsætte Akvavit med forskellige, styrkende Urter, bestandig nye Forsøg paa at finde det virkelige aqua vitæ, det sande Livsens Vand, der kunde læge hver Sot og stille hver Smerte. Paa dette Omraade kappedes Mænd og Kvinder. Fra forskellige Sider, fra Guldmagerkunstens, Syltningens, Lægekunstens Omraader stødte man sammen paa Akvavitens Korsvej, det samme lysende, men uklare Maal havde vinket dem alle. Derfor var det ogsaa de utroligste Sager, der blandedes i Datidens Akvaviter. Johan

ning; først og fremmest alle usammensatte Ord, dernæst ogsaa Sammensætningerne i det Omfang, som er nødvendigt;

3) de vigtigste i det 19de Aarhundrede ny opkomne Ord vil blive optagne, deriblandt en Del tekniske og faglige Ord;

4) helt forældede Ord udelades; dog tages tilbørligt Hensyn, ogsaa i Ordtydningen, til ældre Forfattere, hvis Værker endnu læses eller kendes af Almenheden;

5) af fremmede Ord vil kun saadanne, som benyttes Mand og Mand imellem, blive optagne; for de øvriges Vedkommende maa henvises til Fremmedordbøgerne;

6) Kildesteder af Forfattere vil kun undtagelsesvis blive anførte, da Rummet og Bogens Plan ikke tilsteder det; men Ordenes Betydning eller Betydninger, de forskellige Forbindelser, hvori de bruges, og de Vendinger og Talemaader, hvori de indgaar, vil saavidt gørligt, blive fuldstændigt meddelte.

Trykte Kilder. De trykte Kilder, Forfatterne har øst af, er, foruden Molbechs Ordbog, de ordboglige Arbejder, der er udkomne i det 19de Aarhundrede efter Molbech, bl. a. Sundby og Baruëls dansk-franske Ordbog, Larsens dansk-engelske Ordbog, Kapers dansk-tyske Ordbog. Saabys Dansk Retskrivningsordbog, Lundbecks Retskrivnings- og Fremmedordbog, V. Kristiansen: Bidrag til en Ordbog over Gadesproget og saakaldt daglig Tale, H. Dahls danske Hjælpeordbog, B. T. Dahls Særskrifter om Modersmaalet. Til Hjælp særlig i teknisk og faglig Retning: Nordisk Konversations-Lexikon, Allers Konversations-Lexikon, Salmonsens Konversations-Lexikon, Hagerups Konversations-Lexikon, foruden forskellige Fagordbøger og andre faglige Skrifter. Til Bestemmelse af Ordenes Oprindelse eller Etymologi: E. Jessen: Dansk etymologisk Ordbog, H. Falk og A. Torp: Dansk-norsk etymologisk Ordbog, Meyers Fremmedordbog (7de Udg.), A. Lübbens Mittelniederdeutsches Handwörterbuch, F. Kluge: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, Kapers tysk-danske Ordbog, Mohr & Nissens tysk-danske Ordbog, Fritzner: Ordbog over det gamle norske Sprog, Molbechs Glossarium og Dialektordbog, O. Kalkar: Ordbog over det ældre danske Sprog, H. F. Feilberg: Bidrag til en Ordbog over jyske Almuesmaal, Ivar Aasen: Norsk Ordbog, H. Ross: Norsk Ordbog, K. Knudsen: Unorsk og Norsk, Dalin: Svensk Ordbog, Sundén: Mindre svensk Ordbog.

Skriftlige Kilder. Foruden disse trykte Kilder har Udgiverne haft til deres Raadighed et stort Materiale af skriftlige Kilder, for en Del tilvejebragte af dem selv. Saaledes ejer Pastor *Hans Dahl* en overordentlig stor Ordsamling, optegnet af ham i Løbet af *henved 50 Aar* og støttet af Kildesteder fra det 19de Aarhundrede, særlig dets sidste Halvdel, og disse meget værdifulde Samlinger suppleres af Cand. mag. *Hammers* gennem 12 Aar foretagne Ordsamlinger med Kildesteder. Fremdeles er benyttet *I. Levins* Samlinger paa det store kgl. Bibliotek samt endelig en af afdøde *Edv. Collin* til Gyldendalske Boghandel skænket Exemplar af Molbechs Ordbog med en Mængde, gennem en lang Aarrække optegnede Tilføjelser.

Værkets Udgivere.

Af de to Hovedudgivere har Cand. philol. *B. T. Dahl* en stor og anerkendt Række af Arbejder over dansk Sprog at se tilbage paa. Ogsaa paa det ordboglige Omraade har han megen praktisk Erfaring. I 1886 udgav han en *Fremmedordbog for Folket*, og desuden har han været Medudgiver af de 3 sidste Udgaver af Meyers store, højt ansete Fremmedordbog. Hans Medudgiver, Cand. mag. *H. Hammer*, har Navn som en af vore dygtige unge Sprogmænd. Med ganske særlig Interesse har han dyrket Studiet af Modersmaalet og dets Forhold til beslægtede Sprog. Resultatet af sine Undersøgelser har han nedlagt i en Række Afhandlinger i forskellige folkelige Tidsskrifter, bl. a. i «Højskolebladet» under Mærket H. H. H.

De nævnte to Herrer bistaas ved Udgivelsen af Pastor emer. *Hans Dahl*, der i mangfoldige Aar med uegennyttig Fædrelandskærlighed og nidkær Samlerflid har øvet et blandt vore Kyndige højt skattet Arbejde for dansk Sprog. I indviede Kredse har man længe vidst, at han, ved sine enestaaende rige Ordsamlinger med Kildesteder fra det 19de Aarhundredes danske Forfattere, sad inde med overordentlig værdifulde Bidrag til Udarbejdelsen af en ny dansk Ordbog.

Ved Fremstillingen af *Dansk Ordbog for Folket*, hvorpaa herved indbydes til Subskription, samarbejder da ældre og ganske ung Videnskab gennem udmærkede Repræsentanter.

Forlagets Opgave har været at foranstalte dette Værk udgivet paa en saadan Maade, at det virkelig kan blive en *Dansk Ordbog for Folket*.

Vi udsender det derfor til en, i Forhold til Udgifterne, enestaaende billig Pris og paa den lettest tilgængelige Maade, nemlig i *ca. 25 Hæfter à 30 Øre*, hvert Hæfte indeholdende 32 dobbeltspaltede Sider i stort Format, paa smukt Papir, med Omslagstegning og Bogstav-Dekorationer af Maleren *Sigurd Olrik*.

Subskription, som er bindende for hele Værket, modtages i alle Boglader, hvor 1ste og 2det Hæfte ligger til Eftersyn.

Gyldendalske Boghandel.

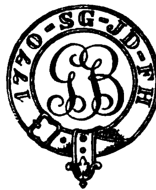
GRÆBES BOGTRYKKERI · KJØBENHAVN.

FOLKEUDGA

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

GYLDENDALSKE
BOGHANDELS
• • FORLAG • •

12. HEFTE

50 ØRE

SUBSKRIPTIONSINDBYDELSE

Ca. 25 Hæfter à 30 Øre

DANSK ORDBOG FOR FOLKET

UDGIVET AF

CAND. PHILOL. **B. T. DAHL** OG CAND. MAG. **H. HAMMER**

UNDER MEDVIRKNING AF

PASTOR EMERITUS **HANS DAHL**

I mange Aar har *Molbechs Ordbog,* der i 1859 udkom i 2den Udgave, været udsolgt, og længe har Publikum følt Savnet af en dansk Ordbog, der var let tilgængelig og beregnet for Folk af alle Livsstillinger.

Gyldendalske Boghandel, paa hvis Forlag Molbechs Ordbog udkom, har da ogsaa for adskillige Aar siden planlagt Udgivelsen af en ny tidssvarende dansk Ordbog. Det var fra første Færd Forlagets Ønske, at denne Ordbog skulde være en **Ordbog for Folket,** uden altfor besværligt videnskabeligt Apparat, af et ikke for stort Omfang og til en saa lav Pris, at den kunde vinde Indgang i alle Hjem. Denne Plan faldt nøje sammen med den, som de udmærkede Sprogmænd, der staar som Værkets Udgivere, havde udkastet for deres i lange Tider forberedte Arbejde.

Værkets Plan. *Dansk Ordbog for Folket* udarbejdes efter følgende Grundsætninger:

1) Det er denne Ordbogs Formaal at blive *en Genspejling saa tro som muligt af vort nu gængse Tale- og Skriftsprog;*
2) alle de i vort dannede Tale- og Skriftsprog brugte Ord vil, saavidt muligt, blive meddelte, med Angivelse af deres Oprindelse eller Afled-

den Tredie af Sverige opfandt en, der var et virksomt Middel mod Gift og Pest, den destilleredes af Rinskvin, Enhjørning, rød Koral, hvidt Elfenben, brændt Hjortehorn, det hvide paa Takkerne og en Del Krydderier og Urter.[1] I Kurfyrstinde Annas mægtige Laboratorium med fire Ovne, store Hvælvinger til Opbevaring, og omgivet af Volde og Grave, fandtes efter hendes Død ikke mindre end 181 forskellige Arter af Akvavit. Deres Sammensætning var for største Delen Hemmeligheder, og Frederik den Anden fik desværre ikke sin Begæring opfyldt, da han straks efter Søsterens Død udbad sig Afskrifter af alle hendes Lægemidler. Kun saa meget vide vi, at de store Brændinger i Reglen foregik om Foraaret, og at hun dertil anvendte temmelig uensartede Bestanddele, saasom gule Violer, Morgendug, helst samlet paa hvide Duge Sct. Hans Nat, sprøde Tvebakker, Engelsød, Dødningeben, Bonderoser, Rørdrums Fødder, Milt af Føl, røde Egeskud, Geddeøjne, hvid Vitriol, Kongelys, Elsdyrklove, Kapunvand, Tobak, Svalestene, Agat, Enhjørning o. s. v. Især det sidste var en temmelig dyr Artikel; for et Stykke paa knap ni Pund, der engang tilbødes hende, forlangtes der 25,000 Kr. Hun foretrak at bede sin Fader, Christian den Tredie, om at forære hende, hvad hun behøvede, en Bøn, der ogsaa blev opfyldt.[2] Ved Enhjørning forstodes den tre til fire Alen lange, spidse Fortand hos Narhvalen (Monodon Monoceros). Dyret taber gerne den ene i Ungdommen, saa at den fuldvoksne Narhval kun har én lang Tand, hvoraf Navnet Enhjørning. Hvad der imidlertid gav denne Tand sin egentlige Værdi, var, at man antog den for Hornet af et stort, vildt Eventyrdyr paa Landjorden: Enhjørningen.

Fra Kurfyrstinde Annas Laboratorium strømmede en rig Regn af Gaver ud over Tyskland, og ikke mindst op til Danmark. Lige saa hemmelighedsfuld som hun var med Recepterne, ligesaa gavmild var hun med selve Lægemidlerne. Da Frederik den Anden Aar 1575 led af Fjerdedags-Feber og Mangel paa Appetit, henvendte han sig til Søsteren, der ogsaa straks sendte ham en dertil svarende Akvavit, men anbefalede ham tillige meget ivrigt at holde Diæt og især være maadeholden med Drik. Frederik den Anden lovede dette, «saa meget mere som det ellers gaar ud over Os selv, og Vi ogsaa altid broderligt gerne gøre, hvad Eders Kjærlighed søsterligt er kært». Kongen holdt altsaa Maade med Vindrikningen, og Feberen ophørte. Men Midlet synes

at have været altfor godt, thi nogen Tid efter maatte Kurfyrstinde Anna atter skrive, at hun nu «nærede trohjertig, søsterlig Frygt for, at Hans Kærlighed drak altfor megen Akvavit».[1]

Om det ypperste af alle Midler, som Kurfyrstinde Anna tillavede, besidder vi endnu Christian den Tredies egen, skriftlige Meddelelse. Det var en Slags Modgift, den saakaldte Antidotus Saxonica, som hun under et Ophold i Danmark forærede sin Fader, og som denne straks prøvede paa en dødsdømt Forbryder. Brevet herom lyder saaledes: «Vi ville Eders Kærlighed venligst og faderligt ikke forholde, at Vi efter Eders Kærligheds Afrejse have behandlet Modgiften efter meddelt Anvisning og derpaa prøvet dens Virkning paa et Menneske, der havde sit Liv forbrudt. Om Morgenen have Vi ladet ham give et Quintin Mercurii sublimati i en Portion Risengrød. Saa saare han havde nydt dette, svulmede han øjeblikkeligt op og befandt sig saa ilde, at det tydeligt nok vilde blive Døden. Saa have Vi ved vor Medicus, Dr. Cornelius, ladet give ham Modgiften i en Drik Vin. Den begyndte straks at virke, og med Tugt at melde gik det fra ham baade for oven og for neden, saa at han snart følte Bedring og atter kom til sig selv. Dog klagede han over, at der endnu var noget, der trykkede ham under Navlen. Da lod Vi om Eftermiddagen give ham ligesaa meget af Pulveret som første Gang, og saa kom han sig ogsaa og følte sig sund og rask, som om intet var hændet ham».[2]

Det var denne Modgift, som saaledes havde staaet sin Prøve, hvorom Henrik Ranzau tilskrev Kurfyrstinde Anna og besvor hende om endelig at meddele ham Recepten, et dyrebart Sikringsmiddel for ham og alle hans. Kurfyrstinde Anna lod sig imidlertid ikke fange saa let. Hun sendte ham en betydelig Portion, stor nok til ham og Familie, men Recepten fik han ikke.[3]

Den overdrevne Tillid til Brændevinens og Akvavitens vidunderlige Egenskaber virkede paa dobbelt Vis. Dels fremmede den, som ovenfor meldt, deres Udbredelse. Dels medførte den en yderst mislig Skik, nemlig at de som Medicin blev nydte paa fastende Hjerte eller dog før de egentlige Maaltider. Det er hertil, Biskop Peder Palladius sigter, naar han siger om «Drankerdjævlen», at den «findes gerne i Krohus, først hos Brændevin, saa hos Tydskøl, paa det sidste ud paa Natten hos Pryssing, hos Vin og anden Drik til henimod Dag».[4] Og med næsten de samme Ord beretter Broderen, Niels Palladius, om Køben-

havns «Slemmere og Demmere», at de lade sig daglig finde i Ølkonens Hus, først til Brændevin om Morgenen, dernæst op paa Dagen til Tydskøl, paa det sidste om Dagen til Pryssing». Det er endnu Spor af samme Skik, naar i Holbergs Erasmus Montanus Per Degn svarer, da der bydes ham Øl: «Jeg vil nok heller have et Glas Brændevin, thi det er for tidligt at drikke Øl».[1]

Den stærke Nydelse af Brændevin gav Livet i Slutningen af det 16de Aarhundrede et nyt Præg. Saalænge der kun var Tale om Øl og Vin, kunde man gøre Regning paa, at Folk var ædru i det mindste før Middag. Brændevinen derimod overtrak den tidligere klare Del af Dagen. Hertil kom, at den herved frembragte Rus i Reglen var heftigere i sin Virkning og ikke sjældent endog havde Døden til Følge. Aar 1580 drak f. Eks. i Kiel Claus v. Dam sig ihjel i Brændevin, «og blev siddende paa Hans Portners Bislag». Samme Aar drak Jacob Meinstorf sig beruset i Brændevin og lagde sig med Ansigtet i en Vandpyt, hvor han druknede.[2] Om den københavnske Kannik, Jep Heje, der i Forretninger gæstede Ravnstrup, hedder det, at Claus Daa trakterede ham saa vel med Mjød og Brændevin med Peber i, at begge blev ganske drukne. Da Jep Heje skulde bort, lagde han sig til at sove i Vognen, men da han kom til Roskilde, «sov han saa haardt, at de kunde ikke vække ham med alle de Klokker udi Roskilde Domkirke, ihvor stor Lyd de end have; og sover endnu».[3]

Regeringens Foranstaltninger herimod maler maaske bedst Tilstanden. Aar 1593 udstedtes der i Danmark et aabent, kongeligt Brev, hvori det hedder: «Vi forfare, at Landsting først begyndes højt paa Dagen, saa at mange af vore Undersaatter af Adel saavel som af Borgerne og Bønderne, som søge Landsting, skulle være drukne og fulde, naar de komme paa Landsting, og ofte foraarsages stor Tumult, Skrig, Raaben, Klammeri og Trætte, saa at mangen derved forspildes og forhales hans Ret. Vi have derfor for godt anset, at Landstinget herefter skal begyndes om Sommeren Kl. 7, og om Vinteren Kl. 8 Morgen i det seneste».[4] I Byerne var det paa Helligdagene under Bøder forbudt at sælge Brændevin baade i Husene og paa Torvet.[5] I København holdt Bysvendene om Søndagen indtil Middag Vagt ved Vinkælderen.[6] Men til disse faa Søndag Morgentimer indskrænkede ogsaa Øvrighedens Myndighed sig. Om Tilstanden Resten af Dagen og

den hele øvrige Uge faar vi et Begreb ved Smaatræk som følgende: Esge Brok skriver f. Eks. i sin Dagbog: «Den 21de Juli bekom jeg kongelig Majestæts Brev Skibsfolk i Randers at udtage. Den 22de straks efter Prædiken drog jeg til Randers og gik straks paa Raadhuset og talte med Borgemester og nogle af Raadmændene derom, dog, efterdi Folkene da vare fulde, blev det opsat til anden Dagen».[1] Af helsingørske Tingbøger fremgaar det, at et overordentligt stort Antal Sager drejer sig om Lovovertrædelser begaaede i Drukkenskab. En Maade, hvorpaa Sagen hyppigt yderligere forvikles, er, at den ene af Parterne møder beruset om Morgenen for Retten. Hvor der imidlertid intet Blod er flydt, ender Sagen altid paa samme Maade, idet den Anklagede i Dannemænds Overværelse rækker Modparten Haanden og erklærer, at han intet ondt har ment, men blot været «meget overmaade drukken».[2]

Af Søndags-Forhold paa Landet faar man et Indtryk ved at blade i hvilket som helst Lensregnskab, hvor Indtægten «Sagefald» er nøjere opgiven. I Sølvitsborgs Lensregnskab 1612—18 findes saaledes følgende Indtægtsposter: For at «drikke sig fuld og spy i Kirken» 5 Daler. Et andet Tilfælde 12 Daler, et tredie 14 Daler. For at «drikke sig fuld den Dag, man gaar til Alters, og gøre Slagsmaal» 8 Daler. To Mænd, «hvis Hustruer drak sig drukne og vare noget utugtige i Kirken», hver 10 Daler. For at «komme drukken til Kirken og findes uhøvisk» 4 Daler, et andet Tilfælde 2 Daler, et tredie 10 Daler o. s. v. o. s. v.[3] Fra Strängnäs 1595 hedder det som noget ganske naturligt, at en købte Brændevin Søndag Morgen, «og da han siden under Prædiken havde uddrukket Brændevinen og var yderst drukken», gik han hen og truede en anden paa Livet med sin Kniv.[4] Helligdag, Brændevin og Optøjer i Kirke gled af sig selv i ét.

Saa godt som al den Vin, der nødes i Norden i det 16de Aarhundrede, førtes ad Søvejen hertil især af Hollænderne. Hansestæderne, som selv tilvirkede det meste af det fremmede Øl, der blev drukket i Norden, havde ikke været synderlig ivrige for at hidføre en fremmed Vare, der kunde gøre deres egen Rangen stridig. Det stigende Vinforbrug i det 16de Aarhundrede er der-

for et Udtryk for Hollændernes voksende Magt og tiltagende Fart paa Østersøen. For Hansestædernes Vedkommende blev imidlertid det herved forvoldte Tab ikke saa stort, som man paa Forhaand skulde have troet. Alt tyder tværtimod paa, at Drikningen af fremmed Øl i Norden er vedbleven at tiltage det 16de Aarhundrede igennem, alt imedens Nydelsen af Vin blev mere og mere almindelig.

Det nordiske Land, der aabenbart laa heldigst for Vintilførselen, var Danmark. At det tildels var landfast med Tyskland, havde lidet at sige, thi for alle større Varer var Søvejen langt at foretrække. Sachsen f. Eks. fik sin meste Rinskvin over Danmark, skønt den lige Vej over til Rinen var den korteste.[1] Men hvad der gjorde Danmarks Stilling saa gunstig, var, at alle Varer til Østersøen maatte passere Øresund, Strædet mellem de to danske Kyster, og hvad mere var, standse ved Helsingør ofte flere Dage, indtil alt var blevet efterset og Tolden betalt.

Med Øresundstoldens Indførelse begynder da den regelmæssige Vinforsyning for Danmarks eller rettere Kongen af Danmarks Vedkommende. En af de aller ældste Afgifter var nemlig den saakaldte «30te Penge», det er: lidt over tre Procent, der skulde betales af al Vin, der passerede.[2] Det kunde synes besynderligt, at denne Afgift kunde skaffe Vin til Landet, men med Forudseenhed havde Kongen ordnet det saaledes, at han ikke blot var berettiget til i Stedet for Afgift at tage hver 30te Fustage Vin, men ogsaa til at tilbageholde hvilken som helst Sending mod at betale dens opgivne Værdi. Den Fristelse laa jo saa nær for Skipperne at søge at slippe for godt Køb ved at angive Vinens Værdi altfor lavt. Men som en Høg svævede Tolderen over hele den ængstede Flok, han sluttede fra Afsenderen og Adressen til Vinens Godhed og slog saa stundom ned og beslaglagde til opgiven Pris tit Vin af langt større Værdi. Paa denne Vis holdtes Kongens Vinkælder altid ypperligt forsynet, og hyppigt drak man paa Krogen og Koldinghus, hvad der var bestemt til fjærne Østersøegne og ukendte Fyrster. Hvor meget denne Vintold laa Kongerne paa Hjerte, kan ses af, at dette var det eneste Punkt, hvorpaa man ikke havde givet efter. Medens de fleste øvrige Toldbestemmelser kun altfor tydeligt viser Danmarks Afhængighed af Hansestæderne, blandt hvilke de saakaldte «Vendiske« Stæder havde opnaaet saa store Friheder, at Øresundstolden fra en vis Side set kunde betegnes som en Tynge

blot paa deres Medbejlere, saa havde den danske Regering, alene hvad Vin angik, været standhaftig og skaaret alle over én Kam. Alle maatte betale «den 30te Penge». Iøvrigt blev det især mod Slutningen af det 16de Aarhundrede et almindeligt Galanteri fra dansk Side at lade Vin, der bevisligt var bestemt til Fyrster ved Østersøen, passere toldfrit.[1]

De Vinsorter,[2] der almindeligst forekom i Norden, var spanske, franske og Rinskvine.

Af spanske Vine var «Romani» eller «Rummeni» den, der hyppigst omtales.[3] Navnet synes efterhaanden at være gaaet over til en Fællesbenævnelse for al spansk Vin. Ved en af Gustav Vasas Døtres Bryllup Aar 1562 blev der blandt meget andet drukket 1200 Potter Romani.[4] Sjældnere spanske Vine var Malvasier, Muskatel, Alicante, Bastert og Sec. Malvasier, eller som det i Norden gerne udtaltes Malmersi,[5] var oprindelig ikke nogen spansk Vin. Den skrev sig, saa vidt vides, fra Napoli di Malvasia paa Morea, og derfra var Druen bleven forplantet til Kreta, Cypern, Sicilien, Provence og senest til Teneriffa. Det var egentlig kun Malvasieren fra denne sidste Ø, som man med nogen Ret kunde kalde spansk Vin; men i Norden kaldtes al Malvasier for spansk, rimeligvis fordi den ikke hentedes fra Voksestedet selv, men fra Spanien. Malvasier var uden Tvivl en temmelig dyr Vin. Det var i hvert Fald kun ved større Fester, at den blev nydt. Det var derfor en Undtagelse, naar f. Eks. Johan den Tredie den 2den Juli 1573 efter endt Herredag trakterede dermed paa «stora Rysse-Salen» paa Stockholm Slot. Som sædvanligt staar der i Margenen af Regnskabet «Kongelig Majestæt var lustig», og til yderligere Forklaring er tilføjet: «og befalede Kgl. Maj., der skulde intet spares«. Der medgik ved denne Lejlighed af Malvasier 203 Potter. Malvasieren kom ikke mere frem i det Aar.[6]

Muskatel var heller ikke nogen ægte spansk Vin, idet dens Voksested var Italien. Den omtales sjældnere. Saavel Christian den Tredie som Erik den Fjortende synes at have yndet den. Den første gjorde Indkøb deraf baade i 1545 og 1548, og Erik den Fjortende lod 1568 hente Muskatel til sin Lejr.[7]

Den siden saa bekendte Alicantevin var i det 16de Aarhundrede af ganske ny Oprindelse. Det var Kejser Carl den Femte, der havde ladet Druerne plante i Nærheden af denne By. Men Vinen maa hurtigt have vundet Ry, og Erik den Fjortende var

i hvert Fald om sig og vel betjent. Allerede Aar 1562 kunde han ved sin Søsters Bryllup traktere sine Gæster hermed. Der blev ved denne Lejlighed drukket 565 Potter deraf.[1]

Bastert eller Bastard var den tungeste af de spanske Vine. Den kom i Mode i England paa Dronning Elisabeths Tid. Men allerede længe forinden havde man i Danmark opdaget den. Den omtales her under Christiern den Anden 1516,[2] og var ligeledes senere yndet i Sverige under Erik den Fjortende og Johan den Tredie. Ved det ovenomtalte Bryllup i Sverige 1562 blev der drukket ikke mindre end 710 Potter Bastard.[3] Først i det 17de Aarhundrede omtales den i Raadhuskælderen i Bremen, et ikke ringe Bevis for Nordens Forspring.

Derimod varede det længe, førend man i Norden fik Smag for den saakaldte Sec. Den havde allerede under Dronning Elisabeth fundet stærk Udbredelse i England, — hos Shakespeare er det vistnok den hyppigst omtalte Vin — et Par enkelte Fade af denne Vin omtales ogsaa i Sverig i Aarene 1561 og 62,[4] men ellers varede det næsten et Aarhundrede, førend den blev ret kendt og yndet heroppe. Navnet Sec er maaske en Forkortelse af vino secco, tør Vin, og skriver sig i saa Fald fra, at Vinen pressedes af tørrede Druer, hvorved den vandt i Sødme. I Italien skelnes den Dag i Dag mellem vino dolce og vino asciuto, sød og bitter Vin, alt eftersom den er lavet af tørrede eller friske Druer.[5] Hvis dette er den rigtige Forklaring af Navnet, har Vinen været en sødlig Vin, og det er lidet troligt, hvad Nogle antager, at det var Xeres (Sherry), der i hin Tid kaldtes for Sec. Da den i de følgende Aarhundreder blev almindelig i Danmark, gik den gerne under Navnet Kanarisæk, et Udtryk for at Druen var bleven forplantet til de kanariske Øer.

Ligesaa langsomt som Sec banede Pedro Ximenes sig Vej til Norden. Det var en Art Malaga, men da den kom i Ry, overførtes vistnok dens Navn paa al Malaga Vin. I Norden omdannedes Navnet til Petersimenis eller Persimen, for saa vidt ikke med Urette, som det skal have været en Tysker, Peter Simon, der oprindeligt havde omplantet denne Drue fra Ringegnene til Malaga.

De franske Vine spillede ikke den Rolle i Norden som i en senere Tid. Mest yndet synes den blegrøde Vin, Claret, fra Bordeaux at have været. Denne maa dog ikke forveksles med Blandingsdrikken af samme Navn, der omtales langt hyppigere

og i Norden blev næsten Eneejer af Navnet, saa at Vinens Navn maatte omskrives. Det er uden Tvivl Vinen «Claret», der menes, naar Christian den Fjerde til sin Kroning lod Tolderen i Helsingør opkøbe 300 Oksehoveder af den «klare Vin».[1]

Men iøvrigt nød de franske Vine kun liden Agtelse i Norden. Man skelnede imellem «Rød fransk Vin» og «Blank (ↄ: blanche, hvid) fransk Vin»;[2] men lige ringe Anseelse nød de begge. Og hvad mere er, man kan paavise, hvorledes Aarhundredet igennem deres Anseelse i Norden stadigt tog af. Grunden hertil maa for en Del søges i, at Norden nærmest paavirkedes af Tyskland, hvor naturligvis Rinskvin var den mest yndede lette Vin, men for en Del laa ogsaa Grunden i, at den franske Vin, der kom herop, virkelig var mindre god. Man hentede dengang sin Vin ikke som nu til Dags fortrinsvis fra Bordeaux, men, sammen med de store Saltladninger, fra de nordligere Egne, Nantes og Rochelle. Mest bekendt af alle var Vinen fra Poitou, der udførtes over Rochelle. Denne omtales særdeles hyppigt. Frederik den Anden lod saaledes til sin Kroning bestille 200 Amer, det er 32000 Potter, deraf.[3] Men af Bestemmelserne ved Christian den Fjerdes Kroning kan det allerede ses, hvilken ringe Anseelse den da nød. Det befaledes nemlig at sørge for Gæsternes Underhold paa deres Rejse gennem Landet, saaledes at de fremmede Fyrster og Adelsmænd overalt fik Rinskvin og Rostocker-Øl, deres Folk derimod kun fransk Vin og Danskøl.[4] Senere sank Poitou-Vinen endnu dybere i den almindelige Agtelse, og lidt efter lidt gik Navnet over til at betegne tyndt Juks i Almindelighed, i hvilken Betydning Ordet «Pøjt» har holdt sig i Norden indtil vore Dage.

En fransk Vin, der stundom omtales, er «Assoye».[5] Dette var en Burgundervin, fra Grevskabet Auxois i Burgund; den førtes rimeligvis ned ad Rinen til Norden, men synes dog ikke at være forekommen heroppe i større Mængde. Den var tilligemed Malvasier Erik den Fjortendes Hustrus, Karin Monsdatters, Yndlingsdrik.[6]

Medens vor Tid betragter Frankrig som et Hovedvinland, stod det for hin Tids nordiske Befolkning som et Land, hvis Tilskud til Vinforsyningen kunde undværes, uden at man derved gik glip af noget væsentligt. Det senere Omslag i Opfattelsen skriver sig fra Ludvig den Fjortendes Tidsalder. Da fransk Smag og fransk Køkken under ham blev eneherskende hos Europas Fyrster og højere Adel, fulgte Begejstringen for fransk Vin

naturligt med. Og dette fik en betydningsfuld Støtte, da samtidigt den mest bekendte franske Vin blev fremstillet: «Champagne». Det var Dom Perignon, der i Slutningen af det 17de Aarhundrede opfandt den Behandlingsmaade, hvorved man fik Champagnevinen til at skumme,[1] og i Løbet af ganske kort Tid opnaaede denne nye Art et vidt udbredt Ry.

Den Vin, der fremfor alle andre nødes i Norden, var Rinskvin. Det var denne, som mentes, naar man i Almindelighed talte om «Vin». Selv ved Lejligheder, hvor der blev drukket flere forskellige Sorter, ved kongelige Fester og lignende, var Forholdet gerne dette, at der af Rinskvin medgik otte til ti Gange saa meget, som af alle de andre Sorter tilsammen. Rinskvinen var naturligvis af meget forskellig Godhed, men dette betegnedes kun ved dens forskellige Pris; man brugte ikke dengang, i det mindste ikke her, at give den særskilte Navne efter Voksested, Godhed o. s. v. Endnu mindre sondrede man mellem Aargange. Den eneste Art, der udmærkedes med særskilt Navn, var den saakaldte Rheinfall, og selv om denne er Meningerne delte, idet nogle er tilbøjelige til slet ikke at antage den for en Rinskvin, men henføre dens Hjemsted til Istrien.[2] Hvor den saa voksede, var den velbekendt i Danmark saa vel under Christian den Tredie og Frederik den Anden som under Christian den Fjerde, der alle synes at have yndet den. Den var temmelig dyr og forskreves altid kun i mindre Partier. Henrik Ranzau var, saa længe han stod paa venskabelig Fod med Enkedronning Sophia, hendes stadige Mellemhandler og Hofforsyner. Med Kendskab til denne Rheinfalls særlige Betydning vil man forstaa, at det var med Selvfølelse Sigvard Grubbe kunde skrive i sin Dagbog den 30te April 1621: «Var jeg til Middag og Aften hos Kongen. Vi drak Rheinfall og drak dygtigt.»[3]

Foruden Rinskvin kunde en sjælden Gang Vin fra andre Egne i Tyskland komme til Norden, men dette hørte til Undtagelserne. Saaledes hører vi under Christiern den Anden Tale om Gubin Vin (fra Guben i Lausitz).[4] Endnu mere kortvarig Lykke gjorde sikkert de sydeuropæiske Vinarter, som Kurfyrstinde Anna lod omplante paa sachsisk Grund og under Navn af «sachsisk Malvasier» o. s. v. forsendte til Slægt og Venner. Større Udbredelse synes derimod ungarsk Vin at have haft. Vi hører saaledes tilfældigt om Hertug Adolf af Holsten, at han, da Pesten nødte ham til at holde sit Bryllup ikke som paatænkt hos Sviger-

forældrene i Kassel, men hjemme paa Gottorp, hvor Huset ikke var tilstrækkelig forsynet, skrev til en af sine Gæster og bad ham godhedsfuldt medtage den fornødne, ungarske Vin.[1] Ved Johan den Tredies Hof blev der Aar 1573 drukket over 1000 Potter ungarsk Vin, dog stod dette maaske i Forbindelse med, at hans Dronning var en polsk Prinsesse.[2]

Kun en ringe Del af disse Vine blev nydt ublandet. Enhver, der formaaede det, «forbedrede» dem ved Iblanding af Krydderier. Dette var en Skik saa gammel som Middelalderen og skrev sig fra selve Vinlandene. Fra Carl den Stores Tid omtales i Frankrig de to Blandingsdrikke: Medon og Nectar, der senere mere og mere fortrængtes af Klaret og Hypokras.[3] I Tyskland, England og Norden fulgte man trolig efter, og i det 16de Aarhundrede hørte det hele Europa over vistnok til Undtagelserne, at Velstaaende drak ublandet Vin. Endnu ved Henrik den Tredies Hof i Frankrig var det Skik at nyde Vinen paa den gamle Vis, og først i det følgende Aarhundrede kan man af Franskmænds Udtryk om den nordiske Blandingsvin skønne, at de selv i deres Hjemstavn var ophørt med at drikke Vinen saaledes.[4]

Den simpleste Maade at forbedre Vinen paa var ved blot at iblande Honning eller Sukker. Om Forholdene i England Aar 1598 udtrykker en Rejsende sig saaledes: Englænderne kommer Masser af Sukker i deres Vin.[5] Endnu Aar 1573 var det Skik ved det svenske Hof at blande Honning i Rinskvinen: «1 Kande Honning til 10 Kander Vin».[6] Ved Christian den Fjerdes storartede Fest 1634 «stod tre Skænkere, iført hvide Lin, midt i Salen, rakte overflødigt af al Slags Drik til enhver, der ønskede det, og lod Sukker smelte i Vinen».[7]

I Almindelighed blev man dog ikke staaende herved, men blandede en Mængde Krydderier i desuden. Jo billigere Krydderierne blev i Norden mod Aarhundredets Slutning, des almindeligere blev sikkert ogsaa denne Skik. De tre mest bekendte Blandingsdrikke var Lutendrank, Klaret og Hypokras. Ifølge en dansk Kogebog af 1625 bør Lutendrank tillaves saalunde:[8] «Disse efterskrevne Species skulle stødes grove og formænges: Kardemumme 5 Lod, Ingefær 3 Kvintin, Kanel 4 Lod, Muskat 3 Kvintin, Paradiskorn 1 Lod. Vil man gøre to Stobken eller otte Potter Vin til Lutendrank, da skal man først sætte en Messingpande paa Ilden med to Pund Sukker og af fornævnte Vin to Potter derpaa slaget. Lad samme Vin med Sukkeret bekomme en Op-

sød (et Opkog). Naar Vinen og Sukkeret nu syder, da giv otte Lod af fornævnte, stødte Species deri, straks tagende det fra Ilden, igennem en Lutendranks-Pose slaget, derpaa giv de andre seks Potter Vin kolde, og lad løbe tre eller fire Gange gennem samme Pose, indtil den bliver klar, saa er han beredt. Giver Du en Skefuld sød Mælk eller Hvide af et Æg deri, saa bliver den straks klar». Denne Opskrift synes imidlertid at have været bestemt for tarveligere Husholdninger. I 210 Kander Lutendrank, der Aar 1561 tillavedes for Erik den Fjortende, kom der i hvert Fald langt flere Bestanddele, baade Nelliker, «Sedefær», Galigo, Muskatblomme, Muskater med Skal og Muskater uden Skal.[1]

Klaret og Hypokras tillavedes ved Erik den Fjortendes Hof af ganske de samme Bestanddele som Lutendrank, blot kom der i dem tillige Safran, der gav dem et gulligt Skær. Forskellen mellem de tre Drikke bestod ellers kun i det forskellige Maal, hvori Sagerne iblandedes. Iøvrigt stod det naturligvis enhver frit for at iblande, hvad han i Øjeblikket maatte finde passende. Da Erik den Fjortende saaledes engang var forkølet, lod han Lasse Kældersvend tilsætte Klaretten med 5 Lod Annis og 3 Lod Lakrids.[2] Ved Tilberedelsen af alle Blandingsdrikkene anvendtes Haardug til at sie dem igennem for at klare dem. Haardug var derfor en stadig Udgiftspost hver Gang der skulde være Fest. Det var uden Tvivl denne Klaring, der for den nordiske Bevidsthed stod som det mest ejendommelige ved disse Drikke og gav dem deres Navn. Navnet Klaret, der jo skrev sig fra Frankrig og fra Vinen var gaaet over til Blandingsdrikken, fordi Claret-Vin gerne brugtes hertil, synes nemlig i Norden, hvor Rinskvin altid anvendtes til Blandingen, at være blevet forstaaet som Betegnelse for, at Drikken var vel afklaret. Samme Betydning laa i Navnet Lutendrank: lutret Drik. Ordet Hypokras derimod betyder blot: Blandingsdrik.

Den Skik at tilberede Blandingsdrikkene i Hjemmet synes tidligt at være bleven almindelig. Vel var de at faa paa Apoteket, men i Reglen købtes de næppe her. Ligeledes synes det at have været Skik, i det mindste, naar man vilde vise Høflighed, at overlade det til den enkelte at ændre Drikken efter sin Smag. Ikke blot stod det — vistnok omtrent som i Nutiden med Kaffe og Te — enhver frit for at komme Sukker eller Honning i Vinen, som han lystede, men vi hører ogsaa ofte om, at der blev budt og modtaget Blandingsdrik og Vin paa engang, saa at

man kunde spæde den efter Behag. Naar saaledes det københavnske Universitet paa Tidens Vis hædrede tilrejsende Videnskabsmænd ved at byde dem en Velkomstdrik, var det i Reglen af begge Arter, der blev budt. Christian den Tredies Hofpræst bød man saaledes to Potter Klaret og seks Potter Vin.[1] Frederik den Andens nye Livlæge fik fire Potter Lutendrank og fire Potter Vin, og det samme skænkedes for Kurfyrst Augusts Læge, for Dr. Bacmeister fra Rostock, for Hertug Hans' Doktor og Prædikant[2] o. s. v.

Mængden af Vin, der aarligt nødes i Norden, vilde uden Tvivl tage sig uanselig ud imod Nutidens Forbrug. Vin var endnu for Almuen en næsten ukendt Drik og var i saa Henseende bleven langt overfløjet af Brændevinen. Selv blandt Borgerstanden og Størsteparten af Adelen gjaldt Vin endnu blot som Festdrik, og det stærkt tiltagende Forbrug angav kun det bestandigt større Maal, hvori den krævedes ved selskabelige Sammenkomster. Dog var man ganske vist i Byerne godt paa Veje til at udvide dette sidste Begreb, saa at det ikke blot betegnede virkelige Festligheder, men ogsaa indbefattede tilfældige Møder med gode Venner i Stadens Vinkælder. Den Kres, der nød Vin til daglig, var da kun Hoffet og en Del af den rigeste Adel. Til Gengæld var det i aldeles utrolige Maader, at hver enkelt her forsynede sig.

Dette vil allerede fremgaa af en Betragtning af Hoffernes aarlige Forbrug. Ved det svenske Hof blev der i Gustav Vasas sidste Tid (1559) drukket 4640 Potter Vin om Maaneden, hvilket svarer til 155 Potter om Dagen. Under Gustav Vasas Søn, Johan den Tredie, blev der Aar 1585 drukket lidt mindre, nemlig 3840 Potter om Maaneden, altsaa 128 Potter daglig.[3] Kældermesteren, der regner sig denne Nedgang til Ære, undlader viselig at anføre, at Aar 1573 havde Forbruget været endnu lavere.[4] I denne Gennemsnits-Beregning er indbefattet, hvad der medgik ved de aarligt genkommende Festligheder, men ikke hvad der blev drukket ved aldeles usædvanlige Lejligheder. En saadan enkelt Fest kunde medtage, hvad ellers var nok for Maaneder. Ved en Bryllupsfest, som Erik den Fjortende Aar 1562 gav for en af sine Søstre, blev der saaledes drukket ialt 16000 Potter.[5]

Ved det danske Hof var det gennemsnitlige Forbrug ikke lidt større, hvilket naturligt fulgte af de særlig gunstige Forhold, som Øresundstolden frembød. Selv efter at Frederik den Andens muntre Hof var opløst og den stille Tid begyndt, der varede indtil Christian den Fjerde blev myndig og kunde genoptage Traaden, selv i disse stille Aaringer var Forbruget meget betydeligt. Fra Sommeren 1588 indtil Efteraaret 1591 blev der alene af Rinskvin drukket 7200 Potter om Maaneden, hvilket svarer til et dagligt Forbrug af 240 Potter.[1] En af Christian den Fjerdes første Regeringshandlinger Aar 1596 var ogsaa at sørge for Vinkælderen. Hos Willumke von Dellen i København, rimeligvis en Underafdeling af et større hollandsk Hus, bestiltes saaledes 112000 Potter Vin af forskellig Slags.[2]

Et endnu tydeligere Indtryk end ved blotte Gennemsnitstal faar man dog, naar man lægger Mærke til, hvad der virkelig er blevet drukket paa enkelte Dage. I den ovenanførte Angivelse af, hvad der medgik under Christian den Fjerdes Mindreaarighed, er ikke medregnet en lille Post, som blev klaret særskilt. Det var i Fastelavn 1591, Hoffet opholdt sig paa Dronningborg, og Regeringsraaderne havde givet den unge Prins Lov til at lade en Hofsindes Bryllup fejre ved samme Lejlighed. Vinbeholdningen var imidlertid sluppen op, og man maatte derfor ty til nærmeste Vinhandler, Borgemester Hofmann i Randers, — den ydre Foranledning til, at denne Dags Forbrug er angivet særskilt. Det glade Selskab drak omtrent 5000 Potter Rinskvin.[3] Fra Frederik den Andens aller sidste Dage besidder vi et meget oplysende Brev. Kongen var paa Grund af Svaghed brudt op fra Festlighederne i Sønderjylland og med ganske faa Ledsagere dragen til Antvorskov. Opholdet her bekom ham vel, og han syntes atter at komme til Kræfter. Brevet er fra Kongen til Christoffer Valkendorf og lyder saaledes: «Efterdi her hver Dag gaar 360 Potter Vin til og undertiden 480, saa begære Vi og ville, at Du med det første forskikker hid, iligen Dag og Nat uspart, nogle Fade Vin og lader dem ledsage med en paalidelig Karl».[4] — Et Par Uger efter var Kongen død.

En Mangel, der endnu hæfter ved alle disse Oplysninger, er, at vi ikke kan kontrolere, hvor meget hver enkelt har nydt; den Mulighed staar altid tilbage, at det er Gæsternes store Antal, der kan have gjort Udslaget. Ved et Tilfælde besidder vi imidlertid Opgivelser, hvor ogsaa denne sidste Uklarhed er hævet.

Johan den Tredies Vinregnskab for Aar 1573 er bevaret,[1] og dette er ført med den Grad af Nøjagtighed, at der hyppigt fra Dag til Dag er angivet, hvad hver enkelt Person har drukket.

Ifølge dette har Kongen og Dronningen tilsammen i Tiden fra den 14de Februar til den 7de September drukket 435 Potter Klaret, 68 Potter rød, fransk Vin og 2426 Potter Rinskvin, hvilket bliver i Gennemsnit lidt over 14 Potter om Dagen for begge, og altsaa, hvis de har delt lige, 7 Potter Vin for hver. At Forbruget iøvrigt næppe har været ens hver Dag, kan ses af Opgivelserne for Prinsesse Elisabeths Vedkommende, hvis Forbrug fra Dag til Dag er anført. Det veksler mellem $2^3/_4$ og lidt over 8 Potter om Dagen. Den Forklaring kunde ligge nær, at her maa være en Misforstaaelse til Grund, for saavidt Angivelserne formentlig angaar ikke blot de Vedkommende selv, men ogsaa deres Hoffolk og Betjening. Imod en slig Bortforklaring værger imidlertid Regnskabet sig eftertrykkeligt. Det indskrænker sig ikke til at angive blot, hvad Kongefamilien har nydt, det gør Rede for hver enkelt nedefter, baade Hofjunkerne, Præsterne, «Fruentimret» og Kancelliskriverne o. s. v., saa at ingen, der kunde have hjulpet, forbliver uomtalt.

Og i saa Henseende indeholder det værdifulde Oplysninger om Tilstanden ved Hoffet. Det var kun de øverst stillede, der var saa rigeligt aflagte. Den sindssyge Hertug Magnus, Hertug Carl og deres tre Søstre drak ligesom Kongeparret; det samme gjaldt endnu tildels om deres Hofjunkere og Hoffets adelige Fruer og Jomfruer. Især Damerne drak flinkt. Om dem angives det, at de, «naar de havde været til Hobe i Salen og ellers i deres Kammer» havde nydt ialt 7620 Potter Vin af forskellig Slags. Men hermed stopper det ogsaa. Saa var der naturligvis gaaet en Mængde med til Gæstebud, til Madlavning og Traktement af fremmede Sendebud, men ellers var Vin kun bleven yderst sparsomt uddelt. Det var en næsten latterlig, lille Portion, der var bleven budt de tyske og svenske Kancelli-Embedsmænd, «Kammarérer» og Kammerskrivere, naar de ved Jul, Nytaar og Paaske blev trakterede. Ringest af alle syne dog de svenske Hofpræster, der i hele Aarets Løb havde maattet nøjes med ialt knapt syv Potter Vin, kun lidt mere end hvad der var blevet anvendt til en af Kongens syge Heste, der endda havde faaet baade ungarsk Vin og Rinskvin. Derimod ser man noksom, i hvilken Retning Kongeparrets religiøse Tilbøjeligheder gik, naar det samtidigt

meddeles, at Dronningens katolske Præster havde faaet 1700 Potter.

Hvad der for en stor Del hemmede Vinforbruget hos Folkets Flertal, var Vanskeligheden ved at opbevare Vin i mindre Partier. Naar man ikke havde Raad til at købe og paa engang uddrikke et «Oksehoved», en «Pibe» eller en «Ame», hvilken sidste var det mindste Maal for Vin paa Fad og rummede 160 Potter, saa maatte man finde sig i Ulemperne ved at have Vinen staaende udsat for Luften. Man kendte nemlig endnu ikke til at aftappe Vin paa Flasker. Ganske vist omtales Flasker af og til, og det baade af Træ,[1] Tin,[2] Sølv[3] og Glas[4] samt Flaskefodre dertil, men de forekommer altid i temmelig ringe Antal og synes kun at have været brugte som en Slags Bimpler paa Rejser og til Forsendelse eller ved Destillering. Aftapning af Vin og Øl i moderne Forstand omtales aldrig. Overhovedet blev Brugen af Glasflasker først almindelig i det 18de Aarhundrede, efter at man alt i et Par Aarhundreder havde kendt til Drikkeglas. Fællesbenævnelsen «Glas» blev derfor ganske naturligt Navnet paa det, hvoraf der drikkes, ikke det, hvoraf der skænkes. Hvad der i Begyndelsen, foruden Stoffets Skrøbelighed, gjorde Glasflasker mindre brugbare, var, at man ikke kendte til at lukke dem med Korkprop. Man synes at have brugt Glasprop eller blot overbundet dem med Blæreskind; saaledes var endnu selv de første Champagneflasker lukkede. Senere anvendtes Træproppe — de ældste «Tolde» var i Reglen af Træ — disse afløstes atter af de mere hensigtsmæssige Korkproppe.

Manglen af Vinflasker i det 16de Aarhundrede paatrykte Forholdene et eget Præg. Heri laa for en Del Grunden til Tidens besynderlige Blanding af Knaphed og Ødselhed: Mangel til daglig og en Tørst ved Fest, der ikke fandt Ro, førend Tønden var tømt. Heri laa fremdeles en af Grundene til disse vældige Kander, der dels ganske vist brugtes til at drikke af, men dels ogsaa, for saa vidt de var forsynede med Laag og Tud, egnede sig til at tappes i, skænkes af og skærme hvad der blev tilbage i Kanden mod Luft og Støv. Heri laa fremdeles Grunden til det Syn, der var saa almindeligt i Datidens Gader: Bud, der hver med sin Tudekande i Haanden sendtes afsted efter «en Pot Vin eller otte», naar en Gæst var kommen til Huse.

Alle styrede de samme Steds hen, til Byens Vinkælder. Ikke uden Grund var denne bekendt for sine Varer. Thi naar

Vinen skulde tappes fra Fadet, kunde man kun vente at faa den god, hvor som her, en hel Bys Søgning lod hver Dag nye Fade blive anstukne, og intet faa Lov til halvfyldt at staa og dovne. Ligesom i Tyskland befandt Vinkælderne i Danmark sig hyppigt i Byernes Raadhus, og den hermed forbundne Indtægt udgjorde en ikke uvæsentlig Del af Borgemestrenes og Raadmændenes Embedsindtægter.[1] Til Vinkælderen knyttede sig nemlig Eneretten til at udsælge Vin i Pottetal, medens Handlende ellers kun havde Lov til at sælge Vin i hele og halve «Amer», og Værtshusfolk blot maatte udskænke, hvad Gæsterne nød paa Stedet. Denne ejendommelige Forret for Raadhuset havde sin naturlige Oprindelse fra, at der i Reglen kun i en offentlig Bygning fandtes de fornødne store og kølige Kælderrum til Vinens Opbevaring. Vel gaves der andre offentlige Bygninger foruden Raadhuset, og i Randers fik f. Eks. Forstanderen for det almindelige Hospital Tilladelse til at holde en offentlig Vinkælder,[2] medens det i Ribe tillodes Domkapitlet at drive en lignende Forretning under Kapitelshuset, med Nedgang fra Kirkegaarden.[3] Men hverken Hospital eller Kirkegaard vare dog de rette Omgivelser for en Vinstue; saa passede den bedre i Raadhuset. Meget kunde ogsaa tale for at anbringe den netop der. Naar Raadhussalen, hvad ofte var Tilfældet, lejedes ud til Bryllupsfester, var det meget bekvemt at have Vinen i Huset. Opstod der Trætte og Slagsmaal blandt de berusede Gæster, Salens eller Kælderens, saa vare Bysvendene jo lige ved Haanden til at holde Orden og fængsle de ustyrlige. Men skiltes man fredeligt ad ud paa Aftenen lidt usikker i Gangen, saa rakte Loven selv en hjælpsom Haand i Form af den lange Jernstang over Døren med Byens eneste Lygte.

Saaledes dannede sig da naturligt det besynderlige Forhold, at Raadhuset selv blev et Midtpunkt og Hovedkvarter for Byens Urostiftere. Og hvad mere var, selve Øvrigheden var hyppigt interesseret i, at alt gik ret muntert til her. Ikke blot udgjorde jo Lejen af Kælderen en Magistratsindtægt, men det var ofte Borgemestre og Raadmænd, der stak Pengene i Foretagendet, og deres Vin, der blev solgt i Kælderen. I Ribe Aar 1579 overtog Borgemestre og Raad ligefrem selv Udsalget, dog blev vel af Anstandshensyn i det derom udstedte Kongebrev kun den ene Borgemester med et Par andre Mænd nævnede som Lejere.[4] Andetsteds synes de egentlige Parthavere i Forretningen at have

holdt sig mere i Skjul. At der imidlertid stod et Kompagni bagved, kan ses f. Eks. af Forholdene i Helsingør 1576, hvor den Mand, der antoges til Vintapper, fik som Løn «Andel i Fortjenesten ligesom en anden, der tillægger sine Penge, dog at han intet skal lægge til».[1] Som hans Hovedpligter anføres: naar et Fad er udløbet, da straks at gøre Regnskab derfor; ikke at befatte sig med «Plumperi» eller uret Maal, saa at Gæsterne faa Grund til Klage; og endelig ikke at udborge Vin til nogen, som der kan være Tvivl om at faa Betaling af.

Denne Raadhusets blandede Anvendelse er et af Tidens ejendommeligste Træk. Foroven Raadhussalen med dens Bryllupslag, en Fest for hele Byen, naar de holdtes; for neden Byens Vinkælder og Fængslet, hver med sin Art Stamgæster. Hvo, der begyndte paa Salen om Formiddagen, kunde ved Kælderens Hjælp ende i «Buret» inden Aften; omvendt har man ogsaa Eksempler paa, at velvillige Bysvende have givet Fængslets Beboere kortvarig Orlov til at søge Trøst i Nabolaget eller rakt dem Vin ned i deres Ensomhed.[2] I hvert Fald bidrog saa vel Vinkælderens Beliggenhed som dens Forhold til Øvrigheden til at kaste en egen Glans over den. Naaede end ingen nordisk Raadhuskælder et Ry som den i Lybæk eller den i Bremen, saa gør de dog Indtrykket af alle at have nydt en særegen Anseelse.

Priserne paa Vin var naturligvis meget forskellige, dog synes de i det hele, sammenlignet med Nutidspriser, ikke at have været høje. I Købstæderne fastsatte Øvrigheden ved dertil beskikkede Mænd Prisen paa Vin ligesom paa Øl. I Malmø kunde man saaledes Aar 1541 faa en Pot almindelig Rinskvin for 17 Øre i vore Penge.[3] Den Vin, hvormed Københavns Professorer Aar 1553 trakterede Kongens Prædikant, Mester Henrik, til Velkomst, kostede 25 Øre Potten.[4] Ved Aarhundredets Slutning sattes i Ribe Bertel Strucks bedste Vin til 56 Øre Potten, den næste til 48 Øre, tredie Slags til 40 Øre, den tarveligste til 36 Øre Potten.[5]

Jo almindeligere Nydelsen af Vin blev, des mere voksede ogsaa Faren for, at den skulde blive forfalsket. Inden Aarhundredet var omme, synes denne Virksomhed at have været i fuld Gang i Norden. En tysk Rejsende i Sverige klager over, at Rinskvinen her er betydeligt spædt med Vand.[6] I Danmark fulgte man en anden Fremgangsmaade, idet man temmeligt aabenlyst af fransk eller spansk Vin ved Tilsætninger lavede den mere

efterspurgte Rinskvin. Aar 1585 udstedte Frederik den Anden et strengt Forbud mod al denne Blanding og Forfalskning. Den Straf, hvormed der truedes, var meget betydelig. Hvo, der overbevistes om at falbyde Vin, som ikke virkeligt var hvad den udgaves for, skulde have ikke blot den forfalskede Vin, men hele sit Vinlager forbrudt.[1] Af det foregaaende vil det forstaas, at naar der i dette aabne, kongelige Brev var tilføjet, at Brevet skulde opslaas paa alle Raadstudøre, saa var Meningen uden Tvivl den, at det skulde tjene til Efterretning ikke blot for de tilfældige Besøgende, men for Borgemestre og Raad tillige.

Imod al Vinforfalskning dannede det iøvrigt vistnok for Danmarks Vedkommende en betydelig Modvægt, at Frederik den Anden var en saa øvet Vinkender og i Sager af denne Natur ikke til at spøge med. Vel forsynedes Kongen hovedsagelig fra Helsingør, men undertiden kunde det dog hænde, at han paa Rejser især om Vinteren nødtes til at købe Vin paa Stedet, hvor han netop opholdt sig. Saa var det en farlig Sag for vedkommende Købmand at møde med slet Vin. Selv Christoffer Valkendorf, der dog i saa mange Forhold var Frederik den Andens højre Haand, var ikke sikker for en drøj Irettesættelse, naar han havde begaaet den Brøde ikke at træffe Kongens Smag. Aar 1583 f. Eks. havde Valkendorf, der opholdt sig i København, været ubesindig nok til at vælge Vin for Kongen, der var paa Skanderborg. Han fik til Svar et Brev af følgende Indhold: «Den Vin, som I har købt til Os og sendt til Aarhus, have Vi nu smagt. Den er Os aldeles utjenlig og meget ond og uduelig, saa at Vi hverken selv ville drikke den eller lade den udskænke for vore Tjenere. Vil I lade den hente igen og enten levere den tilbage til Købmanden, som har givet den for god Vin, eller bære Eder ad som Eder lyster, men blot saaledes, at Vi blive den kvit, og den ikke kommer Os til Omkostning».[2]

6.

Borddækningen i det 16de Aarhundrede bar endnu kun delvis Spor af gammeldags Forhold. En Skik, der saaledes var ved at ændres, var den, at Gæsterne blot maatte sidde ved den ene Side af Bordet, langs Væggen. Denne Sædvane skrev sig

fra den graa Oldtid, da Ildstedet, hvor Maden tillavedes, var midt paa Stuens Gulv, og den Side af Bordet, der vendte ud mod Stuen, derfor helst maatte være fri, baade af Hensyn til Opvartningen og om Vinteren tillige for, at Lys og Varme kunde naa hen til Hædersgæsterne langs Væggen. I det 16de Aarhundrede vare de faste Bænke langs Væggen endnu tilstede, og Bordet maatte altsaa fremdeles rette sig efter disse. Men de bestandig talrigere løse Stole og Bænke fristede til, naar det kneb med Plads, at besætte ogsaa Bordets indre Side. Lidt efter lidt kom der da Vaklen paa dette Punkt, og selv ved Kongens eget Bord kunde man finde den gamle Regel snart fulgt, snart overtraadt. Ved Barselgildet paa Koldinghus 1580 i Anledning af Prinsesse Augustas Fødsel sad f. Eks. Frederik den Anden og Dronning Sophia med Bordet fuldt bepakket paa alle fire Sider.[1] Ved deres Sønnesøns Bryllup 1634 synes man derimod at have fulgt den gamle Skik.[2]

I en anden Henseende begyndte man derimod at skærpe de gammeldags Regler. I lange Tider havde det været Brug, at Mænd og Kvinder sad sammen ved Bordet. Nu sondrede man atter skarpt, saavel i Kirkens Stolestader som ved festlige Maaltider, Bukkene fra Faarene. Grunden til denne nye selskabelige Skik, der i visse Maader var i Strid med Tidens øvrige Betragtning af Kvinden, var uden Tvivl at søge i den ved Reformationen indtraadte Forandring. Tidligere havde ved Kongens Taffel Gejstligheden indtaget en betydningsfuld Plads, og som ugift Stand dannet et naturligt Overgangsled mellem Riddere og Damer. Men ved Reformationen var den gamle Gejstlighed med dens Pligter, Anseelse og hele selskabelige Stilling bleven ophævet. Folket deltes nu kun i to Køn, og Forskellen mellem disse traadte derfor tydeligere frem, paa samme Tid som den stigende Brug af Vin og Øl maatte gøre det tilraadeligt at drage ogsaa en rent udvortes Grænse. Man anbragte da gerne Mændene ved et Bord langs den ene Væg, Kvinderne ved et Bord langs den modsatte. Ved Bryllupper sad ofte Brudgom og Brud for Enden af Stuen ved et lille Bord for sig, og angav saaledes det Brændpunkt, hvor Kønnene mødtes.[3] Hvor Antallet krævede det, og Pladsen tillod det, spiste stundom Mændene i én Sal, Kvinderne i en anden. Saaledes f. Eks. paa Københavns Slot ved Christian den Fjerdes Daab.[4] Iøvrigt synes denne Fordeling at have passet vel til Datidens Omgangstone, og i hvert Fald ikke at have frem-

kaldt nogen særlig Stivhed. Ved en kongelig Forordning maatte det saaledes forbydes at spille op til Dans, førend Maaltidet var til Ende, da Kvindebænkens Besætning i saa Fald plejede at springe over Bordet for at naa først ud paa Gulvet, en gymnastisk Øvelse, der let «kunde gøre Skade ved at volde ældre eller svagelige Kvinder Skræk».

En Rest af fordums Skik, der haardnakket holdt sig, skønt dens Hovedforudsætning var ved at svinde, var den at dække Bordet med to eller tre forskelligt farvede Duge. Det var klart, at denne Mode forudsatte et Synspunkt, hvorfra de alle kunde ses. Men dette var kun tilstede, naar Bordets mod Stuen vendte Side ikke var bestemt til Siddepladser, saa at her alt var frit og Dugenes rige, trefarvede Fald kunde vise sig for den Indtrædende.

Hvad dette første Indtryk angaar, overgik overhovedet Datiden, for saa vidt den havde bevaret det Gamle, selv den overdaadigste Udsmykning i Nutiden. Alt virkede sammen for at danne et rigt og tiltalende Billede. Midt paa Gulvet stod Skænken, hvor Husets Rigdom af Sølvkruse, Bægere og Kander blankt og straalende dannede et festligt Midtpunkt. Og i Baggrunden, langs Væggens tre Sider løb Bordet, ikke som nu til Dags ofte en skarptskinnende, tilfældig Galanteri-Opstilling med en Række fattige Stolenakker omkring, men følgende Rummets Linier og smeltende sammen hermed, et ensartet Hele, hvor Fløjlsdugen forneden gradvis gik over i den hvide Overdug med det blanke Sølvtøj, for atter at tabe sig i Hyndernes og Bænkeryggenes dunklere Fløjelslød. Hvor Pragten var fuldstændig, og Underdug som Væggeklæde var guldvirkede, kunde stundom Omgivelserne næsten blive for blændende, saa at den hvide Dug halvt fattigt krøb i Skjul som Messesærkens Bræm paa et gyldent Bispeskrud.

Underdugen var en Nødvendighed, for saa vidt den skjulte den i Reglen slette og rette Bordplade. Ved festlige Lejligheder var det stundom Skik at brede ny hvid Dug to á tre Gange under Maaltidet, hver Gang en ny Anretning frembares. Ved saadan Omdækning kunde Underdugen ikke undværes, saa lidt som efter Maaltidet, da Gæsterne ofte plejede at forblive ved Bordet, medens de to øverste Duge aftoges. Efterhaanden synes det at være blevet almindeligt at lade begge disse være hvide, den nederste blot større og med broget syede Borter, saa at den ikke synede hvid. Selv saaledes var det imidlertid en kostbar Sag

at holde Fest, for saa vidt som den underste Dug altid var af et Stof, der ikke kunde vadskes, og umuligt kunde undgaa at overspildes med Vin. Dog, man havde jo nok af dem; Tidens Lyst gik nu en Gang i Retning af saadanne Tæpper, der under forskellige Former, snart hjemmelavede og broderede, snart af Fløjl, Gyldenstykke, Damask eller «flamske», alle under den fælles Benævnelse «Tapet», anvendtes baade paa Borde, paa Vægge og paa Senge. Forlængst har Sproget søgt at bringe Orden i denne Forvirring og henvist «Tapet» til Væggen, «Tæppe» til Bordet og Sengen. Kun i en enkelt Talemaade synes Mindet om hint gamle Forhold endnu bevaret. Det endnu brugelige Udtryk, at «noget Nyt kommer paa Tapetet», stammer fra hin Tid, men betegnede den Gang, at en ny Anretning blev sat frem.

Vi har allerede tidligere omtalt den Overdaadighed, der gjorde sig gældende med slige Bordtæpper, set hvorledes f. Eks. Enkedronning Dorothea efterlod sig Bordtæpper af Guld- og Sølvmor indtil 45 Alen lange og vurderede til 32 Kr. Alen.[1] Det var klart, at ved de egentlige Hoffer maatte Pragten være endnu større. Paa Stockholms Slot f. Eks. fandtes Aar 1584 alene af Gyldendugs Bordtæpper ikke mindre end otte.[2] Hvad de hvide Duge angik, saa fristede de dalende Priser paa Lærred i høj Grad til at forsyne sig. Man faar et levende Indtryk heraf ved at se de Mængder af Damaskes-, hollandsk Lærreds- og Drejls-Duge, der kunde være i Enkeltmands Eje. Og med Tanken paa den forskellige Anvendelse som Underduge og Overduge, forstaar man tillige, hvorfor Datiden saa omhyggeligt skelnede imellem spraglede, vaabenprydede, silkesyede, blaarandede, og saa de blot hvidsømmede.[3] Mod Slutningen af Aarhundredet tabte iøvrigt den Skik sig i Tyskland, og vel snart efter ogsaa i Danmark, at de to øverste Duge skulde afvige fra hinanden i Farve. I Mester Rumpolts Kogebog af 1581 hedder det derfor: «Bordet skal dækkes underst med et kosteligt, stadseligt Tapet, der hænger lige ned til Jorden. Oven paa det en hvid Dug lagt sammen i pressede Firkanter, lidt kortere end Tapetet. Oven paa den en anden hvid Dug, lagt anderledes sammen og lidt mindre end den første hvide».[4] Hvor langt Skikken med Over- og Underduge var trængt ned, kan ses af, at Frederik den Anden, da han Fastelavn 1560 vilde gøre et Gilde paa Nyborg Slot, kunde laane alene fra Odense ikke mindre end 200 Overduge og Underduge, medens han fra Københavns Slot lod hente de egentlige, Fløjls Bord-

tæpper og Tapeter.[1] Som bekendt er hele denne Borddækningsvis i de forløbne 300 Aar gaaet af Brug i Norden som andet Steds. Tydelige Spor deraf kunne dog paavises endnu. Endnu minder Alterbordets Udstyr i de nordiske Kirker med den dobbelte hvide Dug paa Fløjls Dække om hin Tids Festbrug; og lyslevende var Skikken i det mindste for kort Tid siden endnu tilstede hos saavel Sønderjyllands som Norges Bønder. Det er fuldt ud et Billede fra det 16de Aarhundrede, naar det ved Midten af det 19de Aarhundrede siges om et Bryllup i Østerdalen: «Alle Bordene vare stadseligt dækkede med farvede, uldne Bordklæder, hvorover var bredt smallere, hvide Duge. Ved Højbords-Enden var især gilt tilstellet: Væg og Vinduer vare overtrukne med hvide Aaklæder, og desuden var et hvidt Lagen fæstet op under Taget som en Bordhimmel over Brudeparrets Plads i Højsædebænken».[2]

Brugen af Serviet fremkom eller blev i hvert Fald først almindelig i Norden i det 16de Aarhundrede. Skikken var af sydlig Oprindelse. Endnu langt ned i Middelalderen havde man i Frankrig ikke betjent sig af et saadant Stykke, men blot benyttet Dugens Kanter.[3] Den ældste franske Benævnelse for Serviet: «doublier» betegner den ogsaa som en Slags Stedfortræder for Dugen.[4] Allerede i Christjern den Andens Hofordning omtales Serviet som noget bekendt, en saadan skal f. Eks. lægges over Kongens Brød o. s. v.[5] I Midten af det 16de Aarhundrede var Serviet almindelig ved Hofferne og hos Adelen saavel i England og Skotland som i Norden. Maria Stuart besad 24 Dusin[6] i Aaret 1562. Iblandt Peder Oxes Efterladenskaber anføres 110 Servietter, rimeligvis endda kun Halvdelen af, hvad han havde ejet.[7] Saa almindelig var Brugen bleven, at det endogsaa i en Bog fra den Tid med Leveregler for Børn hedder:

Med et Linnedklæde skal Du Munden tørre,
Naar Du har drukket, saa vel som førre.[8]

Paa samme Tid var imidlertid ogsaa Anvendelsen for dem i det mindste i Udlandet steget betydeligt. Det var nu blevet Skik at lægge rene Servietter frem gentagne Gange under Maaltidet ved hver ny Anretning, samtidigt med at der skiftedes Dug.[9] Om denne Skik ogsaa er naaet til Norden, vides ikke. I Danmark som i Sverige synes man i Begyndelsen at have gjort Forsøg paa at opkalde den med et nordisk Navn: «Biliggere».[10] Dette

fortrængtes imidlertid snart af en fremmed Benævnelse, dog underligt nok ikke af den almindelige: «Serviet», men af den sjældnere: «Salvet». «Salvet» betød egentlig: Hagesmæk og sigtede til den Skik, som svarede saa vel til Brugen af Pibekraver, at fastgøre Servietten i Halsen for ikke at spilde paa sig. Om Henrik den Tredies Hofmænd hedder det: De anbringer Servietten om Halsen, som om de ønskede at blive barberede.

Foruden en Serviet hørte der til hver Plads en Kniv og en Ske. Det var dog kun, hvor det hele havde et mere festligt Anstrøg, at disse laa paa Bordet; til daglig medbragte man dem selv. Kniven bar enhver jo ved Bæltet, den benyttedes til alt, hvad der forefaldt; for manges Vedkommende var maaske dens Brug som Spiseredskab den hyppigste. Det er oplysende om dagligdags Forhold, at den københavnske Latinskoles Rektor i sit Skrift om Børnenes Opførsel i Hjemmet, hvor han nøjagtigt gennemgaar Borddækningen og den Rækkefølge, hvori alt Tilbehør skal sættes paa Bordet, helt forbigaar Knive og Skeer,[1] fordi det var hver enkelts Sag at medbringe dem. Omvendt stempler det Sorø Skole som en adelig Skole med et finere Sving, at det befaledes Fyrbøderen, der dækkede Bordet, daglig at lægge Kniv og Ske paa enhvers Tallerken.[2] Netop paa Grund af disse Forhold var Knive noget, hvormed de færreste Huse var vel forsynede. Bladet maatte desuden for Skarphedens Skyld være af Jærn, det var da kun Skaftet, der kunde være pynteligt, Sølv eller sølvforgyldt. Selv de kongelige Forsyninger var efter Nutids Begreber meget knappe. Iblandt Købmænds Varebeholdninger omtales stundom, dog kun sjældnere, Bordknive. Som de dyreste forekommer her: Hjortetaks Knive og hvidskaftede Knive.[3]

Et eget Forsøg, som Erfaringen imidlertid ikke har godkendt som hensigtsmæssigt, var at forene Kniv og Ske til Et. Saadanne «Knivskeer» omtales af og til.[4] Albert Oxe havde to saadanne af Guld, hvad der vel næppe har forøget deres Brugbarhed.[5]

Ligesom Kniv medbragtes i Reglen ogsaa egen Ske til Maaltidet. Den bares i Lommen eller Tasken, toges frem til Maaltidet og puttedes, naar den var brugt, atter ned, efter med

Munden at være gjort ren. I Fortegnelsen over Axel Rosenkrands' efterladte Sager betegnes derfor hans daglige Ske saaledes: «En Sølvske, der fandtes i salig Axels Taske, med et Øre og en Bjælde paa Skaftet». I samme Taske, der tillige var hans Pung, fandtes desforuden 5 Daler $2^1/_2$ ℳ 1 β.[1] Kvinder, der kun sjældent gik med Kniv i Bæltet, gemte gerne baade Kniv og Ske i Tasken. «Kvindeknive»[2] var vistnok i Reglen Foldeknive.

Skeerne kunde vel være af Træ eller Horn, men var dog ofte, langt hyppigere end man skulde formode, af Sølv. Der var næppe noget andet Stykke, som man satte saa megen Pris paa at have af Sølv som netop dette. Alle Beretninger stemmer overens om, at denne Maade at anbringe opsparet Formue paa, var en af dem, der tiltalte den nordiske Almue mest. Sølvskeerne brugtes naturligvis ikke til daglig, men toges kun frem ved Fest eller for at hædre en enkelt Gæst. En tysk Rejsende fortæller, at Bønder i Sverige kunde eje indtil 50 Sølvskeer.[3] Noget lignende fortælles fra en lidt senere Tid om Danmark.[4] Borgerne synes ikke at have givet dem noget efter. En Bundtmager i Viborg f. Eks., der efter en foretagen Udpantning at dømme, ikke gør Indtryk af at have været særlig velhavende, ejede ikke mindre end 40 Sølvskeer.[5]

Lige saa almindelige som Sølvskeerne var, lige saa sjældne var Guldskeerne. Man hører kun Tale om en enkelt hist og her, der altid lader til blot at have været Stadsstykke. Det var noget usædvanligt, naar Albert Oxe ejede ikke mindre end tre.[6] Selv i fyrstelige Udstyr forekom de kun i Enkelttal; dog gør de her stundom Indtryk af at have været i stadig Brug. Saaledes fik f. Eks. den svenske Prinsesse Elisabeth Aar 1581 til sit Udstyr 1 Guldske til eget Brug og 23 Sølvskeer; det ulige Tal synes at antyde, at den virkelig var bestemt til daglig Benyttelse. Desforuden fik hun til Fest tolv sølvforgyldte Skeer, og fjorten Skeer af Perlemor med sølvforgyldt Skaft.[7]

Metalskeernes Form var endnu stadig den gammeldags: et rundt, kun lidet indbulet Blad, med et meget kort, lige, stundom riffelsnoet Skaft, der foroven gerne endte i en lille Knop.

Hvad vort Øje forgæves vilde have søgt paa et nordisk Bord i det 16de Aarhundrede, var Gafler; de brugtes endnu ikke. Man spiste med Fingrene.

Dette lyder imidlertid i og for sig utroligt, og mange Op-

lysninger fra en langt ældre Tid strider tilsyneladende derimod. Vi maa da undersøge Sagen med særlig Nøjagtighed.

Hvad der har hidført megen Forvirring i Besvarelserne af dette Spørgsmaal er, at man ikke altid har skelnet mellem de to Former for Brug af Gaffel: til Madens Tillavning og Anretning og saa til selve Spisningen af Maden. Som Tillavnings- og Anretningsredskab har Gaffelen været kendt og anvendt i umindelige Tider, lige fra den Gang, da det først blev klart, at man havde bedre Hold paa en Ting ved at tage den paa Fork end paa Spid. Forskærergafler f. Eks. omtales saa hyppigt i det 16de Aarhundrede, at der ikke kan være mindste Tvivl om, at de da var almenkendte, og vistnok havde været anvendte længe forinden.

Hvad derimod Spisegaflen angaar, saa stiller Sagen sig en hel Del anderledes. Vi vide, at Grækerne og Romerne ikke brugte den, ligesom den Dag i Dag intet østerlandsk Folk anvender den. Første Gang, vi hører Tale om den, er i England hos Kong Edvard den Første kort før Aar 1300. I de følgende Aarhundreder omtales den af og til baade i England og Frankrig, stadig som en forfinet Luksusgenstand, blot anvendelig til Spisning af f. Eks. Morbær og anden Frugt, hvis Saft er vanskelig at faa vadsket af Fingrene.[1] En Gaffel af spinkel Art opbevares i Nationalmuseet i København, den bærer Aarstallet 1530 og har efter Indskriften tilhørt Norges Ærkebisp Oluf Engelbrechtsøn. Hvis Indskriften er paalidelig, hvad dog er Tvivl underkastet, vilde man her have et enestaaende Eksemplar af den ældste Art Spisegaffel.

Brugen af Spisegaffel til Kødretter synes derimod først at være opstaaet i den anden Halvdel af det 16de Aarhundrede. Hvor man er begyndt hermed, vides ikke; i Frankrig anvendtes Gafler paa denne nye Maade første Gang under Kong Henrik den Tredie. (1574—89.) Man kan endnu maale den Grad af Uvilje, som dette nye Instrument vakte hos Befolkningen, og hvor latterligt og unaturligt det forekom alle gammeldags oplærte. Der eksisterer en fransk Fortælling fra hine Dage, betitlet «Hermafroditernes Ø», i hvilken der under Skin af en Beskrivelse af dette Eventyrfolks Sæder, gøres dristige Angreb paa Henrik den Tredies overforfinede og blødagtige Hof. I dette Digt hedder det blandt andet med Hensyn til Gafler: «Indbyggerne rørte aldrig med deres Hænder ved Kød, men de førte det til Munden ved Hjælp af en Gaffel, idet de samtidigt rakte

sig frem og gjorde lang Hals over Tallerkenen. Ja selv Salat tog de med Gaffel, thi i dette Land er det forbudt at røre ved Maden med Hænderne, og hvor svært det end er at tage noget paa denne Maade, saa holdt de dog langt mere af at berøre Munden med denne takkede Tingest end med deres egne Fingre».[1]

Saa lidet fremskredne var altsaa Forholdene i Frankrig endnu henimod Aarhundredets Slutning, at Brugen af Gaffel kun vakte Forargelse. Sandsynligheden er da for, at man i Norden ikke engang var naaet saa vidt. Undersøger vi Forholdene nøjere, viser det sig ogsaa ganske rigtigt, at Gafler heroppe aldrig findes omtalte, hvor man skulde vente at træffe dem. Om de adelige Skolebørn i Sorø hedder det saaledes kun, at Fyrbøderen skal lægge paa Bordet til hver: Kniv og Ske; Gaffel omtales ikke.[2] I Varefortegnelser ikke blot fra det 16de Aarhundrede, men selv langt ned i det følgende, vil man forgæves spejde efter dem.[3] End ikke i de kongelige Brudeudstyr omtales de. Vi kender alt det Sølvtøj, som medgaves de danske Prinsesser Anna og Dorothea og de to svenske Prinsesser Anna og Elisabeth, den sidste Aar 1581: bestandig kun en enkelt Forskærer-Gaffel af en betydelig Vægt, men ikke videre.[4] Om Johan den Tredies «Tjener ved Bordet» hedder det: Han skal agte paa, at Kongens Tallerkener, Skeer, Saltkar og Knive holdes rene; Gaffel nævnes ikke.[5] Hverken Enkedronning Sophia eller Christian den Fjerde kunne paavises at have ejet en Gaffel før Aar 1600. Saavidt vides omtales en saadan første Gang i Christian den Fjerdes Eje Aar 1621, da han optegner i sin Dagbog, at han har købt en Gaffel af en Frantzose.[6] Om dette just har været den allerførste, faar at staa hen; men én Ting synes at fremgaa med Sikkerhed, det er, at Gafler ikke har været i Brug i Norden i det 16de Aarhundrede, selv ikke ved Hoffet.

Kun en eneste Undtagelse fra denne Regel kunne vi paavise, men rettelig besét bekræfter netop denne Undtagelse Reglen. Det lader sig nemlig godtgøre, at Erik den Fjortende virkelig har ejet Gafler. Intet andet lille Punkt af lignende Natur maler ham maaske saa tydeligt som dette, at det her er lykkedes ham at komme flere Aartier forud for sin nordiske Samtid, ja selv før det franske Hof. Det er næppe troligt, at han ret ofte har benyttet de nye Instrumenter, men Beviset for hans Forspring stod der i Form af en Beholder med 12 forgyldte Skeer og 12

forgyldte Gafler. Den stod der endnu paa Stockholm Slot Aar 1584 efter hans Død, og betegnende nok, Dusinet af Skeer var ikke længere komplet, men Gaflerne var urørte, dem havde ingen haft Brug for.[1]

Naar vi da ville tænke os et Maaltid i det 16de Aarhundrede, selv ved Frederik den Andens Hof, nødes vi til at forestille os dem alle, lige fra Kongen og Dronningen og ned efter, hver især kun benyttende Naturens femfingrede Gaffel, spisende paa en Maade, som i Nutiden endog forbydes Børn. Vi tvinges herved ud i en sandere Forstaaelse af Datidens Forhold, vi ane Farven paa Dugenes Kanter i den Tid, da man kun havde disse at tørre sig paa, vi fatte det hensigtsmæssige i at gøre dem blaa eller spraglede, forstaa hvilket Fremskridt Indførelsen af Servietter betegnede, og faa Forklaringen til den gammeldags Høflighed, der tilbød Haandvadsk i alles Paasyn, baade før og efter Maaltidet.

Selvfølgelig lod der sig ogsaa under slige Forhold spise med Anstand. Reglerne derfor var blot anderledes end nu til Dags. Det er Hovedpunkterne heraf, der findes udtrykte i følgende Formaninger:

Tag Maden med Kniv og ej med Hand,
Skær med Kniv, bid ej med Tand!
Æd af Munden, før Du monne drikke.
Tør dine Fingre, slik dem ikke![2]

Og det er de samme, blot lidt mere udførte, der møder os i de latinske Leveregler af Metropolitanskolens Rektor for Disciplene i Hjemmet, i hvilke det hedder: Naar Du vil tage et Stykke Kød af Fadet, da tag det ikke med Fingrene, heller ikke med Din egen Kniv, men med den store Kniv, (Forskærerkniven). Du maa ikke slikke Fingrene med Tungen, heller ikke aftørre dem i Trøjen. Put ikke mere end tre Fingre ad Gangen i Saltkarret! Hvad Du en Gang har bidt af, maa Du ikke atter dyppe i Saucefadet, og naar Du dypper, vogte Du dig for at dyppe Fingrene tillige o. s. v. o. s. v.[3]

Brugen af Gaffel, der saaledes trængte igennem i Norden hos de øverste Samfundslag ved Begyndelsen af det 17de Aarhundrede, har siden da lidt efter lidt bredt sig mer og mere. Langt ind i det 19de Aarhundrede brugtes endnu ikke Gaffel af Landalmuen hverken i Jylland[4] eller paa Øerne.[5] I Aaret

1858 hedder det om Forholdene hos Bønderne i Norge: «Arbejdsfolk og Tjenere bruger ikke Gaffel; heller ikke de Bønder, som sidder til Bords sammen med sine Tjenere. Brugen af Gaffel bliver først almindelig dèr, hvor Husbondfolket lader dække for sig i et særskilt Værelse, og da gerne med særskilt tillavet Mad, med Dug paa Bordet, og med Fade og Tallerkener af Stentøj».[1] Det var i Følge med lignende Forandringer, at den holdt sit Indtog i sin Tid hos de højst stillede.

De ældste Gafler var kun togrenede, hvad der ogsaa er antydet i selve Navnet (Gaffel, Gavl = Vinkel). Senere er Grenenes Antal tiltaget. Endnu i det 17de Aarhundrede var det kun to, i det 18de blev det tre, og i det 19de Aarhundrede er det for Sølvgaflens Vedkommende vokset til fire.

Ved enhver Plads var der lagt et Stykke Brød. Paa Christiern den Andens Tid var der ved Kongens Bord en særlig Opvartende, der kaldtes «Tjener af Brødet». Hans Bestilling var før Maaltidet at gaa til Sølvkamret og skære Kongens Brød og derpaa lægge det, omvundet med en ren Serviet, paa Bordet ved Kongens Plads. Under Maaltidet havde han at staa hos og hjælpe Forskæreren med at bytte eller fjærne Tallerkener og Fade.[2]

Disse to Bestillinger var ikke tilfældigt forenede; i Følge gammel Sæd var der en inderlig Forbindelse mellem Brød og Tallerken. Sagen var, at førend Tallerkener kom i Brug, havde enhver haft foran sig, for ikke at tilsmudse Bordet altfor meget eller ridse det, naar han skar, en lille Brikke, der stundum var af Træ, men meget hyppig af Brød. Dette var ikke blot en nordisk, men en almen europæisk Skik. Paa Fransk kaldtes disse runde Brødstykker «Forskære-Brød» *(pain tranchoir)*[3], paa Dansk kaldtes de «Brøddiske». Naar Maaltidet var til Ende, plejede man enten at spise dem som en Slags Dessert, idet man kom Frugtsaft, Honning eller lignende paa dem, eller man lod dem staa og gav dem siden til de Fattige. Derfor hedder det ogsaa i Digtet om Borddækningen:

Glem ikke Brikkerne at lægge til Lave;
— Den Fattige vil heller en Brøddisk have.

Og det er uden Tvivl paa de samme Brøddiske der tænkes, naar det om Bordets Afdækning hedder:

> Skynd dig snart, vær ikke lad,
> Brødet i Kurven og Almisse i Fad![1]

Endnu i det 16de Aarhundrede var den gamle Skik at bruge Brøddiske i fuld Gang. De her anførte Linjer er skrevne 1568. Først under Christiern den Anden var Skikken bleven afskaffet ved Hoffet, og endda kun naar der var fremmede Gæster til Stede. Det hedder herom i den kongelige Forordning: Naar Vi har fremmede Folk, da skal der lægges dem et Brød paa hver Tallerken; hvad mere Brød der gøres Behov, skal være til Rede i et rent Fad staaende derhos, og skal der ikke skæres Brøddiske af for dem, som hidtil gjort er.[2] Aar 1577 gav Byen Helsingør en Fest paa Raadhuset til Ære for Frederik den Anden og hans Svigerfader, Hertug Ulrik af Mecklenborg, i Anledning af Christian den Fjerdes Fødsel. Ved denne Lejlighed, hvor man dog sikkert har gjort alt for at give det hele et elegant Præg, anvendtes der fremdeles Brøddiske.[3] Endnu ind i det følgende Aarhundrede omtales særlige Brøddisk-Knive.[4]

Lidt efter lidt afløstes og fortrængtes Brøddiskene af Tallerkener. Tidligere havde Bordets Tilbehør kun været «Dug og Disk», det er: Dugen og Fadet, nu blev det efterhaanden ganske anderledes mangfoldigt. Ligesom enhver nu fik en lille særskilt Dug, Servietten, skulde man ogsaa have en særskilt Disk, Tallerkenen. Under disse nye Forhold fortrængtes efterhaanden Ordet «Disk» i den gammeldags Betydning: «Fad» næsten ganske af Sproget; det anvendtes senere kun til kirkeligt Brug i Forbindelsen: Kalk og Disk. Paa Engelsk derimod betyder *dish* endnu ikke blot «Fad» men dets Indhold (Ret) tillige.

Brugen af Tallerkener var ikke synderlig gammel. Selvfølgelig lader Skikkens Oprindelse sig ikke paavise. Den var jo for saa vidt begyndt fra det Øjeblik, en enkelt hædredes ved at spise af Fad for sig. Men Forholdene i Frankrig og Tyskland i Middelalderens Slutning vise os, at Skikken da kun var lidet almindelig. Selv ved Fest, hvor det gik rigest til, spiste ofte to af samme Tallerken.[5] Endnu i det 15de Aarhundrede hørte i Frankrig Brugen af Tallerkener til Undtagelserne.[6] I det 16de Aarhundrede derimod blev den mere og mere almindelig. Allerede Christiern den Anden befalede, at naar der var Gæster til

Stede, skulde der altid holdes to Tallerkener i Gang til hver, saa at den ene kunde gøres ren, medens den anden benyttedes.[1] I Fortællingen om «Hermafroditernes Ø» hedder det med Hentydning til Skik og Brug i Frankrig ved Henrik den Tredies Hof, at «Tallerkenerne blev under Maaltidet meget hyppigt ombyttede med nye».[2]

Spørger vi imidlertid om Forholdene til daglig i Norden, saa tør vi dog næppe slutte, at Brugen af Tallerkener, selv hos de højere Stænder, fuldt trængte igennem i det 16de Aarhundrede. Altfor meget tyder paa, at man endnu hyppigt fulgte gammel Skik. Det er i saa Henseende allerede oplysende, at de oftere omtalte Leveregler for Latinskolens Disciple bestandig forudsætte de gammeldags Forhold i Hjemmet: et Fad midt paa Bordet, hvortil alle lange. Herom hedder det: Du maa ikke være den første, der stikker Haanden i Fadet. Du skal være tilfreds med den Side, der vender mod Dig, og ikke lade Din Haand gaa over til den modsatte, eller hemmeligt dreje Fadet, saa at de urørte Partier komme foran Dig. Du maa ikke kaste de afgnavede Ben under Bordet eller tilbage i Fadet igen. Du maa ikke tage noget ud af Munden og række det til en anden eller lægge det igen i Fadet.[3] Og ganske enslydende hermed er Reglerne, selv om de omsættes paa Vers:

Du skal ikke først i Fadet tage,
Ej efter Rosiner eller Mandel rage.
Tag det Stykke for Dig ligger næst,
Og ej udvælg hvad paa Fadet er bedst.
Lad en anden tage sin Haand af Fad,
Førend Du rækker efter nogen Mad.
Vær ikke «formadebrad» udi Sind,
«Rus» ikke i Fadet straks det kommer ind![4]

I Slagelse Skole, og vel mangt et Sted ellers, var Rækkefølgen bestemt, i hvilken man maatte tage af Fadet. Den, der sad øverst til Bords, havde Retten til at begynde.[5]

Selv hvor Tallerkener var indførte, nænnede man i Begyndelsen ikke at benytte dem som Brikker eller Brøddiske, men brugte dem blot som andre Smaafade, hvoraf enhver kunde tage. Det er oplysende, at baade Tallerkener og Brikker eller Brøddiske stundom nævnes paa samme Bord,[6] og især, at der hele Aarhundredet igennem er et efter Nutids Begreber paafaldende Misforhold mellem Fades og Tallerkeners Antal. Der

er sjældent engang dobbelt saa mange Tallerkener som Fade. Ved Frederik den Andens Kroning f. Eks., da Kongen paa Grund af Gæsternes store Antal maatte laane Tallerkener og Fade i København og alle Nabobyer, laantes der ialt 390 Fade, men hertil kun 590 Tallerkener.[1] Et enkelt saadant Tilfælde kunde naturligvis bortforklares ved, at den Paagældende selv ejede saa mange des flere Tallerkener; men dette samme Forhold, eller et endnu stærkere Misforhold, gentager sig stadigt. Peder Oxe efterlod sig saaledes ved sin Død til 61 Fade kun 41 Tallerkener.[2] Johanne Oxe, død 1589, efterlod sig 65 Fade og kun 49 Tallerkener.[3] Blandt Enkedronning Dorotheas Efterladenskaber forekommer til 42 Sølvfade kun 17 Sølvtallerkener,[4] og efter Enkedronning Sophia, død 1631, fandtes der i hendes Bo til 492 Tinfade kun 420 Tintallerkener.[5] Det synes da heraf at fremgaa, at lige saa vist som Tallerkener var almindelige i det 16de Aarhundrede i Norden hos alle Velstillede, lige saa vist var «Brugen af dem» i moderne Forstand endnu ikke trængt ret igennem.

Hvad der muligt turde give det bedste Indblik i det 16de Aarhundredes Anvendelse af Tallerkener er, at der aldrig skelnes mellem flade og dybe Tallerkener, simpelthen fordi de sidste endnu ikke kendtes. Men spiste man fremdeles al Søbemad af fælles Fad, var der ingen Grund til at forlange særlig Tallerken for hver til Kødet. Endnu saa langt ned som Aar 1676 var Tilstanden ikke videre fremskreden, end at det kunde meddeles i en «Forskærerbog» som noget nyt og mærkeligt: «Nogle Steder er det brugeligt, at man ogsaa lægger Suppe for i Fade og dybe Tallerkener, fordi de, som er til Stede, tør ikke dyppe Skeen, hvilken de drager vaad af Munden, i Fadet igen».[6]

Det Stof, hvoraf Fade og Tallerkener bestod, var meget forskelligt. For sidste Gang toges alle Stoffer frem til Prøve, og den Væddestrid holdtes, hvoraf Nutidens Fajance og Porcelæn skulde fremgaa som de sejrende.

Den ældste Maade at rette an paa har uden Tvivl været den, at tage Gryden eller Kedlen af Ilden og anbringe den paa Bordet. Om denne ældste Skik mindede endnu en Genstand, som var i Brug i det 16de Aarhundrede, den saakaldte «Bordkrans», en Ring, i Reglen af Metal og paa Fødder, ovenpaa

hvilken Madfadet sattes, for at det ikke ved sin Varme skulde ødelægge Bordet. Forlængst var det senere blevet Skik hos Velstaaende at hælde Maden op i et særligt Anretningsfad, der alt efter Vedkommendes Evne var af Træ, brændt Ler eller Metal. Men da nu det ene Fad mangfoldiggjordes i de mange Smaafade, Tallerkener og Skaale, gennemløbes hele Stofrækken paany. I Aarhundredets Begyndelse var det Skik, at Velstaaende spiste paa Tin, senere blev røde Træsager en kort Tid moderne, i Aarhundredets sidste Halvdel forekom Fade og Tallerkener af Sølv i en Mængde, som Fortiden ingen Anelse havde haft om, og Aarhundredets Slutning endelig saa Forløberne for den senere Fajance.

Som en Følge af denne Mangfoldighed er det ofte meget vanskeligt at blive klog paa Forholdene i det enkelte. Og især henimod Aarhundredets Slutning var der næppe noget velhavende Hjem, selve Kongens ikke undtaget, hvor ikke Tidens Lyst til at gemme havde ophobet det mest brogede Bordtilbehør, en lagvis Afsætning af Tin-, Træ- og Sølv-Perioden.

Aarhundredet begyndte med at sætte Pris paa Metalsager, og da fortrinsvis af Tin, fremfor de fattigere Træfade og Træbrikker. Sølv anvendtes ikke til daglig Brug. Enkelte Stykker af Sølv kunde naturligvis opbevares i velstaaende Familier, eller af og til vandre frem og tilbage imellem dem i Form af Bryllupsgaver og Faddergaver, men det var altid Bægere, Saltkar, og, naar det kom højt, Kander. Fade af Sølv til virkelig stadig Brug faldt man næppe paa, selv ikke ved Hoffet. Det er betegnende, at den Hofembedsmand, der forvarede det kongelige Bordtilbehør, endnu paa Christiern den Andens Tid bar det beskedne Navn: «Tindrager»;[1] først under Christian den Tredie fik han den finere Titel: «Sølverpape», hvad der snart omdannedes til: «Sølvpop».[2] Og selv i Sølvpoppens første Tid var meget af det Sølvtøj, han forvarede, ikke lavet til Kongen selv, men enkeltvis testamenteret Kongen af Private, et talende Vidnesbyrd om, hvilket Værd saadant et enkelt Stykke ifølge den offentlige Mening endnu besad.[3]

Den overvejende Part af Fade og Tallerkener, brugelige til Fest, var altsaa af Tin. Til daglig derimod brugte vistnok mangen endnu Træ, og det var næppe blot i Borgestuen, at der fremdeles rettedes an i Træfad. Hvad der imidlertid gav Tinfadene deres ubetingede Fortrin, var foruden deres Glans tillige deres Evne

til at opvarmes og holde paa Varmen, idet de hyppigt var forsynede med Laag. Underfadet kaldtes i saa Fald: Fad-«Anrichteren». Laaget «Dækkefad».[1] Det var da ganske naturligt, at Tinfade og Tintallerkener bevarede deres Anseelse, og Aarhundredet ud benyttedes, saa vidt det lader, om ikke af Kongen selv, saa dog ved det kongelige Bord. Man kan ganske vist ikke slutte noget i saa Henseende af, at Frederik den Anden saavel som Christian den Fjerde hyppigt laante Masser af Tintøj hos Befolkningen, f. Eks. Aar 1559 til Kroningen 390 Fade, 590 Tallerkener og 210 Saltkar.[2] Sligt kunde jo forklares af Gæsternes Mængde. Men endnu mod Aarhundredets Slutning blev der anskaffet Tintøj til Brug for Hoffet. Aar 1585 fik saaledes en Guldsmed Betaling for at «have udstukket Danmarks Riges Vaaben saa og Aarstallet paa 24 Tinfade og 24 Tintallerkener, som bruges til Kongens Behov» paa Lysthuset ved Rosbæk.[3] Da Christian den Fjerde som mindreaarig en kort Tid holdt Hof paa Antvorskov, laante man sig frem med Tintøj fra Omegnen. Men da meget af dette forkom og senere maatte erstattes Ejermændene, befalede han at anskaffe til Slottet 100 Tinfade og 200 Tintallerkener.[4] Enkedronning Sophia efterlod sig ved sin Død ikke mindre end 41 Dusin Tinfade og 35 Dusin Tintallerkener.[5] Henved 200 Aar endnu holdt Tin sig som det sædvanlige Bordtilbehør, i det mindste hos Mellemklassen. Først omkring Aar 1800 fortrængtes det helt af Nutidens glaserede Ler, Fajance og Porcelæn. Under Tinsagernes Tilbagegang gik det ogsaa sprogligt tilbage for Navnet paa dem, der lavede dem: «Kandestøberne». De delte i saa Henseende Skæbne med «Plattenslagerne» og flere andre hensygnende Bestillinger, hvis Navn lidt efter lidt antog en komisk Bibetydning.

Der var i selve Tidens Forhold i det 16de Aarhundrede kun liden Sandsynlighed for, at Tinsagerne paany skulde faa en Medbejler i det engang overvundne Trætøj. Naar dette alligevel delvis skete, skyldtes det et mere tilfældigt Træf. Hvad der havde gjort Trætøjet ringeagtet, var dels dets Almindelighed — det saas jo alle Vegne og alt paa samme Bord var af Træ: Brikker, Bægere, Fade og Kander — dels dets tarvelige Udstyrelse. Men samtidig med, at Træbægrene afløstes af Glas, hvorved Bordets Ensformighed allerede brødes, kom der nu nye Former af Trævarer paa Markedet i langt rigere Udstyr end hidtil kendt. Det

var dette Sammentræf, der for en Stund standsede Træsagernes Tilbagegang.

Det finere Trætøj, der fremkom, var som oftest rødmalet og indførtes tildels fra Holland og Tyskland; dog synes de hjemlige Bødkere hurtigt at have efterlignet det. Derimod var det simplere Trætøj nu som tidligere hvidt, det vil sige umalet. Man skelnede derfor med Grund mellem røde «Herrefade» og Fadene til Brug i Borgestuen, de saakaldte «Knabefade», der i Reglen var hvide.[1] Et Bevis for Trævarernes Anseelse kan hentes fra, at ogsaa Tallerkener, der jo dog var et mere forfinet Stykke, lavedes af Træ. Bordtilbehør af røde Trævarer, indbefattende baade Fade, Tallerkener og Kander, solgtes gerne kistevis. Ved Aarhundredets Midte kostede en saadan Kiste mellem 10 og 11 Kroner i vore Penge.[2]

Disse nye Træsager naaede ganske vist ikke at overtræffe de tilsvarende af Tin, men at de overhovedet kunde stilles jævnbyrdigt dermed, var allerede meget. At dette virkelig var saa, synes at fremgaa af, at de oftere blev anskaffede til Brug baade for Kongens Folk og kongelige Gæster. Da Christian den Tredie saaledes Aar 1541 i længere Tid opholdt sig paa Malmøhus, blev der købt til Slottet tre Kister rødt Trætøj.[3] Da Helsingør By Aar 1577 gav en Fest for Frederik den Anden og hans Svigerfader, beværtedes Hofmændene paa rødt Trætøj.[4] Til Barselgildet i Kolding 1578 anskaffede Frederik den Anden 100 røde Kander,[5] og til de storartede Festligheder i Odense 1580 100 røde Fade og 200 røde Tallerkener.[6] Endnu i Begyndelsen af det følgende Aarhundrede købtes der til Ribe Raadhus til Brug, naar Salen lejedes ud til fornemt Bryllup, baade Tinsager og «røde hollandske Tallerkener».[7] Det er den sidste Efterklang af denne Mode, der har holdt sig i de røde Ølkander, der endnu i Slutningen af det 19de Aarhundrede forekom hos Landbefolkningen i alle tre nordiske Riger.

Selvfølgelig havde alle fra første Færd været klare paa, at Sølv var bedre end baade Træ og Tin, men Evnen til her at følge sin Lyst havde ikke været til Stede. Den kom først, ikke blot for Nordens, men for hele Europas Vedkommende, da der fra det nyopdagede Amerika begyndte at indføres bestandig større Masser af ædle Metaller. Virkningerne kunde i Sydeuropa spores allerede tidligere, i Norden begyndte de at træde tydeligt frem omkring det 16de Aarhundredes Midte. Hvad der imidlertid her

for en Stund øvede et Modtryk, var den kostbare og langvarige nordiske Syvaarskrig, 1563—70. Først efter Fredsslutningen fik hele den Overdaadighed, hvortil Betingelserne nu i fuldt Maal var til Stede, Lov til frit at udfolde sig.

Følger vi efter paa Bordtilbehørets Omraade, kan vi tydelig iagttage disse Tidernes vekslende Vilkaar. Hvilken Forskel allerede mellem de fattigere Forhold under Christiern den Anden og saa Christian den Tredies sidste Dage med store Sølvfade i dusinvis![1] Syvaarskrigens Virkninger viser sig i, at næsten hele Frederik den Andens Sølvkammer maa vandre i Mønten, først ganske vist kun halvt paa Trods, Aar 1563, for at vise, at Kongen var Mand for at føre Krigen alene; men Resten, Aar 1565, af virkelig Nød.[2] Saa holdt Erik den Fjortende bedre Skinnet vedlige. Endnu Aar 1565 kunde hans Sølvkammer opvise 214 Sølvfade foruden en Mængde Skaale, Tallerkener, Bægere og Saltkar.[3] En af Tallerkenerne haves endnu i det svenske Nationalmuseum, den er meget flad og med usædvanlig bred Rand. Et «E. R.» (Ericus Rex) med det kongelige Vaaben vidner om Ejermanden. Efter Krigen er Danmark imidlertid knap til at kende igen. Al Nød er med et som blæst bort. Nu er det ikke længere blot hos kongelige Personer, at man træffer Sølvfade i Snesevis, Adelen giver dem intet efter.[4] Og gaar vi blot nogle Aartier frem i Tiden, saa kan man træffe hos Borgermænd Beholdninger, som et Aarhundrede tilbage vilde være blevne betegnede som fyrstelige. Hos en ganske almindelig Borger i Aalborg fandtes Aar 1625 foruden en Mængde Skeer og Bægere af Sølv ikke mindre end ti Sølvkander, ja en Sølvgryde.[5] Ifølge Byens Skifteprotokoller var en saadan Rigdom noget meget dagligdags. — Her var rigt Bytte for Tillys og Wallensteins Horder.

Vil man have et træffende Udtryk for Tilstanden i det 16de Aarhundredes Slutning, saa lægge man Mærke til, hvorledes Sølvet synker i den almindelige Agtelse, «hvidt Sølv» er en halvt ringeagtende Betegnelse, det skal være solidt forgyldt. Hvor vi kan kontrolere det, svarer hyppigt Forgyldningens Værdi til imellem en Trediedel og det Halve af Sølvets. Eller man se et lille malende Træk som dette: Da Christian den Fjerdes yngre Broder Ulrik som tiaars Dreng skal sendes ned til sin nygifte Søster i Brunswig, finder Enkedronning Sophia det upassende at lade ham drage afsted uden eget Bordtilbehør. Der laves derfor til ham — naturligvis paa Statens Regning — 18 Sølvfade og 24

Sølvtallerkener foruden en Mængde Sølvskeer, Bægre og Saltkar.[1] Det er ganske svarende hertil, naar nogle danske Adelsmænd, der sendes til et Møde i Lapland for sammen med russiske Udsendinge at undersøge Grænserne, forlange et Bordtilbehør af Sølv foruden det daglige af Tin med ombord, «da det skulde regnes Hs. Majestæt til Spot og Forklejnelse, om de spiste paa andet end Sølv, naar Fremmede var til Stede».[2]

Saa vidt var man kommen i Norden, men stort videre kom man heller ikke i det 16de Aarhundrede. Man drev det ikke til den højeste Form for Overdaadighed, som alt var i fuld Gang i Syden, at have Bordstel af Fajance eller vel endog af Porcelæn. Det var kun aldeles forsvindende, hvad der naaede af sligt til Norden i det 16de Aarhundrede. Thi det maa anses for noget ganske enestaaende, naar Pontus de la Gardie ejede 11 Konfektfade og 4 Skaale af Porcelæn og et Par Drikkekar af sølvbeslagent Porcelæn.[3] Og dog blomstrede jo netop samtidig baade i Italien og Frankrig denne nye Kunst, der alt begyndte at overstraale selv en Benevenuto Cellinis Guldsmedearbejder. Bernard Palissy og flere havde skabt sig et Navn og frembragt Kunstværker indenfor Bordbesætningens Omraade, hvis Ry umuligt kan have undgaaet at naa til Hofferne i Norden.[4] Hvorfor holdt man sig da her tilbage?

Datiden giver selv Svaret. Naar man nøjere undersøger dens Regnskaber, er der en stadig tilbagevendende Post, der forbavser ved sin Hyppighed, det er Udgiften til Reparation af bulet eller itubrudt Bordtilbehør. Man kan i Reglen temmelig sikkert bestemme, naar der maa have været Fest, alene efter Antallet af værkbrudne Sager afleverede til Guldsmeden. Undertiden kan Tallet, som i Sverige 1573 ved en enkelt Lejlighed, stige til alene for Sølvbægres Vedkommende 23. Efter Frederik den Andens Død foretrak man at lade Guldsmedene paa engang omarbejde det meste af det kongelige Bordservice, nemlig 40 store Sølvfade hvert paa 70 Lod, 8 Dusin Sølvtallerkener og en Mængde Bægere, Saltkar, Skeer o. s. v.[5] Ikke desto mindre hengik ikke engang Christian den Fjerdes Mindreaarighed roligt, men hvert Aar maatte der fremdeles foretages betydelige Reparationer. Sagen var, at man omgikkes mildest talt mindre varsomt med alt Bordtilbehør. Vi har allerede omtalt, at det maatte forbydes kvindelige Bryllupsgæster at springe over Bordet, naar Musiken begyndte. Og Mændene brugte endnu visse gammeldags Venskabs-

ytringer og Glædesudbrud — Puffen, Dunken, Kylen —, der kunde efterlade Buler ogsaa i Metalsager. Naar saa sluttelig ved Maaltidets Ende de opvartende Herremænd, der bar Fade og Tallerkener stabelvis, ikke altid gik ganske sikkert, vil det forstaas, at der var mange Skær at passere, før «Sølverpapen» atter havde alle sine Sager uskadte under Forvaring.

Heller ikke Syd paa, hvor man dog efterhaanden havde faaet Øvelse, gik det stort bedre. En samtidig Franskmand fortæller saaledes om en Fest, som Kardinal de Biragues Aar 1580 gjorde for Henrik den Tredie. Ved denne Lejlighed var der paa to lange Borde anbragt ikke mindre end 11—1200 Fade af Fajance, alle fyldte med Konfekt og Syltetøj og opstillede i Pyramider eller som Borge, Fæstninger o. s. v. «Størsteparten af disse Fade», fortæller han, «blev beskadiget eller ituslaaet af Pagerne og Lakajerne, der er fødte Æsler; og dette var et saa meget større Tab, som alle Fadene udmærkede sig ved ualmindelig Skønhed».[1]

Man kan egentlig ikke undre sig over, at Udsigt til saadanne Tab maatte virke afskrækkende. Naar man, som i Norden, var vant til at betragte Bægre, Skeer og øvrigt Bordtilbehør som solide Varer at anbringe Formue i, og derfor gerne betegnede Fade og Tallerkener efter Vægten, vis paa, at de i værste Fald dog altid havde Metallets Værdi, maatte det staa som en fremmed og højst uhyggelig Mulighed at ombytte sligt med kostbart Klingklang, der ved et eneste Puf kunde forvandles til værdiløse Skaar. En saa ubesindig og bundløs Ødselhed vilde man ikke være med til. Derfor vedblev man ogsaa endnu meget længe i Norden at holde sig til det gammeldags. Ved Hoffet og hos enkelte, vidtberejste Adelsmænd kunde man træffe Stykker af Fajance og senere af Porcelæn, men Folkets solidere Flertal vovede først Overgangen, da langt senere det hjemlige Lertøj førte an, og de lave Priser gjorde Faren ringe.

Saltkar spillede en betydelig Rolle blandt det 16de Aarhundredes Bordgenstande. Et saadant anbragtes ud for hver anden eller tredie Person og var altid af en ansélig Størrelse. De mindre kaldtes for «Saltsirkener» (af Saltser og Endestavelsen chen),[2] de større bar det betegnende Navn «Saltfad». Grunden til deres Størrelse var først og fremmest den, at Salt nødes til

Maden i ganske anderledes store Maader end nu til Dags, og det uagtet at den største Del af Datidens Spiser alt paa Forhaand var salte. Ifølge Reglement fra det følgende Aarhundredes Begyndelse ansloges enhver til i Løbet af et Aar at ville fortære over en halv Skæppe Salt.[1] En anden Grund baade til Saltkarrenes Størrelse og Hyppighed var, at de ifølge Datidens Begreber burde staa saa nær og være saa rummelige, at enhver blot ved at udrække Haanden kunde med Fingrene tage, hvad han ønskede. Deres Størrelse laa indenfor de Grænser, som Anstandsreglerne selv fastsatte: Tre Fingre i Saltkarret var det passende, at tage med hele Haanden var usømmeligt.

Som en Følge heraf var Saltkarrenes Antal meget stort, hyppigt næsten det halve af Tallerkenernes. Frederik den Anden laante saaledes til sin Kroning 590 Tin-Tallerkener og hertil 210 Saltkar.[2] Axel Rosenkrands besad til 14 Tin-Tallerkener 7 Saltkar,[3] Erik den Fjortende Aar 1565 til 146 Sølvtallerkener 82 Sølvsaltkar[4] o. s. v. Deres Størrelse faar man et tydeligt Begreb om ved at se, at baade i Christian den Fjerdes og hans Broder Ulriks Sølvservice vejede hvert Saltkar mere end en Tallerken, et Saltkar 24—25 Lod, en Tallerken kun 20 Lod.[5] Under saadanne Omstændigheder er det forstaaeligt, at Saltkar ansaas for en meget passende Faddergave.[6]

Folketroen tilskrev mislig Omgang med Saltkarret betydelige Virkninger, hvad enten man saa blot spildte noget deraf eller kom til at vælte det hele. Selv de mest vantro maatte ogsaa faa Troen i Hænde ved, hvad der skete i Dr. Niels Hemmingsens Hus i December 1568. En ung Adelsmand, Carl Kjørning, kom nemlig ved Middagsbordet til at vælte Saltkarret, hvorfor straks nogle af Gæsterne udbrød: «Dette er et ondt, ulykkeligt Fald, og uden Tvivl skal Du tage Dig vel i Vare i Dag.» Og ganske rigtigt. Samme Eftermiddag blev Carl Kjørning gennemboret af en anden ung Adelsmand, Anders Bilde, og døde et Par Dage efter af Saaret.[7] Muligt er der en Forbindelse mellem denne Overtro og de mærkelige Former for Saltkar, der er fundne i Kristiania ved Udgravning af det, Aar 1624, afbrændte Oslo. De er fuldt af Sten, klodsede men uvæltelige, og ligner smaa, raat tilhugne Døbefonter eller udhulede Søjlehoveder.[8]

Til alle disse Saltkarrets Egenskaber svarer den Alvor og Omstændelighed, hvormed det omtales i Christiern den Andens Hofordning. Det hedder heri: «Tindrageren» bør gange til min

Herres Bord og tage dèr en ren Serviet og gange saa med Mundskænken i Sølvkammeret og tage dèr min Herres Saltfad og bære det til min Herres Bord og sætte det paa Bordet med Reverentie og neje, og dække saa Servietten derover».[1]

En sidste Nødvendighedsgenstand paa Bordet var Bægerne. Tidligere havde disse ofte kun været meget sparsomt tilstede, og flere havde maattet drikke af samme. I det 16de Aarhundrede fandt dette i Reglen ikke længere Sted, dog vekslede endnu ny og gammel Skik tit yderst broget selv hos de højest stillede, ligesom alle Former for Drikkekar, lige fra de aller ældste til de nyeste, kunde træffes i Brug.

Den ældste Form var Drikkehornet. Dette hørte hjemme i den hedenske Tid, havde været forfulgt under Kristendommens Fremtrængen, men synes senere atter at være taget til Naade, idetmindste besidder vi endnu ikke faa Drikkehorn fra Middelalderen med Bispers Navn og Vaabenmærke.[2] Omkring Aar 1500 forekom de dog vistnok sjældent hos Adel og Borgerstand. Vi har allerede tidligere omtalt, hvorledes der Aar 1534 fandtes paa Svanholm paa Sjælland et Horn, «som vi plejede at drikke af om Julen».[3] Paa et Maleri fra det 15de Aarhundrede i Risinge Kirke i Østergotland, forestillende Noah og hans Hustru, ses begge i Datidens Ridderdragt, Noah med spidse Snabelsko og førende et Drikkehorn til Munden, medens hans Hustru staar med en Kande, rede til at fylde det.[4] Saadanne enkelte Eksempler kan imidlertid ikke bevise nogen almindelig Brug hos de højere Stænder. Derimod brugtes Horn vistnok ikke sjældent af Bønderne, først og fremmest i Norge.

Det Drikkekar, der havde efterfulgt Hornet, var Skaalen. Denne var i det 16de Aarhundrede meget almindelig hos Bønderne i Danmark. I Lensregnskaber anføres hyppigt Bøder for at have slaaet hinanden med Skaalen. Hvor det gik til paa gammeldags Vis, fandtes der kun èn til hele Selskabet, idet Øllet indbares i en Bolle, hvori der svømmede en Skaal, som alle skiftevis drak af.[5] Mindet om denne Maade at drikke paa er endnu bevaret i Udtrykket: «at drikke en Skaal», hvor Benævnelsen haardnakket har holdt sig trods de senere Kander, Kruse, Bægere og Glas.

En Ulempe var det, at enhver, der tog Skaalen for at fylde den, nødvendigvis kom til at dyppe Fingrene i Drikken. Kun for en ringe Del blev dette undgaaet ved, som senere Skik var hos

Bønderne i Norge, at lade Skaalen have Form af en svømmende Fugl, hvis Hals man altsaa benyttede som Hank.[1] Det var derfor et betydeligt Fremskridt, da man gik over fra Øsning til Skænkning og følgelig opgav Bollernes og Skaalenes fadlignende Form og lod dem begge blive slankere og hæve sig i Vejret. Bollen afløstes herved af Kanden, Skaalen af Bægeret. Selvfølgelig skete dette ikke pludseligt, men igennem mange Overgangsformer, der alle var i Brug i det 16de Aarhundrede. En af de mest bekendte, der holdt sig længe i Sverig, var en krukkeagtig Form med gevirlignende Hanke, saa at den Drikkende kom til at se ud, som havde han Horn. Et saadant Drikkekar, der har tilhørt St. Knuds Gilde i Kalundborg, bevares endnu i det danske Nationalmuseum. I det svenske Nationalmuseum haves flere.

Ligesom det havde været anset for rask at sætte ikke Skaalen, men hele Bollen for Munden, saaledes herskede der fremdeles Usikkerhed i, om det var Kanden eller blot Bægeret, der skulde drikkes af. Medens man til daglig synes at have drukket af Bægrene og brugt Kanderne til at skænke af (Pibekander, Tudekander o. s. v.), blev der ved højtidelige Lejligheder, ved Velkomstdrik og Skaaldrikning, gerne anvendt en fælles Kande, hvoraf alle drak, idet man uden Tvivl heri saa noget gammeldags Festligt og et Udtryk for Samdrægtighed.

Iøvrigt gik det hurtigt saaledes, at Navnene paa de større Beholdere — ligesom det i vore Dage er i Færd med at ske med Benævnelsen «Flaske» — gik over til at angive bestemte Maal. Navnene «Kande», «Stob», «Stobken» toges alle i Brug som saadanne. Derimod synes Beholderen «Potte», hvoraf Maalet «Pot», aldrig at have hævet sig over Lerkarrenes Række. Det senere Maal «Pægl» betegnede ikke et særskilt Drikkekar, men kun Afstanden mellem Mærker i de store Kander.

En sidste Forbedring havde Kanderne og Bægrene faaet, da man i det 14de Aarhundrede var begyndt at forsyne dem med Laag.[2] Herved opnaaedes ikke alene, at Indholdet blev beskyttet mod Luft og Støv, men tillige, at man vandt en nem og passende Maade at «kredense» Drikken paa. Laaget sad nemlig løst, saa at den, der bød en anden at drikke, kunde selv først helde et Par Draaber fra Bægeret i Laaget og drikke Vedkommende til, som Tegn paa, at det var ham vel undt, og at der ingen Fare var for Forgiftning. «Kredensbægere» var overordentlig almindelige i det 16de Aarhundrede. Under en Utallighed af

Former, ligefra almindelige Bægere til Munke, Jomfruer, Strudsæg o. s. v. — den svenske Prinsesse Anna fik endog til sit Udstyr Aar 1563 «et forgyldt Kredens, gjort som en Kuskevogn»[1] — havde de alle det tilfælles, at de lod sig dele i to, et større og et mindre.

Saa vidt var man altsaa naaet i Udviklingen. Men endnu syntes den offentlige Mening ikke at have fældet nogen afgørende Dom om, hvilket Drikkekar der var at foretrække; med Undtagelse af Hornene var de alle fremdeles at træffe paa samme Bord. Christian den Tredie ejede saaledes to store Sølvboller samt fire Skaale, der vistnok har været til at øse med.[2] Hans Enke, Dronning Dorothea, efterlod sig lignende Skaale.[3] Det var ikke blot en stakkels Fyr som Hans Herold i København (1524), der kun havde store Kar at lade sine Gæster drikke af — han var iøvrigt vel forsynet: to Sølvstobe og mindst 23 Tinkander[4] — Helsingør By lod ved en Fest 1577 Kongens Hofmænd drikke af de store, røde Trækander.[5] Og selv hos Enkedronning Dorothea synes det efter hendes Efterladenskaber at dømme at have været Skik, at Gæsterne drak af store Kander. Hun efterlod sig nemlig en Mængde af de saakaldte «Skovr», Drikkekar, om hvis Størrelse man kan danne sig et Begreb, naar man hører, at flere af dem vejede over 150 Lod Stykket, medens hendes Skænkekander i Reglen kun vejede omkring 100 Lod.[6] Hvad Bægrene endelig angaar, saa var der en Mængde Overgangsformer, fra de anseelige Stob, der i sin Tid havde laant Navn til et Maal paa to Potter, til de flade, skaalformede «Kovskener» og de mange Kredensbægere, Spidsbægere med og uden Laag o. s. v. o. s. v. Vil man ret have et Indtryk af Forvirringen, gennemse man blot Fortegnelserne over de kongelige Beholdninger af Sølvdrikkekar: Frederik den Første efterlod sig 1 Skaal, 20 Skovrer, 55 Stobe, 23 Bægere, 4 Kander og 3 Kopper.[7] Christian den Tredie ejede Aar 1557: 2 Boller, 4 Skaale. 6 Kander, 22 Skovrer, 30 Stobe og 11 Bægere,[8] og Erik den Fjortende Aar 1565: 1 Drikkeskaal, 26 Stobe, 4 Kovskener, 2 «Kartover», 1 «Mørser», 87 Kredensbægere og 8 Bægere.[9]

Som om alt dette ikke var nok, stilledes der imidlertid endnu to nye Arter af Drikkekar til Datidens Valg, det var Stenkruse og Glas. De første omtales i Begyndelsen af Aarhundredet kun meget sjældent, de, der forekomme, var i Reglen forsynede med Tinlaag. Mogens Gyldenstjerne, der muligt paa sine

Rejser eller ved tilfældige Handelsforbindelser kan have skaffet sig dem, efterlod sig ved sin Død 1569 en ikke ubetydelig Samling.[1] Henimod Aarhundredets Slutning blev de derimod meget almindelige. Drikkeglas var ved det 16de Aarhundredes Begyndelse ganske vist noget mere kendte i Norden, dog synes de slebne venetianske at have været baade kostbare og sjældne. Det var uden Tvivl for at skaffe sig saadanne til billigere Pris, at baade Erik den Fjortende og Frederik den Anden hver især indkaldte venetianske Glasmagere til deres Hof. For den ikke usædvanlige Brug af Drikkeglas i Norden i Aarhundredets Begyndelse kunde det mulig tale, at der i Christiern den Andens Hofordning, hvor Kongens daglige Drikkekar omtales, bruges Udtrykket: «Min Herres Glas eller Stob».[2] Brugen af Drikkeglas var i stadig Stigen. Aar 1571 skriver Frederik den Anden med egen Haand følgende venskabelige Tilføjelse under et Brev til den tidligere fangne, svenske Krigsøverste, Carl de Mornay: «Jeg drikker Eder et stort Glas med Vin til, og det er alle ærlige Danske og Svenske Mænds Skaal. Beder Eder, I vil gøre mig Ret, som min gamle Ven og gamle Skalk».[3] Men mere end alt andet turde det dog tyde paa den nu almindeligere Brug af Glas, at der Aar 1568 kunde gives Børn følgende Anvisning om at skænke i Glas:

Mjød, Vin og deres Lige
Skal Du sagtelig udi Glasset «siige»,
Men Øl maa du lade højt nedfalde,
At Fraaden stander til Bredderne alle.[4]

Saaledes stod altsaa Forholdene: Skaale, Kander, Bægere, Kruse, Glas, alle var de i Brug. Saa begyndte den samme Trang til Mangfoldiggørelse at gøre sig gældende, der paa Borddækningens øvrige Omraader fremkaldte almindelig Brug af Serviet og Tallerken. Spørgsmaalet blev nu: Hvilken Form og hvilket Stof skulde her udvælges til at blive det almindelige? Det synes klart, at naar det gjaldt om at forsyne hver Gæst med et, maaske med flere Drikkekar, saa var det rimeligt dertil at vælge ikke de store Kandeformer, men de smaa Bægere. Og hvad Stoffet angik, saa laa det nær at antage, at Udviklingens Gang her vilde blive den samme som paa Fadenes og Tallerkenernes Omraade: Træ var for tarveligt, Glas og Stentøj for

skrøbeligt, Tin derimod at foretrække, for saa vidt man ikke havde Raad til det langt kostbarere Sølv.

Udfaldet blev imidlertid et helt andet. Grunden var, at samtidig med den nye Trang til de mange Drikkekar, vaagnede en gammel Lyst til nyt Liv. Det var Lysten til, naar alt andet var taget af Bordet, og Munterheden steg, at benytte Drikkekarrene til venskabelige Kastevaaben. Saa længe det var de svære Kander, der gik rundt, var denne Tilbøjelighed af flere Grunde bleven holdt indenfor visse Grænser. Men de nye Smaatingester syntes som skabte til slig Benyttelse. Og ganske naturligt uddannede sig da lidt efter lidt den Synsmaade, at ved Fester maatte Smaabægrene anses for at være givne til Pris, enhver kunde kyle dem, hvorhen han lystede, de var kun beregnede paa at bruges denne ene Gang. Men under saadanne Forhold skulde Værten vel vogte sig for at sætte Tinbægere, endsige Sølvbægere frem.

Det blev da kun Træbægere, Stenkruse og Glas, mellem hvilke der kunde være Valget. I Begyndelsen var Træbægere afgjort de hyppigst anvendte. Første Gang, vi hører Tale om dem til saadan Brug, er lige ved Aarhundredets Begyndelse, da der til Magdalena Krognos' Bryllup blev anskaffet fire Tønder Træbægere à 5 ß Tønden.[1] Senere kan vi forfølge dem jævnt hen gennem hele Aarhundredet. Til et Gilde i Neustadt Aar 1533 for den senere Christian den Tredie med Følge paa 97 Heste anskaffedes der saaledes 120 Træbægere.[2] Under Kongens Ophold paa Malmøhus 1541 maatte Hans Bægermager uafbrudt levere nye Skokke Bægere, der kostede omtrent 4 Kroner Skokken.[3] Til en Fest paa Koldinghus 1547 forskrev Christian den Tredie 8 Tønder Bægere,[4] og Frederik den Anden bestilte til tre festlige Lejligheder i Aarene 1578, 79 og 80 en halv Læst Træbægere hver Gang.[5]

Træbægere havde imidlertid den Mangel, at de ikke gav ret Klang, naar de ramte. Stenkruse sprang itu med ganske anderledes Knald. Da Priserne paa Stentøj dalede, begyndte det derfor ogsaa at optage Konkurrencen. Til de ovennævnte tre Fester bestilte Frederik den Anden første Gang 100 Stenkruse, og til hver af de senere 150.

Intet kunde dog sammenlignes med Glas. De klirrede allerede, naar man stødte dem sammen, sprang med Klang, naar de ramte en Væg, og gav Dobbeltknald, naar de sloges igennem en af de ny indførte Ruder. De var da i alle Henseender at

foretrække. Men Glas var endnu i Aarhundredets Begyndelse dyrt, og Olaus Magnus beretter ogsaa, at man netop paa Grund af denne Folkets Tilbøjelighed ikke kunde indføre Brugen af Drikkeglas i Norden.[1] Efter Aarhundredets Midte begyndte imidlertid Forholdene at stille sig noget anderledes. Det var uden Tvivl endnu en dyr Spas, da Stockholms Borgere Aar 1563 lagde deres Glæde for Dagen over at være indbudne til Julegilde hos Erik den Fjortende ved at slaa 174 Krystal- og «Slindeglas» i Stykker.[2] Billigere var det allerede, da der Aar 1573 under Johan den Tredie blev sønderslaaet 375 Glas.[3] Først nogle Aar efter hører vi dog i Danmark Tale om at anskaffe en større Beholdning Glas til en bestemt Fest. Første Gang var ved det oftere omtalte Gilde, som Helsingør By gav for Frederik den Anden og Hertug Ulrik af Mecklenborg i Anledning af Christian den Fjerdes Fødsel. Foruden de røde Kander købte Byen hertil ogsaa 200 Glas,[4] en Idé, der synes at have gjort megen Lykke. Ved de kort efter følgende tre festlige Lejligheder 1578, 79 og 80 optog Frederik den Anden den og anskaffede ikke mindre end 4000 Glas hver Gang.

En Fest, om hvis Tilberedning vi véd god Besked, er den, der var berammet til at holdes paa Koldinghus i Sommeren 1590 i Anledning af Prinsesse Elisabeths Formæling med Hertugen af Brunswig. Denne Fest kom dog ikke til Udførelse, da Kongen af Skotland forinden ankom til Danmark, og Formælingen derfor i Huj og Hast foregik allerede Paaskedag, idet den sloges sammen med de øvrige Festligheder, der nu afløste hinanden paa Kronborg. Til Koldinghus var der bestilt: 150 røde Trækander, 9 Tønder Træbægere fra Finland, 300 Stenkruse og 6000 Glas.[5] Disse Bestillinger viser os det sidste Øjeblik, hvor endnu alle Arter var tilstede. Allerede 6 Aar efter til Christian den Fjerdes Kroning 1596 anskaffedes der kun Glas, men dette ogsaa i solide Maader. Der bestiltes ialt, siger og skriver: 35,000 Stykker.[6]

Hermed var den nye selskabelige Periode indviet, der for Nordens Vedkommende holdt sig indtil Slutningen af det 18de Aarhundrede. Dens Særkende bestod i, at enhver mere højtidelig Fest burde ende med Ituslagning af det benyttede Bordtilbehør. Saalænge Tin endnu anvendtes til Fade og Tallerkener, holdt dette naturligt noget igen. Men efterhaanden som Lertøj, Fajance eller Porcelæn afløste det, udstrakte Ødelæggelsen sig til alt, Dugene og Servietterne ikke undtagne. Ved officielle Fester

paa offentligt Sted gik man derfor i det 18de Aarhundrede ud fra som Regel, at alt Bordtilbehør bag efter vilde være at anskaffe fra nyt af. Stundom itusloges Bohavet tillige. Hvad der fra første Færd af havde været særlig udsat, var Vinduesruderne. Man synes tidligt at have betragtet det som en Slags skyldig Høflighed mod Værten at slaa dem ud og lade nye indsætte med Gæsternes Navne eller Vaabenmærker paa. Christian den Fjerde gav i saa Henseende Tonen an. Aar 1598 f. Eks. slog han efter endt Lag Ruderne ud i Sigvard Grubbes Herberge i København. Aaret efter hedder det om hans Besøg hos Apotekeren i Bergen: «Tilsidst, da vi havde drukket tæt og danset nok, slog vi alle Apotekerens Vinduer i Stykker, og drog vi Omsorg for, at Kongens og vore Vaabenmærker blev indsatte i dem til Amindelse».[1]

De Glas, der anvendtes i det 16de Aarhundrede, var af meget forskellig Godhed. Særdeles kostbare var de ovenomtalte slebne, venetianske Glas og Krystalglas. Ved Aarhundredets Midte betaltes f. Eks. i Stockholm «Fenediske» Drikkeglas med 2 Kroner Stykket.[2] De almindelige Glas, som det snart blev Skik at slaa itu efter en Gangs Brug, var naturligvis langt billigere. Første Gang, vi hører billige Glas omtalt, er i Aarene 1508 og 1510, da Kong Hans' Dronning Christina i hvert af disse Aar fik «en Tønde Glas» til Odense;[3] dog er der endnu en svag Mulighed for, at «Glas» her maaske kunde betegne andet end Drikkeglas, f. Eks. buklede Vinduesruder. Men omtrent fra Aarhundredets Midte kan vi med Sikkerhed forfølge en fortsat Række af Prisopgivelser og Indkøb af billige Drikkeglas. De kostede en 5—10 Øre Stykket og sank mod Aarhundredets Slutning yderligere i Pris.[4] I Begyndelsen købtes de pudsigt nok paa Apoteket; Frederik den Anden lod naturligvis sine store Indkøb besørge ved Tolderen i Helsingør eller København. Senere anlagdes der en indenlandsk Glashytte ved Ry i Jylland; det var herfra, at de 35000 Glas til Brug ved Christian den Fjerdes Kroning forskreves.

De almindeligst omtalte Drikkeglas var «Slindeglas»,[5] «Pasglas»[6] og «Bennike»- eller som det fordrejedes: «Bænkeglas».[7] Vi er nu ikke i Stand til sikkert at bestemme enhver af disse Arters Ejendommelighed, dog synes «Slindeglas» at have været smalle, spidse Glas. Pasglas har vistnok været af ens Vidde foroven og neden og afmærkede, saa at de kunde tjene til Maal. Om Bennike Glas véd vi egentlig intet videre, end at de inddeltes i hele og halve Bennikeglas og var meget almindelige. De

15000 af de til Christian den Fjerdes Kroning bestilte Glas skulde være Bennikeglas.

Trods det, at Brugen af Bægre og senere af Glas tiltog saa stærkt, kunde dog hverken i det 16de Aarhundrede eller engang langt ind i det næste, Brugen af de store Metalkander med Rette betegnes som ophørt. Om en Fest hos Otto Gjøe Aar 1634 meddeler saaledes en af de franske Gæster, at man her skiftevis drak af Guld- og Sølv-Drikkekar og af Glas.[1] Grundene til denne haardnakkede Vedhængen var af mangehaande Art. Naar det saaledes paa Roskilde Landemode Aar 1615 endog ligefrem forbødes Præsterne ved Kalentegilder at drikke af Pasglas, og befaledes dem at holde sig til de gammeldags Kander,[2] saa var Grunden aabenbart den, at man i Almindelighed ved disse ikke kunde se, hvor meget der blev drukket, medens de gennemsigtige maaske endog afmærkede Pasglas tydeligt viste, om man havde gjort ret Besked. Hertil kom, at de nye Skikke, der kom i Følge med Glassene: at knuse dem, slaa Ruder ud, danse med Glas i Haand o. s. v., med Rette maatte anses for upassende for Gejstlige. Af stik modsatte Grunde derimod holdt andre paa de gammeldags store Kander. Kun af dem kunde Skaaler drikkes, som det sig burde. Ifølge gammel Sæd skulde nemlig en Skaal drikkes saaledes, at den store Kande gik Raden rundt fra Nabo til Nabo; hver drak saa meget han kunde og overleverede den derpaa med et Haandtryk[3] og en Velsignelse (Signe Gud! hvoraf: Singot!) til sin Sidemand. Hvor det gik meget højtideligt til, var dette ikke engang nok, men man skulde drikke Skaalen «paa bare Knæ» eller dog i det mindste med blottet Hoved, og derpaa overrække Kanden til sin Nabo med nogle velvalgte Ord. Var Gæsterne mange, kunde en enkelt Skaal saaledes tage betydelig Tid at drikke. Ved Johan Oxenstjernas Bryllup i Stockholm Aar 1634 varede Kongen af Frankrigs og Dronningen af Sveriges Skaal, der dog blev drukken under ét, halvanden Time.[4] I Danmark var man just i de samme Aaringer i Færd med at forlade den gammeldags Skik og indføre den nu brugelige Form for Skaaldrikning. Paa denne Maade blev det Christian den Fjerde muligt ved en Fest at udbringe 35 Skaaler for Kejseren, for Kongen af England, og derpaa for enhver af de øvrige Konger og Dronninger i Kristenheden.[5] Ved det ovennævnte Gilde hos Otto Gjøe blev der drukket en «utallig» Mængde Skaaler.

Det 16de Aarhundrede ud synes imidlertid denne Form for

Skaaldrikning at have været ukendt i Norden, man drak endnu stadig fra Nabo til Nabo. I det københavnske Bagerlavs Skraa var det endog ligefrem forbudt at drikke nogen til tværs over Bordet, med mindre det var fremmede Gæster; ellers skulde man «drikke hverandre retsinnigens om til».[1] De Skaaler, der blev drukne, var i Reglen «Sundheds-Skaaler» eller «Godt-Aar», heraf den senere Fordrejelse, at drikke «god Taar».[2]

Naar Skaalerne var forbi, gik man gerne over til den saakaldte «Maning», der bestod i at drikke hinanden til, stadig fra Nabo til Nabo, enten «med et Stykke af en Sang», som den anden skulde fortsætte, eller efter forudgaaet Aftale saaledes, at Kanden ikke maatte tages fra Munden, førend den var tømt. Denne Maade anvendtes ogsaa stundom ved rent tilfældige Møder. En lille Scene fra Ribe, der som alle den Slags naturligvis endte med Saar og Drab, sætter os levende ind i Forholdene. Det var en November Aften 1573, da Povl Hansen, der allerede havde været inde to Steder samme Aften og yppet Klammeri, nu stærkt beruset, med sin Kaarde ved Siden, blev lyst over Gaden til et tredie Sted. Da han havde banket paa og navngivet sig, blev han lukket ind. Herinde sad fire Borgere og drak. Nogle Degne, det vil sige Disciple af Latinskolens højere Klasser, forlystede Selskabet ved at synge «Diskant». Mellem de fire gik et Stenkrus rundt, som efter vedtagen Bestemmelse skulde tømmes af enhver i ét Drag, hvis ikke, skulde han have det fyldt paany. Povl Hansen satte sig med sin Kaarde i Haanden paa en Kiste inden for Døren. Da han fik Kruset, drak han Anders Sørensen til, men drak kun lidt, slog noget af Øllet paa Gulvet og befalede derpaa en af Drengene at fylde Kruset igen, der kun var halvtømt, og række det til Anders Sørensen. Denne gav det imidlertid tilbage igen med de Ord: «Kære Povl! gør mig Ret!» Saa slog Povl Kruset i Hovedet paa Anders Sørensen, hver drog sin Kniv og Povl Hansen blev saaret. Der maatte nu hentes Badskær, Povl blev forbunden men var fremdeles ikke let at styre, da han laa bag Sengeomhænget og morede sig med at rive Forbindingen af og raabe: «En Kande Øl! jeg vil drikke med Anders Sørensen». Dagen efter døde han.[3]

En meget yndet Form for «Maningsdrik» var at drikke af en stor Kande med indvendigt afsatte Mærker, hvor det altsaa gjaldt om nøjagtigt at tømme den fra det ene Mærke til det næste. Mærkerne bestod gerne i smaa Knopper (pålar), og

Idrætten kaldtes at drikke fra Pæl til Pæl. Heraf kommer den endnu brugelige Betegnelse for overdreven Drik: at pæle, eller at drikke til Pæls. Et fortrinligt Eksemplar af en saadan afmærket Kande findes i Nationalmuseet i København. Den er af forgyldt Sølv med smukt udført, ophøjet Arbejde, vejer 12 ℔ og 10 Lod, bærer Hans Skovgaards og Anna Parsbergs Navn, samt Aarstallet 1577, og angiver i et Vers selv sit Navn som: «Rosenblomme».

I nær Slægt med disse afmærkede Kander, men langt større, var den særegne vældige Art Drikkekar, der gik under Navnet «Velkommen». Navnet skrev sig fra, at man brugte at byde nys ankomne Gæster dem til Velkomst. Denne Skik maa have været af nordisk eller germansk Oprindelse og derfra bredt sig over det øvrige Europa, thi mærkeligt nok forekom saadanne, uhyre Drikkekar rundt om i Europa under et og samme Navn. Paa Svensk kaldtes de: «Vålkomma», paa Dansk: «Velkommen», paa Tysk: «Willkommen», Fransk: «vidrecome», Spansk: «vellicomen» og Italiensk: «bellicone».[1] Formen synes derimod at have været meget forskellig. De var særdeles yndede, og det ansaas for en Ære baade at blive budt en «Velkommen» og at drikke deraf, saa at det kunde spores i Kanden. Det er betegnende, at Hertugen af Württembergs Ophold i Danmark fra den 24. Juni til 4. Juli 1580, under hvilket han iøvrigt kun naaede til Koldinghus, hvor han blev «fyrsteligt trakteret» af Frederik den Anden, ikke giver Anledning til stort andre Bemærkninger i den derom førte Rejsedagbog end den, at Hertugen fik en vældig, sølvforgyldt Kande at drikke af, stor nok til 16 Personer, «hvoraf Hans fyrstelige Naade tog saa voldsom en Slurk, at det vel skulde kunne spores, da han satte den fra sig».[2] Aar 1634 fik et fransk Gesandtskab i Stockholm Skatkamret at se. Blandt andre Kostbarheder vistes der dem her fire, store, sølvforgyldte «Vålkommor», hver paa 4 til 5 Fods Højde og saa rummelige, at man godt kunde putte et Barn i dem.[3] Som bekendt optog Haandværkslavene siden Skikken, og hvert Lavshus havde sin «Velkommen», der skulde tømmes af den, der første Gang mødte, med mindre han foretrak at løskøbe sig med en Mønt, der da hyppigt til Erindring blev fastgjort ved Pokalen. Mange saadanne «Velkomner» haves endnu.

Naar man læser Fortegnelser over hin Tids Bordbesætning, er man ofte i den største Tvivl, — og muligen er det gaaet Gæsterne ved Synet af Sagerne paa samme Vis, — om det er kunstige Drikkekar eller blot Bordpryd, man har for sig. Det vrimler med Haner, Gribbe, Jomfruer, Bøfler, Narre, Munke og Nonner, Elefanter med Blokhuse, Heste, «Perlemuttere», Trillebøre[1] o. s. v. En nøjagtigere Beskrivelse gør sjældent Sagen mere klar. Man er lige saa uvis om, hvad der f. Eks. skal forstaas ved: «En Perlemutter paa tre forgyldte Fødder, frem i et underligt Ansigt øverst paa hvilket en Kupido»,[2] som hvad Meningen er, naar der iblandt Erik den Fjortendes Bordsager nævnes: 6 Heste og «et Bjærgværk».[3] Kun én Ting fremgaar med Sikkerhed, det er, at det har været Klenodier, der alene ved deres Kostbarhed havde Krav paa Opmærksomhed. Med særlig Agtelse omtales blandt disse: Skibe med fuld Tiltakling, alt af forgyldt Sølv. Maria Stuart besad et saadant.[4] Guldsmed Hans Ratt i Danmark maatte Aar 1588 lave et,[5] der rimeligvis blev en Del af Prinsesse Annas Brudeudstyr. Det er dog næppe troligt, at noget af disse har overtruffet Johan den Tredies, der indvendigt var forsynet med et Sejerværk, saa at det til Gæsternes Fryd af sig selv kunde sejle Bordet rundt.[6]

Ved Fest optoges gerne Midterpladsen paa Bordet af «Skueretter». Datiden benævnede dem ikke saa, paa Svensk kaldtes de: «Skog-etzer», paa Dansk: «Skov-esner», begge Dele Fordrejelser af det tyske «Schauessen» og et Udtryk for, at Skikken var bragt til Norden fra Tyskland. Det 16de Aarhundrede og Begyndelsen af det 17de var deres gyldne Tid. Man endte imidlertid med Overdrivelse, og det var vistnok paa høje Tid, da der Aar 1643 udstedtes kongeligt Forbud mod at anvende dem mere. Hermed ophørte Skikken pludseligt.

I deres Velmagtsdage havde de været noget overordentligt. Før Aar 1500 var det uden Tvivl gaaet dem i Norden som i Frankrig,[7] de indskrænkede sig til at fremstille et enkelt Dyr, en Svane, en Hjort eller lignende. Men efter Aar 1500 gav man sig i Norden som andet Steds dristigt i Lag med større Opgaver, fremstillede Landskaber og vidunderlige Scener af Historien og Mytologien, ofte med Anvendelse af meget betydelige Midler.

Allerede ved Magdalena Krognos' og Tyge Brahes (Astronomens Bedstefaders) Bryllup i Aarhundredets Begyndelse hører vi Tale om Skueretter. Tønnes Perlestikker var Kunstneren, fem

Pund Voks gik med, og han blev lige saa rigeligt lønnet for sin Umage, som den «Hans Wurst», der blandede al Klaretten.[1]

Aar 1568 er det hele hævet et Trin op. Da Prins Hans skulde have Bryllup paa Koldinghus, skrev Enkedronning Dorothea til sin Datter, Kurfyrstinde Anna i Sachsen, for at bede hende om Bistand. Hun svigtede ikke, men sendte den lange Vej færdige Skueretter af Sukker og Voks herop, især prægtige Landskaber med Springvande i.[2]

Hvor smukke disse end har været, kunde de dog sikkert ikke maale sig med dem, der udførtes til Frederik den Andens Kroningsgilde 1572. Om disse synger Digteren:

Man bar og stateligt Skovessen ind,
Derpaa var lagt stor Flid og Vind.
Af Voks var de beredte saa skønne,
En Part som Træer og Urter grønne,
En Part som Fugle og levende Dyr,
Af dem laa somme under Træ paa Lur,
Og somme med Kunst var gjorte ret saa,
At de omkring kunde løbe og gaa.[3]

Vi véd desværre ikke, hvem der var Mestre for disse Kunstværker, om Indfødte eller Fremmede. Men vist er det, at det blev Indfødte, der kom til at udføre alle de storartede Arbejder, da i Aaret 1590 Kong Jacob af Skotland og Hertug Julius af Brunswig, hver gift med en dansk Prinsesse, festligt skulde underholdes paa Kronborg. Fire Malere og en Svend arbejdede i lange Tider paa Malingen og Forgyldningen, og en Snedker i København fik ikke ubetydelig Betaling alene for de til Skueretterne anvendte Træstativer og Stilladser. Mod saadanne Værker var de kongelige Skueretter, der brugtes paa Dronningborg ved Jørgen Worms Bryllup, paa Kronborg ved Ditlev Holcks og ved Morten Venstremands Bryllup, ja selv ved Forleningshøjtideligehederne i Odense og under Christian den Fjerdes Ophold i Oslo 1591, vistnok for intet at regne, om saa end her forskellige Provins-Kunstnere trofast havde arbejdet paa hvert Stykke Uger igennem med Svend og Dreng.[4]

Noget endnu mere storartet blev dog ydet, da Christian den Fjerde Aar 1634 fejrede sin ældste Søns Bryllup og lod Bordet være besat med tre prægtige Skueretter, forestillende Dianas Jagt, Venus o. s. v., og saa — man mærker Overforfinelsen — ved hver ny Anretning lod disse fjærne og ombytte med

andre endnu kosteligere.[1] Ovenpaa sligt var der intet videre Skridt muligt end det, som ogsaa skete 1643: helt at forbyde dem.

Skueretterne var ganske vist for største Delen dannede af Gibs, Voks og Sukker, dog stod de ofte deres Prøve ikke blot for Synet, men for Smagen tillige. I «Skog-etzerne» ved en Fest hos Erik den Fjortende Aar 1561 véd vi saaledes, at Kunstneren, Mester Povl, havde vidst at anbringe ikke mindre end 1 ℔ Annis Konfekt, 7 ℔ Figner, 8 ℔ Svesker og et helt Fad Oliven.[2] Noget lignende maa have været Tilfældet i Danmark, i det mindste skelnes der oftere i samme Skueret mellem den egentlige Skov-essen og saa Mund-essen. Omvendt udgik der fra Skueretterne en blændende Glans, der lod sig spore ogsaa paa de spiselige Sager. Ved Festerne paa Kronborg 1590 og oftere[3] hører vi, at de nærmeste Postejer og Marzipansager alle ligeledes var forgyldte.

7.

Anretningen og selve Maaltidet tog sig naturligvis højst forskelligt ud alt efter de forskellige ydre Vilkaar. Hvor Evnen til at give Maaltidet et lidt festligt Præg ikke helt svigtede, fandtes der dog mange Smaatræk, der afveg fra senere Tids Skik, men dengang var fælles for Høje og Lave. Som rimeligt var, viste disse Træk sig dog tydeligst hos de ypperst Stillede. Vi skal derfor især dvæle ved, hvorledes Anretningen hos saadanne foregik.

Naar Gæsterne var samlede, men førend man endnu var gaaet til Bords, foretoges Haandvadskningen. Som før omtalt var dette en ældgammel Skik, svarende til Fortids Forhold og langt fra moden til Afskaffelse, saa længe man endnu spiste uden, Gaffel og ikke turde gøre Regning paa, at man havde vadsket sig om Morgenen. Indførelsen af Servietter begyndte dog at slappe Skikken, som ogsaa vistnok altid mere havde været en Æresbevisning mod fornemmere Gæster, end egentlig en Forpligtelse for alle. Aar 1568 kunde det derfor ogsaa skrives:

Rent Vand og Haandklæde lad være til Rede,
Om nogen sig enten vil to eller tørre,
Som Sæd haver været i Landet førre.[4]

Hos de højere Stillede og især ved Hoffet holdt Skikken sig dog uforandret. Her havdes nøjagtige Regler for, hvad enhver skulde foretage sig under Ceremonien. Ved Christiern den Andens Hof skulde saaledes Mundskænken give Befaling til at bringe Vandet ind, Forskæreren holde Vandbækkenet, og «Tindrageren» holde Haandklædet, med mindre der var nogen Rigsraad eller anden Rangsperson tilstede, thi i saa Fald skulde denne række Kongen det og atter tage imod det, naar det var brugt.[1] Et ganske lignende Ceremoniel omtales i Rumpolts Kogebog af 1581[2] og har vel altsaa været almindeligt i Tyskland. Endnu langt ind i det følgende Aarhundrede brugtes Haandvadsk ved Hofferne i Norden. En engelsk Gesandt beretter Aar 1632, hvorledes Hertugen af Gottorp viste ham udsøgt Høflighed ved at lade ham vadske sig først.[3] Ved den store Fest, som Christian den Fjerde gav Aar 1634, da hans ældste Søn blev formælet, havde Kongens Kansler Befaling til at holde Haandklædet for den kejserlige Gesandt, Rigsmarsken for den franske, og Rigsadmiralen for den polske.[4] Om en lidt senere Festlighed i Sverige berettes, hvorledes Johan Oxenstjerne, skønt selv Gæst, viste et fremmed Sendebud Ære ved at række ham Haandklædet.[5]

Endnu paa denne Tid var det Skik i Danmark ogsaa ved Ankomst at byde Vand til Haandvadsk og derpaa Vin eller Øl til Velkomst. En fransk Udsending fortæller, at da han kom til Helsingør, modtoges han med Vadskebækken og Gydekande og to Sølvkander med Vin og Øl. Den lille Fyr, der bød ham det, syntes at undre sig over, at han ikke drak, nikkede derfor gemytligt til ham, tog sig selv først en god Slurk og rakte ham det derpaa paany. «Jeg laster ikke fremmed Sæd, men omtaler den blot», bemærker den franske Rejsende i sin Dagbog.[6]

De til Haandvadsk brugelige Fade vare enten de gammeldags «Molluger» (af det oldnordiske: «mund» Haand og «laug» Vadsk), eller de større og mere moderne Haandfade og Haandbækkener. Hos meget velstaaende var de naturligvis af Sølv eller endog forgyldte. For ikke at forveksles med dybe Fade i Almindelighed, vare de stundom forsynede med en lille Hane, eller som Datiden kaldte det «Pibe» paa Siden, til at lade Vandet løbe ud af.[7]

Et fælles Særkende for Datiden var, at Opvartningen saa vidt muligt besørgedes af Drenge eller Ynglinge. Ved Hoffet var det adelige «Smaasvende og Drenge», en senere Tids Pager, der bar Mad og tjente for Borde.[8] Rundt om paa Herregaardene

var det en lignende Besætning, ofte Slægtninge af Husherren, der selv maaske havde Gaard og Gods i Vente, men som alle maatte følge Tidens Skik og tjene sig op fra neden, staa sultne med det store Tinfad bag den Plads, hvorpaa de selv en Gang skulde sidde og tage for sig. Hos Borger- og Almuestanden var det enten Husets egne opvoksende Sønner, som benyttedes, eller hvor saadanne ikke fandtes, fremmede Skolebørn, der saa bag efter som Løn fik Lov at nyde Levningerne. Derfor indeholder ogsaa alle Datidens Bøger om Børnepligter nøjagtige Regler for, hvorledes Drenge skal opføre sig som Opvartere.[1] Fattige Disciple i Skolernes øverste Klasser havde ofte ad denne Vej en Art Levebrød. Især naar de drev det til at blive «Davidsdegne», der med deres «David» — vistnok et Slags Fritegn til Tiggeri[2] — havde Ret til at gaa rundt og synge, og samtidigt bleve Løbedegne i de nærmeste Landsogne, kunde de nogenlunde slaa sig igennem, indtil de fik en fastere Ansættelse. Et andet Spørgsmaal var det derimod, om denne Uddannelse, der medførte saa tidlig og blandet Menneskekundskab, i og for sig kunde kaldes heldig. Vordende Præster maatte ofte her, naar de tjente for Borde ved Gilder, deltage i og stundom føre an til den drøjeste Spas. Man forstaar saa godt, at Landemodet i Fyen 1580 søgte at sætte en Stopper for, at Præster og Degne senere opfriskede slige Ungdomserindringer, og derfor under Straf af Embedsfortabelse forbød dem at optræde som Skaffere selv ved Embedsbrødres Bryllup.[3]

Førend Maaltidet begyndte, blev Bordbønnen fremsagt. Dette udførtes altid af en af de unge Opvartende. Derfor hedder det ogsaa:

Men førend nogen ved Maden monne røre,
Da glem ikke Velsignelse at gøre;
Gudfrygtelig og adstadigt for Bordet at gaa
Med sammenlagte Hænder og aabenhovedet (ɔ: barhovedet) staa.[4]

Paa Prosa udføres Anvisningen nøjere; især paalægges det de unge at staa ret, i første Position, med Hælene samlede, og ikke lade sig friste af Sult til at skotte til Maden istedetfor at holde Øjet hæftet paa Husfaderen.[5]

Bordbønnen var naturligvis ikke ens affattet, men flere forskellige var i Brug. En lød saaledes:

Udi Jesu Navn gaa vi til Bord
At æde og drikke paa hans Ord.
Hannem til Lov og os til Gavn,
Saa æde vi og drikke udi Jesu Navn.

Naar Bordbønnen var læst, kunde i almindelige Hjem Maaltidet begynde. Ikke saa hos Kongen og de aller fornemste. Her skulde først visse Forsigtighedsregler iagttages. Den vigtigste blandt disse var at sikre sig imod, at Maden var forgiftet. Det er betegnende, at de to Konger, under hvem der tydeligt nok næredes størst Frygt i saa Henseende, var Christiern den Anden og Erik den Fjortende. Ifølge Christiern den Andens Befaling skulde først Køgemesteren passe paa, at der ikke tilstedtes «Nogen at komme ind i Stegerset over min Herres Gryder, for mange Sagers Skyld».[1] Dernæst skulde hver Dreng eller Smaasvend, saa saare han havde baaret et Fad frem til Bordet, straks løfte Laaget af og kredense det og derpaa lægge Laaget paa igen.[2] Endelig skulde i sidste Øjeblik, naar Kongen ønskede sig noget af hvad der stod paa Bordet, Forskæreren først kredense dette «for Forgift, saa at Kongen bliver vel derfor forvaret».[3] Lignende Forsigtighed iagttoges af Erik den Fjortende. Brødet til Kongen skulde saaledes først kredenses af Bageren, førend det indlagdes i Brødkamret. Naar Bordet dækkedes, skulde atter Brødsvenden i Forskærerens Paasyn smage baade paa Brød og Smør, og endelig skulde Forskæreren i Kongens Paasyn gøre det samme, førend Maaltidet turde begyndes.[4]

Ifølge Anvisningen i Mester Rumpolts Kogebog var derimod Kredensningen temmelig intetsigende. Den bestod blot i, at Forskæreren stak et lille Stykke Brød paa Spidsen af Forskærerkniven, lod dette røre en for en ved alle de fremsatte Retter og spiste det derpaa.[5]

De to vigtigste blandt de Opvartende vare Forskæreren og Mundskænken.

Benævnelsen «Forskærer» brugtes ikke den Gang, han kaldtes undertiden, men sjældnere, «Forsnider», i Reglen derimod «Bisser».

Der udkrævedes mange Egenskaber for at kunne gøre Fyldest i denne Stilling. En Bisser maatte hverken være for gammel eller for ung, han skulde være af Adel, have en let og sikker Haand og først og fremmest megen Øvelse. Det var slet ikke gjort med, hvad Christiern den Andens Hofordning bød ham:

«at gange til Bordet med Reverentie og neje, endog min Herre er ikke der tilstede».[1] Heller ikke det senere, større Skrift om denne Sag, «den valske Forsnider» berørte endnu Hovedpunktet, naar den lærte: «Gak med smukt, geradt Liv og venligt Ansigt til Bordet, kys Hænderne, gør en Reverents, sæt det forehavende Stykke i sit Fad for Dig, fat de dertil behørige Knive, og forret de sædvanlige Ceremonier, idet Du saasom snoer Kniven og Gaffelen omkring i et Korses Form, hvilket man vel kan kalde Forskærerens Fægter-Ophævelse; samme Ceremoni skal gentages, naar Du lægger Kniven og Gaffelen ned igen».[2] Det vanskelige kom først, naar Bisseren derpaa skulde tage hele Stegen, Fuglen, Skinken, eller hvad det nu var, paa Gaffelen med venstre Haand og holde den oppe, medens han med højre i lette Snit afskar Stykkerne. Intet Under, at begge de to Bøger, der efter Midten af det følgende Aarhundrede udgaves i København herom: den ovennævnte «Valske Forsnider» og Neues Tranchier-Büchlein, begge bestemt tilraadede først at øve sig paa dyreformede Træklodser.

Det sidste Skrift, der er udstyret med Kobbere, giver maaske det bedste Indblik i den Vægt, som Datiden tillagde hele denne Sag. I Fortalen meddeler nemlig Forfatteren, at da han, efter at have erhvervet sig betydelig Øvelse ved adskillige Hoffer, en Gang opholdt sig ved Universitetet i Jena, anmodede de Hrr. Studiosi ham om at holde et «collegium trenchitorium», hvilket han mente ikke at burde undslaa sig for; og da han senere vilde forlade Jena, opfordrede man ham til at «udgive sin Videnskab».[3]

Stilledes der saa store Krav, vil det forstaas, at en rigtig flink Bisser var noget sjældent. Et Par fortrolige Breve vekslede mellem Enkedronning Dorothea og hendes Datter, Kurfyrstinde Anna, giver os Oplysninger i saa Henseende. Det var Prins Hans' Bryllup, der forestod, og Moderen havde, som vi vide, udbedt sig fra Sachsen baade Skueretter og alskens Konfekt, Ønsker, der fuldt ud bleve opfyldte. Kun ét blev ikke opfyldt, det var det, der gik ud paa at «sende nogle Adelsmænd med op, der kunde skære for ved Brylluppet». Hertil svarede Kurfyrstinde Anna: «Det forholder sig med dem fra Meissen ganske som Eders Naade klager over med Hensyn til Holstenerne, at kun faa unge Mennesker af Adelen mere ret lægge sig efter at skære for. Og selv om man kan finde enkelte, der gøre det nogen-

lunde, saa ere disse hovmodige og storagtige, af det lidet de kan. Men sendte jeg nu Eders Naade uvillige og udygtige Folk, saa vilde Eders Naade ikke være tjent dermed, og mig vilde det geraade til Skam og Ærgrelse; derfor beder jeg datterligt, at Eders Naade vil heri have mig undskyldt».[1]

Medens der af Bisseren krævedes baade Anstand og Færdighed, var det egentlig kun det første, hvorpaa det kom an for Mundskænkens Vedkommende. Mester Rumpolt betegner hans Pligter saaledes: «En Mundskænk har det vigtigste Hverv af alle. Han skal have fine, adelige, subtile og hvide Hænder, og paa den ene Finger en smuk Guldring med en kostelig, lysende Sten. Naar han vil give sin Herre at drikke, skal han løfte Bægeret med Laaget paa i Vejret, holde det foran sig med lige, fin, mønsterværdig, sirlig og standhaftig Arm og se glad, friskt og vakkert op»,[2] Det var egentlig det samme, der udtryktes, blot i en lidt simplere Form, naar det paa dansk hed, at han skulde have spist i Forvejen, møde vadsket og maatte ikke have Vorter paa Hænderne.

Den eneste Kunstfærdighed, der krævedes af Mundskænken, var den, som ogsaa andre hyppigt havde Anvendelse for: at kunne kredense et Bæger saaledes, at der, idet han skænkede i det løse Laag, ikke spildtes noget fra Laaget atter ned i Bægeret.[3]

Et Maaltid kunde vare overordentlig længe. Man havde Eksempler paa, at det kunde trække ud i seks Timer og længere.[4] Stemningen ved det skiftede derfor naturligt efter de forskellige Tidspunkter. Meget kunde gaa an paa Slutningen, som ikke sømmede sig ved Begyndelsen. De Regler for god Tone, som vi endnu har opbevarede, fandt da vistnok særlig deres Anvendelse ved Maaltidets Begyndelse; Slutningen synes, i det mindste ved Fester, altid at have været noget regelløs.

Blandt disse Regler lader der sig udskille et dobbelt Sæt, nogle der laa under, andre der laa over Nutidens Sømmeligheds-begreb. Til de første hører alle disse Forbud mod at møde snavset, slaa Knokler i Hovedet paa hinanden — dette maatte endog gentages saa sent som i Hertug Hans Adolph af Pløens Hofordning af 1687[5] — slaas, bande, vælte Drikkekander o. s. v. o. s. v.

Medens vi paa Forhaand kan gætte os til de fleste af disse, gælder dette ikke om den anden Art. Hertil hører i første Række den Regel, at man, naar noget bliver En budt, altid skal begynde med at svare: Nej Tak! I sin allersirligste Form udtrykkes dette i Skriftet: «Alle kristelige og dyderige Jomfruers Ærekrands», hvori det hedder: «Naar noget Godt bliver lagt høviske Jomfruer for, skulle de først med Tugt forsage det; men nødes de ydermere, da skulle de tugtelig med en Kniv skære lidt deraf; det andet skulle de lægge fra dem igen eller ogsaa for den, der sidder næst hos dem, om det er en Kvindesperson og deres Jævnlige».[1] Den samme Regel gentages under forskellige Former for Skolebørn — «sig svagt: Nej Tak! naar man byder Dig, hvad Du ønsker»,[2] — og det er samme Regel, hvis Eftervirkninger den Dag i Dag endnu tydeligt kan spores hos Nordens Landalmue. «Ældre Folk», siger Eilert Sundt om Bønderne i Norge, «holde Haanden imod en Gang eller to, naar der bydes dem noget. Yngre Folk derimod, som ikke længere holde sig saa ganske til de ældre Tiders Skik, ere ikke fuldt saa «vare» [hensynsfulde] af sig. Men selv disse begynde dog ikke at spise øjeblikkeligt».[3]

Hvad det Raad angik at lægge en Del af, hvad der var budt En, for sin Nabo, maatte man dog være varlig. Det gentages ganske vist oftere f. Eks.:

Lægges for Dig det kræsen monne være,
Byd ham det selv med lige Ære.
Vil han endelig Du skal det have,
Annam det og tak ham for sin Gave.
Skær lidt deraf, vær ej sen,
Læg for din Nabo, hvad du haver igen!

Men der tilføjes følgende højst nødvendige Forsigtigheds-Regel:

Du skal for ingen lægge eller skære,
Som i nogen ypper Stat (højere Stand) monne være,
Thi Du kan derfor Utak faa,
Endog Du gør det i en Mening go.[4]

Selv de skønneste Regler kunne imidlertid misbruges. Det er sligt, der sigtes til, naar det forbydes Børn at bide af et Stykke og, saafremt det ikke behager dem, atter at tage det ud

af Munden og, under Paaskud af at det er lækkert, anbringe det paa Naboens Plads.[1]

Lige saa upassende som det var at sige: Ja Tak! naar der bødes En, hvad man ønskede, ligesaa upassende var det at svare Nej Tak! naar der bødes En, hvad man ikke ønskede. I saa Fald skulde man give et forblommet eller spøgefuldt undvigende Svar f. Eks. naar det var en Dreng, der bød En, sige til ham: «Du skal faa Svar, naar Du bliver voksen»[2] eller lignende. Med Drikke var det langt lettere at svare nej, thi:

Er det saa, Dig tørster ikke.
Hold til Munden, lad som Du monne drikke.[3]

Foruden disse anvendtes en Del Høfligheds- og Omhyggeligheds-Udtryk, som nu ere gaaede af Brug.

Deres Hovedindhold var Ønske om Sundhed og Forsikring om Venskab. Et betydeligt Afløb fik de naturligvis gennem Skaaldrikningen. Et Venskabstegn, som desforuden hyppigt brugtes, var Haandsrækning. Fremmede, der gæstede Norden, udtaler deres Forbavselse over de talrige Haandtryk og Velsignelser, som her veksledes. Naar man kom; naar Kanden gik rundt; naar Maaltidet var til Ende; ved enhver Lejlighed greb alle hverandres Haand, rystede den og sagde: Velkommen! Velbekomme! signe Gud! eller Lignende, ja om saa En kun et Øjeblik forlod Bordet, kom ved hans Genindtræden alle ham i Møde med udstrakt Haand for at ønske ham Velkommen.[4] Hvor Stemningen var mere løftet, holdt man sig ikke blot til Haandsrækning, men gik videre til Omfavnelser. En Udlænding beskriver en Fest hos Christian den Fjerde saaledes: «I dette Land drikke ikke alene de, der sidde ved Bordet, men ogsaa Tilskuerne drikke paa hinandens Sundhed og opmuntre hinanden til at drikke. De omfavne derhos hinanden og forsikre hinanden vekselvis om deres Venskab, hvilket i Forening med Klangen af Trompeter og Fløjter gør en ikke ringe Støj».[5]

Retternes Sammenstilling og Anretningens hele Gang afveg betydeligt fra Nutidens. Det synes at have været Brug til daglig om ikke just ligefrem at sætte alt ind paa en Gang, saa

dog i det mindste at lade Fadene blive staaende paa Bordet, saa at man tilsidst uhindret af alle Baand kunde skiftevis spise af, hvad man lystede. Ved Fest var dette umuligt alene af Hensyn til Pladsen paa Bordet. Man brugte da at inddele Maaltidet i flere Træfninger, mellem hvilke alt blev borttaget, saa at man kunde begynde helt forfra; hvor det gik overdaadigt til, endog med nye Skueretter og andre Duge.

Hvis vi tør slutte fra franske Forhold, saa var Planen med denne Ordning den, at første Anretning skulde omfatte blot kogte Sager, anden Anretning stegte og tredje Frugt.[1] Denne Tvang paalagde man sig dog ikke i Norden. Ganske vist lod man altid sidste Anretning være Dessert, men for de tidligeres Vedkommende fulgte man i det mindste i Danmark de besynderligste Regler, hvoraf vi blot skulle fremhæve, at der burde begyndes med en solid Steg, derpaa følge Sødsuppe, senere hen midt iblandt Kødretter en Kage, og det solidere Maaltid afsluttes med Fisk. Derimod overskred man, saa vidt vides, aldrig i Norden saaledes som i Frankrig under Henrik den Tredie de tre Anretninger; selv ved Christian den Fjerdes mest storartede Fester var der altid kun tre Opbæringer eller «Sæt» som det i Datidens Kunstsprog kaldtes.

Man vilde meget misforstaa Forholdet, hvis man anslog disse tre «Sæt» til at svare til tre Retter i Nutiden, kun med den Forskel, at der dengang var givet noget friere Valg for at ramme enhvers Smag. Herimod stred baade Retternes Uensartethed indenfor hvert enkelt Sæt, den Omhyggelighed, hvormed Retterne bleve numererede og endelig den lange Tid, der blev anvendt til ethvert Sæt. Ved den kongelige Bryllupsmiddag i København 1634 var man to Timer om hvert Sæt, ved en kongelig Middag et Par Aar tidligere, om hvilken vi tilfældigt vide Besked, havde man været henved tre Timer om hvert Sæt, idet man sad til Bords fra Klokken 11 Formiddag til henimod Aften.[2] Meningen var aabenbart, at hver enkelt Ret, hvoraf de tre Sæt bestod, skulde nydes af enhver Gæst og helst i den Rækkefølge, hvori de var angivne. Hermed stemmer ogsaa, at man ikke i Norden indlod sig paa Overdrivelser hvad Retternes Antal angik. En Middag som den, det berømte Handelshus, Brødrene Fugger, i Augsburg under Rigsdagen 1582 gav for Kejseren og de tyske Fyrster, om hvilken Rygtet meldte, at den havde bestaaet af ikke mindre end 247 Retter,[3] en saadan Middag vilde efter nor-

diske Begreber have krævet mindst et Døgn for at spises til Ende. Vel vidste Rygtet ogsaa i Norden at melde om umaadelige Tal paa Retter, saaledes skulde f. Eks. Christian den Fjerdes ældste Søn Aar 1638 paa Nykøbing Slot have givet en Middag paa 120 Retter for en af sin Faders Embedsmænd.[1] Men denne Beretnings Paalidelighed afkræftes betydeligt ved, at man ellers aldrig i Norden, selv ikke ved de største, kongelige Fester, hører Tale om mere end 12—15 Retter i hvert Sæt, altsaa ikke over ialt 50 Retter.

Om Sammenstillingen af disse Retter faar man det bedste Begreb ved nærmere at betragte Spisesedlen for Maaltider, som virkelig er blevne holdte. Vi besidder ingen Optegnelser herom for Nordens Vedkommende fra det 16de Aarhundrede; derimod har vi fra den første Tredjedel af det følgende Aarhundrede Meddelelser om, baade hvad der i Danmark er blevet trakteret med ved adskillige private Festligheder, og hvad Gustav Adolf Aar 1623 en Uge igennem daglig har nydt til Middag og til Aften. Der er ingen Grund til at antage, at disse Maaltider har afveget væsentligt fra tilsvarende i det 16de Aarhundrede. At de, dengang de holdtes, ikke har været enestaaende men svaret til Skik og Brug, fremgaar af, at Optegnelserne øjensynligt er foretagne af husmoderlige Grunde for at benyttes en anden Gang ved lignende Lejlighed. Vi skal anføre et Par af dem.

Ved den Middag, som gaves ved «Kanslerens Piges Bryllup i København» og som altsaa Kansleren selv — hvem dette nu monne have været — har bekostet, gaves der følgende Retter:

1. Raadyrsteg — 2. Kirsebærsuppe — 3. Hønsepostej — 4. Karper — 5. Krumbakkelser — 6. Et Stykke sprængt Oksekød med Kødpølse paa «og saa med Ister». [Medisterpølse?] — 7. Kalvesteg — 8. Gjedde — 9. Lammekød — 10. Mandelkés — 11. Tærte — 12. Negenaugen — 13. Grissesteg — 14. Østers — 15. Gaasekraaser — 16. Krebs — 17. Rav og Rækling — 18. Bakkelse.[2]

Ved «Karen Brahes Barsel i Odense» 1637 fik man om Søndagen til 1ste Sæt: Dyresteg med Ribssaft — Suppe — Gjedde med Roer — Hønsepostej — Gaasesteg med Agurker — Karper — Sukkerbrød — Peberrods Kød. Til andet Sæt: Lammesteg med Rødbeder — Krebs — Mandelkés — en Tærte.

Den Mad, som «kom paa Kongens Bord til Axel Juels og Jomfru Lisbeth Friis' Bryllup» 1635, var følgende: Første Sæt:

1. Kalvesteg — 2. Pomeranssuppe — 3. Lammesteg — 4. fersk Fisk — 5. Kogte Kapuner — 6. Marsipan — 7. Salt Oksekød, kogt med Peberrod og Korender — 8. Krebs — 9. stegte Fjerhaner — 10. Kirsebærtærte. Som «Bifade» til dette Sæt anrettedes 1. stegte Kyllinger fyldte med Æbler og Rosiner og med klaret Smør under, med mosede Æbler i — 2. Østers.

Andet Sæt bestod af 1. Dyresteg — 2. Stenbidere — 3. Duepostej — 4. Kapuner — 5. Kalvekød — 6. Hakkepostej (?) — 7. Sukat-Tærte — 8. Rav og Rækling — 9. Bedesteg — 10. fersk Fisk. — Som Bifade til dette Sæt anrettedes stegt, ræset Laks og Hane (?)-Postej. Desserten anføres ikke.

I Gustav Adolfs Maaltider lader der sig paavise et fælles gennemgaaende Præg, idet de alle begynder med et meget solidt Underlag af forskellige Stege, derpaa gennem et Par lettere Retter gaa over til kogte Kødspiser, saa til Fisk og endelig til forskellige Postejer, hvorefter det hele afsluttes med en eller to Slags Kager.

Den 12te Februar 1623 f. Eks. bestod Middagen af følgende Retter: Oksesteg, Faaresteg, Kalvesteg, stegte Jærper, Gæs, Harer, Høns og Urhøns. Saa hvilede man lidt ud ved at nyde Oliven, Kaperssuppe og Slaaen tillavet med Vin. Men saa tog man atter fat paa en frisk med Ærter og Flæsk, Høns med Kraftsuppe, Oksekød med Suppe, surt Oksekød, hvidt Oksekød, Faarekød med Rosiner, Faarekød med Rosmarin, Gaasekød med Safran, Harekød med brændt Flæsk, og sort Elsdyrskød. Atter kom Oliven, men denne Gang for at indlede Fiskeretterne: Fersk Gjedde med Flæsk, fersk Gjedde med Saltvand, Østers med Smør, Bergfisk med Løg og salt Laks. Derpaa fulgte Postejerne, nemlig Urhanepostej og Faarekødpostej og sluttelig Sukkertærte og Stenkager.[1] Medens Rækkefølgen i de danske Maaltider er fuldstændig vild efter Nutidsbegreber, minder Gustav Adolfs om fransk Køkken blot taget i modsat Orden: Steg, kogt Kød, Fisk, Postej.

Over Slutningen af enhver festlig Middag hvilede der et taaget Skær. Ifølge Reglerne skulde Maaltidet sluttes, som det var begyndt, med Haandvadsk:

Hent Vand og Haandklæde som førre,
Om Nogen sig vil toe eller tørre.
Tør Dig efter Kød og to efter Fisk!
Saa gaar Du ren fra Bord og Disk.

Og med Bordbøn som f. Eks.:

Udi Jesu Navn saa have vi ædt,
Af Mad og Øl saa ere vi mæt.
Herre Gud give os deraf Gavn,
At love og prise Dit hellige Navn![1]

Men sligt kunde undertiden gaa i Glemme; og man forstaar derfor den Bestemmelse i Enkehertuginde Christine af Holstens Hofordning af 1588, at Marsken skulde slaa tre Gange i Bordet med en Stok for at minde Hoffolkene om at bede og takke Gud.[2]

En Bestemmelse, som især ved det svenske Hof oftere maatte gentages, var, at naar Maaltidet var til Ende og Kongen eller Hertugen forlod Salen, skulde straks alle gøre det samme, og Salen staa tom i halvanden Time.[3] Denne Bestemmelse var naturligvis truffen, for at ikke Konfektskaalenes, Fadenes og Kandernes Indhold skulde faa Fødder at gaa paa. Men dette, at Tæppet saaledes skulde gaa helt ned, stemmede iøvrigt ogsaa vel med det heles Tarv.[4]

8.

Et sidste Spørgsmaal, som naturligt paatrænger sig, er: Hvorledes bekom denne Levemaade Datiden? Besvarelsen af dette Spørgsmaal er af ganske særlig Interesse, thi herigennem vil vi kunne gøre Prøve paa vor hele Opfattelses Rigtighed. Det er jo klart, at hvis vi har haft Ret i at betegne Tidens Levemaade som et Udslag af voldsom Umaadelighed, saa maa dette vise sig i de Følger, som selve denne Levemaade medførte.

Den første og mest umiddelbare Følge maatte blive, at hver Enkelt, overfyldt med Mad og stærk Drik, blev beruset og nødtes til hurtigt at afgive den altfor overflødige Føde.

Vi har allerede tidligere ved Betragtningen af Brændevinens Virkninger omtalt, hvorledes Nydelsen af denne Drik forflyttede Beruselsens Tidspunkt til før Middag. I denne Sammenhæng, hvor det gælder om at se, hvorvidt Drukkenskab virkelig var et fælles Særkende for Tiden, maa vi imidlertid betragte Sagen

nærmere fra forskellige Sider. Vi vil søge at maale Tidens Tilbøjelighed ved at undersøge Tilstanden ved visse, særlige Lejligheder, fremdeles hos de forskellige Stænder, de forskellige Aldere og hvert Køn for sig.

Der gives tre Lejligheder, ved hvilke det falder unaturligt at møde beruset: for Retten, naar Ens eget Velfærd staar paa Spil; i Kirken ved Gudstjeneste; og ved Dødslejet, hvor Ens Slægtning eller Ven er bortkaldt.

Hvad det første Tilfælde angaar, saa har vi allerede sét, hvorledes baade Helsingørs og Randers Tingbøger indeholder en Mængde Eksempler paa, at den indstævnte Part mødte beruset for Retten. Der er ingen Grund til at antage, at Tilstanden har været synderligt værre i disse Byer end i andre. Ligeledes har vi sét, at Regeringen nødtes til at henlægge Tiden for Landstingets Afholdelse til om Morgenen, om Sommeren Kl. 7, om Vinteren Kl. 8, for om muligt at hindre Parterne i at møde berusede.

Om Forholdene under Gudstjenesten vidner noksom de tidligere omtalte utallige Bøder for at komme drukken i Kirken, spy i Kirken, gaa beruset til Alters o. s. v. o. s. v.

Som bekendt foregik Begravelser dengang i Reglen fra Hjemmet, og ofte endnu paa katolsk Vis meget hurtigt efter Dødsfaldet. Det stemmede med Tidens Sæder, at man efter Begravelsen holdt en storartet Fest, hvor det gik meget overdaadigt og muntert til. Men stridende mod al naturlig Følelse skulde det synes at være, om Slægt og Venner, med den Afdøde endnu i Huset, begyndte Dagen med at holde Gilde og beruse sig. Ikke desto mindre maatte sligt Aar 1576 udtrykkeligt forbydes den danske Adel, fordi, som det hedder: «en stor Part af Folket kommer drukne og fulde til Kirken og forholde sig fast uskikkeligt med Bulder og Skrig, hvormed undertiden Gudstjenesten saa forhindres, at Præsterne med stor Nød kunne fuldgøre deres Tjeneste».[1]

Vi skulle dernæst undersøge Tilstanden hos de enkelte Stænder. Hvad først Kongerne angaar, saa var Frederik den Anden og Christian den Fjerde begge meget hyppigt berusede. Aar 1560 styrtede Frederik den Anden i Vandet med sin Hest, da han beruset skulde ride over Slotsbroen, og reddedes kun med stor Livsfare. Et Par Aar efter slog han i en Rus ved Søsterens Bryllup en af Gæsterne, Johan Albert af Mecklenborg,

paa Øret, og kun med Vanskelighed lykkedes det det øvrige Selskab at faa skilt de kæmpende ad.[1] Ikke uden Grund begynder Visen om hans Tog til Ditmarsken saaledes:

Kong Frederik han sidder paa Koldinghus,
Med Riddere og Svende han drikker god Rus.

I Brevene fra Enkedronning Dorothea og hans Søster, Kurfyrstinde Anna, udgør Opfordringer til at holde Maade med den overstadige Drik et oftere tilbagevendende Omkvæd,[2] og Ligprædikenerne over ham udtale meget uforbeholdent, hvad vi ogsaa andetsteds fra kunne slutte, at Drik voldte hans Død. «Mange mener» — hedder det i Anders Sørensen Vedels Tale — «at dersom Hans Naade kunde haft Lov for fremmede Fyrsters og Legaters og andre sine gode Mænds daglige Omgængelse til at holde sig fra den almindelige, skadelige Drik, som nu over Alverden iblandt Fyrster, Adel og Menigmand altfor gængs er, da synes det for menneskelige Øjne og Tanker, at Hans Naade kunde have levet mangen god Dag længere».[3]

Om Christian den Fjerde har vi allerede hørt, hvorledes han ved slige Lejligheder slog Ruderne ud. Om Opholdet i Bergen 1599 beretter en af Deltagerne, at den 30te Juni maatte de hvile ud, efterdi de da fra den 22de til den 29de, altsaa 8 Dage i Rad havde gaaet i en stadig Rus, «saa at Naturen tilsidst nægtede sin Tjeneste, og det ikke var os muligt at drikke mere».[4] Esge Brock, der har ført en nøjagtig Dagbog og med et Kors betegnet, hver Gang han har været drukken, ligesom han stundom ved at fordoble Korsenes Antal har søgt at udtrykke Rusens Størrelse, beskriver Christian den Fjerdes senere Ophold i Bergen Aar 1604 saaledes: Den 16de Juli gik vi paa Raadstuen med kgl. Majestæt, Sager at forhøre. Samme Dag var kgl. Maj. og vi andre Lensmandens Gæst. (Et Kors) — Den 17de var kgl. Maj. og vi andre Bispens Gæster (Et Kors). Væddede jeg med kgl. Maj. (3 Kors) — Den 18de var vi kgl. Majs. Gæster. (3 Kors) — Den 20de var kgl. Maj. og vi andre Borgemestres og Raads Gæster. (Et Kors). Siden samme Aften kom vi udi Byen og var baade til Jørgen Fris's og til Mogens Gjø's. (4 Kors samt et: Vorherre bevares!) — Den 22de havde kgl. Maj. den norske Adel, Fruer og Jomfruer o. s. v. til Gæst. (2 Kors).

Af fire Dage i Aaret 1609, paa hvilke Christian den Fjerde

ning; først og fremmest alle usammensatte Ord, dernæst ogsaa Sammensætningerne i det Omfang, som er nødvendigt;

3) de vigtigste i det 19de Aarhundrede ny opkomne Ord vil blive optagne, deriblandt en Del tekniske og faglige Ord;
4) helt forældede Ord udelades; dog tages tilbørligt Hensyn, ogsaa i Ordtydningen, til ældre Forfattere, hvis Værker endnu læses eller kendes af Almenheden;
5) af fremmede Ord vil kun saadanne, som benyttes Mand og Mand imellem, blive optagne; for de øvriges Vedkommende maa henvises til Fremmedordbøgerne;
6) Kildesteder af Forfattere vil kun undtagelsesvis blive anførte, da Rummet og Bogens Plan ikke tilsteder det; men Ordenes Betydning eller Betydninger, de forskellige Forbindelser, hvori de bruges, og de Vendinger og Talemaader, hvori de indgaar, vil saavidt gørligt, blive fuldstændigt meddelte.

Trykte Kilder.

De trykte Kilder, Forfatterne har øst af, er, foruden Molbechs Ordbog, de ordboglige Arbejder, der er udkomne i det 19de Aarhundrede efter Molbech, bl. a. Sundby og Baruëls dansk-franske Ordbog, Larsens dansk-engelske Ordbog, Kapers dansk-tyske Ordbog. Saabys Dansk Retskrivningsordbog, Lundbecks Retskrivnings- og Fremmedordbog,V. Kristiansen: Bidrag til en Ordbog over Gadesproget og saakaldt daglig Tale, H. Dahls danske Hjælpeordbog, B. T. Dahls Særskrifter om Modersmaalet. Til Hjælp særlig i teknisk og faglig Retning: Nordisk Konversations-Lexikon, Allers Konversations-Lexikon, Salmonsens Konversations-Lexikon, Hagerups Konversations-Lexikon, foruden forskellige Fagordbøger og andre faglige Skrifter. Til Bestemmelse af Ordenes Oprindelse eller Etymologi: E. Jessen: Dansk etymologisk Ordbog, H. Falk og A. Torp: Dansk-norsk etymologisk Ordbog, Meyers Fremmedordbog (7de Udg.), A. Lübbens Mittelniederdeutsches Handwörterbuch, F. Kluge: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, Kapers tysk-danske Ordbog, Mohr & Nissens tysk-danske Ordbog, Fritzner: Ordbog over det gamle norske Sprog, Molbechs Glossarium og Dialektordbog, O. Kalkar: Ordbog over det ældre danske Sprog, H. F. Feilberg: Bidrag til en Ordbog over jyske Almuesmaal, Ivar Aasen: Norsk Ordbog, H. Ross: Norsk Ordbog, K. Knudsen: Unorsk og Norsk, Dalin: Svensk Ordbog, Sundén: Mindre svensk Ordbog.

Skriftlige Kilder.

Foruden disse trykte Kilder har Udgiverne haft til deres Raadighed et stort Materiale af skriftlige Kilder, for en Del tilvejebragte af dem selv. Saaledes ejer Pastor *Hans Dahl* en overordentlig stor Ordsamling, optegnet af ham i Løbet af *henved 50 Aar* og støttet af Kildesteder fra det 19de Aarhundrede, særlig dets sidste Halvdel, og disse meget værdifulde Samlinger suppleres af Cand. mag. *Hammers* gennem 12 Aar foretagne Ordsamlinger med Kildesteder. Fremdeles er benyttet *I. Levins* Samlinger paa det store kgl. Bibliotek samt endelig en af afdøde *Edv. Collin* til Gyldendalske Boghandel skænket Exemplar af Molbechs Ordbog med en Mængde, gennem en lang Aarrække optegnede Tilføjelser.

Værkets Udgivere.

Af de to Hovedudgivere har Cand. philol. *B. T. Dahl* en stor og anerkendt Række af Arbejder over dansk Sprog at se tilbage paa. Ogsaa paa det ordboglige Omraade har han megen praktisk Erfaring. I 1886 udgav han en *Fremmedordbog for Folket*, og desuden har han været Medudgiver af de 3 sidste Udgaver af Meyers store, højt ansete Fremmedordbog. Hans Medudgiver, Cand. mag. *H. Hammer*, har Navn som en af vore dygtige unge Sprogmænd. Med ganske særlig Interesse har han dyrket Studiet af Modersmaalet og dets Forhold til beslægtede Sprog. Resultatet af sine Undersøgelser har han nedlagt i en Række Afhandlinger i forskellige folkelige Tidsskrifter, bl. a. i «Højskolebladet» under Mærket H. H. H.

De nævnte to Herrer bistaas ved Udgivelsen af Pastor emer. *Hans Dahl*, der i mangfoldige Aar med uegennyttig Fædrelandskærlighed og nidkær Samlerflid har øvet et blandt vore Kyndige højt skattet Arbejde for dansk Sprog. I indviede Kredse har man længe vidst, at han, ved sine enestaaende rige Ordsamlinger med Kildesteder fra det 19de Aarhundredes danske Forfattere, sad inde med overordentlig værdifulde Bidrag til Udarbejdelsen af en ny dansk Ordbog.

Ved Fremstillingen af *Dansk Ordbog for Folket*, hvorpaa herved indbydes til Subskription, samarbejder da ældre og ganske ung Videnskab gennem udmærkede Repræsentanter.

Forlagets Opgave har været at foranstalte dette Værk udgivet paa en saadan Maade, at det virkelig kan blive en *Dansk Ordbog for Folket*.

Vi udsender det derfor til en, i Forhold til Udgifterne, enestaaende billig Pris og paa den lettest tilgængelige Maade, nemlig i *ca. 25 Hæfter à 30 Øre*, hvert Hæfte indeholdende 32 dobbeltspaltede Sider i stort Format, paa smukt Papir, med Omslagstegning og Bogstav-Dekorationer af Maleren *Sigurd Olrik*.

Subskription, som er bindende for hele Værket, modtages i alle Boglader, hvor 1ste og 2det Hæfte ligger til Eftersyn.

Gyldendalske Boghandel.

GRÆBES BOGTRYKKERI · KJØBENHAVN.

FOLKEUDGAVE

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

GYLDENDALSKE
BOGHANDELS
• • FORLAG • •

13. HEFTE

50 ØRE

SUBSKRIPTIONSINDBYDELSE

Ca. 25 Hæfter à 30 Øre

DANSK ORDBOG FOR FOLKET

UDGIVET AF

CAND. PHILOL. **B. T. DAHL** OG CAND. MAG. **H. HAMMER**

UNDER MEDVIRKNING AF

PASTOR EMERITUS **HANS DAHL**

I mange Aar har *Molbechs Ordbog,* der i 1859 udkom i 2den Udgave, været udsolgt, og længe har Publikum følt Savnet af en dansk Ordbog, der var let tilgængelig og beregnet for Folk af alle Livsstillinger.

Gyldendalske Boghandel, paa hvis Forlag Molbechs Ordbog udkom, har da ogsaa for adskillige Aar siden planlagt Udgivelsen af en ny tidssvarende dansk Ordbog. Det var fra første Færd Forlagets Ønske, at denne Ordbog skulde være en **Ordbog for Folket,** uden altfor besværligt videnskabeligt Apparat, af et ikke for stort Omfang og til en saa lav Pris, at den kunde vinde Indgang i alle Hjem. Denne Plan faldt nøje sammen med den, som de udmærkede Sprogmænd, der staar som Værkets Udgivere, havde udkastet for deres i lange Tider forberedte Arbejde.

Værkets Plan.

Dansk Ordbog for Folket udarbejdes efter følgende Grundsætninger:

1) Det er denne Ordbogs Formaal at blive *en Genspejling saa tro som muligt af vort nu gængse Tale- og Skriftsprog;*
2) alle de i vort dannede Tale- og Skriftsprog brugte Ord vil, saavidt muligt, blive meddelte, med Angivelse af deres Oprindelse eller Afled

var Esge Brocks Gæst paa Dronningborg, betegnes den første og sidste kun med enkelt Kors, men de to midterste hver med tredobbelt.[1] En lille selskabelig Sammenkomst 1612 beskrives saaledes: «Var Jacob Rosenkrands og jeg Breide Rosenkrandses Gæster, og kom kgl. Maj. derind og havde en god Rus og drak udi tre Timer». Ved den ovenomtalte Fest, hvor Christian den Fjerde udbragte de 35 Skaaler for forskellige Fyrster i Kristenheden, maatte han tilsidst bæres bort i en Stol.[2] En engelsk Gesandt beskriver Kongen saaledes: «Han drikker hver Dag», eller som det et andet Sted udtrykkes: «Han er jævnlig drukken, som han nu var baade Lørdag og Søndag, og som han ligeledes var om Mandagen. Man siger, at det her er Skik at være fuld tre Dage i Rad». Hvor kraftig en Natur Christian den Fjerde i saa Henseende havde, faar man maaske det bedste Begreb om ved at høre, at Morgenen efter, at han beruset var baaren bort ovenpaa de 35 Skaaler, red han allerede ved Solopgang paa Jagt, medens hans Hofmænd først højt op paa Dagen fik sovet Rusen ud.

Hvad Tilstanden hos Adelen angaar, saa skildrer Kongens Livlæge, Cornelius Hamsfort, den saaledes ved det 16de Aarhundredes Midte: «De fleste Danske, især af Adelen, er overordentlig hengivne til Drik og kunne tilbringe Nat og Dag med at tømme Bægere. Især er det dem ikke muligt at holde et Bryllup, Gæstebud eller Gilde, uden at den ene maner den anden saa længe til at drikke og gør selv Besked, indtil de med Tugt at melde spy Øllet igen, og i Tjeneres og Gæsters Nærværelse uden mindste Skam besørge andet under Bordet. Og naar en, halvt eller helt bevidstløs, maa bringes til Sengs, saa vækker dette en uhyre Jubel og giver Anledning til en Skoggerlatter».[3] Denne Skildring er i god Overensstemmelse med, hvad vi ellers vide. Aar 1565 styrtede Jørgen Brahe drukken i Vandet ved København og døde et Par Dage efter.[4] Aar 1576 under Frederik den Andens Besøg i Mecklenborg døde to Adelsmænd pludselig af Drik, idet de drak «Velkommen» med Kongen og Hertug Ulrik.[5] Aar 1580 faldt Josva von Qualen drukken over Rækværket ved Slotsgraven paa Gottorp, blev i Faldet hængende i sin Guldkæde paa en Pæl og døde saaledes,[6] Aar 1590 kom Grev Sten af Slægten Tre Roser ligeledes til Skade under en Rus og døde deraf.[7] o. s. v. o. s. v.

Om Rus flere Dage i Rad har vi allerede anført, hvorledes

Christian den Fjerde og hans Følge ovenpaa den ensformige Fart norden om Norge tog Erstatning i Bergen og var berusede otte samfulde Dage igennem. At dette ikke var noget helt enestaaende, kan ses af, at f. Eks. Esge Brock i April 1604 var beruset fra den 11te til den 14de, og fra den 22de til den 25de, hver Gang altsaa fire Dage i Rad.[1] En Beretning, der giver godt Indblik i Forholdene, er Beskrivelsen af en Franskmands Afskedsvisit Aar 1637 hos Christian Ulrik Gyldenløve, Henrik Bjelke og Josias Ranzau. Den lyder saaledes: «Da jeg den Dag, jeg afrejste, gik hen for at tage Afsked med dem, fandt jeg straks i en stor Stue ti eller tolv Legemer udstrakte paa Gulvet. Efter at være skreden over disse, saa godt det var muligt, kom jeg ind i et Værelse for Enden af Stuen, hvor jeg saa Hr. Christian Ulrik og Hr. Bjelke med andre af deres Selskab ligeledes udstrakte paa Gulvet. Da jeg imidlertid saa dem begravede i Søvn og Vin, trak jeg mig atter tilbage, uden at nogen blev mig vaer».[2]

Om Præsternes Drikfældighed giver Bispernes og Regeringens Udtalelser et tydeligt Begreb. Aar 1566 klager saaledes Sjællands Bisp paa Landemodet i Roskilde over «at Præsterne holdt Nattesvir med Bønder og Borgere, Hofmænd og Adelsmænd». Nogle Aar efter, Aar 1579, sendtes følgende Kongebrev til Landets Bisper: «Vi forfare, at mangensteds findes stor Brøst hos Provster og Præster paa Landet og i Købstæderne, og at deres Levned og Lærdom ikke følges ad, men en Part af dem føre et utilbørligt Levned i idelig Drukkenskab» o. s. v.[3] Aar 1628 kunde Sjællands Bisp nævne 22 Præster ved Navn i hans Stift, der var i høj Grad hengivne til Drik, men endnu ikke havde faaet Paamindelse af deres Provster.

Det Indtryk, som man herigennem faar af Præsternes Drikfældighed, er snarere for svagt i Forhold til det, som vort Kendskab til de virkelige Forhold giver os. Under Christian den Tredie slog saaledes Præsten i Andst i Drukkenskab en uskyldig Stodder ihjel.[4] En Præst i Høje og Starby i Skaane kastede fra Prædikestolen en Bog efter en Bonde og indlod sig drukken i Slagsmaal med sin Provst.[5] Præsten i Aastrup slog tæt udenfor Ribe halvdrukken sin Broder i Hovedet med sit Spyd, saa at han blødende faldt om og blev liggende; da Folk vilde ile ham til Hjælp, jog Præsten dem væk med sin Kniv.[6] En anden Præst gav ved Snapstinget i Viborg Hr. Otto Skram sit Banesaar,

«som Ulykken jo skal have en Aarsag».[1] Den store Ildebrand i Bergen 1582 opstod ved, at en ung Præst kom beruset hjem fra et Barselgilde og kastede en Lysestage med et brændende Lys efter sin Pige. Om Præsten Hr. Samuel sammesteds hedder det, at han ofte drak sig saa drukken, at han ikke kunde prædike for Hæshed, og drak stundom 10—12 Gylden op og standsede ikke, førend han spyede i Kanden.[2] Præsten Hr. Morten «slog Skallen ind i Hovedet» paa Henrik Skrædder, idet han dunkede ham 6 Gange i Hovedet med en Halvkande[3] o. s. v. o. s. v.

En særlig uheldig Art synes Skibspræsterne at have været, hvis Liv ombord paa Flaaden, hvor de kun nød ringe Anseelse og mest var henviste til Omgang med Folkene, næsten med Nødvendighed maatte medføre Drukkenskab. Ledige Skibspræster omtales oftere i Helsingørs Tingbøger som Deltagere i Svir og Slagsmaal. En Scene, lige betegnende for Taler og Tilhørere, var det, da en Skibspræst ombord paa Christian den Fjerdes Flaade, under Opholdet i Vardø, mødte beskænket for efter kongelig Ordre at begrave en hollandsk Skipper, der var bleven dræbt ved et Vaadeskud. Hans Tale lød saaledes: «Hvor han er født, det véd jeg ikke, ligesaa lidt som, hvem der er hans Forældre. Hvorledes han har levet, er mig heller ikke bekendt. Derimod véd jeg til Punkt og Prikke, hvorledes han er død. Men da I andre jo ogsaa vide god Besked dermed, saa behøver jeg ikke at udbrede mig vidtløftigt herom og slutter derfor hermed min Tale. Amen».[4]

En Lejlighed, ved hvilken Præsterne optraadte mange i Flok og i Reglen endte med at blive berusede, var de saakaldte «Kalentegilder». Herved forstodes gejstlige, selskabelige Sammenkomster, hvilke holdtes to eller fire Gange om Aaret, og ved hvilke man efter Bestemmelsen skulde i Forening nyde et tarveligt Maaltid, alt imens man drøftede Sager af fælles Interesse. Det var allerede en mislig Indrømmelse til Tidens Skik, naar Biskop Peder Palladius gik ind paa, at der efter Middagsmaaltidet, som maatte vare en Timestid, skulde afholdes en «hæderlig Samdrik», der kunde staa paa en tre Timer. At han bød enhver straks herefter at tage hjem, medens det endnu var lyst, røber Kendskab til den Tilstand, som dette Drikkelag hidførte. Saa det saaledes ud efter Planen, var naturligvis selve Virkeligheden langt værre. Ikke blot hører vi om Kalentegilder, hvor der trakteredes med 15 Retter Mad,[5] men Peder Palladius giver

selv Kalentegilderne det værste Skudsmaal ved at sige, at det «ikke kunde være gaaet værre til ved Oldtidens Bakkanalier».

At Borgere og Bønder med saadanne Eksempler for Øje maatte være stærkt forfaldne til Drik, følger næsten af sig selv. Det Fællesindtryk, som man for Købstædernes Vedkommende faar af alle Beretninger, er, at enhver Mand til Stadighed om Aftenen trøstede sig med Kanden og særdeles hyppigt gjorde dette i Fællesskab med flere enten i den finere Raadhuskælder eller i de Utal af Herberger og Kipper, som fandtes i hver Købstad. Og hvor kunde det være anderledes paa en Tid, hvor der savnedes al offentlig Adspredelse, hvor Tobaksrygning som Avislæsning var ukendt, men hver enkelt behøvede 6 til 10 Potter Øl blot for ikke at tørste. Nydelsen af disse og det, der gik ud her over, maatte nødvendigvis efterlade sig Følger, men sligt regnedes ikke. Det hørte med til daglig Skik, ligesom Støjen paa de mørke Gader, Dundren paa Skodderne, den forvirrede Blanding af Berusedes Stemmer og Vaabenklirren om Raadhuskælderen. Det, der vakte Opsigt og blev optegnet, var først hvad der overskred dette, som naar f. Eks. Skrædderdrengene i Bergen Fastelavn 1571, smittede af den fælles Bevægelse, ogsaa fik sig en halv Læst Øl og derpaa drak uafbrudt «Dag og Nat, dansede, trommede, hovérede og raabte»; eller naar et Par Folk sammesteds svor paa at ville «drikke idag, saa at det skulde spørges imorgen» og derpaa drak og drak indtil begge døde.[1]

Om Tilstanden blandt Bønder kan man danne sig et Begreb ved at sammenholde de tidligere omtalte utallige Bøder for Berusedes Optøjer i Kirken med, hvad Biskop Palladius finder det naturligt at lægge Landmenighederne paa Sinde i sine Visitatsprædikener. Han gaar ud fra som tilladeligt, at man «drikker en Skaal Øl over Tørsten», men tilraader blot bestemt at gøre dette ikke i Købstaden, saa at man drukken sætter Hest og Vogn til i Mulm og Mørke og maaske selv knækker Halsen undervejs, men i Nærheden af Hjemmet eller helst hjemme, «saa kant du gaa udi din Seng, naar som du haver fanget en Skaal Øl over din Tørst». Men, tilføjes der, «sæt ikke din Hustru i Rette, naar du kommer hjem, drukken og fuld, det gør ingen Dannemand. Gør det om Morgenen, naar I ligge tilsammen i Sengen, eller naar I ere komne op og ere baade fastende og ædru».[2] Fra en noget senere Tid hedder det endnu om Bønderne i Telemarken: «Naar de gøre Gæstebud, og der findes nogen, som ikke bliver

drukken, holdes det for, at Guds Forbandelse hviler over den Person, hvorom man siger: Gud naade den, som Guds Gaver ikke bide paa. Hænder det, at Gæsterne i et Gæstebud ikke blive drukne, gaar Værten saa bedrøvet omkring, som om hans Gaard var afbrændt».[1]

Betragter vi endnu Drukkenskaben i Forhold til de forskellige Aldere, saa træffer vi i det 16de Aarhundrede Drenge lige saa hyppigt berusede som Mænd. Dette skrev sig uden Tvivl fra Tidens Skik at lade Skolebørn være opvartende ved Gilder, hvor det næsten var umuligt andet, end at det maatte gaa dem som de voksne Gæster. I Datidens Skolelove var det derfor ogsaa forudsat, at Skoledrenge kunde falde paa at sætte sig til Driks og f. Eks. til Herlufsholm «lade hente Øl fra Nestved», «søge Kroer og Kipper», «blive borte og svire to til tre Dage», «møde drukne ved Middagsbordet»[2] o. s. v. Alt sligt var naturligvis Straf underkastet, men lige meget synes det at have hjulpet. Aar 1600 hører vi saaledes ganske tilfældigt om en Skolediscipel, der «med saaret Arm og svarlig drukken» kommer ned i Raadhuskælderen i Ribe. Aar 1569 maatte Landemodet i Lund anbefale at lade «Peblinge, der toge Vare paa Drik», forvise af Skolen. Om Tonen ogsaa i de bedst stillede Hjem kan man danne sig et Begreb, naar det i et Brev til Forældrene anføres som noget fornøjeligt, at deres smaa Sønner har drukket saa længe Forældrenes Skaal, «at de ikke kunde gaa fra hinanden».[3]

Betragter vi endelig Drukkenskaben i Forhold til de to Køn, saa viser sig her kun en meget svag Forskel mellem dem. Den er ikke til Stede hos Landbefolkningen — det er lige saa hyppigt Kvinder som Mænd, der møde berusede i Kirke. Den er heller ikke paaviselig i Byerne — ifølge Helsingørs og Randers Tingbøger kommer Kvinder saavel som Mænd berusede for Retten eller undskylde sig med ved den paatalte Lejlighed at have været drukne. Hvor Kvinder endelig optræde alene, som Jomfruerne i Maribo Kloster, hører vi, at de «drikke sig daglig drukne, saa at de ligesom Søster Johanne Jensdatter ikke ere i Stand til at rejse sig fra Jorden».[4] Den svenske Prinsesse Elisabeths ovenomtalte Forbrug «paa hendes eget Kammer» af indtil 8 Potter Vin daglig tyder heller ikke paa Afholdenhed. Derimod synes der ved Hoffet og i de aller fornemste Krese at have hersket den heldige Skik, at Kvinder ikke overværede Drikkelagets sidste Del. En fransk Rejsende, der besøgte Christian den

Fjerdes Hof og udtaler sin Forbavselse over den frie Tone blandt de danske Kvinder, der altid er rede til at kredense Drikken og som deres Navnesøstre Danaiderne sørger for at faa de tømte Kar fyldte, tilføjer udtrykkelig, at han dog aldrig ved saadanne Lejligheder har set nogen ærbar Kvinde beruset.[1]

Paa denne sidste Undtagelse nær har iøvrigt vor Undersøgelse, hvad enten vi saa betragtede Forholdene særskilt eller Folket efter Stand, Alder og Køn, ført til et og samme Resultat: at Drukkenskab var overordentlig almindelig i det 16de Aarhundrede.

Hvad der gjaldt Norden, gjaldt ligeledes England og Tyskland, derimod ikke Frankrig. Om dette Land har vi bestemte Vidnesbyrd for, at man her i det 16de Aarhundrede ansaa det for en Skam at være beruset, og at den offentlige Mening kun tilstedte Englændere at vise sig drukne.[2] Disse sidste havde baade hjemme og i Udlandet et gammelt Ry for Drukkenskab. En Rejsende i England 1598 meddeler den karakteristiske Oplysning, at man i London ofte kunde se Berusede, der pludselig grebes af Trang til Idræt og i denne Stemning besteg Taarne, hvor de saa kunde sidde timevis og stille glæde sig ved at lade Klokkerne klemte.[3] Tyskerne og Hollænderne havde om muligt et endnu værre Ry end Englænderne. Philip den Anden søgte derfor ogsaa at vinde dem ved i deres Selskab at drikke mere, end han kunde taale.[4] En venetiansk Gesandt gjorde den spydige Bemærkning, at en «Tysker, der er ædru, ansés for syg», og samtidigt betegnede han Livet i de højere Krese paa en Maade, der sikkert ogsaa var anvendelig paa Forholdene i Norden: «Herrerne beruse sig hver Dag, og Damerne ligesaa, men disse dog ikke i saa høj en Grad som Herrerne».[5]

Den anden Følge af den nordiske overdrevne Levemaade maatte være, at enhver nødtes til hurtigt at afgive den altfor overflødige Føde.

Det er i saa Henseende oplysende, at Datidens Lavskraaer forudsætter det som en nærliggende Mulighed, at Gæsterne ved selskabelige Sammenkomster «spye» eller «tee sig ubekvemmelig» paa anden Led.[6] At sligt virkelig hyppigt fandt Sted og det baade ved Gilder og selv i Kirken, har vi ikke blot Cornelius Hamsforts ovenanførte Ord for, men tillige en Samling haandgribelige Beviser for i de mange i den Anledning betalte Bøder. Om Forholdene ved Christian den Fjerdes Hof meddeler en

fransk Rejsende, at ved den store Bryllupsfest 1634 «søgte en af de fornemste Danske, som jeg ikke vil nævne, at trænge sig ud af Salen, men han kom ikke hurtigt nok og maatte give Drikken fra sig derinde». Paa Slotspladsen «spyede» en af Følget, da senere en Gesandt kom fra Visit hos en anden. «Os Franskmænd», tilføjes der, «syntes alt dette nyt og hæsligt, men da vi havde været et Par Aar blandt nordiske Nationer, kom det os mindre fremmed for».[1]

Prøven paa vor Opfattelses Rigtighed er saaledes ad dobbelt Vej bleven gjort, de nødvendige Følger har vist sig virkelig at være indtrufne. For saa vidt er vor Opgave hermed til Ende. Men ved at standse her vil vi dog kun være naaede til en halv Forstaaelse. Thi det er klart, at et af to maa have været Tilfældet: Enten har Datiden delt Nutidens Opfattelse af Drukkenskab og dens Virkninger som noget frastødende og modbydeligt, og i saa Fald er det uforstaaeligt, at en ellers saa udviklet Tid roligt skulde have fundet sig i alt dette. Eller ogsaa har den haft et helt andet Syn paa dette Forhold end vi. Men saa hører Datidens ejendommelige Syn herpaa med til den fulde Forstaaelse. Fordømmelse af Tidens Levevis lyder imidlertid kun i ringe Grad fra Tiden selv. Forklaringen maa da ligge i, at den har betragtet det hele anderledes end vi.

Vi staar her ved et af de Punkter, hvor det Materielle og Aandelige mødes, hvor Forbindelsen mellem et Folks Fødemidler og rent aandelige Livsytringer viser sig. At betegne det ene blot som Aarsag, det andet blot som Virkning gaar ikke an, begge er Sider af et og samme, Led af Livets det fælles Kresløb.

Til hin Levevis svarede, paa engang som Forudsætning og som Resultat, Begreber paa Moralens og Sundhedslærens Omraade, der var vidt forskellige fra vore.

Undersøger vi nøjere, viser det sig, at under en let Fernis af kirkelig Mishag med Drukkenskaben laa en ganske anden Opfattelse, der udtrykte Tidens egentlige og sande Mening. Ifølge denne var det at faa sig en Rus en i og for sig fortjenstlig Gerning; et Tegn paa, at Vedkommende var en brav, flink, hæderlig Person. Ret at give sig hen var Udtrykket for en god Natur,

ofte at være drukken Prøvestenen for en dygtig Mand af den rette Støbning, uden Svig.

Denne Opfattelse er naturligvis mest iøjnefaldende i Forholdet mellem Mand og Mand. Cornelius Hamsfort udtrykker det saaledes: «I Danmark er ingen anset for at være flink i Striden, uden at han er fordrukken. Den, der ikke holder af Drik, er til Nar for alle, han er en Kujon, mangler Æresfølelse og er en Døgenigt».[1] Det er hertil det svarer, naar f. Eks. Sigvard Grubbe paa følgende Maade skildrer Glæden hos de to Brødre, Hans og Frederik Ahlefeldt, der efter Aars Adskillelse uventet møder hinanden paa Gaden i Prag: «Brødrene blev højligt forbavsede og glade, og Hans tog Frederik med til sit Herberge og drak ham ordentlig paa Pelsen i Anledning af Gensynet».[2] Det er fremdeles samme Tankegang, naar Kurfyrst August da han indbydes til Frederik den Andens Kroning, svarer med at forlange «skriftlig Løfte om Konvoj for en god Rus» udstedt af Kongen paa egne og Undersaaters Vegne; hvis dette Dokument ikke ligger til ham i Warnemünde, agter han straks at begive sig hjem igen.[3]

Det er ligeledes det samme, naar det mellem Mænd er Skik at sætte paa Foden af Brevet (til Forklaring, som nu til Dags: »I Hast») den anbefalende Bemærkning: «Ved en god Rus».[4] I denne Forbindelse set falder der et nyt Lys over Esge Broks Dagbogsoptegnelser med de stadige Angivelser af Rusen og dens Grad, over Sigvard Grubbes Meddelelser om de otte Dages Rus i Bergen o. s. v. Ved Siden af Oprigtigheden opdager man et tydeligt Stænk af Selvtilfredshed i disse Bekendelser. Et næsten pudsigt Udtryk faar den hele Tankegang, naar den med ét stilles i klart Dagslys ved at gengives af en Udlænding. En Franskmand beretter saaledes om sit Ophold hos Frederik den Tredie: «Man fortalte Kongen, at jeg havde været meget beruset ved en Hoffest Aftenen i Forvejen, hvorover Hoffet morede sig, og jeg blev mere anseet».[5]

Men ogsaa dybere end i det blotte Forhold mellem Mand og Mand lader Tankegangen sig forfølge. Det er saaledes en efter Nutidsbegreber kun lidet hofmandsmæssig Maade at omtale Kongen paa — men ikke stødende for Datiden — naar en af Frederik den Andens Mænd som Svar paa Birgitte Gøyes Forespørgsel om Kongens Mening (om hende) skriver tilbage: «Jeg førte Eders

Navn paa Tale baade i Fuldskab og Ædruhed, men Hs. Naade omtalte Eder ikke».[1]

Det er ogsaa ud fra en anden Tids Forudsætninger, at de uforbeholdne Udtalelser ved Frederik den Andens Begravelse om Drik som Skyld i Kongens Død maa forstaas. For os ligger der et Skær af Bagtanke over de Ord, hvormed Anders Sørensen Vedel afslutter sin Omtale af Kongens Drikfældighed: «Men dette er nu forgæves at disputere om; Døden vil have en Aarsag». Datiden, Taler som Tilhørere, forstod dem sikkert ligefrem.

Sit klareste og os mest fremmede Udtryk faar dog Tankegangen, naar det drejer sig om Forholdet mellem Forældre og Børn, mellem Mand og Kvinde, Forholdet til Kongen som Landsfaderen, ja endog selve det religiøse Forhold.

Under Grevens Fejde trøster Husholdersken paa Gaarden Vallen i Skaane Fru Sophie Esge Bildes, der er skilt fra sine Børn, med at de trives og har det ypperligt under hendes Varetægt. Beviset herfor er — at de har været berusede. Brevet, som vi ovenfor har berørt, lyder saaledes: «. . . Kære Frue! maa I vide, at Erik Gyldenstjerne og Henrik Lille [et af de mindste Børn] de drak saa længe Esges og Eders Skaal, at Ingen kunde gaa fra hinanden. Kære Frue! maa I vide, at Henrik Lille drak tillige Ærkebispens Skaal . . . Kære Frue! kan jeg aldrig fuldskrive, hvor smukke de er, Børnene. Gud des Lov have! Kære Frue! beder jeg Eder gerne, at I tager eder ingen Græmmelse til for dem, thi dem skal intet skade, mere end I var selv daglig hos dem».[2]

Jens Brade anbefaler sig til sin Svigermoders Velvilje ved følgende Slutning paa et Brev:

«Allerkæreste Moder! beder jeg Eder gerne, at I ikke vil bede ondt for den, der skrev dette, thi han havde en god Rus, dér han skrev dette».[3]

En østerigsk Adelsmand, der havde opholdt sig ved Frederik den Andens Hof, traf i Wien nogle Danske og gjorde en Fest for dem. Ved Bordet fortalte han dem, hvorledes han var kommen til Frederik den Anden, ukyndig i Drik, men af denne var bleven undervist i Kunsten, hvori han nu overgik de fleste. Han sluttede med at tømme en stor Pokal med de Ord: «En saadan Konge var det værd at dø for».[4] Efter Nutids Begreber mangler her et Par Led i Tankerækken.

Den svenske Dronning, Gunhilda Bjelke, melder i Aaret 1590

sin Broder, at deres Svoger, Grev Sten Gustavsøn af Slægten «Tre Roser» er afgaaet ved Døden. Hun skildrer først Grunden til hans Død saaledes: «Afgangne Grev Sten havde i nogle Dage været til Gæst sammen med andre og drukket spansk Vin, siden havde de blandet Alikant, og paa Lygten [tilsidst?] Øl deri, hvoraf han da blev optændt af overflødig Hede, gik siden ud og faldt meget slemt paa sin højre Side. Og da han efter det Fald kom til sit Herberge, agtede han ikke Faldet, men begyndte straks at drikke Øl». Saa lagde han sig paa Bænken for at sove, blev heraf forkølet, fik Sting i højre Side, hvor han var faldet, spyttede Blod og døde syv Dage efter. Brevet slutter saaledes: «Endog det er vor kære Søster en Hjertens ubodelig Sorg, saa har det dog været os en Trøst, at han er saa kristelig og vel skilt herfra med en ren Samvittighed og idelig Bøn».[1]

Foruden dette helt fremmede Syn paa Drukkenskabens moralske Side møder vi en fra vor højst forskellig Opfattelse af Beruselsens ydre Følger.

Det tydeligste Udtryk for denne ejendommelige Opfattelse er givet i Henrik Ranzaus Raad til sine Sønner. For at forstaa den fulde Vægt af dette Vidnesbyrd maa vi erindre, at det ikke er en Mand af tvivlsomt Rygte, der i en Krog tilhvisker sine Børn en praktisk Forsigtighedsregel. Det er Danmarks mest belevne Hofmand, af ulastelig Vandel, højt ansét ikke blot paa Grund af sin Stilling og Rigdom, men tillige paa Grund af Dannelse og Lærdom, en Mand, der med ét Ord i alle Henseender hører til sin Tids Ypperste, det er denne Mand, der i et offentligt Skrift, bestemt til Læsning for alle, meddeler sine Børn de bedste Raad, han véd.

I sin Omtale af Beruselse gaar han først i nogen Tid rundt omkring Sagen og anfører som det virksomste Middel herimod at drikke med Maade o. s. v. Lidt efter lidt nærmer han sig dog det egentlige Kærnepunkt og tilraader: før Bordet at drikke lidt Absinth, spise 8 til 9 bitre Mandler eller nyde lidt Mælk, og ved selve Maaltidet ikke at spise for megen solid Føde til Drikken, men indskrænke sig til søde Sager, Konfekt o. s. v. Selv har han megen Tillid til en Amatyst, som han ved slige Lejligheder bærer paa Brystet, og som paastaas at hindre Vædskerne i at stige op til Hjernen. «Det forekommer mig, at den hjælper. Hver tro dog herom, som han vil». Midt i denne Tankegang kommer saa med ét som et Lyn paa en klar Him-

mel: «Det simpleste og hurtigste Middel er dog Opkastning». Derefter følger en vidtløftig Redegørelse, hvortil han et andet Sted endnu engang vender tilbage: «Saa ofte jeg er nødsaget til at deltage i et Vennelag og fylde Maven mere end heldigt er med Vin, Øl og forskellig Slags Kødmad, saa giver jeg mig frit hen til Bordets Glæder, for at jeg med større Lethed senere ved Opkastning kan blive af med alle disse Sager. Bagefter stikker jeg nemlig Fingeren i Struben og fremkalder saaledes Opkastning». Herpaa udvikles, hvorledes denne med mest Velbehag lader sig udføre. Venstre Tommelfinger skal, medens det staar paa, være presset mod det hule af højre Haand; Værelset maa være opvarmet, en Blanding af Vineddike og Rosenvand skal staa rede til Tvætning o. s. v.

Sluttelig samles det hele i følgende Ytringer: «Som sagt, jeg plejer helst at sikre mig ved bitre Mandler, Amatyst, søde Sager, kolde Dufte, som Roser, Violer og Kamfer, hvis jeg af Helbredshensyn ikke vil lade den Opkastning gaa for sig, som jeg tidligere har tilraadet Eder».

Efter disse saa uforbeholdne Udtalelser klinger med ét en hel ny Tone igennem. «Vælg nu det Middel, der passer enhver af eder bedst», hedder det til Afsked, men derpaa slaas der pludseligt over: «Men det véd jeg vist, at Beruselse er unaturlig og intet Menneske til Baade. Derfor haaber jeg, at I vil huske paa mine Paamindelser og saa meget Selskabslivet tillader det, undgaa dette farlige Punkt. Lyder hellere den Gud, der forbyder det, end at I skal frivilligt hidføre Eders Død for Kammeraters og Venners Skyld!»[1]

At denne Slutning, der lyder Nutiden saa forstaaelig, blot er en formel Advarsel, en Stump af en fremmed Tankegang, et pligtskyldigt men tomt Forbehold, der ikke videre forfølges, fremgaar noksom af Sammenhængen. Var den fuldt ud ment, vilde den udviske alt det foregaaende, men netop det, at hint fremdeles er blevet staaende, stempler den som en blot fremmed, vedtægtsmæssig Talemaade.

Hin udtalte Opfattelse er ogsaa i inderlig Samklang med Tidens Sundhedsbegreber i det hele. Henrik Ranzau giver dem selv et kort og træffende Udtryk i følgende Sætning: «Hyppig Opkastning er Tegn paa Sundhed».

Heri har vi ikke blot det Løsen udtalt, der stempler Beruselse som noget i og for sig gavnligt, men vi har tillige en Nøgle

til Forstaaelse af hele Datidens overdrevne Levemaade. Denne medførte med Nødvendighed slige regelmæssige Afbrydelser, men fandt tillige i dem sin Modvægt.

Ifølge Henrik Ranzau, der heri følger Oldtidens Anvisninger, bør man, hvis Naturen ikke hjælper sig selv, to Gange hver Maaned anvende Opkastningsmidler og hver Gang to Dage i Rad; «hvad der er blevet tilbage første Dag, kommer da med anden Dag. Jeg selv gør det dog ikke saaledes, men lader hver Gang gerne et Par Dage være imellem».[1]

Foruden ved disse stadige Udtømmelser bør man sikre sig ved helst en Gang om Ugen at tage en Modgift. Henrik Ranzau anvender gerne «Mithridatus», der forskrives fra Belgien, hvorhen den bringes fra Venedig. Dog bør man helst veksle med slige Modgifte. En Akvavit, som Carl den Femtes Læge har givet Opskriften paa og selv stadig benyttet, er ikke at foragte, han blev 129 Aar gammel.

Selv om man har iagttaget disse Forsigtighedsregler og altsaa anvendt to Dage hver anden Uge paa Ligevægtens Genoprettelse, er det at tilraade engang imellem «en hel Dag igennem at lade være med at spise noget. Mavens Ildebefindender, fremkaldt ved Drikkelag og Gæstebud, hæves herved, og man selv vænnes til paa Rejser eller i Krig at kunne taale Sult».[2]

Som det vil erindres, havde man i det 16de Aarhundrede endnu ikke Kundskab om Blodomløbet. Fordøjelsen antoges for en Del at foregaa i Aarerne. Det var derfor en Sundhedsregel, som Datiden naturligt henførte hertil, naar det anbefaledes at gnide Yderdelene. «Jeg lader næsten hver Aften», siger Henrik Ranzau, «naar jeg skal til Sengs, mine Tjenere ved Arnen gnide mig paa Benene og Armene, paa For- og Bagkrop. Det hjælper betydeligt til den «fjerde Fordøjelse», som foregaar i Aarerne».[3]

Desforuden maatte det dog anses for rigtigt engang imellem mere bestemt at lette denne Fordøjelse i Aarerne og skaffe Luft ogsaa her. Dette skete ved Aareladning. Visse Dage om Aaret, især om Vinteren, ansaas for særligt skikkede hertil. Paa slige Dage aarelodes da eller kopsattes alle Familiens voksne Medlemmer. «Den 26de lod jeg, Christense og Jøtte os koppe», hedder det i Esge Brocks Dagbog.[4]

Paasætning af Igler ansaas for en endnu mildere Form. «Min gamle Faster», siger Henrik Ranzau, «Abbedissen i Klostret i Itzehoe, som døde 80 Aar gammel, tog hvert Aar lige til

det sidste Igler i Stedet for Kopsætning. Hun gjorde det helst mellem Pinse og Sct. Hansdag eller omkring Bartholomæusdag, og tog fire Igler paa hver Fod, to paa hver Arm, undertiden tillige nogle mellem begge Skulderbladene for at faa Blodet fra Hovedet».[1]

Var Sundhedsreglerne for de raske allerede skrappe — den gamle iglebehængte Abbedisse er i saa Henseende et træffende Eksempel paa, hvad Tiden bød sig selv og virkelig kunde taale — saa tog man endnu kraftigere fat, naar Sygdom indtraf. «Den 31te August», skriver Esge Brock, «var jeg fluks ilde tilpas. Den 1ste September gav Dr. Peder mig nogen Medicin, og havde jeg derefter 16 Sedes. Den 2den September var der en Badskær for at aarelade mig, men slog fem Gange fejl og ramte ikke Medianen».[2]

Vi har betragtet de Begreber paa Moralens og Sundhedsplejens Omraade, der svarede til det 16de Aarhundredes Levemaade. Vi kan vove os et Skridt videre frem og søge at klare os den Sindsstemning og det hele Blik paa Livet, der maatte blive de naturlige under Forhold som disse.

Vi kan da først med Sikkerhed slutte, at den hyppige Beruselse og stærke Overfyldning med Føde nødvendig maatte fremkalde en Voldsomhed, hvis Ytringer det i det enkelte ofte kan være vanskeligt nok at henføre til rette Aarsag: en øjeblikkelig Rus eller almindelig Varmblodighed. Denne Voldsomhed er et fælles gennemgaaende Træk i Tiden. Anders Sørensen Vedel minder saaledes sine Børn om Christi Lidelser paa Langfredag ved at kalde dem ind i sit Studereværelse og gennemprygle dem.[3] Præster slaas for et godt Ord. Selv hos Landets fornemste Kvinder, Kurfyrstinde Anna og Dronning Sophia, sidder Haanden løs. Om de adelige Jomfruer i Maribo Kloster hører vi, «at de ønskede hinanden Satan i Vold, svor ved «Guds Død», bandede ved tusinde Skokke Djævle og ønskede hinanden indbyrdes, at «Pokker» skulde falde paa dem saa store som Fade». Ofte gik det til Haandgribeligheder, og Jomfruerne undsaa sig da ikke for at give hinanden paa Øret i Fremmedes Paasyn. Et Forhør, som Abbedissen Aar 1562 holdt over to af dem, endte med Parternes Slagsmaal.[4]

Under saadanne Omstændigheder er det let forstaaeligt, at Kvinder hyppigt fandtes indviklede i Retssager, der gjaldt Saar og Drab. Fra Helsingør hører vi om en Kvinde, der fik Haanden afhugget, uden at hun i Kampens Hede mærkede det; paa Ribe Marked optog en anden Kampen med en Flok Bønder; i Odense tiltaltes en Kvinde for, da hun fik sin Dom forkyndt, der gik hende imod, i selve Rettens Paasyn at have jaget sin Kniv i en Karl, saa at han styrtede til Jorden.[1]

For Mænds Vedkommende antog denne Voldsomhed et langt farligere Præg, fordi de altid gik bevæbnede. Det var kun Smaating, naar Frederik den Anden slog Hertugen af Mecklenborg paa Øret og derpaa brødes med ham, eller naar Kvæstor ved Københavns Universitet i Bispens og fleres Nærværelse gav Universitetets Rektor et Ørefigen og udskældte ham for Tyv.[2] Faren indtraadte først, naar en af Parterne greb til Vaaben. Om Følgerne af den usalige Treklang: Drik, Hidsighed og Vaaben, modtager man et aldeles overvældende Indtryk gennem Tidens egne Beretninger. Det beror blot paa Tilfældet, hvorledes det hele skal ende; alle synes tilsidst ens, lige fra Erik den Fjortende, der med egen Haand myrder Niels Sture, og ned til Købstadbødlen, der aftjener sin Dødsstraf ved at brænde, flaa, hænge og halshugge, indtil han selv en skønne Dag bliver myrdet eller halshugget.

Lad os, for at faa et fuldt Indtryk af Tilstanden, betragte en Række Eksempler, vilkaarlig valgte fra forskellige Egne lige fra Bergen ned til Holsten. Absalon Pedersøn i Bergen optegner i sin Dagbog for Aarene 1569—71 følgende Drab, der tilfældigt er komne inden for hans Synskreds, men som selvfølgelig langtfra omfatter alle der paa Egnen: Den 24de August 1569 blev Peter, en Søn af Borgemesteren i Trondhjem, dødelig saaret i Hovedet med en Daggert af en Lagmand paa Bergenhus. Samme Aar stak Per Reidarsøn, der før havde slaaet 4 Karle ihjel, Per Jude igennem med en Daggert, saa at han døde. Aar 1570 stak halte Mikkel Skrædder Øjet ud paa en Mand, hedder Per Jude, som han sad og sov i en Stol. En Søndag i Juli stak en ung Dreng en Lærer ved Bergens Skole med en Kniv i Brystet, saa at han straks døde. I samme Maaned slog Poul Savmester en Lensmand ihjel. I August Maaned udlaante en Borgerkone i Bergen en Jolle til en gammel Nordfarer. Da hendes Mand i den Anledning vilde give hende Tamp, bad Nordfareren for

hende, hvorpaa Manden kom op paa Nordfarerens Skib og stak ham i Brystet med en skotsk Daggert, hvoraf han straks døde. «Det er den tredie, han har ihjelslaaet». Aar 1571 kom tre Baadsmænd op at skændes i Vinkælderen, den ene hentede en Spundsøkse, hug den anden en stor Skramme i Livet, og Hovedet af den tredie, saa at der kun hang lidt igen. Kort efter fik en ung Mand otte Stik i Brystet, hvoraf han døde. Da en wismarsk Skipper trakterede sine Baadsmænd, slog den ene ham med en Rundfisk i Hovedet, hvorpaa han stak Baadsmanden ihjel med én Kniv. Kort efter stak Lars Skotte Povl Skriver ihjel.[1]

Om Bønderne i Telemarken fortæller en samtidig Beretter, at de er meget velstaaende, men kunde være langt rigere, hvis de ikke aarligt maatte betale saa store Bøder for Hug og Slag, Mord og Manddrab. Deres Specialitet var at slaa Embedsmændene ihjel, gejstlige som verdslige. «Ved en Kirke var syv Præster ihjelslagne, sommesteds en eller to, sommesteds flere». «Jeg har kendt En, der var født der og hvis Fader havde ihjelslaget tre Præster; naar han var drukken, bad han Gud, at han ikke maatte dø, førend han fik og slaget saa mange Præster ihjel».[2]

Blot i Løbet af en Maaned forefaldt der i Helsingør Aar 1578 følgende Drab: Den 13de August dræbte en Sømand en anden, fordi denne ved Bordet gav ham en Skefuld Finker af Fadet. Den 20de myrdede en Baadsmand en Mand paa Gaden. Den 4de September druknede en Kok under mistænkelige Omstændigheder ud for Helsingør. Et Par Dage efter slog en Pligtsfoged en Karl med et Spyd, saa at han døde deraf, og samtidig myrdedes en Baadsmand af en Matros.[3]

Mellem det Utal af Drab, der udøvedes i Danmark i Frederik den Andens første Regeringstid, kan fremhæves Christoffer Lauritsens Indtog paa Gaarden Hagested, hvor han jog Erik Westenies Hustru bort, slog hendes Pige og ihjelskød Karlen. Sagen afgjordes først 14 Aar efter, da Erik Westenie til Gengæld dræbte Christoffer Lauritsen.[4] Aar 1564 dræbte Otto Gyldenstjerne sin egen Broder, Niels Gyldenstjerne,[5] nogen Tid efter myrdede Laurits Brokkenhus uden mindste Grund en Kvinde i København.[6] I Skaane gav Skærtorsdag Aften 1560 en Bonde Husly til en Mand fra Helsingborg. Denne takkede ved at myrde Bonden og hans Hustru, deres to Sønner, en paa 19 og en paa

17 Aar samt en lille Datter. En 14-aarig Søn undgik kun Døden ved at skjule sig i Ovnen.[1]

Ved Siden af disse mere bekendte Drab og saa de mange, der omtales men ikke have nogen Mærkelighed ved sig, opdager man imidlertid en hel Klasse af andre, der kun paa anden Haand kommer til vor Kundskab. Det er dem, der omtales rent forbigaaende enten i Lensregnskaberne, for saa vidt Drabsmanden har betalt «Fredkøb», eller i Kancelliets Protokoller, for saa vidt der er blevet udstedt et «Fredsbrev» for Vedkommende. Disse Fredsbreve ere alle affattede paa samme Vis: Den og den er kommen for Skade og har ihjelslaaet den og den. Om Mængden af saadanne faar man et Indtryk ved at lægge Mærke til, at der alene i Ugen fra den 10de til 17de Oktober 1559 er udstedt Fredsbreve for seks forskellige Personer, der hver især har begaaet et Drab, hvilket er meget nær ved et Fredsbrev daglig.[2] Bøderne, der erlagdes for at erhverve saadanne Fredsbreve, rettede sig efter Vedkommendes Formues Vilkaar og vare ofte meget ubetydelige. Aar 1559 faar endog Peder Degen en 10 Dalers Bøde eftergiven for hans Armods Skyld, Mogens Lauritsen slipper, «efterdi han er vor Hofkarl», Peder Skrædder i Horsens, der har dræbt sin Hustru med en Saks, slipper ligeledes naadigt, og om en Svinemand paa et af de kongelige Slotte, «der har gjort Færøgteren nogen Skade i Hovedet, hvoraf han er død bleven», hedder det i et senere Kongebrev med temmelig brat Overgang: Vi have ham paa Livet benaadet, og ladet falde den højeste Straf imod ham. Thi ville vi, at han løslades af Fængsel og — Svinene vogter herefter som tilforn».[3]

Ved Siden af de egentlige Drab falder under saadanne Forhold blodige Slagsmaal, hvor begge Parter er komne fra det med Livet, igennem som noget dagligdags, det knap er værd at lægge Mærke til. Hvor Parterne havde Raad til at betale, afkrævede dog Lensmændene hyppigt Bøder, for saa vidt det overhovedet kom til deres Kundskab, og mellem de kongelige Indtægter under Rubrikken «Sagefald» anføres derfor stadig en Mængde Tilfælde af Haandgribeligheder lige fra «Haardræt» til blodigt Slagsmaal. I Malmøhus Lensregnskaber af 1565 og 1579 forekommer der hvert Aar en 40—50 Bøder for Forseelser af denne Art, hvor iblandt flere temmelig grove. En Degn har saaledes stukket en Præst med en Kniv, hvilket kun koster 5 Daler; for en Bonde, han har stukket, betaler han 6 Daler.[4] I

Helsingborg Lensregnskab af 1574 omtales Bøder for 35 Slagsmaal af forskellig Art, og i alle tre Lensregnskaber ikke faa Fredkøb for begaaet Drab, i Malmøhuses 2 og 3, i Helsingborgs endog 6.[1] Tænke vi os samme Forhold i de øvrige Len Landet over, og føjes hertil det forholdsvis større Antal Drab i Byerne, vil man faa en ganske overordentlig aarlig Afgang i Befolkningen ved brat Død.

Vil vi have et Eksempel paa, hvorledes sligt mere familiemæssigt tog sig ud, kan vi hente et saadant fra Ribe. Anders Sørensøn havde som ung begaaet et Drab, men blev desuagtet en ansét Mand i Byen og endte som Raadmand. Han dræbtes Aar 1598 af en Herredsfoged i sin Svigersøns, Biskop Hegelunds Bolig. Anders Sørensøn efterlod sig fire Sønner: Jens, Søren, Hans og Frederik, kun de to første var voksne ved Faderens Død. Disse overbevistes snart om ved forskellige Lejligheder om Natten at have hugget i Vinduer og Døre, slaaet Ruder ind, saaret en Mand, og i Forening med en Fætter pryglet nogle Skrædere. Samme Fætter begik kort efter et Drab. Den ældste, Jens, var derpaa uforsigtig nok til at saare en Søn af en af Borgemestrene, og blev i den Anledning for en Tid sat i «Finkeburet». Samme Borgemestersøn dræbte iøvrigt kort efter en Mand i lovligt Nødværge. Da Jens var sluppen ud, saarede han en drukken Skolediscipel, men blev selv saaret i et andet Slagsmaal. I Forening med sin Broder Søren pryglede og saarede han derpaa en Mand, som de klemte mellem Bord og Væggen. Om Natten forstyrrede de Byen ved drukne at gaa med Spillemænd foran sig, og i en Rus kom Jens af en Fejltagelse til at tilføje Broderen Søren et Saar. Jens slog derpaa paa egen Haand Jens Hattefilter blodig, men saaredes selv kort efter i Hovedet under et andet Slagsmaal. Paa samme Tid «slog Søren en Skræderkone blaa» men dræbtes derpaa i et Slagsmaal i Altona 1602. Jens traadte nu noget i Skygge for den yngre Broder Hans, der imidlertid var bleven voksen. Jens slog kun ved Nattetid nogle Ruder ud og blev selv saaret i Haanden, men paa samme Tid indlod Hans sig i Kamp med to, som han begge saarede, og overfaldt og myrdede derpaa den 72-aarige Raadmand Hans Jessen, hvem Familien skyldte 150 Daler. I denne Anledning blev Hans selv halshugget i Ribe 1604 og «døde kristeligt», som Biskop Jens Hegelund udtrykker sig. Jens var nu bleven mere adstadig, derfor løb han ogsaa fra Raadhuskælderen, da En, der

beskyldtes for at have stjaalet et Faar, vilde efter ham med et Tinkrus, fordi Jens, dengang den anden begyndte at synge: «Munken han sprang i Abildgaard», havde afbrudt ham med: «Sprang der ikke et Faar med?» Jens var fremdeles den eftergivende, da senere En paa Gaden tog Bøssen fra ham og satte ham en Daggert for Brystet. Aar 1608 fik han endnu givet en Vintappersvend en paa Øret, men blev selv, da han om Aftenen gik ned i Vinkælderen, temmelig haardt saaret med en Stage i Hovedet. Aar 1610 endelig døde han, idet han med Spyd i Haand stod og saa paa to, der sloges, af hvilke den ene da jog ham sit Værge gennem Brystet. Drabsmanden henrettedes siden i Viborg.[1]

At disse og alle de andre evindelige Slagsmaal ikke var Familiefejder, fortsatte gennem Slægtled, men aldeles planløse og tilfældige Udbrud af Voldsomhed, kan bedst ses af, hvad der hver enkelt Gang angives som Stridens Anledning. Som Aarsag til Uenighed anføres det mest Forskellige, lige fra at have dasket Modparten om Ørene med en klam Hornfisk, til at have klappet ham, ja til Spørgsmaalet om hvilken af de tre: Troen, Haabet, eller Kærligheden, der maa anses for at være det højeste.[2]

Vil vi endnu blot kaste et Blik paa Forholdene syd for Kongeaaen, saa forefaldt her alene i Aaret 1580 af voldsomme Optrin, hvori Adelsmænd vare indviklede, følgende: Erik Brejde blev ihjelslaaet paa Torvet i Sønderborg. — Baltzer Brockdorf myrdede i Flensborg Ditliv v. Thienen og tilføjede ham 24 Saar. — Ditlev Sehested gennemborede Didrik Powisch. — En af Slægten Ranzau dræbtes i Kiel af en Landsknægt. — Da Ove Sehested havde haft Jørgen Lüchow til Gæst, blev de ved Afskeden uenige og Ove Sehested skød sin Gæst tæt udenfor Gaarden. — Theodor Brockdorf blev skudt af en Ranzau. — Otto Ranzau gennemborede Claus v. der Wisch paa Gaden i Kiel. — Markvard Ranzau skød Wulf Ahlefeldt ved Bov. — Af de to Brødre Buchwald myrdede den ene den anden, men dræbtes selv af den andens Bønder. — Povl Krummedige dræbtes af en Udlænding i Borgemesterens Hus i Neustadt. — Otto Krummedige blev skudt af en af sine egne Bønder. — Osvald v. der Wisch og Philip Ahlefeldt, der havde undsagt hinanden, mødtes ved Bustrup og affyrede hver sin Bøsse; v. der Wisch ramtes, saa han blev lam, Ahlefeldt fik Underlivet gennemboret og døde. — Endelig blev Bertram Ranzaus Hustru Helvig, der var frugtsommelig, dræbt

ved Gift af hendes egen Pige og to andre Kvinder. De to undslap, den tredie blev brændt.[1]

Hos en Befolkning, hvor slig ubændig Voldsomhed gav sig frit Løb, var det klart, at end ikke Tingfreden agtedes. Vi har allerede omtalt, at Tiden for Landstinget maatte henlægges tidligere paa Dagen, og at flere Herredsting maatte forflyttes fra By til Land, da Parterne ellers mødte drukne.[2] Trods alle slige Forsigtighedsregler var dog Tilstanden paa Tinge yderst lovløs. Om Odense hedder det i et Kongebrev, «at Borgerne understaa sig at opgaa paa Raadhuset med deres Vaaben og Værge og true og undsige Borgemestre og Raad».[3] Og om Forholdene paa Landsting meddeler ligeledes et Kongebrev, at «mange understaa sig, naar de staa for Rette, at drage hinanden udi Skæg og Haar, give Mundslag eller med blotte Knive, Daggerter og Værge hinanden anfalde», ligesom de ogsaa glatvæk udskælde hinanden for Løgnere.[4] Det var kun et lille Skridt videre, naar de to Adelsmænd Oldeland og Ulfeld Aar 1580 overfaldt selve Herredsfogden paa Tinge, idet den ene skød efter ham med sin Bøsse, og den anden trak ham i Skægget og slog ham omkuld paa Tingstokken.[5]

Ligesom der maa antages en bestemt Forbindelse mellem Datidens Levemaade og al denne Voldsomhed, maa en lignende sættes mellem hin og saavel Slægtens forbavsende Frugtbarhed som dens vidt drevne Usædelighed, Forhold, som vi i en anden Sammenhæng nærmere skal betragte. Retsplejen havde vel ogsaa forud været raa og grusom, men det nye der kom til, Frygten for Trolddom, og Midlet herimod: de utallige Heksebaal, minde kun altfor meget om en opskræmt, forsviret Indbildningskraft, hvor Ildfunker svirre for det omtaagede Blik.

Svarende til denne Voldsomhed, paa en Gang som Modstykke og dog som Ytring af det Samme, møder vi hos hin Slægt en Overstadighed i Glæden, som uvilkaarligt forbavser en sindigere Tid. Naar det gjaldt om at slaa Gækken løs, var alle med. Unge som gamle deltoge med lige Iver i disse Julelege og Fastelavns-Mummespil, alderstegne Hofmænd var med til en Spas og lode Hestene gøre Kaprioler saa fuldt som den yngste Smaasvend, Kvinderne sprang over Bordet for at komme først, naar Musikken kaldte.

Som Enhed af denne Voldsomhed i Vreden og Overstadighed i Glæden stod endelig som fælles Kendemærke for hin Tid en

egen Virkeligheds-Betagenhed, en næsten løbsk Væren-fuldt-udmed i alt, hvad man foretog sig. Mange Eksempler herpaa kan anføres, hentede fra de mest forskellige Omraader. Som et lille, men ikke mindst betegnende Udtryk herfor, skal vi minde om Skuespillet i Københavns Slotsgaard ved Christian den Fjerdes Daab. De Studenter, der forestillede Filisterne, fandt det uværdigt i saa mange «gode Mænds» Paasyn at vige for David og hans Landsmænd. Rigets tidligere Admiral, den 80-aarige Peder Skram, der som Tilskuer sad blandt de nærmeste, grebes af Øjeblikkets Betydning, han blev ung paany og svang sig som andre over Skranken for at yde det betrængte Israel en hjælpsom Haand. Ingen af de Tilstedeværende havde Øje for det komiske heri, men alle jublede de, klappede eller deltog i denne Kamp, hvor Skuespillet blev til Alvor, og Slotsgaarden farvedes med Blod.

Betragte vi endnu hin Tids Blik paa Livet, og særlig dens Religiøsitet, saa var denne for en Del bestemt ved alle disse Betingelser. Følelseslivet spillede ikke nogen stærk Rolle. Til daglig ytrede den religiøse Trang sig i en tryg Forvisning om, at alle troede det samme. Rettroenhed blev derfor Tidens Løsen, Afvigelse herfra straffedes som fræk Formastelse.

Men hvor Livets Modgang gik den Enkelte paa Klingen, slog denne Følelse af fælles Uniform naturligvis ikke til. Her træffer vi vel stundom Udbrud af voldsom Ustyrlighed, som naar en Smed i Sjælland Aar 1564, da han i Pestens Tid mistede sin Hustru, greb en Økse og huggede fire, fem Hug i sit Bord med de Ord: «Havde jeg nu fat paa Dig, Gud! skulde jeg hævne mig paa Dig, fordi Du tog min Hustru»; eller som naar en Mand i Norge ved sit Barns Dødsleje greb en Staalbue og raabte: «Havde jeg fat paa Gud, skulde jeg skyde denne Pil i hans Hjerte»,[1] fortvivlede Ord, der betegnende nok for Tiden straks medførte, at den, der havde udtalt dem, blev halshugget. Men i Reglen virkede stærk Modgang ikke paa denne Vis. Langt hyppigere skete det, at hele den tidligere Tankegang med ét ligesom knak over, og Verden, der før havde været blot lys og smuk, kun blev til en «Jammerdal». Den religiøse Stemning savnede Mellemtoner. Som det fysiske Liv vekslede mellem Overmættelse og det stik modsatte, struttede den religiøse Stemning snart i Tillid til blot formel Rettroenhed, for saa helt at synke sammen i slap Forsagelse.

Spørge vi sluttelig, om Tidens Levemaade og dens Følger

har efterladt sig blivende Spor i de nordiske Folks Historie, grebet afgørende ind i deres Skæbne, saa stiller Svaret sig forskelligt for de tre forskellige Folk.

Den Stand, paa hvem den overdrevne Levemaade maatte udøve sine tydeligste Virkninger, var ifølge Sagens Natur Adelen, der mest formaaede at give sine Lyster slap Tøjle. For Norges Vedkommende spillede Adelen kun en ringe Rolle, den var i Tilbagegang, og paa dem af dens Medlemmer, der levede som Bønder, udøvede Tidens øvrige raa Sæder og de barske Naturforhold sin hærdende Virkning. Adelen i Sverige var baade blomstrende og gunstigt nok stillet til fuldt at rives med af Overdaadigheden. Men en gavnlig Modvægt dannede de evindelige Krige: med Danmark, med Polen, med Rusland og tilsidst i Tyskland, der næsten et Aarhundrede igennem holdt Adelen under Vaaben, aarelod Standen og skabte et Kuld, der kunde holde ud baade til det ene og til det andet. I Danmark derimod vare Forholdene helt anderledes. Medens Frankrig, England og Tyskland alle genlød af Krigstummel, sad man herhjemme fra Aar 1570 til 1625 i stadig Fred, paa den korte Kalmarkrig nær. Adelen slappedes under al dette Velvære og Mangel paa Virksomhed. Den udfoldede derfor ikke sin vante Kraft, hverken 1643 og 1657, da det gjaldt Landets Forsvar, eller 1660, da Kampen drejede sig om dens egen Magtstilling.

Henvisninger og Anmærkninger.

Forkortelser. R. A. = Rigsarkivet i København. — G. K. S. = Gammel Kongelig Samling, Store Kongelige Bibliotek i København. — N. K. S. = Ny Kongelig Samling, sammesteds. — S. R. A. = Svenske Rigsarkiv i Stockholm. — S. K. A. = Svenske Kammerarkiv i Stockholm. — N. R. A. = Norske Rigsarkiv i Kristiania.

S. 5. [1] Om dette og det følgende smlgn.: J. J. A. Worsaae: Nordens Forhistorie. Kbhvn. 1881. — Sophus Müller: Vor Oldtid.

S. 6. [1] Olaus Magnus: Historia de rebus Septentrionalibus. lib. I cap. II. — [2] 1ste Mose Bog IX 4.

S. 7. [1] Saxo: Historia Danica. lib. VI.

S. 8. [1] Scriptores rerum Danicarum IV 219.

S. 10. [1] Joh. Steenstrup: Indledning i Normannertiden S. 374.

S. 11. [1] Samme Skrift S. 185.

S. 12. [1] Olaus Magnus: Historia de rebus Septentrionalibus. lib. I cap. II.

S. 13. [1] F. Dyrlund: Tatere og Natmandsfolk i Danmark. Kbhvn. 1872. S. 124 fgg. — Blicher: Topographie over Vium Præstekald. Viborg 1785. S. 219—20. — Junge: Den nordsjællandske Landalmue. Kbhvn. 1824. S. 345—47.

S. 16. [1] Suhm: Nye Samlinger III 273.

S. 17. [1] Werlauff: Historiske Antegnelser til Ludvig Holbergs atten første Lystspil. Kbhvn. 1858. S. 132. — [2] For Finlands Vedkommende se Gustav Retzius: Finland i nordiska museet. Stockholm 1881. S. 96.

S. 18. [1] Keyser: Efterladte Afhandlinger II 2 (Kristiania 1867) S. 82.

S. 19. [1] Nye Danske Magazin I 250. — [2] Hofman: Fundationer VII 576. — Nyerup: Historisk statistisk Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge III 1, 34. — Melchior: Historiske Efterretn. om den frie adelige Skole Herlufsholm. Kbhvn. 1822. S. 71. — [3] Skibsartiklerne af 20. Juli 1563. Tegnelser over alle Lande. R. A. I Skibsartiklerne af 26 August 1589 (Sjællandske Registre. R. A.) genoptages den strenge Bestemmelse: «Skal ingen gives varmt Øl om Morgenen, ej heller Brød blødt i Øl undtagen den, der er syg». Men den tilbagekaldes i Skibsartiklerne af 14 Maj 1595. (Sjæll. Regist. R. A.) — [4] Melchior: Hist. Efterretning om den frie adelige Skole Herlufsholm. Kbhvn. 1822. S. 71. — [5] H. Ranzau: De valetudine conservanda (Lipziæ. 1573). p. 32—33. — [6] Som Eksempler kan anføres Spisetiden ved Christjern den Andens Hof (Nye Danske Magazin

I 308) ved Christian den Tredies (Nye Danske Magazin I, 253) hos Hertug Carl i Sverig (Hofordning af 1579. Kongl. hofvet. S. R. A.) Professorers og Studenters (Rørdam: Københavns Universitets Historie I 88). Skolebørns (Hofman: Fundationer VII 576) o. s. v. o. s. v.

S. 20. [1] Friis Edvardsen: Schielschiør Kiøbstæd. (Sorø 1759.) S. 288. — [2] Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880). p. 459. — Alwin Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I (Leipzig 1879). S. 280 flg. — [3] Nye Danske Magazin 1, 309.

S. 21. [1] Blandt Retter, nydt paa Fiskedage, se f. Eks. Danske Samlinger 2den Række V 375: 4 Høns, 8 Pund Oksekød, et halvt Lam og en Gaas. — [2] Wegener: Historiske Efterretninger om Anders Sørensen Vedel. Folio-Udgaven. S. 214 med Anm. 6. — [3] Samlinger til jydsk Historie og Topografi III 204. — [4] Le souper est le principal repas. (Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880) p. 459. — [5] H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie II 81. — [6] «Lader coena (Aftensmaden, modsat prandium, Middagsmaden) være den rigeligste». H. Rauzau: De valetudine conservanda (Lipziæ 1573). p. 32.

S. 22. [1] Danske Magazin V 12 og 355. 25 Mand og en Tønde Øl i Døgnet. — Sø-Artikler af 20 Juli 1563. Tegnelser over alle Lande. R. A. 30 Landsknægte faar en Tønde Øl og 24 Baadsmænd ligeledes en Tønde Øl i Døgnet. 1 Tønde = 120 Potter. — [2] Frederik den Anden til Borgemestre og Raad i Aalborg, dat. København d. 21 November 1566. Tegnelser over alle Lande. (Bind IX S. 108—9) R. A. Trykt i Nyerup: Hist. stat. Beskrivelse af Tilst. i Danm. og Norge I 399—400. — Naar Landsknægtenes Underhold i Odense 1560 bestemmes til 1½ Stobecken daglig (V. Simonsen: Bidrag til Odense Bys ældre Historie II 2, 119), da svarer dette til 6 Potter, idet en Stobecken = 4 Potter. — [3] Danske Magazin 4de Række 1, 32—33. — [4] Historisk Tidsskrift II 70—71. — Vedel Simonsen: Samlinger til Hagenskov Slots Historie. S. 44. — [5] Danske Samlinger 2den Række V 376.

S. 23. [1] Angivelsen er i Regnskabet i «Kander», jeg har regnet hver Kande = 2¾ Pot. Kongl. hofvet no. 3. Een Dagz Vthspijsningh. S. R. A. — [2] Suenn Staffannsons Rekennskap på Winn 1573. S. R. A. — [3] Danske Magazin 3die Række 1, 92.

S. 24. [1] Danske Magazin V 255—56. — Sjællandske Registre 15 Januar 1585. R. A. Trykt i Nye Danske Magazin IV 164. — [2] Ahlquist: Karin Månsdatter (Stockholm 1874). S. 64. — [3] Nye Danske Magazin I 309. — [4] Nyerup: Hist. statist. Skildring af Tilstanden i Danm. og Norge III 1, 34 og 46. — Melchior: Historisk Efterretn. om Herlufsholm. S. 71. — [5] H. Rørdam: Københavns Universitets Historie II 81. — [6] Historisk Tidsskrift II 70—71. — Vedel Simonsen: Saml. t. Hagenskov Slots Hist. S. 44. — [7] Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld. S. 69. — [8] Nye Danske Magazin I 309.

S. 25. [1] Danske Magazin 3die Række VI 242—43. — [2] Danske Samlinger 2den Række VI 374. Original-Aktstykket findes i Rigsarkivet. Meddeleren i Danske Samlinger har læst: Kalkun . . . 1½ Skaal ß. Jeg har læst: Kallun . . . 1½ Skaal ß.

S. 26. [1] Nye Kirkehistoriske Samlinger V 45 Anm. — [2] Register vppå Enn Månedtz forthåringh 1585, i Samlingen: Kongl. hofvet no. 2. S. R. A. — [3] Malmøhus Lensregnskab 1 Maj 1572 til 1 Maj 1573. R. A.

[4] Afdøde Registrator Plesner i Gehejmemarkivet har anstillet vidtløftige Sammenstillinger og Beregninger angaaende dette Punkt, særlig med det Maal for Øje at kontrolere Forholdet mellem Virkeligheden og den af Arnt Berntsen opstillede Takst. Det er Uddrag af disse Beregninger, der, velvilligt overladte mig af Registrator Plesner, her er lagte til Grund for Fremstillingen. — [5] Uddrag af de kongelige Skrivelser desangaaende, især Sjællandske Tegnelser af 8 og 22 Maj, 29 Juni og 1, 12, 14 og 16 Juli 1596, og Skaanske Tegnelser af 7 Juli og 17 August 1596. R. A.

S. 27. [1] Ovenn. Registr. Plesners Beregninger. — [2] Marcus Rubin: Undersøgelse om Konsumen i København. Kbhvn. 1882.

S. 28. [1] Danske Magazin 4de Række II 380—81. — [2] Nye Kirkehistoriske Samlinger IV 248. — [3] H. Rørdam: Lyskanders Levned. S. 98 Anm.

S. 29. [1] Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Bys Historie II 2, 193. — Sjællandske Tegnelser 20 Juli 1589, 8 Februar 1590, 19 Juli 1593, 22 Maj 1596 (R. A.) o. s. v. — [2] De aarlige Fortegnelser over Fetalje, der skal skaffes til Udspisning paa Københavns Slot, findes i Sjællandske Tegnelser i Rigsarkivet. Se f. Eks.: 12 September 1589, 22 Juli. 14 August og 27 December 1590, 30 Juni 1591, 30 Juni 1592, 19 Juli 1593 o. s. v. — [3] Brød til Kgl. Maj.s Behov: Søndag for Sct. Jacobi Dag Lars Bager for Brød 5 ß 1 alb. Idem for Rugbrød 5 ß 1 alb. For Simler 8 alb. — Mandag næst efter for Simler 4 alb. Samme Dag Aften Simler 5 ß 1 alb. — Tirsdag næst efter for Simler 8 alb. o. s. v. Malmøhus Regnskab 1541. R. A.

S. 30. [1] Helsingørs Tingbog 18 September 1577. R. A. — [2] Helsingørs Tingbog 18 Maj 1579. R. A. — [3] Helsingørs Tingbog 8 Juli 1588. R. A. — [4] Brødtakster i Helsingør og København: Gehejmearkivets Aarsberetninger III 39—46. — Helsingørs Tingbog 23 Februar og 16 Marts 1579. R. A. — Kjøbenhavns Diplomatarium II 440 o. fl. St. — [5] W. Scharling: Pengenes synkende Værdi. Kbhvn. 1869. S. 244—49. — [6] Kjøbenhavns Diplomatarium II 578.

S. 31. [1] Helsingørs Tingbog 23 Februar 1579. R. A — [2] Sjællandske Tegnelser 11 Marts 1589. R. A. — [3] Falck: Staatsbürgerliches Magazin IX 763—64. — [4] Kjøbenhavns Diplomatarium II 373. — [5] F. Barfoed: Falsters Gejstlighed II 255—56. — [6] Aar 1572 bagtes bl. a. 18½ Læst og 5 Tønder Brød paa denne Maade. Malmøhus Lensregnsk. 1572. — [7] Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634. Stockholm 1828. S. 2. — Peder Claussøn Friis: Samlede Skrifter udg. af G. Storm. Kristiania 1881. S. 331. — [8] Carl Säve: Några Upplysningar om Dalmålet och Dalallmogens Folklynne. (2 Upl. Sthlm. 1855.) S. 6—7.

S. 32. [1] Det kgl. Norske Videnskabernes Selskabs Skrifter i det 19de Aarhundrede. I 437, 439 og 440. — [2] P. Claussøn Friis: Samlede Skrifter udg. af G. Storm. S. 134. — [3] Se f. Eks. Sjællandske Tegnelser 16 Juli 1590. R. A. o. fl. St.

S. 33. [1] Om Fladbrød se Peder Claussøn Friis: Samlede Skrifter udg. af G. Storm. S. 330—32. — Wolf: Norrigia illustrata. S. 115—16. — [2] Hans Hildebrand: Sveriges Medeltid I 229. — [3] Kolderup-Rosenvinge: Gamle danske Love IV 248. — Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 142.

S. 34. [1] O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse I 142 og IV 158—59. — [2] Kjøbenhavns Diplomatarium I, 467. — Troels-Lund:

Historiske Skitser S. 148—54. — [3] O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse IV 159. — [4] Helsingørs Tingbog 4 Maj 1577. R. A.

S. 35. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium II 445. — [2] Om Høkerne og Torveforholdene i Helsingør se Helsingørs Tingbog 4 Maj 1576 og 16 Marts og 6 Juli 1579. R. A. — [3] Kjøbenhavns Diplomatarium II 445. — [4] Kjøbenhavns Diplomatarium I 578—79 og 590.

S. 36. [1] Den sædvanlige Pris paa Gropenbrad var «1 β før gik» for Pundet. Bedste Lammefjerding «6 β før gik». Den 11 Juni 1582 fastsattes Prisen for «voksne store Høns Parret 4 β nu gaaer», for en Snes Æg «2 β nu gaaer». Smlgn. Helsingørs Tingbøger Aar 1576—86. R. A. — De for Aalborg en Snes Aar tidligere angivne Priser (Saml. t. jydsk Historie og Top. II 142—44) er meget forvirrede. Forvirringen hæves, hvis man gaar ud fra, at i den trykte Gengivelse er Betegnelsen for Pendinge bleven forvekslet med Skilingstegnet. I saa Fald er Priserne her, som naturligt er, noget lavere end i Helsingør 20—30 Aar efter. — [2] Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 142—44. — [3] Helsingørs Tingbog 14 Januar 1577 og 13 Januar 1578. R. A. — [4] Kjøbenhavns Diplomatarium II 445.

S. 37. [1] Rigens Regnskab 1593. R. A. — [2] Nye danske Magazin I 309. «Vi behøve til vor Vinterforsyning paa Emkloster 4 Læster Vildbrad». Tegnelser over alle Lande 16 Oktober 1560. R. A. — [3] «Vi have sendt B. v. Pappenheim til Skaane for at lade skyde noget Vildt. Tilsig derfor straks den Slagter, der plejer at slagte for os, at begive sig til ham». Tegnelser over alle Lande 27 Juli 1559. — «6 Daler til tre Slagtere, der i fire Uger var med paa Jagten i Københavns Len og nedsaltede det skudte Vildt». Rigens Regnskab 1591. R. A. — [4] Topografisk Samling. Silkeborg no. 16. R. A. — [5] F. Eks.: Tegnelser over alle Lande 1 September 1561 og 12 August 1563. — Skaanske Tegnelser 22 Juli 1596. R. A. — [6] Tegnelser over alle Lande 28 Juli 1562. R. A. — [7] Hans Lindenov paa Bornholm fik Lov til at lade skyde tre Stykker Vildt til sig aarlig paa Øen. Skaanske Registre 24 Juli 1595. R. A.

S. 38. [1] F. Eks. til Knud Urnes Bryllup. Danske Kongers Historie 73 ddd. 16 Aug. 1588. — Fru Anna Hardenbergs Begravelse. Sjællandske Tegnelser 12 Marts 1589. — Esge Brocks Bryllup. Sjæll. Tegn. 17 Juni 1589. — Gabriel Kaas' Bryllup. Skaanske Tegn. 12 Aug. 1589. — Knud Ruds Bryllup. Sjæll. Tegn. 16 Februar 1590. — Mourits Podebusks og Holger Ulfstands Bryllupper. Sjæll. Tegn. 30 Juli 1590. — Morten Skinkels Bryllup. Fyenske Tegn. 29 Juni 1590. — Birgitte Rønnovs Begravelse. Fyenske Tegn. 16 Aug. 1590. — Ernst Worms Begravelse. Sjæll. Tegn. 29 Marts 1592. — Birgitte Rosenkrands' Begravelse. Sjæll. Tegn. 6 April 1592. — Otto Rosenkrands' Velkommen 1 Juli 1592. Danske Magazin V 123. — Fru Karine Stygge til hendes Datters Bryllup. Jydske Tegnelser 5 April 1593. — Eiler Brokkenhus til hans Datters Bryllup. Fyenske Tegn. 29 Juni 1594. — Jørgen Rosenkrands' Begravelse. Jydske Tegn. 29 April 1596. R. A. — [2] Nyt historisk Tidsskrift IV 327—48. — Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 52. 3, 60. — [3] Jydske Tegnelser 17 Maj 1596. R. A. — [4] Sjællandske Tegnelser 25 Maj 1596. R. A.

S. 39. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium I, 579.

S. 40. [1] Helsingørs Tingbog 24 September 1586. R. A. — [2] Helsingørs Tingbog 4 November 1583. R. A. — [3] Nødskov: Beskrivelse over Thimgaard. (Viborg 1787.) S. 131. — [4] Danske Kongers Historie 73 ddd.

19 November 1588. — Dito 73. dddd. 8 og 21 September, 26 December 1591, 10 Marts 1593. R. A. — [5] Danske Samlinger 2den Række III 195—97. — [6] Tegnelser over alle Lande. 7 April 1563. R. A.

S. 41. [1] Cancelliets Aflevering. Skab 8 no. 189. Besigtelse af 17 November 1582. R. A. — [2] Sjællandske Tegnelser 26 April 1592. R. A. — [3] Ryge: Peder Oxes Levnet. S. 324. — [4] Rentemester Regnskab 1592. R. A. — [5] C. Silverstolpe: Historiskt Bibliothek II 86, 98, 100 Anm. 2, 121—22 og 124. — [6] Sjællandske Tegnelser 12 September 1589, 14 August 1590, 9 Juli 1591. 30 Juni 1592, 19 Juli 1593 o. s. v. R. A. — [7] Danske Kongers Historie 73. dd. 26 Oktober 1589. — Skaanske Tegnelser 17 Oktober 1594. R. A. — [8] Omtales ofte. se f. Eks.: Sjællandske Tegnelser 31 Oktober 1578, 10 August 1579, 18 Februar 1580 (fra Lybæk), 20 Maj 1592. R. A. — Som Foræring fra Preussen til Kongen af Danmark se Raumer: Hist. Taschenbuch VII 321. — [9] Priser uddragne navnlig af Kronborg Jordebog 1592—93. R. A. — [10] Samlinger til Fyens Historie og Topografi VII 277—78. — [11] Jydske Tegnelser 30 November 1589. R. A.

S. 42. [1] Kronborg Jordebog 1592—93. R. A. — [2] Peder Claussøn Friis' samlede Skrifter udg. af G. Storm (Kristiania 1881) S. 383. — [3] «Til vort eget Behov». Eksempelvis kan anføres Tegnelser over alle Lande 6 November 1559 og 28 Juli 1562. — Sjællandske Tegnelser 20 Maj 1592 og 22 Maj 1596. R. A. — Johan den Tredie, se Kongl. hofvet no. 1 1571. S. R. A. — [4] Skrivelse af 27 September 1581. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. (Skaffue.) R. A. — Danske Samlinger 2den Række V 375. — [5] Ryge: Peder Oxes Levnet. S. 267. — Sjællandske Tegnelser 13 Decbr. 1579. R. A.

S 43. [1] Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. Under Kongens Ophold købes daglig for 4—8 Hvid Krabber og Rejer. — [2] Se f. Eks. Malmøhus Lensregnskab 1572 o. fl. R. A. — [3] Michael Francks Reise nach Dänemark 1590. Manuskript no. 31 in Zittauer Rathsarchiv. S. 349 fgg. Velvilligt udlaant Forfatteren af Borgemestre og Raad i Zittau. — [4] Gehejmearkivets Aarsberetninger I 175. — [5] Ryge: Peder Oxes Levnet. S. 324. — [6] Danske Kongers Historie. no. 73 dddd. 26 Decbr. 1591. R. A. — [7] Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II 100 Anm. 2. — [8] Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880) 471. — [9] Sjællandske Tegnelser 4 Februar 1587. R. A.

S. 44. [1] P. Friis Edvardsen: Schielschiør Kiøbstad. S. 7. — [2] Sjællandske Tegnelser 4 Februar 1587. R. A. — [3] Sjællandske Tegnelser 2 December 1584. R. A. — P. Claussøn Friis: Samlede Skrifter udg. af G. Storm. S. 109—110. — Nye Danske Magazin I 146. — Fyenske Tegnelser 21 September 1594. R. A. — [4] Danske Kongers Historie no. 73 dd. 13 November 1591. R. A. — Raumer: Hist. Taschenbuch VI 322—23. — [5] Sjællandske Tegnelser 18 Augnst 1583. R. A. — [6] Danske Kongers Historie no. 73 dd. 13 November 1591. R. A. — [7] Skrivelse af 3 December 1593 fra Hertug Ulrik til Christian den Fjerde. Udenlandske Magter. Mecklenburg no. 22. R. A.

S. 45. [1] Rentemester Regnskab 1 Maj 1588 til 1 Maj 1589. R. A. — [2] K. v. Weber: Anna Churfürstin zu Sachsen. Leipzig 1865. S. 109—10. — [3] Uddrag af Øresundstold-Regnskaber og Lensregnskaber. Særlig maa fremhæves Køkkenregnskabet i Malmøhus Lensregnskab 1541 og Birgitte Gøyes Regning af 1566 (Danske Samlinger. Myntvæsen no. 581. b. 111.) R. A. — Vedel Simonsen: Familie-Efterretninger om de danske Ruder II

128—132. — En betydelig Vanskelighed ved Bestemmelsen af Priserne paa Krydderi i hin Tid, er deres stærke pludselige Svingninger. Dette er næppe noget blot tilsyneladende, fremkaldt ved det mangelfuldt foreliggende Materiale. Indkøb, foretagne af samme Personer under samme Vilkaar og med kort Tids Mellemrum, vise ofte store indbyrdes Afvigelser. — En Prisliste for Malmø 1626 efter Uddrag af Lensregnskabet (Skaanske Handlinger. R. A.) hidsætter jeg her til Brug for Andre. 1 ℔ Ris 10 ß. — 1 ℔ Svesker 6 ß. — 1 ℔ Kanari-Topsukker 44 ß. — 1 ℔ Rosiner 10 ß. — 1 ℔ Korender 12 ß. — 1 ℔ Mandler 28 ß. — 1 ℔ Annis 24 ß. — 1 ℔ Ingefær 32 ß. — 1 ℔ Peber 48 ß. — 1 ℔ Muskatblomme 4 Rdr. — 1 ℔ hel Muskat 2 Rdr. — 1 ℔ Nelliker 4 Rdr. — 1 ℔ Kardemomme $2\frac{2}{3}$ Rdr. — 1 ℔ Safran $18\frac{2}{3}$ Rdr. — 1 ℔ Kanel 2 Rdr.

S. 46. [1] «Urtekræmmer». Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. IX 122. — «Krudtkræmmer» og «Materialist». Kjøbenhavns Diplomatarium II 551—52 o. s. v. — [2] Se f. Eks. Danske Samlinger. Hofholdning. no. 240. 27. R. A. Register over Specerier og Urter, som Jeppe Krabbe i Ribe har købt til Kongen i Andorf 1545. — [3] Danske Samlinger. Myntvæsen. no. 541. b. 14. a. Claus Dørknægts Regning. R. A. — [4] 1550. Tegnelser over alle Lande Bind III S. 50. — 1551. Samme Sted. S. 111 b. — 1562. Registre over alle Lande Bind V S. 398. R. A. o. s. v. — [5] Danske Samlinger. Myntvæsen no. 581. b. 111. R. A.

S. 47. [1] Die Reisen des Samuel Kiechel. S. 60. — [2] Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634. Sthlm. 1828. S. 51. — [3] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte I 1, 108. — [4] Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. — [5] Räkenskaper rörande Guld, Silfver o. s. v. 1552—73. Swenn Anndersonns Regenschap for Krydder 1561. S. R. A. — [6] Danske Kongers Historie 73. dd. 17 Maj 1592. R. A.

S. 48. [1] Danske Samlinger 2den Rækkc I 347. — [2] Historiska Samlingar III. Sthlm. 1797. S. 22. — [3] H. Ranzau: De valetudine conservanda. S. 91 og 146—48. — [4] Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Academiens Handlingar. VIII. Sthlm. 1808. S. 96—131.

S. 49. [1] Sammesteds. — [2] Sammesteds. — [3] Swenn Anndersonns Regenschap for Krydder 1561. (Räkenskaper rör. Guld, Silfver o. s. v. 1552—73) S. R. A. — [4] Danske Samlinger 2den Række I, 347. — Kjøbenhavns Diplomatarium III 609—10. — Nellike Pudder 1 Lod, Ingefær Pudder 1 Lod, Kanel Pudder 1 Lod. Odin Wolffs Journal 1816. III 28—29. — [5] Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A.

S. 50. [1] «Ved dette Pas man først til disse Nordens Lande
Fornemmer noget sært at føres over Strande,
Man Sukkerlade, The samt Kaffe kalder det.»

A. Bording: Poetiske Skrifter II 97. — [2] Jahrbücher des Vereins f. Mecklenburgische Geschichte u. Alterthumskunde IX 196. — [3] Kjøbenhavns Diplomatarium II 614—18. — [4] Øresunds Toldregnsk. R. A. — H. Forssell: Sveriges inre Historia II 19. — Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Academiens Handlingar. VIII 96—131 o. fl. St. — [5] Vedel Simonsen: Familie-Efterretninger om de danske Ruder II 128—32. — [6] Tegnelser over alle Lande 1550 (Bind III S. 50) — dito 1551 (Bind III S. 111 b). — Registre over alle Lande 1552 (Bind V S. 398) R. A. — [7] Schlegel: Samlung z. Dänischen Geschichte I 1, 108. — [8] Swenn Anndersonns Regenschap for Krydder 1561. (Räkenskap rör. Guld, Silfver o. s. v. 1552—73). S. R. A

S. 51. [1] Danske Magazin 4de Række I, 78. — [2] Baltische Studien XII 1, 15. — [3] Danske Magazin 4de Række II 389 flg. — Norske Magasin II 167 flg. — Yngvar Nielsen: Bergen fra de ældste Tider indtil Nutiden. S. 364. — [4] Tegnelser over alle Lande 1551 Bind III S. 111 b. R. A. — [5] Danske Kancelliregistranter 1535—50. Kbhvn. 1881—82. S. 414.

S. 52. [1] Råntekammarböcker 1562 og 1564. S. K. A. — [2] Sjællandske Tegnelser 20 April 1596. R. A. — [3] Tegnelser over alle Lande 7 Februar 1560. R. A. — [4] Omtales mange Gange i Malmøhus Lensregnskab 1541 og 1565. — [5] Helsingørs Tingbog 11 Juni og 29 Oktober 1582. — [6] Historisk Tidsskrift 3die Række II 377. — [7] Danske Magazin 3die Række VI 291 og 4de Række I 267 og II 73—74.

S. 53. [1] Adler: Efterretninger angaaende Byen Ribe. (Ribe Skoleprogram 1842) S. 64—85. — [2] Danske Magazin IV 318. — [3] Sjællandske Tegnelser 18 Februar 1580. R. A. — [4] Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Academiens Handlingar. VIII 123. — [5] Sjællandske Tegnelser 18 Februar 1580. R. A. — Sjællandske Tegnelser 10 August, 18 Oktober o. fl. 1579. R. A. — [6] Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A.

S. 54. [1] Kongl. Vitterhets Historie og Antiquitets Academiens Handlingar. VIII 103—4. — [2] Swenn Anndersonns Regenschap for Krydder anno 1561. S. R. A. Smlgn.: Tegnelser over alle Lande III S. 50 og 111 b. og Registre over alle Lande V S. 398. R. A. — [3] Frederik Leyels Regnskab Anno 1566. Danske Samlinger: Myntvæsen no. 581. b. 111. — [4] Tegnelser over alle Lande III 111 b. R. A. — [5] Niels Hemmingsens Postille oversat af Reravius. Kbhvn. 1576. II 142.

S. 55. [1] Råntekammar bock för 1561. S. K. A. — [2] Swenn Anndersonns Regennschap för Krydder 1561. (Råkenskaper rör. Guld o. s. v. 1552 —73.) S. R. A. — [3] Sjællandske Tegnelser 25 Oktober 1572. R. A. — Danske Magazin 3die Række II 206. — [4] Christian den Fjerdes latinske Stilebog. Store kongelige Bibliothek. København. — [5] C. C. Gjörwell: Svenska Magazinet. Sthlm. 1766. S. 501—2. — [6] Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. — [7] Danske Magazin IV 315.

S. 56. [1] Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. — [2] Tegnelser over alle Lande 7 Febr. 1560. R. A. — [3] Sjællandske Tegnelser 10 August og 18 Oktober 1579. R. A.

S. 57. [1] Nærværende Skrift III 104. — [2] Ryge: Peder Oxes Liv og Levnets Beskrivelse. Kbhvn. 1765. S. 325—26. — [3] Tegnelser over alle Lande 16 Oktober 1560. R. A. — [4] Sjællandske Tegnelser 18 Oktober 1579. R. A.

S. 58. [1] C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie 1497—1536 IV 1. 83—85. — Westphalen: Monumenta inedita I. 3. (Henr. Ranzau: Cimbricæ cherson. descript.). — [2] C. Olufsen: Oeconomiske Annaler XI (Kbhvn. 1809) S. 55—72. — [3] Danske Kancelliregistranter 1535—50. (Kbhvn. 1881—82). S. 88 og 230. — [4] Registre over alle Lande. Løverdagen post Mariæ Magdalene 1552. R. A. — [5] Nærværende Skrift I, 27—31.

S. 59. [1] Huitfeld: Danmarks Riges Krønike. 4to. VI 119. — Ryge: Peder Oxes Liv og Levnets Beskrivelse S. 227—33. — Fyhn: Efterretn. om Kolding. S. 246—47. — C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie 1497—1536. IV 1, 85—86.

S 60. [1] Norske Rigsregistranter I 665—66, 695. II 187—88, 204, 208,

300, 426—27 og 550. — [2] Handlingar rörande Skandinaviens Historia 27, 126 fg.

S. 61. [1] Registrant XIV England. no. 22. R. A.

S. 62. [1] C. Olufsen: Oeconomiske Annaler XI (København 1809). S. 55—72.

S. 63. [1] Som Eksempel blandt mange kan nævnes: «En Ugestid efter at Torkildstrup Mænd havde givet Ævret op i Rugvangen». Voldborg Herredsthingsdom 1 Februar 1645. R. A. — [2] H. Jensenius: Økonomisk Beskrivelse over Bratsberg Amt (Christiania 1852). S. 69—71. — Wulfsberg: Norges naturlige Velstandskilder (Christiania 1872). S. 31. — [3] Norske Magasin I 110.

S. 64. [1] Olaus Magnus: Historia de rebus septentrionalibus. lib. XIII cap. 45. — [2] Hans Forssell: Sveriges inre Historia II Tab. II. a—c. Smlgn. ogsaa: Hans Hildebrand: Sveriges Medeltid I, 195. — [3] Brasch: Gamle Ejere af Bregentved. S, 510—12.

S. 65. [1] Olaus Magnus: Historia de rebus septentrionalibus lib. XIII cap. 45. — [2] Laugholms Lensregnskaber, f. Eks. 1640 o. fl. St. R. A. — [3] Die Reisen des Samuel Kiechels. S. 68—69.

S. 66. [1] Helsingørs Tingbog 3 Februar 1578. R. A. — [2] Rentemester Regnskab 1591. R. A. — [3] Sjællandske Tegnelser 8 Juli 1596. R. A. — [4] Rentemester Regnskab 1591. R. A. — [5] Sjællandske Tegnelser 8 og 13 Juli 1596. R. A. — [6] Rentemester Regnskab 1588. R. A.

S. 67. [1] Friis: Samlinger til Dansk Bygnings- og Kunsthist. (Kbhvn. 1872—78) S. 322. — [2] Danske Magazin 3die Række III 302. — [3] Nye Danske Magazin V 61—72.

S. 68. [1] Sjællandske Tegnelser 11 Juli 1580. R. A. (Trykt i Nye Danske Magazin VI 154—55.) — [2] Rentemester Regnskaber 1589 og 1590. R. A. — [3] Räntekammar böcker 1564. Hans Jonssons Utgift. S. K. A.

S. 69. [1] Rentemester Regnskab af 1588. R. A. — [2] Nye Danske Magazin V 63. — [3] Sjællandske Tegnelser 20 Maj 1584. R. A. — [4] Se f. Eks. Sjællandske Tegnelser 4 November 1585, 26 Marts 1591, 7 November 1594. Fyenske Tegnelser 1 Marts 1594 o. s. v. R. A.

S. 70. [1] Nye Danske Magazin I 309. — [2] Niels Bredal: Børne-Speigel Kbhvn. 1568. S. 8. — [3] Artur Hazelius: Ur de nordiska Folkens Lif I (Sthlm. 1882) 14. — [4] Se f. Eks. Østgaard: Fra Skov og Fjeld. (Christiania 1858.) S. 79 o. fl. Skr.

S. 71. [1] Raumer: Briefe aus Paris I, 75. — Die Reisen des Samuel Kiechels. S. 61. — [2] Endnu gængse Benævnelse. Saaledes er Navnet derfor ogsaa med Rette angivet af H. Rørdam i hans Oversættelse Danske Magazin 4de Række II 380—81. — [3] Danske Samlinger 2den Række V 374 og 377. — [4] Historisk Tidsskrift V 539. — [5] Tegnelser over alle Lande III 50 (Aar 1550) og Registre over alle Lande V 398 (Aar 1552). R. A. — Sjæll. Tegnelser 10 August 1579 og 18 Februar 1580. R. A. — [6] Swenn Anndersonns Regennschap for Krydder 1561. (Råkensk. rör. Guld, Silfver o. s. v. 1552—73.) S. R. A.

S. 72. [1] Kongl. Vitterhets Historie og Antiquitets Academiens Handlingar VIII 123. — [2] Register vppå Enn Månedtz forthåring 1585, i Samlingen: Kongl. Hofvet. no. 2. S. R. A. — [3] Nærværende Skrift II 63. — [4] Nye Danske Magazin I 309. — [5] Sammesteds. — [6] Nyerup: Hist. statist.

Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge I 330. — [7] Niels Bredal: Börne Speigel. Kbhvn. 1568. S. 12.

S. 73. [1] Ein new Kochbuch von M. Marxen Rumpolt. Franckfort am Mayn 1581.

S. 74. [1] Tegnelser over alle Lande III 50 og 111 (Aar 1550 og 1551), Registre over alle Lande V 398 (Aar 1552). R. A. — De paa Malmøhus Aar 1627 indlogerede Rejsende brugte ugentlig for 12 β Bomolie til deres Mad. Danske Samlinger 2den Række V 376.

S. 75. [1] Ein new Kochbuch von M. Marxen Rumpolt. Frankfort a. Main 1581. S. 162—65. — [2] En artig og meget nyttig Kogebog af Fru Anna Weckerin, udsat paa Dansk af Povl Iverssøn Kolding. Kbhvn. 1648. [3] 10 Tønder Lüneburger Salt og 57 Tønder Baysalt om Aaret. Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. — [4] Alle christelige og dyderige Jomfruers Æreskrantz. Sorø (uden Aar). Bl. H. 3.

S. 76. [1] Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880). S. 500—501. — [2] Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte u. Alterthumskunde IX 183. — [3] A. Petersen: Collectanea. (Efter Sjællandske Registre 1603.) Store kongelige Bibliothek. — [4] Enebær: Tegnelser over alle Lande 5 August og 6 November 1559. R. A. — [5] Slaaen: Sjællandske Tegnelser 8 November 1584. R. A.

S. 77. [1] Raumers Hist. Taschenbnch VI 322—23. — [2] Sjællandske Tegnelser 25 Oktober 1572. R. A. — [3] Skrivelse af 15 November 1558 fra Herluf Trolle til Birgitte Gøye. Bøllingske Brevsamling. S. K. B.

S. 78. [1] Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige (Sthlm. 1828). S. 43. — [2] Swenn Anndersonns Regennschap for Krydder 1561. S. R. A. — [3] K. v. Weber: Anna Churfürstin zu Sachsen. Leipzig 1865. S. 115—16. — [4] Sjællandske Tegnelser 10 Oktober 1579 og 18 Februar 1580. R. A. — [5] De forskellige Benævnelser paa Kager forekommer i trykte Skrifter eller Breve og Regnskaber fra Datiden, men Pladsen tillader ikke at give Henvisninger ved hver enkelt. De fleste kommer igen i Povl Iverssøn Koldings ovennævnte Kogebog af 1648. — [6] Swenn Anndersonns Regennschap for Krydder 1561. S. R. A. — [7] Historiska Samlingar (Sthlm. 1797). S. 22. — [8] Tegnelser over alle Lande. 3 Januar 1564. (Bind VII S. 602.) R. A. — [9] Nye Danske Magazin V 61—72.

S. 79. [1] Sjællandske Registre 21 November 1585. Bestalling for Hans v. Han. R. A. — [2] Edvardsen Friis: Schielskiør. S. 91 og 437—38. — [3] Danske Kongers Historie 73 ddd. 21 Oktober 1589. R. A. — [4] J. Brauns theatrum urbium. Om Murværk til Iskælder, se Sjællandske Tegnelser 14 Juli 1590. R. A. (Trykt i Kbhvns. Diplom. IV 693.) — [5] De første Vinkølere, som jeg har truffet omtalte, er to store, købte af Frederik II 1560. G. F. Lassens Samlinger. Ny Kgl. Samling 4to. no. 868 k. Store Kongelige Bibliothek. — [6] I Niels Hemmingsøns Postille, overs. paa Dansk af Rasm. Hannssøn Reravius, Kbhvn. 1576, findes f. Eks. S. 207 afbildet et Kar, hvori Vinkander er nedsatte til Afkøling, staaende foran Kong Herodes' Bord. — [7] Alwin Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I, 291 og 450. — [8] Swenn Anndersonns Regennschap for Krydder 1561. S. R. A. — [9] Helsingørs Tingbog 3 Februar 1578. R. A. — [10] Nærværende Skrift III 19.

S. 80. [1] Swenn Anndersonns Regennschap for Krydder 1561. S. R. A. [2] Se især: En artig og meget nyttig Kogebog af Fru Anna Weckerin, udsat

paa Dansk af Povl Iverssøn Kolding. Kbhvn. 1648. — [3] Weiss: Kostümkunde II 885. — [4] Alwin Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I 288. — [5] Fra alle Lande 1880. II 237. (Efter Victor Tissot: Voyage au pays des Tziganes. Paris 1880.) — [6] Henrik Smith: Urtegaard. 1546. Bvnke.

S. 81. [1] Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris) 470. — [2] Geografisk Tidsskrift V 52. — [3] Paul Lacroix et Ferdinand Seré: Le moyen âge et la renaissance. Tome III (modes et costumes) fol. XV. — [4] Det nittende Aarhundrede udg. af G. og E. Brandes. 1876—77. S. 113.

S. 82. [1] Geogr. Tidsskrift V 52. — [2] Gehejmearkivets Aarsberetninger III 81—82. — [3] Rentemesterregnskaber 1588—92. R. A. — [4] Danske Magazin 4de Række II 381. — [5] Samlinger til jydsk Historie og Topografi III 203—9. — [6] Vedel Simonsen: Odense Byes Historie II 2, 195. — [7] Die Reisen des Samuel Kiechel (Stuttgart 1866). S. 67.

S. 83. Nyerup: Historisk statist. Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge. I 330. — [2] Charles d'Ogier: Dagbok öffver dess resa i Sverige 1634 (Sthlm. 1828). S. 43—44. — Schlegel: Samlung zur Dänisch. Geschichte II 1, 186—90. — [3] Danske Magazin 3die Række I, 27—28. — [4] Se f. Eks. Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte IX 182.

S. 84. [1] Niels Hemmingsøns Postille, overs. paa Dansk af Rasmus Reravius. Kbhvn. 1576. S. 42. — [2] Danske Kongers Historie 73 ddd. Forleningsbreve af 27 Juli 1588. R. A. — [3] Nye Danske Magazin V 64. — [4] Falck: Staatsbürgerliches Magazin IX 772—73. — [5] Michael Francks Reise nach Dänemarck 1590. Manuskript no. 31 in Zittauer Rathsarchiv. — [6] Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 135.

S. 85. [1] Kohl: Der Raths-Weinkeller zu Bremen (Bremen 1866). S. 125. — [2] Hans Forssell: Sveriges inre Historia II Tabel I c. — [3] Jydske Tegnelser 17 Oktober 1595. R. A. — Sjællandske Tegnelser 18 April 1592. R. A. — [4] Se f. Eks. Sjællandske Registre 5 og 10 September 1589. R. A. o. m. fl. St. — [5] Sjællandske Tegnelser 31 Oktober 1578. R. A. — [6] Sjællandske Tegnelser 18 Februar 1580. R. A. — [7] Taine: Den engelske Literaturs Hist. Renæssancen. S. — [8] Enebær til Frederik den Andens Kroning. Tegnelser over alle Lande 5 August 1559. — Til Nyborg. Tegn. o. a. L. 6 November 1559. — Til Prinsesse Elisabeths Bryllup. Sjællandske Tegnelser 8 Februar 1590. R. A. o. s. v. o. s. v. — Røgning med Enebær: Historisk Tidsskrift 3die Række III 97.

S. 86. [1] Danske Magazin I 48. — [2] Kolderup-Rosenvinge: Gamle danske Love IV 247. — [3] Tegnelser over alle Lande 26 Oktober og 27 November 1561, 2 Marts og 16 Oktober 1563 og 22 August 1565. R. A.

S. 87. [1] Sjællandske Tegnelser 26 Juli 1592 og 19 Juni 1594. — Jydske Tegnelser 26 Juni 1593. R. A. — Senere Klager over det samme: Suhms Nye Samlinger I 199 og 202. — [2] Kjøbenhavns Diplomatarium II 480. — [3] Kjøbenhavns Diplomatarium I 497, II 273, 342, 381. IV, 527, 537. — Becker: Herluf Trolle S. 34.

S. 88. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium II 275. — [2] Kjøbenhavns Diplomatarium II 279. — [3] Samme Skrift II 440. — [4] Sjællandske Registre 6 Marts 1592 (paa hvilken Dag Skraaen blev bekræftet af Kongen). R. A. (Trykt i Kjøbenhavns Diplomatarium II 466—71 og dateret 25 Januar 1592, paa hvilken Dag den var færdig fra Borgemestre og Raad).

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

VI

S. 89. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium IV 618—19. — [2] Sjællandske Tegnelser 29 Januar 1591 og 20 December 1595. R. A. — [3] Kjøbenhavns Diplomatarium II 279.

S. 90. [1] Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 136. — [2] Arent Berntsen: Danmarks frugtbare Herlighed. S. 550—51. — Hans Forssell: Sveriges inre Historia II 17—18.

S. 91. [1] Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 134—35. — [2] Helsingørs Tingbog 27 April 1579. R. A. — [3] Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. — [4] Danske Magazin IV 318. — [5] Tegnelser over alle Lande 7 December 1565. R. A. — [6] Danske Magazin 4de Række II 11. — [7] Handlingar rörande Skandinavien XXXVII 60. — [8] Skrivelse af 10 December 1562. Danske Selskabs Papirer. R. A.

S. 92. [1] Vedel Simonsen: Bidr. til Odense Bys Hist. II 2, 48. — De ovenfor S. 52 Note 7 anførte Steder. — [2] Vedel Simonsen: De danske Ruder I, 99. — [3] Becker: Danske Herregaarde XI Hald. — [4] Suhm: Nye Samlinger til den danske Historie III 304. — [5] Aktstykker udgivne af Fyens Stifts literære Selskab 1, 56. — [6] Danske Magazin IV 315. — [7] Danske Magazin 4de Række II 70. — [8] Handlingar rörande Skandinaviens Historia 37, 60—61. — [9] Sjællandske Tegnelser 10 Oktober 1579. R. A. — [10] Sjællandske Tegnelser 8 Februar 1590. R. A.

S. 93. [1] Samlinger til jydsk Historie og Topografi I, 278. — [2] P. Edvardsen Friis: Skjelskjør. S. 76. — [3] Vedel Simonsen: Odense Bys Historie II 2, 156. — [4] Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 135. — Kjøbenhavns Diplomatarium II 447. — [5] Handlingar rörande Skandinaviens Historia 37, 59. — [6] Suhm: Nye Samlinger III 103. — [7] Sjællandske Tegnelser 8 Februar 1590. R. A. — [8] Weber: Anna Churfürstin zu Sachsen. S. 124. — [9] Die Reisen des Samuel Kiechel (Stuttgart 1866). S. 55.

S. 96. [1] Danske Magazin 4. Række II 6. — [2] Vedel Simonsen: De danske Ruder I, 99. — [3] Suhm: Nye Samlinger til den danske Hist. III 304. — [4] Hammar Bys Beskrivelse 1553. Thottske Samling no. 938 fol. Store Kongelige Bibliotek i Kbhvn. — [5] Sjællandske Tegnelser 8 November 1584. R. A. — [6] Flere Skrivelser fra Henrik Ranzau til Enkedronning Sophie, den sidste dat. Breitenburg d. 16 December 1588. R. A. — [7] Nye Danske Magazin VI 330—36.

S. 95. [1] Weber: Anna Churfürstin zu Sachsen. S. 119—20. — [2] Murbergs Afhandling i Kgl. Vitterhets Historie och Antiquitets Academiens Handlingar IV 308—15. — [3] Samme Afhandling.

S. 96. [1] Johan Varwich: Von der Pestilentz. Kopenhagen 1577. Side Gij. — [2] Kgl. Vitterhets Hist. och Antiqu. Academ. Handl. VIII 99—100. — [3] Se f. Eks. Kjøbenhavns Diplomatarium IV 558. — [4] Kogebog, prentet i Kjøbenhaffn Aar 1625. Bl. B. Dr. Johan Scharffenberg i Norge har velvilligt henledt min Opmærksomhed paa, at disse Kogebogens Ord er en næsten ordret Gengivelse af, hvad allerede Michel Schrick har udtalt i sit begejstrede Skrift om Brændevin: «Die usgepranten Wasser». Ulm. 1482.

S. 97. [1] Kgl. Vitterhets Historie och Antiquitets Academiens Handlingar IV 308—15. — [2] K. v. Weber: Anna Churfürstin zu Sachsen. S. 425—86.

S. 98. [1] Samme Skrift S. 436. — [2] Samme Skrift S. 462—63. —

[3] Henrik Ranzau: de valetudine conservanda S. 159—60. — [4] Peder Palladius: Hosedjævlen. Indledning. Bl. Fj.

S. 99. [1] Niels Palladius: Druckenskabs Affljusning. Kbhvn. 1559 Indledning. — Holberg: Erasmus Montanus Akt I Scene II. — [2] Becker: Orion, et Kvartalsskrift I 185—200. — [3] Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Ravnstrup. — [4] Sjællandske Tegnelser 16 Februar 1593. R. A. Trykt i Danske Samlinger 2den Række II 234 Anm. — [5] Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 120—21 og 129. — [6] Peder Palladius: Visitatsbog ved Grundtvig. S. 33—34.

S. 100. [1] Danske Samlinger 2den Række II 292. — [2] Helsingørs Tingbøger. R. A. Især hyppigt i Aarene 1577—78, 1582 og 1584. Udtrykket «meget overmaade drukken» f. Eks. 5 November 1582 og oftere. Smlgn. ogsaa Randers Tingbøger især Aar 1587. R. A. — [3] Sølvitsborgs Lensregnskab. Skaanske Handlinger. R. A. — [4] Strängnäs Stads Tänkebog for 1500-talet, utg. af Isak Fehr. Strängnäs 1903. S. 46.

S. 101. [1] K. v. Weber: Anna Churfürstin zu Sachsen. S. 122. — [2] Danske Samlinger. Øresunds Told. R. A. — Allen (De tre nordiske Rigers Historie IV 1, 148) betegner Afgiften som «noget under 4 af hundrede». Datidens Benævnelse, der oftere forekommer er: «30te Penge».

S. 102. [1] Se f. Eks. Sjællandske Tegnelser, 8, 9 og 23 Maj 1589 og 16 Maj 1590. R. A. — [2] Angaaende Vinsorterne i det 16de Aarhundrede henvises særligt til J. G. Kohl: Der Raths-Weinkeller zu Bremen (Bremen 1866). S. 98—126. — [3] Se f. Eks. Kjøbenhavns Diplomatarium I 199 og 300. — Danske Magazin 4de Række I, 347. — [4] Räkenskaper rörande Guld, Silfver o. s. v. 1552—73. S. R. A. — [5] Kjøbenhavns Diplomatarium I, 199, 300, 578. IV 51. — [6] Suenn Staffannsonns Rekenskap paa winn 1573. S. R. A. — [7] Danske Samlinger, Myntvæsen, no. 581 b 14 a. Claus Dørknægts Regning 1545. R. A. — Danske Magazin 4de Række 1, 347. Gejer: Svenska Folkets Hist. II 210.

S. 103. [1] Räkenskap. rörande Guld, Silfver, Perlor o. s. v. 1552—73. S. R. A. — [2] Kjøbenhavns Diplomatarium 1, 300 og IV 51. — [3] Räkenskaper rörande Guld, Silfver, Perlor o. s. v. 1552—73. S. R. A. — [4] H. Forssell: Sveriges inre historia I 118. — «Tenn 8 Mai betallades Cornelius Jönszen ifrånn amsterdam för win de seche 2½ åm, åmet 40 ℳ. Räntekammar boch för 1561. S. K. A. — [5] Foruden Kohls ovenomtalte Skrift («Der Rathsweinkeller zu Bremen») se ogsaa: Wehrmann: Der Lübeckische Rathskeller. Zeitschrift des Vereins f. Lübeckische Geschichte II 86—87. (Lübeck 1863).

S. 104. [1] Sjællandske Tegnelser 12 Juni 1596. R. A. — [2] «Rød fransk Vin 6 Amer 36 Kander, Blankt fransk Vin 2 Amer 15 Kander». — Suenn Staffannsons Rekenskap for 1573. S. R. A. — [3] Tegnelser over alle Lande. 7 Marts 1559. R. A. — [4] Sjællandske Tegnelser 5 Juni 1596. R. A. — [5] Kjøbenhavns Diplomatarium I, 300. — H. Forssell: Sveriges inre historia II 18. — [6] Ahlquist: Karin Månsdatter S. 111 Anm. 25.

S. 105. [1] Bernhard Olsens Artikel i Illustreret Tidende 18 Januar 1880. — [2] Rheinfall antages for en Rinskvin af K. v. Weber (Anna Churfürstin zu Sachsen. Leipzig 1865. S. 122). Derimod bestemmer Alwin Schultz (Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I, Leipzig 1879. S. 297) den som en Vin fra Istrien. — [3] Rheinfall: Danske Magazin 3die Række V 77 og 4de Række IV 63. — Danske Samlinger, Myntvæsen, no.

581 b 14 a. Claus Dørknægts Regning 1545. R. A. — Skrivelse fra Henrik Ranzau til Enkedronning Sophia d. 16 December 1588 og fra Enkedr. Sophia til H. R. d. 19 Januar 1589. Danske Kongers Historie no. 63. R. A. — Sjællandske Tegnelser 5 Juli 1595. R. A. — [4] Kjøbenhavns Diplomatarium I, 300. — Zeitschrift des Vereins f. Lübeckische Geschichte II 86.

S. 106. [1] Raumer: Historisch. Taschenbuch VI 320. — [2] Suenn Staffansons Regenskap på win for 1573. (Räkensk. rör. Guld, Silfver o. s. v. 1552—73). S. R. A. — [3] Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880) 475. — [4] Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa (Sthlm. 1828), S. 41. — [5] Paul Hentzner: Itinerarium. (Noribergæ 1612). p. 156. — [6] Suenn Staffansons Rekenskap for win 1573. S. R. A. — [7] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 188—90. — [8] Kogebog prentet i Kjøbenhaffn Aar 1625. Bl. Cij.

S. 107. [1] Swenn Anndersonns Regennschap for Krydder 1561. S. R. A. — [2] Samme Steds.

S. 108. [1] Danske Magazin 3die Række VI 252. — [2] H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie II 62 Anm. 2, 123 Anm. 3. — [3] I Gustav Vasas Tid (1559) 29 Amer om Maaneden, Aar 1585 gennemsnitligt kun 24 Amer. Register vppå Enn månedtz forthåringh. Kgl. Hofvet. no. 2. S. R. A. — [4] Nemlig hele Aaret igennem kun 140 Amer og 26 Kander. Suen Staffansons Rekenskap for 1573. S. R. A. — [5] 62 Amer 46½ Kande. Räkenskaper rörande Guld, Silfver, Perler o. s. v. 1552—73. S. R. A.

S. 109. [1] Fra 14 Juli 1588 indtil 2 Oktober 1591 er af Rhinskvin medgaaet 1752½ Ame 7 Fjerdinger 1½ Pot. Rentemester Regnskab 1591. R. A. — [2] 700 Amer. Sjællandske Tegnelser 1 Juli 1596. R. A. — [3] Ved Jørgen Ernst Worms Bryllup, som Chr. 4 holdt paa Dronningborg Slot Fastelavns Søndag 1591, blev der ifølge den kort efter afgangne Hofskænk Hans v. Stralendorfs Regnskabsseddel «forspiset og udskænket 30½ Ame Rhinskvin», som Kongen havde ladet udtage hos Søren Hofmann Borgemester i Randers til 20 Dr. Amen. Rentemesterregnskab 1591. R. A. — [4] Sjællandske Tegnelser 20 Marts 1588. R. A.

S. 110. [1] Suenn Staffannsonns Regenskap för 1573. (Räkenskaper rörande Guld, Silfver o. s. v. 1552—73.) S. R. A.

S. 111. [1] Træflasker: Hist. Tidsskrift 5te Række, I, 24. — [2] Tinflasker: Kjøbenhavns Diplomatarium IV 396—98. — Christian III: En Tinflaske til Eddike (Danske Magazin 4de Række I, 276). — Blandt Erik d. XIV's Rejsesager to store Tinflasker og ti smaa. (Swenn Anndersonns Regenschap for Krydder 1561. S. R. A.) — 17 Tinflasker af forskellig Størrelse paa Gunderslevholm 1574. (Hist. Tidssk. 5te Række I, 28) — Fem Tinflasker til den lille Christian d. IV, der tilsammen vejede 31 ℔, og et Flaskefoder dertil. (Rentemesterregnskab 1590.) R. A. — [3] Sølvflasker: Danske Magazin V 364. — Aar 1562 lod Fr. II lave 6 Sølvflasker af 51 ℳ Sølv. (Rentemesterregnskab 1562. R. A.) — Chr. IV: En ituslaaet Sølvflaske (Rentemesterregnskab 1590. R. A.). — køber to Sølvflasker af sin Moder for 1220 Kroner. (Sjællandske Tegnelser 31 Juli 1592. R. A.) — [4] Glasflasker. Danske Samlinger 2den Række VI 184. — Historisk Tidsskrift 5te Række I, 46 og 58. — Kirkehist. Samlinger II 423.

S. 112. [1] Historisk Tidsskrift V 97—98. — Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Byes Historie II 2, 13. — Registre over alle Lande 13 Maj

1540. R A. — [2] Bevilling af 18 Maj 1573. Topogr. Saml. Randers no. 12. R. A. — [3] Kinch: Ribe Byes Historie og Beskrivelse II 121—22. — [4] Sammesteds.

S. 113. [1] Helsingørs Tingbog 2 Maj 1576. R. A. — [2] Danske Samlinger 2den Række VI 337. — [3] Næsten al den Vin, der drikkes 1541 paa Malmøhus, er til «2 ,3» Potten. Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. — [4] Danske Magazin 3die Række VI 252. — [5] Adler: Efterretninger angaaende Ribe (Ribe Skoleprogram 1842). S. 80—81. — [6] Die Reisen des Samuel Kiechel. S. 67.

S. 114. [1] Sjællandske Tegnelser 16 April 1585. R. A. — [2] Sjællandske Tegnelser 16 November 1583. R. A.

S. 115. [1] Danske Samlinger 2den Række II 204. — [2] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 187. — [3] Se f. Eks. Kinch. Ribe Byes Historie og Beskrivelse II 602. — [4] Troels-Lund: Historiske Skitser. S. 195.

S. 117. [1] Nærværende Skrift II 156. — [2] Inventarii-Register opå Kongl. Maytz. partzeler 1584. Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A. — [3] Ryge: Peder Oxes Levnet S. 409. — Danske Samlinger 2den Række VI 181. — [4] Ein new Kochbuch von M. Marxen Rumpolt. Franckfort a. M. 1581. S. 8.

S. 118. [1] Tegnelser over alle Lande 7 Februar 1560. R. A. — [2] Østgaard: En Fjeldbygd. Billeder fra Østerdalen. 4de Opl. S. 144. — [3] Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880) 460. — [4] Alwin Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I 314. — [5] Danske Magazin 3die Række I 162—63. — [6] Inventaires de la Royne Descosse Douairiere de France. Edinburgh 1863. S. 52. — [7] Danske Samlinger 2den Række VI 181. — [8] Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. S. 10—11. — [9] Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880) 477. — [10] «Bileger» f. Eks. i Tegnelser over alle Lande af 2 September 1561, R. A., og for Sveriges Vedkommende i Hofordning af 1571. Kongl. Hofvet I S. R. A.

S. 119. [1] Olaus Theophilus: paræneses seu præceptiones. Hafn. 1573. N—Nij. — [2] R. Nyerup: Hist.-statist. Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge III 1, 34. — [3] Svenske Handlinger. Varbjerg 1621 R. A. — [4] Se f. Eks. Svenske Handlinger. Varbjerg 1621. R. A. Samlinger til jydsk Historie og Topografi V 96. «Knivskede (ɔ: Knivske) med Sølvskaft» o. fl. St. — [5] «3 Guldskeer vejer 18½ Lod og 2 Guldknivskeer». Inventarium over Albert Oxes Efterladenskaber. Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler (Oxe). R. A.

S. 120. [1] Fortegnelse over Axel Rosenkrands's Efterladenskaber af 7 Febr. 1564. Dokum. t. Klevenfeldts Stamtavler. R. A. — [2] «Kvindeknive» anføres i Hans Forssell: Sveriges inre Historia II 21. — [3] Samuel Kiechels Reisen S. 75. — [4] Raumer: Briefe aus Paris I 73. — [5] Samlinger til jydsk Hist. o. Topogr. V 95. — [6] Inventarieliste over Albert Oxes Efterladenskaber. Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler. (Oxe). R. A. — [7] Prinsesse Elisabeths Udstyr af 6 Juni 1581. Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A.

S. 121. [1] Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné du mobilier Francais II 108—12 (fourchette). — Smlgn. Marquardt: Privatleben der Römer. S. 317.

S. 122. [1] L'Isle des Hermaphrodites novellement descouuerte. Duodez. pag. 179. — [2] R. Nyerup: Hist. statist. Skildring af Tilstanden i Danmark

og Norge III 1, 34. — [2] Se f. Eks. Hans Forssell: Sveriges inre Historia II 20—21. Eller de vidtløftige fra 1621 i Pakken: Varberg 1621. Svenske Handlinger. R. A. — [4] Anna af Danmarks Udstyr: Pergamentsbreve. Sachsen no. 9. R. A. — Dorothea af Danmarks: Pergamentsbreve: Brunswig no. 5 c. R. A. — Anna af Sveriges i Loenbom: Uplysningar i Svenska Historien. II. Sthlm. 1769. S. 21. — Elisabeth af Sveriges: Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A. — [5] Hofordning af 1571. Kongl. Hofvet no. 1. S. R. A. — [6] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 48.

S. 123. [1] Inventarium opå Hans Konungl. Majt.s Sølffuer gesmidhe anno 1584. Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A. — [2] Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. S. 10. — [3] Olaus Theophilus: paræneses. Hafniæ 1573. Niij. — [4] Blicher: Topographie over Vium Præstekald. Viborg 1795. S. 146. — [5] Junge: Den nordsjællandske Landalmue. Ny Udgave. Kbhvn. 1824. S. 174—76.

S. 124. [1] Eilert Sundt i Folkevennen 1858. S. 217—18. — [2] Danske Magazin 3die Række I 162. — [3] Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880). S. 477.

S. 125. [1] Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. S. 6 og 13. — [2] Nye Danske Magazin I, 311. — [3] Danske Magazin 3die Række II 206. [4] Herlufsholms Skoleprogram 1880. S. 22. — [5] Alwin Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I, 314. — [6] Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880). S. 477.

S. 126. [1] Nye Danske Magazin I 311. — [2] L'Isle des Hermaphrodites novellement descouuertes. 12mo. p. 179. — [3] Olaus Theophilus: Paræneses. Hafniæ 1573. Niij. — [4] Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. S 8. — [5] Nyerup: Hist.-statist. Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge III 1, 36. — [6] Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. S. 10.

S. 127. [1] Tegnelser over alle Lande 25 Juli 1559. R. A. Trykt i Nye Danske Magazin II 56—57. — [2] Danske Samlinger 2den Række VI 184. — [3] Vedel Simonsen: Bidrag til Rugaards Historie II 1, 57. — [4] Glücksburgske Archiv Pakke 1 b. R. A. — [5] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 4, 172. — [6] Den valske Forsnider, oversat paa Dansk 1676. S. 13.

S. 128. [1] Danske Magazin 3die Række I 162. — [2] «Sølverpape»: Danske Magazin V 364. — Nye Kirkehistoriske Samlinger V 256. — Historisk Tidsskrift II 41. — Sølvpop: Rentemesterregnskab 1588. R. A. — Friis: Saml. t. Dansk Bygn. Historie. S. 203. — [3] Danske Magazin V 362—63.

S. 129. [1] Danske Magazin V 364. — [2] Tegnelser over alle Lande 25 Juli 1559, R. A., trykt i Nye Danske Magazin II 56—57. — [3] Rentemesterregnskab 1585. R. A. — [4] Sjællandske Tegnelser 29 November 1592 og 12 Marts 1595. R. A. — [5] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 4, 172.

S. 130. [1] Danske Magazin 4de Række II 6. — [2] Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. — [3] Danske Magazin 3die Række II 205. — [4] Sjællandske Tegnelser 31 Oktbr. 1578. R. A. — [5] Sjællandske Tegnelser 10 August 1579 og 18 Februar 1580. R. A. — [6] Kinch: Ribe Byes Historie og Beskrivelse II 604—5.

S. 131. [1] Danske Magazin V 364. — [2] Rentemester Joachim Beck's Regnskab 1563 og 1565. R. A. — [3] Inventarium paa Erik XIV's Sølv-

geschir 22 December 1565. S. R. A. — [4] Danske Samlinger 2den Række VI 173. — [5] Samlinger til jydsk Historie og Topografi V 96.

S. 132. [1] Rentemesterregnskaber 1590 og 1591. R. A. — [2] Sjællandske Tegnelser 15 Maj 1595. R. A. — [3] Inventarium efter Pontus de la Gardie, Januar 1586. Acta historica. S. R. A. — [4] Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880)). S. 502. — [5] Rentemesterregnskab 1588. R. A.

S. 133. [1] Efter Weiss: Kostümkunde II 867. — [2] Jeg benytter Lejligheden her til at rette den Forklaring, som jeg (i Danske Samlinger 2den Række VI 184 Anm. 4) har givet af Ordet »Sallsercken». Det betyder ikke «et lille rundt Fad» i Almindelighed, men altid «et Saltkar».

S. 134. [1] Arennt Berntsen: Danmarckis oc Norgis Fructbar-Herlighed. Kbhvn. 1656. S. 614. — [2] Tegnelser over alle Lande 25 Juli 1559. R. A. — [3] Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler. Rosênkrands. 7 Februar 1564. R. A. — [4] Inventarium over Erik XIVs Sølvgeschir. af 22 December 1565. S. R. A. — [5] Rentemesterregnskaber 1588 og 1591. R. A. — [6] Troels-Lund: Historiske Skitser S. 194. — [7] Suhm: Samlinger til den Danske Historie II 3, 3. — [8] Jeg skylder Dr. Ingvald Undset Tak, fordi han har gjort mig opmærksom paa disse Genstande.

S. 135. [1] Danske Magazin 3die Række I 162. — [2] Nationalmuseet i København. — [3] Danske Magazin 4de Række II 11. — [4] Hans Hildebrand: Sveriges Medeltid I 159. Fig. 74. — [5] Bøder for at slaa med Skaalen omtales f. Eks. i Malmøhus Lensregnskab 1565 og 1579 og Hel singborgs 1574. — C. C. Giörwell: Svenska Magazinet. Sthlm. 1766 S. 18. — Smln. S. Bring: Samling af Handlingar III 11. — At tømme en Ølbolle: Daae, Bygdesagn I, 6.

S. 136. [1] Eksemplarer findes i Christiania oldnordiske Museum. — [2] Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné du mobilier Francais II 115—21 (hanap).

S. 137. [1] Loenbom: Uplysningar i Swenska Historien II. Sthlm. 1769. S 19—21. — [2] Danske Magazin VI 362. — [3] Glücksburgske Arkiv. Pakke 1 b. Skiftebrev af 10 Marts 1572. R. A. — [4] Kjøbenhavns Diplomatarium IV 396—98. — [5] Danske Magazin 3die Række II 205. — [6] Skiftebrev af 10 Marts 1572. Glücksburgske Arkiv. Pakke 1 b. R. A. — [7] Nye Danske Magazin VI 69—70 — [8] Danske Magazin V 360—64. — [9] Inventarium paa Erik XIV's Sølvgeschir. af 22 December 1565. S. R. A.

S. 138. [1] Historisk Tidsskrift 5te Række I, 466. — [2] Danske Magazin 3die Række I, 161. — [3] Stockholms Magazin III (Sthlm. 1781). S. 68—69. [4] Niels Bredal: Børne-Speigel (Kbhvn. 1568). S. 8.

S. 139. [1] Danske Magazin IV 318. — [2] Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte 8ter Jahrgang. 1ster Band (Altona und Kiel 1794). S. 78—79. — [3] Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. — [4] Danske Magazin 4de Række I, 276. — [5] Sjællandske Tegnelser 31 Oktober 1578, 10 August 1579 og 18 Februar 1580. R. A.

S. 140. [1] Olaus Magnus: Historia de rebus septentrionalibus lib. XIII Cap. 38. — [2] Ahlquist: Karin Månsdotter (Sthlm. 1874). S. 20. — [3] Suen Staffansons Rekenskap for 1573. S. R. A. — [4] Danske Magazin 3die Række II 205. — [5] Sjællandske Tegnelser 8 Februar 1590. R. A. — [6] Jydske Tegnelser 1 Maj 1596. R. A.

S. 141. [1] Danske Magazin 4de Række II 387 og 402. — [2] Hans Fors-

sel: Sveriges inre Historia II 21. — [3] Historisk Tidsskrift 5te Række I. 479. — [4] Prisangivelser paa Glas Malmøhus Lensregnskab 1541, R. A., i Reglen 5 Hvid Stykket. — Historisk Tidsskrift 5te Række I, 479—80. — H. Forssell: Sveriges inre Historie II 21. — Danske Samlinger III 260—61. — [5] Slindeglas. Alquist: Karin Månsdatter S. 20. — «Blev forkommet og søhderslaget, den Tid Panket holdtes i Stora Salen: Slindeglas 6 Skokke 15 Stykker». Suen Staffansons Rekenskap 1573. S. R. A. — [6] Pasglas: Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. (for 10 Paszglas 1 ℔ 2 alb.). — Sjællandske Tegnelser 10 August 1579, 18 Februar 1580 og 8 Februar 1590. R. A. — [7] Bennicke- (Bænke-) Glas. Jydske Tegnelser 1 Maj 1596. R. A.

S. 142. [1] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 145. — [2] Edvardsøn Friis: Skjelskjør By. S. 154—55. — Historisk Tidsskrift 5te Række I, 480. — [3] Die Reisen des Samuel Kiechel. S. 68. — [4] Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634 (Sthlm. 1828). S. 20. — [5] Danske Magazin 3die Række I, 27—28.

S. 143. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium II 37—38. — [2] «Godt Aar, Evert!« L. Daae: En Episode af den nordiske Syvaarskrig. Lund 1867. S. 9. — C. C. Gjörwell: Svenska Magazinet. Sthlm. 1766. S. 81. — Fr. Arnkiel: Cimbrische Heyden Religion. Hamburg 1703. I, 162. — [3] Samlinger til jydsk Hist. og Topografi 1, 228—32,

S. 144. [1] Weiss: Kostümkunde II 879. — [2] Summarische Verzeichnus einer Reysz, zo der Fürst Hr. Friderich Hertzog zu Würtemberg 1580 gethan. Mümpelgard 1606. S. 17. — [3] Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634. Sthlm. 1828. S. 49.

S. 145. [1] Se f. Eks. Enkedronning Sophias Bordservice. Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 4, 171—72. — [2] Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A. — [4] Erik XIVs Sølvgeschir 22 December 1565. Regnskab rör. Guld, Silfver o. s. v. 1552—73. S. R. A. — [4] Weiss: Kostümkunde II 868—69. — [5] Rentemesterregnskab 1588. R. A. — Sjællandske Tegnelser 4 December 1588. R. A. — [6] Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A. — [7] Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1881). S. 503.

S. 146. [1] Danske Magazin IV 318. — [2] K. v. Weber: Anna Churfürstin zu Sachsen. S. 116. — [3] Rasmus Reravius' Beskrivelse af Fr. II' Kroning Bl. H 8 og Fr. II's Bryllup Bl. L 5. — [4] Rentemesterregnskab 1590 og 1591. R. A.

S. 147. [1] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II, 186—90. — [2] Swenn Anndersonns Regennschap for Krydder 1561. Råkenskaper rör. Guld, Silfver o. s. v. 1552—73. S. R. A. — [3] Se f. Eks. Friis: Samlinger til dansk Bygnings- og Kunsthistorie S. 12—13. — [4] Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. S. 6.

S. 148. [1] Danske Magazin 3die Række I, 159 — [2] Ein new Kochbuch ven M. Marxen Rumpolt. Franckfort a. M. 1581. S. 6. — [3] Danske Magazin 3die Række I, 29. — [4] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 186—90. — [5] Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634. Sthlm. 1828. S. 16. — [6] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 91. — [7] Samme Skrift II 4, 167. — [8] Nye Danske Magazin I,308—9.

S. 149. [1] Foruden de tidligere omtalte, Niels Bredal: Børne-Speigel 1568 og Olaus Theophilus: paræneses 1573, maa endnu nævnes: En smuck og meget nyttelig Børnetuct ved L. Kulleman. Fordansket af Niels Jensen.

Kbhvn. 1559. — [2] H. Rørdam: Kbhvns. Universitets Historie II 703—5. — [3] Suhm: Samlinger t. d. danske Hist. II 2, 147. — [4] Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. S. 7. — [5] Olaus Theophilus: paræneses (Hafniæ 1573. N—Nij. — En smuck oc meget nyttelig Børnetuct. Kbhvn. 1559. Biiij.

S. 150. [1] Danske Magazin 3die Række 1, 158—59. — [2] Nye Danske Magazin I 308—9. — [3] Danske Magazin 3die Række I, 160. — [4] Kongl. Hofvet no. 1. S. R. A. — [5] Ein new Kochbuch von M. Marxen Rumpolt. 1581. S. 7.

S. 151. [1] Danske Magazin 3die Række I, 160. — [2] Den valske Forsnider oversat paa Dansk. Kbhvn. 1676. S. 12. — [3] Neues Trenchier-Büchlein durch Andreas Kletten. Kopenhagen 1674. S. 106—7.

S. 152. [1] K. v. Weber: Anna Churfürstin zu Sachsen. Leipzig 1865. S. 116. — [2] Ein new Kochbuch von M. Marxen Rumpolt. 1581. S. 6. — [3] Samme Steds. — [4] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 186—90. Danske Magazin 3die Række I, 27—28. — [5] Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte. Jahrgang 1797. S. 227—32.

S. 153. [1] Alle christelige oc dyderige Jomfruers Æreskrantz (Sorø uden Aar). Bl. 6. — [2] «Præmissa levicula recusatione». Olaus Theophilus: Paræneses (Kbhvn. 1573). Niij. — [3] Folkevennen. Christiania 1858. S. 23. — [4] Niels Bredal: Børne Speigel. Kbhvn. 1568. S. 9.

S. 154. [1] Olaus Theophilus: Paræneses. (Hafniæ 1573). Niij. — [2] Smstds. — [3] Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. S. 10—11. — [4] Die Reisen des Samuel Kiechel. S. 68. — [5] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 186—90.

S. 155. [1] Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880). S. 506. — [2] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 186—90 og Danske Magazin 3die Række I, 27—28. — [3] Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Alterthumskunde IX 189.

S. 156. [1] Olai Wormi epistolæ. p. 488. — [2] Denne og følgende Optegnelser findes i Birte Brocks Kogebog, Thottske Samling, 8vo. no. 298. Store kongelige Bibliothek.

S. 157. [1] C. C. Gjörwell: Nya Svenska Bibliotkeket. Ista Bandets senare Del. Sthlm. 1762. S. 107.

S. 158. [1] Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. S. 13. — [2] Nordalbingische Studien V 142. — [3] Kongl. Hofvet. no. 1. Johan IIIs og Hertug Carls Hofordning 1579. S. R. A. — [4] Schlegel: Sammlung zur Dänischen Geschichte II 1, 145—46.

S. 159. [1] Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Love IV 295.

S. 160. [1] H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter I 714 og 717. — [2] Se f. Eks. Gehejmearkivets Aarsberetninger I, 154 og 205. — Et Brev fra Churfyrstinde Anna om Aquavit er citeret ovenfor S. 97—98. — [3] Anders Sørensens Vedels Ligtale over Fr. II Bl. Ciiij. Smlgn. ogsaa: Anders Lauridsens Blad Fij og Chr. Knopfs Leichpredigt Blad Eiiij. — [4] Danske Magazin 4de Række II 403.

S. 161. [1] Danske Samlinger 2den Række II 267—68. — [2] Danske Magazin 3die Række I, 27—28. — [3] Scriptores rerum Danicarum III 285—86. — [4] Wegener: Anders Sørensen Vedel (Folioudgave) S. 35, Anm. 9. — [5] Samlinger til Fyens Historie og Topografi VI 326. — [6] Klevenfeld: Optegnelser til holstensk Adel. Geh. Ark. — [7] C. C. Gjörwell: Nya Svenska Bibliotheket II. Sthlm. 1763. S. 12—13.

S. 162. [1] Danske Samlinger 2den Række II 263—64. — [2] Dansk Maanedsskrift, udg. af M. Steenstrup, 2den Række 1866 2dct Bind S. 62. — [3] Sjællandske Tegnelser 28 Juni 1579. R. A. — [4] Danske Magazin 3die Række III 304—6. — [5] Skaanske Tegnelser 6 August 1596. R. A. Omtalt i Wegener: Anders Sørensen Vedel (Folioudgave). S. 160 Anm. 23. — [6] Samlinger til jydsk Historie og Topografi III 151.

S. 163. [1] Nye Danske Magazin II 347—48. — [2] Suhm: Samlinger II 1, 24 og 30. — [3] Norske Magasin I 441. — [4] Danske Magazin 4de Række II 396. — [5] Biskop J. Madsens Visitatsbog S. 399.

S. 164. [1] Norske Magasin I 380 og 399. — [2] Peder Palladius: En Visitatz Bog udg. af Svend Grundtvig S. 35, 86—87, 129—30.

S. 165. [1] Norsk Historisk Tidsskrift 2den Række III 174—75. — [2] Nyerup: Hist.-statist. Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge III 1, 29, 48—49. — [3] Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 283. — Dansk Maanedsskrift, udg. af M. Steenstrup. 1866. 2, 68. — Skrivelse fra Anne Madsdatter til Sophie Esge Bildes. Mandagen efter Cantate 1536. Dokum. til Klevenfelds Stamtavler (Bilde). R. A. — [4] E. Pontoppidan: Kirchen-Historie des Reichs Dännemarck III 395.

S. 166. [1] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 105. — [2] Baudrillart: Historie du luxe III (Paris 1880). S. 476. — [3] Paul Hentzner: Itinerarium (Noribergæ 1612). S. 156. — [4] Raumer: Briefe aus Paris I, 29. — [5] Raumer: Briefe aus Paris I, 38. — Motley: Opstanden i Nederlandene, udg. af F. Meldahl, I, 114—15. — [6] Kjøbenhavns Diplomatarium II 191 og 214.

S. 167. [1] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 145—46 og 186—90.

S. 168. [1] Scriptores rerum Danicarum III 285—86. — [2] Danske Magazin 4de Række II 381. — [3] K. v. Weber: Anna Churfürstin zu Sachsen (Leipzig 1866). S. 205. — [4] Saaledes ender et Brev fra Erik Sture til hans Broder. Afzelius: Swenska Folkets Sago-Häfder VII 174. — Et andet i Vedel-Simonsen: De danske Ruder II 44. — [5] Historisk Tidsskrift 5te Række II 240.

S 169. [1] Bricka: Frederik den Andens Ungdomskærlighed. S. 213. — [2] Skrivelse fra Anne Madsdatter til Fru Sophie Esge Bildes, dat. Vallen Mandag efter Cantate 1536. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavle. (Bille.) R. A. — [3] 1539. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Brade). — [4] Danske Magazin 4de Række II 379—80.

S. 170. [1] C. C. Gjörwell: Nya Svenska Bibliotheket II (Sthlm. 1763) 12—13.

S. 171. [1] H. Ranzau: De valetudine conservanda S. 69—71, 146—48.

S. 172. [1] Samme Skrift S. 67—71 og 104—5. — [2] Samme Skrift S. 92. — [3] Samme Skrift S. 46. — [4] Danske Samlinger 2den Række II 258.

S. 173. [1] H. Ranzau: De valetudine conservanda S. 59—63. — [2] Danske Samlinger 2den Række VI 36. — [3] Wegener: Anders Sørensen Vedel (Folioudgave). S. 214. — [4] Pontoppidan: Annales ecclesiæ Danicæ III 395.

S. 174. [1] Danske Samlinger 2den Række VI 344—45. — Samlinger til jydsk Historie og Topografi III 173—74. — Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Byes Historie III 1, 23. — [2] Rørdam: Historiske Kildeskrifter I, 714. — Nye Kirkehistoriske Samlinger I, 9—11.

S. 175. [1] Norske Magasin I 340—460. — P. Claussøn: Norriges Be-

skrivelse. Kbhvn. 1632 S. 46—47. — [3] Danske Samlinger 2den Række VI 336. — [4] Tegnelser over alle Lande (Bind IX S. 61—62). 3 Oktober 1566. R. A. — Historisk Tidsskrift II 522—23. — [5] Tegnelser over alle Lande 2 Februar 1564. Bind VII S. 618. R. A. — Historisk Tidsskrift II 522. — [6] Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Egeskov.

S. 176. [1] Suhm: Samlinger til den danske Hist. I 1, 137. — [2] Tegnelser over alle Lande Oktober 1559 (indført ved April 1560). R. A. — [3] Tegnelser over alle Lande 6 Februar og 8 April 1559 og 7 Maj 1560. — Sjællandske Tegnelser 20 Maj 1584. R. A. — [4] Malmøhus Lensregnskab 1565 og 1579. R. A.

S. 177. [1] Helsingborg Lensregnskab 1574. R. A.

S. 178. [1] Samlinger til jydsk Historie og Topografi I. 277—98. — [2] Samme Skrift VI 159—60.

S. 179. [1] Orion, Kvartalskrift udgivet af T. Becker, I, 185—200. — Klevenfeldt: Optegnelser til holstensk Adel. R. A. — [2] Danske Samlinger 2den Række II 234—35. — [3] Vedel Simonsen: Odense Byes Historie II 2, 139. — [4] Jydske Tegnelser 14 August 1590, R. A., trykt i Samlinger til jydsk Hist. og Topografi VIII 157—58. — [5] Secher: Danske Herregaarde. XX. Veirupgaard.

S. 180. [1] Nye Kirkehistoriske Samlinger I, 150.

INDHOLD AF 5. BOG.

Fødemidler.

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

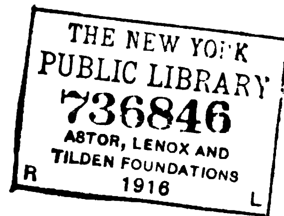
I DET 16DE AARHUNDREDE

6. BOG: HVERDAG OG FEST

FOLKEUDGAVE

KØBENHAVN
GYLDENDALSKE BOGHANDELS FORLAG (F. HEGEL & SØN)
GRÆBES BOGTRYKKERI
1903

1.

Hverdag.

De kunstige Belysningsmidler var i det 16de Aarhundrede endnu kun ufuldkomne. Det gjaldt derfor om at udnytte Dagslyset saa meget som muligt. I Danmark staar Solen paa den længste Dag op et Kvartér over Tre og gaar ned et Kvartér før Ni. Dette blev da her den naturlige Normaldag for Sommerens Vedkommende. Paa Landet stod man paa denne Aarstid op omtrent Kl. 3, hvad enten man saa skulde paa Arbejde eller blot paa Jagt. Byerne vaagnede kort efter. I Sorø Skole ringede Morgenklokken, i Aalborg afløstes Nattevagten og Dagen begyndte ved 4 Slet.[1] Til samme Tid havde i Upsala den senere Kong Carl Gustav Befaling til at rejse sig og begynde sine Studier.[2] Paa Herlufsholm mødte Børnene Kl. 5 til Dagens Gerning.[3] Paa Helligdage vendte man i Købstæderne allerede Kl. 6 hjem fra første Gudstjeneste.[4]

Om Vinteren sov man noget længere. Først Kl. 5 kimede Morgenklokken i Byerne; for Aalborgs Vedkommende gjaldt dette dog kun den værste Tid fra 1ste November til 7de Januar, «thi Natten er da lang og mørk», tilføjes der undskyldende. Kl. 6 samledes Børnene paa Herlufsholm, til samme Tid begyndte Forelæsningerne ved Københavns Universitet.[5] Men dette Klokkeslet synes ogsaa at have angivet yderste Frist til at begynde sin Virksomhed.

Sommer som Vinter gik man, baade paa Landet og i Byerne, til Hvile henad Kl. 9. En Anmeldelse af Natteoptøjer f. Eks. begynder derfor paa Datidens Sprog saaledes: «Anno 1589 Søndagen den 6te April om Natten Kl. 9, da Hans Mule, Borger i Odense, laa og sov i sin Seng» o. s. v.[6] Ifølge Københavns Stads-

ret skulde Vægterne følge hjem eller anholde enhver, som de traf paa Gaden «ved Nattetid, efter at Ni er slagen». Døgnets øvrige Tider betegnedes i Forhold hertil. «Send mig din Skrivelse, at jeg kan have den i Aften til 4 Slet» hedder det f. Eks. i et Brev fra Christian den Fjerde som Barn.[1]

Denne Dagens Inddeling stod, som ovenfor bemærket, i nær Forbindelse med de tarvelige Belysningsmidler. Hos Landalmuen og den fattigere Bybefolkning synes man, naar Mørket faldt paa, ofte at have nøjedes alene med det Lys, som kastedes fra Ildstedet. Slog dette af en eller anden Grund ikke til, tændte man, alt efter de forskellige Egne, enten «Tyristik» eller Lampe. Ved Tyristikker forstodes tyndt skaarne Fyrrepinde, der, som Navnet selv antyder — Tyristik: Tjærestik — var særlig harpiksholdige. I Norge og Sverig benyttedes hertil ofte friskt Ved; i Danmark, hvor Fyrren var uddød, tyede man til dens sidste Rester, Rødder og Bulle opgravne i Tørvemoser; tørrede og udpindede gjorde de samme Nytte. Tyristikker — eller som de i Danmark hyppigt kaldtes «Stikved» — havde den Fordel at brænde i klar Flamme og ikke som Lampen at vifte ud i Trækvind. Hertil kom, at en brændende Tyristik lod sig bære i Munden, naar det gjaldt om at have begge Hænder frie. Iblandt Billederne til Olaus Magnus' Beskrivelse af Forholdene i Skandinavien forestiller et en huslig Scene: Manden kommer slæbende med en Brødkurv i den ene Haand og en vældig Ølkande i den anden; Konen staar og spinder paa Haandtén; hver især har de en brændende Tyristik i Munden. Konen holder sin lidt paa skraa i den ene Mundvig af Frygt for at antænde Uldtotten, som hun har bundet ved sit Hoved.

I Danmark synes «Stikved» at have været almindeligt benyttet, idetmindste naar det gjaldt om hurtigt at faa Lys, omtrent som Tændstikker nu til Dags. Men Manglen ved dem var jo rigtignok, at de ikke kunde tændes ved Strygning, men kun ved anden Glød eller Flamme. Til Gengæld varede de længere end en Tændstik, idet de i Reglen vistnok var fra en halv til en hel Alen lange. De solgtes ved det 16de Aarhundredes Slutning bundtvis til lidt over 1 Mark for 100. Om Arild Huitfeld hører vi tilfældigt, at han i Januar og Februar 1578 købte sig 300 Stikved og 1 Pund Lys. De første kostede 3½ Mark, Lysene 6 Skilling Pundet.[2] Hundrede Stikved svarede altsaa i Værdi omtrent til tre Pund Lys. Det var da vistnok en kærkommen Gave,

naar Kristoffer Valkendorf i December 1588 gav ialt 1000 Stikved til Deling mellem Beboerne af hans «Kollegium» i København. Det blev 90 Stikved til hvert Kammer.[1] Der kunde i Vinterens Løb læses meget Morgen og Aften med saadan en Forsyning.

Endnu ned til vore Dage har Brugen af «Stikved», «Tyripinde» eller «Tyristikker» holdt sig ikke blot i Norge og Sverige, men ogsaa i Nørrejylland.[2]

I Egne, hvor man ikke havde let ved at faa saadanne Fyrrepinde, eller hvor man, som ved Kysterne, nemmere kunde skaffe Tran, anvendtes gerne Lamper. Disse var yderst simple. En firkantet eller lidt aflang Skaal af Jærn, indrettet til at hænge, fyldt med Tran og med en Væge anbragt i det ene Hjørne. Vægen var i det 16de Aarhundrede ikke af Bomuld, men, i det mindste efter en senere Tid at slutte, hyppigt af Siv eller andet, der kunde skaffes paa Stedet. Lyset fra saadanne Lamper var ret roligt, men efter Nutidsbegreber meget svagt.[3]

En Overdaadighed, som kun de mere velstillede tillod sig, var at brænde Lys. Disse lavedes i Hjemmet, Talglysene gerne ved de store Efteraarsslagtninger. Paa Slotte og Herregaarde kunde medgaa betydelige Masser af alt Tilbehør, som derfor ofte paalignedes Bønderne at svare i aarlig Afgift. I Sønder-Vallingrød ved Tølløse f. Eks. maatte i Peder Oxes Tid hver Bonde levere aarlig til Gaarden et Nøgle Lysegarn.[4] Samme Afgift forekom hyppigt i Skaane. Paa Malmøhus forbrugtes i Aaret 1541 ikke mindre end 102 Pund Lysegarn.[5] Man faar et Indtryk af denne Lysetilvirkning i Hjemmet og Tilbøjeligheden til at hemme overdrevent Forbrug, naar man ser Enkedronning Sophie straks ved Overtagelsen af sit Livgeding bevilge sine Lensmænd levende Kvæg i Stedet for Okse- og Faarekød, mod at de saa fremtidigt holdt sig selv med Lys.[6]

Talglysene var af forskellig Godhed. I Sverig skelnede man mellem tre Slags: Herrelys, Fogedlys(?) og Svendelys.[7] I Danmark deltes de i «store Lys», der var støbte i Form, og «smaa Lys», der vistnok svarede til, hvad en senere Tid kaldte: «Praase», hvis Tillavning kun bestod i at dyppe Lysegarnet i Talg.

Vokslys gjaldt naturligvis for endnu finere. Oprindeligt var Brugen heraf vistnok kommen til Norden med Kristendommen, ved hvis Gudstjeneste og Optog Vokslys jo spillede saa betydelig en Rolle. Fra Kirken bredte Skikken sig videre til Hofferne og den rigere Adel. Hjemmets Bistader skaffede let det

fornødne Voks, og snart var det blot Navnet Kerte (*ceratus* = af Voks), der mindede om den fremmede Oprindelse. Middelalderen igennem synes dog Brugen af Kerter, trods den forholdsvise Lethed, hvormed det nødvendige lod sig skaffe, at have indskrænket sig mest til festlige Lejligheder. Til al Anvendelse af Voks, hvad enten det saa var som Alterlys, Festlys, ved Forsegling, til Jordelagen eller ved Ligtog, knyttede sig for hin Tid Begrebet om noget særligt højtideligt.

Reformationens Indførelse ændrede ikke væsentligt dette Forhold. De mange smaa Altere med deres Vokslys afskaffedes vel, men disse bares fremdeles foran Kisten ved Begravelser, medens de til daglig selv hos velstaaende erstattedes af Talglys.

Grunden til, at Vokslysene hos rige ikke helt fortrængte Talglysene, laa i deres egen Ufuldkommenhed. Man forstod nemlig endnu ikke at forfærdige dem saaledes, at Tanden fortæredes af sig selv, alt imedens Vokset nærede Flammen. De trængte som Talglys til stadigt at pudses. Denne Grundmangel selv ved den ypperste Belysning blev følelig paa mange Maader.

Først og fremmest medførte den, at der maatte være Mandskab til at passe dem. De skulde «snydes», som Datiden kaldte det, et Udtryk, der enten skriver sig fra, at det ansaas for fint hertil at anvende en Kniv (snide = skære) eller vel snarere var laant fra Næsens Betjening. Først i det følgende Aarhundrede begyndte dette Udtryk at afløses af «at pudses», en Betegnelse, der lige saa lidt som dens Forgænger og de andre herhenhørende «at tages ved Næsen», «at holde Lyset» o. s. v. undgik Bibetydningen: at blive bedragen.

Til daglig foregik Pudsningen paa den Maade, at den nærmeste — ved Maaltidet en af de opvartende Drenge — løftede Lyset fra Bordet og med to Fingre afkneb den forkullede Tande. «Det afpudsede skal Du enten straks stikke ned i Sand eller træde ud med Foden, at det ikke skal ligge og ose», hedder det i Leveregler for Skoledrenge.[1] Endnu i Aaret 1629 kunde der i et Opbyggelsesskrift bruges følgende Billede: «Hvo som afsnyder og pudser et Lys med sine Fingre, han smitter og brænder sig selv visseligen, og Lyset brænder deraf des klarere og bedre», ligesaa bliver Menneskenes Rygte bedre efter at være antastet.[2] Hvor det gik finere til, anvendtes dog Kniv. En Italiener, der i Tiden mellem 1625 og 1629 har været i Danmark, omtaler ikke uden Forbavselse «en overordentlig net Skik», som han spottende

kalder det, der endnu var i Brug hos Hertugen af Gottorp: «Naar Lysene under Aftensmaaltidet begynder at brænde dunkelt, saa tager blot en Page en af Bordknivene, spytter paa den, væder Fingrene paa samme Vis, løfter Lysestagen i Vejret og pudser Lyset med Kniv og Fingre, sætter Lysestagen ned igen og lægger Kniven paa sin Plads. Alt dette gøres i Hertugens Nærværelse».[1]

Var det saaledes Skik ved det hertugelige Hof endnu Aar 1625, tør man uden Tvivl slutte, at Brugen af Lysesaks i det 16de Aarhundrede ikke har været synderlig udbredt i Norden. Ganske vist omtales saadanne Redskaber, men selve deres kostbare Udstyr i Forbindelse med deres sjældne Forekomst synes at tyde paa, at de mest har været til Stads. Peder Oxe efterlod sig en af Sølv og en sølvforgyldt.[2] Den unge Christian den Fjerde lod Aar 1589 forfærdige tre sølvforgyldte à tolv Lod Stykket til sit eget Brug.[3] Aaret efter skænkede han sin lille Broder Ulrik, der skulde udstyres til Ophold i Udlandet, et pragtfuldt Sølvservice paa over 2000 Lod Sølv, hvoriblandt to Lysestager og en Lysesaks paa 30 Lod.[4] En af de ældste Lysesakse til kirkeligt Brug, der endnu er bevaret, er vistnok den, der findes i Maribo Kirke; den er af Malm og bærer Indskriften: Maribo Kloster 1620.[5]

Den gammeldags Maade at opnaa en stærkere Belysning end den, der udgik fra Alternes eller Bordets Lys i Stager, bestod i at levende- og mangfoldiggøre disse ved overalt at anbringe Svende med Fakler eller Kerter. Opstillede i behørigt Antal ikke blot paa Gulv men rundt om i Pulpiturer og paa Gallerier, maatte de kunne frembringe en ikke ringe Virkning, og hver enkelt af dem havde jo i den Haand, der var fri, en naturlig Lysesaks. Men Ulempen var, at der til saadan Opstilling krævedes et meget betydeligt Mandskab, større end de fleste kunde raade over. Det var da kun Konger og de aller rigeste, der kunde tillade sig en saadan Overdaadighed. I det 16de Aarhundrede træffer vi den endnu af og til anvendt. Christian den Tredie lod saaledes ved en Fest Aar 1547 Koldinghus oplyse paa gammeldags Vis og forskrev ikke mindre end 800 «Tortidsler» *(torticilla)* eller «Stagelys» dertil. Til et Fastelavnsgilde paa Nyborg Slot 1560 bestilte Frederik den Anden tusinde lignende Stager.[6]

Dette vidtløftige Tilbehør af Fakkelbærere kunde paa en

nem Maade spares, naar man anbragte Lysene under Loftet i Lysekroner. Vel lod disse sig ikke hisse ned til Pudsning af Lysene, saa ofte ønskeligt var; den nødvendige Følge maatte blive, at Tanden osede og Vokset dryppede ned paa Gulvet. Men Tiden var ikke forvænt i saa Henseende. Talglysene til daglig osede jo ogsaa, og Røgen og Lugten fra viftende Fakler var sikkert værre end den fra Vokslys. Lysekroner var altsaa alligevel at foretrække.

Hele Aarhundredet igennem hører vi derfor ogsaa Tale om dem. Aar 1514 nævnes saaledes en Lysekrone tilhørende Sadelmagerlavet i København.[1] Paa Lindholm fandtes Aar 1534 «en med seks Piber»;[2] Knud Rud opgiver at have mistet under Grevefejden seks af Jærn og to af Messing;[3] til en Kammertjeners Bryllup paa Odense Raadhus lod Frederik den Anden laane to Lysekroner fra Svendborg, en fra Kerteminde og en fra Assens.[4] Peder Oxe efterlod sig to store og en lille af Messing,[5] Albert Oxe en stor af Messing med tolv Piber.[6] Lignende anskaffedes til Kronborg,[7] Aar 1608 købte Christian den Fjerde en Lysekrone med et Sejrværk i.[8] o. s. v. o. s. v.

Hvor pragtfuldt de end kan have været udstyrede, og hvor rigeligt der end ved enkelte, festlige Lejligheder kan være blevet gjort Brug af Vokslys — vi hører Tale om Bestillinger til kongelige Slotte paa tre-, fire- til femhundrede Pund Voks ad Gangen[9] — saa var og blev dog selv den bedste Belysning efter Nutidsbegreber mangelfuld med dens skiftende Skær, dens Osen og Voksdryp. Man kendte imidlertid ikke bedre. Det var rene Undtagelser, der som f. Eks. Henrik Ranzau kunde falde paa den overforfinede Paastand, at Osen af almindelige Vokslys var meget skadelig for Sundheden, hvorfor man burde i det mindste til Brug i Soveværelser om Natten have Lys af særlig renset Voks, der gav mindre Os.[10]

Derimod skulde det synes, at man kun behøvede at have overværet én af Datidens Aftenfester med dens forholdsvis rige Belysning for at faa et pinligt Indtryk af, hvor mørkt og trist man dog havde det til daglig. Men intet tyder paa, at dette er gaaet op for Datiden. Den skarpe Adskillelse mellem Fest og Hverdag vedblev fremdeles. To Enkelt-Lysestager ansaas endnu for et kongeligt Udstyr,[11] og selv i meget velhavende Forhold nøjedes man med et Talglys. Det er i saa Henseende oplysende at sammenligne det nordiske Forbrug med fremmede Forhold.

Tre schlesiske Adelsmænd, der i Aaret 1628 med deres seks Tjenere opholdt sig paa Malmøhus i ni Maaneder som kongelige Gæster, brændte i denne Tid paa deres Kamre ialt 560 Pund Talglys,[1] medens der f. Eks. 1572 sammesteds til hele det vidtløftige Slots Belysning Aaret igennem blev, baade af Lensmanden, hans Svende og af al Slottets øvrige Betjening tilsammen, ikkun brugt 650 Pund.[2] Hos den fattigere Befolkning veg jo som før omtalt endog Talgpraasen eller Tranlampen for en «Tyripind», der kun tændtes ved Ovnens Gløder i de faa Øjeblikke, det gjordes fornødent. Hvor sligt fandt Sted, ophørte al Tale om Belysning, Mørket maatte siges at være Herre, fra den Stund det faldt paa.

Følgerne af denne Mørkets Overmagt til daglig blev i dobbelt Henseende afgørende.

For det første standsede al Virksomhed, saa snart Dagslyset veg. Kvinderne kunde vel endnu gribe til en eller anden huslig Syssel, der ikke krævede synderlig Belysning, saa at de i det mindste ikke syntes ledige; men for Mændenes Vedkommende var saa godt som alt Arbejde afskaaret. Aandelig Adspredelse, Avislæsning eller anden slig Underholdning kendte Tiden ikke. Selv saa ringe en Erstatning for Virksomhed som Tobaksrygning var endnu ubekendt. Forbindelse med Omverdenen i Form af ankomne Rejsende eller Gæster, der kunde udspørges; Nyt, om det saa kun var usande Rygter, vankede ikke hver Dag. Indbyrdes var man selvfølgelig forlængst udtalt. Der var da intet andet tilbage end at døse paa Bænken eller — i Byerne — at liste sig hen til ligestemte Sjæle. Ene eller i Selskab blev Maalet altid et og samme: ved Ølkandens Hjælp at drukne eller dog bedøve den kvælende Kedsomhed.

Den anden Følge af Mørkets Overmagt blev en stærk Mørkerædsel og tilsvarende Hang til Overtro. Der er en inderlig Forbindelse mellem den rent ydre og den aandelige Oplysning. Hvor hin svigter, hvor man fra Solnedgang ubønhørligt er prisgiven Mulmet, uden Evne til paa egen Haand hurtigt at skaffe Lys, dèr kues Sindet nødvendigvis til Tro paa Mørkets Magter. Den, der fandt paa at dyppe Tyristikken i Svovl og Fosfor, saa at man, selv om Arnens Ild var slukt, blot ved at stryge slig

en Svovlstik i et Nu kunde fremlokke lys Lue, gav derfor, uden maaske at ane det, ogsaa den aandelige Oplysning et mægtigt Stød fremad. Men om denne Opfindelse var der i det 16de Aarhundrede endnu ikke Tale. Først i en langt nyere Tid indførtes Tændstikker.

Hvad der imidlertid gav Forholdene i det 16de Aarhundrede et eget Præg, var et Sammentræf af Omstændigheder, der i Forening omdannede denne Mørkerædsel og Overtro til en uhyggelig Plet i vor Aandsudviklings Historie. Alt fra Oldtiden havde Troen paa Trolde, Vætter, Underjordiske, Elverfolk, Havfruer, Nøkker, Nisser o. s. v. udformet sig. Da disse Væsner ikke hørte til Lysets Rige, maatte de antages at staa under Mørkets Fyrste. Men selve denne deres Øverste var i Løbet af Middelalderen sunken i den almindelige Agtelse. Vel kunde hver enkelt grue for Nattens Rædsler; men Kirken selv frygtede ikke. Djævelen var jo én Gang for alle overvunden og besejredes bestandigt paany, hver Gang en af Kirkens Tjenere i Messen gentog det himmelske Offer. Under saadanne Omstændigheder sank han da ned til en halvt latterlig Figur. Lystige Historier om den dumme Djævel, om Fanden, der blev narret, bredte sig blandt Mængden. Ikke blot Kirken var til det sidste i Stand til at narre ham for en Sjæl, men selv en forslagen Lægmand syntes nok til at tage ham ved Næsen.

Saaledes stod Sagerne, da Reformationen indførtes i Norden. Forandringen maatte naturligt føles som et Brud med Fortiden, Kirkens Magt gled fra Rom over i den verdslige Øvrigheds Hænder. Uøvet men ivrig holdt denne straks Rettroenheds Mønstring; i Kamp maatte den tjene sine Sporer. Og Fjenden var tydelig nok, det var ikke blot Papisterne, det var Djævelen selv, ham som Reformatorerne i deres Iver saa ofte havde malet paa Væggen. Lyslevende stod han der i al sin Vælde. Thi det var gaaet ham som hans Modsætning. Ligesom Kristus i Protestanternes Øjne ikke længer var den Spæde paa Himmeldronningens Arm, men var vokset til Frelseren paa Korset, saaledes var Djævelen heller ikke mere den dumme Djævel, han var Kristi Modstander, Herren over Mørkets Magter. Og han slap alle disse Magter løs. Som tusinde Katteøjne i Mørke gnistrede det nu fra hver en Kirkens Krog, mens Øvrigheden fra Alteret, opskræmt men nidkær, i Blinde svang det Sværd, som den ikke bar forgæves.

Denne ophidsede Stemning tog stadig til i de første Aartier.

Medens Frygten for alt det gammeldags Troldtøj ikke synes at være undergaaet nogen væsentlig Forandring, eller vel snarest er traadt noget i Skygge, uddannedes der en vidtløftig Lære om Djævelen og hans Medhjælpere. Det vrimlede af disse Smaadjævle ligesom med Fluer paa en Sommerdag, ja — som Peder Palladius og efter ham Hofprædikant Hans Lauritzøn udtrykte det —: «de var utallige som Solegran».[1] I Tyskland, hvor den samme Bevægelse var til Stede, og grundig Kundskab altid har været i Yndest, naaede en Teolog til bestemt at kunne angive deres Tal. Der fandtes ialt: 2 Trillioner, 665 Billioner, 866 Millioner, 746 Tusinde, 664 Smaadjævle.[2]

Djævelens Virksomhed var af dobbelt Art. Dels besatte han — enten selv eller ved sine Medhjælpere — et Menneske, som da blev pint og plaget til det yderste. Dels overlod han enhver, der vilde gaa i Pagt med ham, en lille Djævel til Afbenyttelse.

Mod den første Art af Virksomhed kunde Øvrigheden kun i ringe Grad skride ind. Det eneste Middel, der stod til dens Raadighed, var ved Straffe at hindre eller dog formindske Djævlebesættelsernes hyppigste Anledning: utilbørlig Banden og Sværgen. Hvis vi tør tro Biskop Peder Palladius — der dog, opskræmt som han var, og anende Djævelens Anslag overalt, ikke er noget fuldt paalideligt Vidne — var Lysten til at bande vokset i en mærkelig Grad i Tyskland og Norden efter Reformationens Indførelse. Man havde saaledes en egen Ed for hver af Kristi Legemsdele, svor ved hvert fjerde, femte Ord og anvendte hyppigt Dobbelted, idet man foruden «Guds Død», der for Nemheds Skyld udtaltes som: «Stø» anbragte en Forbandelse i Djævelens Navn i Flugt hermed.[4] Øvrigheden søgte efter Evne at hemme dette Uvæsen. Hvo der f. Eks. ombord paa Flaaden bandede eller blot nævnede Djævelens Navn, naar Skibet var under Sejl, skulde efter Datidens Skibsartikler bindes til Masten og uden al Naade piskes af Mestermanden.[4] Til lignende Straf var de kongelige Drabanter og andre Krigsfolk hjemfaldne, selv om de blot svor ved Kristi Vunder eller Død.[5] I Sverige skulde ifølge Erik den Fjortendes Hofordning enhver, der grebes i at vanhædre Guds Navn ved at sværge, første Gang straffes ved «at ligge en Nat udi Taarnet eller Kisten» og i Gentagelsestilfælde forvises Kongens Gaard. Den, der hørte det og fortav det, skulde være lignende Straf undergiven.[6] For ogsaa at bidrage sit til

Hjælp mod den fælles Fare udgav Biskop Peder Palladius et Par Flyveskrifter, et paa Latin og et paa Dansk, hvori han indtrængende advarede sine Landsmænd mod Satans nyeste Snedighed: at lokke Folk til at bande og derpaa opfylde det i Eden udtalte Ønske.[1]

Det mest bekendte Eksempel paa Djævlebesættelse hidført ved Banden er Hans Skram, en Bonde i Farringløse ved Ringsted. Han havde svoret som saa: «Gid jeg drikke en Djævel i mig for hver Taar i denne Skaal Øl, hvis» o. s. v., og ganske rigtig var saa Djævelen faret i ham og havde gjort hans Underkrop lam. At her forelaa mere end en almindelig Sygdom fremgik noksom af, at de onde Gæster, der holdt ham besat, ikke kunde taale at høre en Bøn. Naar han selv vilde bede, foldedes Tungen sammen, saa at han maatte bide sig i den. Og læste andre Fadervor for ham, «slog han Hænderne sammen, skraalede, saa at man kunde høre det Byen over, medens Øjnene var røde som Ild, Munden vrænget op til hans Øren og han gabede saa, at Du maatte stoppe begge dine Næver i hans Hals». At Antallet af Djævlene i ham uden Tvivl beløb sig til Skokketal, følte Biskop Palladius sig overtydet om, da den Besatte sagde til ham: «Peder! det kriller og mylrer i mine Ben og mine Laar, som om der var tusinde Spurve i dem». Det synes, som om denne Flok har været selv Peder Palladius for mægtig. Forgæves holdt han i Almuens Nærværelse Bøn i den Syges Hus; forgæves blev der lidt efter lidt bedet for ham i halvtredie Hundrede Sognekirker. Da der længere Tid efter tales om ham paany, er det fremdeles som en af Djævelen plaget, et afskrækkende Eksempel, hvem kun Taalmodighed kunde anbefales.[2]

Som Eksempel paa en Djævlebesættelse, til hvilken der ikke forelaa nogen ydre paaviselig Grund i Form af Sværgen og Banden eller lignende, kan nævnes Mette Hardenberg, der var gift med Rigsraad Præben Gyldenstjerne og altsaa baade ved Fødsel og Giftermaal knyttet til Landets fornemste Slægter. Hun har i Forening med sin Mand afgivet en skriftlig Erklæring om, hvad der hændte hende. Ifølge denne Bekendelse forulejligedes hun i Aaret 1597 meget af Djævelen. Han fulgte hende mere end seks Uger og blev stedse hos hende, slog og drog hende, naar hun nævnede Gud, saa at hendes Krop sad i et blodigt Kød. «Item har han slaget hendes Median og Lungeaare, saa at hendes Ærmer er løbne fulde af Blod, og var nær løben hende ihjel, des-

uden har han og stukket hende i hendes Skinneben, saa at de sidder endnu i Ribler og Saar».

Endelig forbarmede dog Gud sig over hende, og en Nat kom det hende for, at hun blot skulde staa op og gaa til Vallø til det saakaldte Tornekammer, saa skulde hun blive frelst. Den næste Dag vandrede hun da paa sin Fod til Vallø, som laa tre Mil fra hendes Gaard, og skønt mange godt Folk agede samme Vej, blev hun dog standhaftig ved at gaa. Men Djævelen fulgte med, hun kunde bestandig se ham løbe paa Vejen og hoppe over Gærder og Bække. Dog viste sig denne Gang ogsaa en Engel, der ledsagede hende paa den anden Side af Vejen.

Da hun kom til Vallø, gik hun ind i Tornekamret, og en Mængde Folk, som samledes udenfor Døren, hørte grangivelig, hvorledes den Onde disputerede med hende, men hun talede imod ham af Skriften. Saa hjalp da Gud hende, Djævelen viste sig ikke mere. Den næste Dag kunde hun drage fra Vallø og «blev snart atter smuk sund og tilpas. Den Kæp, hun havde i sin Haand dèr hun gik til Vallø, har hun lagt i Tornekamret og ladet den dèr blive liggende».

I Slutningen af denne mærkelige Bekendelse hedder det, at saa vel Mette Hardenberg som hendes Mand, Præben Gyldenstjerne, bevidner Sandheden heraf, «endog hun gider ikke gerne talt derom som han; men han vil ikke dølge det, men siger, at han vil have det ud paa Tryk».[1] Denne hans Iver i Forbindelse med begges høje Samfundsstilling er vistnok Grunden til, at dette Tilfælde er blevet bekendt fremfor mange andre maaske langt farligere. Hvor talrige de har været og hvor haardt Djævelen har plaget Datiden, faar man det bedste Begreb om ved at se, hvilke yderligere Forholdsregler Biskop Palladius saa sig nødsaget til at gaa ind paa. Overløben af Lidende tillod han, at man henvendte sig ogsaa til almindelige Djævlemanere, dog at Provsten i Herredet først gennemlæste Manings-Ordene, at der ikke skulde findes noget ugudeligt deri. Til Brug for Præster samlede han selv en Række Skriftsteder, der burde anvendes i Forbindelse med «en fastende Bøn» og den kirkelige Besværgelsesformular. Det Sprog, hvori Præsten tiltalte Djævelen, var ligegyldigt, Dansk eller Latin, som vedkommende selv fandt for godt. Dog advarede Palladius dem bestemt mod at tale Hebraisk, med mindre de virkelig var Sproget mægtige, da de

ellers herved stemplede sig selv som Gække og Djævelen let kunde opdage sligt.[1]

Folk i Almindelighed tyede dog kun i værste Fald til Præster og Manere. Til dagligt Hold nøjedes man med Husraad. Blandt disse var Korsets Tegn, der ogsaa anbefaledes af Gejstligheden, Salt og Brød samt en «Korshvid» de almindeligste. Korsets Tegn skulde gøres for Brystet Morgen og Aften og desuden hver Gang noget overordentligt viste sig; om denne Skik minder endnu Udtrykket: «at korse sig over noget» og «Kors bevares!» [bevare os]. Salt og Brød, det rensende og nærende, hvormed Herren havde betegnet sine Apostles Hverv (Verdens Salt) og i Nadveren endog sit eget Legeme, ansaas med Grund for et af de virksomste Midler mod Djævelen. Det bragtes først til Huse i det nye Hjem, anvendtes som afværgende Middel ved mange Lejligheder og gav saavel et Løfte som en Maning bindende Kraft.[2] Som alt sligt lod det sig imidlertid ogsaa misbruge og benyttedes med samme Held af Ugudelige til at tvinge Djævelen til at give Møde.[3] Børnelegen «Salt og Brød», oprindelig vistnok en middelalderlig kaad Spot over Djævlemaning, udført ved Jul eller Fastelavn, naar man ret slog Gækken løs, er nu et sidste afbleget Minde i Norden om denne Salt og Brøds tidligere Betydning. En «Korshvid» endelig antoges at virke, hvad enten man bar den paa sig eller gravede den ned f. Eks. under en Sengestolpe eller under Arnen. Lige saa virksom, men selvfølgelig paa urette Maade, viste den sig at være, naar man bortkastede den «i Fandens Navn». Som Betegnelsen angiver, var det en Sølvmønt med Kors paa, særlig efterspurgt synes de tyske «Kreutzere» at have været, paa hvilke Korset stod tydeligt præget.[4]

Hvor Djævelens Virksomhed var saa mangeartet og dybtindgribende, maatte det ofte være vanskeligt ja ligefrem umuligt at skelne mellem, hvad der var Guds og hvad Djævelens Værk. Da saaledes f. Eks. i Aaret 1570 den 17de Juni et Stykke kogt Lammekød i Dr. Rasmus Lætus' Køkken med ét blev blodigt, og tre Dage efter en almindelig Steg blev det samme, og det medens Peder Oxe, Kansleren og en Mængde Adelsmænd og Højlærde saa derpaa, ja Gryn blev til Blod og kort efter endog Vand til Blod i Kamstrup ved Roskilde, saa udlagde ganske vist Dr. Niels Hemmingsen sligt som Varsler fra Gud om Straf for udgydt uskyldigt Blod. Men hvad borgede for, at hans Fortolkning var mere paalidelig end den menige Almues, der, da disse Undere

i September Maaned forøgedes med, at Peder Oxes store Lysthus udenfor København faldt ned, paastod, at det var Fanden selv, der havde taget ved det.[1]

Kun én Ting var vis, at det under slig Tingenes Usikkerhed maatte betragtes som en stor Brøde med Forsæt at bibringe Andre falske Begreber. Det var derfor kun velfortjent, naar en Kvinde i Viborg, der søgte at skaffe sig en Ekstrafortjeneste ved at lade sin ti Aars Datter optræde som djævlebesat, blev greben, og Byens Øvrighed fik Befaling af Kongen til uden al Naade at straffe hende «for denne gruelige og forskrækkelige Guds Læstéring».[2]

Den anden Art af Djævelens Virksomhed bestod, som ovenfor omtalt, i Udlaan af Smaadjævle til hvem som helst til slette Formaals Fremme. Dette var ifølge Sagens Natur den, hvorpaa der forekom de talrigeste Eksempler, men ogsaa den, hvor der var mest Mulighed for at komme til Bunds i Sagen, idet her jo altid maatte være en menneskelig Medvider. Her kunde altsaa Øvrigheden skride ind og faa Ram paa de skyldige.

Pagten med Djævelen blev indgaaet ved, at man tre Torsdagaftener i Rad kaldte paa ham og gav sig ham i Vold. Derpaa blev der overladt vedkommende et tjenende Væsen, der betegnes forskelligt: «en ond Kompan», «en Dreng», «en Patron», «en Apostel» o. s. v., men altid skildres paa samme Vis som lille, laadden, «sort og slemmer», og naturligvis var en Djævel af lavere Rang. Navnene paa adskillige af disse er bekendte, saasom: «Smuk», «Skønner», «Blak-Skinneben», «Jeronimus», »Alabast», «Gjelster», «Register», «Raggi», «Rusp», «Ruspian», «Langvinus», «Pil-Hesteko» osv. osv. De var lydige og utroligt hurtige, kunde i et Nu fare til Skaane eller langt ud i Vesterhavet, om Behov gjordes. Vejen til Bloksbjerg tilbagelagdes, selv med deres Hersker paa Ryggen, i Løbet af en kort Stund. Naar de ikke benyttedes, forsvandt de enten ganske eller stod i Mørket som en sort Kat med gnistrende Øjne ved Sengen. Blev man ked heraf og gjorde Korsets Tegn, maatte de vige.[3] Det var maaske denne Evne til at fjærne dem, der fremkaldte den gængse Tro, at endog Djævelen var bange for en Heks. Hertil bemærker dog Peder Palladius: «Det er ikkun Løgn, man siger, at Djævelen skal selv

være ræd for hende, og at han skulde en Tid have givet hende et nyt Par Sko og rakt hende dem paa en lang Stage, for han turde ikke selv være i Færd med den gamle Troldkvinde. Det er ikke uden Løgn. Hvi skulde han ikke turde være i Færd med hende, efterdi en Troldkvinde er Djævelens Mælkedeje, hun malker ham, og han malker hende saa længe, at de malke hen tilsammen i Helvedes Afgrund».[1]

Det, hvortil Smaadjævlene benyttedes, var tilsyneladende et dobbelt Øjemed, dels det uskyldigere at skaffe deres Herre Lykke, dels at tilføje andre ondt. Da imidlertid Lykke aldrig kunde skaffes, uden at den toges fra en anden, var i Virkeligheden begge Maal lige slette.

Et Menneskes Lykke lod sig løsne fra ham ved Hjælp af visse Ceremonier og Besværgelsesformularer. En af disse lød saaledes:

Ild og Arne efter dig rage!
Al din Velfærd fra Dig tage!
I Djævelens Navn![2]

Den fratagne Lykke kunde derpaa deles mellem forskellige. En Troldkvinde i Aalborg, der ofte havde været sammen med en halv Snes andre og delt fratagen Lykke, klager over, at en af disse, Jomfru Christence, altid naar de skiltes «selv beholdt meste Parten af den Lykke, de havde at skifte».[3] Man hører derfor oftere Tale om «Lykke, fratagen for saa og saa mange Aar siden», ja man kan endog træffe retslige Dokumenter, hvori en Person «lader æske sin Lykke igen» fra en anden.[4]

En ganske egen Maade at rane Lykke paa var ved Hjælp af Fingeren af en henrettet Tyv. Man fik herved ikke blot den Afdødes ubrugte Lykke, men Rapsenaturen antoges fremdeles at hæfte ved Fingeren, saa at den kunde skaffe noget af andres med. Slige Tyvefingre var forholdsvis lette at faa ude ved Byens Galge, hvor de talrige Hængte vedblev til Skræmsel at svaje for Vinden indtil de endelig af sig selv blæste ned. Selvfølgelig var det streng Straf underkastet at tage saadanne Fingre; de maatte derfor i Reglen hentes, naar Mørket var faldet paa, helst ved Midnatstide. Hvor hyppigt dette dog skete, faar man et Indtryk af, ved hvad der tilfældigt berettes om to Kvinder i Helsingør. De overbevistes om at have søgt at forbedre deres Handel med Brændevin ved at anbringe en Tyvefinger, omvunden med en

Klud, i Brændevinskrukken. Fingeren havde de skaffet sig ved engang, da Folk sov til Middag, at liste sig op «til Galgen ved Sct. Anna», og der «paa en død gammel Tyvekrop nedfalden under Galgen» at vride den ene Haand af og gemme den i en Sæk Brænde. Da de kom hjem og hver tog sin Finger, viste det sig imidlertid, at de ikke havde været de første, idet to Fingre allerede manglede.[1]

Den uhyggeligste Anvendelse af den betroede Magt var dog til blot at gøre andre Skade, forgøre dem, uden at dette kunde medføre nogen Gavn for en selv. Dette fandt ikke desto mindre overordentlig hyppigt Sted, og utallige var de Tilfælde, hvor Folk blev overbeviste om og straffede for at have begaaet denne Brøde. De Midler, der anvendtes, var meget forskellige. Et Par Knive overkors, Haar eller Negle af den paagældende, Vinduesbly, Voks af Kirkelys, et Baand med Knuder, en Klud med en Uldtot, lidt Hvidløg og Timian,[2] ethvert af disse Midler og mange andre var nok til, rettelig brugt, ikke at forfejle sin Virkning. Derfor var det ogsaa mere end tilstrækkeligt Bevis, da en Troldkvinde stod for Retten i Bergen og Byfogden drog Hovedklædet af hende, at det viste sig, at hun bar «om Hovedet et Baand med tre Knuder, hvori var Haar, Jord og anden Trolddom».[3]

Stundom, men langtfra altid, lystes der en hemmelig Forbandelse tillige, som da to Kvinder i Kornerup Aar 1549 forgjorde Laurits Fynbo ved at tage en Urt og læse over den: «Jeg binder dit Hjerte, Laurits Fynbo ved dette Baand, dit Legeme og alle dine Lemmer og Indvolde, din Lykke og al din Velfærd med dette Baand, ligesom Vorherre han bandt Djævelen med de haarde Stenrødder til evig Tid», hvorpaa de kastede Urten over Laden ind i Laurits Fynbos Gaard, saa at han blev syg tre Dage efter.[4] Hyppigt var det nok blot at udtale det onde Ønske, som da f. Eks. gamle Gertrud i Ribe, hvem en Pige nægtede Mad, svarede idet hun gik: «Dine egne Kanuter kan Du ellers nok give til, Du skal engang faa Skam derfor». Og ganske rigtig, otte Dage efter maatte Pigen gaa til Bartskæreren med sin Finger, der var bleven daarlig, og han tog et helt Ben ud, saa at et Led gik af den.[5] Eller i Aalborg, hvor Jomfru Christence lovede Søren Jensen en Ulykke paa sin Mund for hvad han havde sagt om hende; og samme Dag, som han sad paa et Bislag, kom der en ung Karl, «der var Kopsætter», løbende imod ham, skar ham tværs over Munden og fór videre.[6] Eller i Hel-

singør, hvor Anne Landsknægts ønskede Morten Bolleby at tære saa mange Penge paa sin Sotteseng, som han havde tjent paa den Fjerding Smør, hvormed han bedrog hende; og kort efter slog Peder Vægter ham i Hovedet, saa at han længe maatte ligge syg paa Jacob Kandestøbers Loft.[1]

Alle saadanne heftige Udbrud medførte dog i det mindste den Fordel, at Forbindelsen mellem Aarsag og Virkning her var let at paapege, saa at den skyldige, der var kommen til at røbe sit Forhold til Djævelen, hurtigt kunde blive brændt. Selv i temmelig vanskelige Tilfælde lykkedes det ved Hjælp af slige Blottelser at faa Sandheden for en Dag. Som et Eksempel blandt flere kan anføres en Begivenhed i Helsingør. I November 1581 traf Bødlen her paa en Ølbod sammen med en gammel Kvinde, Kirstine Jep Brænders. Hun var i Færd med at bede en Bonde, der sad derinde, om Forlov til at køre med. Bødlen afbrød dem ved at sige til hende: «Du kan tro, han skal faa Dig op at køre». Hvortil hun svarede: «Han maa køre Fanden og Dig med». — «Fanden køre Dig selv!» udbrød Bødlen og slog hende over Armen med et Piskeskaft. Grædende løb hun da ud, men sagde i Døren: «Du skal komme til at svie saa længe paa Din Arm, som jeg svier paa min».

Nogen Tid efter stod Bødlen i sin Dør. Et Svin kom forbi paa Gaden, og han tog en Sten for at kaste efter det, men idet han kastede, brødes Benet i hans Overarm. Han mødte da paa Raadhuset med Armen i Bind, klagede over sin Vanførhed og sigtede Kirstine Jep Brænders som den skyldige, idet hun havde lovet ham saadan Ulykke. Han var dog ikke mere vanfør, end at han kunde udføre sine Embedsforretninger: fængsle en Fyr, der med Vold vilde skaffe sig og en løsagtig Kvinde Nattelogi i hans Hus, behørigt kagstryge otte Kvinder paa Torvet for Utugt o. s. v. o. s. v. Men et halvt Aar senere skulde han paa «Sletten» henrette en Kvinde, der havde staaet i utilladeligt Forhold til sin Svoger. Ved første Hug saarede han hende kun lidt i Halsen, endnu en fem, seks Gange huggede han forkért, hun skreg fremdeles, saa kastede han Rettersværdet og satte afsted i Løb over Grøfter og Gærder, men Mængden efter ham og sønderrev ham.

Da Bødlen var omkommen saa ynkeligt, mødte hans Enke paa Raadhuset i Helsingør og anklagede Kirstine som den egentlig skyldige i hendes Mands Død. Kirstine flygtede bort for at undgaa Faren, men forgæves, det gav blot Anledning til, at endnu

ning; først og fremmest alle usammensatte Ord, dernæst ogsaa Sammensætningerne i det Omfang, som er nødvendigt;
3) de vigtigste i det 19de Aarhundrede ny opkomne Ord vil blive optagne, deriblandt en Del tekniske og faglige Ord;
4) helt forældede Ord udelades; dog tages tilbørligt Hensyn, ogsaa i Ordtydningen, til ældre Forfattere, hvis Værker endnu læses eller kendes af Almenheden;
5) af fremmede Ord vil kun saadanne, som benyttes Mand og Mand imellem, blive optagne; for de øvriges Vedkommende maa henvises til Fremmedordbøgerne;
6) Kildesteder af Forfattere vil kun undtagelsesvis blive anførte, da Rummet og Bogens Plan ikke tilsteder det; men Ordenes Betydning eller Betydninger, de forskellige Forbindelser, hvori de bruges, og de Vendinger og Talemaader, hvori de indgaar, vil saavidt gørligt, blive fuldstændigt meddelte.

Trykte Kilder.

De trykte Kilder, Forfatterne har øst af, er, foruden Molbechs Ordbog, de ordboglige Arbejder, der er udkomne i det 19de Aarhundrede efter Molbech, bl. a. Sundby og Baruëls dansk-franske Ordbog, Larsens dansk-engelske Ordbog, Kapers dansk-tyske Ordbog. Saabys Dansk Retskrivningsordbog, Lundbecks Retskrivnings- og Fremmedordbog, V. Kristiansen: Bidrag til en Ordbog over Gadesproget og saakaldt daglig Tale, H. Dahls danske Hjælpeordbog, B. T. Dahls Særskrifter om Modersmaalet. Til Hjælp særlig i teknisk og faglig Retning: Nordisk Konversations-Lexikon, Allers Konversations-Lexikon, Salmonsens Konversations-Lexikon, Hagerups Konversations-Lexikon, foruden forskellige Fagordbøger og andre faglige Skrifter. Til Bestemmelse af Ordenes Oprindelse eller Etymologi: E. Jessen: Dansk etymologisk Ordbog. H. Falk og A. Torp: Dansk-norsk etymologisk Ordbog, Meyers Fremmedordbog (7de Udg.), A. Lübbens Mittelniederdeutsches Handwörterbuch, F. Kluge: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, Kapers tysk-danske Ordbog, Mohr & Nissens tysk-danske Ordbog, Fritzner: Ordbog over det gamle norske Sprog, Molbechs Glossarium og Dialektordbog, O. Kalkar: Ordbog over det ældre danske Sprog, H. F. Feilberg: Bidrag til en Ordbog over jyske Almuesmaal, Ivar Aasen: Norsk Ordbog, H. Ross: Norsk Ordbog, K. Knudsen: Unorsk og Norsk, Dalin: Svensk Ordbog, Sundén: Mindre svensk Ordbog.

Skriftlige Kilder.

Foruden disse trykte Kilder har Udgiverne haft til deres Raadighed et stort Materiale af skriftlige Kilder, for en Del tilvejebragte af dem selv. Saaledes ejer Pastor *Hans Dahl* en overordentlig stor Ordsamling, optegnet af ham i Løbet af *henved 50 Aar* og støttet af Kildesteder fra det 19de Aarhundrede, særlig dets sidste Halvdel, og disse meget værdifulde Samlinger suppleres af Cand. mag. *Hammers* gennem 12 Aar foretagne Ordsamlinger med Kildesteder. Fremdeles er benyttet *I. Levins* Samlinger paa det store kgl. Bibliotek samt endelig en af afdøde *Edv. Collin* til Gyldendalske Boghandel skænket Exemplar af Molbechs Ordbog med en Mængde, gennem en lang Aarrække optegnede Tilføjelser.

Værkets Udgivere.

Af de to Hovedudgivere har Cand. philol. *B. T. Dahl* en stor og anerkendt Række af Arbejder over dansk Sprog at se tilbage paa. Ogsaa paa det ordboglige Omraade har han megen praktisk Erfaring. I 1886 udgav han en *Fremmedordbog for Folket*, og desuden har han været Medudgiver af de 3 sidste Udgaver af Meyers store, højt ansete Fremmedordbog. Hans Medudgiver, Cand. mag. *H. Hammer*, har Navn som en af vore dygtige unge Sprogmænd. Med ganske særlig Interesse har han dyrket Studiet af Modersmaalet og dets Forhold til beslægtede Sprog. Resultatet af sine Undersøgelser har han nedlagt i en Række Afhandlinger i forskellige folkelige Tidsskrifter, bl. a. i «Højskolebladet» under Mærket H. H. H.

De nævnte to Herrer bistaas ved Udgivelsen af Pastor emer. *Hans Dahl*, der i mangfoldige Aar med uegennyttig Fædrelandskærlighed og nidkær Samlerflid har øvet et blandt vore Kyndige højt skattet Arbejde for dansk Sprog. I indviede Kredse har man længe vidst, at han, ved sine enestaaende rige Ordsamlinger med Kildesteder fra det 19de Aarhundredes danske Forfattere, sad inde med overordentlig værdifulde Bidrag til Udarbejdelsen af en ny dansk Ordbog.

Ved Fremstillingen af *Dansk Ordbog for Folket*, hvorpaa herved indbydes til Subskription, samarbejder da ældre og ganske ung Videnskab gennem udmærkede Repræsentanter.

Forlagets Opgave har været at foranstalte dette Værk udgivet paa en saadan Maade, at det virkelig kan blive en *Dansk Ordbog for Folket.*

Vi udsender det derfor til en, i Forhold til Udgifterne, enestaaende billig Pris og paa den lettest tilgængelige Maade, nemlig i *ca. 25 Hæfter à 30 Øre*, hvert Hæfte indeholdende 32 dobbeltspaltede Sider i stort Format, paa smukt Papir, med Omslagstegning og Bogstav-Dekorationer af Maleren *Sigurd Olrik.*

Subskription, som er bindende for hele Værket, modtages i alle Boglader, hvor 1ste og 2det Hæfte ligger til Eftersyn.

Gyldendalske Boghandel.

GRÆBES BOGTRYKKERI - KJØBENHAVN.

FOLKEUDGAVE

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

GYLDENDALSKE
BOGHANDELS
• • FORLAG • •

14. HEFTE 50 ØRE

SUBSKRIPTIONSINDBYDELSE

Ca. 25 Hæfter à 30 Øre

DANSK ORDBOG FOR FOLKET

UDGIVET AF

CAND. PHILOL. **B. T. DAHL** OG CAND. MAG. **H. HAMMER**

UNDER MEDVIRKNING AF

PASTOR EMERITUS **HANS DAHL**

I mange Aar har *Molbechs Ordbog*, der i 1859 udkom i 2den Udgave, været udsolgt, og længe har Publikum følt Savnet af en dansk Ordbog, der var let tilgængelig og beregnet for Folk af alle Livsstillinger.

Gyldendalske Boghandel, paa hvis Forlag Molbechs Ordbog udkom, har da ogsaa for adskillige Aar siden planlagt Udgivelsen af en ny tidssvarende dansk Ordbog. Det var fra første Færd Forlagets Ønske, at denne Ordbog skulde være en **Ordbog for Folket,** uden altfor besværligt videnskabeligt Apparat, af et ikke for stort Omfang og til en saa lav Pris, at den kunde vinde Indgang i alle Hjem. Denne Plan faldt nøje sammen med den, som de udmærkede Sprogmænd, der staar som Værkets Udgivere, havde udkastet for deres i lange Tider forberedte Arbejde.

Værkets Plan.

Dansk Ordbog for Folket udarbejdes efter følgende Grundsætninger:

1) Det er denne Ordbogs Formaal at blive *en Genspejling saa tro som muligt af vort nu gængse Tale- og Skriftsprog;*

2) alle de i vort dannede Tale- og Skriftsprog brugte Ord vil, saavidt muligt, blive meddelte, med Angivelse af deres Oprindelse eller Afledning; først og fremmest alle usammensatte Ord, dernæst ogsaa Sammensætningerne i det Omfang, som er nødvendigt;

værre Ting kom op om hende. Saaledes oplystes det blandt andet, at hun en Gang, da Peder Christensen stod i en Stue, var kommen derind og havde taget ham om Halsen; men han var bleven vred og havde slaaet hende i Næse og Mund, saa at det blødte, og siden havde han bedt hendes Mand holde hende fra, hvor han var. Kort efter blev Peder Christensen syg, saa at han tabte baade Syn og Mæle og maatte til Bartskjær i Søborg. Men hvo, der havde voldt ham den Sygdom, fremgik noksom af, at Kirstine Brænders sad med sin Datter og en anden Kvinde ved Vejen udenfor Lundehave, baade da han kørte til Søborg, og om Tirsdagen, da han kom tilbage. Bartskæreren i Søborg afgav ogsaa den Erklæring, at det var Kirstine, «der havde gjort ham det, han havde», ligesom Christoffer Slagter kunde bevidne, at han saa, hun sad derude ved Vejen, da de kom fra Søborg. Fremdeles oplystes det, at hun en Gang var kommen ind til en Bartskjær, og da hun dér traf Skolemesteren, havde hun «talet Latine» med ham, man kunde tydeligt høre hende sige baade «ita» og «non». I berettiget Harme havde da Bartskæreren vist hende ud, men hun havde lovet ham brune Nødder, og nogen Tid efter fik han en Hob Knuder paa sit Liv og blev meget ilde faren.

Havde man yderligere Vidnesbyrd behov! Kom saa hertil Bekendelser fra et Par om, at de ved hendes Kure var blevne helbredede, var Sagen klar nok, ingen uden Djævelen kunde have forlenet hende med denne Magt, og med fuld Føje blev hun derfor brændt.[1]

Et ganske eget Middel til at forgøre med, vanskeligt at opdage, kraftigt virkende fremfor noget, var et Voksbarn. Det var en Dukke af Voks, opkaldt med dens Navn, hvem man ønskede at tilføje ondt. Det Voksbarn f. Eks., der anvendtes til at forgøre Fru Anna Bilde paa Nakkebølle, saa at hun aldrig mere blev karsk og alle hendes femten Børn døde, var lavet af en Voksstabel, næsten en halv Alen langt, naturligvis opkaldt Anna, og blev baaret i 40 Uger af Jomfru Christence Kruckov, skjult under den højre Arm. Hvad det særligt gjaldt om, var at faa Voksbarnet rettelig døbt, hvortil der naturligvis krævedes, at en Præst maatte være med i Komplottet. Om et Voksbarn, der Aar 1543 bragtes fra Sjælland til Skaane, bevidnes det, at saa vidt vedkommende vidste, havde Præsten, Hr. Joachim i Skaane, kristnet det.[2] Om det Voksbarn, som Jomfru Christence bar

under Armen, blev der afgivet den Bekendelse, at da det var fuldbaarent, førtes det til Altret i Aastrup Kirke, hvor en Kvinde bar det, Præsten Hr. Mads døbte det, og hele Følget ofrede, ganske som ved en almindelig Daab. Senere, paa en Fredag, samledes man atter i Kirken, Præsten og fem Kvinder i Forening satte Voksbarnet ned i Anna Bildes Kirkestol som i en Grav med de Ord: «Nu sætte vi al Fru Annas Lykke og Velfærd ned».[1] — For at ikke Præster meget mod deres Vilje skulde blive delagtige i saadan Ugudelighed, blev det gentagne Gange paa Landemoder paalagt dem ved Barnedaab altid at blotte Barnet enten helt eller dog til Lænderne, saa at de kunde overbevise sig om, hvorvidt det var et rigtigt Barn eller et Voksbarn.[2]

Ved alle hidtil anførte Tilfælde kunde der ikke være nogen Tvivl om, at det slette Formaal fremmedes ved Djævelens personlige Indgriben. Men hvad skulde man dømme, hvor der ikke laa nogen ond Hensigt til Grund, hvor Midlet syntes uskyldigt, og det, der opnaaedes, kun virkede Gavn. Et prøvet Middel mod Tandpine f. Eks. som dette at signe Tanden med følgende Ord:

Præst læser Læst over Sten,
Orm æder Tand til Ben.
Gud og dén hellige Læst
Fri den slemme Gæst
I Navn Gud Faders og Gud Søns og Gud den Helligaands![3]

det kunde dog umuligt have med den Onde at gøre. Eller et Husraad som dette, at læse:

Mari gik ad Veje
Der kom de tre Maje,
Og vor Herre Jesus Krist,
Og Sct. Hans Evangelist,
Melchior, Jesper, Baltzer.
Jesus, Maria, Anna,
I Navn Faders, Søns og Helligaands.[4]

hvorledes skulde det kunne gøre Skade? Hvis sligt medførte Pagt med Djævelen, saa havde over det halve Land gjort sig skyldig i denne Synd. Thi Alverden tyede til saadanne Midler, og det ikke blot Almuen paa Landet, der lod læse over sig mod Gigt

og andet og lod sine Kreaturer signe mod Forgørelse, men selv de højest stillede var med. For blot at nævne et Par Tilfælde, saa lod f. Eks. Jacob Sparre sig signe af «Hellig Ludse», hver Gang han skulde til Landsting, og da han en Gang to Dage i Rad forgæves havde jaget i sin Raahave, lod han hende gaa langs Hegnet og slaa hver Stolpe med en Kvist og signe den; og ganske rigtig skød han to Dyr i Raahaven inden Aften.[1] Sigvard Grubbe fortæller i sin Dagbog fra en Rejse i Sverige: Overnattede vi i Aaby hos Præsten Hr. Hans, og her fik jeg fat i en «Hestebottere», som med et Par Ord helbredte min Hest, der var bleven temmelig halt, da vi drog gennem Hulvejen.[2]

Men alt saadant var alligevel, hvo der saa gjorde sig skyldig deri, den uforsvarligste Letsindighed. Djævelen var tilstede ved hvert af disse Foretagender og lod sig ligesaa lidt skræmme af et Kors som af Jesu Navn nævnet i en Remse, som maaske «Djævelen selv eller en Munk»,[3] — hvad der omtrent kunde komme ud paa ét — havde sat i Omløb. Kirken dømte ogsaa klart nok herom. I Fyn blev saaledes Aar 1568 Mikkel Degn i Rørup og 1575 Hans Degn bandsatte paa Grund af deres Signen.[4] Paa Sjælland blev Aar 1573 Præsten Jacob Andersen i Jørlunde afsat fra sit Embede og sat i Fængsel i Sorø paa Grund af hans «Signelser og anden Djævelskab».[5] I Stavanger maatte Aar 1584 Jacob Jonson staa aabenbar Skrifte for hans Læsning mod Gigt m. m. og maatte under Livsstraf love aldrig at bruge saadan Forfængelighed tiere.[6] Og i Peder Palladius' fyndige Sprog lyder Omtalen af Kvinder, der signe og helbrede Folk og Fæ, saaledes: «En Kostjert med Eddike! Djævelen har hun, saa faar hun og med sin Signelse. Saa faar ogsaa du, om du lader dig eller dit Fæ signe af hende. Vel kan din Ko faa det bedre, som dig tykkes, men din Sjæl fordømmes ind i Helvedes Afgrund med din Signelse. Kvinde, vár din Mund, at du ikke faar en sviende Hale!»[7]

I en Tidsalder, hvor man troede at se Djævelens Indgriben i alle Forhold, maatte denne formentlig kunne eftervises ikke blot i dagligdags Smaating, men i selve de historiske Hovedbegivenheder. Det forholder sig ogsaa saa. Vi skulle her forbigaa, hvad mulig Virkning Erik den Fjortende har frembragt ved

de fire Hekse, som han tog i sin Tjeneste i Krigen mod Danmark,[1] eller hvad Nytte han har haft af den lille Djævel, som han sagdes at have afkøbt en Munk i Frankrig og som indespærret i en Flaske vidste at fortælle ham forud alt, hvad der vilde ske.[2] Vi skulle alene holde os til, hvad der vidnefast lod sig godtgøre, og vælge da som et tydeligt og afgørende Eksempel den dansk-norske Orlogsflaades Forhold i Tidsrummet 1540 til 1590. I Løbet af disse 50 Aar greb Djævelen ikke mindre end tre Gange afgørende ind i Flaadens og derved hele Landets Skæbne.

Første Gang var i Aaret 1543, da Christian den Tredie lod ruste en Flaade paa ikke mindre end 40 Skibe, der under Admiral Mogens Gyldenstjerne skulde først forjage en hollandsk Flaade fra Norges Kyster og derpaa ramme Kejseren føleligt ved at gaa til Holland, stikke Hul paa Digerne og sætte Landet under Vand. Da denne stolte Flaade paa Udvejen ankrede op ved Helsingør, blev Togets Udfald allerede afgjort, idet Gyde Spandemagers og nogle andre Troldkvinder, der var samlede i en Dal udenfor Byen, ved deres Kunster forgjorde den, saa at Sejlene hang slappe og Skibene ikke kunde komme af Stedet. Men Forbandelsen fuldbyrdedes først ret, da Flaaden endelig naaede Zeeland; thi idet den søgte at lægge ind her, blev den bestandigt dreven tilbage og maatte tilsidst formedelst stærk Storm drage hjem med uforrettet Sag. Straks ved Hjemkomsten blev der optaget Forhør og Pinebænken ikke sparet for at faa fuld Klarhed over, hvilke de Personer vare, der havde været med i Dalen ved Helsingør.[3]

Anden Gang var i Aaret 1566 i Slutningen af Juli Maaned, da den danske Flaade efter en Kamp med den svenske kastede Anker ved Visby paa Gotland for at begrave en falden dansk Kaptajn. Forgæves advarede Kommandanten i Visby dem mod den farlige Ankerplads, forgæves havde man »Natten tilforn klarligen hørt ynkelige Raab og Skraal under Skibene i Vandet«. Admiralen var halsstarrig, og Følgen blev, at i den forfærdelige Storm, der opkom om Natten, gik en halv Snes af de største danske Skibe under med Mand og Mus. Denne Ulykke, der greb saa stærkt ind i Danmarks hele Stilling, skyldtes nogle Troldkvinder, der for en ussel Vindings Skyld, for at en Værtinde i København kunde beholde noget Gods, som en af Kaptajnerne havde givet hende i Forvaring, ikke toge i Betænkning

at bringe en saa forfærdelig Ulykke over Landet. Det var kun en tarvelig Erstatning, at alle de paagældende siden blev brændte.[1]

Tredie Gang endelig var da i Aaret 1589 en dansk Orlogsflaade paa fjorten store Skibe foruden en Mængde smaa, alle under Admiral Peder Munks Befaling, skulde føre Christian den Fjerdes Søster Anna som Brud til Skotland, hvor Jacob den Sjette ventede hende. Flaaden sejlede fra Kronborg den 1ste September; men næppe var den kommen Kattegattet ud, førend den fik uafbrudt Modvind og forfulgtes af stadigt Uheld: Orlogsskibene sprang læk og kunde ikke komme af Stedet, medens Handelsskibe til Spot og Spe sejlede dem forbi baade paa den ene og den anden Led. Tilsidst maatte Flaaden søge norsk Havn; Vinteren stundede til, man blev da dér, Kong Jacob den Sjette maatte selv sejle over for at hente sin Brud, og hun naaede ikke Skotlands Kyst førend den 20de Maj Aaret efter. At her var noget galt paa Færde, kunde enhver sige sig selv, og Sandheden kom da ogsaa for en Dag. Seks Hekse paa Fejø viste sig at være de skyldige. Ved Hjælp af nogle Lerpotter paa et Bord i Karen Vævers Hus havde de opvakt Storm og bragt Flaaden i Forvirring, medens Apostlen «Langvinus», der sendtes afsted efter den i en tom Øltønde, havde besørget Resten, virksomt understøttet af de to Djævle «Smuk» og «Pil-Hestesko», der havde klamret sig om Skibenes Køl. At her ikke var sket en større Ulykke og hele Flaaden efter Bestemmelsen gaaet under, skyldtes ene den Omstændighed, at Karen Vævers havde sin Mand, sin Søn og sin Svoger ombord. For deres Skyld havde hun tre Gange i Jesu Navn bedet de andre om at skaane Flaaden, og da de desuagtet sendte hendes Apostel «Langvinus» afsted, havde hun ved hans Hjemkomst brugt ham til at forpurre deres Plan ved at berede den ene af dem en brat Død.[2]

Ved Siden af saa storartede Virkninger var det næsten forsvindende, hvad der øvedes af lignende Art mod Private, om end mangens Velfærd gik tilgrunde herved. Som da den rige Ole Bager i Odense lagde sig ud med en Heks ved at nægte hendes Datter at ægte en af hans Handelsbetjente, hvorover Heksen heftigt vrededes og lærte sin Datter ved at skvulpe syv Æggeskaller i en Spand Vand at bringe alle de syv Skibe, som Ole Bager just havde i Søen, til at gaa under, saa at af alt Mandskabet kun hendes Elskede alene reddedes.[3]

Men jo voldsommere Djævelens Indgriben var, des klarere

stod ogsaa Øvrighedens Pligt foreskreven: med Ild og Sværd at bekæmpe Ondet. Djævelen selv kunde man ganske vist ikke naa, men vel hans menneskelige Haandlangere. Fremgangsmaaden mod disse var given af Sagens Natur: først maatte de pines til Bekendelse — hvor skulde nemlig en, der var i Pagt med Djævelen, falde paa at tilstaa godvilligt? — og derpaa burde de levende brændes, for at hvert Spor af dem kunde udviskes. Ikke blot almindelig Retfærdighed, men ogsaa Hensynet til de forgjorte krævede dette, da man havde flere Tilstaaelser for, at disse ikke vilde kunne komme til deres Velfærd og Lykke igen, førend alle skyldige havde lidt Døden.[1] En lille Forandring i Rettergangen indførtes i Danmark Aar 1576, da det altfor ofte havde vist sig, at man havde brændt bevisligt uskyldige.[2] Det bestemtes, at enhver Trolddoms Sag herefter skulde indankes for Landstinget og ikke som forhen være færdig med Nævningernes Dom.[3] Men nu som før vedblev man at anvende Pinebænk for at fremtvinge Tilstaaelse. Pinslerne bestod i, at den mistænkte bandtes paa en Stige og «straktes». Om Præsten Hr. Jens Paaske, der uskyldigt anklagedes for at have været med at forgøre Flaaden 1543, hedder det, at han hang «udstrakt paa en Stige, saa hardt, at hans Lemmer maatte skilles ad», men han vedblev at raabe: Nej! Nej! Jeg vil gerne dø, men uskyldig er jeg.[4] Undertiden synes man at have forøget Pinen ved at vende Stigen om, saa at den fastbundne vendte nedad, eller ved Paasættelsen af Tommelskruer, brændende Spænder, Anbringelse af Bækkener med Gløder under Stigen[5] o. s. v. «Alt dette bekendte «Hellig Ludse», da hun var bunden paa Stigen for Ilden», hedder det om et Forhør.[6] En uhyggelig Betænksomhed var det at afholde Forhøret over en Kvinde midt under hendes Fødselsveer.[7] Dødsdommens Fuldbyrdelse, der maatte anses for en kærkommen Befrielse fra alt videre pinligt Forhør, foregik vistnok i Reglen saaledes, at et Baal optændtes paa Galgebakken, og den dømte, naar Baalet var godt i Brand, kastedes fastbunden paa en Stige ind i Flammerne. I Ribe synes det at have været Skik at fremskynde Døden ved at lade en Pose med Krudt være bunden til Forbryderens Ryg. Dette kunde for saa vidt kaldes en mild Fremgangsmaade, som man ved Kætterbaalene andetsteds plejede at lade den dømte staa bunden paa Baalet og langsomt naas af Flammerne.[8]

Spørge vi om det Omfang, hvori denne Øvrighedens Nid-

kærhed gjorde sig gældende, saa viser Forfølgelsen sig at have taget sit Opsving lige efter Reformationens Indførelse, først i Danmark, lidt senere i Sverige. De tidligste Ofre i Danmark synes at have været Bodil Lauritzes og Karen Grottes, der begge blev brændte i Stege enten Aar 1539 eller 1540.[1] I Sverige brændtes den første Heks 1559.[2] Men med en rivende Fart tiltog saa Ofrenes Antal. I Tiaaret 1560—70 forefaldt der af bekendte Trolddomssager i Danmark følgende: Paa Laaland brændtes en Kvinde for Trolddom, men frifandtes atter ved en Landstingsdom efter sin Død.[3] Rigsraad Iver Krabbe, der døde 1561, viste sig at være forgjort, i hvilken Anledning to Kvinder blev brændte og to Karle, der var flygtede, dømtes til Baalet.[4] Aar 1563 fik Otto Claussøn til Nørholm nogle Troldfolk dømte og Befaling udvirket til at lade en bortrømt pinligt forhøre, der alle havde været med til at forgøre hans Hustru og Børn.[5] Aar 1564 blev nogle Troldkvinder brændte, der havde forgjort Fru Margrethe Valkendorf.[6] Aar 1566 forgjordes den danske Flaade, saa at den strandede paa Gotland; først længe efter opdagedes de skyldige Kvinder og blev brændte.[7] Aar 1567 faldt Jørgen Fyrbøder ned fra Frue Taarn i København af Trolddom forblindet.[8] Samme Aar ægtede en gammel Kone en ung Mand i Nikolaj Kirke, men blev en Ugestid efter overbevist om at være en Heks og tillige med nogle andre Kvinder brændt uden for Byen.[9] Aar 1570 brændtes for Trolddom Jens Degn i Birkerød.[10]

Man vilde uden Tvivl fejle, hvis man med disse enkelte bekendte Tilfælde antog de virkelige Sagers Tal for udtømt. Hvor vi ellers har Datidens Lensregnskaber til vor Raadighed, viser det sig, at der bagved de mærkeligere Tilfælde, der ad anden Vej er komne til vor Kundskab, gaar en bred Strøm af Dødsdomme, der næppe har været synderligt omtalte udenfor den nærmeste Omegn. Et rystende Indtryk af det samme faar man ved at høre Peder Palladius' Kampraab, hvori han glødende af Iver henviser sin Samtid til, hvad der alt er udrettet, og saaledes kommer til at omtale en Mængde Tilfælde, af hvilke ikke et eneste ad anden Vej er naaet til vor Kundskab. Hans Ord, der er skrevne omtrent ved Aarhundredets Midte, lyder saaledes: «Troldkvinderne faar nu deres rette Løn. De kunne nu ikke længer bare sig i denne Evangelii lyse Dag. De faar nu en Verdsens Skam. Af Verden med dem! det er og deres fortjente Løn. Man brændte jo lidt tilforn en Hob af dem udi Malmø, udi Kjøge

og andensteds; og høre vi til, at der sidder atter en Hob greben i Malmø og skulle brændes. Udi Jylland og Smaalandene er man paa Jagt efter dem som efter Ulve, saa der blev nu nylig og brændt paa Als og paa de andre smaa omliggende Lande henved 52 Troldkvinder; den ene røber den anden, saa at de følges ad hen til hin Verden».[1]

At vi her ikke har at gøre med blot Enkeltmands opskræmte Indbildningskraft, men med Angivelser, der virkelig betegner Tilstanden, ses bedst, naar vi sammenligner dem med Tal fra Hekseforfølgelsens Hovedhjem, Tyskland. Her som i Norden var Bevægelsen i Tiltagende Aarhundredet ud. I Slutningen af det 16de Aarhundrede blev der i tysk Lothringen i Løbet af 16 Aar dømt 800 Mennesker fra Livet for Trolddom. En Bisp i Bamberg lod i de to Aar 1622 og 23 ikke mindre end 600 brænde. I Bispedømmet Würzburg brændtes i Aarene 1623—31 ialt 900 Mennesker. En Heksedommer i det Fuldaske roste sig af at have bragt over 700 Mennesker paa Baalet.[2] Først i det 17de Aarhundredes anden Halvdel aftog Forfølgelsen. Sidste Gang at Troldkvinder i Danmark blev brændte, var, saa vidt vides, Aar 1693, da to Kvinder fra Falster af Højesteret dømtes til Baalet.[3]

Gennemløber man den lange, sørgelige Række af Trolddomssager fra det 16de Aarhundrede, er der visse Iagttagelser, der uvilkaarligt paatrænger sig. Det gør i Længden et komisk Indtryk at se, hvorledes der stadig til Paagribelsen af en gammel Kvinde, hvis hele Forsvar er en Kat og en Krykke, maa udsendes henved en halv Snes haandfaste Mænd. Men det leder til alvorligere Betragtninger at lægge Mærke til, hvem der er de mest udsatte. Det er øjensynligt de mest værgeløse. Det er saaledes Adelen, der gaar angrebsvis til Værks mod de lavere Stænder og paastaar at være den forurettede Part. Medens der kan paavises en lang Række af forgiorte adelige: Ivar Krabbe, Otto Strangesens Hustru og Børn, Margrethe Valkendorf, Axel Viffert, Anna Bilde, Didrik Blomes Hustru, Anna Ahlefeld, Mette Hardenberg, Anna Hardenberg o. s. v., vides kun en eneste adelig at være bleven dømt for Trolddom: Jomfru Christence af den lidet formaaende Slægt Kruckov.

Inden for Borger- og Almuestanden er det atter de gunstigst

stillede og de kraftigste, der anklager de svagere. Mest værgeløse af alle er de gamle, fattige Kvinder uden Slægt og Hjem. Disse udgør derfor det langt overvejende Flertal af dem, der bestiger Baalene. Sproget holder Trop med og kalder lidt efter lidt Forbrydelsen ikke mere «Trolddom», men «Hekseri». Saalænge saadanne enligt stillede Kvinder har Rester af Ungdommens Tiltrækningskraft, holder de endnu Stand, men de er fortabte, naar Alderen har berøvet dem dette sidste Værn. Det gaar dem da som Ingeborg Harch i Ribe, der slap fri 1577 og ligesaa 1578, men 32 Aar efter blev brændt; eller som Christence Kruckow, der 1621 blev dømt for samme Sag, for hvilken hun 1597 var bleven frifunden.

En meget hyppig Grund til Anklage er, naar de i et Øjeblik, hvor fleres Øjne hviler paa dem, vover at anvende deres eneste Vaaben, at bruge Mund, f. Eks. besvare Mishandlinger med afmægtige Ønsker. Et afgørende Vidnesbyrd mod en Heks, der dømtes i Ribe 1572, var det saaledes, at hun, da engang for ti Aar siden en Karl havde slaaet hende med en Kølle, havde lovet ham en Ufærd.[1] Med lidt Øvelse i Læsning af Aktstykkerne, kan man næsten med Sikkerhed forudsige, naar det farlige Punkt maa indtræde. Enhver vil f. Eks. forstaa, at en gammel Kvinde, der paa en Søndag holder Bryllup i en københavnsk Kirke med sin syvende Mand, vil være stærkt udsat for Mistanke. Men hendes Sag er haabløst tabt, naar hun, tirret af Mængden, der trænger paa, saa at hverken Præst eller Brudepar kan staa i Ro, vover at love dem «andet at tænke paa». Det er efter Datids Forhold lige saa given en Sag, at hun vil ende paa Baalet, som at nogle af hendes Bekendte vil blive brændte som hendes medskyldige.[2]

Næst efter Alder og Mangel paa Tække var intet saa farligt for Kvinder som Ry for Kundskab. I enkelte Tilfælde synes blot det at være gift med en Gejstlig at have været nok til at vække Mistanke. I Bergen blev saaledes ved Aarhundredets Slutning Biskop Foss' Hustru anklaget for Trolddom, og Slotspræst Absalon Beyers Enke brændt for samme Brøde, skønt hun selv og de to Præster, der fulgte hende til Retterstedet, erklærede hende for uskyldig.[3] Kyndighed i Anvendelse af lægende Urter har bragt mangen i Ulykke, og det er fuldt forstaaeligt, at Magdalene Zeger, Enke efter en medicinsk Professor ved Københavns Universitet, blev betragtet som en Heks, siden hun havde Kund-

skaber nok til at kunne skrive de aarlige Almanakker og forsyne dem med de almenyndede Vejrforudsigelser. At hun desuagtet slap fra det med Livet, skyldtes uden Tvivl, at hun, der opholdt sig i Kolding, havde en mægtig Beskytterinde i Enkedronning Dorothea paa Koldinghus.[1]

Af Mænd i Borgerklassen var Gejstlige de mest udsatte. Ifølge Folketroen burde jo enhver dygtig Præst kunne «mere end sit Fadervor»; men det, at have Ry for at være inde i den sorte Kunst, var et tveægget Sværd, der ved Lejlighed let kunde vendes mod den paagældende selv. Man undres over, hvad der kunde give Stof til Mistanke, som f. Eks. det uskyldige at eje Christen Pedersens danske Lægebog, Udgaven af 1553, paa hvis sidste Blad der er afbildet et Hjul.[2] Hvad der i ikke ringe Grad udsatte Gejstligheden for Fare, var den Ærgerrighed, der stundom drev anholdte Hekse til at tilstaa, at der var Præster med i deres Selskab, som havde døbt Voksbørnene o. s. v., Angivelser, der sjældent forfejlede deres Hensigt, at give samme Kvinder og deres Færd en forøget Betydning.

Betragte vi nærmere de ved Pinebænken aftvungne Tilstaaelser, saa viser et af to sig saa godt som altid at være Tilfældet: Enten tror de Anklagede sig tilsidst selv skyldige, eller Lysten vaagner hos dem til i det mindste at drage saa mange som muligt med i Ulykken. I første Tilfælde synes Fængslets Mørke og den hele oprørende Behandling lidt efter lidt at have forvirret deres Tankegang, saa at de ender med at tro paa egen Brøde og i denne Tilstand tilstaa om sig selv løst og fast. Lyttet til som den reneste Sandhed og i et Nu spredt paa Rygtets Vinger, bliver atter Tilstaaelsen lige saa mange Sædekorn til forvildet Tankegang i andre modtagelige Sind. Det er kun sjældent, at man her kan komme til at smile, som naar en Heks, der brændtes i Ystad 1696 og som tidligere havde haft seks uægte Børn med seks forskellige Mænd, tilstod, at hun ogsaa havde staaet i Forhold til Elverkongen, men han var en kold En.[3] Derimod gør det i al denne Elendighed godt at møde simple, naturlige Udbrud af menneskelig Tankegang, som naar Dorthe Judekone, der beskyldtes for at have været med at forgøre Flaaden 1543, første Gang hun pines, blot svarer: «jeg er uskyldig». Da hun anden Gang skal forhøres, begynder hun med: «Hvorfor piner I mig saa ynkeligt?» og giver derpaa en simpel og klar Fremstilling[4] af, hvad hun har foretaget sig den omspurgte Dag, i hvilket der ikke er

Spor af Trolddom. Eller den gamle «Maren Prækfader» i Ribe, der har bekendt en hel Del og sluttelig spørges, om det nu er Sandhed, hvad hun tilstaar, hvortil hun svarer: «Nej! Her sidder jeg, en gammel, sanseslos Stakkel, jeg véd slet intet, lad mig blot være i Ro!»[1]

Eller ogsaa vaagner, ægget af Pinen, de slette Lidenskaber; selv fortabte, fyldes de ulykkelige af Hævnlyst og angiver saa enhver, til hvem de har et godt Øje, som deres medskyldige. Og det forfærdelige er, at slige Tilstaaelser virkelig tages for gode Varer og fører et nyt Sæt paa Pinebænken. Det var jo, som Datiden udtrykker det, Udsagn af Mennesker, «der have bekendt deres Misgerninger, omvendt sig fra Djævelen til Gud, annammet Sakramentet, se Døden for sig og vide, at det enten vil gælde det evige Liv eller Fordømmelsen»,[2] altsaa med andre Ord: Udsagn, der var dobbelt troværdige, fordi de var afgivne i Livets højtideligste Stund. Ganske vist hed det saavel i den københavnske Reces af 1547 som i den koldingske af 1558, at Vidnesbyrd af «udædiske Troldkarle eller Troldkvinder» skulde ikke staa til Troende. Men hvad hjalp dette, naar Rettens Haandhævere selv troede derpaa og i Henhold hertil underkastede de angivne pinligt Forhør. Vil man have et levende Indtryk af den hele Jammer, saa gennemlæse man følgende kun altfor tydelige Ord i en Dagbog fra 1572: «Den 15de September blev Johanne Mogensdatter brændt for sine Misgerninger; og da sagde hun først Nej ved sin Himmerigs Part, at hun vidste ikke nogen Trolddoms Handel med nogen Kvinde i al Nakskov By. Men der hun blev forpint, da udlagde hun disse efterskrevne Kvinder: Anne Mus'es, Anne Bruns, Marine Olufs, Karine Bondens, Kirstine Guldsmeds, Marine Knuds, Mette Reffs, Marine Bertels, Kirstine Knud's og Kirstine Povl's». Og videre hedder det atter om to af disse saaledes udlagte: «Anno 1573 den 9de Februari blev Anne Mus'es og Marine Bertels brændte. Gud véd med hvad Ret!»[3] Eller man lægge Mærke til den uhyggelige Blanding af Moderkærlighed og Hævngerrighed hos de to Kvinder i Kornerup, der 1549 brændtes som Hekse. Pint paa Stige tigger og beder enhver af dem for sine egne Døtre, at de ikke maa falde i Rettens Klør, samtidigt med at hver især angiver den andens Børn som delagtige i Trolddom.[4]

Det er først med alt dette for Øje, at man faar den rette Maalestok for de enkelte Tilfælde af sandt Heltemod til det

yderste, der ogsaa her gør sig gældende. Hvor beundringsværdig viser sig saaledes ikke den ovenomtalte, stakkels Kirstine Brænders i Helsingør, hun der blev slaaet med Piskeskaftet af Bødlen og endte paa Baalet, fordi han senere brækkede sin Arm. Om hendes Endeligt hedder det i Tingbogen: Da hun pintes første Gang i Raadhusgaarden, «holdt hun sig meget frimodig, sagde, at hun ikke vilde lyve paa sig eller nogen anden, og bad dem bare pine væk». Da hun næste Dag straktes paa Ramme og brændtes med hedt Bækken, svarede hun paa al Marter og alle Formaninger om at angive medskyldige ved blot at klemme Munden sammen. Da det saaledes viste sig ganske umuligt ved hendes Hjælp at faa flere trukket ind med i Ulykken, «befol man Gud Sagen og brændte hende paa Baal anden Uge efter».[1]

Det var al denne Overtro, som vi her nærmere har set, og den dertil svarende Følelse af Uhygge, der dannede den mørke Underbund i Datidens Bevidsthedsliv. Alt bidrog til at give den Næring: den slette Belysning, Aftenens nødtvungne Ørkesløshed og den nys vakte, stærke Tro paa Djævelen.

Under slige Forhold maatte den nødvendige Følge blive, at Dagene faldt fra hinanden i to skarpt adskilte Klasser: Hverdagene, hvor alle hine Former for Tryk hørte hjemme, og Festdagene, hvor festlig Belysning var en Selvfølge, hvor Lediggang og Kedsomhed veg for selskabelig Glæde, og Vorherre ligesom selv slog Kors for Mørkets Magter og holdt dem ude. Som Folket saa deltes ogsaa Dagene i tvende Kaster, den ufrie Mængde og en højere, fribaaren Slægt. Vor Tid, der har set Skrankerne omstyrtes ogsaa paa dette Omraade, set Fællesgoder og Forlystelser befolke Hverdage saavel som Festdage, har ondt ved at fatte hin Tids skarpe Sondring mellem Søgnt og Helligt, denne almindelige Længsel mod Festtiderne, i Forbold til hvilke Hverdagene kun regnedes som saa og saa mange før eller efter.

2.

Søndag.

Den hyppigst tilbagevendende Helligdag var Søndag. Til denne glædede man sig Ugen igennem. Fra tidlig Morgenstund var man paa Benene, et og samme Maal vinkede enhver: at kunne møde højtidsklædt ved Kirken, lidt førend Gudstjenesten begyndte. Hvad der drog alle hid, var en broget Blanding af religiøse og verdslige Bevæggrunde, thi for enhver Art af Trang ejede denne Sammenkomst en Lindring. Det var netop Reformationens Styrke, at den ved at samle Kirkegangen om en Prædiken til bestemt Klokkeslet, gav det hele Stævne en fastere Form, Søndagens Midtpunkt en forøget Betydning.

I de større Købstæder havde man Valget mellem tre Tider for Gudstjeneste: Froprædiken, der varede fra Klokken 5 til 6; Højmessen, hvortil Klokkeringningen begyndte allerede Kl. 7, og som med Brudevielser, Barnedaab og Indledning af Kirkegangskoner varede til Kl. 10; endelig Aftensang Kl. 2—3.[1] Foruden disse Gudstjenester holdtes der endnu saavel i København og Ribe som maaske andetsteds, en «Tolvprædiken». Hensigten hermed var højst forskellig. I København paa Christian den Tredies Tid, førend en egen Slotskirke blev indrettet, holdtes Tolvprædiken i Frue Kirke, for at Kongen og Dronningen kunde høre en Prædiken paa Tysk af Hofprædikanten. I Reglen kørte de derned fra Slottet, men naar «Vejret var lystigt», havde Københavns Indbyggere den Glæde at se baade «Hs. Majestæt og Dronningen med sine Jomfruer ride til Kirken paa Gangere».[2] I Ribe holdtes der «Tolvprædiken», for at Tjenestefolk, som mulig ved Madlavning havde været hindrede i at møde ved Højmesse, nu da Middagsmaaltidet var nydt ogsaa kunde komme i Kirke.[3]

Af disse Gudstjenester var naturligvis Højmessen den egentlige Hovedgudstjeneste. Det var ogsaa den, der alene holdtes, hvor der paa Landet kun var én Præst og én Kirke.

Hvad Tilstrømningen angaar, saa var der ingen Grund til Klage. I Byerne synede det maaske af mindre, for saa vidt de

forskellige Gudstjenester lod til enhver Tid en Hob være ledig til at fylde Ølstuerne. Bytjenerne havde imidlertid Befaling til under Højmessen saavidt muligt at genne dem bort fra Bægrene. Enhver ærlig Haandværksmand mødte gerne ved Højmessen, og i flere af de københavnske Lavsskraaer var der endog fastsat en ikke ubetydelig Bøde for at udeblive.[1] I Erik den Fjortendes Hofordning var det bestemt, at enhver, der uden gyldig Grund udeblev fra Prædiken, skulde ikke have Mad den Dag og derhos betale Bøde; hvo der ikke formaaede dette, skulde et Par Dage sættes til grovt Arbejde.[2] Paa Landet var vistnok alt, hvad der ikke holdtes tilbage af Alder, Skrøbelighed eller nødvendig Husgerning, til Stede ved Gudstjenesten. Og det var sikkert som talt ud af Befolkningens Hjerte, naar Peder Palladius bad Herremændene om ikke at besvære Bønderne med Kørsler, Jagt og andet Arbejde om Søndagen samt opfordrede Købstad-Øvrighederne til at følge Ribes Eksempel og holde Svingler uden for Byen, der skulde være lukkede under Prædiken, saa at ingen Vogne kunde komme ind, uden at det var højst nødvendigt.[3] Af mange Grunde burde alle møde i Kirke. «Det er en mærkelig god Skik, at tage selv de mindste Børn med og have dem paa Skødet, at de i Tide kunne vænnes til Gudsfrygtighed. En Dannekvinde kan jo vige lidt ud paa Kirkegulvet med sit Barn, naar det ikke vil tie, indtil hun har faaet tysset det i Søvn, som gode Kristne nu gøre alle Steder, hvor Guds sande Evangelium prædikes.» Derimod medførte det store Ulemper, om nogen blev hjemme. Enhver kunde sige sig selv, hvad der maatte blive Følgen, om «det unge Blod laa hjemme til sammen den Stund, at Fader og Moder eller Husbond og Hustru vare i Kirken». Al det Skørlevnet, Tyveri og anden Udyd, der opstod heraf, skulde Husbonden betale Bøderne for til Lensmanden og engang paa Dommens Dag igen staa til Regnskab for. Derfor alle i Kirke! «Og har Du nogle ugudelige Tjenestetyende, der ikke vil med i Kirken i rette Tid, saa slaa dem med Bagdøren, naar Skiftedag kommer! Du faar vel gudfrygtige Drenge og Piger i Steden, at Du ikke skal føde ugudelige Kroppe og for deres Skyld blive fordømt».[4]

Hvor stærkt denne Følelse af det syndige i ikke at holde Søndagen hellig var udbredt, kan ses af et lille Træk som dette. Den 15de Juni 1579 mødte Præsten Hr. Rasmus paa Helsingørs Raadhus for efter Opfordring af Byens Fiskere at give deres

Forsæt tilkende: «at de her efter Dags aldeles ikke vilde bruge noget Fiskeri om Søndagen eller andre Helligdage». Derpaa traadte Fiskerne selv frem, og deres Formand, Oluf Hundbo, tog til Orde og erklærede, at fordi de hidtil ikke havde holdt Søndagen tilstrækkelig hellig, gaves der dem nu kun lidet af Stranden, og meget Uvejr og anden Hinder vederfores dem. Paa det at de paa nogen Maade maatte forskaanes herfor, havde de holdt indbyrdes Raadslagning og var blevne enige om at overholde den Skik med Søndagens Helligholdelse, som Præsten nu paa deres Vegne havde meddelt Øvrigheden. Enhver, der forbrød sig herimod, skulde betale til Hospitalet en Tønde god saltet Torsk og desuden al den ferske Fisk, han maatte fange.[1] — Det var en Tankegang, der fuldt ud stemmede hermed, naar det fra Kirkens Øverste lød til Folket: «Dersom Du sidder Kirkeklokken overhørig og ikke skøtter om din Sognekirke, saamænd, saamænd vil Gud ikke lade Dig straffe ved Øksen og Daler. Han har vel et Ris at slaa Dig med, han har Pokker, Pestilens, Koldesyge, Hedesyge og anden Plage at slaa Dig med. Ja, gør Du ham meget af det, han har vel en levende Djævel at slaa Dig med i din Krop, tør lade Dig sætte fra Himmerigs Gods og slaa din Hals sønder nede i Helvedes Afgrund. Og vil Du ikke gerne komme hid ind, naar Du hører Klokken gaa, Gud tør lade Dig bære hid til din Kirkegaard, langt førend Du vilde være kommen».[2]

Optoget, hvori de mange strømmede til Kirke, var højst forskelligt, lige fra Herremanden til Hest eller Vogns med Følge af ridende Svende,[3] og ned til den fattigste Stymper. Men fælles for alle var, at de mødte i deres Kisteklæder, og saa godt som aldrig kom enkeltvis, men bestandig en Husstand ad Gangen.

Det første Holdt gjordes paa Kirkegaarden. Man gik nemlig ikke straks ind i Kirken, men ventede udenfor, til alle rette Vedkommende var komne: foruden Præsten Dagens Brudepar, Faddere eller Kirkegangskoner. Alle disse, der skulde møde særlig pyntede, lod ofte vente utilbørligt længe paa sig. Forgæves blev de gentagne Gange opfordrede til at tage betids hjemme fra og ikke lade Præst og Menighed staa og bie, indtil «de fik stadset frem til Kirke».[4] Da det ikke hjalp, tog man

senere den hensigtsmæssige Bestemmelse, at Prædiken i hvert Fald skulde begynde til fastsat Klokkeslet, og hvilket Brudepar, der ikke var mødt forinden, skulde afvises med Skamme.[1]

Ventetiden var et uundværligt Led i den hele Kirketur. Folk, der kom langvejs fra, benyttede den til paa forskellig nødvendig Vis at forberede sig til den lange Gudstjeneste. Derfor maatte ogsaa Rakkeren én Gang om Aaret rense Kirkegaarden omkring Frue Kirke i København.[2] Alle hilste paa Venner og Bekendte og fik den værste Hunger efter Nyheder og Samtale stillet. Dette var et nødvendigt Afløb, skulde ikke den første Del af Gudstjenesten være bleven én Mumlen og Hvisken over hele Kirken. Peder Palladius klagede over, at Folk «gik der og holdt Faddersnak og Skvalder med hverandre paa Kirkegaarden og gjorde dette Hus til et Møllerhus, et Skvalderhus. Det kommer Djævelen afsted, og han taler ud af de Ugudeliges Hals, som saa skændelig vanbruge dette Sted. Ville I snakke eller tale noget, da tager hverandre ved Ærmet og gaaer udenfor Kirkegaarden, dér have I en hel Mark at snakke i». I Modsætning til saadant Misbrug anbefalede han at tænke paa Død og Dom og opsøge sine Forældres Grave; men ihukommende den katolske Lære om Skærsild og Forbøn for de Døde tilføjer han: «ikke for at bede for dem, det have de ikke Behov, de have deres Dom længe siden borte, men for at betænke ved deres Grav, at Du skal og en Gang selv døe».[3]

Faa var dog uden Tvivl de, der rettede sig efter denne Opfordring. Og det kunde vel ogsaa have sin Vanskelighed at finde en bestemt Grav, nu, da alle Kors efter Befaling var borttagne, Gravene med Flid jævnede ud, saa at ingen Tue viste Vej, og Kirkegaardens hele Pasning indskrænket til, at Præsten havde faaet Anvisning paa dens Høslet.[4] Enhver, der var noget til Aars, maatte kunne mindes en Tid, da her saa anderledes ud. Ingen kyndig Haand fredede nu længere om denne Plet. Risten ved Døren, til at holde Kvæget ude, manglede hyppigt, eller Porten var ikke til at lukke, saa at, som Palladius udtrykker det: «Øg og Fæ kom at beklikke det Sted, hvor dine Forældre hvile, og Du selv agter at hvile hos». Over den nedfaldne Mur havde ofte alfar Færdsel skudt Genvej, og Uryd og Affald laa henslængt paa de ledige Pletter mellem Nelderne.[5]

Og lod man Blikket glide op ad Kirkebygningen, mødte der En et ligesaa bedrøveligt Syn. Muren var hyppigt revnet og

medtagen, Taget itu, Taarnet ludede. Og dette galdt ikke blot Landsbykirkerne, men Nordens stolteste Bygninger. Domkirkerne i Strengnäs, Westerås og Linköping maatte nøjes med Straatag,[1] Domkirken i Trondhjem var ved Aarhundredets Midte saa forfalden, at, naar det sneede og regnede, kunde Ingen staa tør i Kirken, og det var forbundet med Livsfare at opholde sig derinde.[2] Og endda var det gaaet disse Kirker, der blot havde mistet deres Midler, naadigt imod de utallige Kirker og Klostre, der var blevne inddragne eller nedrevne, bortkørte som gamle Sten, en ringe Del som Almisse til de Kirker, der fik Lov at bestaa, Broderparten til nye Slotte eller Herregaarde.[3]

Men hvad var der da sket, siden al denne Ødelæggelse uhindret kunde foregaa? Havde Vantroen sejret, var Kristendommen ved at udryddes? Ingenlunde. Men paa en eller anden Vis maatte Herren samtidigt med Reformationens Indførelse have givet tilkende, at han atter vilde nøjes med en Krybbe, thi skyndsomt havde Kongemagten tilegnet sig næsten hele Kirkens Formue. Hvad der blev til Rest var næppe nok til at vedligeholde Bygningerne, endsige tilfredsstille de mange lærde Mænd, der nidkære for Lærens Renhed havde ønsket Adelen fjernet fra de højeste gejstlige Embeder.

— Det første Livstegn, der gaves fra Kirken, i det mindste paa Landet, var naar Byens Ungdom stormede ud efter endt Undervisning. Forud for den egentlige Gudstjeneste var nemlig Kirken bleven benyttet som Skolestue, idet Degnen havde givet Børnene en Time i Katekismus og Salme, en Time om Ugen, der udgjorde al den Undervisning, Børnene nød. Saa snart første Klokke havde ringet, havde Degnen klemtet femten «Klemt til Børnelærdom», og Byens Børn skulde da møde i Kirken. Det var ikke meget, der kunde bibringes dem i saa kort en Stund, men det var dog for Kirkebyens Vedkommende fire Gange saa meget, som der faldt af i Sognets andre Landsbyer. Her samledes Børnene kun én Gang om Maaneden i en eller anden Bondestue, hvor saa Degnen mødte og opfriskede, hvad der var glemt i de forløbne fire Uger.[4]

Endelig aabnedes Kirkedøren, og Menigheden traadte ind i behørig Rang- og Aldersorden. Det første Indtryk, som man modtog af Kirkens Indre, var forskelligt fra nutildags. Paafaldende var det Præg af verdslig Brug, som straks slog En imøde. Kirken brugtes til Opbevaring, ja til Udsalg af Sager,

som en senere Tid forlængst har bandlyst derfra. Det var saaledes Skik i Søbyer at have Sejl og Skibsredskaber hængende under Loftet, Regeringen befalede endog selv undertiden sligt, f. Eks. for at bevare bjærget Strandingsgods.[1] For dog at sætte en Stopper for Misbrug blev der i Mariager Aar 1633 fastsat en bestemt Takst, i Forhold til Sejlenes og Redskabernes Størrelse, for Retten til at have dem hængende Vinteren over i Kirken. Og man gik saa vidt at forbyde, hvad der hidtil havde været Brug, at køre Sagerne med Hest og Vogn ind i Kirken op for Alteret, da Gulvets Ligstene derved sønderbrødes![2] I Uggerslev Kirke paa Fyen og vel mangensteds ellers havde nærmeste Herremand en «Bing» til Opbevaring af Korn. Den blev imidlertid ifølge Dom fjernet fra denne enkelte Kirke, fordi Ejerinden, Fru Anna Oldeland, engang paa Dril mod Præsten lod midt under en Brudevielse sine Folk udmaale Mel med saadan Støj, at Præst og Brudepar for at høre Ørelyd maatte gaa ud paa Kirkegaarden.[3] Naar den tyske Kirke i Helsingør Aar 1581 angives som det Sted, hvor Lavetterne til Kanonerne paa Kronborg blev forarbejdede,[4] saa kunde dette maaske forklares ved, at Kirken endnu ikke ret var i Brug. Men selv Landets største Kirker anvendtes iøvrigt paa verdslig Vis. Saavel i Københavns Frue Kirke som i Ribe Domkirke og Kirken i Malmø havde «Bogførere» deres Stade og solgte Bøger og Viser, i Ribe Domkirke havde endog en Bundtmager, idetmindste under tre Markeder, sit Udsalg.[5]

At lignende Misbrug ogsaa havde fundet Sted i den katolske Tid, er troligt nok. Peder Palladius anfører f. Eks., at det nu var forbudt til Landsting, hvad der i den katolske Tid havde været Brug: Mandag og Tirsdag under Bryllupsfester at rende og ride ind paa Kirkegaarden, ja i Kirken selv med Piber og Trommer i Spidsen, og drikke og svire derinde.[6] Men selv om sligt og andet mere havde fundet Sted dengang, saa var Tilstanden i én Henseende gaaet tilbage, det var med Hensyn til det herreløse Præg, som nu hvilede over alt. Tidligere havde der til enhver Tid været nok af Gejstlige og Munke til Stede i Kirken. Nu var der ingen til at tage sig af den. Kirkeværgerne sørgede blot for Regnskaberne, Præst og Degn mødte kun ved Gudstjenesten. Følgen blev, at Kirkerne udenfor de egentlige Gudstjenestetider ofte blev i høj Grad vanhelligede. Om Ribe Domkirke, der endnu paa gammeldags Vis stod aaben hver

Dag fra Kl. 5 Morgen til Kl. 6 Aften, hører vi, at den efterhaanden benyttedes som et Slags offentlig Forlystelsessted, hvor alskens Folk søgte ind, og hvor der, især i den mørke Aarstid, blev begaaet de modbydeligste Udskejelser. For at hindre saadant, stiftede senere adskillige Folk i Byen Legater til at holde Kirken med Lys om Vinteren.[1]

Ogsaa paa et andet Omraade viste Følgerne sig af den herreløse Tilstand, det var i den forpestede Lugt, der opfyldte Kirken. Vi har allerede tidligere omtalt Grunden: de talrige Begravelser under Gulvet. I saa Henseende betegnede Reformationen en Tilbagegang. I den katolske Tid havde vel den samme Begravelsesvis fundet Sted, men under langt heldigere Vilkaar. De mange Gejstlige og Munke, der dengang Dag og Nat færdedes i Kirken, var alle interesserede i at holde Luften ren og sørge for en forsvarlig Tilmuring af Graven. I en Tid, hvor hele Formuer skænkedes som testamentarisk Gave blot for en Sjælemesse, maatte Kirken være rig nok til at vrage mellem, hvem den vilde indrømme Plads under sit Tag. Nu derimod var Salg af «Lejersteder» en af de faa Indtægtskilder, der stod til Raadighed til Bygningens Vedligeholdelse. Man søgte da at bringe saa meget som muligt ud heraf og stuvede Døde paa Døde helt op under Gulvet. Hertil kom, at de mange Kirker og Klostre, der nedlagdes, i høj Grad forringede Tallet af Steder i Landet, hvor Begravelse under Tag var mulig.

Under saadanne Omstændigheder var det maaske ikke det værste, der kunde hænde, naar der ved Forsømmelse eller Vold skaffedes frisk Lufttræk foroven. Peder Palladius maler os Tilstanden, som den vistnok hyppig var paa Landet, idet han opfordrer Kirkeværgerne til at passe paa, at Ruderne var i Orden. «Thi Sne kan knyge og fyge der ind, hvor Solen ikke kan skinne, og det er ikke godt, at gode Folk skulle falde ind i en Stol, der er fuld af Sne og Regn, og fordærve deres Klæder og derfor heller blive borte fra Kirke for den Sags Skyld. Og hvilke unge Drenge, som I kunne fornemme komme hid, denne Kirke til Onde og ikke til Gode, at kyle og kaste op til dette Tag og disse Vinduer, da vár deres Forældre ad paa Sognestævne, at de straffe deres Børn, paa det Bøddelen ikke engang skal straffe dem, inden de døe af Verden, thi det gør ingen uden Skalke».[2]

At mætte Luften med Røgelseduft, som i den katolske Tid,

eller paa en af de mange Helgenfester pryde et Alter med Blomster og Smykker, gik ikke længer an. Tilbage stod dog endnu en venlig gammel Skik, hvis hedenske Oprindelse forlængst var glemt og som nu kun kunde syne uskyldig, da den ikke stod i noget Forhold til Dagens Stridsspørgsmaal. Det var den at føre Vaaren ind i Kirken, smykke Helligdommen med det første Grønne. Den nordiske Gejstlighed greb med Glæde denne lige saa billige som smukke Skik. Det blev en af de faa, der ikke blot toges i Arv fra den katolske Tid, men videre uddannedes under de nye Forhold. Hver Maj Maaned, naar Skoven var udsprungen, prydedes nu Kirkerne med grønne Grene, og saaledes blev man ved at «maje» lige til Midsommer. Til Frue Kirke i København f. Eks. anskaffedes der aarlig i Tiden fra Kristi Himmelfartsdag til Sankt Hansdag hver Søndag et Læs Maj.[1] At Grenene hyppigt vistnok har været temmelig store, saa at en Sværm fra Staden, der var ude efter «Maj», ikke altid var vel set af Skovens Ejere, synes at fremgaa af et Slagsmaal, der Aar 1578 fandt Sted meliem ti Skolepersoner fra Helsingør og Bønder fra «Sletten», hvis Egn hine havde gæstet for at hente «Maj». Skønt Bønderne slog med Spyd, sejrede dog «Skolepersonerne», der vistnok alle var voksne Karle, og efter at have «skamferet Bønderne ilde», førte de «Majen i Triumf til Helsingør.[2] I sine Visitatsprædikener paa Landet henvendte Sjællands Bisp følgende Ord til sine Tilhørere: «Fører om Sommeren «Maj» hid ind, og bekender, at I have saadanne Guds Gaver i Mark og Skov! Og gode Dannekvinder og gode Piger skulle vænne sig til at bære deres Forklæder fulde af Urter og Græs om Sommeren til Kirke, med dem at strøe paa Gulve i deres Husbonds og deres egne Stole, at man kan have Lyst at søge hid ind tilsammen, naar I holde det dejligt og smukt».[3]

I Aaret 1795 var Skikken i fuldt Flor i Jylland, hvor man f, Eks. i Vium brugte at «udmaje» Kirken med Birkegrene.[4] I Skaane i Skytts Herred plejede man i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede at pryde Kirken med Løv hver Søndag fra Pinse til Midsommer, og Blomsterbuketter henlagdes paa Alter og Prædikestol.[5] Senere har Skikken, især i Danmark, tabt sig noget. Benævnelsen «udmaje» bruges nu i Reglen kun i overført Betydning.

Et Gode om Vinteren, som enkelte af de største Kirker var i Besiddelse af, var en Ildpande, der ophededes med Kul, og afgav et kærkomment Varmemiddel for den fattigere Befolkning.

Saa vel Frue Kirke i København som Ribe Domkirke besad en saadan, til hvis Vedligeholdelse Midlerne var skænkede i den katolske Tid. Det synes imidlertid, som om det har holdt haardt at bevare selv disse Smaagoder mod Magthavernes Efterstræbelser. Det var saaledes sikkert ikke til Fordel for Ildpanden i København, naar adskillige lærde Mænd lønnedes med det dertil bevilgede Gods mod at betale en lille Sum aarlig til Kul.[1]

Hele dette Kirkens verdslige Præg, dens fattige, lidet hyggelige Indre og billige Pynt var lutter Forhold, som en Nutids Betragter vilde have havt Øje for, men som næppe i samme Grad gjorde Indtryk paa Menigheden, idet den trængte ind i det vante Rum. Ogsaa den følte sig utilfreds, men dens Savn og dens Klage gjaldt noget helt andet og var i Virkeligheden af dybere Natur.

Reformationen var bleven indført hovedkulds. Et lille, ivrigt Parti havde ført Ordet; Konger havde støttet Bevægelsen og fremmet Kronens Fordel; men Folkets store Flertal var forblevet uberørt. Man havde maaske gottet sig ved, at Turen kom til Bisperne med at fængsles, raabt højlydt: «ja»! da deres Synderegister oplæstes paa Gammeltorv, ikke savnet de bortdragende Munke, gyst ved at høre, at Paven ikke var andet end Djævelen selv, og forgæves ventet paa, at Tienderne skulde blive eftergivne. Men hertil indskrænkede sig ogsaa de flestes Deltagelse i Reformationen. Om en fælles og samtidig, virkelig Omskiften af religiøs Opfattelse var der selvfølgelig ikke Tale, thi et helt Folk kan ikke paa en Rigsdag bytte Religion.

Derfor følte de aller fleste sig ilde tilmode, da det virkelig kom til Stykket og deres nedarvede religiøse Begreber for første Gang blev traadte for nær. Ifølge den ny Lære skulde Alternes Antal i hver enkelt Kirke indskrænkes til ét og alle Helgenbillederne fjernes. Allerede Aar 1530 var Pøbelen i København med en varmblodig Borgemester i Spidsen brudt ind i Frue Kirke og havde begyndt at sønderslaa Altere og Helgenbilleder; men den Stemning, der her gav sig Udtryk, var langt fra den almindelige i Byerne, endsige paa Landet. For de flestes Vedkommende var tvertimod disse Altere og Billeder inderligt sam-

menvoksede med selve deres religiøse Tro. Foran disse venlige, smaa Altere i Kirkens Omgang, prydede med Blomster og Flitterstads og med denne vidunderlige Belysning fra Murens broget farvede Rude, havde de fra Barnsben korset sig og knælet og alt som Smaa følt sig lykkelige, naar de ved en festlig Lejlighed fik Lov til at plante et Vokslys som Gave med i den brændende Kres. Himmeldronningen for oven med det skinnende Klædebon og med Jesusbarnet paa Armen var ret et Billede efter deres Sind, et Udtryk for netop deres Begreb om det Guddommelige. Palladius og de øvrige kunde længe nok paastaa, at dette «ikke var rette Altere, men Kahytter og Kramboder til løgnagtige Sjælemesser og Helgens falske Dyrkelse».[1] Folkets Flertal lod sig ikke saa let overbevise. For hver Gang et af disse Altere med Vold blev brudt sønder og slæbt ud af Kirken, tilføjedes der i Virkeligheden Menighedens Tro et føleligt Saar.

Og saa Helgenerne! Hvad havde Sct. Søren, Sct. Anna, Sct. Just, Sct. Knud, Sct. Lambert og hvad de alle hed, gjort, at de nu skulde forfølges? Hver enkelt Egn i Landet bar jo Vidne om, at hvad man skyldte dem, var idel Velgerninger. Med vidunderlig Sejghed ydedes der da ogsaa Modstand hele Landet over mod Befalingerne fra oven om at bekæmpe Troen paa dem. Ikke blot bevarede de fremdeles deres Plads i Folkets Hjerte. Det er i saa Henseende betegnende, at selv et Ægtepar som Rigsraad Esge Bilde og Sophia Krummedige, naar de i deres Breve ret ville tale Hjertets Sprog med hinanden, efter som før Reformationen bruge den Velsignelsesformular, som nu engang var deres: «Den himmelske Gud, Kristus og værdige Moder Sancta Anna selv tredie unde Dig» o. s. v.[2] Men ogsaa selve Billederne, der dog var langt lettere at ramme, holdt sig mærkværdigt længe og veg kun Fod for Fod for Forfølgerne fra oven. Endnu i Aaret 1552 maatte Christian Barnekov sendes af Kongen til Holmstrup Kirke ved Jyderup i Sjælland for med Magt at borttage Billederne, da Almuen fremdeles tilbad dem og ofrede dem Lam, Gæs og Høns.[3] Aar 1557 bar endnu i Blekinge i ikke faa Sogne alle, baade Mænd og Kvinder, deres Rosenkranse, tændte Lys og knælede for Mariabillederne, pyntede, tilbad og krøb paa Knæ omkring Helgenbillederne.[4] Først Aar 1570 fik Bispen i Bergen tvunget igennem, at Billederne nedtoges fra Højalteret i Domkirken, fordi nogle Kvinder tilbad dem; men dette gejstlige Overgreb vakte saa stor Forbitrelse hos Byens Borge-

mestre og Raad, at de nægtede at komme i Kirken, førend Sagen var bleven lovligt ordnet.[1] Endnu i Aaret 1590 fandtes der mange Kirker i Fyn med flere Altere i hver og tilsvarende Helgenbilleder, saaledes i Frørup, Kullerup, Skjelderup, Djernisse[2] o. s. v. Lige til Aar 1606 vedblev Bønderne i Horns Herred paa bestemte Festtider at pynte med Smykker og Højtidsklæder Billedet af Sct. Dionys i Krogstrup Kirke, og kun ved et kongeligt Magtsprog blev Billedet bortført og Dyrkelsen forpurret.[3] Endnu Aar 1622 var i det sydlige Norge Pilgrimsvandringerne i fuld Gang til de gamle Helligdomme. Forgæves udstedte Kongen Forbud herimod med Trusel om Straf, de vedblev enkelte Steder at foretages i Smug lige ned til det 19de Aarhundrede.[4] Først Trediveaarskrigens Udplyndringer bragte i Jylland mange Sølvkrucifikser for en Dag, der var hule indvendig og fyldte med Helgenben.[5] I Frue Alsted Kirke i Skaane stod endnu Aar 1622 de gamle Altere, og i Kilden ved Barum sammesteds flød Skaale og Bægere, som de Syge drak af, medens de Penge, der nedkastedes som Tak for Frelse, laa urørte paa Kildens Bund. Og paa samme Tid tronede uhindret paa Fyn den hellige Regisses Billede i Kapellet ved hendes Kilde, ja, i Helderup Kirke fandtes endnu Sct. Nicolaus med de tre forgyldte Æbler i Skødet, han, hvem de ugifte Piger plejede at pynte hver Lørdag Aften for at vinde Lykke i Kærlighed.[6] Ikke med Urette dannede det Folkesagn sig enkelte Steder, at Billederne overhovedet ikke vilde lade sig bære ud.[7]

Men selv om de fjernedes, var de dog ikke dermed helt fortrængte. Hverken Haan eller Vold syntes i Stand til ganske at udrydde dem. Forgæves udspredtes det saaledes om det berømte Mariabillede i Karup ved Viborg, at dets Graad over Katolicismens Tilbagegang i Danmark lod sig naturligt forklare ved en Vandbeholdning oven i Hovedet, hvorfra en fin Ridse mundede ud i Øjet, et Fif, hvorom Landsdommeren og Herredsfogeden i Rind havde overbevist sig ved at krybe op paa en Stige og se det fra oven.[8] Forgæves befalede man at sønderhugge eller brænde Billederne,[9] ophævede Markederne, der samlede Folk til Helgenfesterne, og lod Kirkerne forfalde eller nedrive for at udslette hvert Spor af Helgendyrkelse — Billederne fandt endnu fremdeles hist og her en trofast Haand, der vilde fjæle dem. Herom vidne de ikke ganske faa Rester, der er naaede i Behold helt ned til vor Tid. Endog fra en saa ilde set Helligdom som den i Karup er flere Helgenbilleder endnu den Dag i

Dag bevarede. Og selve Kirkens Hovedbillede overlevede Reformationskampen og kom endelig, i det mindste efter Sagnet, igen til Ære, idet en Ejer af Avnsbjerg skal have skænket det til en katolsk Greve, der var hans Gæst.[1] Først i Aaret 1835 lykkedes det Gejstligheden at faa sat en Stopper for Valfarterne til det undergørende Krucifiks i Röldalskirken i Norge.[2]

Hele denne sejge Modstand var et Udtryk for en Folkestemning, der, behørigt ledet, vilde have kunnet berede Reformationens Gennemførelse betydelige Vanskeligheder. Naar voldsomme Rivninger imidlertid udeblev, saa skyldtes dette mange forskellige Grunde. En af disse, som har særlig Interesse for os i denne Sammenhæng, var en Forholdsregel, som Regeringen traf uden vistnok fuldt ud at ane dens Rækkevidde.

Ved to afgørende Lejligheder i Danmarks Udvikling er en almindelig Misstemning bleven bortledet og lammet ved en kraftig Pirring af Folkets Forfængelighed. Anden Gang var, da Forbitrelsen over Enevældens Indførelse bragtes til Ro ved et saa simpelt Middel som Indførelsen af Rangforordningen. Istedetfor at pønse paa Oprør, begyndte den skuffede Adel og Borgerstand alle som en at kravle frem imod og opad den opstillede Rangstige. Noget ganske lignende foregik efter Reformationens Indførelse. En nyskabt Rangforordning for de Kirkebesøgende drog alles Sind og Tanker til sig og lod selv Spørgsmaalet om nedlagte Altere og Helgenbilleder for en Del træde i Skygge.

Sagen gik ganske naturligt for sig. Den nye Form for Gudstjeneste, hvor Prædiken og fælles Salmesang blev det vigtigste og alle derfor mødte til en og samme Tid, maatte naturligt medføre andre Kirkeskikke end dengang, da enhver gik ind og knælede og bad, naar han vilde, medens der bestandig læstes Messer, og ingen Tid paa Dagen var ganske uden Gudstjeneste. Mængden, der før havde fordelt sig Kirken over til alle de mange smaa Altere, samledes nu alene i Midterskibet ud for Højalter og Prædikestol. Det blev nødvendigt at sondre i denne Mængde Mændene for sig og Kvinderne for sig, og lige saa nødvendigt for at undgaa Trængsel at sørge for fast afgrænsede Pladser. Men var dette først sket, saa fulgte det af sig selv, at de fornemste i Menigheden fik de bedste Pladser nærmest Alter og Prædikestol. Og hermed var hele Spørgsmaalet om Rangfølge bragt indenfor Kirken.

Stolestader i Kirkerne var ikke noget nyt, som først indførtes med Reformationen. De havde været kendte ogsaa i den katolske Tid. Men dels synes de dengang at have været langt færre end senere, ligesom ogsaa deres Plads var en anden. I Ribe Domkirke f. Eks. og i flere andre Kirker havde de været anbragt i Midtergangen paa Kirkegulvet op mod det saakaldte «Sognealter», ved hvilket den almindelige Gudstjeneste foregik, medens Koret med Højalteret som bekendt var forbeholdt Bispen og Kapitlet.[1] Dels, og dette var det afgørende, havde disse Stolestader tilhørt bestemte Personer og var som saadanne baade arvelige og Genstand for Køb og Salg. Den Forandring, der nu foregik ved Reformationen, bestod i, at der anbragtes en dobbelt Række med en aaben Midtergang imellem, og Pladserne i disse nye Stolestader blev ikke som tidligere Enkeltmands Eje men en Slags offentlige Æresæder, hvis Besættelse tilkom Kirkens Styrelse, der omhyggeligt vaagede over Menighedens Rangfølge i det Hele samt førte Forfremmelses-Listerne.[2]

Datidens Omgangsforhold gjorde det nødvendigt, at hvert Køn fik anvist Plads for sig, Kvinderne paa den nordre Side, Mændene paa den søndre. Men at heri ikke skulde ligge den ringeste Indrømmelse til Katolicismen om den enlige Stands Fortrinlighed, fremgik noksom af, at Ægtestanden som den «Gud velbehagelige Stand» hædredes med øverste Plads. Gifte havde overalt Sæde foran ugifte, og hvor alt iøvrigt var lige, bestemtes for Kvinders Vedkommende Pladsen ikke efter Alder, men efter længst Giftermaal.

Saaledes droges der en Tværstreg over Menigheden, saa at ogsaa den levende Kirke blev til en Korskirke. Alt, hvad der sad øst for Stregen, var gifte; alt, hvad der sad vest for Stregen ned imod Indgangen, fjernest fra Alteret, var ugifte. Tværstregen fortsattes næsten paa Stol nøjagtigt fra Sværdsiden over Midtergangen til Spindesiden, thi Antallet paa begge Sider var saa godt som ens. Efter Datids Forhold var jo en Pebersvend blandt Menighedens Hædersmænd noget overordentligt sjældent, og Enker som Enkemænd giftede sig i Reglen hurtigt paany. I Aalborg havde man derfor den hensigtsmæssige Skik, at, naar en Ægtefælle døde, maatte den ledigblevne Plads ikke besættes med andre, men skulde vente paa, at den Efterlevende giftede sig igen.[3]

Flygtigt set kunde denne Ordning synes at falde sammen

med, at de ældste sad øverst, og Ungdommen nederst. Dette var dog meget langt fra Tilfældet. Allerede paa Kvindesiden viste der sig blandt de gifte en paafaldende Veksel af gamle og unge Ansigter, et Udtryk for Tidens Skik, at Mænd hyppigt ægtede først en, der var for gammel, og derpaa en, der var for ung, saa at en Mands Alder i Reglen var Mellemtallet mellem den Hustrus, der laa under Kirkegulvet, og dens, der sad i Stolen lige overfor. Men Sværdsiden viste tydeligt Inddelings-Principet, idet Rangfølgen her snorlige var gennemført: I Byerne øverst Lensmanden, saa Borgemestrene, Raadmændene, Købmændenes forskellige Klasser fra Vandtsniderne (Grossererne) til Bryggerne og derpaa alle Haandværks-Lavene i deres bestemte Orden. Paa Landet: øverst Herremanden, saa Gaardmændene, Husmændene og ned til de blotte «Inderster». Rækkefølgen bevægede sig fra Midtergangen ind mod Væggen, saaledes at den yderste Plads var den ypperste, og den nærmest ved Væggen altid bedre end den bedste i Stolen bagved.

Hele denne nye Ordning synes først at være bleven gennemført i Landsbykirkerne. I mange af disse var vistnok et større Antal afgrænsede Pladser allerede tilstede eller lod sig dog let skaffe til Veje ved Bænke eller lignende. Paa Christian den Andens Tid omtales der saaledes Stolestader i Landsbykirkerne, som Kongen befalede Bisperne at lade fjerne, da de gav Anledning til Kiv blandt Bønderne, en Befaling, der næppe er bleven fuldt gennemført.[2] Vist er det, at allerede ved Aarhundredets Midte kunde Peder Palladius i sine Visitatsprædikener forudsætte den nye Ordning som gennemført paa Landet.

Langt vanskeligere faldt det i Byerne. Her stod kun hist og her paa Gulvet gamle Stolestader, som tilhørte Private, og altsaa først maatte afkøbes disse; at rejse en dobbelt Række Stolestader, Kirkens Indre nogenlunde værdige, var en dyr Historie; og endelig har de mange, hvis Familiegravsteder ved slig en Omordning vilde blive helt tildækkede, uden Tvivl ydet en stærk Modstand. Følgen blev, at den nye Ordning først lidt efter lidt kunde gennemføres. I Frue Kirke i København varede Opførelsen af Stolestaderne ved, lige fra Aar 1555 til i det mindste Aar 1570.[3] Først i Aaret 1577 kunde Kongen befale, at den nye Ordning skulde træde i Kraft, ligesom kort tilforn var sket i Roskilde Domkirke.[4] I Januar 1578 blev den vanskelige Fordeling af Stolestaderne foretaget;[5] men ikke førend i Aaret

1583 synes det at være lykkedes Christoffer Valkendorfs kraftige Optræden at faa kuet al Modstand, saa at Ordningen kunde siges virkelig at være gennemført.[1] Aar 1578 gaves der kongelig Befaling til, at Sct. Knuds Kirke i Odense skulde rette sig efter den nye Skik, og i god Samklang med Byens Beliggenhed paa Vejen mellem Jylland og Sjælland blev der her oprettet to Stole uden for Rangforordningen blot for «fremmede Folk».[2] Ikke førend i Aaret 1595 fulgte Lunds Domkirke med, og her bekvemmede Regeringen sig endda til, for at undgaa en Udgift, at fravige sin Hovedregel om Stolenes Rangfølge. Kirkens Udseende skæmmedes nemlig ved, at Stolestaderne ikke var ens, men snart høje og snart lave. Selvfølgelig havde det været let af Kirkens egne Midler at bestride Udgifterne ved en Omdannelse; men Regeringen vilde ikke afse noget hertil. Den paalignede da Borgerne de dermed forbundne Udgifter i Form af en vis aarlig Afgift, mod at hver enkelt saa fik arvelig Besiddelsesret til sin Stol.[3] Saaledes skabtes der alene for Lunds Vedkommende en Art kirkelig Arveadel. Det er at antage, at Regeringen ikke har handlet i Blinde. Domkirken var kostbart udstyret, og Anstand bød, ikke at lade ogsaa den forfalde. Ved en saa uforholdsmæssig Betaling: en bestandig, aarlig Afgift for noget engang for alle leveret Snedkerarbejde, aabnedes der en Mulighed for, at Kirken fremtidigt kunde holde sig selv vedlige, medens Regeringen beholdt alle Tienderne.

I Ribe synes Modstanden mod den nye Ordning at have varet længst. Allerede Aar 1570 forlangte Kirkeværgerne udstedt Tingsvidne for, at de havde ladet oplæse Kongens Brev om, at Stolestaderne skulde fordeles efter de nye Regler. Men først i Aaret 1603 traadte Ordningen virkelig i Kraft efter forinden gentagne Gange, som det lader, at have fremkaldt Sammenstød.[4] Under saadanne Omstændigheder kan det ikke undre at høre, at i en mindre og afsides By som f. Eks. Tønsberg i Norge eller endog Mariager i Danmark gennemførtes Ordningen først i Aaret 1633.[5]

De nye Stolestader, som saaledes lidt efter lidt oprettedes i alle Kirker, synes oprindeligt kun at have været bestemte til at sikre den enkelte sin Plads og hindre Trængsel, men derimod ikke til nødvendigvis at afgive Siddepladser; idetmindste bruges som oftest blot Udtrykket: «at staa» i dem.[6] At de kaldes for «Stolestand» eller «Stolestade» beviser ikke, at de var bestemte

til at sidde i. Prædikestolen bar jo ogsaa Navn af Stol, skønt den kun var til at staa paa. I norske Kirker, hvor de oprindelige Stolestader ere bevarede til vore Dage, lader sig ogsaa paavise, at Sædet er en senere Tilføjelse.[1]

Det var umuligt andet, end at denne kirkelige Rangforordning maatte medføre megen Splid. Dels blev enkelte tvivlsomme Spørgsmaal afgjort forskelligt i de forskellige Kirker, dels var nogle af Bestemmelserne saa stødende, at de nødvendigt maatte fremkalde Misfornøjelse hos dem, hvem de ramte. Som Eksempel paa tvivlsomme Spørgsmaal kan anføres de ugifte Døtres Plads. Lige meget kunde tale for, at de stod i Stol med deres Mødre, og at de anbragtes særskilt paa de ugifte Kvinders ringere Plads. Stod de for sig selv, var de ude af Opsigt, stod de hos Moderen, maatte det dog synes vel haardt for mangen gift Dannekvinde at skulle staa under dem. Som Eksempel paa meget strenge Bestemmelser kan nævnes, at Tilbagegang i Velfærd skulde betegnes ved Fraflytning fra den tidligere Kirkeplads. Om et ikke usædvanligt Forhold paa Landet hedder det saaledes for Fyns Vedkommende: «End bliver der nogen gaardsiddende Mand eller Kvinde til Husfolk, da vige sig af Gaardsens Stolestand, og tage Sted neden i Kirken som Rum er; er der ikke Rum, skal der skaffes Rum, om muligt er».[2]

Følgen blev, at Kirken blev Vidne til mangen livlig Meningsudveksling, der ikke sjældent endte med Haandgribeligheder, og at herhen hørende Sager endog naaede frem til at føres for Landsting. I Aalborg søgte man at dæmpe Kampiveren ved at sætte en høj Bøde med hurtig Udpantning for kirkelige Overfald.[3] Det maa lades det svagere Køn, at det omfattede den ny Retsorden med langt varmere Interesse end Mændene. Medens disse i Reglen slog sig til Taals med Kirkeværgernes Afgørelse, var Kvindestolene en frodig Jordbund for bestandig nye Stridsspørgsmaal, det Udgangspunkt, hvortil enhver Strid ogsaa i Stolene paa Kirkens søndre Side i Reglen lod sig henføre. Det er talende Vidnesbyrd om Stemningens Varmegrad, naar der f. Eks. paa Fyns Landemode til Bestemmelsen om, at Dannekvinder skulle have deres Plads for i Stolen, og ærlige Piger underst, maa føjes: og ville de ikke, da skulle Kirkeværgerne tage otte Mand med sig for at klare Sagen.[4] Eller naar Bøde for Hustruers «Haardrag» i Kirken er en ikke usædvanlig Indtægtspost i Lensregnskaber, eller naar selv en Adelskvinde overbevises om under

Prædiken at have «ladet sine Jomfruer og Børn gaa ind i Præstekonens Stol og træde hende blaa og blodig».[1] Et tydeligt Indblik i Stridens Uendelighed faar man gennem en Sag for Viborg Landsting af Aar 1573, hvor to Bønder fra Binderup anklage en tredie for «at ville tilholde sin Hustru at staa udenfor deres Hustruer i en Stolestand i Binderup Kirke, endog deres Hustruer ere ældre gifte og hidtil have staaet udenfor hende». Den Anklagede svarer, at Konerne i den Gaard, han nu iboer, have tilforn i mange Aar staaet yderst i samme Stol. Selve Dommen giver imidlertid det bedste Begreb om Sagens Bundløshed, den begynder nemlig saaledes: «Efterdi ogsaa de tvende Anklageres Hustruer indbyrdes kives om, hvilken der skal stande yderst» osv.[2]

Hvad der gav det hele Spørgsmaal sin værste Brod, var, at ingen overordnet Myndighed kunde eller vilde udtale det forløsende Ord, at slig Strid var usømmelig i Guds Hus, og at alle Pladser, naar man da iøvrigt kunde høre fra dem, var lige gode og i hvert Fald i Forhold til Gud lige hæderlige. Ingen Myndighed vilde udtale dette, og ingen kunde det heller. Thi Striden drejede sig, nærmere set, ikke om noget ligegyldigt; den kirkelige Rangforordning var ikke en Tilfældighed, men netop Udtryk for den nye Kirkeforfatning. Man havde omstyrtet den gamle kirkelige Ordning, der drog saa skarp en Grænse mellem Gejstlige og Lægfolk og forbeholdt hine Koret; men man havde ikke gjort alle lige. Den pavelige Enevælde var brudt, men Kirken var ikke derfor bleven en Republik; den gejstlige Enevælde var blot bleven afløst af en verdslig. Hvad Reformatorerne havde talt og drømt om: et almindeligt Præstedømme, hvor enhver kun stod Gud til Regnskab for sin Tro, var ikke gaaet i Opfyldelse. Nu var Kongen den øverste kirkelige Myndighed, og ve den, der ikke troede, talte og lærte, som han befalede. Men var Kongen Guds Statholder, saa var den verdslige Rang, Trinrækken fra Folkets Mængde til dets Øverste, jo netop det rette Udtryk for det sande Forhold, en Trinrække fra de Umyndige til Guds egen Stedfortræder, ham, hvem al Myndighed og Visdom var forlenet. Vel stod Præsten for Alteret, men hans Plads i Rækken var ikke dèr, det kunde tydelig ses af Præstekonens Stolestade bag ved baade Lensmands og Herremands, Borgemestres og Raadmænds. Nej, ved Alteret tronede usynlig selve «Kongelig Majestæt». Og ned ad gik det saa i jævnt ned-

stigende Række gennem alle Mellemled fra Lensmand, Adelsmand, Borgemester og Raad til den simpleste Daglejer.

Men var det saa, vil det forstaaes, at ingen kunde falde paa at rokke ved den nye Stolestadeordning eller blot se den fra et Synspunkt, hvorfra den tabte sin Betydning. Tværtimod, alle, høje som lave, stemmede i med og vidnede snart ved deres indbyrdes Kappestrid snart ved ligefrem Lovprisning om, hvor stort et Værd man tillagde det Gode at rykke op til en højere Plads. Det er meget betegnende, at Peder Palladius paa sine Visitatsrejser brugte som Hovedopmuntring for Landsbyungdommen, der stod aller bagest ude i Taarnet, at henvise til, hvorledes den, saafremt den artede sig vel, ogsaa engang i Tiden skulde rykke op og indtage de fornemme Stole, medens de Dannemænd og Dannekvinder, som nu beklædte dem, til den Tid skulde ligge paa Kirkegaarden.[1] Blader man i Forhandlings-Protokollen for Konsistorium ved Københavns Universitet, viser det sig, at en ikke uvæsentlig Del af Forhandlingerne har drejet sig om Stolestaderne i Frue Kirke: «Dr. Gellius er begærendes en Stolestand i Kirken til sin Hustru. Det vedtoges, at hun maa staae dèr, som Else Dr. Niels Krags stod». — «Blev besluttet, at Dorthe Doctors skal paamindes, at hun til Højmesse holder sin Pige af den Stol i Kirken, af hvilken hun fortrænger Professorernes Hustruer»[2] o. s. v.

Regeringen tog Sagen mest fra den praktiske Side, idet den holdt det hele gaaende og ved Lejlighed gerne slog paa, at de bedste Pladser tilkom dem, der gav mest til Kirken.[3] Men at ogsaa den, naar den stilledes overfor en jævnbyrdig Modstander, fuldt ud delte Befolkningens Opfattelse af Kirkestolenes Værd, kan ses af, hvorledes en dansk Udsending i Udlandet fandt sig beføjet til at optræde paa sin Regerings Vegne. Da ved en Begravelse i Stockholm Aar 1636 den danske Ministerresident kom i Trætte med den franske om, hvem af dem der skulde staa øverst, «finge de hinanden ved Haaret og gik derpaa løs paa hinanden med Kaarderne, saa at alt Fruentimret maatte vige tilside og somme af dem besvimede». Hermed var Sagen dog endnu ikke til Ende. «Da de siden mødtes paa Gaden, tilredte de hinanden saa ilde, at ingen af dem kunde gaae. Frantzosen er stukken ved Øjet og i Siden; den Danske har faaet det halve Hoved med Øre og Kind skamferet og Armen næsten hugget af».[4]

Striden om Stolestader vedblev da i det følgende Aarhun-

drede at danne et betydningsfuldt Led i det kirkelige Liv. Fra alle Landets Egne hører man snart om blot Uenighed og Mundhuggeri, snart om Slagsmaal.[1] Da Regeringen Aar 1660 tilegnede sig ogsaa den verdslige Enevælde og kort efter udstedte en Rangforordning med meget fin Gradinddeling, føjedes herved en ny Brand til den gamle. Kampen synes at have naaet sit Højdepunkt i det 18de Aarhundredes første Aartier. Efter alt, hvad man kan dømme, lader det til at have været et tro Billed af de virkelige Forhold, naar en Datids Forfatter skildrer Tonen i Kirken saaledes:

Se der til Lusse Geeds, hvad Skælden og hvad Banden
Hun har med Karen Smeds; det synes, de hinanden
I Haaret snart har fat, saa heftigt gaar det til,
Den ene ovenfor den anden sidde vil.
Om jeg en Dommer var, og de mig begge bade
At dømme mellem dem om øverst Stole-Stade,
Da den af disse to det skulde være næst,
Som vilde holdes for den største Skændegæst.[2]

Naar Menigheden endelig var kommen til Sæde, begyndte Gudstjenesten. Ordningen af denne afveg i de store Træk ikke væsentlig fra vore Dages. Men hvad der vilde have forekommet os sædvanligt og velbekendt, stod for hin Tid netop som noget nyt og ejendommeligt. Da nemlig den nye Kirkes Forhold skulde ordnes, havde man ganske vist beholdt saa meget, man kunde, af den katolske Gudstjeneste, og paa en Maade var den lutherske Højmesse kun en Oversættelse af den katolske Messe, renset for sine papistiske Bestanddele. Den kunde altsaa fremdeles siges at være en blot Nadvertjeneste, hvor alt samlede sig om det Ene: Brødets og Vinens Indvielse og Uddeling. Men som Bi-Led havde man hertil føjet Prædiken og Menighedssang, der oprindelig kun havde hørt hjemme i hine daglige Sammenkomster fra Reformationskampens Dage. Og lidt efter lidt var saaledes selve Søndagsgudstjenesten gledet over til hovedsagelig at bestaa af Prædiken og Salmesang med dertil føjet Altergang.[3] Hvad der dog fremfor alt gav det Nye sit betydningsfulde Præg, var Anvendelsen af Modersmaalet. I denne Forandring laa Reformationens Styrke. Anvendelsen af Moders-

maalet stemplede den paa engang som en national Bevægelse, et Brud med Rom, og paa samme Tid som en folkelig Bevægelse, der inddrog nye, store Udmarker under Kultur. Religiøst endelig var Anvendelsen af Modersmaalet baade et Udslag af og Betingelsen for den større Inderlighed i Tilegnelsen, uden hvilken Bruddet med det Gamle vilde have været uberettiget.

Over alt dette havde naturligvis de færreste i Menigheden fuldt Overblik. Men alle ældre i det mindste havde sikkert en Fornemmelse af, at hele Gudstjenesten nu var kommen dem ligesom nærmere paa Livet end i den katolske Tid. Nu var det ikke længere nok at lytte til Sangen og Oplæsningen i det fremmede Sprog, dreje Rosenkransen og knæle, naar der gaves Tegn. Der krævedes Selvvirksomhed nu, og det baade under Salmesangen og Prædiken. Betegnende nok var Fortidens naturligste Stilling, den knælende, nu netop forbuden. Man frygtede for, at naar de saaledes unddrog Præsten deres Blik og bøjede sig fremad, skulde det let kunne føre til, at Øjnene finge en Dvale.[1] Senere, Aar 1645, blev der udstedt kongelig Befaling «anlangende En i Kirkerne skulde omgaa, dem som sove at skulle slaa paa Hovedet.»[2]

At Prædiken havde skiftet Karakter, var tydeligt angivet ved Prædikestolens forandrede Plads. Tidligere havde den i Reglen været en Læsepult nede paa Gulvet, nu var den hævet til Vejrs og anbragt paa Mandssiden over alles Hoveder, som Palladius udtrykker det: «oven over alle andre Stole, Guds Ord til Hæder og Ære, op til et Vindu, Sognepræsten til Gode om Vinteren, og besynderligt, naar hans Øjne de falme og dummes». Mangt et Sted havde man vistnok fulgt Palladius' Raad, at opføre den nye Prædikestol af Resterne af de kasserede Altere,[3] en Fremgangsmaade, der ikke var uden sindbilledlig Betydning.

Den Opgave, der var stillet Prædikanten, var i visse Maader den samme som en Missionærs, der skal forkynde Kristendommen blandt Hedninger. Vel kaldtes Befolkningen kristen, men den bestandige Brug af det latinske Sprog havde medført en betydelig Uvidenhed om selve Religionens Grundlærdomme. Hvor de færreste forstod at læse eller skrive, og hvor den hele Børneundervisning for Mængdens Vedkommende indskrænkede sig til en Time om Ugen, ja ofte kun om Maaneden, turde man ikke løbe an paa, at selv det simpleste var bekendt. Det er sikkert uden Overdrivelse, naar Tilstanden skildredes saaledes: «Mange,

der have mere end Halvdelen udlevet sin Alder, vide endnu saa godt som plat intet enten af deres Fadervor eller Troen eller de ti Guds Budord . . . . og end mange Steder ere deres Sognepræster selv saa vanvittige derudi, at man maa blues ved at se det».[1] Det Maal, hvortil der maatte stiles, var da gennem Prædiken først og fremmest at undervise Tilhørerne i Børnelærdom. Derfor fastsattes det, at paa Landet skulde Prædiken, der kun maatte vare en Time, falde i to lige store Parter, af hvilke den sidste skulde være ligefrem Katekismus-Forklaring. I Købstæderne henlagdes denne Undervisning til Aftensangen.[2]

For at fremme Iveren for Børnelærdommen, var det bestemt, at den Voksne, der ikke kunde de ti Bud, skulde være ærcløs, saa at han ikke maatte bruges som Vidne eller aflægge Ed, ligesom han heller ikke maatte nyde Nadveren. Peder Palladius føjer hertil: «Er der Nogen saa haardhjertet, at han ikke kan lære dem paa sine ti Fingre (som Eders Sognepræst skal jo regne dem op hver en Søndag af Prædikestolen), da er det højt paa Tiden, at han med det allerførste gaar til sin Sognepræst og giver det tilkende, saa kan han gøre Bøn for ham af Prædikestolen. Han tør dog ikke derfor nævne hans Navn, men saa sige: I gode Kristne! her er en af mine Sognefolk, som ikke kan lære sine Budord; vi ville bede vor himmelske Fader for ham, at den Djævel, som sidder udi hans Hjerte, maatte vige fra ham, at han maatte end lære dem en Gang, inden han døde, og komme til sine Synders Bekendelse og faa sin Syndsforladelse og blive salig og ikke fordømt».[3]

En mere udvidet Bibelkundskab var det at vide Besked med de forskellige Søndags Evangelier. Peder Palladius siger herom: «I skulle lægge Eder Guds Ord paa Hjerte og Eders Børn med, saa at I tygge det altid om Ugen igen med dem, . . . at I kunne end komme til den Forstand og Vidskab om Guds Ord, som jeg kender gode Bønder udi Sjællands Land (Gud være lovet, at der er end saadanne til!), som kunne sidde hjemme hos deres Bord og regne op for deres Børn paa deres Fingre hver Søndags Evangelium, som falder om det hele Aar, fra den ene Aars Dag til den anden. Det er nu snart lært, Gud være lovet! Der er jo syv Dage om Ugen, I kunne jo hver Dag tage Eder saa lang Tid for, enten Morgen eller Aften, til Bords eller fra, at I kunne tygge igen med Eders kære Hustru og Børn noget af den Søndags Evangelium, saa længe til I kunne dem alle

sammen. Udi Købstæder vænne vi vore Børn til at læse den fremgangendes Søndags Evangelium op, straks efter de have læst til og fra Bords, saa nødes de til at lære det paa deres Fingre, inden den anden Søndag kommer».[1]

For at bidrage sit til Udbredelsen af denne Kundskab, forfattede Peder Palladius selv en saakaldet «Rimstok» eller Fortegnelse over Søndags Evangelierne, og tilegnede den til alle Sognedegne i Sjællands Stift. Han meddeler dem i Fortalen, at han «har ladet denne Rimstok udgaa til deres Brug og dem til Nytaarsgave, for at Børn efter den kunne lære at sige deres Forældre tilforn i Ugen, hvad Søndags Evangelium er paa den næste Søndag, hvilket dem burde heller at sige deres Børn. Men Gud allermægtigste skikker det nu saa, at Ægget skal springe op og lære Hønen, et fire Aar gammelt Barn skal lære en udlevet Mand det, som hører til hans Salighed». Som Eksempler paa denne Rimstoks Indhold kunne følgende Vers tjene. Evangeliet paa Advent Søndag er gengivet saaledes:

Kristus ind til Jerusalem red
Os alle til Trøst og Salighed.

Tredie Søndag i Advent saaledes:

I Fængslet spurgte Sct. Hans Baptist,
Om Kristus var den Messias vist

Atter andre saaledes:

Der Jesus gik paa tolvte Aar,
Af sine Forældre forglemt han vaar.

Kristus rensede Spidalske ti,
Men utaknemmelige vaare de ni.

Kristus oprejste for Nain Stad
Den Enkes Søn, og hun blev glad.[2]
o. s. v.

Den egentlige Prædiken maatte først og fremmest gaa ud paa i simpel og let fattelig Form at genfortælle det oplæste Evangelium, helst i Udtryk og Billeder, hentede fra Tilhørernes daglige Dont og Tankekreds. Til at løse denne Opgave udkrævedes der imidlertid dog nogen Overlegenhed, og saadan kunde

langt fra altid forudsættes hos Datidens Prædikanter. Var mange af dem, som ovenfor omtalt, endnu «vanvittige i deres Børnelærdom», og udkrævedes der for at blive Præst ikke videre end engang at have siddet paa en Skolebænk — thi Betingelsen: at have studeret ved Universitetet, kunde langt fra gennemføres — saa borgede Navnet «Gejstlig» kun for et Lavmaal af Kundskaber. Det var maaske endda ikke de uheldigste, naar vi f. Eks. høre om, at den anden lutherske Præst i Jandrup i Ribe Amt var Sognets Smed,[1] eller at en Karl hos Bispen i Bergen Aar 1569 blev ordineret til Præst,[2] eller at i Aaret 1552 en Discipel i Odense Skole hermed forenede Stillingen som Præst ved Hospitalet. Om samme Præst lyder siden Bispens Dom, at han havde «et lydeligt Maal, men var en ulærd Mand», et Vidnesbyrd, som ikke gendrives ved, at han en Gang i en Prædiken erklærede Saul for en Søn af David.[3] Men værst var uden Tvivl den Mængde Løsgængere, der drog Landet rundt, spejdende efter, hvor et Kald var ledigt eller Plads for en Kapellan, i Haab om, at naar først Menigheden var vunden og Bispens Medlidenhed vakt, skulde det at holde en Prædiken ikke volde nogen Vanskelighed.[4]

Under saadanne Omstændigheder var det vistnok heldigt, naar mange Præster slet ikke indlod sig paa selv at forfatte en Prædiken, men indskrænkede sig til at lære et Stykke udenad eller endog blot læse det op af en «Postille». Hvor almindelig denne Skik har været, kan ses af det Udtryk, som bruges i selve Kirkeordinansen: «at prædike en Bog». «Ej skulde der andre Bøger prædikes, end de som ere lette og nyttelige».[5] Aar 1546 udstedtes der almindeligt Forbud mod den blotte Oplæsning; man skulde gøre sig den Ulejlighed at lære Stykket udenad.[6] Men at dette Forbud ikke er efterkommet, kan ses af, at det alene for Sjællands Vedkommende maatte gentages med Trusler om Afsked baade Aar 1563, 1566 og 1567.[7] Saavel Hans Tausen som Niels Hemmingsen og flere andre have udgivet saadanne Postiller med det udtrykkelige Maal for Øje, herved at række Prædikanter en hjælpsom Haand; Brugen af Postiller som Andagtsbøger for Hjemmet blev derimod først en senere mere udvidet Anvendelse. Ved at benytte Postillen opnaaede Prædikanten paa en nem Maade at holde sig Kirkeordinansens Ord efterrettelig: «Ikke skal han, som prædiker, staa og sige, hvad hannem lyster

selv, men hvad der hører til Sagen skal han paaminde med klare og velforstandige Ord».[1]

Andre vovede sig dog videre ud og forfattede selv sine Prædikener. Om Gennemsnittet af disse tør man ikke danne sig et Begreb ved at slutte fra enkelte, løsrevne Led af Datidens fortrinligste Taler. At en Anders Sørensen Vedel f. Eks. kunde, om end ikke en hel Tale igennem, saa dog i enkelte Partier deraf, hæve sig til en Højde, der til enhver Tid vilde gøre Indtryk, ramme en Sprogtone, der den Dag i Dag river med ved sin vidunderlige Friskhed, dagligdags Jævnhed og dog brusende Kraft, det beviser ikke, at hele hans Samtid var Vældet nærmere, men kun at han var en ypperlig begavet Taler. Hvor stor end Fristelsen kan være til at tænke sig det varme og virkelighedssikre, der f. Eks. udmærker Peder Palladius' «Visitatsbog», som et Fællesmærke for Datidens Prædikener i Almindelighed, saa gaar dette selvfølgelig ikke an. En Bog som denne er til enhver Tid en kostelig Sjældenhed, der langtfra at betegne Hvermands-Værk, netop forudsætter en Forening af de mest forskelligartede Egenskaber for at blive frembragt.

Vil man danne sig et Begreb om Datidens Prædikener i Almindelighed, maa man ganske anderledes nedstemme sine Forventninger. Man maa da først agte paa, hvor faa Hjælpekilder en Præst den Gang havde til sin Raadighed. Nutids Forestillinger om Bogsamling og Studereværelse begynde allerede at forvirres lidt, naar man hører Peder Palladius' Ord til Menighederne: «Kirkeværgerne skulle købe til Sognepræstens og Sognedegnens Behov Bøger, og de skulle hedde Kirkebøger, som Kirken ejer, og indskrives i Stolen og bæres frem altid paa Regnskab. Det er ikke mange, og ere fordi snart købte, og naar I blot have dem én Gang, saa behøve I aldrig at købe flere. Provsten kan give Eder tilkende af kgl. Majestæts Ordinansbog, hvilke de ere: Bibel, Postil o. s. v. og ere gerne tilfals i Roskilde om Paaske Marked. Des bedre Bøger I holde til Kirken, des rigeligere faa I Guds Ord at høre, og hvad I saa faa for Kirketjenere, blive dog Bøgerne altid til Kirken som andet Kirkens Inventarium».[2] Skønt Ordene ere tydelige nok, vægrer man sig ved at tro, at dette Indkøb paa Roskilde Marked skulde udgøre Præstens hele Bogforraad. Kirkens maaske, men ikke Præstens. Og dog forholdt det sig i Virkeligheden saa. I de allerfleste Tilfælde paa Landet ejede Præsten ikke selv Bøger, men holdt sig til Kirkens

indskrænkede Bogsamling, der i bedste Fald bestod af en Bibel, Salmebog, Postille, Ordinans, Ritualbog og Katekismus. Ønsker man yderligere Bevis end Palladius' Ord, se man blot hen til de hyppige og altsaa forgæves Opfordringer til Provsterne om at sørge for, at disse højst nødvendige Bøger dog én Gang bleve anskaffede enten af Kirke eller Præst.[1] Om Benyttelsen gives der den Oplysning, at Bøgerne ifølge en kongelig Befaling vare ved en Jærnlænke smeddede fast til Alteret eller til Degnestolen, for at ikke Præsterne skulde tage dem hjem med og derved forkomme dem.[2] Til Ære for Præsterne maa det siges, at Bøgerne ikke faa Steder vare laante hjem, saa at Regeringen Aar 1569 blev nødsaget til af Kirkernes Indtægter at afse lidet til Anskaffelse af nye Bibler og først og fremmest til Forfærdigelse af nye, mere forsvarlige Jærnlænker.[3] Under slige Forhold at tænke paa nogen grundig Udarbejdelse af Prædiken forbyder sig selv. Om en Præst kom til paa egen Haand at holde en ordentlig Tale, beroede i de fleste Tilfælde paa hans naturlige Anlæg, men ikke paa Forberedelse.

Heri laa der imidlertid en væsentlig Fare for, at Prædikanten skulde blot lade Munden løbe, hvad der med nogen Øvelse dog maaske maatte anses for lettere end at lære en Tale udenad efter en Postil. For at sikre sig herimod forbød Ordinansen, som ovenfor omtalt, Prædikanten «at staa og sige, hvad hannem lyster selv», et Forbud, der senere ofte blev gentaget paa Landemoder.[4] Og til yderligere Sikkerhed vedtoges det, i det mindste paa Fyn, at Præsterne Aar ud og Aar ind skulde gentage de samme Prædikener, paa det at Tilhørerne saaledes efterhaanden bedre kunde fatte dem.[5] Hermed var den sidste Udsigt til levende Forkyndelse fjernet og den Fremgangsmaade paabudt, der siden blev noksom bekendt under det betegnende Navn: «At vende Bøtten».

Det kunde flygtigt set synes utroligt, at Prædikenerne gennemsnitligt ikke var bedre end de var, da jo dog Aarhundredets andet og tredie Aarti, Reformationens Gennembrudstid, netop havde udmærket sig ved sin kraftige og folkelige Forkyndelse. I saa Henseende skuffes man dog let ved et Øjenbedrag. Det syner af mange flere, men i Virkeligheden havde det kun været et forholdsvis ringe Antal Mænd, der havde vakt det hele Røre og i de større Byer vundet Stemningen for den nye Lære. Den Opgave, der nu stilledes, var ganske anderledes vanskelig: at

forsyne ikke blot et Dusin større Kirker i Købstæderne, men Hundreder og atter Hundreder af Sognekald Landet over med dygtige Prædikanter. Og Vilkaarene var nu langt ugunstigere. Hine havde for en Del slaaet igennem ved den uvante Brug af Modersmaalet, og haft alle Fordelene af at være den angribende Part; Sidehug til verdslige Bisper, lade Munke, Nonner i velsignede Omstændigheder o. s. v., ramte sikkert og holdt Tilhørerne i Aande. Nu var dansk Prædiken en gammel Historie. Alle hine Misbrug var fjernede, de nye, der havde afløst dem, turde kun med største Varsomhed berøres. Vel maatte man fremdeles angribe Papisterne, men dog blot naar man «dertil trængtes af Paamindelse og Eksempel»,[1] og de gammeldags, stærke Udtryk, saasom: I skulle faa Fanden! Djævelen tage ved Eder! forbandede være I![2] o. s. v., skulde man lade fare.

At Prædikenerne under disse Vilkaar, holdte af Prædikanter med saa ringe Forudsætninger, maatte i Gennemsnit blive tarvelige, fulgte af sig selv. Den tusindstemmede Udlægning, der hver Helligdag paa samme Klokkeslet lød fra Nordkap til Slien, fulgtes derfor vistnok i Reglen kun med Opmærksomhed, og fortjente det ogsaa kun, saalænge den simpelt og jævnt genfortalte og omskrev i Datids Udtryk Dagens Evangelium. Sligt kunde imidlertid gøres hurtigt. Et sidste Middel til at fængsle Tilhørernes Opmærksomhed stod vel til Raadighed, det var «skarpt og flittigt at prædike mod Troldkarle og Troldkvinder, som med deres onde Kunster og Trylleri prædike lige saa meget tilbage, som vi prædike frem».[3] Saa snart Talen drejedes ind paa dette Omraade, og især naar den belagdes med behørige Eksempler, var alle med. Men hvor hyppigt Emnet end behandledes, kunde det dog ikke fylde hver Søndag. Der stod da kun tilbage, saa fremt der overhovedet var noget ved Prædikanten, i den øvrige Tale at søge at meddele Tilhørerne sin Forstaaelse, hæve dem saa vidt muligt op til sit Dannelsestrin.

Dette var imidlertid en af Datidens mest haabløse Opgaver. Hvad var det nemlig for en Dannelse, som Prædikanternes Flertal havde forud for Tilhørerne? I Reglen en blot formel, for saa vidt de havde anvendt en Del Aar paa at lære Latin og efter Logikens Regler at opløse og leddele Begreber. At bibringe Menigheden de latinske Kundskaber lod sig ikke gøre. Der laa da kun én Opgave for: fra Prædikestolen logisk ligesom at sprætte Teksten op, sortére den i saa og saa mange Aarsager

og Virkninger, Hovedbegreber og Underafdelinger. I denne underlige golde Behandlingsmaade, hvor den logiske Iver saa let tog Vejret fra det Opbyggelige, havnede Mængden af Tidens Prædikanter. Ingen af de endnu bevarede Prædikener fra Aarhundredets sidste Halvdel, selv ikke de ypperste, er ganske fri for dette fælles Slægtmærke, og anvendt af en Undermaaler maatte den hele Behandling blive i høj Grad trættende.

Det er derfor troligt nok, at ogsaa Menighedens Blik stundom søgte til Timeglasset, der ifølge Bestemmelser paa Fyn,[1] og vel ogsaa andetsteds, skulde være anbragt paa Prædikestolen som Paaminder om, naar Talen skulde have Ende.

Saa vel før som efter Prædiken blev der afsunget Salmer. Denne Sang udgjorde et af den nye Gudstjenestes betydningsfuldeste Led. I ren musikalsk Henseende betegnede den vel en Tilbagegang fra tidligere, Orgler fandtes jo kun i de største Kirker, virkelig uddannede Sangere til i Kor at lede Salmesangen havdes kun ved Hoffet. Klodset og uharmonisk tog da Sangen sig uden Tvivl ud, sammenlignet med, hvad der forhen havde lydt under de samme Hvælvinger. Men paa Punkter mere afgørende end det blot musikalske, betegnede den et Fremskridt; den udtalte tydeligere end noget andet det Ny og Store, der laa i Reformationen. Thi naar Korsangen nu, i Strid med alle gammeldags Begreber, ikke længer lød blot fra Kirkens Kor oppe ved Alteret, men fra den samlede Menighed, saa betød dette, at Fordommens Forhæng var sprængt, Forskellen mellem Læg og Klerk hævet. Naar det var Modersmaalets Toner, der klang, og ikke mere det uforstaaelige Latin, saa betød dette, at Romeraaget var brudt. Og naar endelig enhver med egen Røst udsang sin Tro, én blandt de mange og dog fuldt ud sig selv i denne Henvendelse, saa betød det — de lutherske Præster og Fyrster kunde have godt af at mærke sig det — at den lige Vej til Gud var funden, og ingen ydre Tvang, Læretryk saa lidt som Fyrstevold, i Stand til i Længden at spærre den.

I langt højere Grad end Prædiken havde Salmesangen vundet Sindene for den ny Lære. Dette laa ikke blot i dens folkelige Karakter, dens Evne til straks at fly enhver, lav som høj, noget at tage vare. Det, der gav Salmesangen sin væsentligste

Overvægt, var, at den stod i inderlig Samklang med Folkets Tankesæt og hele aandelige Eje. Alt, hvad der nemlig rummedes af Indtryk ud over det daglige Livs Dont, det var for de allerflestes Vedkommende modtaget, ikke som nutildags gennem Læsning, men gennem Folkesangen. Kun for én Art af Stemninger havde disse Sange hidtil ikke ret ejet Udtryk, det var de religiøse; med dem var man tyet til Kirken, for at høre dem udsungne paa det fornemme, fremmede Sprog, i bløde, mægtige Toner, men fjernt og kun højtidsfuldt bevægende. Nu aabnedes med ét ogsaa hele dette Omraade. I den nye Salmesang føjedes det manglende Led til, og øjeblikkelig indtog denne den Plads, der saa længe havde staaet og ventet paa den.

Det undrer, at Romerkirken med sit skarpe Blik ikke selv havde opdaget den Kraft, der laa i Salmesang paa Modersmaalet. Medens selv dens ædleste Forsvarere, en Poul Helgesen f. Eks., kun havde Syn for Menighedssangens Mangler, og Øre for dens Mislyd — «ved denne nye Kvædskab er kun Raab og Skraal blevet forøget, men Gudelighed ikke formeret»; det er vederstyggeligt, «at hellige Salmer skulle synges som en Springevise»[1] — saa sneg disse samme Sange sig, for en stor Del ved Melodiens Hjælp, ind i Folks Hjerter og udsaaede derinde alt det kætterske Frø, de bar i sig. Det lød lige betagende, hvad enten man saa hørte gamle, kendte Melodier som: «Jeg tjente mig udi Grevens Gaard», «Der staar et Slot i Østerrig», «Jeg stod mig op en Morgenstund», ja «Springeviser», Visen til «at synge Brude til Sengs med», hvilken f. Eks. Biskop Palladius benyttede, blot belagte med nye Ord, eller man pludselig blev slaaet af en ny, ørefaldende Melodi, bragt herhid maaske langvejs fra, oprindelig forfattet af Luther, eller vel endog af en Kalvinist fjernt i Frankrig.[2]

Det er mærkeligt at se, hvor hurtigt Melodier og Ord forplantedes. Ikke blot gamle tyske, men ogsaa franske Folkemelodier, for ikke at tale om, hvad Luther selv havde sat Tone til, naaede hurtigt op til Norden og lød snart som gamle bekendte. Mellem Sverige og Danmark-Norge fandt der en livlig Udveksling Sted, der ofte gør det næsten umuligt nu at afgøre, i hvilket Land hver enkelt Salme først er opstaaet. Hvad endelig Udbredelsen angaar, saa foregik denne kun i ringe Grad ved Hjælp af trykte Salmebøger — Folkets Flertal forstod jo ikke at læse — men Salmerne gik ligesom Folkeviserne fra Mund til Mund. En

Forsanger, i Kirken Degnen, sang dem for, og Mængden sang Omkvædet saa længe, indtil hver enkelt havde lært Ordene.

En Mængde Salmer, i Begyndelsen de allerfleste, vare naturligvis blot Oversættelser fra Tysk. Men fra det Øjeblik, nordisk Salmedigtning begyndte at vokse egen Vækst, og det indtraadte tidligt, møde vi et Tegn paa Frugtbarhed og Modtagelighed, der er saa vel bekendt fra Folkevisernes Omraade: en Sang indsuges i den Grad i Folkebevidstheden, at Forfatterens Navn helt gaar i Glemme, trods det, at Sangen selv synges Norden over. Vidste man ikke, at sligt var umuligt, skulde man tro, at saadanne Sange ikke var digtede af en enkelt, men af et helt Folk. Men hvor Forfatternes Navne ere bevarede, træffe vi et andet Forhold, der er lige saa oplysende. Skønt den gejstlige Stand og Virksomhed hurtigt sank i den offentlige Anseelse, saa at efter Reformationen saa godt som ikke en eneste Adelsmand mere gik denne Vej, der engang havde været saa søgt, viser derimod Salmedigtningen sig fremdeles i Stand til at samle alle, høje og lave. Blandt Navne paa Forfattere træffe vi nogle af dem, der havde ypperst Klang i Norden, i Danmark en Herluf Trolle, Erik Krabbe, Kristen Sehested, Sten Bille, Elsabe Krabbe, Mette Rosenkrands o. s. v., og i Sverige Admiral Erik Flemming og Karl Gyllenhjälm.

Salmesang blev hurtigt det naturlige Udtryk for Sindet i stille som i afgørende Øjeblikke. Vi skulle til Bevis herfor ikke dvæle ved den daglige Husandagt, heller ikke ved Salmers Anvendelse i mangen bekendt Mands sidste Timer, eller den voksende Brug af Salmesang i Lejren og som Forberedelse til Kamp. Vi skulle blot anføre et enkelt lille Træk, tilfældigt bevaret, der tydeligt viser, hvor dybt allerede før Aarhundredets Midte Salmesang havde slaaet Rod i Almuens Sind. Det var en Vinterdag 1540 eller 1541, da henved 80 Fiskere, mest fra København og Omegn, stod og stangede Aal i Sundet paa Isen henad Saltholm til. Med Et brast Isen og Stykkerne kom i Drift, saa at Fiskerne, i Vand til Bæltestedet, førtes af Strømmen afsted i forskellige Retninger. Nogle vare saa heldige at strande paa Amager, andre naaede tilsidst i en yderst forkommen Tilstand til Malmø, efter først en Gang at have drevet der forbi helt ned ad Falsterbo til; 29 druknede. Under disse fortvivlede Omstændigheder, da Isen skiltes og de sank i, men førend endnu Strømmen havde ført dem fra hverandre, raabte en af dem, Fisker Hans Bentsøn fra

Odense, der siden var blandt de druknede, til sine Kammerater: «Lad os ikke tabe Modet, fordi vi skal dø i dette Vand. Lad os nu se, om vi nogen Tid har hørt Guds Ord i vor Livstid. Nu gælder det. Vi se den visse Død for vore Øjne. Her maa vi blive. Det kan ikke andet være». Derpaa sang han for, og Resten stemte i med, den Salme, som plejede at synges om Søndagen før Prædiken: «Nu bede vi den Helligaand». Da denne var ude og Isen endnu bar, sang de den sædvanlige Begravelses Salme: «Med Glæde og Fred farer jeg nu hen». Peder Palladius, der omtaler denne Begivenhed, gør i Forbigaaende opmærksom paa Misforholdet mellem de fortvivlede Omstændigheder og Sangens Ordlyd: Med Glæde og Fred farer jeg nu hen. Om Salmesangen selv bruger han de simple Ord: «Det vaar af Hjertit, de sjunge».[1]

Det ligger nær at spørge om disse Salmers digteriske Værd, om nogen af dem har formaaet at holde sig ned til vore Dage som fyldigt Udtryk for den religiøse Stemning. Hurtigt set synes dette sidste endog i paafaldende Grad at være Tilfældet. Salmer som: Vi tro, vi alle tro paa Gud, Lovet være du Jesu Krist, Vor Gud han er saa fast en Borg, Af Højheden oprunden, Et Barn er født i Bethlehem, Med Sorgen og Klagen hold Maade, Krist stod op af Døde, Den lyse Dag forgangen er o. s. v. høre den Dag i Dag til de velkendte. Nærmere set tilhørte dog ingen af disse fuldt ud Norden i det 16de Aarhundrede, men de var, hvad Indhold angaar, for en stor Del Laan fra andre Tider og andre Folk, ligesom ogsaa den Form, hvori vi nu kende dem, er meget omarbejdet siden da. Snarest maa vistnok Dommen lyde saaledes, at næppe vilde nogen dansk Salme, digtet i det 16de Aarhundrede, helt igennem kunne tilfredsstille Nutidens Smag, dertil var Sproget endnu for ustemt, Sondringen mellem ophøjet og plat endnu ikke foregaaet og Tilbøjeligheden til Bredde for stærk.

Det vil af det foregaaende være klart, at Salmesang paa Modersmaalet var og maatte være et af de kraftigste Hjælpemidler til Reformationens virkelige Gennemførelse. Intet Under derfor, at den ældre Slægt drev paa, alt hvad den formaaede. Som Eksempel kan anføres følgende voldsomme Udtalelse af Peder Palladius: «Kan Du synge i dit Gildehus, Gæstebud og Barsel, og Du forsmaar at synge i din Sognekirke, var det da ikke værd at ønske af Gud, at din Mund kom ved dit Øre at

sidde, at man kunde se, at Gud havde vel hævnet sig over Dig? Det var jo tusindfold bedre, at din Tunge var raadnet op i din Hals og Du laa nu længe siden her nede i denne Kirkegaard, end Du skulde længer staa her inde og bespotte Gud som Svin og Køer, der ikke kunne synge. De gaa med deres Næse og Tryne ned til Jorden. Du og jeg, vi gaa med vort Ansigt op til Himlen, at vi skulle altid love og takke Gud». Eller en mildere Opfordring som denne: «I skulle ikke alene synge i Kirken, men ogsaa hjemme, i Skov og Mark, paa Ager og Eng, hvor Lejlighed kan give sig, en Dannekvinde ved hendes Væv, en god Pige ved hendes Rok: hun faar en Ten Garn langt før end hun ved selv af, naar hun sidder og synger en hellig Vise derhos».[1]

Sammenholde vi hermed, hvad vi vide fra den følgende Historie, at siden da har til ethvert Omslag og Opsving i den religiøse Stemning i Norden svaret en nyvakt Salmesang — for Danmarks Vedkommende minde vi blot om Navne som Kingo, Brorson og Grundtvig —, saa undrer det højlig at se omtrent ved det 16de Aarhundredes Midte latinsk Sang atter trænge sig frem. Hvis Grunden hertil blot havde været den tilvante Ærbødighed for det uforstaaelige Sprogs højtidelige Klang, en halv overtroisk Tillid, saaledes som den ytrede sig i Bøndernes Vedhængen ved den latinske Messe og de saa yndede latinske Trylleformler, saa vilde Bevægelsen været let forklarlig men betydningsløs, og uddød med den Slægt, der selv havde oplevet latinsk Gudstjeneste. Men Ondet var af dybere Natur. Det var i Virkeligheden et Udtryk for, at Modersmaalets almindelige Brug, denne Trang til at faa hele Folket i Tale, disse friske Skud paa alle Aandens Omraader, havde alt kun været flygtige Vaarglimt, hvorover Romersprogets Sne et Aarhundrede endnu paany skulde hylle sit Dække. Den nye Gejstlighed, som var fremgaaet af Reformationen, savnede Overblik og Myndighed til her at holde igen. For at hævde sin egen Stilling maatte den følge med Strømmen.

Oprindelig havde man kun af Hensyn til Latinens højtidelige Klang indrømmet den Plads i Messen paa de tre store Højtider Jul, Paaske og Pinse. Men snart sank Gudstjenesten ned til at være en Hjælper for Skolen, et Værn for den gejstlige Stand mod Menighedens Krav paa Ligestilling. Om det saa var Degne, skulde de kunne Latin.[2] Peder Palladius forklarer Hensigten

hermed i følgende Ord: «Eders Sognedegn maa intet Latin synge her paa Landsbyen, uden paa Paaske, Pinse og Juledag, at han da bekender sin Skolegang og kan lokke Børn til Skole, og I derfor give ham Bogpenge eller hvad I ellers pleje af Arilds Tid at give ham om saadanne Dage».[1] Aar 1562 bestemmes det i Fyn, at Landsbydegnene endog hver Søndag skulle synge «Officium og Alleluja» paa Latin, og den Grund, der uforbeholdent angives, er, «at ikke siden Lægfolk skulle tilegne sig deres Embeder». Aar 1577 maatte det paa Roskilde Landemode paamindes Præsterne, selv om Messen paa de høje Festdage iøvrigt holdtes paa Latin, dog i det mindste at sige Nadverordene paa Dansk, saa at de bleve forstaaelige for Menigmand.[2] Naar endelig hertil kommer, at man i Skolerne holdt en daglig Bedetjeneste, hvor der kun blev sunget og prædiket Latin, saa vil det forstaas, at dette Sprog endte med at blive Hjertesproget for dem, der ifølge Rang og Stilling netop vare kaldede til at værne om Modersmaalet. Et tydeligt Billed heraf faar man i det saa ofte genkommende Træk, at Adelsmænd paa deres Dødsleje, efter at have taget Afsked paa Dansk med deres Slægt og Tjenere, endte med paa Latin at udveksle Skriftsteder med deres Sjælesørger. Modersmaalet var et Middel, som Lutherdommen ved sin Fremkomst med Rette greb til for at faa Folket i Tale. Den vigende Anvendelse deraf blev selv Maalestokken for, at Lutherdommen tabte sin Kraft og stivnede i Lærdom og spidsfindig Troslære.

Gudstjenesten afsluttedes med Altergang. Som bekendt havde Spørgsmaalet om Lægmænds Nydelse af Nadveren under begge Former været et af de vigtigste Stridspunkter mellem Katoliker og Lutheraner. Alle Slags Beviser var blevne ført i Marken fra begge Sider. Den ivrige Povl Helgesen havde end ikke forsmaaet et Bevis som dette, at mange Lægmænd jo nu gik med saa store Knebelsbarter, at de ikke paa høvisk Vis kunde drikke Øl af et Svendebæger, endsige da Jesu Blod af en Kalk.[3] Den lutherske Opfattelse var bleven den sejrende, men den forudgaaede Strid havde afsat flere Spor, der gav Datidens Altergang et Præg forskelligt fra Nutidens.

Dette viste sig baade i Altergæsternes Antal og Alder og den Hyppighed, hvormed Nydelsen gentoges. «Tilforn», siger

Peder Palladius, «var vi af Paven og Munkene forbundne til én Tid om Aaret, som var til Paasketid, og da havde de skammeligt og skændigt røvet og stjaalet fra os den ene Part af det højærværdige Sakrament, som var Jesu Kristi velsignede Blod, og gave os klart Vand at drikke for Blod. Nu ere de Tyve uddrevne af Landet, og en Part ophængte, og I have faaet det hele og holdne Sakraments begge Parter igen. Det har kostet ham saa dyre paa Korsets Galge, der han gav sit Rosens Blod ud for alle vore Synder. Saa mænd, han vil ikke have det foragtet . . . . Derfor maa det være dig en stor Skam for Gud og hans Engle, om der gaar nogen Søndag eller Helligdag over dit Hoved, at der skal ej nogen findes af dine at gaa til Sakramentet: nu Du selv, nu din Hustru, din Svend, din Mø, din Dreng, din Pige, dit Barn, saa tidligt som en er sex eller syv Aar gammel og kan sin Børnelærdom».[1]

Denne sidste Betingelse, at kunne de ti Bud, Fadervor og Trosartiklerne, var altsaa den eneste, der stilledes for at stedes til Alters. Men det kunde hænde saavel Voksne som Børn ikke at have dette Kundskabs-Forraad inde. Derfor skulde Præsten forud for hver Gudstjeneste samle alle Altergæsterne oppe i Kirkens Kor, og medens Degnen paa samme Tid læste Katekismus med Ungdommen nede ved Døbefonten, prøve de Voksne. Ifølge Kirkeordinansen skulde denne Overhøring dog ligesom Skriftemaalet foregaa lønligt, hvad der sikkert for en stor Del har svækket dens Betydning. Hvis nogen ikke bestod Prøven, maatte Præsten heller ikke aabenlyst vise ham bort fra Alteret, men skulde straks under det lønlige Skriftemaal meddele ham, at han endnu ikke kunde komme til Alters.[2] Idet han da fjernede sig, kunde det af Omstaaende endnu vel forklares, som om han blot havde villet være til Skriftemaal, men ikke til Alters, hvilke to Handlinger ikke nødvendigt var forbundne. Ja, selv om det skulde gaa saa vidt, at Præsten tilsidst nødsagedes til fra Prædikestolen at bede den ovenomtalte Bøn om, at Djævelen, der hindrede Vedkommende i at lære sin Børnelærdom, maatte forlade ham, saa fulgte dog ikke aldeles nødvendigt heraf, at Menigheden kunde opdage, hvo det var, da det var forbudt at nævne Navn. Dog er det rimeligt, at man i saa Fald nok har kunnet gætte sig til den Paagældende, da den lange Udeblivelse fra Nadveren maatte gøre ham kendelig.

Thi hermed holdt man baade fra Præsts og Menigheds Side

et vaagent Øje. Det at lade for lang Tid gaa hen i saa Henseende, uden at have nogen lovlig Undskyldning, var en meget farlig Sag. Om Studenterne ved Københavns Universitet hedder det saaledes: «Hvis nogen ikke gaar til Alters i et halvt Aar, skal han straffes efter Rektors Skøn, og dersom nogen holder sig borte i et helt Aar, skal Rektor lade ham afstraffe efter Fortjeneste». Meningen med disse lidt uklare Udtryk bliver forstaaeligere, naar man hører, at dét blot at udeblive fra den almindelige Gudstjeneste straffedes første Gang med en Bøde af en Mark og anden Gang med «hemmelig Afstraffelse», hvilket vistnok var enstydigt med Stokkeprygl.[1] Paa Landet straffedes længere Udeblivelse fra Nadveren med Bandlysning, som, hvis Vedkommende var en Fæstebonde, kunde føre til, at han blev sat fra sin Gaard. Aar 1574 blev f. Eks. en af Universitetets Bønder i Haraldsted jaget fra Gaarden, fordi han i seks Aar ikke havde været til Alters.[2] Bandlysning og Anklage i lignende Anledning omtales oftere.[3]

Paa samme Tid, som Øvrigheden saaledes ved verdslige Straffemidler nødte Folk til Alters, tvang den Niels Hemmingsen og den danske Gejstlighed til at lære, at hvo der nød Nadveren uværdelig, modtog Herrens Legeme og Blod til Fordømmelse. Om muligt ligesaa stødende var den Maade, hvorpaa Regeringen varetog sine egne Pligter ligeoverfor Altergangen. Skønt alle var enige i at prise Lægmands Nydelse af Kalken som et af Reformationens vigtigste Fremskridt, og skønt Regeringen havde overtaget Kirkegodset og dermed Forpligtelsen til at sørge for Kirken, havde den dog ikke Raad til at skaffe det lidet, der udkrævedes til Altergangen. Poul Helgesen havde i Kampens Dage som Angreb paa den nye Lære givet følgende Historie til bedste: En luthersk Præst i Præstø indviede og uddelte engang ved en Altergang Pæremost i Stedet for Vin; og da han blev tiltalt herfor, forsvarede han sig saalunde: «Hvor Fanden skulde jeg faa saa megen Vin fra, som her skulde til til saa mange».[4] Det synes, som om Regeringen havde taget denne Præst til Mønster. Kirketienderne inddroges saa grundigt i den kongelige Kasse, at Regeringen Aar 1566 selv maatte tilstaa: «Vi forfare, at mange Kirker ikke er saa formuende, at de have at købe Vin og Brød for til at berette Sognefolket med».[5] Det laa under slige Forhold nær for Præsterne at hjælpe sig, som hver kunde bedst. Præsten Mogens Strøby i Næstved uddelte saaledes i Foraaret

1567 flere Gange Pæremost istedetfor Vin, og da Provsten paatalte dette, undskyldte han sig med, at den var lige saa klar som Vin og at andre forstandige Mænd havde gjort ligesaa.[1] Endnu i Aaret 1599 maatte der paa Roskilde Landemode gives Præsterne Paamindelse om, at Nadverelementerne burde være saaledes, at ikke Altergæsterne væmmedes ved dem, og at der istedetfor Vin ikke maatte uddeles Most eller andre forbudne Drikke.[2] Omvendt tog man stundom særlig Hensyn til, naar Standspersoner var blandt de nydende. I et Regnskab for Frue Kirke i Aalborg hedder det saaledes: «En Planke (ɔ: en halv Pot) rinsk Vin, da Lensmanden og hans Frue var til Alters». En Uvane, der maaske mindre stødte Datiden, var det, naar enkelte Præster efter Altergangen selv fortærede det tiloversblevne, sluttelig slikkede Disk og Kalk og viste dem frem for Menigheden som Bevis for, at de nu var tomme.[3]

Hvilken Rolle Lægmands Nydelse af Vinen spillede for den almindelige Bevidsthed, kan ses af de nye, besynderlige Skikke, som dens Indførelse gav Anledning til. Paa Sjælland uddannede der sig saaledes den Uskik, som offentlig maatte paatales: efter Altergangen at give de paa samme Dag døbte Børn den tiloversblevne Vin at drikke.[4] Paa Fyn maatte det gentagne Gange forbydes Præsterne at uddele Altervin som Middel mod Øjensyge eller Susen for Ørene.[5] En ikke ringe Tilbøjelighed var der til at benytte Altergangen som en Slags Edsbekræftelse eller Gudsdom til Bevis for Uskyldighed. Vedkommende skulde da, førend han drak, sige: «Gid jeg, hvis jeg har gjort det og det, maa drikke Djævelen»![6] Det er troligt nok, at Forpligtelsen til at være forsynet med Vin til Kirken har bidraget i det mindste sit til den gængse Opfattelse, at en Præst burde være vel forsynet med Drikkevarer i det hele. I Danmark maatte det uafbrudt forbydes Landsbypræsterne at holde Udsalg af Drikkevarer, og i Sverige, hvor Præstegaardene ofte erstattede Kroer, var de efter fremmede Rejsendes Dom, selv dybt inde i Landet, hyppigt mærkværdigt vel forsynede med Vine.

Naar Nadveruddelingen skulde til at begynde, kom der en stærk Uro over Menigheden: medens nogle gik op til Alteret, sneg andre sig skyndsomst bort, og fra Stolene fulgte alles Øjne

enhver af Parterne med største Opmærksomhed. Sagen var, at i denne Stund skiltes Bukkene fra Faarene. De, der gik bort, gik ikke frivilligt, men nødtvungent, det var dem, om hvem det hed i Peder Palladius' Visitatsprædikener: «Naar Fadervor er sunget for Alteret, og de høre Klokken ringe, da skulle de pakke dem ad Døren».[1] At dette var Alvor, kan bedst ses af, at der paa Bispemødet i København 1555 blev vedtaget, at hvis de ikke vilde gaa med det Gode, skulde Menigheden under Præstens Anførsel drive dem ud.[2]

For ret at forstaa, hvad der foregik i dette besynderlige Efterspil, maa det erindres, at den lutherske Gejstlighed paa et enkelt Punkt havde bevaret en vidtstrakt Myndighed fra den katolske Tid: Magten til at løse og binde. Da denne Sag i sin Tid var for, havde Regeringen ikke næret nogen videre Betænkelighed[3] ved at overlade de lutherske Præster Udøvelsen af denne Magt. Maaske kunde sligt Middel virke til Gavn, og misbrugtes det, var Regeringen vel i Stand til at kalde Præsterne til Orden. Gejstligheden selv havde gerne overtaget en Myndighed, der dels endnu i det offentlige Omdømme med Rette tilkom den, dels indeholdt dog en liden Afglans af fordums Magt og Herlighed. Saaledes fremkom de mærkelige Ord i Kirkeordinansen om Bandlysningen og dens Virkninger: «Hvad som helst Prædikerne i de Maader efter Guds Ords Lydelse beslutte, det vil Gud holde ved fuld Magt».[4]

To Dage om Aaret, nemlig Søndagen næst før Jul og næst før Paaske, var de egentlige til at lyse «Ulydige i Band, det er: under Djævelens Vold til deres Legemes Fordærvelse»; men iøvrigt kunde saadan Del ogsaa foretages paa andre Søndage «saa tit som Behov gøres».[5] Fremgangsmaaden var den, at de Ulydige først bleve hemmeligt advarede af Præsten; hjalp dette ikke, blev deres Navn opslaaet paa Prædikestolen, eller Præsten advarede dem offentlig fra Prædikestolen; bedredes de ikke endda, bleve de i den treenige Guds Navn lyste i Band. De var da udelukkede af Menigheden, saa at de vel endnu kunde møde til den almindelige Gudstjeneste, men maatte ikke deltage i Altergangen eller optræde som Faddere eller Vidner ved Vielse. Hvis de herefter forbedrede sig, kunde Præsten atter løse dem af Bandet, hvilket foregik paa den Maade, at den Bodfærdige i Menighedens Paahør tilstod sin Synd, stod «aabenbar Skrifte», som det kaldtes, og derpaa afløstes, idet Præsten lagde Haanden

paa hans Hoved og tilsagde ham Syndsforladelse. Vedblev nogen, skønt bandsat, at fremture i sin Synd, skulde Præst og Kirkeværger give den verdslige Øvrighed det tilkende, og paa Landet skulde da Herredsfogden forbyde Vedkommende Ophold i Herredet, indtil Dom var gaaet i Sagen.[1]

Det er klart, at der herved var lagt en overordentlig Magt i Præsternes Haand. Stundom tyede Regeringen ligefrem til deres Hjælp, som da der i Aaret 1580 udgik Befaling til alle Landets Præster om at lyse Band over enhver, der levede i ulovlig Forbindelse, og de Præster, der undlod dette, truedes med Embedsfortabelse.[2]

Denne Magtfuldkommenhed havde imidlertid sine meget mislige Sider. Først og fremmest savnede Præsterne selv den moralske Myndighed, der udkrævedes, for at kunne optræde med tilstrækkelig Vægt. Naturligvis gaves der ikke faa hæderlige Undtagelser, men om Standen i det hele gjaldt det, at den i en overordentlig Grad var hengiven til Tidens to Hovedlaster: Drukkenskab og Løsagtighed. Naar det da om saa mangen var vitterligt, at han ikke havde noget at lade andre høre, og naar Kirken selv ikke en Gang dømte Præster til bestandig Embedsfortabelse, hvis de, skønt én Gang advarede, «forsaa sig med Jomfrukrænkelse eller andet Skørlevnet», men blot «kaldte dem et andet Sted til Guds Embede, enten langt borte dèr i Stiftet, hvor man ikke ved af deres Gerning, eller udi et andet Stift»,[3] saa kan det ikke undre, om Advarsler og Bandlysning i saadanne Folks Mund tabte en Del af deres Vægt.

Hertil kom, at den hele Fremgangsmaade bidrog til at sætte de slette Lidenskaber i Bevægelse. Præsten selv kunde naturligvis i Reglen kun paa anden Haand vide Besked om, hvad utilbørligt der var foregaaet i hans Menighed. For at sætte ham i Stand til at være med, maatte der da drives det modbydeligste Angiveri. Selv den brave Peder Palladius opfordrer i blind Iver Naboer og Genboer til at melde til deres Sognepræst, hvad utilbørligt de kunne opdage hos andre, «hvis de tie, ville de selv blive fordømte med dem».

Hvad der imidlertid gav Bandlysningen sit egentlige Grundskud, var, at man tog Munden meget for fuld med, hvad Laster man vilde ramme. Man kunde længe nok belægge med Skriftsteder, at saadanne og saadanne skulde ikke arve Guds Rige. Men gik man for vidt over Stregen og krævede Bandlysning for

Ubetydeligheder, saa overlodes det i Virkeligheden til Præstens Vilkaarlighed, hvem han vilde ramme. Og ganske som det var gaaet med Pavens Bandstraale, da den sank ned til at misbruges politisk, tabte ogsaa her Lynet sin Kraft og fristede til Modstand.

Efter Aarhundredets Midte var man allerede naaet saa vidt, at i Virkeligheden gaves der ikke ét Menneske, uden at han jo i det mindste efter den sjællandske Formular af Aar 1569 kunde paastaas at have fortjent at lyses i Band. Vel var ganske vist kun de færreste: Gendøbere, Troldkarle, Menedere, «Præstehadere», Manddrabere, vitterlige Tyve og Røvere. Men allerede ved Skørlevnere og Aagerkarle begyndte Vægtskaalen lidt at lette, thi Usædelighed gik overordentlig stærkt i Svang, og ved Aagerkarl forstod Kirken enhver, der tog over 5 Procent, hvad Alverden gjorde, da Renten af Laan i Reglen var 6 Procent og derover. Og hvo kunde endelig bestaa, naar enhver, der levede i Avind med en anden, enhver, der daglig drak over Tørsten, enhver, der kunde siges at have bagvasket, «brugt sin Styrke til at fortrykke andre», ja, blot misbrugt Guds Navn med «en blodig» Ed, fortjente at bandlyses. Enten talte Præsterne Usandhed alle de øvrige Søndage om Aaret, naar de forkyndte om Guds Barmhjertighed og Kristi Forsoningsdød, eller ogsaa havde de Uret i at paastaa, at Præste-Bandlysning for Synder som hine virkelig skulde kunne formaa at «udelukke fra Guds Naade».[1] Det er et naturligt Udbrud af sund Fornuft, naar en bandsat Bonde under en Retssag Aar 1590 forsvares med, at den ham overgangne Bandlysning selv er «ukristelig for de utallige mange Formaledidelsers Skyld».[2]

Dreven til saadan Yderlighed maatte Anvendelsen af Bandlysning og Udelukkelse fra Nadveren nødvendig glide ud af Hovedledelsens Haand, og Brugen af den kirkelige Politistav blive overladt til de spredte Tjeneres eget Forgodtbefindende. Vi træffe derfor ogsaa de mest forskelligartede Opfattelser af, hvor og naar Kirketugten burde anvendes. Snart høre vi om Præster, der — plagede med Overløb af Folk, som ønskede den og den af deres Bekendtskab lyst i Band — haardnakket vægrede sig og af Bispen tilsidst fik det Raad at dække sig ved at forlange skriftlig Befaling fra Øvrigheden, førend de bandlyste nogen, og ellers kun nøjes med skrappe Advarsler fra Prædikestolen.[3] Andre vovede sig saa vidt, at de overtroisk var med til at jage Bandstraalen efter en ukendt Tyv, for paa denne Vis at faa Sagen oplyst.[4]

Endelig træffe vi Eksempler paa, at Præster brugte Kirketugten ganske ugenert blot som Vaaben mod deres Uvenner, udelukkede fra Nadveren paa Grund af Agterstand med Afgifter og aarevis nægtede at afløse, hvem der ikke havde Raad til at betale for en saadan kirkelig Handling.[1] En staaende Klage synes det at have været, at paa Landet slap Børn af Præster, Fogeder og rige Gaardmænd lettere end andre, og at man atter i København i det hele var lemfældigere end paa Landet.[2]

Se vi bort fra den egentlige Grund, hvorfor man var kommen sammen i Kirken, kan det ikke nægtes, at særlig Gudstjenestens sidste Del, saaledes som Forholdene var, frembød meget af almindelig Interesse. Hvad man for en Timestid siden ude paa Kirkegaarden kun havde hvisket om og antydet, blev nu slaaet fast af Kirkens Talsmand, enten i Form af Advarsel og Bortvisning eller ved aabenbar Skrifte, hvilken sidste kun i Købstæderne synes at være henlagt til Hverdagen. Alle Menighedens Hemmeligheder kom for Lyset og i Kirkens betryggende Gengivelse, der fra nu af tillod enhver at drøfte dem som al anden Kristenlærdom. At de tillige fremkom i tilstrækkelig tydelig Form, derfor borgede Tidens Sans for djærve Udtryk. Eksempelvis skal vi anføre, hvad man saaledes fik at vide i Bergens Domkirke ved et Par forskellige Gudstjenester. Den 19de December 1563 blev det forkyndt fra Prædikestolen baade i Domkirken og i Korskirken, «at Danquard Makfarson nu var forligt med sin Hustru, til hvilken han havde en stor Mistanke baade for hendes løse Fagter, saa og for nogle Vidnesbyrd, der gik om hende af hendes Tjenestefolk». Derpaa blev der holdt en Paamindelsestale baade til dem og andre om «at fly Aarsag til Mistanke og Misgerninger og bede med Jesu Syrach, at Gud vilde vende vore Hjerter fra al ond Begæring». Den 12te Januar 1565 blev Jacob Matzen aabenbarlig afløst i Domkirken, «fordi han havde som en ulydig, utaknemmelig og Satans Søn nogle Gange slaaet sin Moder, draget hende ved Haaret og gjort hende stor Fortræd». Han lovede aabenbarlig at ville forbedre sig. (Om samme Jacob Matzens senere Skæbne tilføjer iøvrigt den gamle Beretning: «Det hjalp lidet. Nogen Stund derefter kom han i Handel med en Hofkarl, der hug hans Albue i Stykker, saa han er lemlæstet. Han drak Satans Skaal og gav sig Fanden i Vold».[3]) — Den 11te Marts 1571 lod Niels Björnson gøre en Forbøn for sig af Prædikestolen i alle Kirkerne, «at Gud vilde aabenbare det onde Menneske, som

havde beløjet ham, hans Hustru og Kort Elsing, som siges at have beligget hende, paa det at saadant Menneske kunde straffes derfor».[1]

Man vilde kun daarligt kende Datidens varme Blod og Trang til Voldsomhed, hvis man troede, at alt sligt kunde gaa fredeligt af, behandles halvt forretningsmæssigt som en Lysning til Ægteskab i Nutiden. Saavel Præsten som Menigheden var lige tilbøjelige til straks at give Stemningen Luft. Heraf fremkom tidt de mærkeligste Optrin i Kirken. Man faar et tydeligt Indtryk heraf ved f. Eks. at høre om Pastor Augustinus i Glostrup, der fra Prædikestolen brugte Ukvemsord mod sin Menighed,[2] om Pastor Niels Kempe i Høje og Starby, der fra Prædikestolen kylede en Bog i Hovedet paa en Bonde,[3] eller Præsten Hans Thomsen, der ved Synet af en Kvinde, der traadte ind i Kirken, afbrød sin Prædiken og raabte: «Pak Dig ud, din Djævel! jeg gider ikke set Dig!»[4] Det maa indrømmes at være Svar i lignende Tonart, naar f. Eks. Slotsfogden i Bergen, da Præsten paa Palmesøndag opregnede Navnene paa en hel Del Kvinder i Byen og kaldte dem Skøger, undsagde Præsten, da han troede at have hørt sin Elskedes Navn deriblandt.[5] Eller naar en fynsk Adelsmand lukkede Kirkedøren i for en Præst og jog ham bort fra Kirken, da han kom for at holde Gudstjeneste.[6] Eller naar samme Adelsmands Hustru, der synes at have været en meget livlig Natur, engang i Skt. Knuds Kirke rejste sig op i Stolen, afbrød Bispen i hans Prædiken og udskældte ham, da hun troede, at han ved nogle Ord havde sigtet til hende eller hendes Mand.[7] Senere sendte hun i Uggerslev Kirke paa anden og tredie Juledag sine Folk op til Alteret og lod dem tre Gange hver Dag slukke Lysene.[8]

Regeringen tog alle herhen hørende Sager med en underlig Blanding af Mildhed og Strenghed. Enkelte af dem vides end ikke at være blevne paatalte. Omvendt blev, da Borgerne i Præstø var komne i Strid med deres Præst og engang havde spærret Kirkedøren for ham, ikke mindre end syv af dem dømte fra Livet og Resten til at «straffes efter Byens Privilegier». Da imidlertid de Dødsdømtes Hustruer gik i Forbøn for dem hos Kongen, synes de at være slupne med den meget milde Bøde af ialt 600 Daler.[9] En paafaldende Strenghed til det sidste vistes mod Præsten Jacob Nielsen, der havde beskyldt Biskop Niels Hvid i Skaane for at have stjaalet en Ligsten, hvilket dog viste sig at bero paa en Misforstaaelse. Præsten dømtes fra Livet og

blev virkelig halshugget paa Slotspladsen i København. At han til det sidste bevarede Humøret, viste han ved endnu paa Retterstedet at synge:

Skal nu Mester Jacob miste sit Liv,
Før Hanen gal',
Saa er dog Bispen en Tyv,
For Stenen han stjal.[1]

Gudstjenesten med alle de Afbrydelser, som den selv gav Anledning til angaaende Stolestader, Altergang og andet, havde allerede i og for sig et broget Præg. Dette forøgedes yderligere ved Forstyrrelser af mere sædvanlig Art, som naar enkelte af Menigheden viste sig at være berusede af den tidlige Brændevinsdrikken og kom i højrøstet Kiv,[2] eller naar i Byerne herreløse Hunde trængte ind og sloges i Kirkens Baggrund.[3] Man bedømme imidlertid, som man vil, den hele fra vor saa forskellige Gudstjeneste, én Ting staar fast, at den i en ganske anden Forstand end Nutidens var egnet til at danne det afgørende Lyspunkt i Ugens Ensformighed.

3.
Almindelige Forlystelser.

De store Højtider udmærkede sig fremfor Hverdagene dels ved visse almindelige Forlystelser, der var fælles for de fleste selskabelige Sammenkomster, dels ved ejendommelige Former baade for Spøg og Alvor, der gav hver enkelt Fest sit særlige Præg. Til de mest almindelige Fællesforlystelser hørte foruden Bordets Glæder: Musik, Dans og Spil.

Om alle disse tre lod paa en Maade Udtrykket «Leg» sig anvende. Datidens Dans mindede meget om, hvad man nu til Dags vilde kalde Selskabs- eller Børnelege; i de saakaldte Julelege, der omfattede alle Arter, var det ofte umuligt at bestemme, hvad der var Dans, hvad Leg. Om Musik saa vel som Dobbel havde man endnu ikke godkendt Enebetegnelsen: at spille (Tysk: spielen), men kaldte det i Reglen paa gammeldags Vis: at lege paa Fløjte, Skalmeje, Orgel o. s. v., samt at lege med Kort og Tærninger.

I Datidens Musik anvendtes af Instrumenter Trommer og Piber langt hyppigere end nu til Dags. De brugtes ikke blot til Militærmusik, men ved alle større Bryllupsoptog og selskabelige Sammenkomster. Navnet «Piber» faldt derfor i Datidens Mund naturligt som Betegnelse for Musikant i Almindelighed:

«Nød lærer nøgen Kone at spinde,
Og Piberen leger, for han vil vinde».[1]

Den største Art Trommer, «Kedeltrommer», brugtes i Reglen vistnok kun ved kongelige Fester. De var kosteligt udstyrede med guldbroderet Fløjls Omhæng o. s. v. En af Frederik den Andens sidste Regeringshandlinger var at lade bestille to nye Kedeltrommer hos en Guldsmed i Kolding, de skulde tilsammen koste over 4000 Kroner. Fire Kedeltrommer af Sølv omtales ved Christian den Fjerdes Kroning.[2] Et Par rigt udstyrede Kedeltrommer med fortrinlig Klang tillige med nogle simplere af Jærn,

der anvendtes i Slaget ved Stångebro, opbevares i Nationalmuseet i Stockholm. Af Piber omtales baade almindelige Piber, «Feltpiber», «Kobberpiber», «Blokfløjter»[1] o. s. v. Endog paa Sækkepibe blev der spillet ved det danske Hof. Frederik den Anden havde saaledes en Sækkepiber i sin Tjeneste ved Navn Andres Duday, Navnet tyder paa udenlandsk Herkomst.[2] «Skalmeje» var et indenlandsk og meget yndet Instrument. Paa det blæstes der baade til daglig og til Fest, f. Eks. ved Frederik den Andens Kroning.[3] Endnu i Aaret 1702, da Enkedronningen drog gennem Aalborg, søgte Borgerne at forlyste hende ved at lade Stadsmusikanten blæse paa Skalmeje.[4]

Ved større Fester anvendtes tillige Basuner, som f. Eks. ved Magdalena Krognos' Bryllup i Aarhundredets Begyndelse, saavel som i Aalborg Aar 1596 og senere hver Gang «Guds Legems Lav» holdt Lavdrik.[5]

Den hyppige Brug af Spillemænd medførte naturligt, at det kunde betale sig for saadanne at bosætte sig rundt om i Købstæderne. For mange Byers Vedkommende hører vi derfor Tale om Spillemænd, der nød visse Rettigheder, mod at de for en bestemt Takst musicerede ved Byens Bryllupper og Fester, og ikke uden Borgemestrenes Tilladelse lod sig forhyre udenbys. Allerede Aar 1500 omtales en Stads-Spillemand i Aarhus.[6] Siden forekomme de hyppigt. Under den nordiske Syvaarskrig kunde Regeringen befale alle Købstæderne i Landet at stille Pibere og Trommeslagere til Flaaden og Hæren.[7] I Ribe og flere andre Steder holdt ved Aar 1600 Byens Spillemand et ikke ubetydeligt Antal Svende.[8]

I Krigstilfælde nød iblandt Landsknægtene Pibere og Trommeslagere dobbelt Sold.[9] Holdt Borgervæbningen Øvelser, optraadte ogsaa Stadsmusikanterne militærisk og «opvartede med Feltpiber og Trommer». Ved Bryllupper og Fester havde de foruden deres faste Takst en Ekstraindtægt, idet det var dem tilladt at lade et Fad gaa rundt blandt Gæsterne for at indsamle Gaver, en Skik, der endnu har holdt sig mangt et Sted hos Landbefolkningen i Danmark. Ved Juletid endelig var det dem tilladt at gaa omkring i Husene og paa Gaden «og lege for Godtfolk».[10] En Form for Fortjeneste, der ikke omtales i nogen Bestalling, men som vistnok kunde være ret indbringende, bestod i om Aftenen at følge Lysthavende hjem med fuld Musik fra Stadens Raadhuskælder.[11] Vanskeligt faldt det dem at forhindre andre Spillemænd i at lade

sig høre offentligt, især i Byer som f. Eks. Helsingør med stærk Tilstrømning af Fremmede og et Utal af Logihuse. Ved Markedstid var Ævret opgivet og denne som andre Næringer fri for alle.

Farlige Medbejlere for Stadsmusikanterne synes de saakaldte «Taarnmænd» paa de kongelige Slotte at have været. Ogsaa de var jo Spillemænd, stundom som paa Kronborg og Københavns Slot fem i Antal, og deres Virksomhed ikke større, end at den tillod Bifortjeneste. I København lykkedes det under Christian den Fjerde Andreas Plattenslager at blive Taarnmand og samtidig helt fortrænge Stadsmusikanten. Samme Andreas Plattenslager synes ogsaa i Stand til at overkomme meget. Han paatog sig «selv femte at blæse i Instrumenter paa Slotstaarnet hver Morgen Kl. 5; dernæst Kl. 10 at blæse i Trompeter og siden straks efter lege paa Instrumenterne; i lige Maade til Aftensmaaltid, naar Klokken er 5, at blæse og lege paa Instrumenterne, desligeste om Aftenen, naar Klokken er 7, til Godnat». Desforuden skulde han lade sig bruge til Bryllupper, Barsler og andre Gæstebud i København og Køge og andre Steder i Lenet saavel med at følge til og fra Kirke som i selve Gæstehuset. Kunde han ikke selv møde, forpligtede han sig til at skaffe Stedfortrædere. Med samme Ansættelse blev iøvrigt Kampen mod Løsgængere klogeligen opgiven, idet fra nu af «andre ekstraordinære Spillemænd» fik Lov til «at lade sig bruge i Kældere og Kroer».[1]

Foruden disse faste «Taarnmænd» holdt Kongerne desuden en Mængde Musikanter, der benævnedes forskelligt: Spillemænd, Trompetere og Instrumentister.[2] Ved Spillemænd i snævrere Forstand forstodes vistnok kun Pibere og Trommeslagere. To af disse var tilforordnede Drabanterne.[3] At Trompeternes Antal ikke har været ringe, kan ses af, at der Aar 1591 ved det danske Hof blev hamret Buler ud paa ikke mindre end tolv Sølvtrompeter, der var altfor forslaaede.[4] Da Christian den Fjerde Aar 1599 var Gæst paa Bryggen i Bergen, gik han i Land, fulgt af atten Trompeter og fire Kedeltrommer. Ved hans Kroning blæstes paa 24 Sølvtrompeter.[5] Instrumentisterne behandlede baade Blæse- og Strengeinstrumenter. Formanden for Instrumentisterne synes at have været den øverste af Musikanterne og Kongens Koncertmester. Alle bar de en Slags Hofklædning, der i Aaret 1579 var Trøje og Hoser af rødt Damask, foret med gult «Skellert», der var

synligt mellem Udskæringerne, og over det hele en kort Kappe af sort Klæde bræmmet med Fløjl.[1]

Mange af disse Musikanter var Udlændinge. Aar 1577 blev saaledes en Italiener, «hvem Hs. Maj. stakket siden havde antaget og formærket, at han var hans Kunst perfekt», forfremmet til Mester for de andre. Den tidligere Formand, Mester Jacob, maatte finde sig i at tjene under ham.[2] De fleste Udlændinge var Tyskere og Engelskmænd. De synes at have strejfet om i Smaaflokke, vandret fra Land til Land og tilbudt Fyrster og Adelsmænd deres Tjeneste. Helsingør var et Sted, hvor de ofte var at faa. Herfra meldte f. Eks. Aar 1585 Gert Ranzau til Kongen, at der var mødt fem, som han havde anholdt og tinget med om Løn, hvis Kongen vilde have dem.[3] Aaret efter skrev Kurfyrst Christian af Sachsen til Frederik den Anden om at skaffe ham fem engelske Instrumentister.[4] Aar 1602 rømte to saadanne bort fra Christian den Fjerde, men denne opdagede, at de havde efterladt nogle Sager hos Herman Bosse i Helsingør og spillede dem uden Tvivl et slemt Puds ved at beslaglægge deres «Instrument og en Fiol de Gamma».[5]

Af Strengeinstrumenter var de almindeligste: Harpe, Fedel, Gige, Hakkebrædt og Lut. Harpespil var mere yndet end i en senere Tid, vistnok var det Erindringer fra Oldtiden og Middelalderen, der i saa Henseende holdt sig. Ikke blot spilledes der ved Frederik den Andens Kroning paa Harpe saa vel som paa mange andre Instrumenter, men i et halvt opbyggeligt Skrift, «Unge Karles og Drenges Spejl», anbefaledes det at lade Ungdommen undervise i Harpespil, da sligt forædler Sindet.[6] At dette dog ikke var et ufejlbarligt Middel, kan ses af Helsingørs Tingbog, ifølge hvilken Kirsten Harpeslaaer Aar 1590 blev fængslet for Løsagtighed og Anders Harpeslaaer noget senere overbevistes om at have dræbt en Trompeter.[7] Omtrent ved Aarhundredets Midte kostede i Stockholm Harpestrenge 2 Kroner Dusinet.[8] Om en Barnedaab, som Slotspræsten i Bergen forrettede Aar 1564, skriver han i sin Dagbog: «Blev Niels Organists Søn døbt paa denne Dag, som var Skærtorsdag, og blev kaldet David. Kanske at han kunde blive en Harpere».[9]

Fra det 16de Aarhundrede indtil vore Dage har Brugen af Harpe mere og mere tabt sig. Nu forekommer den knap engang i et fuldt forsynet Orkester. Men samtidig har den fundet ny Anvendelse som «tænkt Tilbehør» for enhver Digter. Denne Mode

opstod omkring Aar 1800, vistnok efter klassisk og fransk Mønster. Den tidligere, ligeledes blot «tænkte» Hyrdefløjte slog ikke mere til. Digterne burde have «Lyre». Baggesen kaldte undertiden sin gemytligt for «Lire». For Oehlenschläger og Grundtvig voksede den til Harpe. De fleste af det 19de Aarhundredes nordiske Digtere, store og smaa, har besiddet enten Harpe eller Lyre, hyppigt begge Instrumenter. Vi kan efter Beskrivelserne, der ofte er meget omstændelige, bestemme, hvorledes disse i det enkelte har set ud. Paa Oehlenschlägers Harpe var Strengene af Bjørnesener, Grundtvig anvendte gerne, i det mindste til Salmedigtning, Strenge af Guld. J. L. Heiberg ønskede at kunne gøre «dobbelte Greb». Hertz berørte ikke, naar han spillede paa sin Lyre, Strengene direkte med Fingrene, men anvendte et Metalplekter til at slaa dem med o. s. v., o. s. v. Alle disse Harper og Lyrer forsvandt imidlertid sporløst ved Ejerens Død. De forekom derfor aldrig hverken paa Auktioner i Arvingers, private eller offentlige Samlingers Eje. En fremtidig Kulturhistoriker vil, naar længere Tid er gaaet, have ondt ved at finde Rede i slige Forhold. Senest vil han vel falde paa, at det hele var en bevidst Usandhed, hvorpaa Digterne og deres Samtid lige villigt gik ind. Det vil da komme til at staa og sikkert blive anført som et mærkeligt Eksempel paa folkeligt Selvbedrag og Selvhypnotisering, en Slags «Atavisme» i det daglige Liv, hvor Forhold, afbrugte alt for tusind Aar tilbage, atter slog ud som naturlige Kendetegn og Mærker.

Fedel og Gige eller Gigle svarede omtrent til, hvad nu kaldes Violin. Den, der spillede derpaa, kaldtes for «Fedler», «Fiedler» eller «Feiler» og «Gigler», hvilken sidste Benævnelse i en langt senere Tid, udtalt som «Gøgler», har faaet en slet Betydning. Tværtimod betegnedes dengang en Mand som Gøgler, uden at der heri var Skygge af fornærmeligt: «Da Jacob Seefeld en Tid lang har ladet sig bruge i Vor Tjeneste for en Gyglere, eftersom Vi ham derfor have ladet indskrive hid udi Riget, og han nu for hans Alderdoms Skyld, at han ikke dagligen kan efterfølge Vort Hof som tilforn, er forløvet af Tjenesten, saa have Vi bevilget ham følgende aarlige Genant» o. s. v.[1] En Thomas Seefeld, rimeligvis en Slægtning af denne, bosiddende i København, omtales senere ligeledes officielt som «Gigler».[2]

Ogsaa Benævnelsen «Hakkebrædt» har i en senere Tids Mund faaet en spottende Bibetydning. Dengang var det et temmelig almindeligt Instrument, nærmest vel svarende til et ufuldkomment

Klavér. Det beskrives saaledes: En 3—4 Fod lang og noget over 1 Fod bred Firkant, der er forsynet med en 2—3 Tommer høj Kant, hvorpaa en Resonansbund er anbragt og hvorover en stor Del Strenge (fra 38 og derover) er spændte. Den spillende slaar derpaa med to Træhamre.[1] Maaske var det mindre brugt i Nordtyskland; i det mindste omtaler Borgemester Gentzkow i Stralsund det lidt fremmed, naar han den 10de Januar 1561 skriver i sin Dagbog: «Skolemesteren bragte et Instrument, som man kalder Hakkebrædt, som han vilde skænke mig».[2] Men i Danmark var det i hvert Fald vel bekendt. Det hedder saaledes i en Bog om Børneopdragelse:

Børn skulle ikke alle Tider forbydes at lege,
Men maa stundom sig forlyste og vederkvæge,
— — — — — — — — — — — — — —
Synge, kvæde, danse og springe
Med Hakkebrædt, Trommer og Giger at klinge.[3]

Citer eller Lut endelig var ligeledes vel kendt. «Luttenslagere» omtales oftere. Aar 1605 fik saaledes Luttenslager Peter Kummerling (?) Borgerskab i Helsingør.[4] Det ligger nær at slutte, at Christian den Fjerde som Barn har faaet Undervisning i at spille dette Instrument, naar det Aar 1590 om den ovennævnte Thomas Seefeld gentagne Gange hedder, at han i København har købt Citerstrenge og Luttenstrenge til Christian den Fjerdes eget Behov.[5] Om Erik den Fjortende, der var meget musikalsk, vides med Sikkerhed, at han blandt andet spillede paa Lut, og man har endnu Noder, skrevne med hans egen Haand.[6] En lille Scene, der i mere end én Henseende maler Tiden, er tilfældig gengivet i Sagen mod Præsten Jacob Nielsen, som blev halshugget for at have kaldt sin Bisp en Tyv. Vedkommende angives at sidde og drikke Øl, «og havde han to Degne (ældre Skoledrenge) for sig med en Gigle og en Citer, og lod kvæde for sig en Vise».[7]

Til de sjældnere forekommende Instrumenter hørte derimod Clavicordium og Symphonium, der uden Tvivl har været temmelig kostbare. At de dog langtfra var ukendte i Norden kan ses af, at de f. Eks. begge omtales i «Unge Karles og Drenges Spejl».[8] Om Knud Brahe, der døde i Begyndelsen af det følgende Aarhundrede, hedder det, at han særlig elskede de to Salmer: «Vor Gud han er saa fast en Borg» og «Som Hjorten skriger efter fersk Vand», hvorfor han i sin Velmagt idelig lod

lege dem paa «Simphoni» og synge for sig. Paa sit Dødsleje ønskede han at høre dem endnu engang, «lod saa hente sin Simphonist og befalede ham at lege de tvende Salmer».[1] Aar 1620 bestemtes det, at der ved det paatænkte adelige Akademi i Sorø skulde ansættes for at oplære de unge i Musik: en god Symphonislager, en Lutenist og en Violinist de Gamma.[2]

Et Instrument, der ligesom Orgel synes saa godt som alene at være blevet anvendt til kirkeligt Brug, var det saakaldte «Positiv», der vel nærmest svarede til Nutidens «Lirekasse». Det omtales af og til. Christian den Tredie befalede Aar 1545 at lade afhente et, der stod i Københavns Slotskapel.[3] Ved Frederik den Andens Kroning spilledes paa Positiv.[4] Christian den Fjerde skænkede Københavns Universitet et Positiv, der, engang optrukket, spillede af sig selv.[5]

Ingen af Datidens selskabelige Sammenkomster gik af uden Sang. Den meste Musik, der foredroges, var egentlig kun Ledsagelse for Sang, og hvor Instrumenter manglede, holdt man sig til Sangen alene. Unge og gamle stemmede i med. At sligt ikke frembragte et uharmonisk Resultat, laa dels i, at alle jo var indøvede fra Barnsben, men dels og fornemmelig i, at saa godt som al Datidens Sang var Vekselsang, hvor kun Omkvædet blev sunget af hele Forsamlingen, medens Versene selv foredroges af en eller flere virkelige Sangere.

Hvor højt skattet Sang har været, kan ses af, at den var i Stand til at skaffe Brødet til en talrig Klasse: de fattige Skolebørn. Med Skolemesteren i Spidsen sang de ved festlige Lejligheder for Hvermands Dør og delte siden Udbyttet, der langtfra var ringe. Og enkeltvis eller et Par i Følge trak de til daglig om, smaa omvandrende «Instrumentister», som holdt sig til, hvor der var Haab om at faa et Maaltid Mad. Ligesom Luther i Sachsen som lille, saaledes tjente mangt et Barn i Norden sit Brød ved sin Stemme. Det er ret betegnende, at Skoledrenge i daglig Tale ofte kaldtes for «Diskanter». Der krævedes langt fra altid for at blive vinket ind, at de skulde kunne ledsage Sangen med Spil paa Citer og Gigle; men for at være Sanger for en Kres, hvor Kanden gik rundt, var det en ufravigelig Betingelse at kunne en Mængde Viser, helst ikke af de tammeste. Det var denne underlige Art Uddannelse, der for mangen «Diskants» Vedkom-

mende blev den grundigste, han nød, hans egentlige Brødstudium. Tynd nok maaske i Latinen, men med et kraftigt Skæg og en Tunge, færdig i alle Tonearter, var han da sluttelig i øverste Klasse som «Davids Degn» moden til at gaa ud som Lærer for den næste Slægt. Ønsker man et Eksempel blandt de mange paa, hvorledes Skoledrenge toges med ved Gæstebud og bespistes til Tak for Sangen, læse man følgende Beskrivelse af en lille vellykket Fest, som en Præst i Bergen gav for to Embedsbrødre og en tredie Bekendt med deres Hustruer, ialt seks Personer: «Den 6te Januar gjorde Hr. Mads Skytte, som siden drog til Lærdal og havde været Medtjener til Domkirken i to Aar, for mig Absalon, Hr. Jørgen og hans Hustru, Jørgen Skrædder og hans Hustru et rundt Gæstebud. Dèr havde han Diskanterne og Davidsdegnene og gav nok Vin og Øl; og han havde Spillemanden Karl Harpere, hvilken og legte paa sin Skalmeje. Der kom ogsaa Julevagten ind; de fik nok».[1]

At Skoledrengenes Sang ved Gilder og festlige Lejligheder var noget fuldstændig lovligt, kan bedst ses af, at ikke blot Byens Beboere, men ogsaa gennemrejsende Adelsmænd, ja Kongen selv benyttede dem hertil, naar han paa Rejser i Landet ønskede en Adspredelse. Aar 1559 og 60 lod saaledes Frederik den Anden Peblinge og Degne «synge Diskant» for sig paa Salen paa Nyborg Slot, paa Aarhusgaard, i Kolding, Odense og Roskilde.[2]

I København derimod holdt Kongen et eget fast Sangerkor, der ogsaa fulgte ham, naar han for længere Tid tog Ophold andetsteds. Dette synes at have været almindelig Skik ved større Hoffer. I Danmark hører vi Tale om et saadant Sangerkor allerede i Christiern den Andens Dage;[3] og Antallet holdt sig nogenlunde uforandret Aarhundredet igennem, ialt 18 Personer. Af disse fik kun Sangmesteren og de tolv, der sang Bas, Alt og Tenor, bestemt Løn, medens Diskanterne, der i Reglen var Børn, nøjedes med frit Underhold. Flere Breve fra Frederik den Andens Tid er bevarede, hvori Kongen klager over Vanskeligheden ved at faa «Sinker til Kantoriet med god Røst», uagtet han havde henvendt sig baade i Roskilde og Lunde Skole. Fra Kongens Side blev der iøvrigt sørget vel for disse Diskanter, idet han holdt en egen Skolemester til at undervise dem i de almindelige Fag udenfor Sangøvelserne. Sangerne synes at have været et vanskeligt Folkefærd. Aar 1560 klagede de til Frederik den Anden over, at Diskanternes og Altisternes Stemmer tabte sig ved «grov

Spise og ondt Øl», og udvirkede ad denne Vej en Befaling til Lensmanden paa Københavns Slot om at give alle Sangerne Frokost om Morgenen og i det hele bedre Øl og Mad end andre, der nød Underholdning paa Slottet. Senere viste Kongen sig imidlertid ligesaa snild som de, idet han, for at Forholdet mellem Føde og Stemme maatte blive rettelig afvejet, satte dem alle i Kost hos Kapelmesteren. Hermed var Sagen dog ingenlunde endt. Aar 1574 klagede Kapelmesteren over, at Kantoriet spiste ham ud af Huset, der blev da bevilget ham 50 Øre til om Ugen for hver Person. Aar 1585 fik de tre Stemmer deres Løn omtrent fordoblet.[1]

De kongelige Sangere brugtes ved alle Lejligheder, baade i Kirken, under Maaltidet og til Dans. Fra den katolske Tid havde de bevaret et vist gejstligt Præg, der blandt andet ytrede sig i deres Dragt. Denne var helt præstelig: sort lang Klædes-Kjortel, foret med sort Damask, og sort Fløjls-Hat.[2] Ogsaa i Navnet bevarede de Mindet om deres kirkelige Virksomhed, idet deres Formand kaldtes «Kapelmester».[3] Betydningen heraf blev senere noget udvisket, da Titlen gik i Arv til Teatrets Orkesterdirigent, og Orkestret selv antog Navn af «Kapellet». Stillingen som kongelig Sanger gav i det 16de Aarhundrede endnu fremdeles Adkomst til Præstekald. I Aarene 1591—93 blev ikke mindre end tre Personer ansatte som Præster, alle udtrykkelig af den Grund, at de havde tjent som kongelige Sangere. For en af disses Vedkommende synes der endog at være blevet set igennem Fingre med, at han havde en Legems-Lyde, idet han var halt, hvad ellers vilde have kunnet hindre ham i at faa gejstlig Ansættelse. Om ham skreves der til Biskoppen i Skaane, at han havde tjent syv Aar i Kantoriet og nu gerne vilde være Præst; Biskoppen skulde derfor forhjælpe ham til et Kald, uden Hensyn til, at han havde en daarlig Fod.[4]

Dans var en Forlystelse, der dyrkedes med stor Iver. Den almindelige Maade at danse paa var endnu den gammeldags, hvor hele Selskabet ledsagede Dansen med Sang. Ved større Fester og hos de mest velstillede udelukkede dette ikke Brugen af Musik tillige, Trommer og Piber synes især at have været

yndede; men hos den store Mængde af Befolkningen udgjorde Sangen den eneste Musik. De Sange, der benyttedes, var de gamle Folkeviser, der jo endnu var paa alles Læber. Med Rette kunde en dansk Brevskriver Aar 1609 forklare en Udlænding Forholdet saaledes: «Vort Folk bruger at forhøje den festlige Glæde ved alle Gilder og Sammenkomster med ældgamle Vers og Viser. Disse er i almindelig Brug og i megen Anseelse».[1] Endnu til ned omkring Aar 1700 holdt disse Forhold sig nogenlunde uforandrede i Jylland. Om denne Tid skriver en Mand i sine Erindringer: «I min Ungdom vare alle Folk meget genejet til at synge Viser og Lystighed, i Særdeleshed de saakaldte 200 Kæmpeviser og ellers mange andre baade nýe og gamle, hvoraf jeg har sanket en 500 eller flere, hvoraf jeg kunde en Del udenad, og særdeles kan jeg de gamle Toner eller Melodier til bemeldte 200 Viser... Men denne Sang og Lystighed er nu saa godt som forsvunden hos alle, og er det allerede nu kommet saa vidt, at faa eller ingen kan mere Melodierne til fornævnte Viser».[2]

Man tager næppe fejl, naar man til disse Sange ved Festerne henfører nogle af Datidens dybeste Indtryk. Alt, hvad nu til Dags kun afsætter sig spredt, fordi det modtages ad forskellige Veje: gennem Læsning, gennem Sang, Musik og Skuespil, brød ved slige Fester samlet ind paa det modtagelige Sind. Anders Sørensen Vedel søger at udtrykke Visernes betagende Magt, idet han siger, at «den subtillige og søde Melodi, som de synges med af dem, der vide Tonen til dem, i sig selv fryder et Menneskes Hjerte, naar de ellers kvædes med en ren Kvindestemme eller en stærk Karls-Røst. Saa at dersom nogen er glad, da forøge de hans Glædskab udi ærlig Gæstebud og Samkvem».[3]

Vi skal senere under Beskrivelsen af Bryllupper komme nærmere ind paa Datidens forskellige Arter af Danse. Her maa vi nøjes med at anføre, at de langtfra alle var blot adstadige og afmaalte. Selv om dette gjaldt de fleste gammeldags, var der i Tidernes Løb kommet en Del Ture og Lege til, der var livlige nok. Endelig naaede i det 16de Aarhundrede en hel ny Slags Dans til Norden, den blotte Runddans Par og Par. Fra sit Hjemland, Polen, medbragte denne nye Dans mange uvante Ejendommeligheder, baade i Retning af det Ildfulde og det blot Uvorne. Da den hurtigt slog an i Norden, var mod Aarhundredets Slutning Dans og Dans her to højst forskellige Slags. Den kunde være værdig og højtidelig, og den kunde være yderst dristig og

voldsom. Dette fremgaar allerede af den Mængde Regler og Trusler om Bøde, som baade i Norden og i Tyskland maatte gives mod de altfor voldsomme Svingninger, der saa lidet passede til Datidens Beklædning. I «alle christelige og dyderige Jomfruers Æreskrands» opfordres derfor Jomfruerne til kun at «gøre en kort, ærlig og tugtig Dans, udi hvilken de gaae sindig frem efter hinanden, uden utilbørlig Omsvingen og anden Uhøviskhed».[1] Men Dansens Voldsomhed oplyses bedst ved, hvad der gentagne Gange berettes: at Kvinder blev dansede ihjel. Aar 1587 den 20de November segnede saaledes under Dansen paa Koldinghus en af Dronning Sophias Jomfruer, Ellen von Mehlen fra Broholm, død om. Det samme hændtes tre Aar efter med Jomfru Gertrud Kaas.[2] Ved Iver Juels Bryllup den 18de September 1597 sank efter en Dans med Albert Friis Fru Mette Morten Krabbes om og døde med det samme.[3]

Paa Dansens det begrænsede Omraade gav Renæssancen i Norden sig et af sine, om ikke tydeligste, saa dog heftigste Udtryk.

Medens Kvinderne var de ivrigste til Dans — Aar 1586 maatte, som tidligere omtalt, den danske Regering udstede Forbud imod, at Dansen begyndte, førend Maaltidet var hævet, fordi «Kvindfolk, som sad bag Bordet, i saa Fald sprang over samme mellem Retterne for at være de første paa Gulvet»[4] — saa deltes Mændenes Sind ved den stærke Tiltrækning, som ogsaa *Kort* og *Tærninger* udøvede.

Kortspil var overordentlig udbredt. Det er ikke blot i Kong Hans' og Dronning Christines Regnskabsbog for Aaret 1487, at vi læser saadanne Poster som: «Sendte jeg min Herre 3 ß at korte med; item 3 ß min Herre at korte med»; «item 10 ß min Herre at korte med i Skibet Tirsdag dernæst»; «item 16 ß min Herre at korte med i Skibet Onsdagen dernæst»; «item 40 ß sendte jeg min Herre at doble med med Valkendorf» o. s. v., o. s. v.,[5] eller i en anden Regnskabsbog: «Laant Hertug Frederik 12 ß, dèr han kortede med Kongen».[6] Spillelysten var trængt langt dybere ned. Aar 1571 hedder det saaledes i en moralsk Fortælling om en Slagterdreng ved Navn Lottarius, der har forført en Ridders Søn: «De bruge dem og stundom med Tærninger

3) de vigtigste i det 19de Aarhundrede ny opkomne Ord vil blive optagne, deriblandt en Del tekniske og faglige Ord;
4) helt forældede Ord udelades; dog tages tilbørligt Hensyn, ogsaa i Ordtydningen, til ældre Forfattere, hvis Værker endnu læses eller kendes af Almenheden;
5) af fremmede Ord vil kun saadanne, som benyttes Mand og Mand imellem, blive optagne; for de øvriges Vedkommende maa henvises til Fremmedordbøgerne;
6) Kildesteder af Forfattere vil kun undtagelsesvis blive anførte, da Rummet og Bogens Plan ikke tilsteder det; men Ordenes Betydning eller Betydninger, de forskellige Forbindelser, hvori de bruges, og de Vendinger og Talemaader, hvori de indgaar, vil, saavidt gørligt, blive fuldstændigt meddelte.

Trykte Kilder.

De trykte Kilder, Forfatterne har øst af, er, foruden Molbechs Ordbog, de ordboglige Arbejder, der er udkomne i det 19de Aarhundrede efter Molbech, bl. a. Sundby og Baruëls dansk-franske Ordbog, Larsens dansk-engelske Ordbog, Kapers dansk-tyske Ordbog, Saabys Dansk Retskrivningsordbog, Lundbecks Retskrivnings- og Fremmedordbog, V. Kristiansen: Bidrag til en Ordbog over Gadesproget og saakaldt daglig Tale, H. Dahls danske Hjælpeordbog, B. T. Dahls Særskrifter om Modersmaalet. Til Hjælp særlig i teknisk og faglig Retning: Nordisk Konversations-Lexikon, Allers Konversations-Lexikon, Salmonsens Konversations-Lexikon, Hagerups Konversations-Lexikon, foruden forskellige Fagordbøger og andre faglige Skrifter. Til Bestemmelse af Ordenes Oprindelse eller Etymologi: E. Jessen: Dansk etymologisk Ordbog, H. Falk og A. Torp: Dansk-norsk etymologisk Ordbog, Meyers Fremmedordbog (7de Udg.), A. Lübbens Mittelniederdeutsches Handwörterbuch. F. Kluge: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, Kapers tysk-danske Ordbog, Mohr & Nissens tysk-danske Ordbog, Fritzner: Ordbog over det gamle norske Sprog, Molbechs Glossarium og Dialektordbog, O. Kalkar: Ordbog over det ældre danske Sprog, H. F. Feilberg: Bidrag til en Ordbog over jyske Almuesmaal, Ivar Aasen: Norsk Ordbog, H. Ross: Norsk Ordbog, K. Knudsen: Unorsk og Norsk, Dalin: Svensk Ordbog, Sundén: Mindre svensk Ordbog.

Skriftlige Kilder.

Foruden disse trykte Kilder har Udgiverne haft til deres Raadighed et stort Materiale af skriftlige Kilder, for en Del tilvejebragte af dem selv. Saaledes ejer Pastor *Hans Dahl* en overordentlig stor Ordsamling, optegnet af ham i Løbet af *henved 50 Aar* og støttet af Kildesteder fra det 19de Aarhundrede, særlig dets sidste Halvdel, og disse meget værdifulde Samlinger suppleres af Cand. mag. *Hammers* gennem 12 Aar foretagne Ordsamlinger med Kildesteder. Fremdeles er benyttet *I. Levins* Samlinger paa det store kgl. Bibliotek samt endelig et af afdøde *Edv. Collin* til Gyldendalske Boghandel skænket Exemplar af Molbechs Ordbog med en Mængde gennem en lang Aarrække optegnede Tilføjelser.

Værkets Udgivere.

Af de to Hovedudgivere har Cand. philol. *B T. Dahl* en stor og anerkendt Række af Arbejder over dansk Sprog at se tilbage paa. Ogsaa paa det ordbog!ige Omraade har han megen praktisk Erfaring. I 1886 udgav han en *Fremmedordbog for Folket,* og desuden har han været Medudgiver af de 3 sidste Udgaver af Meyers store, højt ansete Fremmedordbog. Hans Medudgiver, Cand. mag. *H. Hammer*, har Navn som en af vore dygtige unge Sprogmænd. Med ganske særlig Interesse har han dyrket Studiet af Modersmaalet og dets Forhold til beslægtede Sprog. Resultatet af sine Undersøgelser har han nedlagt i en Række Afhandlinger i forskellige folkelige Tidsskrifter, bl. a. i «Højskolebladet» under Mærket H. H. H.

De nævnte to Herrer bistaas ved Udgivelsen af Pastor emer. *Hans Dahl*, der i mangfoldige Aar med uegennyttig Fædrelandskærlighed og nidkær Samlerflid har øvet et blandt vore Kyndige højt skattet Arbejde for dansk Sprog. I indviede Kredse har man længe vidst, at han, ved sine enestaaende rige Ordsamlinger med Kildesteder fra det 19de Aarhundredes danske Forfattere, sad inde med overordentlig værdifulde Bidrag til Udarbejdelsen af en ny dansk Ordbog.

Ved Fremstillingen af *Dansk Ordbog for Folket,* hvorpaa herved indbydes til Subskription, samarbejder da ældre og ganske ung Videnskab gennem udmærkede Repræsentanter.

Forlagets Opgave har været at foranstalte dette Værk udgivet paa en saadan Maade, at det virkelig kan blive en *Dansk Ordbog for Folket.*

Vi udsender det derfor til en, i Forhold til Udgifterne, enestaaende billig Pris og paa den lettest tilgængelige Maade, nemlig i *ca. 25 Hæfter à 30 Øre,* hvert Hæfte indeholdende 32 dobbeltspaltede Sider i stort Format, paa smukt Papir, med Omslagstegning og Bogstav-Dekorationer af Maleren *Sigurd Olrik.*

Subskription, som er bindende for hele Værket, modtages i alle Boglader, hvor 1ste og 2det Hæfte ligger til Eftersyn.

Gyldendalske Boghandel.

GRÆBES BOGTRYKKERI · KJØBENHAVN

FOLKEUDGAVE

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

GYLDENDALSKE
BOGHANDELS
FORLAG

HEFTE

50 ØRE

DR. FRANTS BUHL

MUHAMMEDS LIV

MED EN INDLEDNING OM FORHOLDENE I ARABIEN FØR MUHAMMEDS OPTRÆDEN.

Af den store Religionsstifters hændelsesrige, eventyrlige og mærkelige Liv besidder vi ikke paa dansk nogen Fremstilling, der kan tilfredsstille Nutidens Læsere. Heller ikke var det tidligere let at levere en saadan. I Slutningen af forrige Aarhundrede er den stadigt stigende Interesse for Religionernes Historie og for den østerlandske Kultur ogsaa kommet Muhammedanismen til Gode. En Tro, der som Islam igennem Aarhundreder bestandigt tæller Millioner af Tilhængere, som er Statsreligion i mægtige Riger, hvis Udbredelse ikke tager af, og som Europæerne møder overalt i Afrika som i Asien, medens den endnu besidder sit værnede Omraade i selve Europas Østkant, dens Oprindelse er vel værd at udforske. Og for at forstaa Læren, maa man fremfor alt lære Stifteren at kende, Profeten, der i en forholdsvis kort Tid havde lagt Grunden til Islamismen, der skulde erobre en stor Del af Verden med sit Sværd og bemægtige sig de Undertvungnes Sind med sin Aand.

Literaturen om Muhammed, hans Liv og Virken er derfor svulmet uhyre op. Man har fremdraget en stor Del af de

og Kortenspil, fordi denne Lottarius findes aldrig nogen Tid paa Gaden, at han jo i det mindste haver et Par Tærninger eller et Kortspil i Haanden».[1] Om dem, der sjældent søge Kirke, siges der i et andet Skrift: «Paa deres Bord skal man snarere finde et Vartavl og Kortenspil end en Bibel».[2] Og en slet Tjener beskrives saaledes:

> Den, som suppe og sætte kan,
> Og Femkort spille som en Mand.[3]

Ja, helt ned til Børnene var Tilbøjeligheden trængt. I «Børnespejl» (Aar 1568) finder f. Eks. Forfatteren sig foranlediget til at foreholde Forældrene, at

> Kortenspil og Tærning at kaste
> — — — — — — —
> Det lærer Børn at slemme og demme,
> Det lærer Børn deres Kald at forsømme.[4]

I Lovene for Herlufsholms Skole maatte det forbydes Børnene at holde Drikkelag og spille Kort i Smug.[5]

I Sverig og det øvrige Norden var Forholdene ganske de samme. Til Stockholm indførtes Spillekort fra Udlandet i store Maader. Man kunde faa dem af meget forskellig Godhed, «flamske Kort», «brogede Kort» o. s. v. lige fra 1 Krone 20 Øre Spillet og ned til 1 Krone for et helt Dusin Spll.[6] At Spillekort forekom til daglig i Finland,[7] kan ikke undre, naar man hører, at der endog afsendtes Kortspil i Dusinvis til de fjerne Vestmanøer under Island.[8]

Et Bevis for, hvor hjemlig Brugen af Kortspil tidligt er bleven i Norden, kunde maaske hentes fra, at man her i højere Grad end i flere andre Lande har oversat de fremmede Benævnelser paa Modersmaalet. Medens man i Tyskland for en Del bibeholdt de franske Betegnelser og f. Eks. blot forandrede «trèfle» til «Treff», oversatte man det paa Dansk til: «Kløver» og søgte at gøre dette yderligere forstaaeligt ved at forvanske det til «Kløer», en endnu folkeligere Udlægning af Figuren paa Kortet. Hvad Kortspillenes Ydre angaar, saa var de uden Tvivl temmelig afvigende baade fra Nutidens og fra hverandre indbyrdes. Dette maatte blive en naturlig Følge, saalænge ikke en Enkelt endnu havde Eneret til Tilvirkningen, men Kortene indførtes fra forskellige Byer og Lande.

Langt ældre end Kortspil og ligesaa tiltrækkende som dette var Brugen af Tærninger. Det kan ofte være vanskeligt nok at afgøre, hvilken Art Spil, der menes, om med Kort eller Tærninger, naar der i det 16de Aarhundrede tales om «Dobbel». Betegnelsen anvendtes paa begge Arter.[1] Udtrykket at «spille» forekom, som ovenfor omtalt, langt sjældnere end at «lege», «doble», «korte», «tavle» o. s. v. Til et simpelt Tærningspil hørte egentlig ikke andet end to Tærninger, som let kunde skaffes, da mangen til Stadighed bar saadanne hos sig. Hvor der spilledes noget finere, brugte man at ryste Tærningerne ikke i Haanden men i et Bæger, hvorfra de udkastedes. Paa denne Maade mente man sig mere sikret mod uærligt Spil. Ligeledes anvendtes hyppigt i Forbindelse med Tærninger et eget Tavlebord, Spillebræt, eller som det i Reglen kaldtes «Vartavl». Alt efter Spillets Regler bestemtes enten de enkelte Tærningkasts Værd efter Stedet paa Brættet, hvor Tærningerne standsede, eller man spillede med Brikker tillige, og Trækkenes Rækkefølge, Antal eller lignende afgjordes ved Kastet. «Saa ere og menneskelige Vilkaar ikke længe ved én Manér, men falde paa adskillige Øjne, undertiden paa faa, undertiden paa mange, som Tærninger i Vartavlspil», hedder det i en Fortale til et af Datidens Skrifter.[2] Slige Vartavl var naturligvis meget forskelligt udstyrede. De tarveligere lavedes hjemme; i Stockholm forekom i Handelen Vartavl indførte fra Udlandet til en Pris af omtrent 50 Øre Stykket.[3] Paa Kragerup paa Sjælland findes i Lysthuset et stort, ottekantet Stenbord $2^1/_2$ Alen i Tværmaal, hvorpaa er indhugget Aarstallet 1577, Eggert Ulfelds og Lisbeth Galdes Navne og Vaaben samt to Arter Tavlespil, det ene endda i to Gengivelser.[4] Intet af disse svarer ganske til noget af de nu brugelige Brætspil. Ifølge Sagnet skal dette Stenbord være anbragt til Minde om, at hine to Ejere af Kragerup havde tabt i Spil og maatte afstaa et større Stykke Skov fra Gaarden.[5] Hvis Sagnet har Ret, kunde Forfatteren til den ovennævnte Fortale, hvormed han tilegner sin Bog til Kansler Christian Friis, maaske have fundet en lidt heldigere Sammenligning end just denne om Tærninger og Vartavl. Det var nemlig Christian Friis' Fader, der havde ægtet samme Lisbeth Galde, og Christian Friis var nu selv Ejer af den ved Spil forringede Gaard.

Det synes at have været en staaende Regel at spille om Penge eller Penges Værd. Regnskabet førtes enten ved Hjælp af

Regnepenge — udenlandske Regnepenge solgtes ved Midten af Aarhundredet i Stockholm til omtrent fire Kroner for Pundet;[1] Peder Oxe efterlod sig Regnepenge af Sølv[2] — eller ogsaa opskreves Regnskabet med Kridt paa Bordet, synligt for begge Parter.[3] Om den Iver, hvormed der spilledes, kan man danne sig et tydeligt Begreb. Ofte bortspilledes store Summer. Karin Månsdatter fik saaledes f. Eks. engang af Erik den Fjortende udbetalt 2300 Kr. i Spillepenge.[4] Christian den Fjerde tabte engang over 5000 Kr.[5] «Doblet og forspilt 600 Daler med kongelig Majestæt» skriver Esge Brock i sin Dagbog.[6] Sligt førte jævnligt til Strid. «27de Juni 1567 blev en Baadsmand i Taleiks Bod ihjelslagen af en af sine Stalbrødre for Dobbel», hedder det i en Dagbog fra Bergen.[7] Om Forholdene i Danmark høre vi, at det i Frederik den Andens Gaardsret maatte forbydes enhver, der var i Kongens Tjeneste, at doble Hest, Vaaben og Værge bort.[8] Kæmpevisernes Beskrivelse af Ungersvenden, der leger Tavlebord og efterhaanden taber alting, Hest, Sværd, Hat, Kjortel, indtil han tilsidst er heldig og vinder Kongedatterens Ære og Tro, lyder mindre usandsynlig, naar man hører, at der for Alvor maatte gives Børn Tilhold om ikke at

Doble bort Klæderne og Penning af Pose,
Bæltet af Livet og Remmene af Hose.[9]

Allerede fra gammel Tid havde man søgt at hèmme Spillesygen og dens Følger ved adskillige strenge Bestemmelser. Det hed f. Eks. i Christoffer af Baierns Stadsret for København, at hvis nogen tabte i Dobbel mere end en Skilling, maatte den vindende dog ikke beholde mere deraf end en Øre. Kom de spillende op at slaas, skulde den, der gav den anden Hug, betale Bøder, men til Kongen og Staden, ikke til den, der fik Hugget. Og blev nogen ihjelslagen under Spil, skulde den dræbte jordes under Galgen og Drabsmanden bøde Liv for Liv. Omtrent lignende Bestemmelser var paany blevne vedtagne under de efterfølgende Konger.[10] Endnu i Aaret 1579 blev det fastslaaet ved en Viborg Landstingsdom, at man ikke var pligtig at betale sin Spillegæld.[11] Og hvor strengt slige Sager stundom blev tagne, kan ses af en Forpligtelse, som Byens Trommeslager Aar 1596 maatte indgaa i Ribe: «Dersom han nogen Tid herefterdags drager enten Anders Sørensen eller andre Godtfolks Børn til sig med

Dobbel eller anden Løsagtighed, forpligter han sig til at have forbrudt sin Hals».[1] — Selv saa skarpe Forholdsregler var dog, som vi har set, ikke i Stand til at udrydde Ondet.

Det var klart, at en Befolkning, der var saa tilbøjelig til Spil, ogsaa maatte sætte Pris paa «Lotteri». Under sin senere mere udviklede Form kendtes dette vel ikke endnu, og naar man kaldte en Spiller «Lottarius» og talte om hans «Lotterværk», lød Navnet vistnok halvt fremmed.[2] Derimod kendte man de saakaldte «Lykkepotter», der synes især paa Markederne at have gjort gode Forretninger. Det var ikke ubetydelige Afgifter, som f. Eks. de Kræmmere betalte, der Aar 1580 ved Mikkelsdag havde Stade i Helsingør med deres Lykkepotter og «Fixér-Kram».[3] Under Christian den Fjerde tog det hele et højere Sving. Da hans Søn Aar 1634 skulde have Bryllup og mange derfor ventedes til København, fik saaledes baade Hr. Giselberck fra Glückstadt og de Husarmes Forstander i København Bevilling paa hver at maatte holde sin Lykkepotte. Nøjagtige Bestemmelser blev givne om, hvormange «blinde Sedler» der maatte være. Borgemestre og Raad fik Nøglen til Kisten med Lodder, for at Indholdet ikke skulde blive opspædt med nye «blinde Sedler», og Øvrigheden skulde ligeledes paasé, at de i Udsigt stillede Gevinster virkelig var til Stede.[4]

Langt simplere var det dog at springe Lykkepotten helt over, stille selve Værdigenstanden frem og lade enhver betale noget vist for Retten til at slaa et Slag Tærninger om den. Denne Art Sammenskudsspil, en Blanding af Lotteri og Dobbel, synes at have været meget yndet. Et af de mest paafaldende Eksempler er, hvad der foregik i Bergen i Oktober 1620. Her satte Præsten ved Korskirken, Hr. Jonas, samt Henrik Schrøder i Kappen en stor Okse paa Spil hos Røpkens Else. Om Aftenen, da Spillet skulde foregaa, var der solgt for 103 Daler Lodder, og Oksen selv var kun 60 Daler værd. Ærligt skulde det gaa til, man fordelte da de 43 Daler paa ti Tillægsgevinster. Der kastedes med tre Tærninger; Doktor Peder og unge Jan Beck Slagter fik højest Øjne, hver sytten, de vandt altsaa Oksen og bedste Tillægsgevinst. Hermed skulde man tro Sagen omme. Men Spillet havde været altfor interessant, og næste Søndag satte de vindende, rimeligvis paa Opfordring, Oksen atter paa Spil. Den vandtes af et Kompagni paa fire. Kompagniet holdt Oksen fjorten Dage paa Stald, saa bestemte ogsaa de sig til at forspille

den paany, og ledsaget af fire Trompetere og en Trommeslager blev Dyret trukket Byen rundt for at friste til Opkøb af Lodder. Der indkom 43 Daler. Ved Spillet var en af Kompagniet saa heldig at slaa højest Øjne, og Oksen blev altsaa vunden tilbage igen af dem, der havde sat den paa Spil. Da disse saaledes havde tjent dobbelt paa den, solgte de den til Gert Holdthus til hans Søns Bryllupskost, og Spillet havde dermed en Ende.[1]

Ved Spil af denne Art gik det dog ærligt til. Dette kunde derimod ikke siges om en anden Slags, som derfor ogsaa kun i uegentlig Forstand kunde kaldes Spil. Det mest bekendte af disse var det saakaldte «Frimarked» eller «Fejlemarked». Forlystelsen var gammel. Allerede i en Gaardsret, der henføres til Erik af Pommern, findes der Forbud mod at ride «Frimarked», og samme Forbud gentages i Frederik den Andens Gaardsret.[2] Ikke desto mindre dreves dette Uvæsen af Hofsinderne i Borgestuen. I Midten af det følgende Aarhundrede fortæller en Adelsmand, hvad han har hørt af sin Fader, der selv har taget Del heri i Kongens Gaard, vel altsaa under Frederik den Anden eller i Begyndelsen af Christian den Fjerdes Regering. Legen anvendtes især, naar der var en ung og uerfaren Sjæl for første Gang til Stede i Borgestuen, og begyndte med, at den fornemste i Laget spurgte Forsamlingen, om alle tilstedeværende vilde «ride Fejlemarked», og derefter paa Svaret ja, jog en Dolk i Loftsbjælken over Bordet. Saalænge Dolken blev siddende, var alle forpligtede til at bortbytte, hvad de havde paa sig, hvor ringe saa end det, der bødes i Bytte, monne være. Legen endte gerne med, at de øvede Bondefangere blev vel forsynede, medens den uerfarne Yngling, efter at have bortbyttet Støvler, Sporer, Handsker, Krave, Hat og alle sine Klædningsstykker, maatte gaa nøgen eller klædt i Laser derfra, undertiden med Hug til, hvis han gjorde Indvendinger.[3]

Et ældgammelt Spil, der stadig holdt sig i Anseelse, var Skak. Det spilledes i Reglen om Penge. Naar f. Eks. Eleonora Christina Ulfeldt og Lægen Otto Sperling spillede sammen, holdtes der gerne en Rosenobel, det vil sige omtrent 20 Kroner i vore Penge, paa Partiet. Endnu fremdeles kunde man træffe Spor af den gamle Skik, at Bejleren, før der gaves ham Ja, først skulde være den vindende i et Parti Skak med Bruden. Hos højere stillede begyndte Børnene tidligt at øve sig i dette Spil. Christian den Fjerde og hans yngre Broder Ulrik spillede det alle-

rede, da den ene var syv, den anden endnu ikke seks Aar gammel. At den Lille dog undertiden har været en noget uopmærksom Spiller, kan sés af følgende Brev, som hans ældre Broder en Dag tilskrev ham: «Kære Hr. Broder! Jeg agtede noget i Dag, der I legede med mig Skak spille, det mente jeg være fornødent at paaminde Eder om, som er: Naar I leger med nogen det Spil eller noget andet, skulle I altid flittigt give Agt paa Legen og intet andet». Femten Aar efter hører vi igen Tale om et Spil Skak mellem Brødrene. Det var i Bergen efter deres forvovne Tur omkring Nordkap. En Dags Virksomhed skildres saaledes: «Gik Kongen med sine Mænd til Badstuen og skød til Skive; derpaa gik han ind i Badstuen og spillede i «Skaktavlen». Saavel Skakbræt som Brikker var hyppigt meget kostbart udstyrede. En Franskmand, der engang spillede med Eleonora Christina Ulfeldt, fortæller, at Brættet var af hvidt og gult Rav og Brikkerne af Guld med indlagt Emaille, hver Brik et lille Kunstværk.[1]

Af andre Spil kan endnu nævnes «Rulletavl», «Pilkentavl», Kegler og Boldspil, der alle spilledes i det Frie eller i dertil særligt indrettede Huse. «Rulletavl» var et langt Bræt paa høje Fødder; Kunsten bestod uden Tvivl i at slaa Kuglen, saa at den rullede henad hele Brættet uden at trille ud til Siden. Et saadant Spil fandtes blandt andet i Haven ved Uranienborg.[2] Vanskeligere er det at danne sig et Begreb om «Pilkentavl». Det spilledes med Brikker. Frederik den Anden lod f. Eks. kort før sin Død lave otte Messingbrikker til et Pilkentavl, de vejede tilsammen syv Pund. Aar 1596 fik Christian den Fjerde «fem Pilkentavl, som er savede af en stor Mast». Maaske har den anden Benævnelse, hvorunder det forekom: «Pirkentavl», været den rigtigere, og Spillet svaret til et endnu især paa Gotland brugeligt Spil: Pærk. I saa Fald har det bestaaet i med en Bold eller Kugle at omstøde nogle Brikker eller Kegler, opstillede indenfor en Firkant af Træ (Pærk).[3] Var Bolden eller Kuglen, hvad vistnok hyppigt var Tilfældet, ophængt i en Snor ovenover Brikkerne, krævedes der fint Haandelag og god Beregning for at faa den til — ikke voldsomt, forfra, men i sikre Svingninger, lempeligt, bagfra — at «pirke» en for en alle Keglerne omkuld. Vist er det, at Spillet var temmelig almindeligt baade hos private Folk og paa offentlige Forlystelsessteder. Det fandtes saaledes i Haven paa Uranienborg, ved Lundehave (Ma-

rienlyst), ved Ibstrup (Jægersborg), i en Have ved Ribe o. s. v. Endnu i Aaret 1663 omtales det som et almindeligt Forlystelsesmiddel, idet Frederik den Tredie i dette Aar tillod sin Kammertjener at oprette et Værtshus i Jægersborg Dyrehave og at gøre det tiltrækkende ved i Haven at indrette flere Spil, blandt andre «Pilkentavl».[1]

Keglespil synes at være blevet drevet omtrent som i vore Dage. Kun kaldtes Kuglen i Reglen af finere for «Klode», af Folk som de var flest for «Bossel». Børn maa gerne lege «med Klode og Kegle», hedder det pænt i Bredals «Børnespejl».[2] Bossel forkortedes ofte til det nemmere «Bos». Naar man endnu i vore Dage i afsides Egne kan høre det at sende den brugte Kugle tilbage til Spillerne benævnet: «at hive Bossen i Land», er dette vistnok en sidste Genklang af middelalderlig Talebrug.

Boldspil dreves med større Iver end nu til Dags. Erik den Fjortende, der holdt meget af dette Spil, lod indrette et nyt Boldhus eller, som det ogsaa kaldtes, en Raketbane ved Stockholms Slot. Det anlagdes i den tørre Grav, den ene Væg dannedes af Slotsmuren, de øvrige tre Vægge var af Træ, for en Del taget fra en ældre Raketbane. Tæt ved byggedes et Omklædningsværelse for Kongen.[3] Christian den Fjerde lod selv ved saa lille et Slot som Ibstrup bygge et Boldhus. Det lavedes af Træ, der blev tilhugget i Norge, og var 27 Bindinger langt, 14 Alen bredt og 10 Alen højt. Lignende fandtes ved de øvrige Slotte.[4] Om Boldhuset ved Københavns Slot minder endnu Gaden af samme Navn. At Forholdene iøvrigt var de samme i Udlandet, mindes man om ved en Optegnelse, som denne, i Christian den Fjerdes Kalender fra hans Rejse i England 1614: «29de Juli legede jeg udi Boldhus, og om Aftenen drak jeg temmelig stærkt med Kongen af England».[5]

Bold spilledes vistnok sjældent af Kvinder — dog yndede f. Eks. Eleonora Christina Ulfeldt dette Spil —,[6] men derimod dreves Boldspil med lige Iver baade af Drenge og Mænd, fornemme og ringe. I Christian den Fjerdes Stilebog findes endnu et Brev, skrevet af ham knap syv Aar gammel, til Tak for nogle Bolde, som Absalon Juel havde foræret ham. Brevet, der er mærkværdigt godt sat sammen af et Barn i den Alder, lyder saaledes: «Kære Absalon Juel! Gode Ven! Jeg lider vel, Gud ske Lov evindelig. Jeg hører saare gerne om Eders Sundhed altid. Jeg betakker Eder naadigst for al Velvilje imod mig,

synderlig for de Kastebolde, I sendte mig. Kan jeg noget gøre Eder kært, skulle I finde mig naadigst redebon. Gud befaler jeg Eder med alle velbyrdige Mænd, som er hos Eder. Om I vide, naar den fromme Mand Kansleren kommer hid, da skriver mig til».[1] Af Almuen i Norden synes Boldspil intetsteds at være drevet med en saadan Iver, som paa Gotland, hvor det den Dag i Dag hører til Befolkningens mest yndede Fornøjelser.[2]

Som alle Tidens øvrige Spil drejede ogsaa Boldspil sig om Penge. Christian den Fjerdes Skrivkalendere fra en senere Tid give nøjagtige Oplysninger om, hvad han har vundet og tabt i Boldspil. Som Eksempel kan anføres: «19de April 1607. Tabte jeg paa Boldleg med Ditlev Ranzau 4 Rosenobler. — 20de April. Tabte jeg 2 Rosenobler udi Boldhuset med Ditlev Ranzau. — 1ste Maj. Legte jeg med Phalzgrev Augustus udi Boldhuset og tabte 1 Rosenobel. — 11te Maj. Vandt jeg 30 Daler af Phalzgreven udi Boldhuset»[3] o. s. v.

Et fælles Særkende for Datidens øvrige Forlystelser var, at de gerne var meget støjende, særlig yndede i samme Grad, som de var forbundne med Fare. Lysten til Støj lader sig forfølge lige fra den stadige Dundren paa Skodder om Natten og Ituslagning af Potter paa Dørene til de hyppige Glædesskud med Geværer og Kanoner. Ved hver større festlig Lejlighed skulde alle Kanoner affyres, og ret betegnende er det, at man af Hensyn til det stærkere Knald foretrak at skyde skarpt. Da saaledes f. Eks. franske Gæster Aar 1634 var ombord paa Flaaden ved København, blev Kanoner affyrede, da man drak Kongerne af Danmarks og Frankrigs Skaal. Om samme Skydning skriver en af Franskmændene: «Jeg saa gentagne Gange med Forbavselse Kuglerne springe hen over Havfladen, det var, som om Neptun selv tog Del i vor Glæde». Mindre hyggelig til Mode lader han dog til at være bleven, da de gik fra Borde, og Soldaterne affyrede en Salve, medens Kanonerne dundrede løs, alt over Hovedet paa dem, en Scene, der gentog sig for hvert Skib, de kom forbi. «Vi undrede os stadigt over at se Kuglerne vande, idet de fo'r ind mod Land, og, jeg gyser ved at tænke derpaa, mange af dem slog ned tæt ved Kuskene med deres Karosser

og Heste».[1] Naar man vèd, at det var Skik at skyde skarp Salut, forstaar man bedre følgende Forklaring paa den nordiske Syvaarskrigs Begyndelse (1563): «Som den danske Admiral med sine tre Skibe kom moksen sammen med den svenske Flaade, skød de Danske Danmarks Løsen, tre Skud. Men idet Bøsseskytten fyrede det tredje Stykke, og det slog fejl, befol Admiralen at anstikke et andet Stykke. Og, som det løsnede, afgik det andet, som tilforn var antændt, og idet Skibet vred sig, fløj Kuglen uforvarendes paa et af de svenske Skibe og sønderrev der en ringe Ting udi deres Sejl. Derpaa anfaldt de Svenske med al deres Magt».[2] Forskellen mellem Krig og Fred bestod jo her bogstaveligt kun i, om der var faldet fire eller blot tre Skud.

Den samme Tid maatte selvfølgelig sværme for Fyrværkeri. Man synes at have drevet det vidt heri, og ofte skildres Fyrværkeri-Kunster som særligt vellykkede. Med stor Begejstring omtales saaledes de ildsprudende Drager, der baade ved Frederik den Andens og ved Erik den Fjortendes Kroning længe svævede i Luften.[3] Ved to Lejligheder ydede man noget ganske overordentligt, det var, da ved Erik den Fjortendes Kroning og senere ved Kronborgs Indvielse en hel Kamp blev fremstillet. I Stockholm 1561 blev dog kun det halve Program udført. En ildsprudende Drage fo'r ud fra et af Kirketaarnene og antændte et udenfor Byen opført Træslot. Som til Forsvar affyredes herfra en Masse Skud, men Dragen fik Overhaand, og under almindelig Jubel gik tilsidst Slot som Drage op i Flammer. Derimod undlod man «af Mangel paa Tid» at lade Landsknægtene, delte i to Hobe, bombardere og forsvare et paa samme Mark opført befæstet Slot.[4]

Mere fuldstændigt gik det til, da Kronborg en Snes Aar efter blev indviet. Paa Grønnehave var der opført to store Fæstninger med Postejer (Bastioner) og Mure paa over 50 Fods Højde. Den ene Fæstning, der var svagt besat af Tyrker, gav kun Ild fra sig og tjente altsaa blot til et Slags Fodstykke for Fyrværkeri-Kunsterne. Men en af de følgende Aftener, da den var nedreven og Marken ryddeliggjort, gav Frederik den Anden Befaling til at beskyde den tiloversblevne «persianske Fæstning Tauris». Hundrede Kanoner anbragtes udenfor og betjentes af hundrede Tyrker og lige saa mange Bøsseskytter. Men Perserne indenfor besvarede Ilden med 56 Fyrmørsere. Raketter, Svær-

mere og Fyrbolte fo'r da i forvirret Blanding mellem Belejrerne og de Belejrede. Det tog sig prægtigt ud; i alt blev der fyret 86,000 Skud, hvoraf nogle paa indtil fire Pund Krudt.[1]

Hvor storartet dette end monne være, saa maatte dog enhver af de ældre Tilskuere indrømme, at det stod tilbage for, hvad de havde sét i Sachsen, dengang de fulgte den danske Prinsesse Anna som Brud dertil. Da var der ved Torgau bygget et stort Tyrkeslot ude i Elben, besat af 40 Mand. Ved Nattens Frembrud tændtes tre Brændestabler i Land, Masser af Tjæretønder lyste fra Bredden eller drev brændende ned ad Floden, og i denne vilde Belysning lagde bemandede Skibe ud for at angribe Slottet. Længe vaklede Kampen, og alt imens der fyredes fra begge Sider, steg Ildkugler, Raketter og Sværmere til Vejrs og Ildhjul hvirvlede hen over Vandet. Tilsidst syntes Sejren at helde til Tyrkerne, Angriberne begyndte at vige, et Skib, besat med 54 Mand, gik til Bunds, og fire Mand, der blev fiskede op af Tyrkerne, ophængtes paa Muren. Men i dette fortvivlede Øjeblik lykkedes det en behjertet Bøsseskytte at kaste en Ildkugle og tyve Troldkærlinger ind i Slottet. Det fængede, hele Slottets Midterparti sprang i Luften, Besætningen maatte styrte sig i Vandet og Slottet brændte ned lige til Vandskorpen.[2]

Legemsøvelser dreves med stor Iver, fremfor alle naturligvis Vaabenbrug. I en Tid, hvor enhver gik enten med Kaarde eller Spyd, var det en Selvfølge, at man lagde Vind paa Færdighed i at bruge dem. Den offentlige Forlystelse, som derfor uden Tvivl fulgtes med størst Interesse af alle, var, naar Kongen og hans Mænd aflagde Prøve paa deres Dygtighed i til Hest at kunne haandtére Lanse og Sværd.

Denne Art Forestilling hvilede paa to Forudsætninger, som begge holdt sig nogenlunde usvækkede Aarhundredet ud. Den første var, at den gammeldags Kampmaade, til Hest i Panser og Plade, endnu var den ypperste og afgørende. Vel voksede Ildvaabnenes Betydning mere og mere, men hverken i Danmark-Norge eller i Sverige kom man i det 16de Aarhundrede synderlig ud over Riddertidens Begreber. Artilleriet var endnu tungt og usikkert i sin Betjening, det samme gjaldt tildels om Skytterne. Hærens Kærne var og blev de jærnklædte Ryttere. Det kan da

ikke undre at se Adelsmænd ruste sig f. Eks. til Ditmarskertoget Aar 1559 med fuldstændig Jærnrustning[1] eller Frederik den Anden anskaffe sig Panserskjorte, Ringharnisk, Panserbukser og Ringkrave.[2] Selv Skytterne væbnedes jo paa gammeldags Vis med Harnisk og Stormhue.

Den anden Forudsætning, hvorpaa hine Ridderspil hvilede, var, at Kongen i Følge sin Stilling burde være og virkelig ogsaa hyppigt var Rigets stærkeste og tapreste Mand. Der stilledes unægtelig herved betydelige Fordringer til Kongens Person. Men det gælder om alle Datidens nordiske Konger ligefra Christiern den Anden til Gustav Adolf og Christian den Fjerde, at ingen af dem skaanede sig selv, men hver især efter Evne og med Held stræbte at gøre Fyldest. Det kan umuligt have været lutter Høflighed, naar de bestandig var blandt de sejrende, naar det, for blot at nævne ét Tilfælde, f. Eks. hedder: «Peder Skram var berømt for en af de bedste Rendere [ɔ: Dystridere], man vidste af at sige. Han blev aldrig rendt ledig [ɔ: kastet af Sadlen] af Nogen, uden engang af salig Kong Christian den Tredie».[3] Hvor vi endnu kan bedømme det, viser de sig ogsaa at have gjort alt for at udmærke sig, som f. Eks. Prins Frederik, den senere Frederik den Tredie, der Aar 1634 tilkendtes Tapperhedsprisen for Kamp til Fods, fordi han, da han var i Ilden, holdt sin Post til det sidste, skønt hans Haar blev afsvedet og hans Støvler brændte.[4] At der krævedes uafbrudt Øvelse for at bevare Færdigheden, fulgte af sig selv. Om Christian den Fjerde, da han var 57 Aar gammel, hører vi, «at efter Middagsbordet plejer han og hans Sønner at gaa enten pansrede løs paa hinanden med Lanser eller hærde sig ved andre Krigsøvelser».[5]

Disse Forhold holdt sig nogenlunde uforandrede indtil Ludvig den Fjortendes Tidsalder. Saavel Vaabnenes som Kongemagtens Udvikling ophævede da naturlig de gammeldags Ridderspil. Disse gik lidt efter lidt over til at blive blotte Optog til Forherligelse af Kongens Person, og denne holdtes for god til at aflægge nogen offentlig Færdighedsprøve for Folket. Selv Gangeren afløstes tilsidst af Karéten. Naar Rustningen endnu længe efter af og til forekom — paa Nationalmuseet i Stockholm findes endogsaa Gustav den Tredies fulde Rustning — saa var sligt en blot Efterligning af svundne Tider, en Slags Teaterstads, der ikke havde noget med Virkeligheden at gøre.

Spor af begyndende Tilbagegang lader sig paavise ved Ridder-

spillene allerede paa Christian den Fjerdes Tid. De blotte Optog og sindbilledlige Forestillinger tog til, om end Kongen fremdeles følte sig forpligtet til at underholde sit Folk og selv udføre en af Hovedrollerne, hyppigt endog en blot komisk. Christian den Fjerde, der i saa Henseende gik temmelig vidt, viste sig til Hest ved Kroningsfestlighederne en Dag igennem udklædt som Pave og den næste Dag i Kvindedragt. Blandt de ridderlige Øvelser tiltog den at stikke til Ringen i en betydelig Grad, og andre nye kom til, der, selv om de dreves med gammeldags Iver, dog varslede om en anden Tid. En Fremmed, der Aar 1634 besøgte Danmark, fortæller følgende om sit Besøg paa Ridebanen ved Københavns Slot: «Da vi kom ind, var flere Ryttere i Færd med at «rende efter Hoveder». Det er en meget net og ret iøjnefaldende Øvelse. Tre Hoveder af Pap eller Halm bliver anbragte, det første med en hel menneskelig Figur paa en Pæl for Enden af Banen, det andet ved Banens Begyndelse, og det tredie ligger paa Jorden. Rytteren skal nu i fuldt Firspring og uden at gøre nogen som helst Standsning jage løs imod dem. Mod det første, det paa Pælen, render han med Lanse. Naar han har naaet Banens Ende, kaster han Hesten om, river Pistolen af Hylsteret og skyder i fuld Fart efter Hovedet, der staar ved Banens anden Ende. Tredie Gang endelig gør han omkring og støder med blottet Kaarde efter Hovedet, der ligger paa Jorden. Da Turen kom til Steen Bilde, traf han alle Hovederne i rette Følgeorden, de to tog han med paa Lansen og Kaarden, det tredie, det, der blev ramt af Pistolkuglen, faldt til Jorden».[1]

Enhver vil forstaa, at der i denne Øvelse er kommet noget nyt til, der paa en Maade ophæver det gamle. Ridefærdigheden er den samme, men Sværdet og Lansen har tabt deres fordums Betydning, naar Pistolen fra Banens ene til dens anden Ende kan gøre det af med en Modstander.

Ved det 16de Aarhundredes Ridderspil anvendtes kun Sværd og Lanse. Som Dækvaaben brugtes paa Hovedet Hjælm med lukket Hjælmgitter, ofte spidst fremadløbende, saa at Lansespidsen af sig selv maatte glide af. Lyshullerne var meget smaa, hvad der maa have gjort det svært at se sig om; Henrik den Anden af Frankrig, der Aar 1559 dræbtes under Dystridtet i Cateau Cambresis ved et Lansestød i Øjet, var et afskrækkende Eksempel paa Faren ved at have Synssprækkerne for store. Ved en Jærnkrave dækkedes Halsen, Harnisket omsluttede Bryst og Ryg.

Et meget vanskeligt Parti at udstyre var Armene, der baade skulde være frie i deres Bevægelser og dog solidt sikrede, særligt udsatte som de jo var. Foruden de fire Stykker: Over- og Underarms Skinne, Albue-Bukkel og Staalhandske, anbragtes der da forskellige andre Dækmidler, om hvis rette Form man dog ikke synes at være naaet til Enighed. Nogle anbragte paa hver Side af Brystet, dækkende for Armhulerne, tó runde Plader af Størrelse som smaa Tallerkener. Hvis vi tør slutte fra Antallet af de endnu bevarede Rustninger, synes denne Skik at have været ikke usædvanlig i Sverige.[1]

Andre havde Harnisket glat, men bar paa venstre Arm et større, rundt Skjold. Saavel Erik den Fjortendes som Carl den Niendes Skjold haves endnu.[2] Det var imidlertid ikke let at holde Tøjlen i venstre Haand og samtidig bruge Armen til Dækning med Skjoldet, begge Bevægelser maatte lamme hinanden. Derfor opgav mange at føre Skjold og foretrak at styrke højre Arm ved en Bøjle eller ligefrem Stang af Jærn ud fra højre Side af Brystharnisket. Hvilende i denne maatte Lansen faa et langt roligere Sigte. Før skulde den splintres, end den reves ud af Armen, og Modstødet, naar den traf, fordeltes paa hele Personen. Saadanne Bøjler og Stænger ud fra Brystet var meget almindelige, saa godt som alle de Dystridt-Harnisker, der endnu bevares paa Københavns Tøjhus, er forsynede dermed.

Ved disse Stivere blev imidlertid snarere Lansestødet sikret end just Armen dækket. Endnu fremdeles var Armen et udsat Punkt, og et velrettet Stød ind mellem højre Albu og Side maatte let kunne vride enten Arm eller Rytter af. Nogle gik da videre og anbragte om Lansen en stor, løs Parérplade, der som et vingeformet Skjold dækkede hele højre Arm og Skulder og en Del af Brystet med. Da det buede bagud gled Modstanderens Lanse let af det; og gjorde man det saa stort, at det kunde skrues fast til Skulder og Hjælm, lignede det med fældet Lanse en vældig Jærntragt, der kom farende frem, bagved hvilken man kunde sidde ganske dækket, med bare Hænder, om man saa lystede. Hvis vi tør tro en gammel Afbildning, blev saadanne store Dækplader anvendte ved et Dystløb i Stockholm kort før Blodbadet Aar 1520.[3] I Gustav Vasas Rustning findes paa højre Bryst to Huller, vistnok til Indskruning af et Lansedække, dog rimeligvis af mindre Art.

Underlivet dækkedes allerede for en Del af Saddelbommen,

der gik meget højt op baade for og bag. Sadlen holdt saaledes paa Rytteren, men blev Lansestødet for stærkt, saa at han kastedes af, gav ogsaa den bageste Bom ham et Afskedspuf, der vel var til at føle. Forøvrigt dækkedes Underlivet paa dobbelt Vis, yderst af de saakaldte «Flanker», to Jærnstykker, der værnede om Hoftepartiet, og indenfor disse af «Skørtet», i Reglen flettet af Jærnringe. I Harniskkamret paa Sorø Kloster hang i Aaret 1556 ikke blot 16 blanke «Drabtøj» (Rustninger) med Flanker, Skørter og alt Tilbehør, men desforuden ni simplere, sorte Jærnklædninger til Fodfolk, og hertil 5 Par Flanker og Skørter.[1]

Benene dækkedes af Jernskinner, der tillod Knæets Bøjning, og endte i en Jærnsko, som i det 16de Aarhundrede altid var meget brednæset.

Hermed var Manden dækket, Hesten maatte imidlertid ogsaa sikres. Den iførtes derfor en Jærnrustning, der omtrent svarede til Rytterens og bestod, naar den var fuldstændig, af fire Stykker: en Hjælm, et Halsdække og et Bringestykke — der tilsammen, saa vidt vides, kaldtes en «Barse» —, og et Hintertøj, alt af Jærn. Over det hele lagdes gerne et Dækken, der til Dystridt skulde gaa ned over Hestens Knæ og være prydet med Ejerens Vaabenmærke. Med disse «Rendedækkener» udfoldedes der ofte en storartet Overdaadighed. Ikke at møde med nye ved en Fest, men at laane sig frem, eller, fordi man var kongelig Hofsinde, benytte et af Kongens, ansaas for upassende. Der ligger en kun halvt skjult Foragt i Peder Oxes Ord, naar han i en Indberetning til Christian den Tredie om et Dystridt ved et Barsel i Mecklenborg skriver saaledes: «Som Eders kgl. Maj. befol mig at optegne, hvad Renden der er sket, da haver først om Mandagen og Tirsdagen rendt to Par Rendere og have dog intet synderligt udrettet paa nogen af Siderne, thi de haver haft onde Heste. Deres Rendedækkener var ogsaa fra Rustkamret, saa der var ingen nye Dækkener paa Banen uden to».[2]

Hvor rigt udstyrede saadanne Rendedækkener kunde være, faar man et Indtryk af ved at høre, hvad Maurits Ribbing udtog til sin Konge af Klædekamret paa Stockholm Slot i Sommeren 1587. Der var Rendedækkener til Brug ved Sorg af sort Fløjl med ophøjet guldindvirket Indskrift: *Num nostro similis dolor* (Kan nogen Smerte lignes med vor?) Der var Rendedækkener af hvidt Silkeatlask og Gyldenstykke, af violbrunt og hvidt Atlask i Skaktavl, af livfarvet Fløjl, af Sølverdug, af gyldent Fløjl, af

karmesinrødt Silkeatlask med guldindvirkede Vindruer og Blade og Indskriften: *A fructibus eorum cognoscetis eos* (Af deres Frugter skulle I kende dem) o. s. v., o. s. v. Og hvad der ikke lidet forøgede Kostbarheden: til mange af disse Rendedækkener hørte en tilsvarende Mandsklædning, bestemt til den Svend, der trak Hesten frem og holdt den, indtil Herren besteg den.[1]

Til at bære alt dette: en jærnklædt Rytter, en Hesterustning og Rendedækken derover, hørte et særligt kraftigt Dyr. Det var ikke nok, at det var en Hingst — man brugte overhovedet mest Hingste til Ridning dengang —, men den maatte være usædvanlig kraftig og fyrig. Efter Datids Begreber var det et af de stolteste Syn at se en veludrustet Dystløber komme ind paa Banen. Hest som Rytter var lige straalende. Kun de tarveligste mødte i blank, graalig Jernrustning. De rigere havde den indlagt med Sølv- eller Guldforsiringer. Erik den Fjortendes Skjold og Carl den Niendes fulde Rustning tager sig endnu den Dag i Dag prægtig ud med deres Guldindlægninger; Hertug Adolf af Holstens ligesaa.[2] Den Rustning, hvori Frederik den Anden plejede at ride Dystløb, var helt forgyldt.[3] Det samme er den, der har staaet paa Carl den Niendes Grav i Strengnäs Domkirke. Hvad der gav det hele et ganske ejendommeligt Udseende, var de store, vajende Fjerbuske, der ikke blot anbragtes paa Hjælmen, men ofte paa Hestens Hoved og stundom paa dens Bagdel tillige. I Tyskland gik man hermed til store Overdrivelser. At man ogsaa i Norden har haft usædvanlig store Fjerbuske, kan ses af Carl den Niendes Hjælm, hvor ikke mindre end tre Rør hertil er anbragte.[4] Ved Dystridtet paa Københavns Gammeltorv, Aar 1559, havde flere af Hestene Pandebuske.

Det var intet Under, at der altid var en uhyre Tilstrømning for at se et sligt Ridderspil. Om det Dystridt, der Aar 1559 holdtes paa Københavns Amagertorv, Dagen før det større blev holdt paa Gammeltorv, hedder det ret malende i en gammel Beskrivelse:

De vilde da alle den store Lyst sé.
Paa Loft og Vinduer stode og de,
Paa Bislag og Døre, paa Gaderne med.
En Part brød Tag af Husene ned,
At de kunde se det Ridderspil.

Og de Optrædende lod Tilskuerne nyde Skuespillet i alle dets Enkeltheder, idet de først viste sig i Festklædning, bagefter i Rustning.

Der komme paa Banen
De Riddersmændsmænd paa statelige Heste.
Deres Dækner var gjorte af Silke det bedste;
Med Guld og Sølv var de saa malet,
At de saa herligt skinned og praled.

Det er saadan Festdragt, hvortil der sigtes, naar det i Fortegnelsen over Peder Oxes efterladte Klæder hedder: «item nogle adskillige Klæder af Silkeatlask, Skellert og andet Silketøj med Besætning, som salig Hofmester brugte udenlands i Turnering».[1] Først naar dette Syn helt var nydt, gik man videre og iførte sig Rustningen:

Deres Harnisk og Rendetøj lagde de paa,
Komme ind paa Banen at holde ret saa.[2]

Til et fuldstændigt Ridderspil hørte tre Øvelser. De Deltagende skulde, som det i Kunstsproget hed: «stikke», «rende» og «drabe». »Ret Dig efter at rende eller stikke til samme Højtid til Turgo (ɔ: i Torgau) vor kære Dotter til Ære», hedder det f. Eks. i Brevene til de danske Adelsmænd, der skulde følge Prinsesse Anna som Brud til Sachsen.[3] «Hs. Naades Rendetøj og Stikketøj er sendt fra København til Ebbelholt. Det er smukt rent og færdigt, og har Harniskknægtene ophængt det i et smukt Skorstens-Kammer». «Rustmesteren her i Kolding har Rendetøj og Stikketøj til Stede»[4] o. s. v.

At «stikke» bestod i Reglen i med Lansen i fuld Fart at ramme en ophængt Ring, saa at den toges med paa Lansespidsen. Det er det samme Kunststykke, der endnu under Navn af at «stikke til Ringen» bruges ved vor Tids Karruseller, en Folkeforlystelse, der, som ogsaa Navnet selv antyder — *carrousel:* Dystridt — er en sidste Erindring om Fortidens Ridderspil. En egen Form for «Stikken» var det saakaldte «Gesélstik», der udførtes af to paa samme Tid, uvist dog hvorledes. Det blev blandt andet øvet ved Dystridtet paa Amagertorv 1559.

En Part monne og Gesellestik stinge,
De stødte tilsammen, at det monne klinge.[5]

Det var almindelig Skik, at man ved denne «Stikken» væddede om Penge. Saafremt en af de fornemste Deltagere følte sig dygtig hertil, red han gerne frem og udfordrede alle, der vilde kappes med ham,' derpaa blev han ved at stikke til Ringen med hver enkelt, saa længe nogen vilde melde sig. Christian Barnekov, der Aar 1595 fulgte Christian den Fjerde til Berlin, hvor denne ønskede at se sin tilkommende Brud, fortæller i et Brev til Hjemmet om det Dystridt, der her holdtes til den unge Konges Ære. Christian den Fjerde og Fyrsten af Anhalt optraadte som «Mantenidori», som det i Kunstsproget kaldtes, det vil sige, udfordrede alle og enhver, som vilde kappes med dem i «Stikken». Det var vedtaget her, at der ikke maatte væddes om Indskud ringere end 40 eller højere end 400 Kr.[1] Aaret efter ved sin Kroning stak Christian den Fjerde til Ringen med ikke mindre end 34 Udlændinge og 52 Danske. Ringridtet holdtes paa Amagertorv i København to Dage i Rad, og Kongen gjorde ialt 340 Løb, i hvilke han 206 Gange førte Ringen bort paa Lansen. Alle Deltagerne optraadte forklædte, Christian den Fjerde, som ovenfor omtalt, første Dag som Pave, anden Dag i Kvindedragt. Indskudene maatte ikke være under 80 og ikke over 400 Kr. Det er rimeligvis for de herved vundne Penge, at det mærkelige, sølvforgyldte Drikkekar paa Rosenborg er forfærdiget. Det forestiller Christian den Fjerde til Hest i Færd med at stikke til Ringen. Under Hesten ligger hans Nar. Ringen selv er ophængt paa en Snor mellem to Søjler, paa hvilke Navnene paa alle Deltagerne i Ringridtet er indgraverede.[2]

De to Øvelser, at «rende» og «drabe», var de egentlige Kampøvelser og som saadanne Hovedsagen i ethvert virkeligt Dystridt, eller som det nu ogsaa i Norden hyppigt kaldtes: Turnering. At «rende» bestod i, at to Modstandere red med fældet Lanse i fuldt Firspring ind paa hinanden. Hvis de holdt Sigtet og Lanserne ramte, maatte enten disse brydes ved Stødet eller en af Rytterne, stundom begge, kastes af Sadlen. Dette var en meget voldsom Idræt, og man søgte derfor at sikre sig imod, at den udartede. Først og fremmest maatte man forebygge, at Hestene tørnede mod hinanden, saa at de med deres Jærnvægt knuste en eller begge Parter. I den Hensigt var Modstandernes Baner adskilte ved en lang Skranke i Mands Højde, og oven over denne skulde Lanserne mødes. Det var denne adskillende Bjælke, hvortil der hentydedes, naar Øvelsen kaldtes «at rende

over Balgen». «I skulle staffere Eder til at rende over Balgen», hedder det i Skrivelsen, hvorved Adelen indkaldtes til Christian den Fjerdes Kroning.[1] Medgiv Budet tilbage «vort forgyldte Rendetøj med sin Tilbehøring, som vi plejer at rende over Balgen», skriver Frederik den Anden.[2] Rustning til Dystridt kaldtes derfor ogsaa undertiden: «Balgharnisk».[3] For at ikke Hestene skulde vige for langt fra Midterskranken, saa at Lanserne ikke kunde mødes, var der paa hver sin Side af denne anbragt en lavere Skranke, der begrænsede Ridesporet udad til.

Det er fuldstændigt svarende til disse Forhold, naar det om Banen paa Gammeltorv Aar 1559 hedder:

I Banen var gjort et stort Plankeværk
Af Tømmer og Fjæle, vel fast og stærk.
Der skulde de Herrer tilsammen da ride,
At hver skulde rende alt paa sin Side.
Over det Plankeværk skulde de da støde
Med Stager, naar de hinanden mon møde.
De lode da Hestene løbe behænde
Alt det, de for to Sporer kunde rende.[4]

Midterskranken indtog det meste af Banens Længde. Ved et Dystløb paa Københavns Gammeltorv Aar 1634 angives den at have været 250 Fod lang.[5]

Lanserne eller Stagerne var af Fyrretræ og temmelig lange. Medens det i virkelig Kamp selvfølgelig gjaldt om, at de ikke huggedes over eller knækkede ved Stød, hvorfor de ogsaa altid til Krigsbrug var jærnbeslagne, kom det her an paa at have dem af Mellemstyrke, saa at de vel ikke brast, fordi man svang dem, men heller ikke holdt, naar de ramte En, der sad fast i sin Saddel. For at opnaa dette lavede man dem gerne af rigtig tørt Træ og gjorde dem ikke stort tykkere end en Tomme ved Spidsen. Og for at ikke Vilkaarene skulde være forskellige holdt man paa, at alle Lanserne skulde være lavede af en og samme Art Træ og leveres af den, der afholdt Festen. «Send alle de Turnérstager hid, som ere paa Københavns Slot, og hvad Træer, som der endnu ere tilstede til Turnérstager og ikke allerede ere forarbejdede», skriver Frederik den Anden Aar 1560 fra Kolding.[6] Paa Afbildningen af Dystridtet paa Gammeltorv 1559 ses dette Forhold ogsaa betegnet, idet en Mængde Lanser staa opstillede ved den kongelige Tribune, hvorfra de udbringes til de kæmpende.

Som bekendt var det en Ære, at Lanserne brødes, medens man selv sad urokket. Man kunde derfor fristes til at mistænke Datiden for undertiden at have gjort dem utilbørligt skøre. Det lyder ikke ubetinget lovende, naar det hedder:

Turnérstager vare der gjorte saa mange
Af Fyrretræ, som var svage og lange,
At naar de ramte hverandre derpaa,
Mon Stagerne alt i Stykker straks gaa.

Men man har ifølge alt, hvad vi iøvrigt vide, ikke mindste Grund til at betvivle Sandheden, naar det videre hedder om Heftigheden af de Stød, der bragte Lanserne til at springe:

De brøde de Stager, at Stykkerne fløj
I Vejret vel mange Favne op høj.
Naar de gik sønder, da spraged det saa,
At det var stor Lyst at høre derpaa.[1]

For at kunne afgøre, hvorvidt Lansen havde ramt, anbragte man undertiden en lille, takket Jærnring, af Form som en udhugget Krone, paa Lansens Spids. Den trykkedes flad, naar Lansen havde ramt som den burde, med selve Spidsen. Det er herom det hedder i Reglerne: «Rammer nogen med sin Lanse, saa man vel kan kende paa Krøniken [den lille Krone], at han haver rammet, om han end ikke bryder, skal det hannem dog regnes».[2]

En egen Maade at «rende» paa, som dog ikke synes at have været almindelig, omtales af Peder Oxe i hans Indberetning til Christian den Tredie om Turneringen i Mecklenborg: «Om Onsdagen, som Fyrsterne rendte, førend Fruentimret drog fra Banen, er der og kommet to Rendere, som det var mørkt, og have brudt dem imod hverandre. Og have deres Rendestager været anrettet med Fyrværk, saa der var vel hundrede Skud i hver Stang, og gik det ene Skud efter det andet af. Desligeste var der og gjort Fyrværk bag paa Ryggene paa Hestene, som var og et halvt hundrede Skud i, saa det var behændigt nok anrettet».[3]

Erfaring lærte, at meget hyppigt blev en af de kæmpende kastet af Sadlen:

«En Part laa ned i Skarnet da dère,
Og somme de finge stor Pris og Ære.»

Man maatte da søge at gøre dem Faldet saa lidet farligt som muligt. Dette skete i Reglen ved at lægge et Lag Halm over hele Banen. Den samme Forsigtighed anvendtes paa Øvelsespladsen. Da saaledes Prinsesse Annas Brudetog til Sachsen skulde gaa for sig, og Christian den Tredie gerne vilde, at hans Adel skulde gøre ham Ære som flinke Dystridere, indbød han alle Ledsagerne til at møde forud i Kolding og øve sig. «Vi have vort Rustkammer til Kolding med Rendetøj og Stikketøj, og der lade strø Banen, at Du kan beride Dig dèr tilforn».[1] Amagertorv 1559 var ligeledes strøet med Halm.[2] Paa Gammeltorv havde man samme Aar optaget hele Brolægningen, bortkørt 930 Læs Brosten, som tilligemed 767 Læs Brosand atter maatte paakøres efter endt Turnering.[3]

For mange Enkeltheders Vedkommende vekslede Reglerne ved de forskellige Turneringer. Ved nogle var det f. Eks. vedtaget, at hver Part kun maatte «rende» en Gang; ved andre fik den enkelte Lov til at optage Kampen med indtil seks Modstandere efter hinanden, saa længe han selv forblev uovervunden, o. s. v. I Reglerne for Dystridtet paa Gammeltorv 1596 hed det: Ingen maa rende mere end tre Løb. Sænker nogen sin Lanse af Vanvare, saa at den kommer under Skranken, skal han regnes at have tabt, selv om han faar den op igen og bryder derpaa sin Modstander. Rammer nogen sin Modstanders Hest eller ham selv under Bæltet, han skal ingen Pris bekomme. Hvo der med sin Lanse render den anden et Baand eller en Fjer af Hjælmen, skal regnes at have brudt sin Lanse paa ham. Render nogen sin Modstander Bidslet løs «med frit Stød, ikke under Armen», tilregnes ham to Lanser, og Modstanderen fraregnes en. Taber nogen Stigbøjlen, skal han have tabt i det Løb, selv om han bryder sin Lanse. Hvo der bliver rendt af Hesten, skal gaa paa sine Ben i sin ganske Rustning hjem til sit Herberg, med mindre Jomfruerne, til hvem Dommerne skal henvise ham, giver ham Forlov igen at sidde op,[4] o. s. v.

Ofte afsluttedes hele Dystridtet med et sidste, storartet Sammenstød, idet alle Deltagerne ordnedes i to Partier, det ene gerne under Kongens eller Landsherrens Anførsel, og derpaa i to langstrakte Linier gjorde et samlet Angreb paa hinanden. Disse to Rytterlinier maatte for Pladsens Skyld i Reglen opstilles paa tværs af Banen, og man kunde da enten lade Midterskranken blive staaende, saa at Hestene standsede herved, og kun Lan-

serne mødtes over den. Eller man kunde lade Skranken borttage, saa at Rytterne virkelig tørnede sammen, en yderst farlig Art Øvelse, der nærmede sig stærkt til virkelig Kamp. Med saadan almindelig Fægtning endte baade det store Dystridt paa Gammeltorv 1559 og det tilsvarende i Stockholm 1561, ved begge de to unge Kongers Kroninger. Med Hensyn til det svenske er Forholdet ikke ganske klart; paa Gammeltorv synes ved Slutningssammenstødet Midterskranken at have været fjernet.

Den tredie og sidste Art Øvelse var at «drabe». Da dette egentlig betød at kæmpe, lod Udtrykket sig ogsaa anvende om Lansekampen. Men hvor det toges i indskrænket Betydning, forstod man herved blot Kamp med Sværd. Alt efter den enkelte Turnerings Regler foregik denne Kamp enten mellem de enkelte Par, hver Gang Lanserne var brudte, uden at nogen var kastet af Sadlen — saaledes f. Eks. i Stockholm Aar 1561;[1] — eller den fandt samlet Sted i det sidste, store Sammenstød, saaledes paa Gammeltorv 1559. De Sværd, der brugtes ved en saadan Lejlighed, var af en egen Art og kaldtes «Turnérsværd». «Send alle vore Turnérsværd hid til Kolding», skriver Frederik den Anden engang til København.[2] De var meget store og tunge men med stump Æg, saa at Slaget alene kom til at virke ved sin Vægt. «Skal ingen bruge andet Sværd end det, som ham af Dommerne er antvordet, og skal hver uddrage sit Sværd foruden Medhjælp», hedder det i Reglerne for København 1596.[3] Hvor Kampen foregik mellem to, efter at Lanserne var brudte, huggede de løs paa hinanden over Skranken, og Enden blev gerne, at den ene blev hugget eller stødt af Sadlen. Hvor Sværdkampen foregik i Linie, efterat Skranken var nedbrudt, var der den Fare, at Hestene kunde naa hinanden, og selv om Mellemrummene i hver Linie var saa store, at man i Virkeligheden kun kæmpede Par og Par, blev Enden hyppigt, at Hingstene blev vilde, naar de fik deres Part af Huggene, og derfor paa egen Haand tog Del med i Kampen. Paa Gammeltorv 1559 f. Eks. slog og bed Hingstene, alt imedens deres Herrer hamrede løs paa hinanden. Denne Slutningsscene, der aabenbart var Forestillingens Glanspunkt, skildres saaledes:

Der det monne nu mod Aften lide,
Vilde de tilsammen ej længer saa ride.
Saa begyndte de da at ordne sig
Udi to Hobe saa skikkelig,

At i hver Orden lige mange da vaar.
Saa rendte de sammen paa Pladsen her for,
En mod den anden deres Sværd uddroge.
De paa hverandre da hugge og sloge,
At det højt op i Skyen mon klinge.
Det nappede, dèr de tilsammen saa ginge.
Trompeterne blæste da alle: Her! her!
Allarm! Allarm! kom her! kom her!
De hugge paa Harniskene samme Tid,
At Ild fløj af baade klar og hvid,
Som man havde paa en Flintesten slaget.
De Sværd, som de havde der uddraget,
Vare synderlig gjorte til saadant Spil,
Ej saared deres Skarpe, jeg sige det vil.
De Heste de bede og sloge om sig,
Som de havde været i nogen stor Krig.
Det var stor Lyst at see derpaa,
Hvor de tilsammen mon den Tid gaa.[1]

Skønt man med denne Slutningsøvelse var naaet saa vidt i Retning af Fare, som det overhovedet var muligt, hvis ikke det hele skulde ende med en virkelig Kamp paa Liv og Død, saa synes Datiden dog endnu ikke at have været tilfreds. Ved Turneringen paa Gammeltorv 1596 var det bestemt, at de to Hobe skulde foruden at kæmpe med Turnérsværd tillige skyde paa hinanden med Pistoler («stakkede Handrør»). Til Held for begge Parters Liv og Lemmer sejrede dog Besindigheden i sidste Øjeblik, og skønt, som det hedder, «alting som der tilbehørte laa færdigt og paa Torvet tilstede», saa blev dog «paa det sidste for synderlige Aarsager besluttet, at det paa denne Gang maatte forholdes og efterblive».[2] Da man var færdig med at «rende over Balgen», brød man altsaa op, sikkert til Skuffelse for mange.

Efter endt Turnering, som gerne kunde vare næsten en hel Dag igennem, red enhver hjem til sit Herberg for at klæde sig om, hvorpaa de alle igen samledes paa Slottet. Her fandt Prisuddelingen Sted, der foregik med stor Højtidelighed. Naar alle var opstillede i den store Sal, kom først de fire saakaldte «Banemestre» ind, der havde haft Opsyn med hele Ridderspillet; efter dem fulgte Rigsmarsken og Kansleren med Æresprisen, hver med en Fakkel i den ene Haand. Efter at have vandret Salen et Par Gange rundt, standsede de foran den fornemste og skønneste Dame — i Stockholm 1561 Erik den Fjortendes Søster Cecilia, i København 1634 Christian den Fjerdes Datter Eleonora

Christina — og bad hende uddele Prisen. Derpaa ledte de Sejrherren frem, i de nævnte to Tilfælde Erik den Fjortende og Christian den Fjerde, hvilken sidste dog gav Afkald paa Prisen til Fordel for sin Søn Kronprinsen. Prisen bestod i en med Guldtraad omvunden Perlekrans, i hvilken der atter undertiden, men dog sjældnere, hang et Par Handsker af Guld, saaledes f. Eks. Aar 1561 til Erik den Fjortende. Prisen overraktes og modtoges med en Tale af hver af de Paagældende, hvorefter Modtageren dansede Salen rundt med Damen, der havde overrakt ham den, medens Fakkelbærerne stadigt bevægede sig foran Parret.

I Reglen var der flere Priser eller «Danker», som de kaldtes: «Tapperheds-Danken», «Anstands-Danken», «de fleste Træfferes-Dank», «Jomfruernes-Dank» o. s. v. De uddeltes paa samme Vis, dog synes det ikke at have været Skik, at Fyrstinder overrakte Prisen til Adelsmænd. Da saaledes i København Aar 1596 Frederik Rosenkrands var bleven tilkendt «de fleste Træfferes-Dank» og Jacob Lykke «Jomfruernes-Dank», overraktes disse dem ikke af «kongelige og fyrstelige Fruentømmer», saaledes som sket var med de øvrige Priser vundne af Fyrster, men de maatte nøjes med at modtage dem af to af Dronningens Jomfruer».[1]

Om Turneringers Hyppighed i Norden danner man sig lettest et Begreb ved at efterse, hvor mange der vides at være blevne holdte f. Eks. i Løbet af 50 Aar. Aar 1545 lod Christian den Tredie i Kolding holde en Turnering i Anledning af hans Søns Barnedaab.[2] Paa Rendebanen sammesteds indøvede Aar 1548 alle de danske Adelsmænd sig, der skulde ledsage Prinsesse Anna til Sachsen. Aar 1559 holdtes der i Anledning af Frederik den Andens Kroning Ringrenden paa Københavns Amagertorv og Dagen efter Dystridt paa Gammeltorv. Aar 1561 holdtes Turnering i Stockholm i Anledning af Erik den Fjortendes Kroning. Saa gik der en lang Tid hen, førend den næste blev holdt. Man havde nok at gøre med at kæmpe for Alvor i Syvaarskrigen 1563—70. Det lader ikke til, at nogen Turnering har været paatænkt hverken ved Frederik den Andens Formæling eller ved Christian den Fjerdes Daab. Først i Aaret 1585 blev en større Turnering holdt i Västerås i Anledning af Johan den Tredies Bryllup.[3] Aar 1586 var en lignende paatænkt i Danmark, men opgaves atter.[4] Først ved Christian den Fjerdes Kroning 1596 blev den gammeldags Fest i al sin Pragt fejret i Danmark, idet der ganske som ved

Frederik den Andens Kroning blev holdt Ringrenden paa Amagertorv og Dystridt paa Gammeltorv.

Saaledes sét synes Turnéringernes Antal ikke saa synderlig stort. Dette staar dog maaske i Forbindelse med, at man ved «Turnering» efterhaanden blot forstod Ridderspil, der overværedes af fremmede Fyrster. At det ikke skortede paa Lysten til at foranstalte saadanne, kan ses af Frederik den Andens Indbydelse til den paatænkte Turnering Aar 1586. Den begyndte saaledes: «Vid, at Vi udi tilstundende Sommer formode hid ind udi Riget til Os nogle fremmede Herrer og Fyrster. Og efterdi nogle vore kære Undersaatter har angivet, fordret og begæret hos Os, at Vi til den Lejlighed ville anrette nogle Ridderspil med Turnering, Spærbrækken, Ringrenden og andet saadant Ridderspil, eftersom det her udi Riget tilforn og endnu uden Riget fast allevegne er almindelig Brug og Sædvane til saadanne Herrers og Fyrsters Sammenkomst, da have vi Os det ladet vel befalde» o. s. v.[1]

Foruden disse større Hovedturneringer maa man imidlertid tænke sig en Mængde Dystridt afholdte, der dannede en Slags Mellemting mellem Øvelser og Festspil. Dette var ikke blot i og for sig nødvendigt, for at de Paagældende kunde bevare Færdigheden, men det fremgaar tydeligt nok af flere derom udstedte Kongebreve. Der gaar sjældent længere Tid hen, uden at de kongelige Turnérsager sendes fra København saa til Nyborg, saa til Koldinghus o. s. v. Især synes Rendebanen ved Koldinghus at have været flittigt benyttet.[2] Ogsaa fra Sverig hører vi Tale om lignende Forsendelse af Turnértøjet ved Lejligheder, hvor der ikke har været nogen større Turnering.[3]

Spørge vi om Deltagerne i Turnéringerne, saa ligger det i Sagens Natur, at det maatte være Mænd. Kun en eneste Undtagelse herfra omtales, og det er endda et Spørgsmaal, om vi i dette Tilfælde er berettigede til at se andet end et sagnagtigt Udtryk for Nationalhadet mellem Svenskere og Polakker. Da den svenske Prins Sigismund Aar 1587 kronedes i Krakov som Konge i Polen, fortælles der, at en polsk Adelsmand ved den i den Anledning afholdte Turnering viste sin Foragt for den ny Konges Fædreland ved at love at ville besejre hver en Svensker, der vovede sig frem. Lidt efter mødte en svensk Ridder med lukket Hjælmgitter og modtog Udfordringen. Polakken kastedes af Sadlen, og da Sejrherren aftog sin Hjælm, viste det sig at være en Kvinde.[4]

Paalideligere er, hvad vi véd om Mændenes Deltagelse. Heraf fremgaar det da først, at de indenlandske Deltagere vel af Navn indbødes, men i Virkeligheden fik Befaling til at give Møde. Kun meget sjældent hører vi Tale om, at enkelte fritoges, som f. Eks. Niels Krabbe og Ove Juel, der begge var tilsagte til Turneringen i København 1596, men atter blev fritagne, dog med Befaling til at møde med deres Folk.[1] Ellers hjalp hverken Alder eller andre Forretninger, de ældste Mænd maatte møde fuldt saa vel som Kongens unge Hofsinder.

Fælles for alle var at tilsiges med saa og saa mange Ryttere, to til ti eller tolv, alt efter Omstændighederne. Ved første Øjekast skulde man tro heri at finde Forklaringen til de Gamles Deltagelse i Turneringen: de mødte vel, men lod i Virkeligheden deres Svende kæmpe i Stedet for sig. Dette var dog langt fra Tilfældet. Den første Hovedregel var netop, at kun Adelsmænd maatte kæmpe, i hvilken Anledning de straks, naar de kom ind paa Banen, skulde nævne deres Navn og lade deres Vaabenskjold ophænge.[2] Deres Svende havde under selve Turneringen ikke andet at gøre, end at en eller to af dem maatte optræde som Tjenere («Patriner») paa Banen; ellers brugtes de kun i de mange Optog med samlede Rytterskarer, der altid fandt Sted ved slige Fester. De gamle Rigsraader var da med ikke blot af Navn, men ogsaa af Gavn. I Virkeligheden laa der bagved den hele Ordning ganske den samme Tankegang, som vi før omtalte med Hensyn til Kongens Person: En Mands Værdighed til at beklæde de højeste Stillinger i Landet stod i bestemt Forhold til hans Færdighed i at føre Sværd og Lanse. I Katolicismens sidste Tid var ikke faa af de øverste Embedsmænd, Kansleren f. Eks., paa Grund af deres gejstlige Stand fritagne; nu skares alle over én Kam. Intet viser maaske Forskellen mellem Datids og Nutids Tankegang i et tydeligere Lys end netop dette Forhold. Man omsætte blot Betegnelserne Rigsraad, Lensmand og Hofsinde i Nutids Udtryk, og det vil falde os vanskeligt at bevare Alvoren, naar vi skal tænke os ikke blot alle Kammerjunkere, unge og gamle, men Landets Amtmænd og det samlede Ministerium til Hest paa Gammeltorv under Folkets Bifaldsraab, forsøgende paa at støde hinanden af Sadlen. Tanken om, at sligt skulde være Maalestok for en Mands Dygtighed til at beklæde sit Embede, forekommer os ikke ganske indlysende.

En Vaabenøvelse af lavere Art end Turneringerne var de saakaldte «Fægteskoler». Herved forstod man en Forestilling i Vaabenbrug, ved hvilken lejede Fægtemestre optraadte, men hvor Hovedinteressen dog i Reglen vistnok knyttede sig til, at Tilskuerne, bragte i Aande ved Synet af Kampen, lod sig rive med og selv udfordrede Fægtemestrene. Betingelsen for den hele Art Forestilling var i rigeligt Maal tilstede, idet udenlandske Fægtemestre, snart enkeltvis snart i hele Bander, synes at have strejfet Landene rundt, og lige som Beriderselskaber i vore Dage holdt sig til, hvor der kunde ventes en større Tilstrømning af Mennesker. Som alle Datidens Lege eller Skuespil af lignende Natur drejede ogsaa disse sig om Penge, idet dels selve de Optrædende kæmpede om Penge, dels Tilskuerne indbyrdes væddede om, hvilken af Parterne der vilde vinde.

Saavel ved Frederik den Andens Kroning som ved hans Bryllup og senere ved Christian den Fjerdes Kroning holdtes der saadanne «Fægteskoler».[1] De beskrives saa temmelig ens. Om den Aar 1559 hedder det f. Eks.:

Om Fredagen der opslagen da blev
For Kongen og andre Fyrster saa gæv'
En «Fægteskole», i hvilken der komme
Mange ædle Mænd og Krigsmænd fromme.
I ridderlig Kunst de øvede sig,
De sloges tilsammen saa mandelig
Med lange Spids [Spyd], Stænger, Thesaker [Dolke] og Sværd.
Der brugtes mange Værger udi den Færd,
Der gaves ud mangen god Puf saa grand,
At Blodet en Part om Øjnene rand.
Der finge da somme stor Pris og Ære,
En Part fik store Hug hjem at bære.
En Part gik af med Daler og Guld.
Og somme blev slagne slet Huden al fuld.
Man siger, at hvilken Mand som lege vil,
Han maa og tænke, han skal sætte til.
Da denne her Fægten nu havde en Ende,
Tog Fægtemesteren sit Sværd udi Hænde
Gjorde der Parade skøn og statelig,
Han vidste dermed at vende da sig.
Dermed blev det besluttet da saa,
Og hver monne i sit Herberge gaa.

Under Christian den Fjerdes Mindreaarighed opmuntrede Regeringsraaderne meget hyppigt den unge Konge ved at lade

holde «Fægteskole» for ham. I Aaret 1591 f. Eks. fik Baltzer von Stettin den 2den Juli Lov til at «anslaae en Fægteskole paa Kjøbenhavns Slot» for Prinsen, og denne fik 80 Kroner til at uddele til Fægterne og 40 Kr. til at skænke Baltzer ekstra «for hans ringe Vilkaars Skyld og hans lange Rejse og Tæring fra Tydskland herind i Riget». Forestillingen har øjensynligt moret Christian den Fjerde, thi allerede Dagen efter maatte den gentages, og han uddelte atter 80 Kroner blandt Fægterne. Den 27de i samme Maaned opholdt Christian den Fjerde sig paa Kronborg og modtog her et holstensk Gesandtskab. Et som det lader endnu fuldtalligere Fægteselskab havde meldt sig, og for at gøre Ære af Gesandterne lod man holde «Fægteskole» for dem. Fem Dage efter stod paa Kronborg det store Dobbeltbryllup, som Prinsen fik Tilladelse til at lade bekoste for de to Nabo-Lensmænd, Morten Venstremand paa Frederiksborg og Ditlev Holck paa Københavns Slot. Ogsaa ved denne Lejlighed optraadte samme Selskab og forlystede Gæsterne med en «Fægteskole». For begge disse Forestillinger lod Christian den Fjerde ved sin Hofmarsk Præben Bille uddele 240 Kroner blandt Fægterne. Endnu medens Christian den Fjerde i September opholdt sig paa Kronborg, meldte sig et nyt Selskab og holdt Fægteskole for ham, og da i Begyndelsen af December et mecklenborgsk Gesandtskab modtoges paa Københavns Slot, optraadte et lignende Selskab hos den unge Konge i Gesandternes Nærværelse. Ganske tilsvarende Forhold vedvarede de følgende Aar igennem.[1] At Forlystelserne var ens Europa over, kan ses af Christian den Fjerdes Dagbog fra en senere Tid under hans Ophold hos hans Svoger Kong Jacob af England. Ved den 30te Juli 1614 hedder det: «Blev der holdt Fægteskole, og om Aftenen agerede paa Pladsen i Sommersethouse».[2]

Under Christian den Fjerdes Regering kom maaske som Følge af disse hans Ungdoms-Indtryk Vaabenøvelser til Fods mere til Ære og Værdighed. Medens tidligere kun lejede Fægtere, og hvo der lod sig friste til Dyst med disse, optraadte i Fodkamp, men Fyrsterne selv kun var Tilskuere — ved Christian den Fjerdes Kroning f. Eks. turnérede Fyrster og Adelsmænd, og det var kun Drabanter, der sloges til Fods[3] — saa deltog ved Festlighederne i Aaret 1634 to af Christian den Fjerdes Sønner, den senere Frederik den Tredie og hans Halvbroder Christian Ulrik begge i Fodkamp. Kampmaaden mindede en Del om Turnering,

idet man i Slotsgaarden først kæmpede to og to med Lanse og Sværd over en Skranke, der adskilte de stridende, og bag efter begge Partier i samlet Flok gik løs paa hinanden. Ved dette sidste Sammenstød var Skranken fyldt med Skud og Troldkærlinger, der gik løs i Ansigtet paa de kæmpende. Frederik den Tredie fik som tidligere omtalt Tapperhedsprisen, fordi han med brændende Støvler og svedent Haar holdt sig længst paa sin Post.[1]

Medens det ved alle disse Øvelser mer eller mindre var Kongen og Adelen, der gav Forestilling for Folket, saa gav ved andre Lejligheder Menigmand Styrkeprøver til bedste, og Kongen og Adel udgjorde de fornøjede Tilskuere. Det var overhovedet et Særkende for Tiden, at de Optøjer og Udskejelser, som man nu til Dags ved Hjælp af Politi søger at holde borte fra offentlige Forlystelser, dengang just ansaas for Morskabens naturlige Udslag, det fælles folkelige, hvori alle Stænder forstaaende mødtes. Slagsmaal hørte derfor til overalt, hvor Landsfaderen paa mere højtidelig Vis samledes med sit Folk. Der blev enten ligefrem givet Anvisning derpaa af Kongen selv, eller hans Opbrud var Tegn til, at det brød ud som en Afskedsfanfare. Et Par Eksempler vil gøre os denne saa fremmede Tankegang mere tydelig. Naar Kongen efter Kroning eller lignende store Højtideligheder red fra Kirke, fulgte gerne tæt efter ham, eller red umiddelbart foran ham, Herolder, der kastede nyslagne Penge i Grams. Umiddelbart omkring Kongen fremkaldtes der saaledes Slagsmaal, overalt, hvor han kom frem. Ved den store Forleningshøjtidelighed paa Torvet i Odense 1580 gav Kongen selv Signalet til Kampens Udbrud, idet han efter med egen Haand at have holdt paa «Blodfanen», medens han lydeligt udtalte Forleningsordene, lod Herolden kaste Fanen i Grams ud iblandt Tilskuerne og gjorde ligervis baade ved den slesvigske og den femernske Fane. I et Nu var alt omkring Tribunen en eneste bølgende, larmende Mængde, alle sloges om blot at faa en Stump. Som den gamle Beretning siger: «Fanerne bleve med stort Anskrig og Jubel af Folket angrebne og efter gammel Vis og Sædvane udi Stykker revne, og hvo noget deraf bekom, holdt det for en synderlig Raritet og Amindelse».[2] Kongens Opbrud ved denne som ved alle lignende Lejligheder foregik ikke som i Nutiden med militær Orden, men idet Hs. Majestæt opstod og gik ned af Tribunen for at bestige «sin graa tyrkiske Klepper», væltede en forvirret Hob sig ind mod

Tribunen for at rive den og Klædet, hvormed den var betrukket, i Stykker. Ikke blot Folk i Almindelighed, men Soldaterne, ja Kongens egne Drabanter tog Del i denne Storm. Den officielle Skildring af Kongens Borttog lyder derfor saaledes: «Opstod hans kongelige Majestæt o. s. v. Midlertid have Drabanterne, Soldaterne og den gemene Mand afrevet det røde, omhængendes Klæde, og det med Hug, Slag og blodige Fingre delt og parteret sig imellem».[1]

Selv en saa fjern Anledning som de Fattiges Bespisning ved store Fester benyttedes til at faa denne Form for Underholdning frem. De Fattiges Bespisning ved Christian den Fjerdes Kroning skildres f. Eks. saaledes: «Paa Amagertorv var en herlig Post gjort, gennem hvilken rød og saa blank Vin nogle hele Tønder udløb, som alle og hver, der vilde, af tog. Paa et andet Sted, ikke vidt derfra, blev en hel stor Okse stegt paa et Spid, som med adskillige Slags Vildt og Fugle spækket og fyldt var. Af denne vilde den gemene Mand have et Stykke, og derfor om samme Steg udi kongelig Majestæts og andre medfølgendes kongelige og fyrstelige Personers Aasyn tappert reves og sloges om. Dog blev der ingen ihjelslagen eller haardeligen lemlæstet, som vel ellers udi saadan Forsamling plejer at ske, uden at nogle Fingre bleve udi Løbet, og Andre passelige Amindelses-Tegn deraf bekomme».[2]

Den samme Tid maatte selvfølgelig sætte Pris paa alle halsbrækkende Kunster og Færdigheder. Iblandt disse synes Linedans at have været særlig yndet. Især naar Herredag holdtes, var der gunstig Lejlighed for denne Art Forestillinger, idet mange Velstaaende da var samlede i Reglen ved Sommertid og i en større By. Øvrigheden hjalp efter Evne ved at overlade Kunstnerne offentlige Bygninger til at spænde Tovet imellem. En af de mest bekendte Forestillinger var den, der gaves paa Herredagen i København Aar 1586, hvor Linedanseren gik paa et Tov fra Frue Kirketaarn til Raadhustaget. Tilskuere af forskellig Alder, blandt andet den niaarige Christian den Fjerde, har efterladt Optegnelser om Begivenheden.[3] En Linedanser i København i Sommeren 1594 synes nær at være kommen for silde, idet Herredagen endte den 7de Juni, og han først optraadte den 8de. Maaske har han opgivet at trække Tilskuere den 7de Juni, da man paa denne Dag gratis kunde faa Sørøveren Jacob Rostrups Halshugning at se.

Dagen efter gik Linedanseren paa et Tov fra «Blaataarn» paa Københavns Slot ned til den kongelige Have.[1]

Mere overraskende end at gaa paa Line var dog det Kunststykke uskadt at springe ned fra et Taarn. Ogsaa denne Idræt ses at være bleven øvet, men desværre er Biomstændighederne ikke tydeligt angivne. Vi kan da ikke med Bestemthed afgøre, om man maaske allerede da har kendt Brugen af Faldskærm, eller hvori Hemmeligheden egentlig har bestaaet. Det var Erik den Fjortende, der ved sin Kroningsfest beredte sine Gæster et saa sjældent Skuespil. Den i sin Korthed højst uklare Beskrivelse lyder saaledes: «Noget før Aftensmaaltid saa man for Tidsfordriv Flyvekunst, idet En fløj ud af Lydhullet paa Kirketaarnet og ned paa Slotsbakken. Efter dette Spektakel gik alle til Aftensmaaltid».[2]

En Afveksling mellem de forskellige Arter Menneske-Slagsmaal var det at lade Dyr være Hovedpersonerne. Dyrekampe omtales hyppigt. Ved Erik den Fjortendes Kroning f. Eks. blev der givet to Forestillinger af denne Art. Første Dag slæbtes to Bjørne ind paa Banen og otte Hunde hidsedes paa dem. Bjørnene forsvarede sig kraftigt, og Hundene blev tilsidst saa ilde tilredte, at de ikke mere var til at faa frem. I Løbet af Natten døde dog ogsaa den ene Bjørn af sine Saar. Næste Dag førte man en Bjørn og en Tyr ind, og imod dem hidsedes der saa en Mængde Hunde. Bjørnen og Tyren var dem overlegne og drev dem tilbage. Stor Jubel vakte det hos Hoffets Herrer og Damer at se, hvorledes under denne Kamp de Bundsforvante undertiden forglemte sig, og Tyren fór mod Bjørnen, stødte den med Hornene og jagede den.[3] I et Brev af 1593 skriver Christian den Fjerde fra København: «Igaar kunde Du her have set et mærkeligt Syn: tre Jagthunde hidsede paa en Ulv. Ulven drev dem med stor Tapperhed tilbage. Hvis Du kommer igen om et Par Dage, skal jeg fornøje Dig med samme Skuespil».[4]

Norden var iøvrigt ikke ene om denne Art Forlystelse, ogsaa i Tyskland og især i England dreves den med Iver. Om England fortæller en Rejsende, i Slutningen af det 16de Aarhundrede, at det var almindelig Skik her at holde Dyrekampe,[5] og under Christian den Fjerdes Besøg i London Aar 1614 søgte man

da ogsaa at adsprede ham ved at lade Bjørne og Tyre slaas.[1] I Danmark blev man ved med denne Art Kampe indtil ind i det 18de Aarhundrede. I en Dagbog hedder det saaledes ved den 26de Oktober 1707: «Blev paa Ridebanen ved Københavns Slot en artig Dyrekamp anstillet imellem en grum Tyr og nogle bidske Hunde, item imellem en Bjørn og en Hest. Denne Lystighed anstilledes Prins Carl til Ære paa hans Fødselsdag».[2]

Under saadanne Omstændigheder var det ret forklarligt, om man kunde komme til at tage fejl og forveksle Efterligning med Virkelighed. Ved et Skuespil paa Slottet i Stockholm mødte engang en af Slægten Thott temmelig beruset, og da Scenen just forestillede en Bjørnejagt, blev han ivrig og hidsede sin store Hund derop, hvor den ogsaa troligt faldt an, saa at, som den gamle Beretning udtrykker det, «Komedien paa et hængende Haar var endt som Tragedie».[3]

I Norge dreves Dyrekampene under en Form, der ikke synes at have været brugt i Danmark og Sverig, men derimod vel paa Island, den bestod i at lade Hingste slaas indbyrdes. Allerede i Sagaerne omtales denne Skik. Kampene kaldtes for «Heste-Ting» og holdtes gerne paa en Slette med Højder i Nærheden, paa hvilke Tilskuerne, især Kvinderne, tog Plads. Store Skarer mødte for at overvære Skuespillet og længe i Forvejen havde ofte Ejere af kraftige Hingste med «Kamptænder», det vil sige særligt store og skarpe Fortænder, sat hinanden Stævne. Hingstene førtes parvis frem, og for at hidse dem mod hinanden, plejede man at trække en Hoppe forbi til Stridsemne. Naar de da var komne saa vidt, at de rejste sig paa Bagbenene og begyndte at bides og sparkes, skulde den Mand, der ledte Hingsten frem, støtte den bagfra, hidse den og drive den fremad med sin Stav, saafremt den trættedes. Saa han sit Snit, gav han ogsaa gerne Modpartens Hingst et ordentligt Slag med Staven, naar sligt kunde se ud som en Fejltagelse eller et nødvendigt Selvforsvar. Det var hyppigt Ejerne, der selv førte Hingstene frem, og meget ofte hændte det, at de to Mænd hver bag sin Hingst selv ophidsedes og kom i Kamp med deres Stave, naar den ene mente, at den anden unødvendigt mishandlede hans Hingst. Beskikkede Dommere skulde afgøre, hvilken Hingst der havde sejret, hvis dette ikke var synligt for alle, ved at den ene laa død paa Kamppladsen.

Disse gammeldags Kampe holdt sig endnu i det 16de Aar-

hundrede i flere Fjældbygder. De kaldtes for «Skei», og de sidste Uger i August Maaned ansaas for den rette Tid hertil. Om Fyrisdal i Øvre Thelemarken, hvor «Skejstenene» den Dag i Dag paavises, fortæller Biskoppen i Oslo fra sin Visitatsrejse Aar 1618, at paa Bartholomæus' Dag samles en hel Hob Bønder her med deres Heste og lade dem bides Par og Par. Almuen antager, at det Aar, hvori Hestene bides vel, skal blive et godt Aar og omvendt. Lige ned til Aar 1820 holdt Hestekampene sig i Valle i Sætersdalen. Her benyttede man to frie Pladser ved Præstegaarden dertil. Paa den ene, »Skejvolden», hidsede man Hingstene Par og Par og lod dem kæmpe, til de ikke kunde mere. Derpaa gik man over paa den anden Side Præstegaarden til «Leikvolden», hvor man holdt Væddeløb med de tiloversblevne Heste. Der brugtes ingen Saddel, Hestene piskedes frem i Firspring, og mangen Gang kom baade Mennesker og Dyr til Skade. Forgæves søgte Præsterne at faa Almuen til at høre op hermed, især de gamle Bønder var ikke at formaa til at opgive deres Hestekamp og Kapridning. Først omkring Aar 1820 lykkedes det Præsten Musæus at faa Skikken afskaffet.[1]

Til disse Dyrekampe i Norden svarede Forhold til daglig, der tog sig langt glubskere ud, end vi nu er vante til. I Københavns Slotsgaard stod saaledes en Ulv i Lænke,[2] paa Frederiksborg en Bjørn, endda kun bunden i Reb.[3] Frederik den Anden anskaffede sig Aar 1562 en Løve, og befalede «den en god Karl tilskikket, der kunde tage Undervisning, hvorledes man med hende skal haandtere»;[4] et Par Aar forud havde han forskrevet to levende Losser fra Norge.[5] Aar 1586 fik Johan den Tredie sig ligeledes en Løve, der blev ham foræret af en engelsk Herremand og stod foreløbig forvaret i Kæder, indtil den kunde faa sig et ordentligt Hus.[6] Om Korfitz Ulfeldt berettes det, at han lod nogle Isbjørne hente ned fra Spitsbergen til København og morede stundom sig og sine Venner ved at lade samme Isbjørne svømme i Øresund. Man sejlede da ud med dem, bundne i lange Kæder, indtil man fandt et passende Sted, dybt og dog med Sandbund. Her fik Isbjørnene Lov at springe ud, og det var da ret en Fornøjelse at se dem tumle sig, dykke til Bunds og undertiden blive under Vandet et Par Timer ad Gangen.[7]

Ved Siden af saa storladne Fornøjelser traadte det at glæde sig over uskadelige Dyr næsten i Skygge som noget blot hverdags. Sammenlignet med Nutiden er det imidlertid et stærkt

fremtrædende fælles Træk hos hin Tid, at man elskede Dyr og satte Pris paa at have dem om sig. Selv Dyrekampene er paa en Maade Udtryk for samme Kærlighed, Raaheden i Behandlingen var jo i Virkeligheden ikke større her end overfor Mennesker.

Enhver, der kunde, holdt «Dyrehave», hvorved hyppigt forstodes ikke blot det, vi nu kalde saaledes, men en Blanding af en zoologisk Have og en Art Akklimatisations Have, hvis Hensigt var at tilvinde Norden nye Dyrearter. Det nærmeste Maal var ganske vist Jagten eller Køkkenet. Ad denne Vej vandt i det 16de Aarhundrede Vildsvinet, Fasanen og Kalkunen Borgerret i Norden. Men ofte lader der sig ikke paavise noget bestemt Formaal. Glæden over Formernes Forskellighed, Trangen til Omplantning og Nyskabning synes her ganske i Almindelighed at have gjort sig gældende. Blandt de mest bekendte Dyrehaver maa i første Række nævnes Frederik den Andens ved Frederiksborg og Erik den Fjortendes ved Stockholm.[1] Af disse var Frederik den Andens den mest storartede. Her fandtes Losser og hvide Ræve, Kameler, Urokser, Bøfler, Elsdyr, Mulæsler, Skovæsler, alle Slags udenlandske Hjorte- og Faar, Aber, Kaniner, hvide Paafugle, Papegøjer, Kolibrier o. s. v. Saavidt man kan skønne, var flere af Staldene, Burene og Fuglehusene pragtfuldt udstyrede, og især omtales et Øparti som det smukkeste af det hele.[2]

Iblandt Dyrene baade her og rundt om paa Slotte og Borge var der to Arter, der omfattedes med ganske særlig Interesse, det var de to Repræsentanter for de ny opdagede Verdensdele: Papegøjer og Aber. Man kunde ikke blive træt af at beundre de førstes Fjerpragt og Taleevne og de sidstes kostelige Fagter. Tolderen i Helsingør var den, der forsynede Norden og modtog Bestillinger. De betaltes tidt med betydelige Priser fra 30, 40 til 200 Kroner Stykket. Disse Indkøb var ingenlunde den letteste Side af Tolderens Virksomhed, hvad enten saa Kongen selv var tilstede — «købt en graa Papegøje, Hs. Majestæt selv besaa, for 64 Kroner». «End efter Sammes Befaling købt en grøn Papegøje for 56 Kroner» — eller der blot kom skriftlig Befaling til at skaffe en Brasiliekat, nogle Aber, «en Marekat, den smukkeste, Du kan bekomme for et skjelligt Værd» o. s. v.[3]

Det synes at have hørt til standsmæssigt Udstyr at kunne møde med en Papegøje paa hver Side, af forskellig Farve. Prinsesse Anna fik Aar 1548 en grøn og en graa med sig, naturligvis

fra Helsingør.[1] Dronning Sophia fik sig Aar 1574 to af lignende Farver.[2] Aber var derimod Herre-Adspredelse. Peder Oxes Marekat var bunden med Sølvlænke.[3] Da den lille Prins Ulrik Aar 1592 drog til Mecklenborg, hvor han skulde opholde sig i længere Tid, befalede Enkedronning Sophia Tolderen i Helsingør at se at skaffe «en smuk Brasiliekat, som er under Ansigtet hvid» og sende efter ham til Underholdning.[4] Aar 1607 anskaffede Christian den Fjerde sig til sit eget Behov to Brasiliekatte, der betaltes med 400 Kroner.[5]

Aber havde Nyhedens Interesse og var en Modesag, men kunde dog ikke i Pudsighed sammenlignes med en menneskelig Nar.

Til at være en god Nar hørte først og fremmest at have en Naturfejl, der paa Forhaand kunde friste til Latter, usædvanlig Lidenhed f. Eks. parret med fordrejede Træk, stærk Skævhed i Bygningen eller lignende. Dernæst krævedes som afgørende Betingelse et skarpt og hurtigt Hoved. Hvor begge disse Forudsætninger var til Stede, kunde Opdragelse gøre Resten. Denne bestod i god Pleje og en Form for Behandling, der skiftevis lod vedkommende være sin Herres fortrolige, næsten Ven, og i næste Øjeblik prisgav ham til et helt Selskabs haandgribelige Spot. Saaledes udvikledes den underlige Blanding af Snuhed, Fortrykthed, Næsvished og virkelig overlegent Blik, der i Reglen udmærkede Narren og gav ham en ganske egen Stilling i Huset, den eneste, hvem man bød alt, og af hvem man taalte alt.

Den Skik at holde en Dværg eller Nar var meget udbredt. Erik den Fjortende havde en Hofnar, der hed Herkules, og som blandt andet spillede godt paa Violin.[6] Christian den Tredie og hans Dronning Dorothea synes ligefrem at have samlet herpaa. Kongen havde de tre Dværge Markus, Noah og Peter, og samtidigt havde Dronningen én Dværg og tre Dværginder.[7] Dværgen Peter blev vistnok meget gammel, overlevede Frederik den Anden og gik ved hans Død i Arv til Enkedronning Sophia.[8] Denne fik af Frederik den Anden i Foræring en Dværginde, en Præstedatter fra Fyn. I sit Brev desangaaende skrev Kongen, at Dronning Sophia «var til saadan en belystiget», og «at han naadigst

forsaa sig, at Pigens Fader ej skulde vægre eller benægte Os i samme Vores naadigste Villie og Begæring, synderlig efterdi Vi naadigst ere tilsinds hende, som det kunde være hendes Lejlighed, sømmeligt at underholde».[1] Den svenske Dronning, Catharina Jagellonica havde ligeledes en Dværginde, der var hendes fortrolige.[2] Tyge Brahes Nar hed Jeppe.[3] Om sit Besøg paa Nykøping Slot hos den svenske Enkedronning Aar 1618 skriver Sigvard Grubbe saaledes: «Ved Middagsbordet var Enkedronningen, hendes Søster, Marskalken Mathis Soop, Aake Axelsen og Narren Michette, som de kaldte «Grotfyrsten». Han var bleven fangen i Krigen mod Russerne og bildte sig ind, at han var Arving til det moskovitiske Rige; forresten var han en meget vittig Person og hans Klædning kongelig».[4]

Hvad Maaden at skaffe sig Narre paa angaar, saa har vi allerede omtalt Frederik den Andens Brev om Præstedatteren i Fyn. Et andet ligesaa oplysende Eksempel afgiver Consistoriums Forhandlingsprotokol for Aaret 1614. Heri hedder det: «Jens Bilde begærede en af Universitetets Tjenere, som er noget vanvittig, til en Nar, og vilde give en anden Bondesøn istedet, hvilket blev ham bevilget».[5] Fra Tyskland vide vi, at der var stærk Efterspørgsel efter Dværge. Hertug Albrecht af Preussen blev ofte anmodet om at skaffe saadanne, f. Eks. af Landgrevinden af Leuchtenberg, der lovede «at ville holde vedkommende, som om det var hendes eget Barn». Da Hertug Albrechts Land selv var afsøgt, henvendte han sig ved sin Hofmarsk til Masovien, blandt* andet fordi han gerne ønskede at sende en i Foræring til Kongen af Danmark.[6] Det staar maaske i Forbindelse med denne Dyrtid paa Dværge, at man i Danmark synes at have forsøgt en hjemlig Tillægsmaade. I hvert Fald lod Christian den Tredie sin Dværg Markus ægte en Dværginde, rimeligvis en af Dronningens tre. Vi vide kun, at Bryllupet stod Aar 1551 og at hun var iført rød Kjole — «4 Alen rødt Engelsk til den Dværginde, som var lille Markus's Brud», hedder det blandt Udgifter i Statsregnskabet,[7] — men vi kende ikke noget til Parrets senere Skæbne.

Om disse Væseners Stilling til daglig afgiver Narren Jeppe hos Tyge Brahe et ret oplysende Eksempel. Han var Dværg og synes tildels at have været sindsforvirret, i det mindste kunde han i lange Tider sidde og snakke uafbrudt aldeles usammenhængende. Foruden at tjene til Løjer nød han imidlertid baade

god Behandling og en ikke ringe Anseelse. Naar Tyge Brahe spiste, sad han ved hans Fødder og modtog sin Føde af sin Herres egen Haand. Saavel Tyge Brahe som hans Disciple antog ham for at være fremsynet og rettede sig gerne efter hans Raad. Naar nogen blev syg paa Hveen, tyede man til ham for at faa at vide, om den syge vilde komme sig eller ej, og, efter hvad der paastodes, slog hans Udsagn altid til. I Behandlingen af Bønderne paa Hveen fulgte Tyge Brahe ofte Jeppes Raad og stod sig derved. Engang da to af Tyge Brahes Sendebud havde været i København, raabte Jeppe under Maaltidet til sin Herre: «Se, hvor de vadske sig derude!» og da Tyge Brahe sendte Folk op i Taarnet paa Udkig, viste det sig ganske rigtig, at Baaden drev med Bunden i Vejret. Selv naar Tyge Brahe var borte fra Hveen, og Disciplene slog Gækken løs, tabte Jeppe ikke helt sin Anseelse. Gentagne Gange havde han nemlig advaret dem i rette Øjeblik ved at raabe: «Junker paa Landet», og det havde da vist sig, at Tyge Brahe virkelig mod Forventning var paa Vejen hjem, saa at det var paa høje Tid at bringe alt i Orden igen.[1]

Frederik den Anden holdt foruden en Dværg ogsaa en Kæmpe. Det var en Skaaning ved Navn Erland, der baade i Størrelse og Styrke langt overgik alle andre. At Kongen kunde have god Brug for en saadan, var indlysende nok, og han beholdt ham derfor ogsaa, som det hedder: «i langsommelig Tid som et stort Under og Spektakel blandt sine Jagttjenere».[2]

Om den Sans for Løjer og hele fornøjelige Tone, der har hersket ved Frederik den Andens Hof, kan vi endnu delvis danne os et Begreb. Kongen synes kongeligt at have belønnet enhver, der bidrog til den fælles Morskab. Saaledes besidde vi et Par Breve, hvori Frederik den Anden udnævner en Hofsinde til «kortvillig Raad», som i Nutids Sprog vel maatte oversættes ved «Kommersraad», og virkelig forlener vedkommende med Jordegods i den Anledning. Det ene Brev lyder saaledes: «Vi Frederik den Anden gjøre alle vitterligt, at Vi nu have bestilt Os elskelige Lauge Lykke af Klindstrup for Vor kortvillige Raad og Tjener, saa at han skal være forpligtet, enten naar vi kommer udi den Egn, som han er bosiddende, eller hans Ærinde og Vej fremfalder udi den Egn, som Vi have Vor Hoflejr, eller og naar Vi ham synderlig lade til Os beskede og forskrive, da Os at besøge og af sin begavede Forstand og Beskedenhed, som han naturligen og vel med begavet er, opvarte Os til Tjeneste, Tids-

fordriv og Velbehag, og derudinden sig villig, kortvillig og ufortrøden lade befinde. For samme hans underdanigste Pligt og Tjeneste have Vi nu undt og forlenet ham 5 Vore og Kronens Gaarde i Odderup ved Vor Kjøbstad Næstved beliggende, frit og kvit, til saalænge Vi anderledes derom tilsigende vorde.» Datum Kronborg den 26de August 1586.[1] Jacob Krabbe til Rydsholm, ligeledes Hofsinde, havde allerede i Aaret 1578 faaet en Gaard i Skaane i Foræring af Kongen til Løn for sin «Kortvillighed». I Gavebrevet paalagdes det ham «fremdeles sig ufortrøden anstille at gøre Os Lyst», og «hvis Gud forseer ham med Arvinger, en af hans Sønner da at opdrage udi lige Maade til at bruges baade i Alvor og i Skæmt». Aar 1581 synes han at være forfremmet til «Arvegæk» og fik i denne Anledning 46 Bøndergaarde i Skaane i Forlening paa gunstige Vilkaar. Selve Forleningsbrevet, der jo var bestemt til at oplæses for Befolkningen og indføres i de offentlige Protokoller, var holdt i den sædvanlige Forretningstone. Men desforuden udstedtes der et privat Forleningsbrev af samme Dato, hvori det hed, at han fik denne Gunstbevisning «for den kortvillige Lyst og Tidsfordriv, han har gjort og bevist Kongen, og hvortil han fremdeles skal lade sig bruge, baade naar Maanen aftager, og naar den tiltager, som en retsindig Arvegæk bør at gøre».[2]

Henvisninger og Anmærkninger.

Forkortelser. R. A. = Rigsarkivet i København. — G. K. S. = Gammel Kongelig Samling, Store Kongelige Bibliotek i København. — N. K. S. = Ny Kongelig Samling, sammesteds. — S. R. A. = Svenske Rigsarkiv i Stockholm. — S. K. A. = Svenske Kammerarkiv i Stockholm. — N. R. A. = Norske Rigsarkiv i Kristiania.

S. 5. [1] Hofman: Fundationer VII 577. — Samlinger til jydsk Hist. og Topografi II 157. — [2] Nordisk Universitets Tidsskrift 1862. IV 36. — [3] R. Nyerup: Hist.-statist. Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge. III 1, 38. — [4] Saml. t. jydsk Hist. og Topografi II 156. — [5] H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie III 498. — [6] Fyenske Tegnelser 21 April 1589. R. A.

S. 6. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium I, 178. — Christian den Fjerdes danske Stilebog. Stil no. 109. Store Kongelige Bibliothek. — [2] Danske Magazin V 4, 338—39.

S. 7. [1] H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie III 694. Note 1. — [2] Blicher: Topagraphie over Vium Præstekald. (Viborg 1795.) S. 47. — Carl Linné: Wästgöta Resa. (Stockholm 1747.) S. 38. — Samlinger til jydsk Historie og Topografi IV 14 og VI 115. — Jap. Steenstrup: Undersøgelse af Skovmoserne Vidnesdam- og Lillemose. Kbhvn. 1841. S. 74. — Olaus Magnus: Historia de rebus septentrionalibus. — Hans Hildebrand: Sveriges Medeltid. I 153. — [3] Blicher: Topographie over Vium Præstekald. (Viborg 1795.) S. 61. — Carl Linné: Wästgöta Resa (Stockholm 1747.) S. 184. — Yngvar Nielsen: Træk af den norske Bondestands Kulturudvikling. (Kristiania 1881). S. 121. — [4] Skiftet efter Peder Oxe. R. A. — [5] Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. — [6] Breve af 20 September og 1 Oktober 1588. Danske Kongers Historie no. 73 ddd. — [7] Hans Gunmundsons Register 1588—89. Råkenskaper öfver de Furstliga Hofhållningarne 1565—96. S. R. A.

S. 8. [1] Olaus Theophilus: Paræneses seu præceptiones (Hafniæ 1573) Nij. — [2] Nic. Helvaderus: Morsus Diaboli. Kbhvn. 1629. II Part. S. 64.

S. 9. [1] Raumer: Briefe aus Paris zur Erläuterung der Geschichte des sechzehnten und siebzehnten Jahrhunderts. I 77. — [2] Danske Samlinger 2den Række VI 172 og 174. — [3] Rigens Regnskab 1589. (Rentemester Enevold Kruse.) R. A. — [4] Rigens Regnskab 1590. R. A. — [5] A. Kall Rasmussen: Hist.-top. Efterretninger om Musse Herred (Kjøbenhavn 1866). S. 30. — [6] Danske Magazin 4de Række I, 272. — Tegnelser over

alle Lande 7 Februar 1560. R. A. (Trykt i Kjøbenhavns Diplomatarium IV 568).

S. 10. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium II 201—2. — [2] Danske Magazin 4de Række II 12. — [3] Vedel Simonsen: Familie-Efterretninger om de danske Ruders Adelsslægt I. (Odense 1845) 99. — [4] Tegnelser over alle Lande 3 Juli 1560. R. A. — [5] Danske Samlinger 2den Række VI 184. — [6] Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler. Inventarium efter Albert Oxe. R. A. — [7] Danske Samlinger V 165, 178, 188. — [8] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 3, 69. — [9] 2 Sk℔ Voks: Sjællandske Tegnelser. 19 Marts 1585. R. A. — 2½ Sk℔: Nye Danske Magazin I 82. — 3 Sk℔: Sjællandske Tegnelser 16 Juli 1596. R. A. — [10] H. Ranzau: De valetudine conservanda. Lipziæ. 1573 p. 52. — [11] Se ovenfor Side 9.

S. 11. [1] Danske Samlinger 2den Række V 372—80. — [2] Malmøhus Lensregnskab 1572. R. A.

S. 13. [1] «Den leppede og forkludede Hose dieffuel» oversat af Peder Palladius. Kbhvn. 1556. Bl. E iiij. — Hans Lauritzøn: Sielebog. Kbhvn. 1601. Bl. 134. — [2] Danske Samlinger 2den Række III 224. — [3] Peder Palladius: Om den store Guds-Bespaattelse med Suæren oc Banden. København 1557. Bl: B iij. — [4] Tegnelser over alle Lande 21 Februar 1561 og 20 Juli 1563. Artikel 19. — Sjællandske Registre 26 August 1589 og 14 Maj 1595. R. A. — Danske Magazin I 213. — [5] Danske Magazin V 18. — Sjællandske Registre 9 August 1596. R. A. — [6] Erik XIV's Hofordning 1560. Kgl. Hofvet no. 1. S. R. A.

S. 14. [1] «Om den store Guds Bespaattelse med Suæren oc Banden» og: Compendiolum, in quo pessima et horrendissima jurandi et maledicandi consuetudo vtcunque deprædicari possit. Hafn. 1556. — [2] Peder Palladius: En Visitatz Bog (udg. af Sv. Grundtvig Kbhvn. 1872). S. 119. — Danske Magazin III 91. — P. Palladius: Om den store Guds-Bespaattelse med Suæren oc Banden. Kbhvn. 1557. Bl: A iiij.

S. 15. [1] Nye Danske Magazin II 320.

S. 16. [1] Danske Magazin III 89—96. — [2] Ugeblad for den danske Folkekirke I (Kbhvn. 1865) S. 30, 39—91, 238—39. — Thiele: Danmarks Folkesagn III S. 31. — [3] Danske Samlinger 2den Række III 235. — [4] Samlinger til jydsk Historie og Topografi, III 198 og 201. — P. Friis Edvardsen: Schielschiør Kiøbstæd. (Sorø 1759.) S. 70. — Hübertz: Aktstykker vedk. Aarhus. III 31.

S. 17. [1] Suhm: Samlinger til den Danske Historie II 3, 4. — H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie II 674. — [2] Samlinger til jydsk Historie og Topografi VIII 153. — [3] Nye Danske Magazin I 378—91. — Danske Magazin 3die Række I 54—57, 323—33. — David Grønlund: Historisk Efterretning om de i Ribe By for Hexeri forfulgte og brændte Mennesker. (Viborg 1780). — Cancelliets Aflevering. Skab 15. Pakke 117. R. A.

S. 18. [1] Peder Palladius: En Visitatz Bog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 95. — [2] Danske Samlinger 2den Række VI 306—24. — [3] Nye Danske Magazin I, 383—84. — [4] Samlinger til jydsk Historie og Topogr. III 197. VI 177 og 179. VIII 154.

S. 19. [1] Danske Samlinger 2den Række VI 306—24. — Kinch: Ribe Byes Historie II 892. — [2] En usædvanlig fuldstændig Angivelse af Troldkvinde-Tilbehør findes i Skaaninge Landstingsdom af 16 November 1636.

R. A. — [3] Norske Magasin I 315. — [4] Danske Magazin 3die Række I 323—33. — [5] David Grønlund: Hist. Efterretn. om de i Ribe By for Hexeri forfulgte og brændte Mennesker. (Viborg 1780). S. 6—10. — [6] Nye Danske Magazin I 386.

S. 20. [1] Danske Samlinger 2den Række VI 313—14.

S. 21. [1] Danske Samlinger 2den Række VI 346—62. — [2] Danske Magazin 3die Række I 54—57.

S. 22. [1] Nye Danske Magazin I 379—83. — [2] Ny kirkehistoriske Samlinger II 450. — [3] P. Edvardsen Friis: Schielschiør Kiöbstæd (Sorø 1759) S. 350. — [4] Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 94. — En Mængde Signeformularer er samlede i Thiele: Danmarks Folkesagn III.

S. 23. [1] Hellig Ludses Bekendelse af 13 Oktober 1546. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. Jacob Sparre. R. A. — [2] Danske Magazin 4de Række IV 51. — [3] Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 94. — [4] Suhm: Samlinger til den danske Historie II 2, 145—46. — [5] Ny kirkehistorisk Samlinger III 604—8. — [6] Stavanger Kapitelsbog 10 Juni 1584. N. R. A. — [7] Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 94—95.

S. 24. [1] Sleidanus: Wahrhafte Beschreibung allerley Handel. Continuatio. I 354. — A. G. Ahlqvist: Karin Månsdotter. S. 116. Anm. 70. — [2] Skrivelse dat. Flensborg, 13 Oktober 1564 fra Hans Skougaard til Hr. Mogens Gyldenstjerne. Danske Kongers Historie 52. R. A. — [3] Christian den Tredies Historie ved Niels Krag og Stephanius. Dansk Oversættelse. I (Kbhvn. 1776). S. 263—65.. — Danske Magazin 3die Række I 54—67.

S. 25. [1] Resen: Kong Frederichs Den Andens Krønicke. Kbhvn. 1680. S. 160—62. — [2] N. Slange: Christian den Fjerdes Historie. Pars 1 (Kbhvn. 1749). S. 29 og 36. — Troels-Lund: Mogens Heinesøn. S. 210—11. — Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Domme, 4de Samling. S. 226—29. — Cancelliets Aflevering. Skab 15. Pakke 117. R. A. — Sjællandske Tegnelser 22 Juli, 2 Aug. og 29 September 1590. 17 Febr. 1591. R. A. — Chr. IV's latinske Stilebog 12 Juni 1590. Store kongelige Bibliothek. — [3] Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Byes Historie III 1, 126—27.

S. 26. [1] Se f. Eks.: Nye Danske Magazin I 382. — [2] Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Domme II 189. 282. III 93. 206. — [3] Frederik den Andens Kallundborgske Reces af 1576. Cap. 8. — [4] Danske Magazin 3die Række I 57. — [5] Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Domme II 122—24. (Jeg læser S. 122, Anm. 1, ikke «Mallingh» men «Mollugh» = Fad.) — Hedt Bækken omtales Danske Samlinger 2den Række VI 362. — [6] Hellig Ludses Bekendelse af 13 Oktober 1546. Dokum. til Klevenfeldts Stamtvl. Jacob Sparre. R. A. — [7] Samlinger til jydsk Historie og Topografi VIII 153. — [8] Saml. t. jydsk Hist. o. Topogr. VI 193. — Kinch: Ribe Bys Historie II 671.

S. 27. [1] Registre over alle Lande 29 Juni og 5 Juli 1540. R. A. (Trykt hos Erslev og Mollerup: Danske Kancelliregistranter. S. 129 og 130). — [2] Ahlqvist: Karin Månsdotter. S. 37. — [3] Kolderup-Rosenvinge: Gamle danske Domme II 282. — [4] Danske Samlinger. Hekseri no. 221. R. A. — Dokum. til Klevenfeldts Stamtavler. (Krabbe.) R. A. — Becker: Danske Herregaarde VII Bind. Østergaard. — [5] Tegnelser over alle Lande 13 Marts 1563. R. A. — [6] Tegnelser over alle Lande 14 September 1564.

R. A. — Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Domme III 38. — [7] Resen: Kong Frederichs Den Andens Krønicke. Kbhvn. 1680. S. 160—62. — [8] Suhm: Samlinger til den Danske Historie II 3, 3. — [9] Resens Danske Atlas. (Hdskrft. paa S. K. B.) I, 264. — Jens Lauritsøn Wolf: Encomion regni Daniæ. (Kbhvn. 1654). S. 382—83. — Resen: Kong Frederichs den Andens Krønicke S. 171. — [10] Ny kirkehistoriske Samlinger IV 361.

S. 28. [1] Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 94. — [2] Werlauff: Hist. Antegnelser til Ludvig Holbergs Lystspil. Kjøbenhavn 1858. S. 432. Anm. 4. — [3] Kjøbenhavns Maanedlige Relationer 21 Marts 1693.

S. 29. [1] Grønlund: Historisk Efterretning om de i Ribe for Hexeri brændte Mennesker. (Viborg 1780.) S. 1—4. — [2] Resens Danske Atlas. (Haandskrift paa S. K. B.) 1, 264. — Jens Lauritsøn Wolff: Encomion regni Daniæ. (Kbhvn. 1654.) S. 382—83. — [3] Norske Samlinger I 222—33 og 525—48.

S. 30. [1] H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie I, 538. — [2] Danske Magazin 3die Række I 54—57. — [3] Skaaninge Landstingsdom af 16 November 1636. R. A. — [4] Danske Magazin 3die Række I 57—60.

S. 31. [1] David Grønlund: Hist. Efterretn. om de i Ribe for Hexeri brændte. S. 10—24. — [2] Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler. (Krabbe.) R. A. — [3] Nyt Historisk Tidsskrift V 135—36. — [4] Danske Magazin 3die Række I 323—33.

S. 32. [1] Danske Samlinger 2den Række VI 361—62.

S. 33. [1] Terpager: Ripæ Cimbricæ. S. 578. — H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie I, 683. — Sjællandske Tegnelser 9 Februar 1580. R. A. (Trykt i Ny kirkehistoriske Samlinger IV 397). — [2] Jens Lauritsøn Wolf: Encomion regni Daniæ. (Kbhvn. 1654.) S. 146. — [3] Terpager: Ripæ Cimbricæ. S. 578—79. — Samlinger til jydsk Historie og Topografi VII 150.

S. 34. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium II 305, 321, 364, 456 o. s. v. — [2] Erik XIV's Hofordning af 1560. S. R. A. — [3] Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 21. 33. — [4] Samme Skrift. S. 29—32.

S. 35 [1] Helsingørs Tingbog 15 Juni 1579. R. A. — [2] Peder Palladius: En Visitatsbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 20. — [3] Historisk Tidsskrift II (Kbhvn. 1841.) S. 154. Anm. — [4] Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 19. — Sjællandske Tegnelser 9 Februar 1580. R. A. — Ny kirkehistoriske Samlinger VI 649.

S. 36. [1] Saml. til jydsk Historie og Topografi VII 149. — [2] H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie IV 120—21. — [3] Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 7. 18. — [4] H. Rørdam: Danske Kirkelove I, 232—3. 334—5. — Ny kirkehistoriske Samlinger II 453. 470. 471. — [5] P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 7. 18. — H. Rørdam: Danske Kirkelove I, 334—35. — Kjøbenhavns Diplomatarium I 434—35.

S. 37. [1] Nærværende Skrift II 88. — [2] Danske Magazin V 354. — [3] Nærværende Skrift III 47. — Danske Magazin VI 308. 4de Række I 193. — Holger Rørdam: Danske Kirkelove I 141. 151. 166. 201. 240. 298. 303. 313—14. 331—33. 354. 374. 397—401. 405. 409. 415. 423—24. 430. 489—90. 530—31. 533. — Yngvar Nielsen: Bergen. S. 282—85 o. m. fl. St. — [4] P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 67.

S. 38. [1] Tegnelser over alle Lande 3 Decbr. 1560. R. A. — [2] Danske Magazin VI 247. — [3] Kongelig Rettertingsdom af 1567. (Datum udeladt) i Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler (Oldeland). — [4] Helsingørs Tingbog 19 Juni 1581. R. A. — [5] Samlinger til jydsk Historie og Topografi III 148—49 — Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse II 527. — H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie IV 123. 147. 150—52. Kjøbenhavns Diplomatarium IV 750—51· — Ny kirkehist. Samlinger II 229. Anm. og 234. Anm. — [6] P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 8. og 36.

S. 39. [1] Saml. til jydsk Historie og Topografi III 147. — [2] P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 6—7.

S. 40. [1] H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie II 723. IV 148. 150. — [2] Danske Samlinger 2den Række VI 331—36. — [3] P. Palladius: En Visitatzbog udg. af Sv. Grundtvig. S. 7. — [4] Blicher: Topographie over Vium Præstekald. Viborg 1795. S. 79. — [5] Nicolovius: Folklifwet i Skytts Härad i Skåne. Lund 1847. S. 137.

S. 41. [1] Kinch: Ribe Byes Historie I 385. II 526. — Kjøbenhavns Diplomatarium I 532. II 300. IV 536. 560. 578.

S. 42. [1] P. Palladius: En Visitatzbog udg. af S. Grundtvig. S. 17. — [2] Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler. (Bilde.) R. A. — [3] Danske Magazin 3die Række III 221. — [5] Nicolaus Palladius: Commonefactio de vera invocatione Dei et de vitandis idolis. Hafniæ 1557. — N. M. Petersen: Bidrag til den danske Literaturs Historie. II 111—12.

S. 43. [1] Norske Magazin I 391—92. — [2] Bloch: Den fyenske Gejstligheds Historie I 56—58. — [3] Danske Magazin I 96. — L. Daae: Norske Bygdesagn I 8—14. II 85. — [4] Danske Magazin III 126. — [5] Danske Samlinger 2den Række VI 297. — [6] Suhm: Samlinger til den Danske Historie I, 1, 75. 76. 109. 119. — [7] Thiele: Danmarks Folkesagn I. 202. — [8] Kirkehistoriske Samlinger II 332—33. — [9] Ny kirkehistoriske Samlinger II 286—87.

S. 44. [1] Ny kirkehistoriske Samlinger V 740. — [2] L. Daae: Norske Bygdesagn I 8—14.

S. 45. [1] Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse II 86. — Om Forhold i Fyn se Mscr. Kall. 492. 4to Afsnit XVIII no. 4: «Dersom der er Stole midt paa Gulvet, var gavnligt for Gang op til Alteret, at de maatte optages, og gøre de andre Kvindestole des længere ud». St. Kgl. Bibl. — [2] Samlinger til jydsk Historie og Topografi V 250. — [3] Samlinger til jydsk Historie og Topografi V 251—52.

S. 46. [1] Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Love VI 6. — [2] H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie IV 123—55. — [3] Samme Skrift II 730. — [4] Danske Samlinger 2den Række II 202.

S. 47. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium I, 542. — Jonge: Kjøbenhavns Beskrivelse. S. 152. — [2] Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Byes ældre Historie. II 2, 185. — [3] Skaanske Tegnelser 15 September 1595. R. A. — [4] Kinch: Ribe Bys Historie II 520—21. — [5] N. Simonsen Glostrups Visitatsbog. N. K. S. no. 1629. 4to. S. 47. — Danske Magazin VI 242. — [6] Udtrykket «at staa» i Stolene er ubetinget det hyppigste. «At sidde» forekommer dog f. Eks. i P. Palladius: En Visitatzbog udg. af Sv. Grundtvig Side 68 og 69. Et meget uklart Udtryk bruges Aar 1583 paa Landemødet i Fyn: Dannekvinder bør s t a a e for i Stolen, og ærlige Piger s i d d e

underst. (Suhm: Saml. t. d. Danske Hist. II 2, 147.) I Danske Magazin VI 242 bruges Betegnelsen: «Stole og Stader».

S. 48. [1] Ifølge velvillig Meddelelse af Hr. Arkitekt Jens Z. M. Kielland i Bergen, der har underkastet dette Forhold en nærmere Undersøgelse. — [2] Manscr. Kall, no. 492. 4to Afsnit XVIII no. 6. St. Kgl. Bibl. — [3] Samlinger til Jydsk Historie og Topografi V 253. — [4] Suhm: Samlinger til Dansk Historie II 2, 147.

S. 49. [1] Kgl. Rettertingsdom af 1567. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. (Oldeland.) R. A. — [2] Ny kgl. Saml. no. 845. folio. no. 217. En anden karakteristisk Landstingsdom om Stolestader findes sammesteds no. 103.

S. 50. [1] Peder Palladius: En Visitatzbog udg. af Sv. Grundtvig. S. 68—70. — [2] N. K. S. no. 755 b. fol. 12 Novbr. 1603. 28 April 1621. — [3] Se f. Eks. Fyenske Tegnelser 13 Marts 1636. R. A. — [4] Nordisk Universitets Tidsskrift 1862. IV 36. Anm.

S. 51. [1] Se f. Eks.: Danske Magazin VI 242. — Ny kirkehistoriske Samlinger I 234—36. — Kall. Manuscript. no. 81. fol. Biskop Hans Mikkelsens Dagbog: 8 Juli 1635. — 4. Novbr. 1637. — 20. Septbr. 1639. — 15 Novbr. 1640. — 20 Januar 1641. — 4 Septbr. 1641. — Fyenske Tegnelser 13 Marts 1636. R. A. — N. K. S. no. 1629 4to. S. 47. — o. s. v., o. s. v. — [2] W. Heits poetiske Skrifter. Kbhvn. 1732. S. 217. — [3] Rosenberg: Nordboernes Aandsliv. III 136—38.

S. 52. [1] P. Palladius: En Visitatzbog udg. af S. Grundtvig. S. 8. 11—12. — [2] N. M. Petersen: Bidrag til den danske Literaturs Historie III 2, 703. — Ny kirkehistoriske Samlinger I 232. — [3] P. Palladius: En Visitatzbog udg. af Sv. Grundtvig. S. 8.

S. 53. [1] Knud Gyldenstjernes Katechismus. Fortale. — Nordisk Tidsskrift for christelig Theologi III 211 flg. — [2] H. Rørdam: Danske Kirkelove I, 61—62. — [3] P. Palladius: En Visitatzbog udg. af Sv. Grundtvig S. 46.

S. 54. [1] Samme Skrift. S. 42. — [2] P. Palladius: En ny evangeliske Rimstaack for vngt Folk. Kbhvn, 1554.

S. 55. [1] Danske Samlinger II 29. — [2] Norske Magasin I 361. — [3] Bloch: Den fyenske Gejstligheds Historie I 861. — [4] Magnus Matthiæ: Tesseradecas orationum Synodalium. 1604. Bl. 19—20. — [5] H. Rørdam: Danske Kirkelove I 62. — [6] Samme Skrift I 252. — [7] Ny kirkehistoriske Samlinger II 478. 487. 500.

S. 56. [1] H. Rørdam: Danske Kirkelove I. 60. — [2] P. Palladius: En Visitatzbog udg. af Sv. Grundtvig. S. 122.

S. 57. [1] Ny Kirkehistoriske Samlinger II 450. 451. 453. 503. IV 360. 365. 367. — [2] Alteret: Suhm: Samlinger til den danske Historie II 2, 144. — Degnestolen: Kirkehist. Saml. I 140—42. — [3] Kirkehist. Samlinger I, 140—42. — [4] Ny kirkehistoriske Samlinger II 453. 488. — [5] Bloch: Den fyenske Gejstligheds Historie I 41—42. 45.

S. 58. [1] H. Rørdam: Danske Kirkelove I, 60. — [2] Ny kirkehistoriske Samlinger II 452. — [3] Ny kirkehistoriske Samlinger II 451.

S. 59. [1] Kallske Manuscriptsamling. no. 492. 4to. Odense. Landemode 1579: Sint conciones breves, unius saltem horæ, juxta clepsydram suggestui affixam.

S. 60. [1] Poul Eliesens Formaning til Rigsraadet 1532. Uddrag i

Rosenberg: Nordboernes Aandsliv III 72. Anm. 1. — [2] Angaaende Enkeltheder henvises til Behandlingen af dette Æmne i: Rosenberg: Nordboernes Aandsliv III 140—71.

S. 62. [1] P. Palladius: En Visitatzbog udg. af Sv. Grundtvig. S. 23—25 og Forordet S. XVII.

S. 63. [1] Samme Skrift. S. 52—53. — [2] H. Rørdam: Danske Kirkelove I 153. 249. 395.

S. 64. [1] P. Palladius: En Visitatzbog udg. af Sv. Grundtvig. S. 51. — [2] Suhm: Samlinger til den Danske Hist. II 2, 144. Smlgn.: Ny kirkehistoriske Samlinger II 504. — Ny kirkekistoriske Samlinger IV 371. — [3] Poul Eliesens Danske Skrifter ved C. E. Secher. I (København 1855). S. 379.

S. 65. [1] P. Palladius: En Visitatzbog udg. af Sv. Grundtvig. S. 43—44. — Om Altergangs Hyppighed se Ny kirkehistoriske Samlinger II 466. — [2] H. Rørdam: Danske Kirkelove I 70. 468.

S. 66. [1] H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie I 366. — [2] Samme Skrift IV 257. — [3] Samme Skrift III 188. — Ny kirkehistoriske Samlinger IV 368. — Edvardsøn Friis: Schielschiør Kjøbstad. S. 347. — [4] Poul Eliesens Forsoningsforslag 1534. Uddrag i Rosenberg: Nordboernes Aandsliv III 72 Anm. **) — [5] Tegnelser over alle Lande 28 December 1566. R. A.

S. 67. [1] Ny kirkehistoriske Samlinger II 501—2. — [2] Ny kirkehistoriske Samlinger V 46—47. — [3] Kirkehistoriske Samlinger V I, 396—98. — [4] Ny kirkehistoriske Samlinger II 475. — [5] Suhm: Samlinger t. d. Danske Historie II 2, 145. — Bloch: Den fyenske Gejstligheds Historie. S. 38. — Smlgn: Thiele: Danmarks Folkesagn III. S. 126. — [6] Kirkehistoriske Samlinger V 1, 399.

S. 68. [1] P. Palladius: En Visitatzbog udg. af Sv. Grundtvig. S. 125. — [2] H. Rørdam: Danske Kirkelove I 464. — [3] Om Ændringerne i Kirkeordinansens oprindelige Udkast om Kirketugten se Ny kirkekistoriske Samlinger II 75—76. — [4] H. Rørdam: Danske Kirkelove I 81. — [5] Samme Skrift I 70. 81. 349. — P. Palladius: En Visitatzbog udg. af Sv. Grundtvig. S. 122—26.

S. 69. [1] Foruden foranførte Steder: Ny kirkehistoriske Samlinger II 462 og IV 372. — [2] Sjællandske Tegnelser 11 Juni 1580. R. A. (Trykt i Danske Magazin VI 221—22). — [3] H. Rørdam: Danske Kirkelove I 469.

S. 70. [1] Ny Kirkehistoriske Samlinger II 509—11. — [2] Kjøbenhavns Universitets Consistoriums Dom af 3 April 1590. R. A. — [3] Ny Kirkehistoriske Samlinger II 451—52. — [4] Ny kirkehistoriske Samlinger II 463. IV 373.

S. 71. [1] Ny kirkehistoriske Samlinger III 32. 41. — [2] Ny kirkehistoriske Samlinger II 489. III 32. 35. IV 362. — [3] Norske Magasin I 238 og 277.

S. 72. [1] Norske Magasin I 401. — [2] Sjællandske Tegnelser 28 Maj 1581. R. A. — [3] Skaanske Tegnelser 6 August 1596. R. A. — [4] Danske Magazin 3die Række III 193—99. — [5] Norske Magasin I 201. — [6] Tegnelser over alle Lande 3 April 1561. R. A. — [7] Pontoppidan: Kirchen-Historie des Reichs Dännemarck III 397—99. — [8] Tegnelser over alle Lande 11 Januar 1566. R. A. — Kgl. Rettertingsdom af 1567. Dokumenter til

Klevenfeldts Stamtavler (Oldeland). R. A. — [9] Sjællandske Tegnelser 2 og 12 April og 28 November 1582. R. A.

S. 73. [1] Danske Magazin 3die Række III 140—75. — Resen: Kong Frederichs den Andens Krønike. S. 437—38. — [2] Nærværende Skrift V 100. — [3] Helsingørs Tingbog 8 Februar 1580. R. A. — Kinch: Ribe Byes Historie II 527.

S. 74. [1] Danske Samlinger I 218. — [2] Sjællandske Tegnelser 22 Marts 1587. R. A. — Fr. II til Caspar Markdaner 17 Marts 1588. Orig. i Danske Adelsbreve Pakke 46. Markdaner. R. A. — Wolf: Encomion regni Daniæ (Kbhvn. 1654) 176. 178.

S. 75. [1] Saml. til jydsk Hist. og Topogr. VI 157. — Nye Danske Magazin I, 48. — [2] «Andres Duday, vor Sækkepiber», 23 Juni 1570. Danske Samlinger. Hofholdning. no. 241. R. A. — [3] Rasmus Hanssøn Reravius: Frederichs den Andens Kronings- og Brøllups Historie. Kbhvn. 1574. Bl. H 4. — [4] Molbechs Uddrag af Bircherods Dagbøger. S. 406. — [5] Danske Magazin IV 318. — N. K. S. no. 413 b. S. 107. — [6] Hübertz: Aktstykker til Aarhus' Historie I 240. — [7] Tegnelser over alle Lande 13 Marts og 26 Juni 1563. R. A. — Vedel Simonsen: Odense Byes Historie II 2, 134. — Hübertz: Aktstykker til Aarhus' Historie I, 183 o. s. v. — [8] Saml. til jydsk Historie og Topografi VI 157. — [9] Danske Magazin 4de Række I 20. — [10] Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. VI 157. — [11] Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. I 284—85. — Kinch: Ribe Byes Historie II 650.

S. 76. [1] Nærværende Skrift III 58. — Kjøbenhavns Diplomatarium III 135—36. — [2] Se f. Eks. Sjællandske Tegnelser 10 Oktober 1579. R. A. — [3] Sjællandske Tegnelser 15 December 1592. R. A. — [4] Rigens Regnskab 1591. R. A. — [5] Wolff: Encomion regni Daniæ. S. 176. 178. — Norske Magasin II 175.

S. 77. [1] Sjællandske Tegnelser 10 Oktober 1579. R. A. — [2] Sjællandske Tegnelser 7 September 1577. R. A. — [3] Sjællandske Tegnelser 31 August 1585. R. A. — [4] To Skrivelser 12 September og 19 Oktober 1586. Sachsen no. 46. (Registrant 25.) R. A. — [5] Sjællandske Tegnelser 24 Sept. 1602. R. A. — [6] Vnge Karlis og Drengis Speiel, udsæt paa Danske af Rasmus Hanssön Rerauius. Kbhvn. 1571. Blad P. — [7] Helsingørs Tingbog 30 August 1590 og 4 Oktober 1616. R. A. — [8] H. Forssell: Sveriges inre historia II 22. — [9] Norske Magazin I 253.

S. 78. [1] Nye Danske Magazin VI 47—48. Jacob Seefelds tidligere «newe Bestallung als Geiger» af 1574 findes: Danske Samlinger, Hofholdning no. 241. Stykke 113. R. A. — [2] Rigens Regnskab 1590. R. A.

S. 79. [1] C. Nyrop: Bidrag til den danske Industries Historie. S. 302—3. — [2] Baltische Studien XIX. — [3] Niels Bredal: Børne Speigel. Kbhvn. 1568. S. 14. — [4] Helsingørs Tingbog 14 Oktober 1605. R. A. — [5] Rigens Regnskab 1590. R. A. — [6] Handlingar rörande Skandinaviens historia XXII 387. — Ahlqvist: Karin Månsdotter. S. 21, 113. Anm. 36 og 144. — [7] Danske Magazin 3die Række III 146. — [8] Vnge Karlis oc Drengis Speiel, udsæt paa Danske af Rasmus Hanssön Rerauius. Kbhvn. 1571. Bl. P.

S. 80. [1] J. J. Hemmert: Ligprædiken over Knud Brahe. Kbhvn. 1613. Bl. D. 6 og E. 4. — [2] Historisk Tidsskrift VI 303. — [3] Danske Magazin 4de Række I 92. — [4] Rasmus Hanssøn Rerauius: Her Frederichs den Andens Kronings oc Brøllups Historie. Kbhvn. 1574. Bl. H. 4. — [5] Jens Lauritsøn Wolf: Encomion regni Daniæ. Kbhvn. 1654. S. 355.

S. 81. [1] Norske Magasin I. 209. — [2] Ny kirkehistoriske Samlinger V 414—18. — [3] Allen: De tre nordiske Rigers Historie II 227.

S. 82 [1] Rigens Regnskaber for forskellige Aar. R. A. — Danske Samlinger, Hofholdning no. 241. R. A. — Tegnelser over alle Lande 17 Februar 1559 og 26 Oktober 1560. — Sjællandske Registre 25 Oktober 1574. R. A. o. s. v. — [2] Sjællandske Tegnelser 10 Oktober 1579. R. A. — [3] «Denne Brevviser, vor Kapelmester, med vore Sangere»: Tegnelser over alle Lande 17 Febr. 1559. R. A. — Arnoldus de Fine «vor Kapelmester». Sjællandske Registre 25 Oktober 1574. R. A. — [4] Skaanske Tegnelser 17 Februar 1591. R. A. — Sjællandske Tegnelser 31 Marts 1592 og 15 September 1593. R. A.

S. 83. [1] H. Rørdam: Klaus Christoffersen Lyskanders Levned. S. 46. [2] Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 76. — [3] Nyerup og Rahbek: Udvalgte Danske Viser. V 40.

S. 84. [1] Alle christelige oc dyderige Jomfruers Ærekrantz. Sorø (uden Aar) F. 7. — [2] Fyhn: Efterretninger om Kolding. S. 33. — Becker: Danske Herregaarde VIII Broholm. — [3] Samlinger til Fyens Historie og Topographie VI 424. — [4] Becker: Danske Herregaarde. VIII. Broholm. — [5] Danske Magazin 4de Række I 83 og 174. — [6] Helm Alverdings Regnskab. Tyge Beckers Samlinger. Store Kongelige Bibliothek.

S. 85. [1] Vnge Karlis oc Drengis Speiel, vdset paa Danske af Rasmus Hansen Rerauius. Kbhvn. 1571. C. 3. — [2] Hans Christensøn Sthen: En lille Haandbog. Kbhvn. 1578. Fortalen B. — [3] Jacob Albretsøn Horsens: En kort Underuisning om Tienere. Kbhvn. 1610. Fiiij. — [4] Niels Bredal: Børne Speigel. Kbhvn. 1568. S. 14—15. — [5] «Compotationes et cartularum lusus in cubiculis non exercento». Leges scholast. Herlov. 1605. N. K. S. 4to. no. 1252 b. — [6] Hans Forssell: Sveriges inre historia II 22 og Anm. 2. — [7] Svenska Småsaker. Sthlm. 1870. I, 249. — [8] Vestmannøs Regnskab Juni 1586 — Mai 1587. R. A.

S. 86. [1] O. Kalkar: Ordbog til det ældre danske Sprog. I 366. — [2] Anders Kjeldssøn Tybo: Absalon, Historia sacra comoedieviisz sammenskreffuen. Kbhvn. 1618. Fortalen. C. 6. — [3] Hans Forssell: Sveriges inre historia II 22. — [4] Tegning og Beskrivelse i N. Jacobsens Samlinger, Store Kongelige Bibliothek, efter Prof. Burman Becker, der selv har aftegnet og beskrevet Originalen. — [5] Pontoppidan: Den Danske Atlas II 421.

S. 87. [1] Hans Forssell: Sveriges inre historia II 22. — [2] Danske Samlinger 2den Række VI 174. — [3] Kolderup Rosenvinge: Udvalg af gl. danske Domme III 323—4. — [4] Dalin: Svea Rikes Historia III 1, 673. — [5] Nyt historisk Tidsskrift IV 303. — [6] Vedel Simonsen: Eske Brok I, 67. — [7] Norske Magasin I, 330. — [8] Kolderup Rosenvinge: Gamle Danske Love V 41. — [9] Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. S. 14—15. — [10] Kjøbenhavns Diplomatarium I 38. 172 og 177. — Kolderup Rosenvinge: Gamle Danske Love V 133. 135. 509. 566. — Krag: Christian den Tredies Historie. II 409. — [11] Kolderup Rosenvinge: Udvalg af gamle danske Domme III 323—24.

S. 88. [1] Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 258. — [2] Vnge Karlis oc Drengis Speiel, vdset paa Danske af Rasmus Hanssön Rerauius. Kbhvn. 1571. Side B. 6 siges der til Lottarius: «Du gjør vel Fyldest og Skjel for Dit Navn og udretter det ganske vel som det betyder, fordi Du lægger Vind paa at drage min Broder til Dit Lotterværk». — [3] Danske

Magazin 3die Række II 198 Anm. — [4] Kjøbenhavns Diplomatarium III 133—35.

S. 89. [1] Norske Magasin II 184—85. — [2] Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Love V 29 og 42. — [3] Chr. Osterson Vejle: Glossarium jurid. danic. norveg. Udgave 1665. p. 267.

S. 90. [1] S. Birket Smith: Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie I, 114. — Rosennobels Værdi: W. Scharling: Pengenes synkende Værdi. S. 78. — Christian den Fjerdes Dansk-latinske Stilebog. Brev 32 og 74. Store kongelige Bibliothek — Norske Magasin II 176. — [2] Braun: Theatrum urbium. IV. Hveen. — [3] Historisk Tidsskrift IV 199.

S. 91. [1] Friis: Samlinger til Dansk Bygnings- og Kunsthistorie. S. 143. 347 og 350. — Braun: Theatrum urbium. IV. Hveen. — Kinch: Ribe Byes Historie II 297. — [2] Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. S. 14. — [3] Carl Silfverstolpe: Historisk Bibliothek. I 193. II 211. Anm. — [4] Friis: Samlinger til Dansk Bygnings- og Kunsthistorie. S. 143. — Nyt historisk Tidsskrift IV 301—5. — [5] Suhm: Nye Samlinger til den Danske Historie II 2, 99. — [6] Danske Samlinger 2den Række I. 157.

S. 92. [1] Christian den Fjerdes Dansk-latinske Stilebog. Brev 41. Store Kongelige Bibliothek. — [2] Historisk Tidsskrift IV 199—206.

S. 93. [1] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte. II. 1, 142—43. — [2] Resen: Kong Frederichs Den Andens Krønicke. S. 84. — [3] Resen: Kong Frederichs Den Andens Krønicke. S. 30. — Stockholms Magazin III (Sthlm. 1781). S. 106. — [4] Stockholms Magazin III (Sthlm. 1781). S. 106.

S. 94. [1] Den anseelige Stad Helsingørs Beskrivelse. (Aalborg 1757.) S. 245—46. — [2] Voigt: Fürstensitten, i Raumers Historisches Taschenbuch VI 231—35.

S. 95. [1] Skrivelse fra Laurits Grubbe til Fru Grethe sal. Peder Ruds. Onsdag før Pintse 1559. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. (Grubbe). R. A. — [2] 1560, 15 Juni betalt Willum von Deuenther for følgende Stykker, der blev leveret paa Hs. Naades Kammer: Panserskjorte 32 Dlr., to hele Panserbuxer 24 Daler og en Ringkrave 16 Daler. G. F. Lassens Samlinger. Armatur. N. K. S. 4to. no. 868 k. — Tegnelser over alle Lande 7 Dcbr. 1559. R. A. — [3] Danske Magazin 3die Række III 97. — [4] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 2, 53—54. — [5] Samme Skrift III, 132.

S. 96. [1] Samme Skrift II 1, 139—40.

S. 97. [1] Se Rustningerne i Nationalmuseet i Stockholm. — [2] Ligeledes. — [3] Afbildningen i nærværende Skrift IV 19 Fig. 7. Se ogsaa et Par Eksempler paa denne Art Skjolde i Heffner: Trachten d. christlich. Mittelalt. III fig. 74 og 75.

S. 98. [1] 5 Juni 1556. Topografisk Samling. Sorø no. 6. R. A. — [2] Ryge: Peder Oxes Liv og Levnets Beskrivelse. S. 106—7.

S. 99. [1] Fortegnelse af 19 Juli 1587, i Samlingen: Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A. — [2] Københavns Tøjhus. — [3] Tegnelser over alle Lande 1 November 1564. R. A. — [4] Nationalmuseet i Stockholm.

S. 100. [1] Danske Samlinger 2den Række VI 175. — [2] Rasmus Hanssøn Reravius: Frederichs den Andens Kronings- oc Brøllups Historie. København 1574. Bl. Hv. — [3] Danske Magazin V 9. — [4] Danske Samlinger III 78. — Danske Magazin V 9. — [5] Rasmus Hanssøn Reravius: Frederichs den Andens Kronings oc Brøllups Historie. Kbhvn. 1574. Bl. H 6.

S. 101. [1] Skrivelse af 30 November 1595 fra Christian Barnekov til

Holger Rosenkrands. Langebeks Diplomatarium. R. A. — [2] Drikkekarret er afbildet og beskrevet i P. Brock: Rosenborgs Slot. (Kbhvn. 1884.) S. 45—48. — Wolf: Encomion regni Daniæ. (Kbhvn. 1654.) S. 216 ff.

S. 102. [1] Sjællandske Tegnelser 27 Februar 1596. R. A. — [2] Tegnelser over alle Lande. 1 November 1564. R. A. — [3] «Balgharnisk» kommer næppe af: balge = at kæmpe, men langt snarere af Balg = Bjælke. I begge Tilfælde betyder det en sværere Rustning. Se f. Eks. Krag: Christian den Tredies Historie II 547. — [4] Rasmus Hanssøn Rerauius: Frederichs den Andens Kronings oc Brøllups Historie. Kbhvn. 1574. Bl. H 7. — [5] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 54. Anm. 85. — [6] Tegnelser over alle Lande 31 Januar 1560. R. A.

S. 103. [1] Rasmus Hanssøn Rerauius: Frederichs den Andens Kronings oc Brøllups Historie. Kbhvn. 1574. Bl. H 7. — [2] Wolf: Encomion regni Daniæ. S. 291. — Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 58. Anm. 85. — [3] Ryge: Peder Oxes Liv og Levnets Beskrivelse. S. 107.

S. 104. [1] Danske Magazin 4de Række II 95—96. — [2] Rasmus Hanssøn Rerauius: Frederichs den Andens Kronings oc Brøllups Historie. København 1574. Bl. H 5. — [3] Tegnelser over alle Lande 21 Oktober 1559. R. A. Delvis trykt i Nye Danske Magazin I 285. — [4] Wolf: Encomion regni Daniæ. S. 289 flg.

S. 105. [1] Stockholms Magazin III (Sthlm. 1781). S. 104. — [2] Tegnelser over alle Lande 31 Januar 1560. R. A. — [3] Wolf: Encomion regni Daniæ. S. 293.

S. 106. [1] Rasmus Hanssøn Rerauius: Her Frederichs den Andens Kronings oc Brøllups Historie. Kbhvn. 1574. Bl. H 8. — [2] Wolf: Encomion regni Daniæ. S. 293 og 300.

S. 107. [1] Om Prisuddeling se Stockholms Magazin III (Sthlm. 1781). S. 104—5. — Wolf: Encomion regni Daniæ. S. 284. 295. 300. — Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 2, 52. — [2] Danske Magazin 4de Række I 97. — [3] Handlingar rörande Skandinaviens historia XXXIIII, 92—94. — [4] Vedel Simonsen: Familie-Efterretninger om de danske Ruder II 267—68.

S. 108. [1] Sammesteds. — [2] Ikke blot et halvt Aar efter Kroningen (Tegnelser over alle Lande 31 Januar 1560. R A.), men endogsaa midt under den nordiske Syvaarskrig (Tegnelser over alle Lande 1 November 1564. R. A.). — [3] Se f. Eks. den 19 Juli 1587 (Kongl. Hofvet. no. 2. S. R. A.). Sigismunds Kroning i Polen fandt først Sted den 27 December 1587. — [4] Svenska Småsaker I (Sthlm. 1870) 236—37.

S. 109. [1] Jydske Tegnelser 1 Maj 1596. R. A. — [2] Wolf: Encomion regni Daniæ. S. 289.

S. 110. [1] Rasmus Hanssøn Rerauius: Her Frederichs den Andens Kronings oc Brøllups Historie. Kbhvn. 1574. Bl. H 8 og N 5. — Wolf: Encomion regni Daniæ. S. 215.

S. 111. [1] Rentemester Regnskaberne 1591 og 1592. R. A. — [2] Suhm: Nye Samlinger til den Danske Historie II 2, 99. — [3] Wolf: Encomion regni Daniæ. S. 215.

S. 112. [1] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 2, 53. — [2] P. H. Resen: Kong Frederichs den Andens Krønicke. København 1680. S. 323.

S. 113. [1] Sammesteds. — [2] Wolf: Encomion regni Daniæ. S. 200—

201. — [3] Christian den Fjerdes dansk-latinske Stilebog. Brev 134. Det Store kongelige Bibliothek — Kirkehistoriske Samlinger 3die Række II 480. (C. F. Wegener: Hist. Efterr. om Anders Sørensen Vedel. Fol. S. 147. Anm. 7).

S. 114. [1] Kirkehistoriske Samlinger 3die Række II 518. — [2] Stockholms Magazin III (Sthlm. 1781) S. 109. — [3] Samme Bog Side 105. — [4] Christian den 4des latinske Stilebog. 16 Marts 1593. G. K. S. 4to. no. 2591. — [5] P. Hentzner: Itinerarium (Nürnberg 1612). S. 132.

S. 115. [1] Suhm: Nye Samlinger til den danske Historie II 2, 99. — [2] Bircherods Dagbøger, i Uddrag ved Molbech. S. 525. — [3] Nordisk Universitets Tidsskrift 1862. IV 36. Anm.

S. 116. [1] L. Daae: Norske Bygdesagn I 50—52. — N. Nicolaysen: Norske Fornlevninger. S. 235. — Norsk historisk Tidsskrift 2den Række III 171. — [2] Suhm: Nye Samlinger til den danske Historie III 98. — [3] Rentemester Regnskab 1582. R. A. — [4] Tegnelser over alle Lande 30 Oktober 1562. R. A. — [5] Tegnelser over alle Lande 21 April 1560. R. A. — [6] Gjörwell: Svenska Magazinet (Sthlm. 1766). S. 706. — [7] S. Birket Smith: Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie I 115.

S. 117. [1] Die Reisen des Samuel Kiechel. Stuttgart 1866. Side 67. — Ahlqvist: Karin Månsdotter. S. 21 med Anm. — [2] N. K. S. 4to. no. 649. p. 172. — Frankfurtisches Archiv für ältere deutsche Litteratur und Geschichte (Frankfurt 1812) II 177. — Tyge Becker: Herluf Trolle. S. 19. — Danske Samlinger. Fiskeri no. 175. Brev af 26 Februar 1573. R. A. — Rentemester Regnskaber og Øresunds Toldregnskaber for forskellige Aar. R. A. — Sjællandske Tegnelser 27 Oktober 1577. R. A. — Helsingørs Tingbog 5 September 1580. R. A. — Sjællandske Tegnelser 26 August 1595. R. A. — Langebeks Diplomatarium, Skrivelse af 9 Juli 1595. R. A. o. s. v. — [3] De anførte Eksempler er hentede fra Tegnelser over alle Lande 25 Maj 1560 og Øresunds Toldregnsk. 1574. R. A. Mange lignende findes.

S. 118. [1] Danske Magazin V 10. — Dito 4de Række II 79. — [2] Øresunds Toldregnskaber 1574. R. A. — [3] Danske Samlinger 2den Række VI 173. — [4] Skrivelse fra Enkedronning Sophia til Tolderen i Helsingør, dat. Haderslevhus 17 Maj 1592. Danske Kongers Historie 73 dd R. A. — [5] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 3, 50. — [6] A. G. Ahlqvist: Karin Månsdotter. S. 17—18 med Anm. 28. — [7] Mejborg: Christian den Femtes Hof. S. 149—50. — [8] Rentem. Regnskab af 1588 og 1591. R. A.

S. 119. [1] Historisk Tidsskrift III 41. — [2] A. G. Ahlqvist: Karin Månsdotter. S. 3. — [3] F. R. Friis: Tyge Brahe. S. 177. — [4] Danske Magazin 4de Række IV 53. — [5] H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie III 328. — [6] Raumer: Histor. Taschenbuch VI 329—30. — [7] Mejborg: Christian den Femtes Hof. S. 149—50.

S. 120. [1] F. R. Friis: Tyge Brahe. S. 177—78. — [2] Resen: Frederich den Andens Krønicke. S. 347.

S. 121. [1] Sjællandske Tegnelser 26 August 1586. R. A. — Nyt historisk Tidsskrift IV 257. — [2] Allen: De tre nordiske Rigers Historie II 542. — Skaanske Registre 6 Maj 1578, 24 Oktbr. 1579 og 18 Dcbr. 1581. R. A.

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

VII

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

7. BOG: AARLIGE FESTER.

FOLKEUDGAVE

KØBENHAVN
GYLDENDALSKE BOGHANDELS FORLAG (F. HEGEL & SØN)
GRÆBES BOGTRYKKERI
1903

1.

De store Fester dannede de naturlige Mærkepunkter i Aarets Gang. Ikke blot brød de Hverdagenes Række i en ganske anden Grad end de blotte Søndage, udgjorde ligesom den faste Benbygning i Aarets Legeme; men idet de Aar ud og Aar ind vendte tilbage, festligholdte paa samme Vis, blev de selv tilsidst forbenede Rester af Fortids Sæd. Medens Hverdag og Søndag afspejlede Nutiden og dens Krav, aabnede de store Fester Indblik til længst forsvundne Tider.

Saa man nærmere til paa disse store Fester, viste de sig at være ikke af samme Støbning. Der tegnede sig to bestemte Festrækker, der, udvortes forbundne, hver især pegede hen til sin Kultur, til sin Jordbund, hvor de oprindelig havde hørt hjemme.

Den ene Festrække skrev sig fra en sydlig Himmelegn, fra Ægyptens, Syriens og Lilleasiens Egne. Her havde man siden Oldtiden regnet Jævndøgnstiderne, Marts og September, som Aarets Hovedpunkter, gennem hvilke Aarets Akse gik. I Ægypten vaagner alt til Liv efter September, naar Nilen falder og Markerne grønnes; i vort Foraar derimod antager Nildalen atter et ørkenagtigt Ydre. Ganske naturligt regnede man da i disse Egne, modsat de fleste andre Folk paa den nordlige Halvkugle, Aarets Begyndelse fra Efteraarsjævndøgn. Hos Jøderne, der var saa stærkt paavirkede fra Ægypten, begyndte, i det mindste i lange Tider, Aaret i September, og Hovedfesterne faldt ved Jævndøgn: Nytaarsfesten og den store Forsoningsfest i September, Paaskefesten i Marts.

Da denne Festrække med de første Kristne førtes til Vesterland, traf den her en hel anden Opfattelse. Romerne havde vel i den ældste Tid regnet Aarets Begyndelse fra Jævndøgn, men

for dem kunde der ikke være nogen Tvivl om, at Foraarsjævndøgn var det første. Frugtbarhedens Gud, Mars, indviede Aaret og fra Marts Maaned táltes saa de øvrige. Det er Spor af denne gamle Regning, som endnu er bevarede i Talbenævnelserne: September, Oktober, November og December, der jo betegne den 7de, 8de, 9de og 10de Maaned. Men ved Kristi Fødsel var man i Rom allerede forlængst kommen bort fra denne Aarsinddeling og regnede Aarets Begyndelse fra Januar, Solens Maaned.[1] Det gamle Aar afsluttedes med en Fest, de saakaldte Saturnalier, der fejredes fra den 17de til den 23de December og med Rette bar Navn efter Saturn, Plantningens og Tidens Gud, der jo nu stod i Begreb med at fortære sit yngste Barn, det snart forløbne Aar.

Skulde disse to forskellige Syn paa Aaret, det jødiske og det romerske, forenes i en fælles Festrække, kunde dette lettest ske ved at lægge Hovedvægten paa Foraarsjævndøgn. For den vesterlandske Kirke blev da ganske naturlig Paaske og tildels Pinse, Mindefesterne for Kristi Opstandelse og Kirkens Stiftelse, Aarets Hovedhøjtider, hvis Plads i Aaret paa engang var historisk given og i inderlig Samklang med Folkets gamle Tankesæt.

Da Kristendommen senere banede sig Vej op til Skandinavien, kom den her i Forhold til en ny Opfattelse. For Nordboerne faldt Aaret nødvendigt i de to Halvdele, Sommer og Vinter; jo højere man kom op, des større Betydning fik Vinteren, saa stor endog, at man stundom lod «Vinter» betegne hele Aaret og f. Eks. angav Alder ved saa og saa mange Vintre gammel. Under slige Forhold skulde man tro, at det maatte have ligget nær at regne Aarets Begyndelse fra Jævndøgn, saa at hvert enkelt Aar simpelt hen deltes i de to: Sommer og Vinter. Men stærkere endnu end dette Hensyn drog et andet. Endnu mere afgørende end Varme og Kulde var Lyset. Naar under det rugende Vintermørke Dagene atter begyndte at længes, Solen at vinde Sejr, saa hilsedes dette med en Jubel, der lod glemme selv den skingrende Frost. Og naar ved Midsommer Dagen havde sejret, saa at selv Nætterne var lyse, saa indbød denne lykkelige Tid, hvor alt var som det burde, ganske naturligt paany til Fest. De to store Lysets Højtider, Jul og Midsommerfest, hver i Hjertet af sin Aarstid, blev da de to Mærkepunkter, gennem hvilke Aarets Akse droges. Følgende Lysets Vej, regnede man Aarets Begyndelse fra Jul og fandt sig i, idet man saaledes regnede fra Fest til Fest, at hvert enkelt Aar blev delt i en halv Vinter, en Sommer og en halv Vinter.

Foruden disse to Fester fejredes i Norden endnu to andre af ringere Betydning: en Vaarfest, naar Skoven løvedes, og en Takkefest i Høst for Aarets Afgrøde. Under Vikingetiden synes begge at være voksede i Værd paa Midsommerfestens Bekostning. Ved denne kunde Mænd kun sjældent være hjemme, Vaarfesten blev da en Afskedsfest, naar Vikingerne drog ud, Høstfesten en Tak for Togets Udbytte.

Kristendommen fulgte i Norden som andetsteds den gyldne Regel ikke at tilintetgøre men at omdøbe og lempeligt at omdanne det bestaaende. Da Norden var kristnet, ophævede man derfor ikke de gamle Fester, men gav dem nye Navne. Julen, der tidligere var bleven fejret langt ind i Januar, naar Hvermand kunde se, at Dagen tog til, henlagdes nu til den 25de December og sloges sammen med den andetsteds kun lidet paaagtede Kristi Fødselsfest. Vaarfesten kunde nogenlunde falde sammen med Pinse. For Midsommerfesten fandt man et Tilsvarende i Festen for Johannes den Døber. Høstfesten endelig sloges sammen med en Højtid for Ærkeenglen Michael.

Ser vi, hvorledes disse Forhold tog sig ud i det 16de Aarhundrede, fem-seks Hundrede Aar efter Kristendommens Indførelse i Norden, saa var den paatænkte Omvendelse egentlig kun helt foregaaet med Festen ved Pinse, hvor Vaarfest og Kristenhøjtid havde indgaaet en inderlig Forening. Høstfesten paa Mikkelsdag var efterhaanden gaaet tilbage i Betydning. Men Jul og Midsommer fejredes fremdeles med vante Iver; kristelige Anvendelser og Hentydninger dækkede her kun delvis over de gammelhedenske Skikke. Og for Folkets Flertal stod endnu netop disse to, Jul og Midsommer, som Aarets Hovedfester.

Idet vi i det følgende skal nærmere betragte Aarets Løb, saaledes som det fik sit Præg ved de enkelte Fester, vil vi særlig rette vor Opmærksomhed paa de ældgamle Festskikke, hvor hedensk og kristeligt saa fast var vævet sammen. Som bekendt er mange af disse Højtidsbrug blevne afslebne og opløste i de siden da forløbne tre Hundrede Aar. Og hver enkelt lille Skik, fastholdt for sig, tager sig ofte ubetydelig ud, ikke mindst for vor Tid, der har set saa mange af dem ende som Børneleg og Ammestutale. Men i Forening udgør de et mærkeligt Led af en svunden Kultur, en af de Veje, ad hvilke vi endnu, om end famlende, kan naa en Hedenolds Tankesæt, til hvilken ingen skriftlig Overlevering rækker.

2.

Julen, der i vore Dage afslutter Aaret, dannede i det 16de Aarhundrede i Norden dets Begyndelse, idet første Juledag var Aarets første Dag. Dette stemmede saavel med den gamle nordiske Opfattelse som med den kristelige, der jo, naar den lod hele Tidsregningen rette sig efter Kristi Fødsel, korrekt ogsaa maatte lade hvert enkelt Aar begynde med Kristi Fødselsdag. Ikke desto mindre havde Spørgsmaalet om Aarets Begyndelse Middelalderen igennem været og var endnu fremdeles et af de mest omtvistede.

En Hovedgrund til denne Forvirring var uden Tvivl den, at kirkeligt set spillede Fødselsdagen liden eller ingen Rolle i Sammenligning med Dødsdagen; Kristi Fødselsdag kunde da ikke paa Aarsinddelingens Omraade tiltvinge sig en Betydning, som den kirkeligt ikke besad. Og Striden om det hele Spørgsmaal blev saa langvarig, fordi der ikke gaves nogen overordnet Myndighed, der med kirkeligt Magtsprog kunde tvinge en Løsning igennem.

Dette fremgaar allerede tydeligt af, at Paverne i Reglen holdt ikke paa den korrekt kristelige Ordning at lade Aaret begynde med første Juledag, men paa den hedensk romerske, der lod Aaret begynde 1ste Januar. Langt mere kristelig var for saa vidt den Tidsregning, som f. Eks. Karl den Store brugte, at regne Aaret ikke fra Kristi Fødsel men fra hans Menneskevorden, hans Undfangelse paa Mariæ Bebudelsesdag, den 25de Marts. Og fuldt saa berettiget fra et kristeligt Synspunkt set var det at begynde Aaret med Kristi Opstandelse, altsaa med Paasken. Denne Beregningsmaade havde imidlertid den store Ulempe, at Paasken ikke indtraf til samme Tid i de enkelte Aar, saa at disse fik forskellig Længde. Aaret 1179 f. Eks. begyndte efter denne Beregning den 1ste April, men gik lige til den 19de April 1180, da Paasken næste Gang faldt. Dagene den 1ste—19de April indtraf altsaa to Gange i Aaret 1179, i dets Begyndelse og i dets Slutning, hvad der maatte give Anledning til betydelig Forvirring.

I Modsætning hertil regnede man i det græske Kejserrige, støttende sig til den første kristne Kejser, Konstantin den Stores Bestemmelse og i Samklang med den østerlandske Retning, Aarets Begyndelse fra den 1ste September. Denne Beregningsmaade saa i lang Tid ud til at skulle sejre. Baaren frem af den forholdsvis rige, byzantinske Literatur, vandt den endogsaa Indpas i selve Italien. De to berømte Paver, Gregor den Store og Gregor den Syvende, fulgte saaledes begge den græske Aarsinddeling. Endnu mere stemmende baade med Jævndøgnstiden og med den østerlandske Opfattelse var det dog at sætte Aarets Begyndelse til den 24de September. Denne Aarsberegning banede sig Vej midt igennem Evropa og vandt i det mindste en Tid stærk Tilslutning baade i Tyskland, Frankrig og England. I Modsætning til alle disse endelig stod den gammelnordiske Opfattelse, der havde fæstet Rod, hvor Asadyrkelsen var trængt frem, altsaa foruden i Skandinavien tillige i Tyskland og England. Efter denne dannede Julen Aarets Begyndelse, og om Julen lærte jo de kristne Præster, at den var det samme som Kristi Fødselsfest den 25de December.

Striden mellem alle disse forskellige Beregningsmaader medførte den utroligste Forvirring, der den Dag i Dag gør ethvert Forsøg paa nøjagtig Tidsbestemmelse i Middelalderens Historie til et ligesaa vanskeligt som usikkert Regnestykke. Thi de enkelte Beregningsmaader holdt sig ikke indenfor deres oprindelige Grænser, men søgte at vinde Land eller fortrængtes alt efter de herskende Kulturstrømninger og skiftende politiske Magtforhold.

Ved det 16de Aarhundredes Begyndelse stod Sagerne i de Norden nærmest omgivende Lande saaledes: I Tysklands forskellige Egne regnede man paa en Mangfoldighed af Maader, dog var der en overvejende Tilbøjelighed til at begynde Aaret med Juledag eller den 1ste Januar. I Nederlandene regnede hver Provins paa sin Vis, Aaret begyndte saaledes i Gelderland og Friesland med Juledag; i Brabant, Delft og Dortrecht med Paaskelørdag, i Holland, Flandern og Hennegau med Paaskesøndag. Først i Aaret 1575 synes Befalingen om hele Landet over at begynde Aaret med 1ste Januar at være bleven tagen ret til Følge. I England, hvor man indtil det 12te Aarhundrede paa gammeldags Vis havde regnet Aaret fra Jul, var det siden da blevet almindeligt at begynde Aaret den 25de Marts; og denne Regnemaade holdt sig baade borgerligt, kirkeligt og retsligt i Brug lige til Aaret 1752, da Kong Georg den

Anden endelig gennemførte den højst fornødne Kalenderforbedring. Lignende Forhold herskede i Skotland. Vel lod Kong Jacob den Sjette Aar 1599 kundgøre en Forordning om, at Aaret 1600 og alle følgende skulde begynde den 1ste Januar og ikke den 25de Marts, men Folk rettede sig ikke synderlig derefter, og først i Aaret 1752 blev ogsaa her Forbedringen gennemført.

Foruden al den her omtalte Forvirring var der en anden, hvorunder man i det 16de Aarhundrede ogsaa led føleligt, det var den ældgamle Regnefejl med Hensyn til Aarets Længde. Idet man stadig regnede dette for 365 Døgn og 6 Timer, hvilket er en 11—12 Minutter for meget, begik man en lille Fejl, der i Løbet af et Aarhundrede kom til at svare til et Døgn, og i det 16de Aarhundrede var løben op til ti Døgn. Skønt f. Eks. Foraarsjævndøgn først skulde indtræffe den 21de Marts, faldt det allerede paa den 11te Marts.

For at raade Bod paa alle disse Ulemper besluttede da Pave Gregor den 13de sig til at foretage en almindelig Forbedring. Denne bestod dels i at fastslaa den 1ste Januar som Aarets Begyndelsesdag, dels i at udskyde de ti Dage, som man efterhaanden var sakket agterud for Virkeligheden. Dette sidste udførtes ved den 5te Oktober 1582 med ét at skrive den 15de Oktober. Uheldigvis var imidlertid denne saakaldte «Gregorianske Kalender» foreslaaet af en Pave. Skønt dens Fordele var indlysende, vilde intet af de Lande, hvor Reformationen havde sejret, gaa ind paa den. I Tyskland antoges den af de katolske Fyrster paa Rigsdagen i Augsburg i Juni 1582, men forkastedes paa samme Rigsdag af de protestantiske. Skandinavien holdt naturligvis Trop med disse. Først i Aaret 1700 indførtes den forbedrede Tidsregning i Nordtyskland og Danmark, Aar 1752 i England og Skotland, Aaret efter i Sverrig. Som bekendt regner man endnu i Rusland efter den gamle julianske Kalender, der for Øjeblikket er tretten Dage bag efter den gregorianske.[1]

Forholdene i Norden i det 16de Aarhundrede bar tydeligt Mærke af Forvirringen i Nabolandene. Den gamle nordiske Tilbøjelighed til at regne Aarets Begyndelse fra Juledag krydsedes ideligt af den sydfra kommende Skik at begynde det med 1ste Januar. Et Eksempel fra selve Regeringsprotokollerne vil lettest anskueliggøre os dette besynderlige Virvar. Tager vi de saakaldte «Tegnelser over alle Lande», Kopibøger over udstedte kongelige Befalinger, fra Frederik den Andens første Regerings Aar, saa

viser det sig, at ved Aarsskiftet 1560 har man fulgt gammel Sæd, idet Datoerne følge saaledes efter hverandre: 23de December 1559, 28de December 1560, 31te December 1560 osv. Næste Aar har man fulgt baade gammel og ny Stil, idet Aaret begynder med Juledag, men 1ste Januar ikke desto mindre i Underskriften betegnes som Nytaarsdag 1561. Ved Overgangen fra 1563 til 1564 følges ny Stil, idet 27de, 28de og 29de December henregnes til 1563, men for at Forvirringen dog ikke skal mangle, benævnes 31te December 1563: «Nytaarsaften Aar efter Kristi Fødsel 1564». Næste Aar naar Uklarheden sit Højdepunkt. Første Juledag betegnes nemlig paa nymodens Maade som «25de December 1564», men tredie Juledag betegnes som «27de December 1565». I de to følgende Aar følges atter gammel Stil[1] osv., osv. Paa lignende Maade fortsættes der Aarhundredet ud: en fremherskende Tilbøjelighed til at følge gammel Stil, blandet med pludselige, sjældent helt gennemførte Anvendelser af den nye. Ganske samme Indtryk faar man ved Betragtningen af Privatmænds Maade at datére paa.[2] Hvorledes Datiden selv har fundet Rede i alt dette, er ikke let at forstaa. Et Held var det, at Juletiden betragtedes som Ferie, hvor man kun nødigt tog Pen i Haand. For Historikeren staar den Dag i Dag hver Tidsangivelse fra det 16de Aarhundrede, der falder mellem den 25de og 31te December, som en Lygtemand, der meget let, hvor sikre Holdepunkter mangle, kan lede en til at regne et helt Aar fejl.

I dagligt Omdømme fandt det hele Spørgsmaal om Aarets Begyndelse en ganske anderledes nem Afgørelse i Norden. Her var der intet Menneske, der tvivlede om, at Julen var den store Fest, hvormed Aaret begyndte. Holdt Nogen paa, at man desuden burde højtideligholde den 1ste Januar — «Nytaarsdag», som Folk paa Moden efter tysk Vis nu oftere kaldte den, — saa var der aldeles intet i Vejen for at hædre halvgaaen Jul, «ottende Dag Jul», som den tidligere hed, med en ekstra Fest, men en Del af Jul var og blev den. Ganske anderledes foregik Udviklingen i sydlige Lande. Hvor Kristi Fødselsfest og Aarets første Dag her skiltes fra hinanden, visnede hin hen, og Festen for Aarsskiftet drog al Opmærksomheden til sig.

Julen fejredes altsaa i Norden i det 16de Aarhundrede, fordi den var Kristi Fødselsfest og Aarets Begyndelse. Som

ovenfor omtalt var hermed imidlertid langt fra dens Betydning udtømt. Bagved laa en anden Grund til at holde Højtid, den samme, der i sin Tid havde fremkaldt Asadyrkernes Jul og siden gjort det naturligt at henlægge Kristi Fødselsfest og Aarets Begyndelse just til denne Tid, det var Glæden over det tilbagevendende Sollys.

Denne Naturgrund maa ikke tabes af Sigte. Dels er det nemlig den, der bliver tilbage, naar alle de religiøse Iklædninger fjernes, dels er det den, der til enhver Tid lige villig har tjent til Underbund og Sindbillede for hver ny og dybere Fortolkning. Lysets Genkomst har kaldet til Fest, da vore Forfædre i den graa Oldtid skarevis trængte ind i Evropa fra Sydost og under nordligere Bredegrader lærte at savne og skatte det Sollys, der i det tidligere Hjem stundom havde været for stærkt. Lysets Fødsel i Vintermørket blev senere for Asadyrkerne den Aarstid, hvor det faldt af sig selv at fejre Thors, Frejrs og Odins Sejr over Jætterne. Og Lysets Komme til Verden blev endelig for de Kristne det paa engang simpleste og dybeste Udtryk for Kristi Menneskevorden.

Kun saaledes forstaa vi det Særsyn, som Julen historisk set frembyder: en Fest, der Aartusinder igennem er bleven fejret paa samme Aarstid men af vidt forskellige Grunde, og dog saaledes, at en tidligere Tids Skikke stadigt uden Anstød er blevne tagne i Arv af en senere.

Førend vi gaa over til i det enkelte at undersøge disse Skikke, skulle vi forinden blot et Øjeblik betragte dem i Almindelighed. Det vil af det foregaaende være indlysende, at de maa have et tredobbelt Udspring. Dels ere de af kristelig Oprindelse, dels stamme de fra Asadyrkelsen, dels skrive de sig fra Tiden forud for denne. I de allerfleste Tilfælde vil det være vanskeligt om ikke umuligt, sikkert at bestemme deres Udspring. Eksempelvis skulle vi dog anføre, at der er høj Grad af Sandsynlighed for, at Skikke, der vare fælles for de hedenske Nordboere og de gamle Romere ved deres Julefest og Saturnalier, saasom Udveksling af Gaver, Antændelse af Lys og Baal samt Tjeneres og Herrers Ligestilling, var gamle Minder fra et fælles Ophav. Det samme gælder om saadanne Skikke, som er i Brug den Dag i Dag Evropa over hos de mest forskellige Folkeslag, saasom at fælde et Træ og Juleaften under særlig Højtidelighed at anbringe det tykkeste af Stammen paa Arnen, en Skik, der kommer igen

INDHOLD AF 6. BOG.

indfødte Forfattere, der have samlet, hvad den nærmeste Slægt troede at erindre og vide om Profeten. Og europæiske Forskere, særligt Tyskeren Sprenger og Englænderen Muir, har i meget udførlige dog tildels nu forældede Værker samlet Resultaterne, medens andre har nøjedes med skitseagtige Fremstillinger, der medtager for lidt til at give et fuldstændigt Billede af Muhammeds mærkelige og paa sin Vis geniale Personlighed.

Professor Dr. Frants Buhl har nu med Benyttelse af denne indfødte og europæiske Literatur skrevet en Fremstilling af Muhammeds Liv. Denne vil være tilgængelig for enhver Læser, der medbringer Interesse for en af Verdenshistoriens betydningsfuldeste Foreteelser. Skildringen vil særligt lægge Vægt paa Muhammeds religiøse Udvikling og behandle de Paavirkninger, som her kan paavises. Derfor vil ogsaa en ikke ringe Del af Bogen omfatte Arabiens politiske og kulturelle Stilling før hans Optræden — hvad der iøvrigt først nu er bleven muligt ved de sidste Aars Indskriftfund og Undersøgelser.

Folkelig i Fremstillingen, videnskabelig i Begrundelsen vil Professor Buhls Værk underholde og belære Læseren om den store Religionsstifter, der var Statsmand og Kriger foruden Profet og Moralist.

Efter ***Muhammeds Liv*** vil muligvis senere fremkomme en Fremstilling af hans Lære.

Muhammeds Liv vil udkomme i ca. 5 Hefter à 1 Kr. 1ste Hefte faas til Gennemsyn og Subskription tegnes i alle Boglader.

Gyldendalske Boghandel.

FOLKEUDGAVE

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

GYLDENDALSKE
BOGHANDELS
• • FORLAG • •

16. HEFTE

50 ØRE

Subskriptions-Indbydelse

DR. FRANTS BUHL

MUHAMMEDS LIV

MED EN INDLEDNING OM FORHOLDENE I ARABIEN FØR MUHAMMEDS OPTRÆDEN.

Af den store Religionsstifters hændelsesrige, eventyrlige og mærkelige Liv besidder vi ikke paa dansk nogen Fremstilling, der kan tilfredsstille Nutidens Læsere. Heller ikke var det tidligere let at levere en saadan. I Slutningen af forrige Aarhundrede er den stadigt stigende Interesse for Religionernes Historie og for den østerlandske Kultur ogsaa kommet Muhammedanismen til Gode. En Tro, der som Islam igennem Aarhundreder bestandigt tæller Millioner af Tilhængere, som er Statsreligion i mægtige Riger, hvis Udbredelse ikke tager af, og som Europæerne møder overalt i Afrika som i Asien, medens den endnu besidder sit værnede Omraade i selve Europas Østkant, dens Oprindelse er vel værd at udforske. Og for at forstaa Læren, maa man fremfor alt lære Stifteren at kende, Profeten, der i en forholdsvis kort Tid havde lagt Grunden til Islamismen, der skulde erobre en stor Del af Verden med sit Sværd og bemægtige sig de Undertvungnes Sind med sin Aand.

Literaturen om Muhammed, hans Liv og Virken er derfor svulmet uhyre op. Man har fremdraget en stor Del af de

baade i Sverige, England, Frankrig, Tyskland, Italien, Dalmatien og Kroatien.

I høj Grad vildledende er det derimod, at de Skikke, der bevisligt er opstaaede i den historiske Tid, langtfra altid bærer Præg af Folkets samtidige, religiøse Anskuelser. I det 19de Aarhundrede har man saaledes i Danmark indført Juletræet, Gaasesteg som Festspise Juleaften, og hyppig Anvendelse af den symbolske Figur «Julenissen», Skikke, der staar i lidet eller intet Forhold til Kristendommen.

Disse Nydannelser peger dels hen paa, at Trangen til Festskikke endnu er uforandret, dels ere de maaske et Vidnesbyrd om, at Folkets Erindring er dybere end de enkelte Slægtleds. Det er ikke utænkeligt, at disse tilsyneladende ny Skikke i Virkeligheden er gamle, der, forlængst gaaede tilbunds og glemte, nu atter i kun lidet ændret Form skyde op paa Strømmens Overflade. Men ruller saaledes Strømmen bestandig fremad, vil det være meget vanskeligt at give et fuldtro Billede af en bestemt Tids Juleskikke — man gøre blot Prøve ved at forsøge paa at skildre Nutidens! Den Fare ligger bestandigt nær, at hvad der har været gældende i den enkelte Stand eller i den enkelte Egn, maaske har været afbrugt eller endnu ikke fuldt i Brug i en anden, og at nogle Aartier i saa Henseende har betegnet ikke ringe Forskelligheder. Denne Mulighed for Misvisninger maa tages med i Anslag under vor følgende Skildring af Julen i det 16de Aarhundrede.

Allerede flere Uger før Jul begyndte Forberedelserne til Festen. Blandt disse var Ølbrygningen en af de vigtigste, da Juleøllet skulde tillaves med særlig Omhu. Selv den fattigste Husholdning, hvor Øllet til daglig var tyndt nok, maatte til Julen brygge sig en Beholdning af stærkere Art. Denne kaldtes for «Juletønden». Det er denne bedste Slags Øl, der menes, naar det f. Eks. i Visen om Røverne paa Nordskov hedder, at da de gjorde Indbrud hos Bonden, truede de ham med deres Spyd og sagde:

Du give os af din «Juletønde».[1]

At have «smagt Juletønden» var det folkelige Udtryk for at være beruset, og at «lægge Juletønden ind» Betegnelsen for at give særlig godt Traktement. Da en Kvinde i Kerteminde en Jul var stærkt drukken, og Manden vilde gaa ud af Huset for at

undgaa videre Strid, raabte hun derfor efter ham: «Gak Djævlen i Vold! varst Du Mand som Du burde, da lagde Du mig min Juletønde ind».[1]

Tiden, der gik forud for Jul, var den farligste af alle. I disse lange Nætter var Mørkets Magter ude, og Juleøl saavel som Mennesker udsatte for at lide Mén. Ingen Nat var i saa Henseende saa berygtet som Sct. Lucie Nat (den 13de December), der flere Steder i Norge endnu paastaas at være den længste Nat.[2] I det 15de og 16de Aarhundrede slog denne Paastand virkelig til, idet den 13de December dengang paa Grund af Almanakens Urigtighed svarede til den 22de og 23de December nu.

«Lussinatten» var i Norge særlig berygtet, fordi de afdødes Aander, «Asgaardsrejen» i denne drev sit Spil. Hvad det vilde Tog, idet det susede gennem Mulmet, traf af ubevogtet, rev det med sig. Enhver passede derfor ikke at være ude den Nat. Rundt om vidste man at fortælle om Folk, især Piger, der var forsvundne paa denne Vis. En Kvinde, der var forsvunden «Lussinat», gav tydeligt tilkende, hvad der var blevet af hende, ved næste Aar, da Toget fór forbi, at kaste sit Sølvbælte ned paa det Sted, hvor hun var bleven reven med. For at sikre Juleøllet mod «Asgaardsrejen» brugte man flere Steder at ofre deraf til Husets Skytsgud, et helligt Træ i Gaardens Nærhed eller plantet paa selve Gaardens Tun, «Tuntræet», «Vættetræet» som det kaldtes.[3]

I Danmark benyttedes Lucienatten til at lette en Flig af Fremtidens Slør. Ønskede en Pige at se sin tilkommende Mand, skulde hun paa denne Nat blot tage et Lys i hver Haand og, alene i Kamret, stirrende mod et Spejl eller Ruden sige som følger:

Lucie, Du blide!
Skal fly mig at vide,
Hvis Dug jeg skal brede,
Hvis Seng jeg skal rede.
Hvis Kærest jeg skal være,
Hvis Barn jeg skal bære.
Hvis Arm jeg skal sove i,[4]

saa viste den paagældendes Ansigt sig for hende. Dog hæftede der altid noget uhyggeligt ved «Lussinat»; dette som andet mere burde helst opsættes til den virkelige Jul.

I mange Egne af Sverige, især Wærmeland og i det hele

Vestsverige, havde Lucienatten et andet Præg end i det øvrige Norden. Ogsaa dèr synes den at være bleven opfattet som Aarets mørkeste og længste Nat, men netop derfor henlagde man — i Strid med Kirkens Festkreds men i Overensstemmelse med en smuk Naturfortolkning — Julestjernens Fremkomst og de østerlandske Vises Tog just til denne Nat. Alle de Vekselsange, Udklædninger, Optog med Stjernen osv. som i det øvrige Norden foregik paa Helligtrekongers Dag, fandt da i disse Egne af Sverige Sted allerede Luciedag eller Lucieaften. Skoledrengene, der her som allevegne havde en Slags Eneret til at udføre Sangen og nyde Godt af Gaverne, der indkom, kaldtes derfor «Lussigossarne», et Navn, som de i Stockholm har bevaret lige ned til vore Dage. For Stockholms Vedkommende skrev Navnet sig dog maaske nærmest fra, at det her var Skik paa Luciedagen at give en stor, offentlig Skolefest med Lys og Sang. Endnu i Aaret 1743 skildres Festen i «Trivialskolen» saaledes: Lysbrændingen begyndte paa Luciedag Klokken halv syv Formiddag med nogle Hundrede Lys og Lamper. Rektorklassen var overalt indvendig beklædt med Granris og prydet med «Glaslamper». Katedret var ligeledes granklædt og illumineret, og Rektorens Navnetræk anbragt derpaa med Krone over og Palmegrene. En af øverste Klasses Disciple holdt Festtalen paa svenske Vers, og firstemmige Salmer ledsagede af Basuner samt anden Sang og Musik blev udført. Til disse Fester mødte et baade udsøgt og talrigt Publikum, saa at Salen ikke nær kunde rumme alle.[1] Renest har den gamle svenske Skik holdt sig i Westergötland lige ned til vore Dage. Her stod indtil for kort Tid siden hver Lucienat alle Husets Kvinder op ved Midnat og lavede Festmad. I rigere Gaarde udklædtes ofte en ung Pige som Stjerneengel: i hvid Dragt med en Krone fuld af Lys paa Hovedet. Klokken tre Morgen vaktes alle Mændene, der trakteredes paa Sengen med Festretterne, den saakaldte «Lussebiten». Denne gode Behandling udstraktes til Dyrene med. Katten fik Fløde, Hunden Kødben, Hestene Havre, Køerne Hø, Faarene Løv. Stjernen lyste jo over alle. Ingen maatte savne sin «Lussebiten».[2]

En ældgammel Vedtægt var det, at under Julefesten skulde al Ufred hvile og blodig Kamp være strengt forbudt. Maaske skrev denne Bestemmelse sig alt fra den hedenske Tid — det var i det mindste Skik dengang altid at møde ubevæbnet i «Gudehovet» til den store Ofring — i hvert Fald havde Kirken i Mid-

delalderen hævdet «Gudsfreden» som Pligt for alle. I Norge var Befalingen om Julefred gaaet over i selve de verdslige Love. «Julefred» blev sat den 21de December og skulde vare i tre Uger; enhver Voldsomhed begaaet i denne Tid straffedes med forhøjet Bøde. Disse Bestemmelser stod endnu ved fuld Magt i det 16de Aarhundrede. I Bergens Raadhus-Protokol hedder det f. Eks.: «Anno 1593 paa Sct. Thomæ Dag, som er den 21de Decembris, blev sat Julefred efter Byloven».[1] Om Baltzer Thorbiørnsen, der havde dræbt en Mand i Julen, meddeles det i hans Aar 1569 erhvervede Fredsbrev, at hans Bøder skulde fordobles, fordi han havde brudt «Julefreden».[2]

For at sikre denne Julefred var det især i Byerne nødvendigt samtidig at forstærke Vagten. Paa ovennævnte Dag i Bergen blev derfor ogsaa «Julevagten tilskikket». Ved «Julevagt forstod man ikke blot forøget Vagtmandskab, men, saavidt det lader, en Vagt, der besørgedes af Borgerne selv. I talrig Flok, hver Borger ledsaget af sine Tjenere, gik de saa om, væbnede med Kaarder og med en Lygte i Haanden. Ved alle «Almenninger» i Bergen gjorde de Holdt og raabte: «Vagt i ho»![3] Denne Vagttjeneste var, selv om den gik paa Tur, temmelig besværlig, og den Fristelse laa nær at falde ind undervejs hos Venner og Bekendte. Beskrivelsen af et «rundt Gæstebud» i Bergen i Julen 1563 ender derfor ogsaa med følgende korte men malende Angivelse: «Der kom og Julevagten ind. De fik nok.»[4]

Hele Norden over galdt den Form for «Julefred», at saa længe Julen varede, skulde alle Retstrætter hvile,[5] og i Hjemmet maatte intet Arbejde foretages undtagen det aldeles nødvendige, som Kvægets Fodring og lignende. Alt Brænde til Huset skulde være hugget i Forvejen. Særlig Sky nærede man for Sysler med hjullignende Bevægelser, som at spinde, vinde Garn, bore med Bor, der antoges at vilde forvolde baade den, der udførte dem, og Gaardens Besætning Skade. Julen igennem troede man nemlig, at Solen selv holdt sig i Ro, intet andet maatte da heller bevæges rundt.[6] Et betegnende Eksempel paa denne Skræk anfører en Forfatter fra omtrent Aar 1700, idet han fortæller om en Bondekone, der, da hendes Pige før Helligtrekonger vilde røre ved Rokken, fór til og sagde: «For Guds hellige Døds Skyld, spind ikke nu! Jeg har ikkun én Ko, den vil jeg ikke miste».[7] Lignende Overtro har holdt sig baade i Jylland og paa Sjælland indtil vore Dage.[8]

Et ganske eget Udtryk fik «Julefreden», idet den udstraktes til Dyrene tillige. Saalænge Julen varede, skulde Mennesket holde Fred selv med sine Arvefjender: Ulve, Bjørne, Rotter, Mus, og end ikke udæske dem ved at nævne dem ved rette Navn, da ingen kunde vide, hvo der var klædt i saadan Ham. «Ved Juletid forvandles Mennesker til Ulve», siger Olaus Magnus, «og de udføre meget Ondt». For at sikre sig skulde man derfor kalde dem med fremmede Navne, Ulven: «Graaben», Bjørnen: «den gamle i Pelsen», Musene: «de smaa graa» eller «Tede», Rotterne: «de store» eller «de langrumpede» osv. Vanskeligt stedt var man med Familienavnet: «Muus». I Havdrup Sogn paa Sjælland brugte man endnu ved Midten af det 18de Aarhundrede at kalde den derværende Præst, Hr. Laurids Muus († 1778), hvert Aar, saalænge Julen varede: «Hr. Tede».[1] En Forvalter af samme Navn i Jylland kaldtes i Julen: «Forvalter Uting». Endnu ned til vore Dage nærer man paa Landet i Jylland Sky for i Julen at nævne blot Ordene Loppe eller Lus. De skal kaldes «de sorte» og «de graanakkede», «ellers blive de myndige».[2]

I Westergötland har man langt ned i det 19de Aarhundrede, ikke blot hos Almuen men ogsaa blandt de mere dannede, fulgt en mærkelig Fremgangsmaade mod Rotterne. Sct. Thomasdag, den 21de December, den Dag, da Julefreden blev sat, var tillige Opsigelsesdag for Lejere og Jordbrugere. Man behandlede da Rotterne, hvis de havde været for slemme i Aarets Løb, som andre Lejere og Brugere og sagde ligeledes dem op paa Sct. Thomasdag. Derfor kunde man høre Husmødre i Aarets Løb, naar Rotterne plagede dem for stærkt, sige: «Her bliver ikke andet for, vi maa sige dem op til Thommesmesse». Selve Opsigelsen frembød dog store Vanskeligheder. For at have ret Magt, skulde den helst forkyndes dem af en «edsvoren». Man anvendte da hertil gerne gamle Soldater, der ad denne Vej fik en lille, meget kærkommen og højst fornøden Bifortjeneste. Især brugtes ofte «gamle Gustafson», der havde tjent i Hæren 1813—15 og, som han selv udtrykte det, «varit med och satt Apoleom på ena öja» [sat Napoleon paa en Ø]. Med Hat paa Hovedet, Stok i Haand og vigtig Embedsmine gik han paa Sct. Thomasdag Stuerne rundt i mange Gaarde og forkyndte Rotterne deres Opsigelse. Men desværre krævede «lovlig Opsigelse» tillige en anden Betingelse — og her møde vi den fælles nordiske Folketro — den skulde være særlig «høflig». Var der mindste «Uhøflighed»

i den, mistede den i samme Øjeblik sin Kraft. Det var sikkert denne yderst vanskelige Blanding, der saa ofte berøvede Forkyndelsen dens Magt, saa at Rotterne i de fleste Gaarde trods Opsigelsen vedblev at husére som tilforn. Mange opgav da Anvendelse af den «edsvorne». En Barndomserindring fra Westergötland henimod Midten af det 19de Aarhundrede lyder derfor saaledes: «Jeg mindes, hvorledes jeg halvt undrende, halvt leende fulgte min Moder gennem hele Huset paa en Rotteopsigelse, ved hvilken hun ikke rettede sig efter anden Regel end blot at «være høflig imod dem».[1]

Jo nærmere Julen kom, des større Forstyrrelse og Uro herskede der i Huset. Ikke blot skulde jo alt det fornødne af Mad og Drikke være til Stede, men alt Indbo skulde vadskes og pudses til det nye Aar, og sluttelig Væggene «drages» eller de sodede Bjælker dog i det mindste bemales med Kridt til Højtiden.[2] Den 23de December var Hjemmets mest uryddelige Dag. Mindet herom er endnu bevaret i det gamle Udtryk om et forstyrret Hus: «Her ser ud som lille Juleaften».[3]

Endelig oprandt den saa længselsfuldt ventede 24de December. I enkelte Egne af Norge brugte man at rise hinanden op paa denne Morgen,[4] dog synes dette ikke at have været nogen almindelig nordisk Skik. Dagens første Timer gik hen med at ordne, hvad der endnu stod tilbage. Saasnart Middagsmaaltidet, hvorpaa der den Dag kun lagdes liden Vægt, var til Ende, gav man sig i Lag med Stuens Udpyntning. Væggenes Dragning havde man vel i Reglen maattet besørge Dagen forud, men nu bredtes alt, hvad Huset ejede af Bænkehynder og samtidig strøedes Gulvet med Halm. Denne sidste Skik holdt sig endnu paa Bornholm ind i det 19de Aarhundrede, og i enkelte Egne af Sverige har den holdt sig indtil vore Dage. I det 16de Aarhundrede var det vistnok temmelig almindelig Brug, ikke blot paa Landet men ogsaa i mangt et Hjem i Byerne i Norden, at benytte denne Halm til fælles Natteleje for alle Husets Beboere den første Julenat, stundom endog flere Nætter i Julen. I saa Fald plejede man samtidigt at rede Sengen, og ofte Højsædebænken tillige, med alt, hvad Huset ejede af Sengeklæder, et Dynehav helt op under Loftet. Dette særligt gode Leje var tiltænkt

Kristus og Englene, hvis de vilde gæste Huset.[1] Man tillagde ogsaa «Julehalmen» en underfuld Virkning. I Sverige bandtes den i Kors og anbragtes for Husets Døre, den opbevaredes omhyggeligt og bredtes paa Agrene eller blev vunden om Frugttræerne for at gøre dem frugtbare og gaves Kvæget at æde for at sikre det mod Vanheld, naar det om Foraaret dreves paa Græs. I Danmark brugte man vistnok i den katolske Tid at sige til Æbletræerne, naar man Juleaften bandt Halm om dem: «Fryd dig Æblekvist! — Som Maria, der bar Jesus Krist». Fra Jylland hedder det endnu ved Midten af det 19de Aarhundrede: «Hver Juleaften, naar der var syslet, gik Stine og hendes Søster ud i Haven, bandt Høbaand om alle Frugttræerne nede ved Roden og sagde: I Aften klæder jeg dig. — Til Sommer føder du mig».[2] I Smaaland bandt man af Julehalmen tolv smaa Halmbaand, saa tykke som en Barnearm, et for hver af Aarets Maaneder, de kaldtes for «Burmänner» og blev Juleaften satte op i Taget under Rygaasen til Velsignelse for det kommende Aar.[3]

Naar Stuen var færdig, mærket med Kors og røget med Krudt og Svovl eller andet for at skræmme alle onde Aander bort, skred man til det næste, at sørge for Udhusene og deres Beboere. Ogsaa her blev der røget, Staal blev fæstet over Stalddøren, et Kors af Tjære blev strøget paa alle andre Døre og ligesaa paa Øltønderne, medens Skinker og Madvarer korsedes med Smør eller Fedt. Paa de gamle dansk-svenske Øer ud for Riga Bugten, Øsel, Dagø og flere, hvor saa mange Minder fra den nordiske Tid har holdt sig uforandrede, er ogsaa Julekorset bevaret i sin oprindelige Form. Husfaderen mærker her endnu Vinduer og Døre med et Kors omgivet af en Kres. Kresen betegner Julen eller Solbilledet, og Korset deri, der uden Tvivl er ældre end Kristendommen, hørte vistnok med til det gamle Solbilled og er vel i sin Tid fromt blevet udlagt som: Thors Hammer.[4]

Naar Kvæget var blevet gnedet paa Tænderne med Salt eller i enkelte Egne af Danmark med en Blanding af Salt og Sod,[5] begyndte dets Helligaften. Denne betegnedes hele Norden over ved en Ekstrafodring. Saavel Heste som Køer fik Kærne den Aften ofte med et Par Ord til Forklaring saasom: «Det er Julekvæld, Kyre mi!» «Her har du, for at du skal vide, at det er Jul!» osv. I Sverige anførte man som Grund til, at Hestene fik skær Havre ved denne Lejlighed: «De have saa begæret den-

gang, da de kunde tale». I Holsten brugte man flere Steder tillige at tænde et Julelys og sætte ved Krybben.

Til Tak for al denne gode Pleje herskede der ogsaa et særligt Liv i Stalden den Nat. Ved Midnatstide, i Frelserens Fødselsstund, rejste alt Kvæget sig op, og efter hvad man vilde vide, fik det endog en kort Stund menneskeligt Mæle. Sligt maatte imidlertid ingen overvære. En Mand i Sorø Egnen, der i en langt senere Tid af Nysgerrighed vilde overbevise sig herom, blev den hele Nat igennem kastet fra Væg til Væg, saa at han kom ganske syg derfra, «og det var ikke Kvæget, der kastede ham».

I Jylland synes man dog ned mod vore Dage at være kommen Forstaaelsen nærmere. Det hedder herfra: «Julenat Kl. 12 rejser alt Kvæget sig op, strækker sig og drøner. Kreaturerne tale da med hinanden, og den, som forstaar Hebraisk, kan tale med dem».[1]

Ikke blot for Kvæget sørgedes der; ogsaa Lænkehunden løstes og fik Lov at løbe ind med i Stuen, ja selv Himlens Fugle skulde vide, at det var Jul. Overalt i Norden brugte man at rejse for dem et Neg eller to paa en Stang, en Skik, der som bekendt har holdt sig mange Steder indtil vore Dage.[2]

Men heller ikke den livløse Natur og alle disse dunkle hemmelighedsfulde Magter, der omgav Mennesket, burde glemmes. At have en Tanke for dem kunde maaske medføre mangefold Lykke i Aarets Løb. I Holsten brugte derfor Bønderne at gaa ud i Skoven, banke paa Stammerne og sige: «Glæd jer Træer, den hellige Karst (Kristus) er kommen».[3] I Norge bragte man Mad ud til Gaardens nærmeste, store Træ, eller overgød Rødderne med Mælk eller Øl.[4] Endnu for tre-fire Menneskealdre siden satte man paa Gaarden Egeland i Undalen hver Juleaften et Krus Øl, nogle Kager og et Stykke Kød ud til Gaardens gamle Egetræ. En gammel hul Eg ved Hitterdalsvandet i Nedre Telemarken faar endnu hver Juleaften sin Part af Julegrøden.[5] Faa var uden Tvivl de Steder hele Norden over, hvor man paa denne Aften ikke betænkte Nissen med en Skaal Grød med dygtigt Smør i. I Smaaland brugte man tillige at forære ham en ny Klædning.[6]

Og som det gik Nissen gik det mange Steder ogsaa baade Englene og andre usynlige Væsner, med hvem det gjaldt om at holde Venskab. I Wårend i Sverige satte man Mad ud i Døren

til Englene, «Engleøllet», som det kaldtes. I Telemarken i Norge forklarede man sig den Skik at lade Bordet staa dækket Dag og Nat hele Julen igennem som sigtende til, at vandrende «Tusser», der usynligt drog forbi, skulde kunne nyde god Forplejning; og samvittighedsfuldt bragte man ligeledes Mad ud i Højene til «Vætterne». Paa mange Steder i Norden lod man Juleaften alle Døre staa uaflaasede, for at de Underjordiske kunde i det mindste komme frem, hvor de vilde. Ganske lignende Skikke kendes andet Steds fra. I Skotland f. Eks. sattes Juleaften baade Brød og Ost ud i Døren for de gode Aander.[1]

Alt sligt maatte være bragt i Orden, medens det endnu var lyst; thi fra det Øjeblik den store Kirkeklokke lød, «Mariklokken», som den endnu ofte kaldtes,[2] og det ringede til Solnedgang, «gik Julen ind» og hvert Arbejde skulde ophøre. Det kneb undertiden med at blive færdig, og mangen fik sande det gamle Ord: «Aaret er aldrig saa langt, Juleaften er jo trang».[3]

Endelig kom Turen til at tænke paa sig selv, tvætte sig og iføre sig Højtidsdragt. Den sædvanlige Maade at udføre denne Aarets Hovedrengøring paa var den gammeldags: alle begav sig til Husets Badstue.[4] Dampbad for Gaardens samlede Beboere i Mørkningen Juleaften omtales endnu i Slutningen af det 18de Aarhundrede som Brug i flere Egne af Norge,[5] og var paa denne Tid endnu almindelig paa Landet i Sverige.[6] I Finland og de dansk-svenske Egne af Estland har Skikken holdt sig til vore Dage.[7]

Naar Dampbadet var til Ende, iførte man sig rene Klæder. Aarets første Aften skulde nemlig nødvendig hædres med rent Undertøj, en Skiften Ham, som for manges Vedkommende slet ikke gik saa ofte for sig i Aarets Løb. Det er denne Fordring, hvortil der spøgefuldt sigtes i det gamle Ord: «Renlighed er en god Ting, sagde Kærlingen, hun vendte sin Særk Juleaften». Det er rimeligvis ogsaa denne indre Festdragt, der har givet Anledning til den norske Overtro: at man i Julenætterne burde ligge med Skjorten paa og ikke som ellers nøgen, da de Underjordiske i modsat Fald vilde tvinge En til i Søvne at vandre derhen, hvor man var født.[8]

Medens alle vare samlede i Badstuen, stod det øvrige Hus en Stund forladt. Dette Øde paa en Højtidsaften havde noget eget hemmelighedsfuldt ved sig, og det er uden Tvivl heraf den Tro udviklede sig, der var gængs f. Eks. i det sydlige Norge,

at disse Øjeblikke kunde benyttes til at faa sin Tilkommende at se. Man havde blot stiltiende at forlade Badet, klæde sig paa og ude i det mørke Gaardsrum gaa tre Gange baglænds omkring Badstuen med en Ølskaal i Haanden. Naar man da tredie Gang nærmede sig Døren, lød et voldsomt Brag, hvoraf man ikke maatte lade sig skræmme, og kort efter kom den Tilkommende til Syne, nærmede sig, tømte Skaalen og forsvandt.[1]

Det paalaa den, der sidst forlod Badstuen, at fyre dygtigt i, saa at Varmen kunde holde sig lang Tid endnu. Hensigten hermed var at give ogsaa de usynlige Væsner, de afdøde Slægter, Lejlighed til at tage sig et Bad, hvis de lystede.[2] Der er næppe noget andet Træk, der i saa tydelig og troskyldig en Form viser os, hvor stor en Pris Nordboerne satte paa Dampbad.

Efterhaanden som Husets Medlemmer, tvættede og højtidsklædte, forlod Badstuen, samledes de alle i «Stuen». Enhver, der traadte ind, hilste og genhilstes med den sædvanlige Julehilsen. Denne var, i det mindste efter en senere Tids Skik at dømme, saa nogenlunde ens Norden over og lød i sin korteste Form omtrent saaledes: «Glædelig Jul! Helsen og Sundhed og alt, hvad som kært er!»

Stuen var iført Festdragt og Julelysene brændte paa det veldugede Bord. En ældgammel Skik var det, naar alle var samlede, at øge Ilden paa Arnen med et vældigt Stykke Brænde. Denne Skik maatte naturlig tabe sig overalt, hvor Kakkelovne indførtes, og er forlængst glemt i Danmark, men i Sverige og England har den holdt sig indtil nu. I Sverige kaldes det «julbrasa»,[3] i Northumberland og Yorkshire: «yuleblock» eller «yule-clog», en Benævnelse, der tydeligt nok beviser, at Skikken her er af nordisk Oprindelse, da jo Jul paa Engelsk ellers hedder «christmas».

At imidlertid Skikken i det hele ikke er af blot nordisk Oprindelse, opstaaet hos Asadyrkerne, men rimeligvis langt, langt ældre, synes at fremgaa af, at den nu for Tiden forekommer ogsaa hos andre og det de forskelligste Folkeslag i Europa. I Kroatien fældes saaledes Juleaftens Nat et Par unge Egetræer for hvert Hus, og der kastes Sædekorn over dem under Udraabet: «Godmorgen Juledag!» I Dalmatien prydes de

med rødt Silke, Guldtraad og Blomster og bæres ind i Huset mellem tændte Lys paa hver Side Døren, hvorefter de kastes paa Ilden. Ogsaa i Norditalien bruger man Juleaften at lægge en hel Træstamme paa Ilden; i Tyskland kan Skikken paavises i det 12te Aarhundrede. I England tillægger Folketroen denne Træstamme beskærmende Kraft, hvorfor den ofte halvbrændt tages ud af Ilden og gemmes til næste Aar. I Albanien gemmer man Stammens Aske, der ansés som Lægemiddel og i Stand til at gøre Ager og Vingaard frugtbare. I Frankrig kaldes Brændestykket, der helst maa være en Træbul, «souche de noël» og skal lægges paa Kaminen enten Klokken seks Eftermiddag eller kort før Midnat. Det er Børnene forbudt at sætte sig derpaa, da de herved let paadrage sig Hudsygdom. I enkelte Egne af Landet benævnes Brændestykket «tréfué», et Navn der mulig staar i Forbindelse med, at det skal kunne holde sig tre Dage i Brand paa Kaminen («trois feux»).[1]

Naar Julestammen var lagt paa Ilden, skred man til Udveksling af Gaverne. Ogsaa denne Skik var urgammel, kendt ikke blot af de hedenske Nordboer men ogsaa af Romerne ved deres Saturnalier. Antallet af saadanne Gaver kunde ofte være overordentlig stort. Hos Fru Anna Brahe til Løberød i Skaane hører vi saaledes, at der Juleaften stundom kunde samles 4 til 500 Personer ude i Gaarden fra de omliggende Sogne for at modtage Julegaver.[2] Erik Rosenkrands paa Bergenhus uddelte Juleaften Aar 1560 Gaver til 187 forskellige Personer.[3]

Dette var naturligvis for en Del Almisser, svarende til, hvad der f. Eks. var Skik i Helsingør, hvor der hver Juleaften ved Krogens Slotsport uddeltes Kød, Brød, Øl og Lys til de Fattige, der medbragte en Seddel fra Præsten.[4] Om ikke Almisse saa dog en Art staaende Rettighed var det, naar alle Kongens Skippere, Styrmænd og Højbaadsmænd Juleaften mødte paa Københavns Slot og fik en Mark hver, samt Øl, Mjød og Lys; hvorfor de ogsaa højlydt beklagede sig, da disse Gaver Aar 1576 udeblev.[5] Om Mængden af saadanne Gratulanter fik i en noget senere Tid den engelske Gesandt Whitelocke et tydeligt Indtryk, da han i Julen 1653—54 opholdt sig ved det svenske Hof. I hans Dagbog hedder det: «1ste Januar kom Dronningens Standdrabanter, Trompetere, Trommeslagere, Jægere, 40 Betjente, Kuske med flere og begærede Nytaarsgave. Da Gesandten hørte, at det var Skik, gav han efter sin og Fædre-

landets Tarv.» Hidlokkede heraf indfandt der sig naturligvis Dagen efter nye Gratulanter.[1]

En meget almindelig Gave fra Husfader og Husmoder var de saakaldte «Julekager». Disse var dels finere, enten af Honning og Peber eller omtrent svarende til, hvad der endnu i Danmark kaldes «Julekage», — dels grovere, blot af Rugmel, de saakaldte «Sigtekager». Deres Form havde ældgammel, sindbilledlig Betydning, idet de enten skulde være ganske runde, vistnok svarende til Solen, eller have Skikkelse af et levende Væsen, hyppigst Mænd, Bukke og Grise. At herved oprindelig har været sigtet til Thor, hans Bukke og Frejrs Galt, synes umiskendeligt. Spor af denne sidste Skik er de endnu for Norden ejendommelige Børnekager: «Kagemænd» og «Sukkergrise»; i Danmark er Forbindelsen mellem disse og Julen glemt, i Sverige bevares den endnu.

Ogsaa de runde Julekager var ofte prydede med Figurer. En Julekageform fra Aar 1637, der opbevares i Stockholms «Nordiska Museum», fremstiller saaledes paa Kagens Overflade Figurer i Datids Festdragt. «Sigtekager» med indridsede Figurer, «skrevne Sigtekager», som de kaldtes, var i det 16de Aarhundrede almindelige i Danmark. Digteren Hieronymus Ranck lader endog i sit Skuespil «Samsons Fængsel» den Filister, i hvis Mølle Samson maatte trælle, bage saadanne Sigtekager til Fest.[2] Om Julekagernes Størrelse meddeler Ærkebisp Olaus Magnus, at de i Sverige kunde være saa store som et lille Barn.

Ved Betragtning af den hele Skik med «Julekager» faar man et levende Indtryk af, hvor lidt selv et Spand af tusind Aar har at sige i Forhold som disse. For de nordiske Vikinger, der fejdede paa England, var Skikken gammel og velbekendt. Derom vidner, at i hine Egne, som de erobrede, har den gamle danske Benævnelse «Yule-cake» endnu den Dag i Dag holdt sig i Almuesproget.[3] Naar Olaus Magnus i det 16de Aarhundrede fjernt fra Sverige mindes sit Hjem, omtaler han de uhyre Kager, der bagtes ved Juletid og sendtes til Venner og Bekendte. Og naar det om Bønderne i Nordsjælland i det 19de Aarhundrede hedder, at de hver Jul bage 24pundige Kager af hjemmesigtet Rugmel, som de derpaa skænke dels til Børnene og Tyendet dels til enhver mindre bemidlet, der har staaet dem bi med Sommerarbejde,[4] vilde denne Beskrivelse vistnok med ringe Forandring kunne passe paa Oldtids Forhold.

Det synes at have været en ogsaa i Norden brugelig Spøg at indbage et Pengestykke i en af Julekagerne. I England og Sydtyskland brugte man i det 16de Aarhundrede ved Juletid at dele en saadan med Penge indbagt Kage mellem Kristus, Jomfru Maria, de hellige Tre Konger og Husets Beboere. De førstes Stykker bortgaves som Almisse; fandt nogen af Husets Beboere Pengene i sit Stykke, var han den Dag «Konge», og skulde, i Tyskland i det mindste, straks slaa et Kridtkors paa Loftsbjælken, hvilket bragte Huset Lykke.[1]

Julegaverne bestod dog hyppigt i andet og mere end blot Kager. Efter Tidens Sædvane sørgede man da gerne for, at deres Værdi var tydeligt angiven, enten en ligefrem Mønt eller let forarbejdet Sølv og Guld, en Ske,[2] et Bæger, en Ring eller lignende. Blandt alle de Julegaver, som Christian den Fjerde i Aarene 1592 og 1593 gav til sine nærmeste, var der kun en eneste, der var af ubestemmelig Værdi, nemlig et lille Bæger med Laag, som han selv havde drejet til Niels Kaas. Resten var lutter Sager, hvor man kunde føle sig til Værdien: et Guldsmykke til hans Moder det ene Aar til 320 Kroner, det andet Aar til 1000 Kr., Guldsmykker til hans to Søstre det ene Aar til 260 Kr. Stykket, det næste til 360 Kr., Guldringe til Regeringsraaderne til 120 Kroner Stykket, osv., osv.[3]

En underlig Skik, som dog ikke synes at have stødt nogen af de paagældende, var de officielle Julegaver, der hvert Aar maatte sendes til de Øvrighedspersoner, man i Aarets Løb havde staaet i Berøring med. For Byernes Vedkommende kunde Udgifterne hertil løbe ikke saa lidt op. Helsingør By f. Eks. sendte hver Jul en Foræring baade til Lensmanden paa Kronborg, hans Slotsfoged, Skriver og Ridefoged, og desforuden til Byens Sognepræst, hans Kapellan, Organisten, Byskriveren, Byens to Politibetjente og Fogedens to Tjenere. Gaverne var aldrig to Aar i Rad ganske ens, dog fik i Reglen Sognepræsten, Kapellanen, Organisten og Byskriveren en Oksekrop til Deling, en Kvart til hver. I Helsingør gik man videre i Høflighed end andetsteds, idet man ikke nøjedes med at sende Julegaver blot til Byens egen Lensmand, men sendte ligeledes til de to Nabolensmænd i Frederiksborg og Helsingborg.[4] — Et tiltalende Indtryk gør det at se, hvorledes Niels Hemmingsen, efter at han er falden i Unaade, afsat fra sin Lærerpost og forvist til Roskilde, endnu

hver Juleaften faar sendt fra Københavns Universitet et halvt Fad Vin i Julegave.[1]

Hvad Julegaver til Børn angik, saa var det Skik, at hvert Barn laante en Tallerken eller Skaal — et «Julefad», som det kaldtes[2] — og selv satte det ud i det Frie, naar Mørket var faldet paa, og derpaa i spændt Forventning oppebiede, hvad Jesusbarnet vilde bringe. Naar den lille atter fik sit Fad, var dette enten fyldt med Gaver, eller, hvis vedkommende havde været uartig, tomt. I Nordtyskland, men saa vidt vides ikke i Danmark, kunde endda «Knægt Ruprecht» være nær og slaa det uartige Barn med sin Krabask. Det er denne Skik, «at sætte sit Fad ud»,[3] som det kaldtes, hvortil der sigtes i følgende Brev fra den syvaarige Christian den Fjerde til hans mindre Broder: «Kære Hr. Broder, Hertug Ulrik! om I nu flitteligen studerer og skikker Eder tugtig, som I ofte paamindes, saa kommer Vor Herre Jesus vist til Eder med meget Godt nu til hans Fødselstid». I et Brev fra samme et Par Aar efter til hans smaa Skolekammerater kommer han atter tilbage hertil: «I véd vel Børn! at vor Frelsers Kristi Fødsels Højtid nu tilstunder, og vor Herre Jesus plejede altid til denne Dag at forære os med nogen Skænk, saa mange det forgangne Aar havde tjent ham troligt og været flittig. Nu ville vi forsøge til denne Højtid, hvormange saadanne findes iblandt os».[4]

I Tyskland kaldtes i den Anledning en Julegave ofte for en «Hellig Krist». Katharina af Brandenburg skriver saaledes Aar 1567 til Anna af Sachsen og beder undskylde, at hendes «Hellig Krist» ikke er saa kostbar som den burde være.[5] I Sverige og Norge minder den gængse Benævnelse for Julegave: «Juleklap» endnu om samme Skik, idet «Klap» vistnok betegner den hemmelighedsfulde Klappen (Banken) paa Døren, til Meddelelse om, at en Gave stod udenfor. Endnu er det ogsaa Skik i Sverige, at Julegaven bør komme, uden at Giveren opdages.

Maaltidet Juleaften bestod enten af tørret Fisk og Sødgrød eller af Skinke med Grønlangkaal og Grød, hos de fornemste gerne Risengrød. En Tærte eller Æbleskiver afsluttede hyppigt Maaltidet. For nogle var saaledes Juleaften endnu efter streng katolsk Skik en Fiskedag, det vil sige en Fastedag, for

andre en Køddag. Som bekendt har disse bestemte Retter holdt sig temmelig uforandret indtil vore Dage, hver Egn har bevaret sin Skik, og Norden lod sig endnu nogenlunde tydeligt kortlægge, alt eftersom der af Almuen nydes Fisk eller fed Kødspise Juleaften. Dog har paa enkelte Punkter de forskellige Skikke i Mellemtiden indgaaet ejendommelige Forbindelser. Paa Øerne ved Vestnorge har man saaledes forenet Kød- og Fastespiser paa den Vis, at man Juleaften Kl. 3 spiser «Steg», helst Faarekød, og lidt senere til «Kvældsmad» fersk Fisk og Mælkesuppe.[1] I Småland har man samlet alt i ét Maaltid: Først kogt Tørfisk, saa «Julesuppe», der kun nydes denne ene Dag i Aaret og bestaar i Svinerygssuppe og Sødmælk blandet sammen, derpaa Julegrød, Ribbenssteg og endelig Tærte.[2] En af de ældste Former for Juleaftens Kødret er vistnok den, som har holdt sig paa Landet baade i Nørre- og Sønderjylland, hvor der paa denne Aften nydes kogt Svinehoved.[3] Ogsaa i flere Egne af England og i Småland fremsættes der i det mindste paa Bordet et udpyntet Svinehoved.[4] Derimod træffer vi i det 16de Aarhundrede intet Spor af den senere Skik at lade stegt Gaas være Juleaftens Festspise. Endnu mindre kendt var naturligvis Kalkunen, der i det 19de Aarhundrede delvis i Evropa, men næsten ganske hos Angloamerikanerne, har vundet Enehævd som Juleret.

Grønlangkaal var en ældgammel Julespise. Den tillavedes i Skaane i en noget senere Tid, men vistnok paa gammeldags Vis, saaledes: En Dreng fyldte ude i Kaalhaven en Kurv med Grønkaal og skar den smaat i Hakkelsekisten, derpaa kom Bryggerspigen den i det Kar, hvori Skinken til hele Julen var kogt, og vedblev at fylde paa, efterhaanden som den kogte sammen. Kaalen omrørtes med et to til tre Alen langt Træ af Form som en Aare. Naar den var tyk som en Dejg, østes den op i et Sold, for at Vandet kunde løbe fra den. Den tillavedes i saa store Maader, for at den ligesom Skinken kunde vare Julen igennem.[5] Grøden mærkedes vistnok fortrinsvis Juleaften med et Kors, i hvis Midte Smørret anbragtes. Flere Opgivelser synes at tyde paa, at man i Christian den Tredies og Frederik den Andens Borgestuer har kendt den Spøg at gemme Mandler i Julegrøden, ligesom det ogsaa lader til, at Hofsinderne denne Aften har faaet Honning til deres Grød.

En ganske egen Skueret paa Julebordet i det mindste i Sverige var den saakaldte «Julegalt». Dette var en stor Kage

af Hvedemel, lavet i Skikkelse af en Galt. Den stod paa Bordet Juleaften og fremdeles hele Julen igennem, men ingen spiste af den. Naar Julen var forbi, pakkedes den ind, og toges først atter frem, tørret og sprækket, naar Foraarsarbejderne begyndte. Saa deltes den ud allevegne. Noget fik Karlene at spise, der varede paa Plovstjærten, en Del blandedes med Byg og gaves de pløjende Heste, atter andet smuldredes ud i Kurven med Saasæd, alt i Haab om en rigeligere Høst.[1] Det var Minder fra den hedenske Tid, da hver Juleaften en virkelig Galt var bleven ledet ind, som saa senere ofredes for Held og Lykke.[2]

Skikken har holdt sig endnu i enkelte Egne af Sverige,[3] men vistnok renest paa Øsel og i Estland. Her lægger Husmoderen endnu hver Juleaften en «Julegalt» paa Bordet, det vil sige et Brød næsten en Alen langt, lavet af fint Mel, og med tydelige Øjne, Næse og Mund samt Børster. Hun anbringer det foran Husfaderen, tegner med Kridt et Ringkors derpaa og lader det saa ligge til Skue Julen igennem. I de samme Egne havde indtil for kort Tid siden holdt sig en anden Skik, hvoraf hvert Spor i det øvrige Norden synes forsvundet. Menigheden bragte nemlig Præsten Julegaver bestaaende i Hvedebrød og Skinke. At Skikken var af nordisk Oprindelse fremgik noksom af Navnet paa disse Gaver. Den ene kaldtes: «julgalt», den anden «juloffer».[4]

Førend Julenadveren var til Ende og Bordbønnen læstes, blev endnu en gammel Skik efterkommet. Husfaderen udbragte Kristi eller det nye Aars Skaal. Som al Skaaldrikning foregik dette paa den Maade, at den, der havde udbragt Skaalen, efter at have sagt hvad han vilde og drukket af Bægeret, rakte dette til sin Nabo, der saa atter med lignende Ord tildrak sin Nabo osv. I Sverige var det endnu i det 17de Aarhundrede Skik blandt høje og lave, at hver, der drak denne Skaal, skulde stille sig under en i en Snor i Loftsbjælken ophængt lille Kølle, «Julklubban», og selv gøre Hjulets Tegn ved at sætte den i svingende Bevægelse, saa at den omkresede hans Hoved. Ramtes han af den, medens den svingede rundt, skulde han drikke om igen.[5] Denne Skaaldrikning var paa en Maade Julens højtideligste Øjeblik, hvor Julevelsignelsen lystes over alle, og hver enkelt, efterhaanden som Bægeret vandrede rundt, blev Led i en og samme Samdrægtighedens Kæde. Navnene havde i Aarhundredernes Løb skiftet Klang, nu hed det ikke længere Thors

eller Odins Skaal, men Kristi eller Vorherres, men iøvrigt var Fremgangsmaaden i sine Hovedtræk uden Tvivl uforandret siden Hedenolds Dage.

Herpaa tyder ogsaa de mange ældgamle Sædvaner, som stod i Forbindelse dermed. Det at sende hinanden Drikkevarer i Julegave, hvad saa hyppigt forekom — vi minder f. Eks. om Universitetets ovennævnte stadige Julegave til Niels Hemmingsen, Købstædernes Julegaver til Lensmænd osv., osv., der saa godt som udelukkende bestod i Drikkevarer — alt dette var blot en videre Udvikling af hin Skaaldrikning Juleaften, idet man ved Drikkegaven vilde udtrykke, at man herved tildrak vedkommende Guds Skaal og ønskede ham Julefred og Lykke i det nye Aar. Med det Fad Rinskvin, som Helsingør By ved Juletid 1562 sendte Lensmanden, Frants Brokkenhus, fulgte en Skrivelse fra Borgemestre og Raad, hvori det ligefrem hed, at de bad ham modtage denne Vin, «hvori vi have tildrukket Eder den hellige Kristi Skaal».[1] Den Skik at sende hverandre paa Nytaarsaften «Lutendrank» eller en anden Blandingsdrik omtales endnu i Aaret 1705 som almindelig i Danmark.[2] Ved Midten af det 18de Aarhundrede brugte Bønder i Norge endnu Juleaften at drikke den Helligaands Skaal, hvilket faldt Præsterne meget vanskeligt at faa afskaffet.[3]

En anden videre Udvikling af hin Skaal Juleaften hører vi Tale om for Sveriges Vedkommende, hvor man paa Landet hver Jul sendte en Drik til alle Naboer som Tegn paa, at man agtede at leve i Fred og Enighed med sine Grander. Saalænge dette overholdtes, plejedes ogsaa Venskab. Denne Drik kaldtes «Vorherres Skaal».[4]

En sidste Rest af den hele Skik er endnu tilbage i Danmark i Almue-Udtrykkene «Singot» og «god Taar». Medens de nu hyppigt anvendes urigtigt som opmuntrende Tiltale til den drikkende, brugtes de for ikke lang Tid tilbage korrekt som et Ønske, der udtaltes af selve den, der drak. Derfor hedder det i en Drikkevise fra Begyndelsen af det 19de Aarhundrede:

Det gaar saa lystigt til i vor Ungdoms Vaar,
man drikker hinanden til med en god Taar.

Og derfor lader ogsaa Holberg i Jeppe paa Bjerget, da Jakob Skomager skal give Jeppe den Brændevin, denne har betalt, Ja-

kob først drikke af Glasset med de Ord: «Singot Jeppe!» hvortil Jeppe ærgerligt svarer: «Du drak som en Skælm». Begge Udtryk skrev sig oprindeligt fra Juleskaalen, idet «Singot» hed: Signe Gud! og «god Taar»: godt Aar! de to naturlige Ønsker, naar man paa Aarets første Aften tildrak sin Nabo. Skaalen «til árbotar», som den oprindelig kaldtes, «godt Aar!» som det nu hed i Danmark, var dog alt i det 16de Aarhundrede gaaet over til at anvendes noget friere, saa at der ikke var noget stødende i selv ved et almindeligt Drikkelag at ønske «godt Aar».[1]

Det Drikkekar, der benyttedes til Juleskaalen, var i Reglen det ældste og ærværdigste, som Huset ejede. Mange Steder, hvor man forlængst havde aflagt at drikke af Skaale og til daglig brugte Bægre og Kruse, kom ved denne Lejlighed endog et gammelt Drikkehorn frem. Paa Svanholm paa Sjælland omtales saaledes Aar 1534 et Horn, «som vi plejede at drikke af om Julen».[2] Hos Bønderne, især i Norge, var Drikkehorn endnu det almindelige. Med særlig Interesse spurgte Bispen i Oslo, Jens Nielssøn, ud om et saadant, da han Aar 1595 paa sin Visitatsrejse kom til Gaarden Aas i Flatdal. Samme Horn havde ogsaa en højst mærkelig Historie. Da en Bonde dèr paa Gaarden, ved Navn Gunner Giesemand, engang en Julekvæld var kommen dragende fra Hjærdal hjem til sin Gaard, havde han, idet han kom forbi Vallerhoug, i Kaadhed raabt: «Hør Du Drauge i Vallerhoug! stat op og giv Gunner Giesemand Drikke!» Da svarede det inde i Højen: «Ja», og der blev raabt til en Dreng: «Tap ud og giv ham Drikke, ikke af det bedste og ikke af det værste.» Da Gunner hørte, at Draugen virkelig vilde give ham Juledrik, ræddedes han og jog paa Hesten; men i det samme kom der en ud af Højen og kastede Hornet efter ham; det ramte Hesten paa Lænderne og sved baade Haar og Hud af. Da Gunner saa det ligge paa Vejen, stoppede han et Øjeblik, stak efter det med sit spidse Økseblad, fik det fat og jog saa hjem med det til Gaarden. Hver Gang man siden drak af dette Horn, og en blot slog det mod Bordet, kom alle, der var i Stuen, i Slagsmaal. Disse Biomstændigheder fik Bispen vel at vide, men Hornet selv fik han ikke at se, det var ved et Arveskifte kommet sønderpaa til Hvitesejd.[3]

Den Drik, hvori Kristi og det nye Aars Skaal blev drukket, var i Reglen Øl, hyppigt dog ogsaa Mjød. Derimod synes man

ved denne ene Lejlighed at have undgaaet at drikke Vin, ihvorvel man, naar man sendte en den som Julegave, paastod at have «tildrukket ham Kristi Skaal» heri. Øl og Mjød havde Aarhundreders Forret ved denne Lejlighed. Derfor hedder det ogsaa endnu om Forholdene i Jylland 1850: «Naar Suppen og Gaasen er fortæret, kommer Æbleskiverne. Hertil drikkes Mjød baade af Mænd og Kvinder. Maaske enkelte Steder faar Manden ogsaa en Snaps Brændevin; men de fleste Steder bliver der denne Aften ikke drukket synderlig Brændevin, men som i Oldtiden kun Mjød og Godtøl».[1]

Maaltidet Juleaften varede vistnok meget længe. Næppe for intet er det endnu Overtro: «Den, der holder først op med at spise paa Juleaften, skal dø, inden Aaret er omme».[2] Endelig læstes Bordbønnen, man rejste sig fra Bordet, takkede Husbond og Madmoder for Mad og rakte derefter Haanden til alle. Naar det ved denne Lejlighed gik mere højtideligt til end sædvanligt, var Grunden den, at denne Tak gjaldt ikke blot det enkelte Maaltid men hele det forløbne Aar. Det er denne gamle Skik, der endnu har holdt sig i flere Egne, især i Norge, og hvortil der sigtes i følgende karakteristiske Samtale mellem Eilert Sundt og en Bonde fra Soknedal i Trondhjems Stift:

Eilert Sundt: «Efter Skikkene her hos Eder ses der ikke stort af Kærtegn mellem Mand og Kone, ikke saa meget som et Haandslag. Du har jo været gift i 15 Aar, men jeg skulde tro, at Du i disse Aar aldrig har rakt din Kone Haanden siden den Dag, Du og hun stod for Alteret sammen som Brudgom og Brud?»

Manden studsede ved Spørgsmaalet og tænkte sig om: «Jo, det gør jeg hver Julekvæld.»

«Saa?»

«Jo, for det er Skik da at takke for Maden. Er der gamle i Huset, saa takke først de hverandre, saa takker Husfaderen og Husmoderen først de gamle og derpaa hverandre. Dernæst kommer Børnene frem og takker først de gamle og saa Fader og Moder, og tilsidst gør Tjenerne det samme».[3]

Efter Maaltidets Ende afdugedes ikke Bordet men blev staaende dækket, som det var, hele Julen igennem, idet man blot

stadig fyldte paa, naar det truede med at blive afspist. Herved tilsigtedes et dobbelt Øjemed. Dels skulde der bestandig være Mad til Rede, naar nogen Gæst kom ind, fattig som rig, for at ikke nogen ved intet at spise «skulde bære Julen ud af Huset».[1] Selv de usynlige Aander tænktes jo at kunne ønske at tage for sig af Retterne. Dels kunde Husets Kvinder saaledes virkelig nyde «Julefred», idet Maden for alle fjorten Dage var kogt engang for alle. Kun Juleaften nødes altsaa Skinken varm. — Hvor Julehalmen laa paa Gulvet og flød om under de senere Dages Lege; hvor Spisestuen, som i Reglen var Tilfældet, tillige udgjorde Familiens Dagligstue og fælles Sovekammer; hvor endelig som mange Steder paa Landet Stuens Befolkning yderligere forøgedes med tobenede og firbenede Husdyr, kunde Julebordet umuligt se lige tiltrækkende ud første og sidste Dag Jul. Men ingen kunde falde paa at forarges over sligt.

Efter Maaltidet begyndte man gerne paa, hvad der hørte særlig denne Stund til, at tage Varsler om, hvad det nye Aar skulde bringe.

Allerede under Maaltidet kunde sligt gøres, saafremt nogen vovede sig til, førend Bordbønnen var læst, at liste ud i det mørke Gaardsrum og kige ind i den oplyste Stue. Hvo der var «fejg», det vil sige skulde dø i Aarets Løb, vilde da vise sig siddende ved Bordet uden Hoved. Dog ansaas hele denne Maade at udfritte Fremtiden paa for ikke fuldt ud tilbørlig og var heller ikke uden Fare for den, der anvendte den.[2]

Den rette Maade at tage Varsel paa var ved forskellige Ting inde i Stuen, og da først og fremmest ved Hjælp af «Julelysene». Ved «Julelys» forstod man de Lys, der var anbragte paa Bordet, mindst to, stundom flere. Som det vil erindres, var Datiden kun lidet forvænt med Belysning, og det overhovedet at brænde Lys var i mangt et Hjem en sjælden Overdaadighed. Juleaften skulde imidlertid selv i det fattigste Hjem hædres paa denne Vis, og hvad mere var, Lysene skulde brænde hele Natten igennem.

Denne ældgamle Vedtægt havde atter medført flere ejendommelige Skikke, som i det 16de Aarhundrede alle var i fuld Gang. Der skulde f. Eks. til Juleaften gives hver fattig «et lempeligt Lys»,[3] og det, som en senere Tid har kaldet «at gratulere Nytaar», bestod dengang væsentligt i at gaa rundt og bede om Lys. I Ribe naaede denne Uskik sit Højdepunkt omtrent ved Aarhundredets Midte. Fra Sct. Thomas' Dag, den 21de December, strøm-

mede Stadsbudene, Vægterne, Piberne, Byportnerne, Skarpretteren, Skorstensfejeren og mange flere omkring i alle Huse og bad om Julelys til den kommende Højtid. Stadens Spillemænd ledsagede deres Anmodning med Musik, idet de samtidig paa Gaden «legte for godt Folk». Skolens Hørere foretrak derimod at virke i det skjulte ved indtrængende at paalægge Børnene at bede deres Forældre betænke Skolen med Lys. Aar 1562 maatte man da i Ribe udstede Forbud mod hele dette Uvæsen og truede enhver, der gav Lys ved Dørene, med en Bøde af fire Kroner; samtidig tilstodes der enkelte af de ovennævnte en aarlig Erstatning i Penge for den Indtægt, de herved gik Glip af. Stadsbudene og Vægterne opførte sig snildt. De holdt sig hjemme et Par Aar, indtil den nye Lønning havde faaet Hævd, derpaa forenede de begge Indtægter: Indsamling af Lys og en Krone hver for at lade være. Endnu i Midten af det 17de Aarhundrede forekom Vederlaget: «for ikke besøge Borgerne om Lys». I det 19de Aarhundredes Begyndelse brugte endnu Fattigfolk paa Landet i Skaane at gaa rundt og bede om Lys. Hvad Brød og Fedevarer, der gaves dem, gemte de i en Sæk paa Ryggen. Talglys og Øl anbragtes i et og samme Krus, for at Lysene ikke skulde knække. I Ribe, som vistnok ogsaa andetsteds, har lige ned til vore Dage den Skik holdt sig i Smaaskoler, at Børnene paa Sct. Thomas' Dag bringer deres Læremoder en Foræring af Lys.[1]

Julelysene anvendtes forskelligt i de forskellige Egne. Nogle Steder synes man kun at have tændt et eneste, stort Lys, andre Steder tændtes et Lys for hver tilstedeværende Person, i enkelte Egne brændtes endog Julelys hver Aften, saa længe Juletiden varede. Men almindeligst var det dog Juleaften at betragte to bestemte Lys som de egentlige Julelys og til dem at knytte særegen Overtro.

Disse to Lys, Husfaderens og Husmoderens, angav Hjemmets Lykke og Fred i det kommende Aar. Derfor brugte man ogsaa i enkelte Egne at lægge alt Husets Sølvtøj og «hvide Penge» paa Bordet for at lade Julelysene skinne Lykke derpaa. Eller man ophængte alle Gangklæderne i Stuen for ved Skæret fra Julelysene at sikre dem mod Møl. Af lignende Grunde satte man i Holsten Julelysene et Øjeblik i Krybben til Køerne, og i Norge afsved man dermed lidt Haar paa Kreaturerne. Hvo af de tilstedeværende, der i den fra Julelysene kastede Skygge paa Væggen viste sig uden Hoved, skulde dø i Aarets Løb. Julelysene

skulde brænde hele Natten. For at undgaa Brandfare anbragte man dem stundom i en Kedel, naar alle gik til Ro. Ved Midnat, i Frelserens Fødselsstund, delte Flammen sig i to, og henad Morgen blev Husbondens og Madmoderens Skæbne afgjort. Holdt Lysene ud, skulde begge leve næste Aar over; sluktes de, skulde de dø, og den først, hvis Lys først var gaaet ud.[1]

Hvor afvigende end Skikkene med Julelysene kunde være i de enkelte Egne, træffes dog intet Spor af, at man nogetsteds i Norden skulde have brugt at anbringe dem paa anden Vis end i Stager, aldrig paa et Træ. Juletræet — det lyssmykte Naaletræ med paahængte Gaver — kendtes ikke. I Sverige brugte man vel at fejre Julen ved uden for Huset at oprejse en Fyr eller Gran,[2] det naturlige Sindbillede paa det uovervundne Liv, Træet, der stod grønt, ja grønnest netop om Vinteren. Samme Skik kendes fra Westphalen. Og paa lignende Vis tjente i Syden Palmetræet ved festlige Lejligheder til Symbol paa Aaret og Livet, fordi dette Træ skyder nye Grene i alle Aarets Maaneder. Men den Skik at smykke Træet med Lys var ikke af nordisk Oprindelse.

Saa vidt vides, stammer denne Skik fra Oldtidens Ægypten, og forekom senere ved de romerske Saturnalier, hvor Børn dansede om det oplyste Træ og dets Gaver. I sin nuværende Form kan Skikken kun nogenlunde sikkert forfølges tilbage til Frankrig i det 12te eller 13de Aarhundrede. To forskellige gammelfranske Digtere omtaler nemlig som Pryd ved Julefest Træer, oplyste med Kærter, og i Toppen af det ene siges at have været anbragt et nøgent Barn, Kristusbarnet.[3] Senere omtales Skikken i Mellemtyskland i det 16de Aarhundrede. Herfra bredte den sig langsomt. I det 17de Aarhundrede forekom den i Elsass. I det 18de trængte den ind i Nordtysklands Stæder. I det 19de Aarhundredes Begyndelse gik den fra Øerne Øsel og Dagø over til Sverige,[4] og omtrent samtidig trængte den ind i Danmark fra Syd, ligesom den bredte sig ind i Østerrigs sydlige Lande og endog ind i de polske Provinser.[5] Medens Skikken slog stærkt an i Skandinavien og nu har bredt sig fra Stæderne ud til Landbefolkningen, sejrede den ikke i samme Grad i England, hvortil Dronning Victorias Ægtefælle, Prins Albert, overførte den fra Tyskland; Kristtorn og Misteltén var de hjemlige engelske Juleplanter. Efter Midten af det 19de Aarhundrede har Skikken endelig banet sig Vej over Atlanterhavet til Nordamerika, hvor den breder sig overordentlig

raskt. Overalt, hvor Juletræet er naaet hen, har det fortrængt eller dog væsentlig ændret de gamle Skikke med Julelysene.

Endnu en Maade at tage Varsel paa ved Hjælp af Julelysene var at lade dem dryppe ned i Vand, eller ogsaa at smelte Bly ved dem og lade dette dryppe ned i Vandet. Den Figur, der herved fremkom, indeholdt, rettelig udtydet, Svaret paa, hvad der spurgtes om.

Slog man op i Bibelen denne Aften, gav det første Vers, man læste, Svar paa Ens lønlige Tanke. En Fremgangsmaade, der hyppigt anvendtes af Kvinder for at faa Navnet at vide paa den Frier, som Aaret skulde bringe, var at skrælle et Æble i én Skræl og kaste denne bag over Hovedet; naar den faldt, viste den hans Navn. Det-samme lod sig ogsaa tyde ved Hjælp af Æggehvide, udslaaet i et Bæger med Drikke. En meget sædvanlig Maade at tage Varsel paa, anvendt i alle Nordens Egne, var endelig den at kaste sin ene Sko bag over Hovedet paa sig. Alt efter Spørgsmaalets Natur: Om man i Aarets Løb skulde dø, skifte Tjeneste, blive gift, o. s. v. laa Svaret tydeligt at læse i Skoens Stilling med Taaen eller med Hælen mod Døren.[1]

Medens Svaret paa alle disse Spørgsmaal blev givet hurtigt og klart, men ogsaa kun paalideligt denne Aarets første Aften, var der et andet vigtigt Spørgsmaal, der paa denne Aften kun kunde stilles, men hvis Besvarelse krævede hele Juletiden. Det var Spørgsmaalet om Vejret i det kommende Aar. Til Bestemmelse heraf slog man Juleaften paa Loftsbjælken med Kridt tolv Krese, en for hver af Aarets Maaneder, og i hver af de følgende tolv Juledage afmærkede man saa i en af disse — i Reglen ved at lade tom Plads betyde godt, overkridtet daarligt — hvorledes Vejret paa denne Dag havde været: klart, skyfuldt, Regn eller Sne, varmt, koldt osv. Hermed var Svaret givet, Aarets Vejrkort tegnet, thi som Vejret havde været paa hver af disse Aarets første Dage, vilde det blive i hele den tilsvarende Maaned.

Denne Tro var udbredt i Skandinavien, Tyskland og andetsteds, og kan forfølges meget langt tilbage.[2] De med Kridt skrevne Tegn i Loftet kaldtes paa Dansk for «Julemærker». Udtrykket lever endnu i Talemaaden: «Hvis ikke alle Julemærker slaar fejl» osv., en Vending, der bruges af mange, som ingen Anelse har om de Kridttegn i Loftet, hvorfra den stammer.

Medens man Juleaften inde i Stuen var ivrigt sysselsat med at tage Varsler, havde Livet udenfor et forskelligt Præg, alt eftersom det var i By eller paa Land. I Byerne kastedes Skæret fra alle de oplyste Stuer gennem Skoddernes Hjerter og Sprækker ud paa Gaden, hvor der denne Aften var saa lyst, at man ikke behøvede at færdes med Lygte. Her ude trak alle Slags Folk omkring, Gratulanter, der vendte belæssede hjem, Julevagten, der holdt Orden, og andre, der blot lurede paa Lejlighed til at slaa en velfyldt Potte paa Døren. Mellem alt dette klang, ensformigt ved sin Gentagelse, de fattige Skoledrenges Sang, naar de i spredte Hold, hvert med en Lærer i Spidsen, vandrede Gaden ned fra Dør til Dør, syngende og tiggende. Endnu Juleaften 1702 hedder det i en Dagbog om Forholdene i Odense: «Jeg maatte snart ynke de fattige Skolepersoner, som denne Aften i stor Regn og Slud gik om og sang Diskanten paa vore Gader for saare liden Fortjeneste, eftersom Indvaanernes Liberalitet jo mere og mere aftager».[1]

Den Skik at slaa Potter paa Dørene og skyde Nytaar ind var gammel. En af Hensigterne hermed var ved Hjælp af Knaldet at bortskræmme de onde Aander, thi disse frygtede al Støj, der mindede om Torden. Endnu den Dag i Dag anses i Norge et Bøsseskud for det sikreste Middel til at faa Troldtøj til at pakke sig. Men hertil kom for Potternes Vedkommende endnu en Overtro, der er overordentlig udbredt og kan paavises saavel hos de fleste evropæiske Folkeslag som hos Indianerstammer i Nordamerika: at intet revnet Lerkar maa tages fra det gamle Aar med ind i det nye, da sligt vil bringe Vanheld. I Norden var de brodne Kar, der slyngedes mod Naboers og Genboers Forstuer og Skodder, vistnok hyppigt fyldte med Uhumskheder.

At Skydningen var en yndet Fornøjelse, følger af sig selv. Den havde den yderligere Tiltrækningskraft, at den til daglig var strengt forbuden i Byerne af Hensyn til Straatagene. Juleaften maatte man se igennem Fingre hermed, dog synes Øvrigheden selv ved denne Lejlighed baade nu og senere at have søgt at holde den indenfor visse Grænser. En Skrædder i Helsingør f. Eks., der i Aaret 1668 endnu Kl. 5 om Morgenen stod udenfor sin Dør og ufortrødent skød Nytaar ind, blev sat fast, og hans Undskyldning blev næppe tagen for god: at han kun «skød Nytaar ind efter gammel Manér, Hs. kongelige Majestæt og det kongelige Arvehus til Ære».[2]

Et eget Instrument, der benyttedes Juleaften, var de saakaldte Rumlepotter. De bestod i en Lerpotte eller lille Fjerding, over hvis Aabning man havde spændt en Blære, hvori atter var fastgjort en Pennefjer eller en Seglgarnstraad, en Stump Tagrør eller lignende. Ved stadig at fugte dette og derpaa gnide med Fingrene derpaa frembragtes en hul, uhyggelig rumlende Lyd, der lignede en Ugles Tuden. Disse Instrumenter var meget yndede i Danmark. Aar 1668 hører vi, at Øvrigheden i København Juleaften lod opslaa paa Raadhusdøren et Forbud blandt andet mod i denne Jul «at gaa med Rumlepot»; «og dette Forbud blev skikkeligen holden udi disse Juledage». Siden genoptoges dog Lystigheden paany, Instrumentet er endnu i Brug i Sønderjylland.[1]

I Modsætning til al denne Støj i Byernes Gader, herskede der paa Landet en uhyggelig Stilhed udenfor Huset. Kreaturerne var røgtede, saa at ingen behøvede mere at sørge for dem, og enhver vogtede sig ogsaa vel derfor. Thi udenfor færdedes nu alle Mørkets Magter. Skulde nogen nødvendigvis ud, maatte han vel huske at nævne Jesu Navn. End ikke ud gennem Ruden burde man kigge. Enkelte Steder i Norge har endnu den Skik holdt sig, at Moderen, naar et Barn ser ud ad Vinduet, griber det i Hast med de Ord: «Nej, Jøsses (Jesus)! Du maa ikke se ud gennem Glasset nu».[2] Stod det saaledes til med de halvvoksne Børn, maatte man endnu mere passe paa de spæde. Der skulde lægges Staal i Vuggen til dem, en «Korshvid», svedent Haar eller noget andet paalideligt, for at hindre de Underjordiske i at lægge et af deres egne i Stedet.. Blev Barnet alligevel forbyttet, var der ikke andet for end tre Torsdag Aftener i Rad at rise det lille Utyske, spytte paa det, kaste det i Fejeskarnet og feje det ud med; saa vaktes Troldens Medlidenhed og han afhentede atter sit eget og lagde det rette i Stedet. Var man uvis om, hvorvidt det forholdt sig rigtigt med den lille, men nænnede ikke at anvende saa haard en Kur, saa lod sligt sig klare, i hvert Fald til Paaske. Man skulde blot Paaskemorgen holde Barnet nøgent op mod Solen. Var det en «Skifting», revnede det.[3]

Netop under den uhyggelige Stemning, som Tanken om alt saadant kunde fremkalde, var det en beroligende Følelse Juleaften at vide, at ingen denne Nat skulde ligge alene. Det var nemlig Skik paa denne Aften og i mange Egne hele Julen igen-

nem, ikke at gaa til Sengs men alle: Husbond, Madmoder, Børn og Tyende at sove sammen paa Gulvet i Stuens Julehalm.

For at forstaa denne Skik maa vi sondre mellem, hvad heri var dagligdags og hvad usædvanligt. Det var en ganske almindelig Sædvane ved festlige Lejligheder at bestrø Gulvet med Hø eller Halm, en Skik, der aabenbart oprindelig skrev sig fra den Tid, da Gulvet, selv i en Kongshal, var den bare Jord, og hvad enten det saa var Klippegrund eller stampet Ler lige meget kunde trænge til et Overlag. Skønt Forholdene forlængst havde forandret sig, havde denne Skik troligt holdt sig i det 16de Aarhundrede. I England gik man, som vi tidligere har omtalt, endnu i Aaret 1598 saa vidt, at Salen i Slottet i Greenwich, naar Dronning Elisabeth gav Avdiens, var bestrøet med Hø.[1]

Der var da intet for Julen ejendommeligt i den Højtidsskik at strø Gulvet med Halm, og først en langt senere Tid har mistydet dette som et Forsøg paa at udstyre Stuen ved Frelserens Fødselsfest som en Krybbe. Men ejendommeligt for Julen var det, at alle i en eller flere Nætter sov sammen paa Gulvet i denne Halm.

Vi staar her vistnok overfor en af de ældste Juleskikke, et Udtryk for den ældgamle Tankegang, fælles for Nordboere og Romere: at alle ved Aarsskiftets Fest for en Stund skulde være lige.[2] At dette maa have været Meningen med den ellers saa besynderlige Skik at opgive sin Seng for det ufuldkomne Fællesleje, synes ogsaa at fremgaa af enkelte Smaaskikke, der i forskellige Egne har været knyttede hertil. I Småland og andre Steder i Sverige har saaledes den Overtro holdt sig, at hvis alle, naar de lægger sig i Julehalmen, stiller deres Sko tæt sammen, vil der i det følgende Aar ikke kunne opstaa Ufred og Uenighed i Huset.[3] Paa Vestkysten i Norge er det endnu Skik, at Husfaderen og Husmoderen, saa længe der soves paa denne Vis, skal være de første, der rejser sig om Morgenen og opvarte de andre,[4] hvilket sidste svarer til de gamle romerske Forhold.

Iøvrigt synes Skikken ikke at have været saa livskraftig, som man skulde slutte fra dens Betydning og Ælde. I de allerfleste Egne af Danmark holdt den sig næppe længere end overhovedet den Skik ved Fest at strø Gulvet med Halm. Kun Bornholm danner i saa Henseende en Undtagelse. Her var det endnu i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede almindelig Brug Juleaften at dække Dagligstuens Gulv med Halm, hvori saa «Gaardens Folk,

Husbond, Madmoder, Sønner og Døtre, Piger og Karle, ja endog Besøgende fra andre Gaarde i selskabelig Endrægtighed tilbragte nogle Nætter».[1] I Norge forekommer Skikken saa vidt vides endnu kun paa Øer langs Vestkysten. Dog kan ogsaa f. Eks. i Hedemarken gamle Folk mindes, at det dèr har været Brug. Paa Øerne er man endda afveget noget fra gammeldags Sædvane, idet man gør sig det mere behageligt og reder «Fladsenge» paa Stuens Gulv for alle.[2] Derimod har Skikken holdt sig uforandret mange Steder i Sverige, især i Småland, hvor Stuen Juleaften dækkes med lang «redig» Rughalm, mindst et Kvarter i Højde, og denne Halm ligger hen som Fællesleje, brugeligt baade Dag og Nat, indtil den endelig trettende Dag Jul fjernes efter at være ved al den megen Trampen deri bleven forvandlet til «boss».[3] Som ovenfor omtalt ansés ogsaa endnu i Sverige Julehalmen for hellig.

I det 16de Aarhundrede blev Søvnen i Julehalmen paa selve Juleaften dog ikke af lang Varighed. Ifølge ældgammel Skik skulde man nemlig alle hilse den opgaaende Sol, og ifølge katolsk Brug skulde enhver, der kunde, overvære Messen ved Midnatstide i Frelserens Fødselsstund.

Det var klart, at i disse to Skikke ytrede sig to forskellige Syn paa Livet. Den gamle, hedenske Opfattelse havde henlagt den hellige Stund til Solens Frembrud, Dagens Komme. Kristendommens Forkyndere havde vundet et Forspring ved at kunne henlægge Hovedhøjtiden til selve Midnat, der angaves at være Kristi Fødselstime. Om denne samledes da og toges i Brug som kristelige alle de gamle hedenske Skikke med skræmmende Blus, Baal paa Højene, der nu betegnedes som lige saa mange Glædesblus. Og vil man have et sprogligt Bevis for, hvorledes Festens Tyngdepunkt for Folkebevidstheden lidt efter lidt flyttedes til Natten, saa lægge man Mærke til, at Julefestens Navn paa Tysk blev til «den hellige Nat» (Weihnachten), paa Engelsk til selve Midnattens Kristmesse (christmas).

Om Højtideligholdelsen af den natlige Kristmesse har vi for Danmarks Vedkommende endnu enkelte Vidnesbyrd fra Middelalderen bevarede. Vi hører f. Eks., at under Erik Glipping indtraf Aar 1283 den Ulykke, at Taarnet paa Ribe Domkirke Julenat

lige efter Gudstjenesten styrtede ned og knuste en Mængde Mennesker.[1] Og i Christiern Pedersens Jærtegns-Postil af 1515 hedder det: «Denne hellige Epistel, som læses i Nat i Christmesse, den skrev den værdige Apostel Sct. Pouel» osv.[2]

Efter Reformationens Indførelse var man i Danmark og Norge ilde stedt med Kristmessen. Den betragtedes af de styrende som en katolsk Levning, der burde udryddes, men Folket hang fast ved den. Forgæves udstedtes der Forbud paa Forbud imod den, selve det, at disse maatte gentages, viser, at de ikke blev overholdte. Rundt om paa Herregaarde saavel som i Landsbyer var der nok af lutherske Præster, der med Glæde gik ind paa Kl. 12, Kl. 2 eller Kl. 4 om Natten at holde Kristmesse for Alteret i den oplyste Kirke.[3]

Hvad der uden Tvivl — og ikke mindst i det 16de Aarhundrede — gav Kristmessen noget eget betagende, var den Følelse af fælles Fare, som opfyldte alle ved denne Lejlighed. Thi denne Stund var jo de onde Aanders og de dødes, og hvis ikke de levende var mødte med saa mange Blus og Brande, skulde næppe nogen af dem være sluppen vel fra den hele Nattetur. Da Kristmessen siden afskaffedes, tiltog stærkt denne Følelse af Uhygge, og mærkeligt nok gik selve Kristmessen i Arv til de døde, der nu som en Art «Asgaardsrej» antoges hver Julenat at holde Fællesmøde med Gudstjeneste i Kirken, herinde samledes de alle efter Badet i den forladte Badstue. Ve enhver, der lokket af Lyset fra Kirken lod sig forlede til at træde ind, i den Tro at det var Froprædiken. De døde greb ham og drog ham til sig. Det var kun faa, der som hin gamle Kvinde i Kristiania slap lykkelig ud igen blot med Tabet af sin Kaabe.[4]

Desværre besidde vi ikke nogen Beskrivelse af, hvorledes Kristmessen fejredes i Norden i det 16de Aarhundrede. Sandsynligt er det dog, at det maa være foregaaet omtrent paa samme Vis, som endnu er Brug i Småland.[5] Allerede Kl. 12 Midnat begynder Skarerne at drage ad Kirke til. Gudstjenesten betegnes vel som en blot Ottesang («Julotta»), men er i Virkeligheden en «Kristmesse», idet der ringes første Gang til Kirke Kl. to, og selve Gudstjenesten begynder imellem tre og fire. Fra alle Gaarde strømmer Befolkningen ud, hver Flok forsynet med brændende Blus af tørt Tjæreved («Tanne»); milevidt ses disse lysende Punkter langsomt at bevæge sig henimod Kirken. Paa Kirkevolden kastes alle Brandene sammen i et stort Baal. Kir-

kens Indre er oplyst fra Alteret, Prædikestol og Lysekroner, men desuden har hver «hæderlig» Bonde og Hustru sit Lys med sig, saa at ingen Stue kan maale sig med Kirken denne Nat. Gudstjenesten varer med Salmesang, Prædiken og Altergang lige til Morgengry; men næppe viser Dagskæret sig, førend den samlede Menighed bryder ud i Salmen: «Den signede Dag».

Denne gamle «Dagvise», som den kaldtes, er en af de ældste nordiske Salmer, hvortil der ikke lader sig paavise nogen latinsk Kilde. Den er forfattet i sin nuværende Form i Middelalderen, og den optoges i Hans Thomissøns danske Salmebog af 1569. I Sverige blev den endnu længe efter gerne afsluttet med et Vers, hvori det hed, at den var digtet af Sct. Johannes og af ham sendt ned til Jorden. Simpelt og naturligt er Dagens Frembrud og Kristi Fødsel knyttede sammen i de første Vers:

Den signede Dag, som vi nu se,
Ned til os af Himmelen komme,
Gud lyser for os jo længer og mer,
Os alle til Glæde og Fromme,
Gud lade os ikke ske idag
Hverken Last, Skam eller Vaande!

Den signede Dag, den signede Tid,
Vorherre hans Fødselstime,
Da kom der Lys fra Himmelen ned
Saa vidt over Verden at skinne,
Det lyser for os evindelig
Nu og foruden Ende.[1]

Hans Thomissøn bemærker om denne «kristelige Dagsvise», at det er en af «de gamle Sange, som have været brugt i Pavedommet. Saadanne danske Sange brugtes ikke meget i Kirkerne, dog blev de sunget for Døre og udi Huse». Det er ikke usandsynligt, at Dagvisen i denne Form er, som det svenske Vers ogsaa kunde antyde, en middelalderlig, kirkelig Omarbejdelse af en ældre hedensk Dagvise. Dette bestyrkes ved, at en anden, gammel Salme er bevaret, temmelig forskellig herfra, men trykt allerede 1553 og begyndende som denne med: «Den signede Dag». Dens første Linier passer endnu bedre til at være sungne paa Aarets første Morgen:

Den signede Dag er vos betét,
Thi maa vi frilige kvæde.
Krist er født, det er nu sket,
Thi maa vi vos vel glæde.

Og med fin Forstaaelse anvendes Lysets Magt til Forklaring ogsaa af det store Under, Mariæ jomfruelige Undfangelse:

Som Solen ganger igennem et Glar,
Og det vorder intet ad Skade,
Saa var Maria en Jomfru klar
Ud af den Helligaands Naade.[1]

Hvis denne Salme ogsaa delvis er en Omarbejdelse af eller Erstatning for den hedenske Dagvise, er det ret sandsynligt, at denne maa være begyndt med Ordene: «Den signede Dag», som jo er fælles for begge. Vi besidde i saa Fald den oprindelige ældgamle Sangs Begyndelse.

Dunkle Spor pege videre i samme Retning. Paa Shetlandsøerne, hvor ikke faa Minder fra det nordiske Vikingeherredømme har holdt sig, indledes endnu den Dag i Dag Julen med, at der i Dagbrækningen spilles en ældgammel norsk Melodi, «Daggry» kaldet («the day-dawn»).[2] I Yorkshire var det endnu i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede Skik hos Befolkningen Juledags Morgen at hilse «den signede Dag» (the blessed morn) med Sang.[3] Navnet «Dagvise» forekommer ogsaa i Tyskland, hvor en Sang fra det 13de Aarhundrede om Kristi Fødsel i Haandskriftet bærer Overskriften: «Tagweise».[4] I Aartusinder synes da et og samme Jubeludbrud «den signede Dag» Nordevropa over hver Julemorgen at have udtrykt den fælles Glæde over Guddomslysets Komme til Jord.

Medens den gamle Kristmesse har holdt sig i Småland, er den andetsteds i Norden bleven helt fortrængt eller i det mindste stærkt ændret. Let genkendelig er den dog endnu i en Skik som denne, der følges i Vestnorge: «Tidlig paa første Juledags Morgen, Kl. 4—5, staar man op, klæder sig halvt paa og samles om Bordet til «Kor» eller Andagt med Sang og Læsning. Saa gaar Fjøspigen ud og giver Kreaturerne et ekstra Maaltid og alle gaa atter til Sengs, dog Husfaderen og Husmoderen til sidst, de maa først gaa omkring og traktere de liggende. Efter to—tre Timers Forløb staar man op for Alvor».[5]

Efterhaanden som Kristmessen i det 16de Aarhundrede begyndte at afskaffes, gled Festens kirkelige Tyngdepunkt over til Højmessen paa første Juledag. At dette var en af Aarets tre store Højtider kendtes af mange Ting, blandt andet blev der paa denne ofret til Præsten ligesom ved Paaske og Pinse. Hvor

langsomt imidlertid Kristmessen veg sit gamle Forsæde, kan ses af, at endnu ved Aarhundredets Midte hedder det om Forholdene i Aalborg: «Paa Julenat udi Kristmesse da ofre unge Folk her i Aalborg og andre, hvo som ville».[1] Ofringen foregik omtrent som i Landsbykirker i Nutiden, idet Menigheden efter Rangfølge gik op forbi Alteret og lagde deres Gaver. I de fleste Tilfælde bestod disse i Penge, det hørte vistnok til Undtagelser, at nogen som f. Eks. Erik Rosenkrands, da han Aar 1563 var Lensmand paa Bergenhus, lagde en Ske paa Alteret til Præsten.[2]

Alt tyder paa, at første Juledag har været betragtet som en Fest, der kun burde fejres inden Hjemmets Vægge. Efter endt Gudstjeneste synes derfor enhver hurtigt at have begivet sig hjem og al selskabelig Sammenkomst paa denne Dag at have været bandlyst. I Småland var det endnu i det 18de Aarhundrede Skik paa første Juledag at løbe eller ride i Firspring fra Kirke.[3]

Den tilgrundliggende Tanke var vistnok den, at Julens og altsaa Aarets første Dag skulde være viet Hjemmet. Julens første Dag stillede alle indenfor den enkelte Husstand lige. Festens senere Dage bredte Ligheden til det hele Bygdelag. Spor af denne ældgamle Opfattelse har holdt sig i Norden indtil vore Dage. Vel betragtes i Byerne kun Juleaften som Hjemmets Fest, men paa Landet, især i Norge og Sverige, holdes der fremdeles strengt over, at man første Juledag skal forblive hjemme og den festlige Tilstelning gælde alene Husets Folk; Besøg paa denne Dag anses for usømmeligt.[4] Om Forholdene i Nørrejylland hedder det: «Første Juledag holder Folk sig altid hjemme, og da besøge de ingen. Slet ingen maa gaa i Byen; den Dag er fredet. Hvis der kommer fremmede paa denne Dag, blive de truede med at faa «Fiskevandet» (Vandet, hvori Fisken var kogt) slaaet i Hovedet».[5]

Med sligt for Øje vil det forstaas, hvilken uhyggelig Dobbeltbrøde Bonden Aasen fra en af Bygderne ved Trondhjem begik, da han ikke blot forsømte Gudstjenesten første Juledag, men tillige paa denne Dag begyndte at fare om til Driks hos sine Grander. Som Præsten Hr. Niels i Alstahoug Aar 1571 udførligt beretter til sin Embedsbroder, Hr. Absalon Pedersøn i Bergen: Straffen udeblev ikke. Thi da samme Bonde paa fjerde Juledag

efter endt Drikkelag hos en Nabo gik til Søs, saa han, at der sad en Trold ved Styret, uden Hoved og med et Hul i Brystet, saa at man kunde se tværs igennem ham. Denne Trold nødte ham til at stige i Land en Fjerdingvej fra Gaarden ved en Høbod, og her kom straks en Hob onde Kompaner til, der bød ham enten at følge med dem til Helvede eller at give dem et af sine Lemmer. Han maatte da selv med egen Økse afhugge sin ene Haand, og kom først langt om længe i en ynkelig Forfatning til Hjemmet. Hans Folk fulgte siden Sporet i Sneen lige til Høboden og fandt der ganske rigtig den afhuggede Haand, saa at dette med meget mere, som han skriftede for Præsten Hr. Sigvard, førend denne gav ham Sakramentet, viste sig alt at være sandt.[1]

Mellem Julehøjtidens tvende Hovedafsnit, Festen for den snævrere og for den videre Kres, foregik der et ejendommeligt Mellemspil. Det var Hestefesten paa anden Juledag. Oprindelsen hertil maa vistnok søges i Asadyrkningens Tid eller maaske endog længere tilbage. Sikkert er det, at Hesten havde været Guden Freys hellige Dyr.[2] Som saa meget andet var imidlertid dette gaaet i Glemme og fremtraadte i hvert Fald nu i kristelig Forklædning. Medens Skikkene uden Tvivl var de gamle, kaldtes nu den religiøse Hovedperson ikke længere Frey men Steffen, efter Sct. Stephanus, anden Juledags Helgen, den første Martyr. Hvorlidet denne end havde med Heste at skaffe, maatte han overtage Freys Rolle og optræde som Hestenes Skytshelgen. I god Tro sang man i Danmark:

Sankt Stefan han rider de Foler i Vand,
Alt ved den lyse Stjerne:
«For vist er nu Profeten fød»,
«Som frelse skal al Verden».

I Sverige gik man videre og vidste, at Stephanus havde været Stalddreng hos Kong Herodes:

Staffan han var en stalledräng.
— Hollt dig väl, folan min!
Han vattnade folarne alla fem.
— Hjelp Gud och Sancte Staffan!

Saavel fra England som fra Tyskland haves Vidnesbyrd om, at Stephanus ogsaa her ansaas for Hestenes Skytshelgen.[3]

Festens sædvanligste Form synes at have bestaaet i et Væddenridt i den tidlige Morgenstund til et fælles aftalt Vandingssted. «Sankt Stefan han rider de Foler i Vand, alt ved den lyse Stjerne». I Sønderjylland var det, i det mindste senere, Skik, at den, der kom først, fik en Gevinst og kaldtes «Stefan».[1] I Telemarken brugte man først at ride omkring Gaardens Huse, inden man red omkap til en Brønd midt i Bygden; Ridtet kaldtes her: «ride om Hus».[2] Ærkebisp Olaus Magnus beretter, at i det 16de Aarhundrede overgik Øster- og Vestergøtland alle andre Landskaber i Norden ved den Iver, hvormed man her drev Vædderidtet. Trods Aarstidens Forhindringer samledes Indbyggerne langvejs fra, og Kapridtet foretoges ofte milevidt over tillagte Søer og Elve.[3] Hvad der kan have bidraget sit til at gøre Hestene muntre, var, at man brugte at give dem det Øl at drikke, der var levnet i Kanderne Juleaften.[4] Et Minde om de med Festen forbundne Hesteofringer kunde maaske søges i den Overtro, der lader sig paavise baade i Norden, England og Tyskland, at det var gavnligt at aarelade Heste paa anden Juledag, helst efter at de var rørte, saa at de stode i én Sved.[5] I England omtales det allerede Aar 1517 som en staaende Skik, at enhver Hest paa denne Dag aarelodes.[6] Aar 1611 forbødes det i Bayern at følge den gamle Skik at aarelade Heste paa Sct. Stefansdag.[7]

En egen Form for Væddeløb, som mest har været Brug i Sverige, var Kapridt og Kapkørsel anden Juledag hjem fra Kirken. Ogsaa dette kaldtes ligesom Morgenridtet til Vanding for «Staffans-Skede», og den, der kom først hjem, antoges at skulle faa først indhøstet. Atter her møde vi den gamle Tro paa Guden Frey under en ny Forklædning. Til Frey var jo ikke blot Hesten helliget, men han var tillige Frugtbarhedens og Høstens Gud.

Steffansridtet under begge Former baade til fremmed Vandingssted og hjem fra Kirke synes nu saa temmelig at være gaaet af Brug Norden over.[8] Det samme gælder til Dels om en anden Rest af Festen. Det har været Skik, at Naboer i den tidlige Morgenstund paa anden Juledag søgte ubemærket at snige sig til at udføre Arbejde for hinanden, og særlig galdt det om at komme ind i Hestestalden og faa Hestene striglede og vandede. I Telemarken søgte man atter at komme uset bort; blev man opdaget, nødtes man til at komme ind og drikke en Skaal Øl.[9] I Holsten derimod plejede man efter endt Hesterøgtning at sætte sig op paa en af dem og gøre saa megen Støj, at Husbeboerne

vaktes og kom ud og trakterede Nattegæsterne. Den hele Spøg kaldtes her: «Peerdesteffen».[1]

I flere Egne af Nørrejylland har det i Mands Minde været Skik paa anden Juledag at staa meget tidlig op, gøre sin egen Stald i Stand, og derpaa skynde sig til, usét, ogsaa at røgte Naboens. Lykkedes dette, havde Naboen tabt sin Ret til paa denne Dag at faa Davre og maatte overlade den til den, der havde udført hans Gerning. Den, der kom sidst op, kaldtes for «Stafen» (Stefan), og bar dette Navn Aaret rundt. I de fleste Egne af Nørrejylland er imidlertid nu den gamle Skik næsten helt udvisket. Tilbage er blot blevet en grovkornet Karnevalslystighed, hvor det gælder om paa denne Morgen at staa tidlig op og gøre saa megen Forstyrrelse og Uryd hos andre som muligt. Et svagt Minde om Hestens tidligere Hovedrolle paa denne Dag har holdt sig i, at en meget yndet Form for Uryd endnu er at spærre Stalddøren med Gødning fra Møddingen. Derimod turde det være en anden ældgammel Rest af Festen, der har holdt sig i Jylland i den Skik, at paa Stefansmorgen skal alle, der i Aarets Løb har hjulpet med ved en Gaard, særlig ved Høsten, møde før Daggry paa Stedet, hvor de da ved tændte Lys trakteres med varmt Øl med Smør i, Sigtebrød og en ny, hel Ost, der kaldes «Stefansost». Det røde Øl, hedder det naivt, skal minde om Stefans Blod.[2]

En sidste Form for Hestefesten endelig, der endnu er i Brug baade i Norge og i Sverige, er Juleridtet paa anden Juledag. Fra tidlig Morgenstund drager alle og enhver i stort Optog til Hest omkring, byder sig under Spøg og Latter til Gæst og trakteres som saadan paa hver Gaard, Toget kommer forbi. I Norge kaldes dette blot «at ride Jul», og foretages under Hujen og Skrigen,[3] i Sverige derimod benævnes ogsaa dette Ridt «Staffans-Skede» og foregaar under Afsyngelsen af Stefansvisen, der for hver Gaard tilsættes med nye Vers, indeholdende Ønsker for det kommende Aar.[4]

Det har sin Interesse endnu blot at se lidt nøjere paa den Skikkelse, der i alle disse uklare Minder om en ældgammel hedensk Fest fremdeles betegnes som «Stefan». At han, hvormeget man end i den katolske Tid har søgt at omdanne ham i Lighed med Dagens Helgen, den første Martyr, Stefanus, dog intet har med denne at gøre er klart nok. Alt taler for, at det er Arbejdets og Frugtbarhedens Gud Frey med hans flinke Dyr, den utrættelige Hest, der her fejredes. Men interessant er det at

lægge Mærke til, hvorledes Forsøgene paa at omdanne og sværte denne gamle Gud kun delvis er lykkedes. I den Skikkelse, som endnu kaldes «Stefan» og hvert Aar paany fremdeles gengives af Nordens glade Ungdom, er der en tydelig Forskel mellem Nord og Syd. I det nordlige Upland i Sverige er «Stefan» Hovedanføreren for den omdragende Skare. Han har et ærværdigt Ydre, fejres som et højere Væsen og har en utrolig Appetit, hvilket kun kan udføres ved, at han tilsidst putter alt, hvad der bydes ham, i Lommen. Naar Skaren træder ind i Huset synges derfor:

Steffan med sit blide Skæg
Skal I sætte mellem Skaal og Væg.
Hannem skal I skænke af Kander og Trug
Saa at alle maa komme i Hu,
At en god og glad Giver skal leve evindelig.[1]

I Sønderjylland, der har været den mest trofaste, danske Landsdel til at bevare gamle Minder, er der endnu fastholdt noget godt ved «Stefan». Det er Navnet paa den, der kommer først ved Vædderidtet til Vandingsstedet. I Nørrejylland derimod er «Stefan» bleven til en Bussemand. Det er ikke blot i enkelte Egne Spottenavnet paa den, der kommer sidst op. Men «Staven» er næsten hele Landet over Betegnelsen for et udstoppet Fugleskræmsel, der paa denne Dag anbringes overalt, hvor man kan komme til: i Senge, paa Tag, ofte med paaskrevne Nidvers rettede til en bestemt Person.

Det er et haabløst Forsøg at ville klare sig, hvorledes denne Fest i sine Velmagtsdage i det enkelte har taget sig ud. Kun saa meget synes vi at kunne skimte, at det hele Stjernefald af senere Skikke skriver sig fra en oprindelig Klode, en hedensk Fest for Arbejdets, Flidens, Frugtbarhedens Gud, Frey, hvem Hesten var helliget. Det er højst sandsynligt, at Festen er bleven fejret ikke blot ved tidlig Opstaaen, Røgten af sin Gerning og Nydelse af Jordens gode Gaver, men ogsaa ved Hestevæddeløb, mulig Hestekamp og vel med Hesteofring og et Fællesgilde paa det Slagtede.

Julens anden Halvdel var viet til selskabelige Sammenkomster. Hvad der gav disse et eget Præg, var, at de enten gik regelmæssigt paa Tur eller vare Sammenskuds-Gilder. Allerede

i de ældste, norske Love, Gulathings-Loven f. Eks., træffer vi denne Ordning omtalt, som Kristendommen tog i Arv efter Hedenskabet. Befolkningen var delt i «Lag», hvis Medlemmer skød det fornødne sammen og derpaa i Forening holdt Fest, hvor enhver, der havde Part, «tog Del i Laget».[1] Næsten uforandret har disse Forhold i enkelte af Nordens Egne holdt sig indtil vore Dage, mest udpræget hos norske Bønder, men endnu dog ogsaa tydeligt baade i Jylland og i Sverige. Aar ud og Aar ind holdes her Julegilderne i den bestemte Rækkefølge, Beværtningen er omtrent ens ved dem alle og Gæsterne medbringe ofte selv deres Øl.[2]

Den til Grund liggende Tanke er ikke vanskelig at blive vár. Idet saaledes alle, rige som fattige, skiftevis var hverandres Gæster og blev ens beværtede allevegne, laa heri et ejendommeligt og kraftigt Udtryk for, at alle paa denne Tid var at anse for hverandres Lige og Brødre. Dette maatte blive end mere iøjnefaldende overalt, hvor den gamle Skik overholdtes, som endnu flere Steder i Norge, at alle, ikke blot Hustruer og Børn, men hele Tyendet tillige fulgte med. I Oldtiden har uden Tvivl i det mindste den første Sammenkomst været viet til Gudernes Ære. Det er maaske et dunkelt Minde herom, naar en gammel norsk Bonde sagde til Eilert Sundt om den første Ølskaal, der gik rundt ved et saadant Julelag: «Den skal nok være ligesom til Minde om Jomfru Marias Barsel».[3] Om den Stemning, der naturligt fremgik af disse Forhold, selv hos en ellers ubændig Befolkning, udtrykker en Beretning fra Norge sig saaledes: «Sjældent høres ved Julelagene om Uenighed og Kiv, end sjældnere om Slagsmaal».[4]

I det 16de Aarhundrede holdt den gamle Skik sig, saa vidt vi kan skønne, endnu temmelig uforandret paa Land som i By. Byforholdene havde vel afstrøget enkelte Ejendommeligheder, saa at det kunde tage sig ud blot som skiftevis Sammenkomster mellem Slægt og Venner; men dette udlignedes atter ved, at indenfor samme By vare alle beslægtede eller dog bekendte, og ved Julegilderne havde Tyendet usædvanligt Frispas.

Ingen Dagligstue kunde rumme et sligt Antal Gæster. I den stod jo tilmed det stadige Julebord dækket, og i gammeldags Huse laa Julehalmen hele Festen igennem paa Gulvet. Man tyede da til «Storstuen» eller «Sommerstuen», der trods sin Mangel paa Kamin bedst egnede sig til, hvad der skulde foregaa.

De Fester, som saaledes fjorten Dage i Rad skiftevis holdtes i forskellige Storstuer, gik alle under et og samme Navn «Julestue», og lignede hverandre i høj Grad. Fra Middag til henimod Morgenstund «legede» man i dem alle. Naar de desuagtet ikke behøvede at være ganske ens, saa laa dette dels i, at Munterheden jo kunde være af forskellig Grad, men dels ogsaa i, at der gaves en talløs Mængde af Lege.

Disse Julelege havde i umindelige Tider tjent til Moro ved Nordens Julegilder. Saa langt skriftlige Vidnesbyrd rækker, omtales de. I Englands gammeldanske Egne kan endnu høres Ordet: «lake» ikke mindst om Julelege brugt for det engelske «to play».[1] I det 16de Aarhundrede var de i fuld Gang og hørte hjemme baade hos høje og lave.

Skønt de brugtes i Flæng, vare de dog sikkert af meget forskellig Oprindelse. Der lader sig saaledes udskille en Gruppe, der utvivlsomt skrev sig fra den hedenske Tid, og atter andre, der bar Præg af kristelig Herkomst. Blandt de hedenske var «Julebuk» og «Julevætte» de mest bekendte, og herhen hørte rimeligvis ogsaa «Hvegehors», «Hvidebjørn», «Huggetønde» og flere.

«Julebukken» var tydelig nok en Overlevering fra Thors-Dyrkelsens Tid. Dette fremgaar dels af, at Julebukken undertiden udstyredes med en Træhammer,[2] dels af, at Legens egentlige Indhold bestod i, at en død Buk, ligesom Thors, blev levende igen. Legen i sin simpleste Form bestod i, at En kom ind udklædt som Buk, idet han bar et Bukkehoved paa en Stang og selv var indhyllet i et laaddent Dække. Under Afsyngelsen af en Sang gjorde saa enten han alene eller hele Selskabet under hans Anførsel allehaande Krumspring, hoppede alt efter Versenes Indhold først kaadt omkring, faldt derpaa ned som død osv. og blev tilsidst levende igen.[3]

I det 17de Aarhundrede begyndte i Danmark Legens Form at ændres. Thorsdyrkelsen var jo forlængst glemt, og de strenge Forbud mod Gedehold gjorde det efterhaanden til næsten en Umulighed at forskaffe sig de fornødne Bukkehoveder. Lidt efter lidt omdannedes da Skikkelsen til en Slags Spøgelse- eller Djævlefigur, hvor kun Hornene svagt mindede om Bukke-Oprindelsen. Under denne nye Form fremstilledes f. Eks. Julebukken i Holbergs «Julestuen»,[4] og denne Opfattelsesmaade synes at have været den almindelige paa Holbergs Tid. Det laa imidlertid nær, at sligt maatte kunne vække Anstød. Allerede i det 17de

Aarhundrede høre vi da ogsaa bestemt Indsigelse rejst mod den forargelige Julebuk. Ikke med Urette gjorde saaledes D. Monrath opmærksom paa, at Julebukken var mere end en hedensk Overlevering, det var Djævelen selv, der fremstilledes. Og for ret at skræmme Samtiden tilføjede han følgende Meddelelse: «Man har og tidt hørt forskrækkelige Udgange paa saadanne Julebukke, hvorledes at Fanden i saadanne Julebukkes Skikkelse er indkommen i samme Julestuer og har borttaget en Del Mennesker, som fandtes der og havde Behag i saadant Abespil».[1] Man tager næppe Fejl ved at tillægge det Anstød, som Julebukkene vakte, en væsentlig Medvirkning til, at Regeringen endelig helt forbød Afholdelsen af Julestuer.

Denne Julebukkens Omdannelse til en Djævlefigur taler vistnok for, at den selv i sin oprindelige Form har haft noget i sig, der var i Strid med Kristendommen. I saa Fald vilde det være et nyt Vink om dens Ælde. Vist er det, at den hos Landbefolkningen i Danmark, hvor den trods alle Forbud længe holdt sig i Smug, efterhaanden antog et særligt uhyggeligt Præg. Julebukken blev til den Onde selv. I Kalundborg Egnen f. Eks. udklædtes den som Fanden, listede om i Mørket og kiggede ind ad Dørene. Vovede man sig ud, sad han saa stundom oppe paa Husets Tagryg. I Nørrejylland blev Julebukken til en udklædt Dukke, en Slags Modstykke til eller Spottebilled af Jesusbarnet. Dukken anbragtes ofte i Laden og ikke faa Beretninger melde om, at den og den Kvinde, der vovede sig over for at hente den, blev borte med det samme. Hun var forsvunden, men hendes Blod fandtes sprængt paa Ladens Loft og Vægge.[2]

I Norge og Sverige, hvor Julebukken saa temmelig bevarede sin oprindelige Form, holdt den sig langt ned i det 19de Aarhundrede.[3] Paa Øland saavel som de gammeldanske Øer Dagø og Nuckø ved Estland er denne Form for Julespøg endnu i Brug.[4]

Saa vel fra Bergen[5] som fra Øland[6] haves endnu forskellige Optegnelser af en Sang, der er bleven sungen ved denne Leg. Som naturligt er, afvige de noget indbyrdes. Imellem 1843 og 1849 forbød Bergens Politimester Julebukkes Optræden. Ikke desto mindre vaagnede Legen, ligesom Bukken deri, siden til Live paa ny. Og den Sang, der f. Eks. Aar 1860 blev sungen,[7] er

vistnok af ældre Oprindelse end den, der var den almindelige noget tilforn. Den lyder saaledes:

1.
Bukken op paa Elias Top,
Dèr stjal den sig en Faareflok.
Kid-Bukken min!
(Bukken: Bæ!)

2.
Bukken op paa Elias Fjæld,
Dèr faldt den ned og slog sig ihjel.
Kid-Bukken min!
(Bukken: Bæ!)

3.
Og hvad vil du gi' mig for Bukkens Skæg?
Jeg skal gi' dig en Tønde Æg.
Kid-Bukken min!
(Bukken: Bæ!)

4.
Og hvad vil du gi' mig for Bukkens Horn?
Jeg skal gi' dig en Tønde Korn.
Kid-Bukken min!
(Bukken: Bæ!)

5.
De bredte paa Bukken den Kappe saa rød.
Og det gjorde de, for Bukken var død.
Kid-Bukken min!
(Bukken: Bæ!)

6.
De bredte paa Bukken den Kappe saa hvid,
Og det gjorde de, for Bukken laa Lig.
Kid-Bukken min!
(Bukken: Bæ!)

7.
Op stander Bukken og ryster sit Skæg,
Den hopped og sprang paa femten Væg.
Kid-Bukken min!

Her sprang Bukken op under almindelig Jubel og Forfærdelse og stangede efter store og smaa.[1]

En ogsaa i det 16de Aarhundrede yndet Juleleg, der ved sit Navn kunde minde om Julebukken, er «Blindebuk». Navneligheden er næppe helt tilfældig. Vel har Blindebuk været kendt i umindelige Tider hos forskellige evropæiske Folkeslag og staar forsaavidt ikke i noget Forhold til den blot nordiske Julebuk. Men betegnende er det dog, at denne Leg, der i det sydlige Sønderjylland kaldes: «Blindemomme», i Tyskland: «den blinde Ko», i England: «den blinde Mand», i Frankrig: «Colin maillard»[1] osv., kun i Norden har faaet Navnet «Blindebuk».[2] Dette Navn er aabenbart fremgaaet af samme ydre Forhold og samme Indbildningskraft, der uden Anstød har kunnet spænde Bukke for Krigsgudens Vogn og ved Juletid ladet en Gedebuk møde som hans Sendemand.

I Slægt med Julebukken var «Julevætten». Fra Midten af det 17de Aarhundrede begyndte, i Danmark i det mindste, de to Skikkelser at glide over i hinanden; men oprindeligt havde det ikke været saa. «Julevættens» Særkende var tværtimod at fremstilles som et krybende Dyr med en lang Hale og et skrækindjagende Ydre. Den søgte at røve Mennesker, især Børn, og lod sig kun forsone ved Madoffer. Der kan næppe være nogen Tvivl om, at det Væsen, der oprindelig har foresvævet Indbildningskraften, har været en Drage eller vel snarest selve Midgaardsormen. Endnu omkring Aar 1700 kunde det vække Rædsel hos Stuens yngste Befolkning, naar der raabtes: «Nu kommer Julevætten», og den saa selv kom krybende ind med sværtet Aasyn, sort Hætte over Hovedet og en brændende «Tyripind» eller en lille Stok med tændte Lys i Munden. Foran enhver rejste den sig paa Halen og forlangte Æde. Fik den Æbler og Nødder, stilledes den tilfreds, fik den intet, gjorde den Mine til at slæbe den tiltalte med sig. Børnene skreg, Spøgen for de Voksnes Vedkommende synes at have bestaaet i Forsøg paa, naar Julevætten rejste sig paa Halen, at puste Lysene i dens Mund ud; hvis dette lykkedes, flygtede den.[3] I de gammeldanske Egne af England er det endnu en yndet Juleleg, at en Drage kommer ind, hvilken derpaa besejres af Skt. Georg.[4]

En Juleleg ligeledes vistnok af hedensk Oprindelse er den, der har holdt sig i Øster- og Vestergøtland indtil vore Dage og kaldes «Juleofret». Den udføres under ejendommelige Danse af Drenge med sværtede Ansigter. En af dem, forestillende Offerdyret, er klædt i Skind og har stundom en Halmvisk i Mun-

den, der gaar om bag Ørene, saa at det ligner Børsterne paa et Svin. Under Sang bringes Slagterredskaber ind, og Legen forestiller derpaa Dyrets Ofring.[1]

Mindre bekendte er de andre Julelege af formodet hedensk Oprindelse: «Hvegehors», «Hvidebjørn» og «Huggetønde». I det 16de Aarhundrede var de endnu i fuld Gang, og Peder Palladius meddeler den mærkelige Oplysning, at de ligesom «Julebuk» er blevne aflyste til Landsting «under Kongens Sværd», altsaa under Trusel af Dødsstraf for enhver, der befattede sig dermed.[2] Selv denne Trusel var dog ikke stærk nok til at fortrænge dem. «Julebuk» holdt sig, som ovenfor omtalt, endnu Aarhundreder efter, og de andre omtales af og til langt ned i den følgende Tid.

«Hvegehors», der siden fordrejedes til «Kvæghors»,[3] synes at komme af det gammeldanske Ord «hvege»: at gynge, betød altsaa Rokkehest, Gyngehest og er maaske bleven fremstillet af en tilhyllet Person med et Hestehoved paa en Stang. I Tyskland var en saadan Figur ikke ualmindelig, kaldtes for «Schimmelreiter» og antages at have haft Hentydning til Odin.[4] I det 16de Aarhundrede brugtes i England en Juleleg, der hed «Kæphest» (hobby-horse) og udførtes af en Person, der kom ind med en Hest af Pap. Om en Jesuit Aar 1595 siges det spottende: «Han løftede sit Aasyn op, som om en ny Aand var kommen over ham, ligesom naar i Julen «Hobbyhorse» kommer ind i Stuen».[5] — «Hvidebjørn» betød rimeligvis Isbjørn. I Tyskland ledsages «der Schimmelreiter» altid af en Bjørn.[6] Aar 1702 omtales «Contrafej af den underlige Julebuk, præsenteret som en Bjørn i Staden Viborg Anno 1702», om hvilken det i Beskrivelsen hedder:

Indvortes som et Nød, udvortes som en Bjørn,
Mig synes det var gjort at kyse Folkes Børn.[7]

«Huggetønde» endelig turde muligen betyde Slagtetønde, sigtende til den store Offerslagtning, som Nordboerne holdt i Slagtenatten eller «Huggenatten» før Jul. Som Juleleg har maaske «Huggetønde» ligesom Daaretønde spøgefuldt betegnet en Slags mærkelig Beholder eller Skammekrog, hvor vedkommende fik Prygl og maatte staa Skrifte. Det er betegnende for Sæderne, at det i Aaret 1565 udtrykkeligt maatte forbydes Præster «at befatte sig med Huggetønde».[8]

I det 16de Aarhundrede havde Regeringen, som vi saa, aabent Blik for det hedenske og ugudelige i disse Julelege. Det var dog vistnok baade da og senere kun de allerfærreste af Deltagerne, der anede, hvortil der oprindelig sigtedes i Julelegene. De betragtedes blot som en vedtagen Spøg, der havde gammel Hævd. Ikke desto mindre er det mærkeligt at se, hvor dybt de til Grund liggende Forestillinger bunde i den nordiske Bevidsthed, og intet beviser maaske mere deres ældgamle Kraft end den Spireevne, som de endnu den Dag i Dag fremdeles er i Besiddelse af.

Efterat Rædslen for de paagældende Skikkelser forlængst har tabt sig, efterat de tilsyneladende helt er glemte, har Indbildningskraften paany taget dem i Brug som goddædige Væsner. Det er ikke blot i en afsides Krog af Norge, at man i vor Tid paa Juledags Morgen leder efter de lykkevarslende Bygkorn, som det fordums Julespøgelse «Julesvenden» har bragt, for hvem man derfor ogsaa reder et Leje i Højsædet, hvis han skulde ønske at hvile sig Natten over.[1] Nej, selv ved Midten af det 19de Aarhundrede har de gamle Forestillinger i Danmarks Hovedstad skudt friske Skud.

For at forstaa, hvad der er foregaaet, maa det erindres, at hos de forskellige germanske Stammer forekommer endnu sprængte Rester af en, efter Navnet at dømme oprindelig fælles, Gudeskikkelse. I Tyskland optræder denne under Navnet «Nicolas» som Gavebringer. Kirken har endog skænket ham Helgenrang, fordi han, «den Gang, da han var Biskop», skal have vakt to Drenge til Live, der alt var myrdede og lagte i Salttønden, og en anden Gang reddet en hel Familie fra Vanære ved at forære den en Pengepung med Guldstykker. Den 6te December er helliget ham, og om Natten fylder han, ligesom Juleenglen, de Fade, som Børn i Haab om Gaver sætter ud til ham. Da Anna af Sachsen og Catharina af Brandenburg Aar 1567 vekslede Julegaver, skrev derfor den ene til den anden: «Undskyld, at min «Hellig Krist» er mindre storartet end Din «Niclas».[2] Lidt efter lidt er Skt. Nicolas ganske naturlig for Folketroen, i det mindste i mange Egne, gleden over til at være den samme som Juleenglen.[3] I England derimod er «Gamle Niels» eller «Nicolai» (Old Nick) bleven til en Betegnelse for Djævelen. I Norden endelig indtager begges Navnefrænde, den lille «Nisse»[4] en Mellemstilling. Egentlig en drillevorn Hus-

trold, passer han dog paa Huset og skøtter sin Dont, naar han blot hver Jul faar Grød med dygtigt Smør i.

Dette var Forudsætningerne. Saa fandt ved det 19de Aarhundredes Midte en driftig københavnsk Boghandler paa til Jul en Gang at lade forfærdige en hel Del Billeder af Nisser, nogle spisende Grød, andre slæbende Gaver, pyntende Juletræ, ja en endog med selve Julestjærnen. Det var i Virkeligheden et meningsløst Paafund, for saa vidt Nissen i den nordiske Folketro ikke spiller denne Rolle. Men i et Nu slog Ideen an, og fra Aar til Aar siden da har hver Jul bragt bestandigt nye og flere Fremstillinger af samme Æmne; nu vrimler Bøger, Tidsskrifter og Blade deraf.

Fornuftigvis vil ingen heraf slutte, at København er begyndt at tro paa Nisser. Omvendt er det valgte Sindbillede lige saa lidt tilfældigt, som det er noget bevidst Udslag af Kundskab om, at «Skt. Nicolas», «Julesvenden», «Gamle Niels» og «Nissen» oprindelig vistnok var en og samme. Det er den frie Indbildningskraft, der uden at ane det, har indslaaet vante Veje; det, der er fremkommet, er paa en Gang Lunets Foster og et dunkelt Minde fra Folkets Barndomstid med de stærke Indtryk.

En anden Klasse af Julelege var dem, der bar tydeligt Præg af at være opstaaede i den kristne Tid. Som Eksempel paa saadanne kan nævnes: «Sankt Bentes Gilde», hvor Omkvædet var:

Graaben! Du komst for silde
Hid til Sankt Bentes Gilde,[1]

og selve Navnet jo røber dens middelalderlige Oprindelse. Fremdeles de endnu i Danmark almindelige Børnelege: «At bryde Kloster»[2] og «Munken gaar i Enge», der begge udmærke sig ved deres ørefaldende Melodier, men i den katolske Tid tillige maatte gøre Indtryk ved deres meget dristige Indhold. «Munken gaar i Enge» var en af de mest yndede Julelege og kendt hele Norden over. I Sverige, hvor den endnu leges af Voksne i Julen, er Sangens Slutning fyldigere bevaret end i Danmark:

Og Munken bad Nonnen
Gi'e sig et Kys.
«Nej», sagde Nonnen,
«Jeg gav dig jo nys».

Munken bad Nonnen
Lave sin Mad.
«Nej», sagde Nonnen,
«Jeg har intet Fad».

Munken bad Nonnen
Rede sin Seng.
«Nej», sagde Nonnen,
«Jeg er ej din Dreng».

Op sprang Nonnen
Saa let som en Fjer.
Efter kom Munken
Saa tung som en Sten.[1]

I Danmark er som bekendt Legen nu blot en Børneleg. Endnu i det 18de Aarhundrede legedes den ogsaa her af Voksne. Det hedder herom i «Fruentimmer- og Mandfolke-Tidenden» for 1769: «Jeg glemmer aldrig, at min Fader selv meget gerne var med i den Juleleg: «Munken gaar i Enge». Naar han var Munk, bredte han altid sin Kappe ud for den smukkeste Pige i hele Kresen».[2]

En middelalderlig Juleleg, der udmærkede sig ved sit dramatiske Liv og endnu er vel kendt i Sverige, men synes glemt i Danmark, var: «de stolte Nonner». Alle de legende skred langsomt frem delte i to Rækker, hvert Køn for sig, under følgende højtidelige Vekselsang:

Her komme de stolte Nonner,
— Hr. domine!
Fra de grønne Lunde.
— Cito, cito, citissime, Hr. domine!

Hvad ville de stolte Nonner
— Hr. domine!
Fra de grønne Lunde?
— Cito, cito, citissime, Hr. domine!

De ville med Biskoppen tale
Hr. domine osv.

Biskoppen er ej hjemme
Hr. domine! osv.

Hvor monne han da være!
Hr. domine! osv.

Han er i sit Skrivekammer
Hr. domine! osv.

Hvor lyder det han skriver?
Hr. domine! osv.

Her bliver Melodien med ét hurtig, idet Mændene synge:

Og dette Brev det lyder saa,
Hr. domine!
At Ungersvend skal Jomfru faa.
— Cito, cito, citissime, Hr. domine!

hvorpaa begge Rækker mødes og bliver til Par og Par.[1]

En sidste Juleleg fra den kristelige Tid, som vi skal anføre, var «Julebispen». Den bestod i, at en af Mændene bispeviedes under Ceremonier, der kaadt mindede baade om den latinske Gudstjeneste og om «Julevætten». En sattes midt paa Gulvet, blev sværtet i Ansigtet og fik en Pind i Munden med et Stykke Lys paa hver Ende, og alt imens gik hele Selskabet tre Gange i Kres om ham syngende:

Her vie vi os en Julebisp,
Pro nobis.

Det er ret komisk at lægge Mærke til, at i vor Tid, hvor den latinske Kirkesang forlængst er glemt, er ogsaa de latinske Ord i Indvielses-Sangen blevne afløste af danske. Ved Rønnebæksholm paa Sjælland sang Bønderne for nogle Aartier tilbage:

Her vier vi os en Julebisp
Ham gi'er vi Nødder og Ævle,
Men ham, vi havde ifjor,
Ham gi'er vi Døden og Djævle.

Denne «Julebisp» viede saa under alskens Løjer forskellige Par sammen; efter Vielsen stedtes de til Offer, og hvis nogen

ikke ofrede efter Ønske, trak Bispen en Askepose frem, som han havde gemt under Kaaben, og tilredte vedkommende med denne.[1] Ikke faa Brudevielsestaler, der i Mands Minde er holdte af saadanne «Julebisper», er bevarede og optegnede for Jyllands Vedkommende. De udmærke sig i Reglen ved kaadt, meget grovt Indhold.[2]

Uden Tvivl i nær Slægt med disse middelalderlige Julelege staar en egen Klasse, hvor hvert kirkeligt Præg nu er udvisket, men som næppe tilfældigt har haft fælles Mærke. I dem alle hed nemlig Hovedpersonen «Peder» og var en latterlig Figur. I Danmark er de fleste af dem nu ved at uddø, idet de tilsvarende Lege i Reglen er gaaet af Brug, og kun Navnet er bevaret i Sproget i en halvkomisk om end stundom uklar Betydning. Saa vidt vides, har «Sorteper» kun holdt sig som Kortspil, i enkelte Egne af Jylland leges endnu ved Jul «Ægteper og hans Hustru» og «Per Krybentaa»,[3] medens «Fattig Per Eriksen», «Tosseper», «Per Nittengryn», «Per Tot», «Per Gante» og mange flere, alle har tabt sig.

Det er dog kun de færreste Julelege, der afgiver noget Tilknytningspunkt for Bestemmelsen af deres Alder. Mængden af dem kunde for saa vidt lige saa godt være bleven til i vore Dage som for Aarhundreder siden. For manges Ælde taler dog, at de nu er stærkt paa Veje til at glemmes og sunkne ned til halvt meningsløse Børnerim. Som Eksempler paa saadanne kan for Danmarks Vedkommende anføres: «Katten og Killingen» (forvansket til «Kællingen»), «Skære, skære Havre», «Ro, ro til Fiskeskær»! Vekselsangen: «U ha, u ha, jeg fryser saa» osv. med Svaret: «Og al den Kærlighed, jeg har til Dig» osv., osv. Flere er i Sverige endnu i Brug som Voksnes Julelege.[4] I de gamle dansk-svenske Besiddelser øst for Østersøen forekommer de ligeledes endnu, men her kun som Børnerim.[5]

Udviklingsgangen synes i Reglen at have været den, at Legen først er gaaet i Glemme, siden Ordene. En Undtagelse danner den uopslidelige Leg: «Bro, Bro, Brille», hvor Legen har holdt sig, medens Ordene i Nordens enkelte Lande nu kun er en forvirret Blanding af forskellige Viser. Forstaaeligst, men dog langtfra sikker som den ældste, lyder den svenske Begyndelse: «Bro, Bro, brede, Broen ligger nede».[6] Paa Øsel og Dagø siger de to, mellem hvem de andre skulle løbe: «Broen skal bygges. Vil du til Gudfader eller til Fanden?».[7]

En hel anden Gang har Udviklingen taget med enkelte, f. Eks. den smukke Sang: «Jeg gik mig ud en Sommerdag at høre — Fuglesang, som Hjertet kunde røre» osv., hvor Legen nu i de fleste af Nordens Egne er glemt, medens Ordene har holdt sig uforvanskede. Muligt turde dog Grunden hertil søges i, at man i dette Tilfælde har benyttet en forhen kendt Vise til Sang ved Legen.[1]

Det var langt almindeligere at ledsage Legene med Sang end nu til Dags. Mange endnu kendte Selskabslege, der nu udføres alene, foretoges i Julestuerne under Vekselsang. Som Eksempel kan anføres den endnu brugelige Julespøg at træde frem med et Lys i hver Haand og sige et Par Ord eller blot se paa en anden uden at smile. Tidligere udførtes denne Leg gerne saaledes, at den, der bar Lysene, var en ung Kvinde, for hvem der udvalgtes to til at være hendes Forældre. Idet hun gik frem, sang Moderen:

Tag Lys min Datter
Og vogt dig vel for Latter!

Og naar hun heldigt vendte tilbage, klappede alle i Hænderne, medens Forældrene sang:

Nu kan I alle baade høre og se,
Vor Datter hun er en fuldtro Mø.[2]

«Frierleg» udførtes paa flere Maader, alle under Sang. Endnu i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede legedes den hos Bønderne ved Kongeaaen saaledes, at Karlene og Pigerne stillede sig op i en Kres, en valgtes til «Fru Inge», hvorpaa der blev sunget:

Nu spænder jeg min Spore,
Saa sadler jeg min Hest,
Saa rider jeg til Tinge,
Og er Fru Inges Gæst.
Fru Inge! Fru Inge! Der er en Mand til Tinge,
Som bejler til jer Datter, Fru Inge!

Og under forskellig Vekselsang fremstilledes saa de enkelte Friere.[3]

Foruden saadanne Lege med Sang, hvoraf der gaves en

stor Mængde — ved Midten af det 19de Aarhundrede var mindst 130 Sanglege endnu i Brug i Sverige[1] — fandtes der dog ogsaa en talrig Klasse, der ikke ledsagedes af Sang og Dans. Herhen hørte f. Eks. Forstandsøvelser som «Fruens Penge» osv., eller Ombytninger og Forklædninger som «Kongelegen», i hvilken alle, Tyendet med, skulde deltage og enhver have en anden Stilling end til daglig. Da Dronning Christine af Sverige i Julen 1651 legede «Kongeleg» i Upsala, var hun Kammerpige, den unge Lærde, Olof Rudbeck, var en Hyrde, der spillede paa Skalmeje, osv.[2] Rollerne i Kongelegen fordeltes enten ved Lodtrækning, eller man «trak Handske» derom, saaledes at den, hvis Haand laa øverst, idet den enkelte Bestilling blev nævnet, overtog denne.[3]

Et efter Nutids Begreber uforholdsmæssigt stort Antal af Legene bestod væsentlig deri, at en af Selskabet fik Prygl. Denne Spøg synes at have tiltalt Datiden i en overordentlig Grad. Simplest var Legen, naar den paagældende blot blev bunden for Øjnene og derpaa enten løsladt eller lagt med Hovedet i en andens Skød. For hvert Slag, han modtog, var det gerne Skik, at en i Selskabet sagde til ham: «Dunkes Dig»? hvorpaa Svaret var: «Det tykkes mig», og saaledes blev man ved, indtil han gættede, hvem der var den slaaende, hvilken saa maatte holde for.[4]

Af lignende Art, blot endnu mere grovkornet, var Legen «Harbo-Skrep».[5] Mærkeligst af alle disse Prygle-Lege var dog «Balderrune». I sin vistnok oprindelige Form bestod denne i, at en lagde sit Hoved i en andens Skød, og hele Selskabet derpaa slog ham paa Ryggen, idet man sang:

Balder, Rune og hans Viv,
De ypped dem en grote Kiv,
Grote Kiv paa Tune.
Der slog Balder Rune.
Ni Slag ville vi slaa,
Dermed ville vi hjem gaa,
(En, to, tre, fire, fem!
Der gik end ingen af os hjem.
Seks, syv, otte og dertil ni!
Dermed sige vi denne Ryg fri.)

Det kom an paa ikke at slaa flere Slag end netop ni; hvo, der gjorde dette, eller stillede sig lige bag ved den liggende, eller nævnede et af fem, forbudne Ord, skulde være den næste, der toges under Behandling. «Balderrune» var vel skikket til at anvendes som blot Straf ved Panteløsning, og flettedes derfor ind i en Mænge andre Lege, hvergang, som det hed, «en Ryg skulde klappes af». For blot at nævne ét Eksempel blev saaledes i «Gjem-Bælte»-Legen den, der sad i «Daaretønden», naar han ni Gange i Rad ikke havde kunnet gætte, hos hvem Bæltet var, overhældt med Vand og fik derhos «Balderrune».

Hvor udbredt Balderrunelegen har været i Danmark, kan ses af de forholdsvis dybe Spor, den har afsat i Folkets Bevidsthed. Allerede i Slutningen af det 16de Aarhundrede begyndte man at grunde over, hvem denne Balder kunde være. Blandt Anders Sørensen Vedels Efterladenskaber findes endnu et Stykke Papir, hvorpaa han har opskrevet blandt andre Ting, han vilde spørge ud om og nærmere undersøge paa sin Rejse: «Balder og Rune hans Viv.» Denne Form for Visens Begyndelse svarer godt til Sagnet og den folkelige Forklaring, saaledes som de senere forekommer: «Balder var en Underkonge og Rune hans Viv. Da de engang var i Værtskab, blev Rune mundkaad mod sin Mand, hvorover denne vrededes og slog hende, saa at hun maatte tie. Og befol han da, at ved Julelystighederne skulde for Fremtiden leges «Balderrune», paa det Kvinderne ved at mindes, hvad Balder havde gjort ved Rune, tillige kunde huske paa, at det sømmer sig dem at tie, naar Mændene tale». Allerede Aar 1618 udkom imidlertid paa Tryk en hel anden Forklaring. Balder og Rune var to Kæmper, der begge bejlede til samme Kvinde. Da denne ægtede Balder, dræbte han Rune. En ny Fortolkning fremkom omkring Aar 1700, da den besungne Strid atter betegnedes som en blot ægteskabelig og Ægtemanden angaves at have heddet Balder-Rune, hvilket Tilnavn han skyldte sin Runekyndighed. Sluttelig har dog heller ikke denne Navneforbindelse vist sig holdbar, idet Rune er bleven til en gejstlig Mand, hvem Balder, rimeligvis af Skinsyge, myrdede.

Ikke mindre end tre forskellige Egne i Danmark kappes om at være det Sted, hvor Sangens Begivenhed er foregaaet. I Landsbyen Tune, mellem Roskilde og Køge Bugt, vides det «Værtskab» at have været hóldt, hvor Rune blev mundkaad mod sin Mand. En Høj udenfor Byen kaldes endnu til Minde Bal-

dershøj. Paa Thurø syd for Fyen laa indtil for ikke længe siden Balderstenen, hvori man endnu Aar 1755 kunde se Mærker af Balders ti Fingre fra den Tid, da han greb den og slyngede den efter Kæmpen Rune. Siden da er dog først Sporene af de fem Fingre forsvundne, og derpaa er Stenen selv vegen for Ploven. Nu synge Børnene paa Øen Visen med stedlig Forandring saaledes:

Balder og Thore, hans arrige Viv,
Yppede dem en græsselig Kiv
Paa Thurø,
Der slog Balder Thore.

Ved Aabenraa endelig, øst for Balderslev, ligger den Høj, hvor Balder kom for Skade at dræbe den gejstlige Mand Rune.

Ogsaa indenfor Digtekunstens Omraade har Benævnelsen «Balderrune» været taget i Brug og især i det 18de Aarhundrede oftere tjent som et yndet poetisk Billede. Wadskjær kalder saaledes Krigen for «den Leg, hvori man bløder efter Balderone Slag.» I et Æredigt til Niels Juel i Anledning af hans Sejre udtrykker Sehested sig med fin Hentydning til Sejrherrens Navn saaledes:

I saadan Jule-Leg, hvor grove Stykker tromme,
Der vanker haarde Pund og Balderone-Slag.

Hos Baggesen er der allerede nogen Spøg i Tonen, naar han synger:

Se det er Aandeverdnens Balderone,
Den Leg forstaar ej hvert Rabalder-Fjog.

For vor Tid, der har glemt Julelegen, og hvor Navnet Balderone kun har holdt sig som Benævnelse for en Straf i Boldspil, medens den folkelige Ordforklaring har udlagt det som en Betegnelse for den nederste Del af Ryggen eller et Slag paa samme, for vor Tid staar alle hine historiske Fortolkninger i et halvt pudsigt Lys. Nu antages i Almindelighed, at Ordet som Legen stammer fra Plattysk, hvormed ogsaa stemmer baade Visens Udtryk: «grote Kiv» og de i Legen forbudne Ord: «Himmerke», «Hammerke», «Huten», «Duten», «Knur». Mærkeligt nok

forekommer dog imidlertid ikke Ordet Balderone i Plattysk, og intet Spor af Legen er hidtil, saa vidt vides, blevet paavist udenfor Danmarks gamle Grænser.[1]

Julestuerne holdt sig i Danmark uforstyrret det 17de Aarhundrede ud. Etatsraad Johan Monrad (1638—1709) fortæller saaledes i sin Levnedsbeskrivelse ikke blot om, hvorledes han som Barn var med i de lystige Julestuer, som Rektoren ved Frue Skole i København holdt for Disciplene, «der da tog alle Borde og Bænke ud af Stuen og legte hele Nætter»; men ogsaa om, hvorledes han som voksen deltog i Julestuer i Landets bedste Krese, f. Eks. hos den gamle Henrik Ranzau.[2]

Endnu i Aaret 1723 var Julestuer saa almen kendte og yndede i Danmark, at en københavnsk Præst, da han paa tredje Juledag i dette Aar skulde vie et Par, uden Anstød kunde lægge tre Julelege til Grund for sin Tale og sige til Bruden: «Gem Bælte, gem Bælte, gem saare vel!» og «Lad Vorherres Fugl ikke dø», idet han forklarede Bæltet og Fuglen som Kærlighed og Enighed i Ægteskab. Derimod bød han hende vel at vogte sig for Dyret, om hvilket det hed:

Der er kommet et underligt Dyr
Udi min Herres Have,
Og det har gaaet den ganske Nat
Og gjort saa stor en Skade.

Thi dette Dyr var Ægteskabs-Djævelen.[3] — Men temmelig pludseligt standsede saa Julestuerne ved Forordningerne af 1730 og 1735. Allerede Aar 1683 var vel i Danske Lov «al letfærdig og forargelig Legen om Julen» bleven forbudt,[4] men dette Forbud udelukkede jo ikke sømmelige Julelege og gjaldt i hvert Fald, ligesom en Del Politianordninger i de følgende Aartier, kun offentlige Julestuer. Først ved Forordningen af 1735 om Sabbatens Helligholdelse ramtes ogsaa de private, og mærkværdig hurtigt veg nu de gamle Skikke for den nye, pietistiske Retning under Christian den Sjette. Det hørte allerede Aar 1746 til Undtagelserne, naar Præsten i Grenaa maatte klage over, at man dér i Byen endnu vedblev med de «forargelige Julestuer»,[5] og i

Løbet af kort Tid meldes det fra de forskelligste Egne, at Julestuer i gammeldags Forstand nu er afskaffede. Noget lignende om end langt fra i samme Omfang eller med samme Hurtighed, gentog sig i Norge og tildels i Sverige.[1]

Den Magt, for hvilken Julestuerne veg, var mere end blot ydre Forbud, det var et Omslag i Folkestemningen i det hele. Naar de, selv efter at Tilbageslaget herimod atter var indtraadt, alligevel ikke genoptoges, saa laa Grunden hertil i, at man var bleven sig deres mislige Sider altfor klart bevidst. Engang vel afskaffede, kunde ingen fornuftigvis ønske dem indførte paany.

Det, man bebrejdede Julestuerne, var først deres hedenske Præg. Allerede i det 16de Aarhundrede havde man haft aabent Øje herfor, og, som Peder Palladius beretter, var adskillige af de værste Lege, saasom Julebuk, Daaretønde osv., blevne ved Landsting under Dødsstraf forbudte.[2] I en Visitats-Prædiken paa Laaland fra samme Aarhundrede ivres der mod «Juleleg og andet ugudeligt Væsen»,[3] og Gejstligheden synes overhovedet at have gjort, hvad den kunde, for at faa dem afskaffede. Men skønt disse Klager gentoges lige ned til det 18de Aarhundrede, vilde de dog næppe alene have været i Stand til at faa Julestuerne afskaffede.

Langt større Fare laa der i den Løsnen af alle Baand, hvortil Julestuerne gav Tegnet. «Det er Jul, ihvad vi gør»,[4] var et gammelt, meget betegnende Udtryk, og Julehalmen var Vidne til Scener, som overtraf alt, hvad Aaret ellers frembød. «Ikke at have Raad til en Rus i Julen», var Betegnelsen for den ynkeligste Armod, ligesom det at «have smagt Juletønden», var tilstrækkelig Undskyldning for hvad som helst. Et lille Træk fra Slutningen af det 17de Aarhundrede giver i al sin Ubetydelighed et malende Billede af Datidens Glæde ved en slig Rus. En Forfatter, der anfører flere Eksempler fra Fyen paa, hvorledes Juleøllet har været ogsaa Husmødrene for stærkt, fortæller blandt andet, at en Bonde i Julen løb ud og stoppede Herremandens Søn, som just red forbi hans Gaard, idet han sagde: «O, kommer ind et lit; Moer hun er saa rusende, det er en Hjartens Lyst at se».[5]

Julens Overdaadighed fik være, hvad den var, — «Julespy var glemt før Faste» — men det altfor frie Forhold mellem begge Køn, hvortil Julelegene gav Anledning, drog let meget uheldige Følger efter sig. Klagen over Julestuernes Usæde-

lighed var gammel. Allerede i Viser fra Middelalderen findes Hentydninger hertil, f. Eks. hvor Jomfru Gundelil beder sin Moder om at maatte drikke Juledrik med den unge Hr. Palle, og Moderen da svarer:

Vel maa Du drikke Juledrik
Med unge Hr. Palle iaar.
Saa krænker han Din Ære,
Som han saa længe eftertraaer.

Og Klagerne komme bestandig igen lige ned til Holbergs Dage.[1] Med Kendskab til dette Julestuernes Vanry, vil man bedre forstaa Bitterheden i Christian den Fjerdes Forespørgsel til Kirstine Munk: «Om hun ikke dansede, legte Jul og gjorde sig lystig med Rhingreven, medens Vi laa for Fjenden og blev skudt i Armen».[2] Mangensteds paa Landet synes man at have taget de i Julelegene forekommende Vielser som gyldige, i det mindste for en Tid, og de unge Karle levede Julen igennem hver med sin «Legestuepige».[3] Endnu i det 19de Aarhundrede staar i Sverige Befolkningens stærkeste aarlige Tilvækst i et bestemt Forhold til Julen.[4]

Alle disse Julestuernes mislige Sider traadte i det 16de Aarhundrede vel ikke saa afstikkende frem, dels fordi Skikkene endnu svarede til Folkets Dannelsestrin i det Hele, dels fordi de ogsaa til en vis Grad mildnedes ved, at alle Samfundslag tog Del deri. Men da i Begyndelsen af det 18de Aarhundrede Adelen og den velhavende Del af Borgerstanden havde faaet Smag for selskabelig Underholdning af udenlandsk og mere sleben Art — Holbergs Julestue henlægges til Æbeltoft og Hieronymus siger i Stykket: «Se om nogen fornemme Folk holde Julestuer. Julestuer ere og ganske aflagte i København» — saa sank Lystighederne ved disse naturligt ned til at blive endnu mere grovkornede end tilforn. Richard Paullis Skuespil: «Julestuen og Maskeraden», der udkom Aar 1724, viser os et Overgangstrin, idet Familien her leger Jule- eller Selskabs-Lege, medens Tjenestefolkene holder særskilt Julestue for sig med Udklædninger osv. Allerede i Forordningen af 1726 klages der over Udplyndring, Drab og Tyveri begaaede paa Gaderne af slige formummede Julestuefolk. Det var derfor ikke en uskyldig gammel Skik, men en virkelig Uskik, der blev afskaffet, da Christian den Sjette forbød Julestuer.

Det ligger imidlertid i Sagens Natur, at en Aartusind gammel Skik ikke lader sig afskaffe hverken ved én eller to Forordninger. «Julestuer» kunde forbydes og forfølges. Men de enkelte Julelege kunde ikke paa en Studs aflives og udviskes af Folkets Erindring. Som vi har set, har de indenfor en lidt ændret Ramme ogsaa holdt sig hele Danmark over, især hos Landbefolkningen, næsten ned til vore Dage.

I deres Velmagts Dage gav Julestuerne den sidste Del af Juletiden et vist ensartet Præg. Kun to Dage udmærkede sig ved særskilt Form for Festlighed, det var ottende og trettende Dag Jul.

Ottende Dag Jul eller Nytaarsdag, som den allerede stundom kaldtes, synes fra ældgammel Tid at have været udmærket fremfor de øvrige. Skønt man i Norden ivrigt havde holdt ved at regne Aarets Begyndelse fra første Juledag, kunde man dog ikke undgaa Følgerne af den kristelige Kalenders Maaneds-Inddeling. Med syvende Dag Jul stoppede December, og med ottende Dag Jul begyndte Januar. Herved sattes der et tydeligt Skel, og ganske naturligt blev i mange Forhold, først og fremmest Tyendeforholdet, den Dag, da det forløbne Aars tolvte Maaned udrandt, til et afgørende Mærkepunkt, et Slags borgerligt Aarsskifte. Allerede Knud den Store havde i sin Gaardsret bestemt denne Dag til Opsigelses- og Skiftedag.[1] Og denne Skik faldt saa naturlig, at den synes lidt efter lidt at have vundet Hævd. Paa Nytaarsaften blev vistnok i Reglen Aarslønnen udbetalt; paa Slotte og større Gaarde genlød Borgestuen af Tummel, naar paa denne Aften Svendene, baade de, der blev, og de, der skiftede, paa højst forskellig Vis gjorde Aarsafregning indbyrdes. At det ikke altsammen var lutter Spøg, kan ses af Biskop Hans Brask's Husholdningsalmanak, hvori han ved hver Tid paa Aaret har anført, hvad da plejer at ske, og om dette Juleoptrin i Borgestuen kortelig angiver: «Gaardsretten læses og Smaasvendene miste Huden».[2] Ærkebisp Olaus Magnus beretter, at man i Sverige brugte at føre den, der havde forbrudt sig, ud til den nærmeste Elv eller Sø, hvor man saa under Jubel og Trommeklang gav ham en ordentlig Dukkert i det iskolde Vand.[3] Fandt end saadant føleligt Opgør

Sted, saa var dog Lystigheden vistnok den overvejende, og denne forplantede sig til Gaardens øvrige Beboere, der i Julen altid var opsatte paa Spøg. Uden at man fuldt ud klarede sig Grunden, blev det da lidt efter lidt Skik at fejre ottende Dag Jul med dens forudgaaende Aften som et Slags verdslig Udgave af Juleaften og Juledag. Halvt for Løjer gentoges mange af Skikkene, og Varsler toges for det nye Aar. Særlig synes det at have været almindeligt at kaste sin Sko over Hovedet for af dens Stilling, naar den faldt ned, at faa Svar paa, om man selv skulde blive paa Stedet eller rejse, maaske endog inden næste Skiftedag. Uformærkt forberedtes ved alt dette den Tid, da senere efter fremmed Mønster Aarets Begyndelse for Alvor skulde forlægges fra første til ottende Dag Jul, fra Juledag til 1ste Januar.

Helt forskellig fra denne Art Festlighed var den, hvormed man fejrede trettende Dag Jul, Helligtrekongers Dag. Allerede Aftenen forud begyndte Festen ved Antændelsen af de saakaldte «Helligtrekongers-Lys», tredelte Lys, som enhver Familie sørgede for at have støbt i tilstrækkeligt Antal. Endnu langt ned i det 19de Aarhundrede var denne Skik ikke ualmindelig i Danmark, og i enkelte Egne af Landet har den holdt sig indtil nu. I England nød man paa denne Dag en egen Slags Kage «Epifanie»- eller «Tolvtedags-Kage» i hvilken hyppigt var indbagt Penge som Lykkeskillinger.[1] Festens Hovedpunkt var dog allevegne et og samme: en levende Fremstilling af de hellige Trekongers Vandring og Komme til det nyfødte Jesusbarn.

I den katolske Tid havde denne Fremstilling udgjort et af de kirkelige Skuespil, de saakaldte Mysterier. Hovedrollen var bleven udført af tre Gejstlige, klædte som Konger, foran dem bares en Stjerne paa en Stang, mod hvilken den ene af Kongerne pegede med sin Stav. Rundt om, hvor de drog syngende frem, sluttede Lægmænd sig til dem med Offergaver, og tilsidst endte Toget i Kirken, hvor en større Stjerne lyste over Alteret. I Kirken modtoges de af andre Gejstlige, der ligeledes under Sang spurgte Skaren, hvad den søgte, og paa Svaret: den nyfødte Jesus, droges et Forhæng til Side, og en Krybbe med Himmelkongen viste sig. Ved Synet heraf knælede alle under Lovsang og ofrede deres medbragte Gaver.[2]

Efter Reformationens Indførelse var den kirkelige Del af denne Fest ophørt. Men Optogene fortsattes fremdeles, og Gejst-

lighedens Arvtagere var Skolebørnene, hvem nu Offergaverne tilfaldt. Fra Hus til Hus, Byen rundt og ud paa Landet, vandrede Toget omkring. Helligtrekongers Aften slog langt fra til, selve Helligtrekongers Dag fra tidlig Morgen til sen Aften maatte ligeledes tages i Brug. Optoget var ofte ret anséligt. Forrest en Stjerne paa en Stang, i Reglen et Helligtrekongers Lys indenfor et Tøndebaand overtrukket med oliet Papir. Ved en Snor sattes Tøndebaandet i uafbrudt omdrejende Bevægelse. I Blæst kunde det have sin Vanskelighed at holde Ild i Lysene. Det var maaske af denne Grund, at Vordingborg Skole Aar 1625 bestemte sig til at bekoste «en stor Lygte til tre Lys, at bruge Diskant om Jul».[1] De hellige tre Konger var hvidklædte, hvilket lettest lod sig udføre ved at tage Skjorte uden paa Dragten; paa Hovedet bar de høje Papirshuer med Flitterguld, og en af dem var sværtet sort i Ansigtet for at forestille en Neger. De ledsagedes af en «Judas» med en Pengepung, hvori Gaverne opsamledes, Maria bærende Barnet enten i en Vugge eller i en Pose paa Ryggen, Josef klædt som gammel Mand med en Økse i Haanden og en mægtig Pukkel paa Ryggen, fremdeles, hvis der var Personer nok hertil: Kong Herodes, den gamle Simeon, en Nar, en Præst og flere.[2]

Det er rimeligt nok, at dette besynderlige Optog kun i ringe Grad har afveget fra, hvad der havde været Brug i Katolicismens Dage. Folket var barnligt og lod sig ikke let støde, men glædede sig just ved en ret haandgribelig Fremstilling. Endnu hundrede Aar efter, den 6te Januar 1661, skriver den senere Biskop, Bircherod, i sin Dagbog: «Dèr jeg om Aftenen fik de Komedianter at se, hvilke gik omkring med Stjernen og iblandt dem de hvidklædte Personer, som skulde repræsentere de hellige tre Konger, lod jeg mig i min Simplicitet indbilde, at de samme var komne fra Østerland».[3]

Den hele Forestilling ledsagedes fra først til sidst af Sang, snart i fortællende Form snart Vekselsang mellem de forskellige Personer. Mange saadanne Sange er bevarede baade i England, Tyskland og Frankrig.[4] Saaledes som disse Sange i Skandinavien er naaede til os, bærer de Spor af Tidens Tand, de er indbyrdes meget afvigende og vrimler af matte Omskrivninger og øjensynligt nye Tilføjelser. Fyldigst er de maaske bevarede paa svensk. Indlednings-Hilsenen i en af disse lyder saaledes:

Goder afton, goder afton både qvinna och man,
Husbonde, matmoder och hvar i sitt stand!
Vi ønske eder alla en frøjdefull jul.
Från olyckor alla bevare er Gud![1]

Den ældste tilsvarende danske Stjernesang, trykt i Aaret 1642, begynder saaledes:

God Aften, god Aften baade Mand og Kvind,
Husbonden med al hans Husgesind.
Gud give Eder et lyksaligt Nytaar,
Fra al Ulykke Eder Gud bevaar![2]

Endnu i Mands Minde blev den sungen saaledes paa Sjælland.[3]

Betegnende for, hvorledes man maatte tage ogsaa Morgenen til Hjælp for at faa besøgt alle, er den Form, hvorunder Sangen er bevaret i Nerike i Sverige:

God morgen hårinne, både quinnor och män!
Husbönder, matmödrar gå hastigt ur säng![4]

I det 16de Aarhundrede og den første Halvdel af det 17de udførtes disse Helligtrekongers Optog i al Alvor, og Skoleungdommen havde Eneret hertil. Gentagne Gange søgte vel andre, men forgæves, at tage Næringen fra dem. Aar 1609 blev f. Eks. Skræddersvendene i Bergen idømt Bøde, fordi de «om Helligtrekonger omgik med en Stjerne uden Øvrighedens Forlov».[5] Og den 14de Februar 1668 holdtes der Forhør i Helsingør angaaende en Person, om hvem det oplystes, «at han i Kompagni med nogle Soldater var gaaet med Stjerne Helligtrekongers Aften».[6]

Men fra Midten af det 17de Aarhundrede træffer vi Spor af, at det er begyndt at gaa tilbage saavel med Optrinenes Sømmelighed som med Tilskuernes Sans for den Slags Skuespil. Aar 1655 stod saaledes adskillige Skolepersoner anklagede for Øvrigheden i Stockholm, fordi de «sidste Jul var løbne om i Staden med en Stjerne og havde drevet Abespil med Kristi Fødsel og andet, hvorom der prædikes i Kirkerne».[7] Aar 1686 kom det til et større Slagsmaal i Skelskør, idet nogle af Borgerne morede

sig med at gaa med Stjernen, medens andre forargedes herover og søgte at hindre det. Det lykkedes Formanden for de misfornøjede, Christen Fischer, at faa Stjernen knust, men Stjernemændene forfulgte ham, slog Ruderne ind hos ham og udskældte ham for en Tyv og en Skælm.

Siden da har Skikken Norden over tabt sig mere og mere. Betegnende for, hvor langsomt dog slig gammel Sæd viger og hvor uventet den kan dukke op paa ny, er Forholdene i samme Skelskør. Efter at man her i over 60 Aar ikke havde hørt det mindste til Stjernemænd, dukkede pludselig ved Midten af det 18de Aarhundrede den hele Skik op igen. Anføreren var denne Gang en Mand paa 70 Aar, en Søn af en af dem, der havde været med i Aaret 1686. Trods sin høje Alder havde han intet glemt af alle de Korsange og rimede Taler, som den ægte Stjernekomedie indeholdt, og han kunde derfor optræde som Vejleder for de andre. Alle Deltagerne blev denne Gang dømte, dog var man klog nok til at benaade dem og lade dem slippe med en lille Bøde.[1]

Endnu i det 19de Aarhundrede er Skikken ikke helt ophørt. Aar 1824 var den fremdeles i fuld Gang i Bergen.[2] Og endnu Aar 1897 udkom i samme By til Brug for Lysthavende: «Den rette Stjernevisen. Pris 5 Øre. Faaes tilkøbs i Mens Klyves Bogtrykkeri, Hjørnet af Markevejen og Muralmenningen. Eftertryk forbydes». For en knap Menneskealder siden optraadte «Stjernefolk» i Sønderjylland,[3] Aar 1850 hørtes endnu i Stockholm de gamle Toner: Goder afton, goder afton, både qvinna och man,[4] og lige ned til 1860 gik i Thy Josef og Maria med en oplyst Papirstjerne paa en Stang, først i Aarene 1861—62 fik Politimesteren i Thisted denne Form for Tiggeri standset.[5] Fra samme Tid meldes om Mænd, der gik med Stjernen baade i Grenaa- og Løgstøregnen og andet Steds paa Landet i Jylland.[6] Ved Juletid 1885—86 bares Stjernen endnu paa Ærø.[7]

Kaster vi til Afsked endnu et Blik ud over denne gamle Skik, saa er der ingen Tvivl om, at den i sin nuværende Form, som ovenfor anført, stammer fra den katolske Tid. Men et Spørgsmaal er det, om dens Oprindelse dog ikke er ældre. Det er i saa Henseende af Betydning at lægge Mærke til, hvorledes alt, hvad angaar Stjernen, aabenbart udgør Skikkens Kernepunkt. Efter Stjernen benævnes den hele Forestilling «Stjernemænd»

«Stjernefolk», «at gaa», «at løbe med Stjernen». Stjernen er noget af det sidste, der holder sig, hvor Skikken ellers udviskes; til den knytter sig i Skikkens Blomstringstid enkelte Træk, der synes overflødige og ikke kan bringes i noget Forhold til Evangeliets Beretning om de tre Vise fra Østerland. Hertil hører f. Eks. det, at Stjernen sættes i bestandig omdrejende Bevægelse. At dette Træk dog langtfra er tilfældigt eller ligegyldigt, kan ses af, at det f. Eks. i Tyskland netop har givet Navn til det hele Optrin: «Stjernemænd» kaldes her stundom for «Sterndreher», Helligtrekongerssang for «Sterndreherlied».[1] I Danmark er lige ned til Nutiden Stjernens Omdrejning tydeligt nok noget betydningsfuldt, vanskeligt at udføre med smaa Midler, men noget der ikke tør udelades, og hvorom derfor Beretningerne i det enkelte gør Rede, om det sker ved Seglgarn eller paa anden Vis.[2] Her synes at vise sig Spor af noget andet og oprindeligere end Skikkens kristelige Form.

Ser vi dernæst hen til Sagnet om de «hellige tre Konger», saa synes denne Udsmykning af Evangeliets Beretning om de «tre Vise fra Østerland» først forholdsvis sent at have vundet ret Indpas i Norden. I England kan vi ligefrem tidfæste det, idet de «hellige tre Konger» her kaldes «de tre Konger i Køln» (the three Kings of Cologne), hvilket Navn aabenbart først kan være opstaaet, efter at de Ben, som udgaves for at være deres, Aar 1164 var førte til Køln.

Betragter vi endelig selve Dagen, den 6te Januar, Helligtrekongersdag, saa viser det sig, at denne fra Oldtiden af er bleven fejret af meget forskellige Grunde. Festen opstod som kristelig Fest i den østerlandske Kirke og højtideligholdtes her til Minde om Kristi Daab, i hvilken Anledning den kaldtes «Epifania-Festen», «Tilsyneladelsens Fest», thi paa denne Dag havde den hellige Aand ladet sig til Syne over Kristus, og denne herved aabenbaret sig som Guds Søn og Verdens Frelser. Under Navnet «Epifanie» er den sjette Januar ogsaa kendt den Dag i Dag i Vesterland, men Festen selv er her en anden. Thi da Daabsfesten i det fjerde Aarhundrede naaede over til Rom og Vesterland, formaaede den ikke at bevare sit oprindelige Indhold. Her var Forudsætninger til Stede, der paa denne Dag krævede Fest for et lysende Himmellegeme. «Tilsyneladelsens Fest» kunde den gerne fremdeles kaldes, men det, der lod sig til Syne, var ikke

Aanden som en Due, men en straalende Sol, der kristeligt kun kunde gengives ved Jesu Fødselsstjerne.

Saaledes saa Kirken i Vesterland sig nødt til at fejre Epifaniefesten som en Fest for de Vise af Østerland. Underligt tog hele denne Ordning sig ud. Som Bebudelse for Kristi Fødsel burde en Fest for Stjernen naturligt være henlagt før Fødselsfesten. Og som blot Mindehøjtid for de Vise fra Østerland syntes Epifaniefesten at være altfor stor i Forhold til sin Genstand. Men Kirken maatte give efter, og den glattede da over, saa godt den kunde. Stjernen fik ikke mere at sige end højst nødvendigt, de Vise fra Østerland ophøjedes paa bedste Maade; først blev deres Tal bestemt til tre efter de tre Slags Gaver; saa opdagedes det, at de var Konger, ved Navn Caspar, Melchior og Balthasar, og endelig, at den ene var en Neger, saa at de i Forening kunde betegne alle Jordens Folkeslag.[1]

Hvilken var den oprindelige Folketro, der formaaede at tvinge selv den kristelige Festskik ud af Sporet? Det var Forestillingen om, at Solen den sjette Januar atter sætter sig i Bevægelse.[2] Under mange Former har vi truffet Sporene af denne ældgamle Tro. Idet nemlig Solen efter sin Genkomst hviler i tolv Dage og først paa den trettende atter begynder at rulle frem, saa afmaaler den herved det hellige Antal Dage, indenfor hvilke intet maa omdrejes, hverken Hjul, Bor eller Garnvinde, og paa hvilke Julemærkerne for Aarets tolv Maaneder rettelig lader sig tage. Selv med Kristendommens Grundbegreber giver denne Folketro sig i Lag, idet Jesus erklæres for i de tolv Dage fra hans Fødsel til hans Daab at «være endnu kun en Hedning», saa at han ikke har Magt over Solen.[3] Men naar Solen paa den trettende Dag atter begynder at dreje sig, saa indvies herved det nye Aar, Julehvilen er omme, Aaret med hele dets travle Virksomhed begyndt. Det er meget sandsynligt, at Oldtiden, idet den fejrede denne Dag, har søgt paa synlig Maade at gengive Solens fornyede Omdrejning. Seglgarnet i Helligtrekongerstjernen til at dreje den rundt med, og den tyske Benævnelse paa Sangen: «Sterndreherlied» kunde i saa Fald være de sidste Rester af denne Skik.

Korrekt burde Julen have været omme med den tolvte Dag, og Helligtrekonger begyndt Aarets Virksomhed. Men selv om en saadan Skik nogensinde har været overholdt i Norden, saa var

den i det 16de Aarhundrede forlængst afløst af den kristelige Inddeling, der maalte efter Uger. Julen kom saaledes til at vare i fjorten Dage, og den syvende Januar blev Julens sidste Dag. Denne syvende Januar havde i Danmarks Historie en sørgelig Navnkundighed, det var nemlig paa den, at Knud Lavard 1131 var bleven myrdet i Haraldsted Skov af sin Fætter Magnus. En Kilde sprang, hvor Mordet var sket, et Kapel byggedes derover, Knud Lavard blev erklæret for Helgen, og fra nu af var hans Navn uopløseligt knyttet til den syvende Januar. Endnu 6—700 Aar efter forekom hans Navn idelig og idelig i det gamle Mundheld:

Sankt Knud
Gjenner*) Julen ud,

hvormed naturligvis sigtedes til, at Skt. Knuds Dag var Julens sidste. For blot at nævne ét Eksempel betegnes i et Skuespil fra det 16de Aarhundrede Knud ikke som nu til Dags ved Tilføjelsen af hans fremmede Titel: «Lavard», men paa følgende Maade:

Vi ville nu lege om Sankt Knud,
Som plejer at jage Julen ud,
Hvorledes han gik til Døde osv.[1]

Saavel i Sverige og Norge som ogsaa tildels i Danmark træffes dog Spor af, at end ikke denne rundelige Festtid af fjorten Dage har været anset for tilstrækkelig. Vi hører om tyvende Dag Jul, «Søndagen næst efter tyvende Dag Jul» hedder det f. Eks. i Christiern Pedersens Postille,[2] og i Sverige og Norge synes det at have været det almindelige saaledes at regne Julen til den trettende Januar.[3] Endnu i Slutningen af det 18de Aarhundrede hedder det fra Norge: «Den trettende Januar eller tyvende Dag Jul har først Julen fuldkommen Ende». En vis Forvirring gav det, at man i Sverige ligesom i Danmark kaldte Julens sidste Dag «Skt. Knud» og lod denne «drive Julen ud», men satte den til den trettende Januar, saa at Skt. Knuds Dag i de to Lande kom til at betegne to forskellige Dage med kun en Uges Mellemrum.[4] Om Lysten til fortsat Julemunterhed vid-

---

*) eller: kører, driver, jager, ringer, bærer osv.

ner det gamle Ønske: «Jul til Paaske!», hvilke Ord endog gik over i den sædvanlige Julehilsen, der kom til at lyde: «Gud signe Eders Jul! Jul til Paaske!» Hvo der undlod, naar han traadte ind i et Hus, paa denne Vis at hilse de tilstedeværende, udsatte sig for at faa «Balderone».[1] Samme Ønske er udtrykt i Hjærtesukket:

Det var ikke at laste,
At Julen vilde vare til Faste.[2]

Alt maatte imidlertid have en Ende. De sidste Spor af Julen forsvandt, naar man nogle Dage efter Skt. Knud paa den saakaldte «Brokke- eller Bryggemisse»[3] fortærede alle Levningerne, skaarne smaat og kogte sammen til en ubestemmelig Blanding.

3.

Omtrent midtvejs mellem Jul og Paaske fejredes en stor Fest, Fastelavn. Den var, som Navnet selv angav, en Forberedelse til den lange Faste, der skulde vare de følgende 40 Dage lige til Paaske. Den danske Benævnelse Fastelavn skrev sig fra den tyske «Fastelabend», der i sin plattyske Form «Fastelauen» havde vundet Indpas i Norden, medens den i Tyskland i det 16de Aarhundrede allerede var saa godt som afløst af «Fastnacht». Hverken i Danmark eller i Sverige var man imidlertid tilbøjelig til at tyde det fremmede Navn paa rette Vis. «Aftenen før Faste» var i Virkeligheden ogsaa kun en uklar Betegnelse for en Fest, der varede i otte Dage. Forstaaeligere blev Ordet, naar det fik Lov at udtrykke, hvad man samledes til i disse Dage: et muntert Lag. «Faste-Lag» skreves da og udtaltes vistnok ogsaa Navnet som oftest i det 16de Aarhundrede. I Sverige har denne folkelige Ordforklaring vundet Hævd og Navnet «Fastlag» holdt sig indtil vore Dage.[1]

Fastelavn var en Fest, der savnede religiøs Kerne. Den hedenske Fest for Vaaren og Frugtbarheden, som synes at have ligget til Grund i Norden, var forlængst glemt, og de ældgamle Skikke for en Del sunkne ned til blot betydningsløse Løjer. Som saadanne havde de været en kærkommen Arv for den kristelige Fastelavn, der i høj Grad trængte til Indhold. Denne Højtid var nemlig i Virkeligheden ikke Mindefest for noget, men kun en af Kirken taalt Sum af Narrestreger, en Erstatning for al den Munterhed, der ikke fik Lov at give sig Luft under Fastetiden.

For saa vidt skulde man tro, at Fastelavnsfesten maatte faa sin Bane ved Reformationens Indførelse. Faste i gammeldags Betydning hørte jo nu op. Ikke blot tillagde man ikke denne Bodsøvelse noget Værd i og for sig, men man blottede ubarmhjertigt alle de Misbrug, der under Fastens Navn havde vundet Indpas. En Skik f. Eks. som den, at lade en anden faste for sig, stod nu i sin fulde Latterlighed. Endnu for en Snes Aar

tilbage kunde det i al Alvor hedde i Dronning Christines Regnskabsbog: «Gav jeg seks fattige Folk hver 1 Skillig at købe Fastekost for og faste for min Frues Naade, som min Frue mig selv befol».[1] Og det kunde siges til Hertug Frederiks og hans Gemalindes Ros: «Hans fyrstelige Naade fastede om Fredagen og Fyrstinden om Lørdagen, eller de lod Fattigfolk her i Sognet faste for sig og belønnede dem derfor».[2]

Alt sligt og mere til vejredes nu bort. Thi simpelt og forstaaeligt lød Kirkens Ord: «I vide vel, at I ikke ere forbundne til at faste den ene Tid om Aaret mere end andre Tider, ikke mere før Paaske end efter Paaske». «Ikke er det heller at faste at æde Fisk og ikke Flæsk, at æde Brød og intet Smør derpaa . . . det er en Løgnefaste, en Munkefaste, en Djævelsfaste, og der tales aldrig om den Faste en Tøddel i Skriften». «Faste er Hunger, Hunger, Hunger. Der vor Herre Jesus havde fastet, da hungrede han; der vore Munke havde fastet efter ham til Paaske, da var de federe og mere pluskindede om Paaske, end de var om Fastelavn». «Men, kunde du sige, jeg haver alt lovet at faste, derfor maa jeg holde det, ellers vil Gud straffe mig . . . Min kære Ven! Du tørst ikke sætte Lus i Skindkjortelen; hun kommer der nok alligevel. Vi tør ikke gøre os flere Synder selv, vi synder nok mod de ti Budord. Vi har alt lovet for meget, den Tid vi blev døbte, ja mere end vi nogen Tid kan komme afsted med i alle vore Dage. Vi faa bede om Naaden og ikke om Retten, og maa daglig sige: Forlad os vor Skyld! Derfor dur nu saadanne Munkeløfter intet længer».[3]

Fastetiden før Paaske faldt altsaa bort som ydre Forberedelsestid. Men hermed syntes ogsaa Fastelavn at maatte bortfalde som blot Forberedelse til Forberedelsen. Dette var uden Tvivl ogsaa Meningen, og i Danmark kæmpede saa vel Peder Palladius som Niels Hemmingsen kraftigt mod de gamle Festskikke. Niels Hemmingsen skelner saaledes i sin Postille mellem Legemets og Sjælens Højtid og siger: «Legemets Højtid er den, som beskikkes og holdes for kødelig Vellysts Skyld, saadanne som Hedningernes Højtider var, og hos os Fastelavns Højtid og andre, paa hvilke man mere tjener Djævelen end Gud». Og et andet Sted ivrer han imod «den Djævels og hedenske Galenskab og skændige Vane med den Fastelavns Klædning, som hidtil haver været brugt mange Steder i Kristendommen med Guds store Bespottelse og Fortørnelse».[4] Peder Palladius priser alle-

indfødte Forfattere, der have samlet, hvad den nærmeste Slægt troede at erindre og vide om Profeten. Og europæiske Forskere, særligt Tyskeren Sprenger og Englænderen Muir, har i meget udførlige dog tildels nu forældede Værker samlet Resultaterne, medens andre har nøjedes med skitseagtige Fremstillinger, der medtager for lidt til at give et fuldstændigt Billede af Muhammeds mærkelige og paa sin Vis geniale Personlighed.

Professor Dr. Frants Buhl har nu med Benyttelse af denne indfødte og europæiske Literatur skrevet en Fremstilling af Muhammeds Liv. Denne vil være tilgængelig for enhver Læser, der medbringer Interesse for en af Verdenshistoriens betydningsfuldeste Foreteelser. Skildringen vil særligt lægge Vægt paa Muhammeds religiøse Udvikling og behandle de Paavirkninger, som her kan paavises. Derfor vil ogsaa en ikke ringe Del af Bogen omfatte Arabiens politiske og kulturelle Stilling før hans Optræden — hvad der iøvrigt først nu er bleven muligt ved de sidste Aars Indskriftfund og Undersøgelser.

Folkelig i Fremstillingen, videnskabelig i Begrundelsen vil Professor Buhls Værk underholde og belære Læseren om den store Religionsstifter, der var Statsmand og Kriger foruden Profet og Moralist.

Efter ***Muhammeds Liv*** vil muligvis senere fremkomme en Fremstilling af hans Lære.

Muhammeds Liv udkommer i 6 Hefter à 1 Kr.

1ste Hefte faas til Gennemsyn og Subskription tegnes i alle Boglader.

Gyldendalske Boghandel.

FOLKEUDGAVE

AF

MAGDALENE THORESENS ROMANER OG FORTÆLLINGER

I Rækken af Danmark og Norges ypperste Forfattere fra sidste Halvdel af d. 19. Aarhundrede tegner sig Magdalene Thoresens monumentalt skønne Kvindehoved. Al Skønheden, Styrken og Renheden i Digterindens Værker afspejler sig i disse stolte, harmoniske Linjer. Den norske Literatur ejer ingen finere og ædlere Personlighed end Magdalene Thoresen.

Der er sagt om hende, at hun i sig forenede Kvindens varme Hjærte og Mandens stærke Vilje. Og hun bevarede lige til sine gamle Aar en vidunderlig Ungdomsfriskhed; aldrig forbitredes hendes Sind af Alderdoms-Mismod eller -Vrede — derfor flokkedes stadig ny Ungdom, nye Venner om hende og hendes Digtning.

I særlig Grad vel Kvinderne. Thi hun var mellem Nordens Kvinder den mægtigste Personlighed, mægtig i Kraft af sin Gærning og sit Liv, der med stille Styrke banede Vej for nye Krav og Tanker.

Da Magdalene Thoresen, højt bedaget, i Foraaret gik bort, var der i Dommen over hende ikke en Mislyd. Og det viste sig i Deltagelsen fra selv de fjærneste Egne i Skandinavien, hvor højagtet og elsket hun havde været.

Det er da i Forvisning om, at en samlet, let tilgængelig Udgave af hendes Værker vil finde Vej til mangfoldige Hjem, at denne Folkeudgave udsendes. Den omfatter, med Udeladelse af enkelte mindre betydelige Noveller, alle hendes mange udmærkede Romaner og Fortællinger — *Studenten*, *Signes Historie*, *Fra Midnatssolens Land*, *Solen i Siljedalen*, *Herluf Nordal* o. s. v., hvoraf adskillige længe har været udsolgte. Prisen for denne Folkeudgave bliver kun *en Tredjedel* af Bøgernes oprindelige Pris. Udsendelsen sker i 36 Hefter à 50 Øre, hvert Hefte paa 5 store Ark, og *det garanteres, at Prisen ikke overstiges.*

1ste Hefte faas til Gennemsyn og Subskription tegnes i alle Boglader.

Gyldendalske Boghandel.

GRÆBES BOGTRYKKERI - KJØBENHAVN.

FOLKEUDGAVE

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

GYLDENDALSKE
BOGHANDELS
• • FORLAG • •

17.—18. HEFTE

1 KRONE

DEN JYDSKE HEDE
FØR OG NU

Skildringer af **L. Mylius-Erichsen.**

Med Illustrationer af *V. Neiiendam.*

En ung Forfatter og en ung Kunstner har forenet deres Begejstring og Energi om at skabe dette Værk, der skildrer det sælsomt vilde Land, der endnu er baade *St. St. Blichers* romantiske Poesi-Land og *Dalgas'* gigantiske Vejbruds og Fremfærds-Land, men som, inden det nye Aarhundrede er rundet til Ende, vil være smeltet sammen med det øvrige jævne og dagligdags danske Bondeland, og hvor allerede i en nær Fremtid dampende Jærnbanetog vil erstatte den skrumlende Diligence og den sindige Stude-Befordring.

En ganske særlig Interesse vil dette Værk faa derved, at **Dalgas' hidtil ukendte Selvbiografi,** med Familiens velvillige Tilladelse, her vil blive offentliggjort.

Forøvrigt vil Værkets Art og Karakter bedst belyses gennem følgende Indholdsfortegnelse:

INDHOLD:

1. **Den jydske Hede.** (Et Indledningsdigt).
2. **Tilfods gennem Lyngens Land.** Ouverture.
3. **Den jydske Hedes Historie.**
4. **Steen Blicher og Heden.** (I dette Afsnit findes en Række Erindringer om Blicher optegnede af Forf. efter gamle Menneskers Udsagn i alle de Hedesogne, hvori Blicher virkede fra sin Ungdom til sin Død, desuden en Skildring fra Blichers Hjem, optegnet efter Samtaler, som Forfatteren har haft med Blichers eneste nulevende Søn, pens. Lærer B. ved Horsens, samt endelig en Karakteristik af Blicher som Hedens Digter).
5. **Hedeboliv før og nu.** (Heri bl. a. Skildringer af Hjemmeliv og Kroliv, Bindestuer, Uldkræmmere, Jydepotte-Brænding, af Studeprangeres og rejsende Haandværkssvendes Farter gennem Heden).
5. **Rakkerliv og Kæltringelatin.** (Her giver Forf. bl. a. en Række selvoplevede Optrin mellem Skojerfolkets sidste Efterkommere her i Landet, dem han alle har opsøgt rundt i Jylland og hvis særegne Sprog, det saakaldte Kæltringelatin, som man troede uddød ligesaavel som Slægten selv, han er kommen paa Spor efter og har faaet nedskrevet, inden de sidste Rester rent forsvandt).
7. **Dalgas.**

rede Sejren som vunden: «Den Fastelavns Djævel har vi her inden Københavns Porte prædiket imod noget nær i disse tyve Aar, indtil nu tre Aar siden den salig Peder Godske, som var Kongelig Majestæts Befalingsmand her paa Københavns Slot længe og vel, hvis Legeme nu i Dag er begravet, han lagde en Haand paa med og beviste sig i Øvrigheds Embede som en from kristen Mand med den Dunsfoged (Tilsynsmand med Tyendet), hvormed den Fastelavns Djævel blev bortjaget, saa vi har siden haft Fred for ham».[1]

Ganske var dog ikke Fastelavnsdjævelen fordreven. Trods alle Landemodsforbud mod den ugudelige «Løben Fastelavn», vedblev han dog fremdeles sin Virksomhed. Ja selv om den øverste Sekretær i Kancelliet, den adstadige Arild Hvitfeldt, lader det sig bevise, at han bukkede under for Fristelsen. I et fornyligt fundet Regnskab, som hans Tjener har ført over hans rede Penge, forraader denne sin Herre i følgende Ord: «Antvordet Junkeren i Helsingør Februar 1578, dèr han løb Fastelavn, syv Daler».[2] Det var først i det følgende Aarhundrede, at Christian den Fjerde fik sat en nogenlunde kraftig Stopper for det hele Uvæsen.

Det sekstende Aarhundrede viser os da altsaa Fastelavnsfesten endnu saa temmelig i sit gamle Flor, saaledes som den især ved Middelalderens Slutning Aar efter Aar havde udviklet sig bestandig friere.

Denne gamle, ægte Fastelavn afveg betydeligt fra Nutidens, ikke blot hvad Indhold, men ogsaa hvad Omfang angik. Senere Lovbestemmelser har stadig søgt at indskrænke den ved at henlægge al Lystighed til Mandagen alene, saa at efterhaanden Fastelavns Mandag for Folkebevidstheden er kommen til at staa som den egentlige Fastelavn. Ikke saaledes i det 16de Aarhundrede, da Festen varede hele Ugen igennem. Grunden til denne Langvarighed, der var i bestemt Strid med den kirkelige Festkalender, maa uden Tvivl søges i Kirkens Eftergivenhed mod Fattigfolk, der ogsaa skulde have Lov til at fornøje sig, men lettest kunde komme til, naar andre var færdige. Saaledes havde der i Middelalderens Slutning lidt efter lidt uddannet sig en tredobbelt Beregning for Fastetidens Begyndelse. Gejstlige skulde begynde Fasten allerede Fastelavns Mandag. For Lægmænd indtraadte Fastetiden først med Askeonsdag. Men Tjenere og fattige, der i Reglen fik Lov at gøre sig glade med det, som Herrerne havde levnet, — hvad der faldt dobbelt naturligt ved denne Lejlighed,

hvor ellers alle Rester af Kødspiser i den lange Fastetid vilde fordærves og gaa til Spilde, — for dem indrømmedes der Henstand med Fastetiden til Ugens Slutning.[1]

Allerede Ærkebiskop Olaus Magnus regner Fastelavnens Varighed til seks Dage.[2] Efter Reformationens Indførelse kom hertil endnu den almindelige Lyst til at udstrække alle større Fester over en hel Uge. Da Fasteforpligtelsen jo nu var ophævet, blev det derfor Skik, at alle fejrede Fastelavn en Uge igennem. Det var saaledes, for at anføre et Par Eksempler, ikke blot Skrædderdrengene i Bergen, der Aar 1571 «fra Mandagen i Fastelavns Ugen forsamlede sig til Peter Skrædder ved Domkirken og indlagde en halv Læst Øl, og drukke Dagen med Natten, dansede, trommede, hovérede og raabte».[3] Selv et saa værdigt Lag som «Guds Legems Lag» eller Papegøjegildet i Aalborg, der tálte de mest ansete Mænd i sin Kreds, fejrede Fastelavn ved Lagdrik en Uge igennem.[4]

Det fyldigste Indtryk af Festens Varighed og Anseelse faar man dog maaske igennem et Vidnesbyrd, aflagt paa Tinge Aar 1533 af fire Oldinge i Æbeltoft. De svor paa, at de selv kunde mindes 60 Aar tilbage, og de havde spurgt deres Forældre, der kunde huske 80 Aar, og i al den Tid havde det været Skik dèr i Staden at fejre Fastelavn fra Flæskesøndag og samfulde otte Dage derefter. Og naar i Fastelavnsugen en udenbyes Mand var kommen til Staden, havde man altid brugt at tage en Hvid af ham, hvis han da ikke vilde give mere, og herfor givet ham Øl af samme Slags, som Borgerne selv drak, «den Stund hannem lystede at sidde og drikke med dem den Dag ud». Men vilde han ikke give en Hvid, saa var det Skik og Brug at fratage ham i Pant, hvad han havde med sig, enten hans Økse eller andet, og beholde det, til han indløste det med Penge. Og aldrig havde nogen af de tidligere Lensmænd, hverken Hr. Otto Nielsen, Hr. Erik Ottesen, Jacob Krumpen, Oluf Friis eller Biskop Jens haft noget at bemærke herimod, førend nu Ove Persen havde tiltalt dem, fordi de tog to Økser i Pant fra to Bønder, der ikke vilde betale deres Fastelavns Hvide.[5]

De enkelte Dage i Fastelavnsugen havde særlige Navne. Saaledes kaldtes Søndag og Mandag og stundom tillige Lørdagen,

der gik forud, «Flæske Søndag», «Flæske Mandag», «Flæske Lørdag», hvorved angaves den sædvanlige Skik i Middelalderen paa disse Dage at nyde lutter Kødretter, for at styrke sig til den lange Faste, der fulgte efter. Endnu omkring Aar 1700 omtales det som almindelig Folketro i Danmark, at «hvo der ikke æder Flæsk paa Flæske Søndag, faar Ryg-Ve Aaret igennem».[1] Undertiden men dog sjældnere brugtes ogsaa Betegnelsen «Kød-Søndag».[2] Navnene «Flæske Søndag» osv. havde ingen spøgefuld Biklang, de brugtes i al Alvor, selv i retslige Dokumenter. Et Odense Bytingsvidne af 1540 er saaledes dateret «Flæskemandag».[3] Ja selv paa Latin hedder det i en Lærds Dagbog: «Magister Andreas Glob anno 1546 sepultus est [begravedes] die Fleskesøndag».[4]

Mandagen kaldtes paa Plattysk for «Blau Maandag» («Blaa Mandag»), og herfra trængte Benævnelsen lidt efter lidt ind i Danmark, hvor den i Haandværkssproget senere kom til at betegne en fri Mandag i det hele.[5]

Tirsdagen kaldtes «Hvide Tirsdag», hvormed sigtedes til, at man paa denne Dag plejede at spise varm Mælk og Hvedebrød. Benævnelsen »Fed Tirsdag» var ikke, som paastaaet, kun en fordrejet Udtale af Hvid Tirsdag, men en Hentydning til den Skik: paa denne Dag at anbringe en Klump Smør inden i Hvedebrødet. Paa Fransk kaldtes den ogsaa: «mardi gras», den fede Tirsdag. I Sverige gik denne Benævnelse, «Fettisdag», over til at blive den almindelige. Da senere Lovbestemmelser indskrænkede Fastelavn til Mandagen, henlagdes ogsaa Nydelsen af Mælk og Boller til denne Dag. I England kaldtes Tirsdagen og kaldes undertiden endnu for «Pandekage-Tirsdag» (Pancake tuesday»).[6]

Onsdagen hed «Aske Onsdag». Dette Navn skrev sig fra den katolske Tid, da man paa denne Dag, med hvilken Fasten jo skulde begynde, alle mødte i Kirken, og enhver blev mærket i Panden med et Kors af Aske. Asken skulde egentlig være af de paa forrige Aars Palmesøndag indviede Palmegrene, men saadanne kunde ikke let skaffes i Norden; man nøjedes da med simplere Aske. Men her som i Syden ledsagedes Mærkningen med de Ord: «Menneske! kom i Hu, at Du selv er Aske og atter skal blive til Aske».

I Aaret 1515 beretter Christiern Pedersen i sin Postil om et Jærtegn med en Kødmanger (Slagter) i Koblenz, der ikke vilde tage Aske paa sit Hoved Askeonsdag. Da alle andre gik til Kirke, blev han siddende til Driks med en Staldbroder, og da denne

endelig sagde: Vi tøve her for længe, lader os gange til Kirke at annamme den hellige Aske, svarede han: Bliv siddende, jeg vil give dig Aske paa dit Hoved. Saa hentede han Aske fra Stegerset og kastede paa hans Hoved, men i samme Stund fornam han saa megen Aske om sit eget Hoved, at han hverken kunde høre eller se, og hans Næse og Mund fyldtes med Aske, «ret som nogen havde blæst hen i ham med en Pustere». Forgæves førte hans Venner ham ud til en Ø, hvor ingen Aske eller Støv var men Græs alene, forgæves lod de ham bo paa Vandet, det hjalp hannem intet, han kvaltes tilsidst af Aske til Straf for sin Bespottelse.[1]

At Christiern Pedersen har fundet det fornødent at anføre dette Jærtegn i sin Postille synes at bekræfte, hvad vi ogsaa andetsteds fra vide: at Fastetidens Andagt led betydeligt ved Fastelavnens Fortsættelse efter Askeonsdag. Den hellige Handling i Kirken afbrød kun for en Stund Lystigheden eller droges selv halvvejs ind med som et Led i denne.

En tysk Forfatter fra det 16de Aarhundrede beskriver Askeonsdag paa følgende Maade: «Tidlig om Morgenen løbe Folk i Kirke, hvor en Præst for en Pfenning strøer lidt Aske paa Hovedet af enhver. Derpaa højtideligholde de Fasten med stor Banket og paa synderlig Manér. Nogle klage og lede efter Fastelavn ved højlys Dag med Fakler og Lygter under høje Raab: «Hvem har set Fastelavn!» Andre bære en Sild paa en Stang og raabe: «Sild! Sild! ingen Pølse mer». Og med mange sælsomme Gebærder og Sange løbe nogle endog nøgne omkring i Byen . . . Saaledes bliver man ved til næste Søndag, saa siger man Fastelavn Farvel, forklæder sig, drikker sig fuld, spiller og vaaser for sidste Gang. Derpaa kommer den travrige Faste».[2]

Efter Reformationens Indførelse faldt naturligvis Askebestrøningen i Kirken bort, men Navnet «Askeonsdag» holdt sig, ligesom det at slaa hinanden med en Askepose, fylde Fastelavnstønden med Aske og lignende Løjer, der endnu kaadt mindede de første Slægtled om den tidligere Kirkeskik. I det følgende Aarhundrede gik imidlertid sligt lidt efter lidt i Glemme, og selv Navnet «Askeonsdag» tabte sig mere og mere, eller blev, helt med Urette, overført til Onsdagen før Paaske.[3]

De sidste Dage i Ugen kaldtes i Reglen «Torsdag, Fredag og Løverdag i Fastelavn» eller, om end sjældnere, «Torsdag, Fredag og Løverdag i Hvedebrødsugen».[4]

Hvad de enkelte Fastelavnsskikke angaar, saa var der allerede i Middelalderens Slutning sket en Forrykkelse af disse, idet hvad der tidligere foregik kun paa en bestemt Dag, nu gentoges paa Ugens sidste Dage af den lavere Befolkning. Efter Reformationen synes en yderligere Udviskning af de gamle Mærkedage at have fundet Sted, saa at nu ikke engang «Oppiskningen» og «Mælkespisningen» indskrænkedes til deres bestemte Dage, Søndag og Tirsdag, men alt blandedes sammen. Saa meget des lettere faldt det en nyere Tid, da Indskrænkningen skete, at faa alt henført til en og samme Dag.

Medens det saaledes for det 16de Aarhundredes Vedkommende vil være ørkesløst at søge at bestemme Skikkenes Rækkefølge i Forhold til de enkelte Dage, har det mere Interesse at undersøge, hvilke af disse Skikke der endnu mindede om en Tid, som laa forud for Middelalderen.

Spor af en længst forglemt Fest for Vaaren og den vaagnende Frugtbarhed lader sig formentlig skimte i enkelte af Skikkene. Blandt saadanne maa nævnes den, der haardnakket har holdt sig indtil vore Dage: Brugen af Fastelavnsris og Oppiskningen om Morgenen med disse. Kun i ringe Grad svarede nemlig denne til, hvad man kirkeligt søgte at forklare den som: et Minde om Kristi Lidelser og en Opfordring til Selvspægelse. Dels piskede man jo nemlig ikke sig selv men andre og fik Hvedebrød til Løn; dels, og dette er det vigtigste, synes det væsentligt at have været Kvinder, til hvem Fastelavnsriset brugtes. I Tyskland omtales det vel omtrent Aar 1700 som en gammel Skik, «at paa Askeonsdag byde Ungkarle og Jomfruer hinanden Godmorgen paa Sengen med et Ris, samt bestrø hinanden med Aske».[1] Men ellers var det i Reglen kun den kvindelige Part, mod hvem Fastelavnsris anvendtes. I enkelte Egne af Landet var det endog Skik blandt Almuen, at Mænd, der i Fastelavnstiden mødte Kvinder paa Vej eller Gade, uden videre i Forbigaaende piskede disse paa behørig Vis.[2] I Danmark var der selv ned i det 18de Aarhundrede ligeledes en fremtrædende Tilbøjelighed til at tænke sig Fastelavnsriset anvendt mod Kvinder.[3] Alt dette faar et eget Skær, naar det erindres, at det allerede ved den hedenske, romerske Fest, Lupercalierne, der ligeledes fejredes i Februar Maaned, var Skik, at Kvinder lod sig piske af Mænd i den Tro, at deres Frugtbarhed herved befordredes. Værd at lægge Mærke til er det ogsaa, at de tilsyne-

ladende tilfældige Figurer, hvormed Fastelavnsris endnu pyntes, alt for Aarhundreder siden har været de samme: Et Svøbelsebarn, et Par næbbende Duer, eller en Stork med et Barn i Næbet osv.[1]

Af ældgammel Oprindelse var uden Tvivl ogsaa den Rolle, som en Plov, trukken af ugifte Kvinder, spillede i Fastelavnslystighederne. Selv Datiden udtalte sin Forundring over denne Skik og forklarede den som en gammeldags Bodsøvelse for letsindig Dans i det forløbne Aar eller lignende, hvad selvfølgelig kun er lidet sandsynligt. Tydeligst beskrives Skikken i Tyskland, hvor der baade fra Leipzig, Rhinegnene og Franken haves udførlige Meddelelser om, hvorledes Ungkarlene paa Askeonsdag kom med en Plov og tvang alle Piger, som de mødte, til at trække med i Aaget, medens en Spillemand sad og spillede paa Ploven. Nogle Steder trak man Ploven ud i Vandet, i andre Egne var det Skik at stikke Ild paa den og opbrænde den.[2]

I Slægt hermed var vistnok ogsaa den mærkelige Skik, som dyrkedes med Iver baade i Sjælland og Skaane, at halvnøgne Kvinder løb omkap med en Karl. Denne Sædvane holdt sig mærkværdigt længe uden at vække Anstød. Aar 1660 blev vel en Karl i Lyngby tilligemed ti Kvindfolk dømt til at staa aabenbar Skrifte, fordi han den 11te Februar havde løbet Væddeløb med dem og vundet en Tønde Øl. Men det forargelige laa ikke i Kvindernes lette Dragt, men i, at de havde foretaget sligt paa samme Dag, som der holdtes Takkefest i Anledning af Aarsdagen efter Stormen paa København.[3] Aar 1736 omtaler Biskop Erik Pontoppidan Skikken som fremdeles i fuld Gang paa Sjælland, og han undrer sig over Haardførheden hos disse «Landsby-Phideler», der midt om Vinteren «kaste alle Klæderne af sig undtagen en lille Klokke, rejse sig op paa bare Ben og styrte afsted, færdige at tabe Vejret for at naa Maalet, hvor den sejrende modtages af de unge Karle med et anstændigt Gilde».[4] Aar 1751 fortæller Naturforskeren Linné i sine Rejseoptegnelser fra Skaane, hvorledes det dèr er Skik, at i Fastelavn «kappes en Karl i Løb med nogle Piger; han er stærkere, men de lettere, da Pigerne kun løbe i Særken». Den sejrende føres omkring i Triumf og beværtes. Endnu i Aaret 1806 beretter en tysk Rejsende i Skaane det samme, hvilket han dog mulig ikke selv har set, men kun optegnet efter Linné.[5]

Spor af en oprindelig Fest for Vaaren og Frugtbarheden lader sig ligeledes skimte i adskillig Skik og Folketro, der har holdt sig, tydeligst i England og Skotland, men endnu dog ogsaa kendelig i Danmark. I England spiller Skt. Valentins Dag, den 14de Februar, vedblivende en betydelig Rolle. Paa den er det Skik at blande unge Mænds og Kvinders Navne i en Beholder og lade Loddet afgøre, hvilke der skal faa hinanden. Ifølge engelsk Folketro vælger hver Fugl paa denne Dag sin Mage. Det er hertil Shakespeare sigter, naar det hedder i «En Sommernatsdrøm»:

Skt. Valentin er omme,
Og disse Fugle tænke nu først paa at parres!

Skønt Skt. Valentin saaledes er den unge Kærligheds Beskytter, er der intet i denne Helgens Liv, der kan forklare, hvorfor just han har faaet dette Hverv.[1] Her maa aabenbart ligge en ældre Folketro til Grund.

I Danmark har i visse Egne af Jylland lige ned til vore Dage holdt sig en tilsvarende Skik, der i det øvrige Land allerede i det 16de Aarhundrede var i Færd med at udviskes eller dog forflyttes. Ved Fastelavnstide deles her Ungdommen parvis, idet en Ungkarl vælges til «Gadebasse» og en Pige til hans «Gadelam», hvorpaa disse bestemmer, hvem enhver af de øvrige Piger skal tilfalde som «Gadelam». Ordningen gælder for hele det følgende Aar. Til «Gadebasse» valgtes tidligere den, der særlig havde udmærket sig enten ved Fastelavnsridtet eller ved at kaste en Brand af Baalet, hvilket kaldtes «Gadeild», højest mod Himlen. Skikken er øjensynlig af betydelig Ælde. Navnene er derimod ikke lette at forklare paa fyldestgørende Maade. «Basse» er sikkert det samme som «Baes», Formand. Navnet «Gadelam» kunde mulig svare til det engelske «cade-lamb», et Dæggelam;[2] men i Benævnelsen «Gadeild» passer ikke denne Betydning af «Gade».

Den gamle Forbindelse mellem «Gadelam» og Fastelavn, der i visse Egne af Jylland har holdt sig indtil vore Dage, var imidlertid allerede i det 16de Aarhundrede begyndt at gaa i Glemme i det øvrige Danmark. Ganske naturligt traadte «Gadebasse» og «Gadelam» i Skygge for de langt mere bekendte «Majgreve» og «Majgrevinde» og gled enten helt over i disse eller henlagdes til Midsommerfesten som en Slags Efterklang af dem. Som Minde

om Sammensmeltningen holdt sig dog i mange Egne den Skik, at Majgreven og Majgrevinden udvalgtes i Fastelavn, medens deres Optræden først fandt Sted to til tre Maaneder senere. Det er hertil der sigtes i en Beskrivelse af Fastelavn fra Aar 1670:

Paa Amag Katten jages
Af Mælketønden ud.
Paa samme Tid og drages
Med Gaasen Kattestrud.
. . . .
Dernæst om Ægget danses
Til Maygrev tages En,
Han med Mayinden fandtzes, [kæler for hende]
Hinanden vel de meen.[1]

I daglig Tale synes allerede i det 16de Aarhundrede Benævnelsen «Gadebasse» og «Gadelam» at være brugt ogsaa i overført Betydning. «Gadebasse» betegnede saa en Svirebroder, en Spektakelmager. Fra Ribe hedder det saaledes 1596: «Dersom nogle Gadebasser løber ad Gaden og brøler, raaber og skriger» o. s. v.[2] «Gadelam» var en halvpudsig Betegnelse for «Kæreste». Den gamle Otto Krumpen skrev f. Eks. Aar 1564 fra Rostock til Statholderen i København, Mogens Gyldenstjerne, et Brev, der af en tjenstlig Indberetning at være var holdt i en meget fri Tone. Det hedder heri: Hertug Hans af Mecklenburg har budt Kejserens og Kongen af Polens Gesandter til Gæst, «og agter jeg, at de drage til ham til Wismar nu paa Løverdag førstkommende, som er Skt. Hansdag, og forseer jeg mig, at han fører hans Fruentimmer did med sig og vil give dem [Gesandterne] Gadelam».[3] Senere gik «Gadelam» over til at kunne bruges i Flæng baade om den kvindelige og den mandlige Part. I en Vise om de jydske Bønderpiger hedder det saaledes, at de pynte sig med

Dupper saa prunk',
Som det Gadelam strunk,
Har dennem til Fæstensgav' givet.[4]

En Skik, der ogsaa kunde vise hen til en gammel Fest for Frugtbarheden var den gængse Maade at fejre Tirsdagen i Fastelavnsugen ved Nydelsen af Mælk og Hvedebrød. Ganske vist faldt denne Skik godt i Traad med Katolicismens Fastetid, og det kunde være hensigtsmæssigt nok, naar Kødspiser med ét

skulde ophøre for mange Uger, at fejre den sidste Helligdag med en Festspise, hvis Levninger ogsaa maatte fortæres under Fasten. Men skønt Skikken er bleven forklaret ud fra slige blotte Hensigtsmæssighedsgrunde, er det dog næppe troligt, at den i saa Fald skulde have været saa ensartet og saa almindelig udbredt, som den var, eller at den skulde kunne have holdt sig ned til vore Dage, tre til fire Hundrede Aar efter, at dens ydre Betingelse, Fasten, var bortfalden.

Benævnelsen «Fastelavnsboller» brugtes i det 16de Aarhundrede endnu ikke i Danmark. Selv omkring Aar 1700 synes Navnet endnu ikke at være slaaet fast. I en utrykt dansk Ordbog fra den Tid hedder det: «Fastelavnsbrød» kaldes Hvedeboller, som komme hede fra Bageren, Krummen blandes med Smør og siden blødes med varm Mælk og ædes om Fastelavn».[1] At Tillavningen i den første Halvdel af det 17de Aarhundrede har været den samme, kan sluttes fra et Digt af Joh. Laurenberg, ansat ved Sorø Akademi, hvori det hedder:

Gelick als (ligesom) de semmeln im vastelaven,
wen se erst kamen ut dem aven (Ovnen)
und sind noch so heet, dat man de hende
und finger lichtlik daran verbrende,
so kan ein botterklump, darin gestecken
verschmölten und in der hast tobrecken;
man wen de semmel is geworden kolt,
de botter sik ungeschmolten holt.[2]

I Sønderjylland og Holsten nødes de paa samme Vis og kaldtes for «Heetwege» (heisze Wecken).[3] Dette Navn trængte ogsaa ind i Sverig, hvor de den Dag i Dag kaldes: «hetwegg» eller «hetwegg och fetwegg».

I Jylland var det endnu ned imod vore Dage en staaende Skik, at «Gadelammet» trakterede sin «Gadebasse» med en «Kavring». En Kavring var en flækket Hvedekage, «der var svært godt lavet» og med Smør imellem de to Halvdele. «Pigens Part var den nederste og Karlens den øverste». «Herefter skulde de gaa i Besøg til hinanden». «Karlen skulde først gaa til Pigen. Saa gik Pigen i Besøg til Karlen».[4]

I England kaldtes som ovenfor omtalt Tirsdagen for «Pandekage-Tirsdag» (Pancake tuesday). En egen Kirkeklokke «Pandekage Klokken» indringede Tiden, da Bagningen maatte begynde, og ringede atter af, naar de sidste Pandekager skulde være for-

tærede. Da en Biskop i York i Slutningen af det 17de Aarhundrede vilde standse denne Brug af Kirkeklokken, havde det nær kostet ham Livet.[1]

Et tydeligt Forhold til en Fest for Vaaren frembød ogsaa den gamle danske Skik at lade ved Fastelavn to Personer kæmpe sammen, hvoraf den ene forestillede Vinteren, den anden Sommeren. Denne Kamp synes at være bleven holdt med stor Højtidelighed, idet hver af de to Hovedpersoner var til Hest og ledsaget af en Skare Svende ligeledes til Hest, alle udstyrede paa en Maade, der svarede til deres Rolle. Forsaavidt kunde det hele sammenstilles med de mange Former for Dystridt, som vi senere skal se hørte hjemme ved Fastelavn. Men at her laa en dybere Betydning i netop denne Kamp, fremgik blandt andet af, at der til den knyttede sig kirkelige Ceremonier. Om Papegøjegildet eller «Guds Legems Lag» i Aalborg hører vi saaledes, at de to Hovedmænd, Vinter og Sommer, der skulde føre Skarerne, udvalgtes Flæskesøndag, Torsdagen efter «red de i Marken» og leverede Slaget, men om Fredagen samledes Deltagerne i Kirken til Ofring, hvorpaa i den katolske Tid læstes en Messe for alle de afdøde Gildebrødres Sjæle.[2] Paa en mærkelig Maade havde her hedensk Vaarfest og kristen Udødelighedstro indgaaet en Forening. Endnu saa længe efter Reformationen som Aar 1565 var det Skik paa Sjælland, at de Bønderkarle, der fulgte med Sommeren, «Sommerdrengene», mødte i Kirken og ofrede, rimeligvis for at indvies til Sejr.[3]

I Sverig var ganske naturligt paa Grund af det strengere Klima den hele Skik henlagt til en senere Aarstid, den første Maj. Det kunde holde haardt nok endda for Sommeren at sejre paa denne Tid. Ifølge Olaus Magnus' Beskrivelse var Vinteren og hans Rytterskare klædt i Pelse og udøste over Modstanderne en Hagl af Isstumper og Snebolte. Sommeren og hans Følge svang over Hovedet som Sejrstegn udsprungne Birkegrene, der dog sjældent var plukkede i det Frie men drevne i Stue, og besvarede Angrebet med brændende Gløder, Troldkærlinger og Ildbomber.[4] Det gik varmt nok til i den hele Kamp, og man kan forstaa, hvorfor det var nødvendigt i Aalborg at fastsætte Bøder for den, der undslog sig for at følge Sommeren eller Vinteren, naar de rykkede i Marken.[5]

Endnu et Par Smaaskikke er vistnok at henføre til en Fest for Vaaren og Frugtbarheden, det er de to Fastelavnslege «at

samle Æg» og «at jage Hanen». «At samle Æg» udførtes paa forskellig Maade. Legens Kærne bestod i, at en større Mængde Æg fordeltes paa en Pløjemark, et tilfrossent Kær eller lignende, hvorefter der blev givet Befaling til at opsamle dem og bringe dem hen ét for ét til et bestemt Sted. Arbejdet udførtes enten af to, der kappedes, eller af en, der skulde være færdig, inden en anden havde løbet saa og saa langt. Skyndingen og det usikre Fodfæste fristede let til at sønderslaa Æggene.

«At jage Hanen» bestod i, at en løssluppen Hane forfulgtes, ofte timevis, indtil den endelig styrtede af Skræk og Udmattelse.[1] I England var det almindelig Fastelavnsskik at holde Hanekamp, og særlig paa Hvide-Tirsdag at slaa og mishandle Haner, lige til de døde. I det 16de Aarhundrede var dette endnu en Hofforlystelse, og vedblev i lange Tider at være en staaende Folkeskik. Efter Sagnet skrev Skikken sig fra, at Hanerne engang ved deres Galen havde vakt de Danske, da Englænderne havde sammensvoret sig for at myrde disse deres Undertrykkere, og fra den Tid hævnede man sig stadig paa Hanerne ved at banke dem ihjel paa Aarsdagen for deres Brøde.[2] Skikken var dog sikkert ældre og af anden Herkomst, hvilket kan ses af dens vide Udbredelse. I Oldenburg og Westphalen finder den Dag i Dag en Haneslagtning Sted i Fastelavn, ved hvilken Lejlighed Hovedet skal rives af Dyret.[3] I Ringkøbing Egnen var det endnu i Mands Minde en Fastelavnslystighed at «løbe en Kok ind og vride dens Hoved om», hvilket ikke var let, da det var indsmurt i Sæbe.[4] Naar hertil kommer, at Folketroen overalt tillægger de Foranstaltninger, der træffes i Fastelavn med Hensyn til Høns, en særlig Indflydelse paa deres Frugtbarhed, saa er det ikke usandsynligt, at vi ogsaa i disse Lege har Rester af ældgamle Festskikke, der har sigtet til Frugtbarhed.

Ved Siden af alle disse Fastelavnsskikke, der mulig stamme fra en fjern Hedenold, kom en hel Række andre, der i ingen Henseende afveg fra, hvad man kunde vente sig af Datidens Form for Munterhed.

Blandt disse maa særlig nævnes Dystridt og Stikken til Ringen. Saavel i Tyskland som i Skandinavien var dette yndede Adels-Fornøjelser paa Søndag eller Mandag i Fastelavn. Naar

den tyske Mestersanger Hans Sachs skal nævne, hvad man morer sig med i Fastelavn, anfører han straks:

> Allehaande Fyrværk at brænde,
> Med stumpe og skarpe Spær at rende.[1]

Et andet samtidigt Vidne nævner i første Række: «at stikke og turnére».[2]

Om Sverig meddeler Ærkebisp Olaus Magnus,[3] at det her var Skik ved Fastelavn at udføre en Sværddans, hvorpaa man øvede sig længe i Forvejen. Den begyndte med, at man gik i Kres med blottede Sværd, der til Musikkens Takt svingedes over Hovedet; saa stødte man disse sammen eller kastede og greb hinandens Sværd, alt imens de dansendes Rækker dannede forskellige Figurer, særlig den saakaldte «Rose». Musikken var i Begyndelsen langsom og højtidelig, men blev bestandig hurtigere, og samtidig blev de dansendes Trin, Svingninger og Sværdslag vildere og vildere. Man maa selv have set dette Skuespil, siger Olaus Magnus, for ret at forstaa, hvor smukt det er, denne Lydighed og dog ildfulde Kampberedthed; fordi den hele Sværddans gaar saa sømmeligt til, har ogsaa Gejstlige Lov til at øve sig deri og optræde som Deltagere.

At Sværddans ogsaa har været kendt i Danmark, kan ses af følgende Bestemmelse i de københavnske Smedesvendes Skraa af 1554: «Naar Brødrene danser om Fastelavn, hvilken da slipper Haandfanget paa Sværdet, han bøde en Fjerding Øl; slipper han Odden, da bøde han en Skilling; falder han over noget Sværd, bøde han ligeledes en Skilling, og taber han sin Hue, bøde han en Hvid».[4] Og det er vistnok samme Art Dans, der menes, naar det i Skraaen for «Guds Legems Lag» i Aalborg af 1431 hedder: «Hvo som tilsiges at danse ud om Fastelavn, som gammel Sædvane er, og det ej gør uden lovligt Forfald, bøde derfor 11 ℔ Voks».[5]

Fra Lybæk haves endnu Ordene til en gammel «Sværddans-Leg» fra Middelalderen. Ordene, der vel er blevne sungne under Dansen, melde om en Kamp mellem Stærkodder og Karl den Store, hvori den sidste gaar af med Sejren.[6]

I Danmark synes det næsten staaende Skik, at Kongen hvert Aar paa denne Tid indbød en større Mængde Adelsmænd, hvilke «Vore elskelige Undersaatter, som Vi have forskrevet hid til Os

nu til Fastelavns Søndag førstkommende, og med hvilke Vi agte at gøre Os glade», for en ikke ringe Del var stævnede sammen til Dystridt. Aar 1556 gik man langt videre end sædvanligt, Indbydelserne udstedtes allerede i November Maaned, og der skreves udtrykkelig til de indbudne, at Kongen «agter at lade strø Banen og holde Renden, Stikken og Turnéren», hvorfor alle skulde møde med gode Heste. «Har Du ikke «Stiern» og «Glidder», lad da gøre til Din Turnér-Hest «Barser», og læg derpaa af Fløjl eller anden god Silke, saa at Du er paa det allerbedste udflyet, som en Render og Turnérer bør at være». «Vi ville have det forordineret, saa at det gaar stateligt til». Da de forventede Fyrster imidlertid udeblev, tilbagekaldtes ogsaa Bestemmelserne, og de indbudne Rigsraader og Lensmænd gik Glip af «Turnering» og maatte nøjes med sædvanligt Dystridt.[1]

Det er troligt nok, at disse Fastelavns-Dystridt ofte har været en Blanding af Alvor og Spøg, saa at man midt under Øvelserne paa en Maade drev Spot med dem med det samme. At de hyppigt foretoges i Udklædning, maatte allerede give dem et komisk Præg, og den Spøg laa nær: at gøre et rigtigt drabeligt Anfald paa en udstoppet Figur, en Straamand eller lignende. Saadanne kendtes jo fra de daglige Øvelser paa Ridebanen, hvor det at ramme udstoppede Figurer med Lanse, Sværd eller Pistol var en sædvanlig Forskole for det egentlige Dystridt.[2] «At stikke til Straamanden» var da en Fastelavns-Fornøjelse, der paa en Gang gentog og dog latterligt efterlignede en dagligdags Idræt.

Hvad Fyrster og Herrer foretog sig i Begyndelsen af Fastelavn, gentoges af Svende og Tjenere inden Slutningen. De egentlige Dystridt var vel Menigmand af mange Grunde ikke i Stand til at magte, de kunde kun kaadt efterabes; men stikke til Ringen og til Straamanden formaaede enhver, der blot kunde tumle en Hest og føre en Stage. Disse Øvelser dreves derfor hver Fastelavn med største Iver i alle Byer og Landsbyer hele Landet over. Et Bevis for, hvor yndede de har været, kan hentes fra, at de har holdt sig i enkelte Egne lige til vore Dage. Vor Tid, der har glemt Forudsætningerne, har nærmest kun Øje for det pudsige i Forestillingen, Udklædningerne og den dinglende Straamands Bevægelser. Men mangen Bondekarls Hjerte har sikkert dengang banket af Stolthed, naar han pyntet med Baand paa smykket Hest fór frem som Adelsmand for at øve ridderlig Idræt. Betegnende er det ogsaa, at i enkelte Egne forbeholdt Gaard-

mændene sig længe Eneret til denne Art Forlystelse, og deres Tjenestefolk var i hvert Fald udelukkede fra Ridtet.[1] Hvad Øvelserne selv angaar, saa har de ofte holdt sig forunderligt uforandrede og give den Dag i Dag et tro Billed af Fortids Sæd. Naar f. Eks. Ringridningen i Sønderjylland endnu foregaar paa Fredagen i Fastelavn, saa viser dette, at Legen oprindelig var en Efterligning af, hvad der hos de fornemme hørte hjemme Søndag eller Mandag. Og naar Ringen anbringes paa et Reb, der hænger mellem to nedgravede Læssetræer, en saakaldet Galge, saa højt, at Rytteren kan ride i Galop derunder, saa svarer dette aldeles til f. Eks. Christian den Fjerdes Ringridt, saaledes som han har ladet sig fremstille i Sølv paa Rosenborg. Og naar det endelig endnu i Sønderjylland er Skik at have Ringe af tre forskellige Størrelser, af hvilke den mindste kaldes «Kongeringen», og tre Gange ramt, giver Sejrherren Titel af «Konge», medens den, der ingen Ring rammer, kaldes «Munk» og faar et Halmbaand om Livet, saa gør disse Skikke, hvortil ogsaa enkelte nørrejydske endnu svarer, ganske Indtrykket af at være paalidelige Oplysninger om, hvad der engang har været gældende Regel.[2]

I Søkøbstæderne udførtes ved Fastelavn en egen Art Dystløb, nemlig med Baade. Selv om der skulde ises, sørgede man for Plads til, at to eller flere Baade kunde frit bevæge sig. Hver var vel forsynet med flinke Roerfolk, og paa en Planke i Forstavnen stod den flinkeste Mand med en stump Lanse i Haanden, hvormed det gjaldt om at støde Modstanderen, paa den anden Baad, i Søen. Paa givet Tegn roede begge Baade løs paa hinanden, det var Styrmændenes Sag at give Baadene den fordelagtigste Retning under Sammenstødet, de to med Stagerne skulde søge at ramme hinanden, men selv undvige Stødet. Den tabende styrtede i Vandet og fik sig et iskoldt Bad; det var udsøgt Ridderlighed af Sejrherren at springe ud efter ham og bjerge ham. Ofte kunde flere Par Baade efter hinanden deltage i denne Kamp, der naturligvis fra Land fulgtes med største Spænding. Skikken omtales baade i Nordtyskland, Danmark og Sverige. I Hamborg kaldtes den «Stagestikken», i Korsør «Dystløb». I Hamborg ophørte man hermed i det 18de Aarhundrede, men saavel i Kerteminde som i Korsør og maaske i flere andre danske Søbyer har saadanne «Dystløb» været i Brug endnu i Mands Minde.[3]

En Særstilling indtog de nys indvandrede hollandske Familier paa Amager. Paa Grund af Øens nære Beliggenhed ved København og gode Jagt kom Beboerne oftere i Berøring med Hoffet. Hvad Fester der foregik i Staden havde de nem Lejlighed til at faa at se, ligesom de vel fra deres gamle Fædreland havde medbragt en Del Erindringer og Skikke til Sammenligning. Kom saa hertil Befolkningens Dygtighed og brede Lune, der gav dem et vist Frispas, vil det forstaas, at Amagerne snart opnaaede Ry for deres ejendommelige Fastelavnsløjer.

Blandt disse hørte først og fremmest at «slaa Katten af Tønden». Det er vanskeligt at afgøre, hvorvidt dette var en hel ny Skik, som Hollænderne havde indført i Norden. Herimod kunde tale en Udgiftspost som denne iblandt Dronning Christines Udlæg i Odense 1508: «1 Skilling for en Knippel til en Pebling at drage i Fastelavn med.[1] Vist er det i hvert Fald, at Amagernes Maade at udføre denne Idræt paa snart blev berømt og senere toneangivende for det øvrige Land.

Oprindelig udførtes den til Hest og med Spydstager ligesom Ringridt og Stikken til Straamanden. Forskellen laa ene i, at det her var en lille Tønde, der var ophængt, hvis nederste Bund det gjaldt om at ramme og indstøde med Stagen, i hvilket Fald de indespærrede Katte fór ud. En senere Tid har villet forklare Skikken som Rest af hedensk Overtro, idet Katten var Maanen helliget og et Sindbillede paa Mørket, der skulde forsvinde for det tiltagende Dagslys.[2] Fuldt saa sandsynligt er det dog, at det hele aldrig har været andet end Løjer, blot et nyt Slags Ridderspil med pudsigt Tilbehør; herfor taler ogsaa, at det var en Mælketønde, der brugtes.[3]

En anden Amager-Lystighed var den saakaldte «Gaase-Renden». Hertil brugtes ingen Stage, Hesten skulde være usadlet og utømmet,[4] og Maalet var en ophængt Gaas, hvis Hoved det gjaldt om at trække af. For at vanskeliggøre dette, vare Fjerene plukkede af Gaasens Hals og denne indsmurt i Sæbe, saa at den let gled ud af Haanden, hvortil fremdeles kom, at det ulykkelige Dyr, der var ophængt med Hovedet nedad, i sin Angst naturligvis krummede Hals og bevægede Hovedet for at undgaa sine Efterstræbere. Denne Fastelavns Leg var næppe af nordisk Oprindelse. Ganske vist hedder det fra Bergen Aar 1638: «Fastelavns Mandag rede nogle af de fornemste Borgersønner til en Gaas, og Pett Annes Søn, Wilcken Klasen, stødte Hovedet af den».[5] Men

Bergen stod i saa mangehaande Forbindelser med Udlandet, baade med Hansestæderne og med Holland, at en fremmed Skik let kunde faa Indpas dèr.

Endnu omtales forskellige Former for Amagernes Fastelavns Lystighed, blandt andre Æggedansen «Øjet af Koppen»,[1] (Hollandsk: «Ei uit 't kopje» = Ægget af Koppen). Denne Æggedans bestod i, at et Æg i et Æggebæger anbragtes i en Sandbunke, og den dansende skulde da først med Foden støde Bægeret bort, saa at Ægget laa ubeskadiget i Sandet, og derpaa skulde han, stadigt dansende, lempeligt tage Ægget med Fødderne og paany anbringe det i Bægeret.[2]

Alle disse Amagerløjer fik en forøget Betydning efter Midten af det 17de Aarhundrede. Flere Aarsager virkede sammen hertil. Aar 1651 bosatte med kongelig Tilladelse tyve Hollænderfamilier fra Amager sig vest for København og byggede en By «Ny Hollænderby» eller «Ny Amager» paa samme Sted, hvor nu Frederiksberg Allégade findes. Hovedstaden omgaves saaledes paa to Leder af Amagere. Under Københavns Belejring afgav Øen en væsentlig Hjælp som Stadens Forraadskammer, og begges Beboere kæmpede lige ivrigt mod Fjenden. Ved Enevældens Indførelse optraadte Amagerne som Repræsentanter for den samlede danske Bondestand, og efterhaanden som Hoffet knyttedes til København alene, kom disse Amagere, der omgav Byen, til at staa som det paa engang sande og mest præsentable Udtryk for den danske Bondestand med dens Sæder og Skikke.

Saaledes gik det til, at Amagerne lidt efter lidt blev en Slags Hofbønder, der oftere optraadte som saadanne og altid høstede Bifald, fordi de var belevne nok til ikke at overskride Grænsen, og omvendt, tilstrækkelig virkelige til at danne Afveksling fra de blotte Ballét-Hyrder og Hyrdinder. Intet laa nærmere end at lade dem opføre deres Fastelavnsløjer, og disse blev da lige fra Frederik den Tredies til Christian den Syvendes Tid, altsaa i halvandet Hundrede Aar, en staaende Hoffornøjelse, hvori baade Amagere og Hoffolk deltog, og som stundom maatte forevises ogsaa udenfor Fastelavnstiden som Prøve paa dansk Folkeliv. Da saaledes Aar 1663 Kurfyrst Johan Georg blev formælet med Frederik den Tredies Datter, Anna Sophie, blev Amagerne tilsagte til den 13de Oktober at give en Forestilling i Fastelavns-Løjer. I den tyske Beretning om Formælingen beskrives dette saaledes: «Til om Tirsdagen havde Hollænderne paa Amager

faaet Befaling til paa Slotspladsen at lege deres sædvanlige Fastelavnsløjer, som aarlig holdes i mange tusinde Menneskers Paasyn i deres nærved Hovedstaden liggende Landsbyer. Det gik for sig om Eftermiddagen. De kom da i Optog til Hest med Faner, Forker og Stager; de red og stak til en mellem to Stænger hængende Tønde, i hvilken to levende Katte var spærrede inde, indtil de havde stødt Bunden ind, og Kattene sprang ud. Den, som havde vundet Sejr i denne Ridderdaad, blev ført hjem bekranset. Efter at denne Leg var tilendebragt, til hvilken Tilløbet af Folk var stort, red de efter en levende ophængt Gaas og kneb Hovedet af den. Endelig dansede de og omkring et Æg. Al denne Morskab blev betragtet oppe fra det kongelige Slot til henimod Aften, da Kurprinsen spiste ved Deres Majestæters Taffel, men Kurfyrstinden lod sig traktere aparte».[1]

Under Christian den Femte blev det Skik, at Hoffet selv, iført Amagerdragt, tog Del i Lystighederne. Om Fastelavn Aar 1692 hedder det f. Eks.: «Haver det ganske kongelige Hof sig med Kaner udi Amager-Habit til Ny-Amager (Frederiksberg) begivet, hvor de til Middag spiste».[2] Og Aar 1694 giver en Englænder følgende Beskrivelse af Skik og Brug i Danmark: «Paa Hvidetirsdag ifører Kongen, Dronningen, den kongelige Familie, de inden- og udenlandske Ministre og alle til Hoffet hørende Personer sig den nordhollandske Bondedragt med vide Benklæder, korte Trøjer, store blaa Huer; Damerne blaa Skørter samt en løjerlig Hovedpynt. Saaledes udstafferede sætte de sig paa Vogne, Herrerne, som selv køre, foran, Damerne bagved, og køre ud paa Amager, tre Fjerdingvej fra Byen. Her danse de til Musik af Sækkepiber og skurrende Violiner, og spise Landsbykost af Ler- og Træfade med Træskeer. Naar de nu have tilbragt Dagen med denne Slags Morskab, hvorved alle ere lige og man ikke tager synderlig Hensyn enten til den kongelige eller anden Rang, køre de om Aftenen paa samme Maade hjem, beværtes af Statholder Gyldenløve med en Komedie og et prægtigt Aftensmaaltid og tilbringe Natten med et Bal i det samme Kostume, som de hele Dagen have baaret».[3]

Aaret 1771 var det vistnok sidste Gang, at Amagerne spillede denne betydelige Rolle. Paa Fastelavns Mandag dette Aar var Christian den Syvende, Caroline Mathilde, Struensee og hele Hoffet ude ved Magleby, hvor de fra «Smedebakken», der var belagt med Halm og Tæpper, saa paa Amagerne, der slog Katten

af Tønden. Som sædvanligt udførte disse deres Sager efter bedste Evne. Da saaledes Tønnes Jansen faldt af Hesten, gjorde han det godt igen ved at løbe efter den og bagfra i et Spring svinge sig op paa den, hvorover Kongen til stor Glæde for Amagerne udbrød: «Det kunde en af mine Husarer maaske knap gøre ham efter». Den følgende Dag blev hele Amager-Selskabet budet ind paa Slottet, hvor de blev vel trakterede og til Tak udførte deres Danse. Blandt andet dansede Dirck Cornelesen «Øjet af Koppen».[1]

Den Gunst, hvori Amagerne saaledes stod, medførte ganske naturligt, at man ogsaa andetsteds begyndte at efterligne deres Fastelavnsløjer. Paa begge Sider af Sundet blev det fra Aar 1700 mere og mere Skik at slaa Katten af Tønden. I Skaane omtaler Linné det Aar 1751 som almindelig Skik og Brug.[2] Paa Sjællands-Siden var Lysten saa stærk, at selv i Pietismens Tid under Christian den Sjette, da endog Amagerne lod sig overtale af deres Sognepræst, Magister Hviid, til at opgive disse Lystigheder,[3] kunde Kulsvierne i Nordsjælland ikke dy sig, men slog i al Hemmelighed Katten af Tønden og trak Hovedet af Gæs, trods alle Forbud og Advarsler.[4] Ogsaa til Jylland bredte Skikken sig. Men her blandedes den, saa vidt det lader, paa mangt et Sted med den ældre Skik «at jage en Hane». Fra Egne Nord for Limfjorden hedder det saaledes fra Midten af det 19de Aarhundrede: «I Østerhan-Herred red vi om Fastelavn og slog en Kat eller Kok af en Tønde».[5]

Bestandig var det levende Katte, der anvendtes. At Medlidenheden med disse Dyr dog var vakt, derom vidner allerede et Digt af Aar 1729: «Emdrup Kattes Testament, Fastelavns Mandag opsat af Notario publico Peter Rammel».[6] Dets Begyndelse og Slutning lyder saaledes:

Jeg arme Kat, som her i Dag
En Abekat maa være,
Til Fastelavnens Velbehag,
Og Emdrup Herrers Ære osv.
. . . .

Men I, I Emdrup Slyngler, som
Med Stage, Spyd og Lanse,
Til min bedrøvet Ligvægt kom,
At storme Kattens Skanse.

Gid jeg var løs, og I var Mus,
(Jeg Jupiter det beder),
Her skulde ligg' et Fandens Hus
Imellem mig og Eder.

I sidste Halvdel af det 19de Aarhundrede er som bekendt denne barbariske Behandling af Katte ophørt, og Maaden at «slaa Katten af Tønden» paa derfor ogsaa ændret i Forhold hertil, idet nu ikke længere Ituslagning af Tøndens underste men af dens øverste Bund giver Titlen af «Kattekonge». Men mærkeligt nok har for Danmarks Vedkommende selve Skikken været i stærk Tiltagen. For Øjeblikket er den allerede indført som en fast Fornøjelse ved Landets fleste Skoler.

Hvis et Menneske i det 16de Aarhundrede ved en Fastelavn kun blev Vidne til alle de Løjer, vi hidtil har nævnet, vilde han føle sig i høj Grad skuffet. Det bedste manglede, det, der udgjorde Fastelavnens egentlige Kærne. Dette Festens væsentligste Indhold og Særkende betegnede Datiden ved et uoversætteligt Udtryk: «at løbe Fastelavn». For os fremkaldes herved kun et utydeligt Begreb om enten at gøre sig selv til Nar eller blive gjort latterlig. For Datiden rummede dette Udtryk en Fylde af fornøjeligt Indhold, Indbegrebet af al den Kaadhed og alle de Løjer, som en Slægt som hin kunde finde paa, naar den fik Lov til fuldt ud at slaa Gækken løs.

Først og fremmest forstod man ved at «løbe Fastelavn» at optræde i Forklædning. Den nye Dragt medførte imidlertid tillige Pligten til at spille den Rolle, man herved havde paataget sig. Men paa samme Tid gav den En den ønskeligste Frihed til som ukendt at gøre og lade, som man lystede. Denne Pligt og denne Frihed fremkaldte i Forening en Form for Liv, der Fastelavns Ugen igennem forvandlede selv den adstadigste By til en støjende Daarekiste.

At Fastelavns Udklædning har været meget almindelig kan allerede ses af den Maade, hvorpaa Ordet «Fastelavn» forekommer i Datidens Sprog. En Forfatter, der ivrer mod de mange nye Moder, udtrykker sig saaledes: «Ingen tør nu længes efter Fastelavn, at de ville da forklæde sig, for her er ny Fastelavn hver Dag for Haanden».[1] I Skuespillet «Salomons Hylding» lader

Digteren Hieronymus Ranch en af Personerne udbryde, da Adonia kaster den kongelige Dragt og ifører sig Sørgeklæder:

Se naadige Herre! hvad skal det klæde?
Er Fastelavn kommen allerede?[1]

Og i Folkemunde gik «Fastelavn» over til at betegne en udklædt Flok i Almindelighed. Om de to Gejstlige Mester Knud og Peder Kansler, der Aar 1526 blev førte til Stockholm som Fanger, hedder det i den gamle Beretning, at «de bleve indførte gennem Nørreport med en Fastelavn», hvorved forstaas, at de baade selv var latterligt udpyntede med Halmkrone, Træbriks osv., og omgivne af en maskeret Flok.[2] — «Fastelavnen kommer» var uden Tvivl et yndet Raab i Fastelavns Ugen, hver Gang et nyt Optog viste sig, og Udtrykket sneg sig ind selv i Rettens Protokoller. «Fastelavnen kom ned ad Hundegade» hedder det t. Eks. i Ribe Tingbog for Aar 1604.[3]

Hvor almindelig Lysten til at udklæde sig har været, kan sluttes af, at endogsaa Gejstlige bukkede under for den og nød alle de Friheder, som det at være ukendt medførte. Den katolske og den lutherske Gejstlighed synes i saa Henseende at have været lige gode. I en Anordning fra Christian den Andens Tid hedder det, at Præster, Degne og Peblinge hidtil ved Fastelavn have udklædt sig som Munke eller formummet sig paa anden Vis, og under saadan Forklædning løbet om og tryglet eller bedrevet Skalkhed. Der loves dem, at de skulle «miste Huden», hvis de gribes i sligt. Aar 1560 maatte Sjællands Bisp paa Roskilde Landemode true med, at de Gejstlige, der «løb Fastelavn» skulde blive optegnede og Navnelisten indsendt til Lensmanden, for at de kunde blive afstraffede.[4]

Udklædningerne vare naturligvis af højst forskellig Art. Maske synes næsten altid at have hørt til, enten sorte Silkemasker[5] eller Karaktér-Masker. Da Frederik den Anden Aar 1560 vilde holde Fastelavn paa Nyborg Slot, sendte han Bud til København og lod opkøbe hos Didrik Mumme og Hans Sukkerbager alle de Masker, som de havde, «baade Mands- og Kvindepersoner lige».[6] Peder Oxe efterlod sig flere «Fastelavns-Ansigter», og Sidsel Oxe arvede efter ham to Fastelavns-Skæg.[7] Dragterne selv kunde i mange Tilfælde være tarvelige nok. Da saaledes Hans Klyn Aar 1604 «løb Fastelavn» i Ribe med et Par Kammerater, var de

vel alle maskerede, men en af dem havde kun en rød Uldskjorte paa, en anden en Pude paa Ryggen, og en tredie synes at have været yderst let klædt, idet han, saavidt man kan skønne, kun var iført et Par Barnebleer.[1] Fyrster og Rigmænd anvendte derimod ofte betydelige Summer paa deres Dragter. En fransk Skræder fik saaledes Aar 1562 af Erik den Fjortende udbetalt 400 Kr. blot i Forskud paa en Fastelavnsklædning.[2] Frederik den Anden sendte Aar 1580 et Bud udenlands for i Nederlandene eller England at købe for 2400 Kr. «Mummeri-Klædninger».[3] Og at ogsaa Adelsmænds Fastelavnsdragter har været baade dyre og holdbare, kan ses af, at de ofte gik i Arv. Sidsel Oxe arvede f. Eks. tre saadanne.[4]

Iveren for at deltage i «Fastelavns Løb» var stor baade hos høje og lave. Det er i al sin Ubetydelighed et betegnende Træk, at da Aar 1589 en Præstedatter ikke vilde laane en adelig Veninde af Otto Ranzau sine Klæder til «at løbe Fastelavn i», slog han af Forbitrelse herover alle Præstens Vinduer ind.[5] Landets aller fornemste Damer tog vel ikke Del i den offentlige Lystighed uden blot som Tilskuere, men inden fire Vægge gjorde ogsaa de sig lystige. I en svensk Dagbog hedder det f. Eks.: «Den syvende Februar 1608 gjorde Kongen en stor Banket, og dansede Dronningen og alle hendes Fruentimmer Fastelavn».[6]

Fastelavns Lystigheden paa Gaden var af en meget fri Natur. Alt var tilladt i disse otte Dage. Medens Forklædningerne hos den egentlige Landbefolkning mest gik ud paa at pynte sig med Adelsdragt, efterligne Ridderspil osv., havde man i Byerne mere Sans for det komiske og var her sikker paa et taknemmeligt Publikum. Skønt Dragternes Tal selvfølgelig var stort, var der dog tre Slags Forklædninger, der enten ved deres Talrighed eller ved deres Ejendommelighed straks maatte falde i Øjnene.

Den første var Narredragt. Den var saa almindelig, at senere gik Ordet «Fastelavnsnar» over til at være en Betegnelse for næsten en hvilken som helst Slags Udklædning. En Vittighed, som laa nær, og da ogsaa blev gentaget ofte af Moralprædikanter, var, at disse Narre egentlig ikke kunde siges at have forklædt sig, men blot viste sig i deres naturlige Skikkelse. Den tyske Mestersanger Hans Sachs udtrykker samme Tanke, naar han i et Digt om Fastelavn siger: Mange forblive utilbørligt længe i denne Rolle.[7]

Et Forbillede havde man jo i de virkelige Hofnarre, og som

disses var ogsaa Fastelavnsnarrenes Dragt hyppigt besat med Bjælder. Blandt Frederik den Andens Udgifter Aar 1567 omtales saaledes: «Narreøren og Bjælder til Narrekapper at løbe Fastelavn med». Aar 1562 omtales 90 Æselsøren af Sølv til 45 af Kongens Staldknægte og Drenge.[1] Ligesom de virkelige Narre vare ogsaa de udklædte ofte udstoppede paa forskellig Vis. Hin ovennævnte i Ribe med Puden paa Ryggen har rimeligvis skullet forestille en Nar. Et Vaaben, hvormed de næsten alle vare udstyrede, var en Briks. Det var i og for sig en efter Datids Forhold meget nærliggende Morskab blot at gaa rundt og daske Folk med denne. Men en egen Forestilling blev der givet, naar det gjaldt om med Briksen at indvie Nyoptagne i Lavene. For Bergens Vedkommende blev denne som andre Øvelser af lignende Natur udført meget grundigt. I Fastelavns Ugen førtes her de unge Købmandssvende rundt omkring i Byen, og ud for hver Mesters Dør blev de anbragte over en Stol og, medens en Sang blev afsungen, behandlede med en Briks.[2] Ogsaa i København var noget lignende Skik og holdt sig mærkværdigt længe. Endnu i Aaret 1728 var saaledes tre Hørkræmmerdrenge anklagede for i «Fastelavns Ugen» at have gjort et Udfald fra Børsen og «brikset en islandsk Købmandsdreng, saa at han en Tid lang maatte holde ved Sengen». I Ansøgningen om Benaadning for disse tre hedder det: «at de have handlet efter ældgammel Sædvane, som udi Børsens Hørboder har været brugelig, at hver Fastelavnsuge har det været en Vedtægt, at nogle Købmandsdrenge, som forbi Børsen passerede, skulde have Briks».[3]

En anden Forklædning, der ligeledes var overordentlig almindelig, bestod i, at Mænd iførte sig Kvindedragt, og Kvinder Mandsdragt. I England synes man at have forstaaet fortrinsvis denne Art Forklædning ved Udtrykkene: formumme, Mummeri[4] osv.; i Skandinavien og Tyskland betegnedes herved dog kun Maskeradedragt i Almindelighed. Det uvante i Dragten gjorde allerede disse Figurer pudsige, men Latteren forøgedes yderligere ved den yderst frie Maade, hvorpaa enhver søgte at efterligne sit nye Køns Ejendommeligheder. Tør man slutte fra Tonen i Datidens «Fastelavnsspil», hvoraf der vrimlede i Tyskland, har Optrinene paa Gaderne været over al Beskrivelse ugenérte. Ærkebisp Olaus Magnus indrømmer indirekte dette, naar han forsvarer sine Landsmænd og siger, at det ikke var dem, men fremmede Malere, der var de værste til at efterligne

uhøviske Kvinder.[1] Ret oplysende er det, at i en latinsk-dansk Ordbog fra 1622 oversættes Ordet «bacchæ» (Bakkantinder) ved «Fastelavns-Kvinder».[2] Det er med sligt i Minde, at man bedre forstaar en Beretning som denne om Jakob den Sjette i Skotland. Da hans Raader vilde til at anstille Fastelavnsløjer, lod han en Bibel bringe ind og sagde derpaa: «Jeg sværger til Gud, at jeg hele mit Liv igennem aldrig har staaet i Forhold til nogen anden Kvinde end min Hustru, Dronningen. Hvo, der kan sværge det samme, han gøre det nu». Da ingen af Hofmændene meldte sig, blev det ikke til noget med de paatænkte Fastelavnsløjer.[3]

At en Forklædning som Kvinde dog ikke medførte Forglemmelse af sædvanlig Mandhaftighed, viste Niels Hansen i Helsingør, der Aar 1633 stod anklaget for: «Fastelavns Søndag, da han var omklædt udi Kvindeklæder at have paa Gaden med dragen Kniv skamferet tvende Karle samt sønderskaaret Byskriverens Klæder paa hans Ryg».[4]

En tredie Art Forklædning, der om ikke ved sin Hyppighed saa dog ved sin Ejendommelighed straks maatte falde i Øjnene, var den at optræde blot med Maske men iøvrigt nøgen. Ganske vist omtales denne Fastelavnsdragt ikke i Skandinavien, men vi ved, at den har været saa yndet i Tyskland,[5] at der næppe er nogen Grund til at betvivle, at den ogsaa er bleven anvendt i Norden. Efter Nutids Forhold skulde sligt anses for umuligt. Men det maa erindres, at Datidens Begreber var andre end vore. For en Slægt, der var vant til fælles Badstuer, fælles Soveværelser, ja fælles Himmelsenge for begge Køn, havde det nøgne ikke det i og for sig stødende ved sig, som for en senere Tid. Naar Kejser Karl den Femte, da han som tyveaarig Yngling holdt sit Indtog i Antwerpen, kunde blive modtagen i Optog af Stadens skønneste og fornemste Jomfruer, alle kun klædte i tyndt, gennemsigtigt Flor, saa var dette i Virkeligheden langt mere stridende mod Sømmeligheden, end om ved Fastelavn, da alt var tilladt, nogle i Kaadhed kunde falde paa at løbe ned ad Gaden uden Klæder.

Desværre savner vi for Nordens Vedkommende nærmere Beskrivelse af, hvorledes saadan en Fastelavnsdag har taget sig ud set paa nært Hold. Kun rent i Forbigaaende fortæller Olaus Magnus, at Slagterne gerne mødte i Oksehuder eller med Gedehoveder og brølede, brægede eller gryntede som Svin.[6] Hvad vi besidder af Meddelelser fra Tyskland giver os dog uden Tvivl et

nogenlunde paalideligt Begreb om de tilsvarende nordiske Forhold. Det maa have været en øredøvende Støj og et utroligt Virvar, naar hele Byen var paa Benene, og Alverden, klædt som Narre, Munke, Nonner, Djævle, nogle som Storke paa Stylter, andre krybende paa alle Fire, med eller uden Klæder, trængtes i de snævre Gader, raabte og skreg til hverandre fra Vinduer og Bislag. Men naar man mellem de mange forunderlige Optog hører Tale f. Eks. om et saadant: fire Mænd holdende hver i sit Hjørne af et Lagen, hvormed de slynger en som et Lig udklædt Dukke i Vejret og griber den paany, saa faar man baade en Fornemmelse af en fra vor forskellig Smag og man forstaar, hvad en samtidig bemærker: «Ved Karnevalet hos de Vælske i Italia er der ogsaa Overflod paa Narrestreger, men det gaar der noget subtilere til».[1]

Hvad der i høj Grad forøgede Morskaben ved at «løbe Fastelavn» var, at dette ikke blot foregik paa Gaden, men at enhver, der havde Maske paa, ansaas for berettiget til at trænge ind i hvilket som helst Hus. Muligheden for at narre Venner og Bekendte voksede betydeligt herved, og der var noget meget fristende, især for de kvindelige Deltagere, ved saaledes ukendt at være Gæst og kunne se sig om overalt, hvor man lystede. Om Forholdene i Tyskland giver en Forfatter det Vidnesbyrd, «at mange Kvinder her var i høj Grad hengivne til sligt, og paastod, at der ikke gaves nogen større Fornøjelse end saaledes med formummet Ansigt at vandre fra et Hus til et andet».[2]

Misbrug laa dog overmaade nær, især paa halvt offentlige Steder som Lavshuse og lignende, hvor let enhver kunde falde paa at byde sig selv til Gæst og ved Hjælp af en Maske leve gratis Fastelavnsugen igennem. Dette var uden Tvivl Grunden til, at Papegøjegildet i Aalborg Aar 1548 forbød sine Gildebrødre at møde «forklædte i Laget med lukt Ansigt».[3] Skikken synes dog at have holdt sig længe og gik senere i Arv til Maskeraderne. Endnu i Frederik den Fjerdes Tid kunde enhver, der vilde, møde ved de ugentlige Hofmaskerader.[4]

I Tyskland havde man en anden Skik, der dannede en Slags Modsætning hertil. Hver Gang En i Fastelavnsugen traadte ind i et Hus, passede alle paa, om vedkommende huskede at sige følgende Ord: «Jeg gaar med Forlov ind og ud». Glemtes denne Forsigtighedsregel, blev vedkommende greben, det være sig Mand

eller Kvinde, bagbunden og med en Bækkenslager foran sig ført Staden rundt.[1]

Det laa i Sagens Natur, at den hele Fastelavns-Løben havde yderst mislige Sider. Dette, at saaledes Ævret var fuldstændig opgivet en Uge igennem, hver Grænse hævet, Hjemmene aabne, Mænd i Kvindedragt, Kvinder i Mandsdragt, de fleste efter Tidens Skik mere eller mindre berusede, alt dette maatte nødvendigt medføre betænkelige Følger. Saavel i Norden som i Tyskland klagedes der da ogsaa over den megen Utugt og Skalkhed, som Fastelavnen udklækkede.

Omkring Aar 1600 fik Øvrighederne mere og mere aabent Øje herfor, og en Række Forbud blev Følgen. Allerede tidligere var det blevet forbudt Præster at løbe Fastelavn, nu forbødes det Studenterne ved Københavns Universitet Aar 1595.[2] Aar 1629, 1636 og 1643 udstedtes der almindelige og temmelig strenge Forbud imod al Fastelavns-Løben,[3] og disse synes at have virket. Aar 1640 siges den gamle Fastelavns-Løben at være ophørt i Bergen.[4] Om Forholdene i Danmark udtrykker en Forfatter Aar 1648 sig saaledes: «Al Fastelavns-Værk er nu, Gud være lovet! ved den fromme Øvrighed afskaffet og ved stor Straf derhos forbudt og aarligen paa denne Tid forbydes».[5]

Ganske og i en Haandevending kunde det dog naturligvis ikke afskaffes. Endnu henimod Midten af det 18de Aarhundrede siger Erik Pontoppidan herom: «Fastelavnsmandag synes at være skabt og bestemt for Pøbelens Galskaber, da Haandværkssvende, fornemlig i Købstæderne, efter at have slaaet en Svir af inden lukkede Døre, mere mæskede end mættede og bliksfulde, anstille Gadesværmerier og Narreoptog under aaben Himmel. Hvo kender ikke den sjællandske Bondekarls Fastelavnsløben:

Som Herredsfogders Tordenstemme
Aldeles ej formaar at skræmme,
Men styrter glubsk i Synd og Skam,
Fordi just Forbud kildrer ham».[6]

Mere end alle Forbud bidrog dog Fremkomsten af en ny Slags Forlystelse til, at den egentlige Løben Fastelavn ophørte. Det var de dermed beslægtede Maskerader. I det 17de Aarhundrede indførtes disse ved Nordens Hoffer, Dronningerne Christine i Sverige og Sophia Amalie i Danmark interesserede sig levende herfor, og ved Aarhundredets Slutning var de en staa-

ende Bestanddel af Hoffets Vinterfornøjelser. At Minderne fra Fastelavns-Løbenes Tid endnu havde holdt sig, kan ses af, at disse Maskerader endnu stundom foregik ved højlys Dag og i det frie. Hoffets Ture i Amagerdragter til Frederiksberg var saaledes en underlig Blanding af gammeldags Fastelavns Lystighed og nymodens Maskerader. I det 18de Aarhundrede gennemførtes vor Tids Form for Maskerade: Maskeballer; og saadanne blev almindelige ikke blot ved Hoffet, men hos Borgerstanden tillige. Offentlig Maskerade, der en Tid under Frederik den Fjerde havde været tilladt men saa atter var bleven forbudt, tillodes atter Aar 1768, dog maatte saadanne kun afholdes paa det danske Komediehus. Aar 1803 blev endelig offentlige Maskerader tilladt over hele Landet.[1] Den gamle Forbindelse med Fastelavnen ytrede sig endnu i, at Maskerader i Reglen henlagdes til Tiden omkring Fastelavn. Et Minde om denne deres Oprindelse er ogsaa til Stede i deres moderne Navn: Karneval.

Et betydningsfuldere Afkom end Maskeraderne fik dog den gamle Fastelavns-Lystighed paa et andet Omraade. Af Fastelavns-Løbene fremgik i Norden som andet Steds Lystspillet.

For at forstaa denne Udvikling, der længe forberedt først ret fuldbyrdedes i det 16de Aarhundrede, maa vi nærmere betragte det moderne Skuespils Fremkomst i det hele. Dette fremgik ikke simpelthen som Arv og Efterligning af den klassiske Oldtids. Det blev skabt paany hos hvert enkelt Folk.[2]

For Nordens Vedkommende kan vi paavise tre hjemlige Forhold i Middelalderen, af hvilke Skuespillet lidt efter lidt udviklede sig. For det første dannede de kirkelige Fester en naturlig Begyndelse hertil. Allerede den enkelte Gudstjeneste med dens Vekselsang, Præstens forskellige Handlinger, Tale, Omklædninger osv. var jo en Art Skuespil, hvor Kristi Offerdød og dens Virkninger genfremstilledes. Men tydeligere endnu blev det, naar paa de store Kirkefester ikke blot Messens Almenhemmelighed men den enkelte Begivenhed i Jesu Liv, hvortil Festen svarede, fik synlig Form, naar Krybben i Bethlehem med den nyfødte Frelser, eller Jesu Gravlægning og Opstandelse haandgribeligt fremstilledes for det undrende Folk. Vi har allerede set, hvorledes ved Julefesten denne Kirkens Tilbøjelighed til at imøde-

komme Menighedens Trang til Syn for Sagn havde frembragt et helt Skuespil, der paa Helligtrekongers Dag ikke holdt sig inden for Kirken alene, men i storartet Optog under Kor og Vekselsang drog ud paa Marker og Veje og forvandlede Betragterne selv til Deltagere.

Medens paa denne Vis et religiøst Skuespil udviklede sig, lagdes ved en anden Art kirkelig Fest Spiren til et nationalt. Det var Skik paa Helgendagene at oplæse vedkommende Helgens Levnedsbeskrivelse. Oplæsningen af denne «Legende», som den kaldtes, fik naturligvis ganske særlig Tiltrækningskraft, naar den Helgen, der omtaltes, var en af Landets egne Børn. En hellig Knud, en hellig Anders, en hellig Olaf satte ganske anderledes Indbildningskraften i Bevægelse, samlede tifold flere Tilhørere og indbragte langt flere fromme Gaver, end en ukendt Helgen fra Syden. Ganske naturligt opstod da Trangen til netop paa disse nordiske Helgendage at give den talrige Tilhørerkreds, hvoraf jo dog kun de færreste forstod Latin, et synligt Indtryk af det meddelte, vise dem selve Hellig Olaf med hans røde Skæg, hvorledes Englene bar Hellig Anders fra Jerusalem til Slagelse, og den onde Hertug Magnus' Mord paa Knud Lavard. Men herfra var der kun et lille Skridt til at lade de optrædende Personer tale, og i saa Fald paa Modersmaalet, for at de kunde forstaas af alle. Som Eksempel paa hele denne Udviklingsgang besidder vi endnu et mærkeligt dansk Skuespil om Knud Lavards Liv og Død. Stykket synes at være forfattet i Reformationstiden men af en Katolik, rimeligvis for at styrke den gamle Helgentro. Dets rent dramatiske Værd er selvfølgelig kun ringe, da det egentlig blot er den kirkelige Legende omsat i Samtaleform.[1]

Den tredie Vej, ad hvilken Skuespillet udviklede sig, var ud fra Fastelavnslystighederne. I disse otte Dage, hvor alle optraadte i Forklædning og hver spillede sin Rolle, opførte jo paa en Maade hele Landet et storartet Skuespil. For at gøre sig bemærket i dette, var der ikke andet for end enten at have en ret iøjnefaldende Dragt eller slaa sig flere sammen og i Forening udføre nogle Scener. For saa vidt der i disse efter fælles Aftale førtes et bestemt Ordskifte, der med kun ringe Afvigelse gentoges for hver ny Tilskuerkreds, var i Virkeligheden hermed et fuldfærdigt Skuespil til Stede.

At disse Fastelavns-Skuespil i Reglen maatte bevæge sig paa det lystiges Omraade, laa i Sagens Natur. Herved var de dog

ikke absolut kendelige fra de kirkelige. For at give disse Liv var det nemlig nødvendigt at fremstille Kristi Fjende, Djævelen, og denne fik dels ved sit dyreagtige Ydre og sine besynderlige Fagter, dels ved stadig at være den overvundne, hvilket hyppigt udtryktes ved ligefremme Prygl, et ganske eget komisk Præg. Naar alt kom til alt, var det dog maaske netop nogle af de kirkelige Optrin — Bileams Asen, der skrydede, Djævelen, der mørbanket tog Flugt osv. —, som vakte den største Latter.

Reformationens Indførelse i Norden medførte en Forandring i disse Forhold, for saa vidt Gejstlighedens Skuespil nu faldt bort. Fastelavns-Lystspillet stod altsaa alene tilbage. Men samtidig fik dette en Forbundsfælle i den nyvakte Sans for Oldtidsliteraturen, ifølge hvilken det at lade Skolebørn og Studenter opføre latinske Komedier ansaas for en af de bedste Øvelser i Sproget.

Af disse Forudsætninger: Kirkens gamle, engang saa betagende, nu forbudne Skuespil, de spillevende Fastelavnsoptrin og de moderne Skolekomedier fremgik da i det 16de Aarhundrede en Nydannelse, der paa engang mindede om sin Oprindelse og dog var noget andet og mere end hver af hine. Skønt den nordiske Vækst ikke taaler Sammenligning med, hvad der paa samme Tid og under tilsvarende Forhold fremstod i andre Lande, har den dog høj Grad af hjemlig Interesse. Og skønt den ikke fuldt kom til sin Ret, for saa vidt det, der virkelig naaedes, ikke siden blev udnyttet eller fortsat, men Eftertiden slap Taget, og Holberg maatte hundrede Aar efter næsten begynde forfra, saa staar den dog som et eget og mærkeligt Led i den nordiske Udviklings Historie.

Hvor anlagt det 16de Aarhundrede var for en Udvikling paa Skuespillets Omraade, og hvorledes alt herhen hørende ligesom laa i Luften, kan ses af mange Smaatræk. Det er saaledes betegnende, at da Efterretningen om Kong Hans' og Hertug Frederiks Nederlag ved Hemmingstedt Aar 1500 naaede til Lybæk, gav det stærke Indtryk sig straks Luft Fastelavnen derefter i en dramatisk Fremstilling af det skete, selvfølgelig til Spot for de Danske, hvilket Kong Hans paastaas at have taget sig mere nær end selve Nederlaget.[1] At det ikke blot var fattige Skolebørn, men alle, selv Kongesønner ikke undtagne, der fik Lov til at

opføre Skuespil, kan ses af en Udgiftspost som denne: «Til Fastelavnsklæder til Hertug Magnus, da han agerede paa Salen paa Koldinghus».[1] Og hvor fuldtud med saavel Tilskuere som Skuespillere har været, fremgaar af det bekendte Optrin i Københavns Slotsgaard Aar 1577, da Stykket «David og Goliath» opførtes for Frederik den Anden og hans Gæster. Man ved knap, hvem der bærer Prisen: Skuespillerne, der skønt Filisterne i Stykket skal slaas paa Flugt, ikke vil finde sig i den Tort at maatte vige i Kongens Paasyn; eller Tilskuerne, der fulgte Kampen med største Interesse og som gamle Peder Skram brændte af Lyst til at tage Del deri.

I en saadan Tid maatte der kunne stilles store Krav til Indbildningskraften, og dette blev der ogsaa i høj Grad, thi de ydre Midler og det hele Tilbehør var i Reglen kun ringe. Hvor paa en Fastelavnsdag Flokken kom anstigende, var Teatret færdigt med, at Formanden slog en Kres i Stuen eller paa Gaden og sagde, hvad det skulde forestille. Tilskuerne fik saa selv i Tankerne at udmale sig noget tilsvarende. Selv ved egentlige Teaterforestillinger manglede ganske Kulisser. Teatret var enten en Slotsgaard, en Kirkegaard eller et Torv, hvorpaa i bedste Fald en Tribune var rejst, der tjente som Scene. Rummet nedenunder kunde bruges til Djævle-Beholder og forestille Helvede; men den egentlige Scene var kun en aaben Plads, hvor højt regnet de i Stykket forekommende Stedforhold var afmærkede, saa at man ved f. Eks. at staa til højre antoges at være i en Skov, til venstre i et Slot, i Midten befandt sig paa Fyn, længere fremme paa Sjælland osv. Det var derfor lutter Anvisninger i det tomme, naar det f. Eks. i «Salomons Hylding» siges til Tilskuerne:

Den Bygning kaldes Jerusalem.
Her holder Kong David nu Hus og Hjem.
— Se der hin skøn og dejlig Zion,
Her staar og Israels kongelig Tron.[2]

Dog maatte man vel mærke sig disse geografiske Oplysninger, thi Handlingens Indhold gik ellers meget let tabt. Saa vidt det lader, forlod i Reglen end ikke de Personer, der ikke optraadte, Scenen saalænge, men trak sig blot tilbage i Baggrunden. Da Stykkerne opførtes i Københavns Slotsgaard Aar 1577, havde Skuespillerne Telte at opholde sig i.[3] Men naar der i Hegelunds «Susanna» omtales Rum paa Skuepladsen,[4] hvor Hobene trak sig

tilbage, saa maa disse Rum have kunnet overses, thi det befales Skuespillerne her at knæle, naar Kongen viser sig.

Indbildningskraften blev herved stillet paa den vanskelige Dobbeltprøve, thi meget, der ikke saas, skulde forestilles som synligt, men omvendt skulde meget, der virkelig saas, udviskes af Forestillingen. I «Salomons Hylding» holder saaledes Adonia et Gæstebud i tredie Akt, der først afsluttes i femte. Skønt den mellemliggende fjerde Akt foregaar paa et helt andet Sted, saas dog under hele denne Drikkelaget fremdeles paa Scenen. Forfatteren véd intet andet Raad end at paalægge de drikkende ikke ved for megen Støj eller kaade Paafund at drage Tilskuernes Opmærksomhed til sig.[1] Undertiden tager Forfatteren selv fejl og omtaler som synligt, hvad der ganske vist kan ses, men skal antages ikke at kunne det. I femte Akt af «Salomons Hylding» flygter saaledes Adonia til et Alter og bliver staaende dèr, til han afhentes. I Mellemtiden taler en Kvinde et helt andet Sted hans Sag for David, peger paa Synderen og siger:

Ak se, han staar hos Herrens Bord
Klædt i en Sæk og frygter for Mord.

Overhovedet skaltedes der med Tid og Rum paa en for Nutiden ofte overraskende Maade. I «Knud Lavard» takker denne Kongen for sin Udnævnelse til Hertug i Sønderjylland med følgende Ord:

Jeg takker Eders Naade meget stort
For al den Ære, I have mig gjort
Nu og alle Tide.
Gud unde mig Lykke dertil,
Fuldt vel jeg Jylland styre vil,
Jeg vil til hende ride.

I det trykte Stykke meddeles der saa den Oplysning: «*Knud* rider til Slesvig»; men paa Scenen fortsætter han umiddelbart sin Tale, der nu er rettet til Sønderjyderne:

Af Danmarks Raad er jeg hid sendt,
Jeg skal her Hertug være.[2]

Under saadanne Forhold maa det anses for en overraskende Hensynsfuldhed, naar f. Eks. Forfatteren til «Salomons Hylding» lægger Vægt paa slige Smaating og virkelig har lavet en dobbelt Tekst, alt eftersom man kan skaffe eller ikke kan skaffe Salomon et Muldyr at ride paa. Haves et saadant, skal der siges:

Eders Hr. Faders Mule skulle I ride.
Vi ville gaa hos paa alle Side.

Men har man hverken Muldyr eller Hest, skal der resolut udbrydes:

Til Fods! til Fods! det er alt bedst,
Vi tøve ikke efter Mule og Hest.[1]

Tilskuerpladsen var ligesaa simpel som Scenen. Opførtes Stykket ikke i en Slotsgaard, saa at det kunde betragtes fra Vinduerne, maatte Tilskuerne nyde det staaende under aaben Himmel. Selv ved den første Fremstilling af «Kong Salomons Hylding», der som Festspil opførtes ved den syvaarige Christian den Fjerdes Hylding i Viborg Aar 1584, hvor sikkert intet var sparet med Hensyn til Publikums Bekvemmelighed, maatte Tilskuerne staa op ligesom ved enhver anden Markedsscene i det frie:

Kong Frederik og hans Naades Gemal,
Dronning Sophia med lige Pral,
Vor unge Prins, Hertug Christian,
De dejlige Frøken paa samme Plan,
Og Rigens Raad og yppere Mænd
Nørjutlands gejstlig' og verdslige Stænd,
Landsdommere, Lensmænd og Adelens Flor,
Bisper, Prælater og Domherrers Kor
Og alle Udkaarne af dette Land
Stod her i Kredsen Mand hos Mand,
Begærede alle med Lyst og Glæde
At skue Kong Salomons Gebærd og Tjæde[2] (Adfærd).

Disse ydre Forhold maatte nødvendig medføre Følger for Stykkernes indre Bygning. Lige overfor en saadan larmende Mængde, der trykkede og trængtes og ikke ved et Tæppes Oprulling eller andet synligt Tegn kunde underrettes om, at nu begyndte Stykket, var der ikke andet for end at lade én komme frem og opfordre dem til at tie stille og give Plads, saa at man kunde begynde. De fleste af Datidens Skuespil indledes derfor med en Opfordring som denne:

Dette skulle I alle mærke,
Borgere, Hofmænd og Klerke!
At I tie kvær og give Rum,
Derom beder jeg Eder alle, som her staa om.[3]

Eller:

I ærlige Folk, her samlede ere,
Ville I nogen Stund til Stede være
Og give os Lyd og være stille,
Noget Æventyr vi Eder sige ville.[1]

Eller:

Ville I give Rum og dertil tie
Og ei for højt at snakke,
Jeg skal Eder lidt af Guds Ord sige,
Saa at I skulle mig takke.[2]

Derimod er det ganske vist noget mindre sædvanligt, at denne høflige Opfordring lidt efter gentages i saa kraftig en Tonart som denne:

Hvo, som sig nu ej holder med Mag
Og ej denne Leg vil mærke,
Jeg skal slaa hannem paa sin Bag,
Saa at hans R.... skal værke.[3]

Den, der her førte Ordet, var den saakaldte «Fortaler» eller «Herold», — «Prologus», «Preco» eller «Præcursor», som han ogsaa hyppigt kaldtes —. Især det sidste Navn: «Præcursor» (Forløber) var betegnende. Det brugtes gerne ved de egentlige Fastelavnsspil, hvor han jo maatte løbe forud og dels ved sit afstikkende Ydre og sine Løjer samle Tilskuere, dels vælge en Plads, hvor Flokken, der fulgte efter, kunde opføre sit Skuespil. Han maatte være en særlig forslagen Fyr, der ikke blot kunde gøre latterlige Fagter i sin Munkekutte eller Narredragt, men tillige være en Slags Teaterdirektør, der ledede det hele. Selvfølgelig tilfaldt ogsaa ham Broderparten af, hvad der samledes ind hos Tilskuerne. Thi dette maa ikke glemmes: hyppigt var disse Fastelavnsspil, der opførtes af en saadan Flok paa Gaden eller inde i Husene, blot en let tilsløret Form for Tiggeri. Ikke uden Grund ender et af Stykkerne med, at denne Formand siger:

Dermed vil jeg nu gange af Dør.
Giver mig at drikke før!

Det er en meget sandsynlig Gisning, at det er denne Virksomhed som «Præcursor», hvortil der sigtes i Christiern den

Andens Forbud: at «ingen Præst, Degn eller Pebling maa om Fastelavn forklæde sig som «Prekusser-Munk» og saaledes formummet løbe om og trygle og bedrive anden Skalkhed.[1]

I de skrevne Skuespil spillede «Fortaleren» en noget værdigere Rolle, stundom var han klædt som Herold og optraadte som saadan; men her som hist var det hans første Opgave, naar han havde skaffet Ro til Veje, at forestille Skuespillerne for Publikum. Dette foregik paa den Maade, at de alle traadte frem i Forgrunden, og han enten forklarede, hvem hver enkelt var, eller blot udpegede de vigtigste. F. Eks.:

Her er Samson, ja Samson stærk,
Hvilken bruger her sit Hofværk.
Samson, en Dommer i Israel,
Samson med Kæften, I kender ham vel?[2]

Stundom, hvor Personerne var mange, var det Skik at dele dem i tre til fire «Hobe», for at Tilskuerne lettere kunde faa Overblik over dem. Og i saa Fald synes det at have været Skik, at «Fortaleren» ikke selv forestillede dem, men benyttede sig af en Dreng som en Slags Pegepind, idet denne gik rundt med en Gren i Haanden og rørte ved hver især, alt imens han tillige gav Besked om, hvem det var.[3]

Hermed var imidlertid ikke Fortalerens Hverv omme. Publikum maatte have tydeligere Forklaring. Derfor gav han en kort Udsigt over Stykkets Indhold og Gang, saa at alle med Lethed kunde følge med, hvad der foregik, og tillige være fri for Spænding med Hensyn til Stykkets Udfald. Det maatte anses for særlig behændigt fra Forfatterens Haand, naar denne Forklaring faldt sammen med Præsentationen, saa at Stykkets Gang fortaltes samtidigt med, at der pegedes paa de forskellige Personer og disse nævnedes ved Navn.

I Reglen var «Fortalerens» Virksomhed hermed, i det mindste foreløbigt, forbi. Der blev først atter Brug for ham, naar Stykket var til Ende, og han maatte frem for at hjælpe Tilskuerne med at uddrage den rette Lærdom af, hvad de havde set og hørt. Dette var sikkert hans utaknemmeligste Arbejde. Dels var nemlig den Moral, han her havde at forkynde, ofte baade langtrukken og søgt, dels har Tilskuerne paa dette Punkt af Forestillingen vistnok i Reglen været noget støjende.

Stykket selv skulde altsaa kunne gaa sin Gang paa egen

Haand, uden Fortalerens Hjælp. Det var kun ganske undtagelsesvis og et Udtryk for særlig Ubehjælpelighed hos Forfatteren, naar Fortaleren ogsaa her maatte gribe ind for at faa det paa Gled. Dette er f. Eks. Tilfældet i «Knud Lavard», hvor Erik Ejegod maa bede Fortaleren om at «ride snart over Mark og Hede» og sammenkalde Rigsraadet. Et Øjeblik efter er ganske rigtig ogsaa Rigsraaderne til Stede.[1]

Skuespillene har naturligvis forekommet Datidens Tilskuere højst forskellige. For os træder deres fælles Slægtmærker tydeligst frem.

Hertil hører i første Række Mangel paa Sans for, hvad den valgte Kunstform kræver. Stykkerne er i Reglen blot Fortællinger med Samtaletilsnit. Dramatisk Spænding og Udvikling er paa Forhaand lammet ved, at Handlingens Gang og Udfald forud er meddelt Tilskuerne. Hermed staar i Forbindelse, at Personerne sjældent er virkelige Mennesker, om hvis Væsen Tilskuerne faa Lov til gennem Handlingen at danne sig et selvstændigt Begreb. De er oftest blot Personifikation af en Stand eller en Dyd. Maaden, hvorpaa man lærer dem at kende, er den yderst trættende, at enten en anden beskriver dem, eller, hvad værre er, de selv gennem en lang Enetale fortæller, hvilken Engel eller Djævel de er. I Stykket «Kortvending», der udgør hundrede tættrykte Sider, forekommer der ikke andet end lutter saadanne Enetaler. At sligt ikke blot paa os men ogsaa paa Datiden maa have virket trykkende ved sin Bredde, er klart. Beviset ligger endnu for Dagen i, at der oftere, f. Eks. just i «Kortvending», er givet Anvisning paa, hvorledes Stykket lader sig betydeligt forkorte ved simpelthen at udelade det halve af hver Tale,[2] Hegelund ender sit Stykke «Susanna», der ligeledes er meget bredt, med følgende Efterskrift:

Maa vel ske, Legen Dig synes for lang.
. . . .
Vil Du den lege, de lange Snak
Kan Du afhugge og sønderhak'.[3]

Alle disse Mangler falder let i Øjnene. Men naar man da uvilkaarligt spørger sig selv, hvor det er muligt, at disse Stykker

kan have begejstret Tiden i den Grad, som de gjorde, saa ligger Svaret ikke alene i, at Datiden selvfølgelig var lidet forvænt. Enkelte af Skuespillene har ogsaa deres Fortrin. Hertil maa regnes, at flere af dem er stærkt fyldte med Handling. Ganske vist egner denne sig ofte slet ikke for teatralsk Fremstilling og rusker som et vildt Dyr i de dramatiske Reglers Stænger, men for et ikke altfor nøjeregnende Publikum maa alle disse Begivenheder, der følge Slag i Slag, have kunnet virke som Indholdsfylde og i hvert Fald holdt det i Aande.

Fremdeles er mange af de komiske Scener ogsaa efter Nutids Begreber morsomme. Vel maa man først vænne sig til den næsten utrolige Frihed og Plumphed i Udtrykket, især i Omtalen af Forholdet mellem Mand og Kvinde. Men naar de desuagtet endnu tiltale ved deres virkelige Vid, saa maa de dobbelt have kunnet rive med i en Tid, hvor netop disse uhøviske Plumpheder var gangbar og skattet Spøg blandt høje og lave.

Men hertil kommer endelig, at vi egentlig slet ikke kan gøre os noget ret Begreb om, hvad hine Tilskuere har sét. Stykkerne, som de nu foreligger, viser os kun det magre, visne Omrids, maaske ligesaa forskelligt som Skyggebilledet fra det levende Ansigt, som det skrevne Ord fra den Virkelighed, det vil beskrive. Gælder det til enhver Tid, at Skuespilkunstens Værker er af flygtig Natur, skabte og tabte i samme Øjeblik, saa gjaldt dette i ganske særlig Grad om det 16de Aarhundredes.

Vi véd nemlig med Sikkerhed, at der i mange Tilfælde er blevet fremstillet paa Scenen langt mere, end vi nu kan faa Syn paa blot gennem det trykte Skuespil. Ikke for intet nedstammede disse Forestillinger fra Fastelavnsspillene, hvor der ofte slet ikke laa noget trykt, knap engang noget fælles aftalt til Grund, men alt frembragtes i Øjeblikket. Selv hvor et skrevet Skuespil blev opført, overlodes langt mere til Skuespillerens Frihed og Forgodtbefindende, end Nutiden finder raadeligt. Og disse Skuespillere var af en anden Art, end vi tænker os. Under de beskedne og betryggende Navne: Diskanter, Degne, Studenter, skjulte sig ofte Personer, der kendte til mere end at slide en Skolebænk. Det var Landstrygere og forsorne Krabater, der fuldt saa vel kunde ende i en Galge som paa en Prædikestol. Man dømme om disse Tidens ægte Børn, som man vil: der var ypperligt Skuespiller-Stof i dem. Fra Barnsben vante til at optræde som Folkesangere, drevne i alle Slags Forhold, var de i

Stand til baade at give Tidens Tro paa det Æventyrlige et Udtryk og lade selv den saftigste Vittighed komme til sin Ret.

Vi er nu helt ude af Stand til at gribe og fastholde det Mere, der blev føjet til Stykkerne gennem denne Fremstilling. Det hele, vi endnu formaar, er at paavise de Veje, ad hvilke sligt naturligst kunde ske.

Den simpleste Form var Dans, Bajadskunster eller Pantomimer, der snart lagdes frit ind i Stykket, snart fik selvstændigt Præg som Mellemaktsspil eller lignende. Tiden sværmede for saadant stumt Spil. Om den bekendte Skolemand Morten Børup vide vi, at han, da han i Aarhundredets Begyndelse var Rektor i Aarhus, opfandt flere Danse eller Smaaballetter, som han lod Skoledrengene udføre. Hvor megen Lykke de gjorde og hvor længe de holdt sig, kan sés af, at endnu Aar 1577 blev en af dem, en saakaldet «Daaredans», under stort Bifald opført i Københavns Slotsgaard for Kongen og hans Gæster.[1] Af lignende Art har vistnok den «Bøgle-Dans» været, som Christian den Tredie i Fastelavn 1558 lod nogle Degne og Peblinge udføre paa Slottet og derfor gav dem fem Daler.[2] Som Eksempel paa stumt Mellemakts-Spil kan anføres Stykket «Kortvending», i hvilket det efter første Akt hedder: «Her er den første Akt ude, og alle disse fornævnte Personer skulle danse og gøre dennem glade».[3]

En mere ligefrem Vej til Indblanding af Nyt i Stykket var given ved de to staaende Figurer: Narren og Djævlen. Begge udgjorde en højst ejendommelig Bestanddel af Datidens Skuespil.

Narren var et Arvegods baade fra Fastelavnsspillene og fra det virkelige Liv. Hans Virksomhed paa Skuepladsen var mangeartet og strakte sig lige fra at underholde ved blot latterlige Fagter til at udtale den egentlige og sidste Dom over, hvad der foregik. At hele Mellempartiet: Vittigheder og plumpe Bemærkninger i de mest forskellige Anledninger heller ikke forsømtes, laa i Sagens Natur. Hvor nødvendig en Figur Narren har været, kan sés af, at han forekommer endogsaa i et ellers saa alvorligt Stykke som «Knud Lavard», hvor han udtrykker sin dobbelte Natur dels ved gentagne Gange at udtale det forløsende Ord dels ved at rette en yderst plump Forespørgsel til en forført Kvinde.[4]

Narrens Rolle blev saaledes ligesaa betydelig som vanskelig. Skønt det ganske vist er overdrevent at sige, «at Narren slet

ingen skreven Rolle havde, men nøjedes med at improvisere», saa synes det dog med Sikkerhed at fremgaa, at den uskrevne Del af Rollen ofte langt overskred den skrevne. Hermed stemmer, at Narren stundom slet ikke nævnes i Personlisten, eller at i Stykker, hvor flere Narre er optraadte, kun én anføres. I «Susanna» omtales slet ingen, skønt selve den trykte Tekst synes at forudsætte saadanne. I «Salomons Hylding» omtales kun én, nemlig Narren «Krage», og desuagtet kalder denne i Stykket to andre Narre «Hvidkop» og «Markolfus» til Hjælp.[1]

Medens en dygtig Nar maatte antages selv at kunne finde paa de fornødne kaade Fagter og Indfald, var det ulige vanskeligere at komme med dybsindige, træffende Domme over, hvad der foregik. Det er en sandsynlig Gisning, støttet af Samtidens egne Ord, at de ejendommelige Randbemærkninger i de trykte Skuespil, stundom i Ordsprogs Form med udulgt Misnøje eller skarp Spot over, hvad der skér, har været Anvisninger for Narren og ved Forestillingen lagt denne i Munden.[2]

Vil man have et ret iøjnefaldende Udtryk for, hvilken Betydning Datiden tillagde Narrens Rolle, saa lægge man Mærke til, hvorledes ved Opførelsen af «Kong Salomons Hylding» for Frederik den Anden og den lille Christian den Fjerde i Viborg 1584 kun Narrens Rolle, der i den trykte Bog ingenlunde er betydelig, fandtes værdig til at udføres af Forfatteren selv. Og det for Datiden betegnende vokser kun ved at eftersés i Enkelthederne. Thi Forfatteren var ingen anden end en af Byens Præster, og om hans Rolle véd vi med Sikkerhed, at den blandt andet medførte, at han i fjerde Akt skulde underholde med en Narredans.[3] At det hele imidlertid har stemmet med Tidens Smag og særlig moret den lille Christian den Fjerde fremgaar af, at denne bag efter drak Forfatteren til som Tak for hans Spil.[4]

En endnu besynderligere Stilling end Narren indtog Djævelen i det 16de Aarhundredes Skuespil. Denne Figur, der jo tydelig nok var en Arv fra de rent kirkelige Skuespil, spændte over et endnu større Omraade end Narren, idet han indbefattede i sig alt, lige fra det latterligste og ynkeligste til det mest afgørende alvorlige. Nutiden har ubetinget intet at opstille, sva-

rende til den Spændvidde af Følelser, som Djævelen maatte vække, naar han viste sig paa Scenen, han, der paa engang kunde jages i et Musehul af en gammel Kærling og samtidig maaske lyslevende var tilstede ved Forestillingen, rede til at forgøre enhver lattermild Tilskuer, for engang at kunne bortføre hans Sjæl som evig fortabt til Helvedes Pinsler. En saadan Forening af Yderligheder: Fastelavnsspillets kaadeste Løjer og det kirkelige Skuespils rædselsgrebne Andagt maatte i Virkeligheden sprænge den dramatiske Kunstforms Skranker. Naar Djævlefiguren ikke desmindre førtes frem paa Scenen og det for en Tilskuerkres, der saa fuldt ud troede paa hans Virksomhed i det ydre Liv som hin, saa maatte der herved gydes en Ild i Følelsen, der satte denne i Flugt langt ud over Lystspillets og Sørgespillets yderste Grænser.

Det laa i Sagens Natur, at Djævelen endnu mindre end Narren kunde bindes ved den skrevne Rolle. Selv om denne var nok saa ringe, selv om han som i «Salomons Hylding» ikke havde et Ord at sige, men kun skulde puste til det Offerbaal, som Ypperstepræsten antændte, saa maatte han nødvendigvis blive en Hovedperson. Hertil bidrog først og fremmest Tilskuernes religiøse Tro, men tillige hans Ydre, der uafbrudt trak Opmærksomheden til sig: den sorte, laadne Krop med Horn og Hale, den lange, røde Tunge og det forfærdelige Blik, hvortil kom de uanstændige Gebærder, rædsomme Hyl og skrækindjagende Fagter, som han, sin Rolle tro, idelig maatte anvende.

En saadan Figur kunde ikke benyttes med Maade, og Datiden gjorde det ikke heller. Sjældent forekom der nogen Scene, udpræget enten ved sin Latterlighed eller sin Alvor, uden at Djævelen førtes frem for at forhøje Virkningen. Men hvad mere var, uimodstaaeligt droges Indbildningskraften hen mod det Spørgsmaal, der laa højere end hele den blot kunstneriske Behandling, selve det afgørende Spørgsmaal om Død og Dom og Djævelens Forhold til den henfarne Sjæl.

Hvor meget dette har ligget Forfattere og Tilskuere paa Hjerte sés bedst af, hvor hyppigt det behandles. Ingen af Parterne synes at forstaa, at sligt laa langt ud over Skuespillets Evne, man vilde bestandig høre mere og mere om dette hemmelighedsfulde gribende, der fyldte alle. Svaret blev selvfølgelig derefter. Det kunde vel gøre storartet Virkning, naar i Slutningsscenen af «Samsons Fængsel» de tre tusinde dræbte Filistres

Sjæle slæbes sammen af Djævlene under en Helved-Korsang, spækket med Hentydninger til nordiske Forhold, halvt overdøvet af Hyl og Jubelraab og de fortabte Sjæles Kamp og Klager, idet de drives til Færgebaadene. Det kan have løbet Tilskuerne koldt ned ad Ryggen, naar midt i Stykket: «Verden og den Fattige» («De mundo et paupere») Bondekonen og hendes Børn bede for sig med de simple Ord:

O nej! O nej; lad os være!

men Djævelen slæber af med dem, idet han svarer:

Kommer! Her hjælper slet ingen Kære.

Eller naar i Stykkets Slutning selve Guds Domstol fremstilles, og Kejserens Sjæl føres frem af Djævlene, men Gud giver Anklagerne Ret og siger:

Far med de grumme Djævle til Helved ned!
Der skal Du have den evige Pine,
For Du forsmaaede Budene mine.

Det kan fremdeles have vakt den besynderligste Blanding af Latter og aandeløs Spænding, naar i Stykket «Hecastus» Satan skændes først med Døden og derpaa med «Dyden» og «Troen» om Hecastus' Sjæl, og Satan siger til Dyden:

Hold Din Mund, Din skvalderfulde Sæk!
Thi Du taler som en gammel Gæk,
At Du det forsvare vil,
Som han ej kan sige Nej til.
Lad hannem derfor selver tale
Og sæt Dig neder paa Din brogede Hale!

Eller naar Troen og Satan disputere med følgende Ord:

Satan.
Havde jeg Dig udi min Magt,
Jeg skulde Dig knuse i min Mund,
At Du skulde fange Skam, Din Hund!
Saa skulde Du Dig ikke saa mere eve
Imod mig, Din evige Tæve!

Troen.
Pak Dig ad Helvede med en Hast
Du fule Bæst. og skynd Dig fast!

Der kan endelig have dæmret en ny og fyldigere Forstaaelse af Djævelens Væsen ved Synet af de gribende Scener i «Tobiæ Komedie», hvor Djævelen bindes af Englen Rafael og, idet han minder om, at ogsaa han engang har været Engel, snart beder snart truer for at komme løs.[1]

Men hvor forskellige end alle disse Optrin og de dertil svarende Stemninger var, de ejede intet Svar paa det, man allerhelst vilde vide, de var kun Udtryk for en indre Hunger, der ikke blev stillet. Med andre Ord, Grænserne for den dramatiske Kunstform var i Virkeligheden overskredne, Spørgsmaal rejste, hvis Besvarelse intet Skuespil evnede at give.

Vil man have et Udtryk for, hvorledes Djævlefiguren ogsaa rent udvortes sprængte Skuespillets Form, lægge man Mærke til, hvordan den nødte Forfatter som Skuespiller til ligesom at gaa ud af Stykket og henvende sig direkte til Publikum. Undertiden gør dette en ikke ringe Virkning som f. Eks. i «Tobiæ Komedie», hvor Djævelen, efter at have beklaget sig over den megen Lyst til at indgaa Ægteskab, opfordrer Tilskuerne til at foretrække Ukyskhed:

Du som est løs, lyd Du mig,
Aldrig skal Du binde Dig!
Tag i Rams med andre, hvor Du kan faa!
Den Lov staar først udi min Skraa.
Her er end mange her paa Sted,
Som jeg vil takke i Synderlighed,
At de lyde mig saa gerne,
Ligesom mine egne Svende og Terne.
I skal have for mig god Ro,
Tager frit i Flæng ho! ho! ho![2]

Men aldeles udvortes traadte dette Brud frem, forsaavidt Djævlene ikke længere holdt sig paa Skuepladsen alene, men forlod denne og færdedes blandt Tilskuerne for at vække Skræk, Latter eller holde Orden. Et ret betegnende Optrin af denne Art meddeles fra Forestillingen paa Københavns Slot Aar 1577. Midt i Gaarden opførtes «Susanna» og de talrige Tilskuere havde søgt Plads allevegne, Dr. Lætus, Slotspræsten Magister Anders

Vedel, og tre andre i et af Slotskirkens Vinduer. Medens de stod her, fik imidlertid nogle Tilskuere i Gaarden slæbt en Køkkenbænk frem, paa hvilken de krøb op for at se, og betog saaledes dem i Slotskirken Udsigten. I deres Nød kaldte disse paa en Djævel med særligt vildt Ydre og tøjlesløse Fagter, fik ham ind i Kirken og bad ham opfylde sin Pligt at holde Orden ved at fjerne dem paa Bænken. Ved nogle Hyl og Spjæt tilkendegav han sin Indvilligelse, men forlangte som Løn en Slurk af deres Kande med Vin fra Kongens egen Kælder. Efter nogle Vanskeligheder fik han den, drak for seks, forlod dem, slog et Par Gange bag ud, idet han gik forbi deres Vindue, men gjorde iøvrigt intet af, hvad de havde begæret. De lærde Herrer ærgrede sig over saaledes at have mistet baade deres Udsigt og Vin, men fandt dog tilsidst en Art Trøst i, at Djævelen, ved at narre dem, egentlig maatte siges at være forbleven sin Rolle tro.[1]

Samler vi alt dette, vil det være klart, at Nutidens Skøn om, hvad hine Tilskuere fik at se, naar et Skuespil opførtes, kun har en tarvelig Støtte i den efterladte trykte Tekst. Indflettede Danse og Pantomimer, Narrens og særlig Djævelens Optræden forvandlede i Virkeligheden Stykket til noget andet. Og selv om vi kunde tænke os Synet og Lyden ved et Vidunder fastholdte indtil vore Dage, saa vilde vi dog savne Datidens Øje og Øre derfor, denne Forstaaelse, for hvilken en gammel Kvinde paa engang kunde være en ynkelig Stakkel og dog en mægtig Heks, en Djævel paa engang en blot latterlig Figur i Stykket og dog en forfærdeligt nærværende Virkelighedsmagt. For os er der en bestemt Grænse mellem Scenens og det ydre Livs Virkelighed, for hin Slægt gled begge over i hinanden.

Maa vi opgive at se med Datidens Syn og indskrænke os til vort eget Indtryk af de trykte Stykker, saa tiltales Nutiden mest af dem, i hvilke Gækken tydeligst slaas løs. Dette er den gamle Erfaring, der gentager sig overalt, det komiske ældes langsommere end det højtidelige. Hvor i hine Skuespil Forfatteren er alvorlig og belærende, kommer det for os let til at lyde søgt, bredt og fremmed; hvor derimod kun Kaadheden raader, kan vi vel tidt finde Vittighederne tarvelige, men selve den gam-

meldags og ubehjælpelige Form føjer noget vist snurrigt til, der forøger det pudsige.

Et Par Prøver vil give os det bedste Indtryk af Stykkerne.

Et af de ældste er Fastelavnsspillet: «Den utro Hustru», rimeligvis forfattet paa Christiern den Andens eller Frederik den Førstes Tid af Skolemester Christiern Hansen i Odense. Indholdet er følgende:

En Mand beslutter at foretage en Pilegrimsrejse for at faa Afløsning for sine Synder. Han meddeler dette til sin Hustru, der bliver meget bedrøvet men forgæves søger at holde ham tilbage. Da han er rejst, kommer først en Bonde, som, da han hører, at hun er alene, straks forsøger med plumpe Ord at lokke hende til Utroskab. Hun svarer med Skældsord og spotter hans svinske Ydre. Han iler til en Badstue for at afhjælpe denne sidste Mangel, men skønt han her bliver «gjort hvid baade for og bag», skuret og raget og tilsidst af Badstuemanden erklæret for uimodstaaelig, afvises han dog paany, da han indfinder sig for at fri.

Tillige er han saa uheldig at blive overrasket af sin egen Kone, hvem han tidligere havde erklæret for død. Ved Synet af hende skifter han øjeblikkelig Tone; men en Munk, der har været Vidne, forraader, hvad han havde for, og hans Kone klager derpaa over hans Koldsindighed mod hende i Udtryk, der synes at have været selv Datiden for drøje, idet de værste er i Haandskriftet udprikkede og erstattede med mere sømmelige. Sluttelig slæber hans Kone ham bort ved Haarene.

Straks tager Munken fat, hvor Bonden slap. Hans Tale begynder vel i mere salvelsesfulde Udtryk:

Sidder i Fred mit Liljeblad!

Men ogsaa han ender med at anmode om den forladte Hustrus Kærlighed og siger sluttelig:

Skøtter I ej om Kappen, jeg haver paa,
Jeg kaster hende vel op i en Vraa;
Saa staar igen en Mand fuld strunk,
I Vraaen ligger da den sorte Munk.

Han afvises imidlertid ogsaa, og ikke uden Haan ender hun sin Tale til ham saaledes:

Skulde jeg endelig gøre ilde,
En Hofmand jeg hellere have vilde.

Til alt Uheld bliver disse Ord hørt af en Hofmand; han kommer til og spørger først Munken, hvad han har der at gøre. Munken svarer, at han blot er ude at samle Oste til Klostret, men Hofmanden tager ikke denne Forklaring for god, gennemprygler ham og jager ham hjem uden Kappe. Derpaa erklærer Hofmanden hende sin Kærlighed. Hun er vanskeligt stillet paa Grund af sine uheldige Slutningsord, som Hofmanden paaberaaber sig:

Jeg hannem fordi [derfor] til Kloster kørte,
At jeg saadant Ord af Eder hørte.

Hun nægter imidlertid at bønhøre ham og erklærer, at hun vil holde sit Løfte til sin bortdragne Husbond og forblive ham tro.

Hofmanden forlader hende da og henvender sig til en gammel Heks, der skal hjælpe ham at faa hende i sin Vold. Heksen vil dog ikke indlade sig herpaa, førend hun har faaet god Betaling. Da denne er givet, maner hun Djævelen frem, «Belzebub og alle hans Kompaner», og lover ham Prygl, hvis han ikke forlokker Kvinden til Ukyskhed. Djævelen kommer imidlertid ikke, og Heksen maa da mane ham med det værste, hun véd, og tilsidst med det, han er mest ræd for, nemlig gamle Kærlinger:

Jeg maner Dig ved Salt og Brød,
Ved Hejre, Gøg og Ridder Rød,
Ved Norges Skær og Vendelskagen,
Jeg maner Dig ved alle Troldkvinde,
Alle dem, man kan i Verden finde,
Med alle de Kærlinger, der kan i Verden være,
I hvor de ere, fjærn eller nære.

Djævelen maa da lade sig til Syne, og skælvende af Rædsel beder han Heksen ej at true mere. Hun byder ham friste Kvinden, og «Djævelen gaar saa over paa den anden Side til

hende» og hvisker hende en hel Del i Øret. Da hun ikke vil give efter, taler han med lydelig Røst, en Tale, der i Uhøviskhed søger sin Lige, men maa, da hun stadig vægrer sig, tilsidst give tabt og erklære sig fallit overfor Heksen. Denne tager ham imidlertid ikke med det blide:

Jeg tror, Du duer nu ej et Stykke,
Derfor skal Dig nu ske Ulykke.
Jeg skal tage Dig i Din Top
Og hudstryge Dig saa paa Din Krop.

Derpaa prygler hun ham igennem og slipper ham endelig med de Ord:

Far ad Helvede efter Kompaner dine,
Og bliv der og hav evindelig Pine!

Gode Raad synes nu dyre, og Heksen siger til Hofmanden, at hun tror, det hele maa opgives, da denne Kvinde er altfor standhaftig. Men da Hofmanden truer Heksen med at ville angive hende og faa hende straffet, finder hun paa en List.

Forklædt som Tiggerske og ledsaget af en Hund, begiver hun sig grædende til den standhaftige Kvinde. Denne røres ved hendes Graad og faar efter gentagne Forespørgsler endelig Grunden til hendes Sorg at vide. Den Hund, hun fører med sig, er hendes egen Datter, som er bleven forvandlet til en Hund, fordi hun engang har afvist en ung Mand, der bad om hendes Kærlighed.

Hun var saa dejligt et Kreatur,
Nu er hun et usseligt Djur.
Havde hun givet ham gode Svar,
Da havde hun bleven den samme, hun var.

Ved denne Fortælling bliver Kvinden betænkelig og tilstaar, at ogsaa hun har afslaaet en Mands Anmodninger. Den gamle beder hende dog endelig at tage sig iagt for sligt, da hun nu véd, hvad Følgen kan blive, og Kvinden lover:

Kommer den Mand igen til mig:
Førend jeg vorder deslig en Hund,
Jeg siger hannem ja i samme Stund.

Glad iler Heksen til Hofmanden og fortæller, at Kvinden nu er omstemt. Da Hofmanden derpaa igen anmoder om hendes Kærlighed og truer med at i modsat Fald skal hende «aldrig Glæde ske», svarer hun, at hun er villig til at føje hans Ønske. Hermed endèr Stykket.

Moralen, som Herolden derpaa forkynder, er, ud fra Datids Begreber, endnu mere vidt dreven i Kaadhed end selve Stykket. Den bestaar nemlig i, at man i vanskelige Forhold altid bør henvende sig til en Heks:

I denne Leg have I nu hørt,
Hvor Kærlingen haver dem sammen ført.
Vil nogen af Eder Klogskab øve,
Kærlings Raad da maa han prøve,
Som Djævelen kan hun mangen List.
Det maatte I nu se, det var vist.
. . . .
Dermed vil jeg nu gange af Dør.
Giver mig at drikke før![1]

Medens Handlingen i dette Stykke skrider raskt frem, og det hele udmærker sig ved en vis Kvikhed i Anlæget, er det modsatte Tilfældet med det besynderlige Skuespil «Kortvending». Det er forfattet af Præsten Hans Christensen Sthen, hvis Navn er bekendt gennem flere smukke Salmer, blandt hvilke f. Eks. «Du Herre Krist, min Frelser est» og «Gud, efter Dig jeg længes» har holdt sig indtil vore Dage. Da han kun lidt over en Snes Aar gammel, Aar 1565, kom til Helsingør som Kapellan og Skolemester, satte han Liv i Byen og vandt alle ved sin Elskværdighed og Begavelse. Ligesom han udmærkede sig som Prædikant og Salmedigter, viste han sig ogsaa at være en fortræffelig Lejlighedstaler og Digter, og gjorde sig særlig fortjent ved at sætte offentlige Skuespil i Gang, der spilledes af Disciplene i hans Skole. Blandt disse «Spektakler og Lege, som han agerede» hyppigst ved Fastelavn paa Raadhuset, men dog ogsaa ved Pinse paa Kirkegaarden, var nogle forfattede af ham selv, og hertil hører ovennævnte Stykke «Kortvending».

Planen i dette er kun lidet dramatisk. En efter en optræder i første Akt en Greve, en Kannik, en Munk, en Sognepræst, Krigsmand, Borgemester, Kræmmer osv., ialt tretten Personer, der alle hovmode sig af deres Kaar. Efter hver enkelt

tager «Kortvending» Ordet, en æventyrlig Skikkelse, der betegner Lykkens Omveksling, og lover dem, at det alt skal skifte. I anden Akt optræder en fattig Ridder, en Skriver, en Kapellan, en Pebling, en Snaphane, Posepilt, Skøge, Tjenestedreng osv., der alle klage over deres ulykkelige Stilling og udtaler Haabet om, at Gud vil unde dem noget bedre. Ogsaa her siger «Kortvending» nogle Ord efter enhver og lover Forandring.

I tredie Akt sker Forandringen, idet efter «Kortvendings» Bud alle Skuespillerne bytter Klæder paa Scenen, saa at Greven bliver til den arme Ridder, denne til Greve, Kanniken Skriver, Skriveren Kannik, Munken Kapellan, Kapellanen Munk osv. osv., og alle træde de nu én for én frem og tolke deres Følelser ved den skete Forandring. Sluttelig udtaler «Kortvending», at alt i Menneskelivet som i Naturen er omskifteligt:

Her vil Alverden omskiftelig være,
Som vi af denne Leg monne lære.
Men udi Himlen er evig Glæde
Guds kære Børn evindelig rede.
Hos Livsens Fader er alting fast,
Der bliver ingenting omkast.
Der er Lyst evindelig at være
Udi Glæde og Fryd og ikke here.
Tænker selv til, om I ville did!
Slaar ikke til Verden Eders Lid!
Beder troligt Gud, som Magt ligger paa,
At vi maa alle Himmerige faa![1]

Dette ejendommelige Stykke — det bedste danske Eksempel paa den Art, man i Udlandet har kaldet for «Moraliteter» — skulde man tro som Skuespil betragtet maatte være en Umulighed. Henved 60 Enetaler, ikke én Samtale og kun en eneste Begivenhed, Omklædningen, alt dette synes at være i Strid med Skuepladsens simpleste Fordringer. Som ovenfor omtalt lader det ogsaa til, at Forfatteren har haft en Følelse heraf, idet han selv har givet Anvisning paa betydelige Forkortelser.

Naar Stykket ikke destomindre synes at have gjort Lykke, saa laa dette først og fremmest i, at Tilskuernes Smag var en anden end Nutidens. Endnu 70—80 Aar efter priser den lærde Thomas Bang, Professor i Teologi, Opfindelsen som udmærket og Behandlingen som meget poetisk.[2] Hvad der uden Tvivl har bidraget betydeligt til at more Tilskuerne, var de Danse og Kor-

sange, der opførtes af alle de optrædende efter hver Akt, ligesom der ogsaa sikkert er blevet gjort alle mulige Løjer ud af Omklædningsscenen. Selv om Nutiden finder Stykket udramatisk anlagt, maa det lades Forfatteren, at han ofte med stor Behændighed har vidst at bringe Afveksling i de bestandige Gentagelser, ligesom den naturtro Udmaling af Enkeltheder baade maa have tiltalt dengang og nu giver Stykket ikke ringe kulturhistorisk Værd.

Et sidste Stykke, som vi skal nærmere betragte, er «Karrig Nidding» af Præsten i Viborg, Hieronymus Justesen Ranch. Denne har, som tidligere omtalt, ligeledes forfattet Festspillet «Kong Salomons Hylding», fremdeles har han skrevet Syngestykket «Samsons Fængsel», og er uden Tvivl den betydeligste af Datidens dramatiske Forfattere.

«Karrig Nidding» er Spas fra Ende til anden. Det handler om en Mand «Nidding», der plager sin Hustru og sit Tyende ved sin Gerrighed. Forgæves søger hans Nabo at tale ham til Rette og gør ham opmærksom paa, hvorledes hans Hustru er udmagret af Sult. Nidding bliver ved med sin Paastand, at de bortødsle, hvad han ejer, og ødelægge ham ved deres Fraadseri.

En Slug, en Fraadser er altid mager,
Det er hendes egen Mave, hende plager.
At hun ser ud saa gusten og bleg
Er tør og gastig som Bark paa Eg,
Volde hine mange kræsne Retter,
Med hvilke hun sig daglig mætter,
Fraadser og fylder op og ned,
Det er Aarsag, som hver vel veed,
Thi en Fraadser bliver aldrig fed.
Der har Du, Nabo! min Besked.

For at spare og samtidig unddrage sig sine Husfællers Klager, beslutter han sig da til for en Tid at drage bort, selvfølgelig medtagende Nøglerne til alle Gemmer.

Da han er borte, begynder hans Hustru, Børn og Tyende, der nu aldeles intet kan faa at spise, at lide fuldstændig Nød, men reddes af en Tigger, Jep Skald, der kommer til Gaarden for at bede om Almisse. Da han hører, hvordan det staar til, deler han Indholdet af sin Tiggerpose med dem, og denne viser sig at være meget righoldig. Først trakteres Hustruen med Mad og Vin, og da hun tilsidst takker og siger:

Jeg haver ædet, som jeg formaaer,

svarer Jep Skald ridderligt:

Ak nej. Endnu et Kyllingelaar!

hvorpaa han kalder Børnene og Tyendet ind og trakterer dem alle. Almindelig Jubel. Jep Skald gribes af den fælles Stemning og siger til Hustruen:

Jeg saa aldrig saa dejlig en Kvinde,
Det jeg veed eller nu kan minde.
Se, hvilke Øjne! se, hvide Hænder!
Se Rosens Mund! se dejlige Finger!
O, Skam og Skade saa faa den Mand,
Der ej elsker slig en Liljevand!

Hun svarer:

Min Ven! Hvad plejer man Eder at kalde?
Eders Ord mig saare vel befalde.

Han:

Dejlige Kvinde! Jeg hedder Jep Skald.

Hun:

Det Navn monne mig ret vel befald'.

De «befalde» nu hinanden mere og mere, og det er vistnok kun halvt paa Skrømt, at Jep Skald taler om, at det er paa Tide at vandre bort, førend Natten falder paa. Hustruen indbyder ham hjertelig til at blive:

Man maatte mig kalde en luset Trippe,
Om jeg i Aften lod Eder saa slippe.

Han tager med Glæde imod Indbydelsen, og de sætter sig igen og drikker sammen. Ved Bordet siger Kokkepigen til Hustruen om Gæsten:

Ak, se nu til, min kjære Frue!
Er dette Menneske ej værd at skue?

og Hustruen henvender sig direkte til Jep Skald og udbryder:

Min kære Jeppe! det er stor Skade,
At I skal tigge i saadan Maade.
I er jo skabt ret dejlig forvist
Foruden Lyde, saa hjælpe mig Krist!

Kokkepigen udfritter og opmuntrer ham videre:

Ikke er I gift, min kære Jep Skald?
Saa mænd, I burde et andet Kald.

Jep Skald svarer:

Var jeg kun rig, da vilde jeg bejle
Og haaber, det skulde mig ikke fejle,
— Men drikker nu, dersom I gid!

Hvorpaa Hustruen takker med et:

I maa vel sidde nærmere hid!

Paa dette Punkt bliver Jep Skald munter og lader sin Svend komme frem for at synge en Vise. Visen, hvis Omkvæd er: Hoska! Hufva! Heja! handler om en Kvinde, der er stedt paa lignende Vis som Hustruen her og til Tak indrømmer Stodderen en Ægtemands Rettigheder. Da hendes gerrige Mand saa Dagen efter vender tilbage, fortæller Hustruen ham alt, hvorpaa han for at undgaa saadanne Følger skyndsomst overlader hende alle Nøglerne.

Da Sangen er ude, spørger Jep Skald Hustruen:

Hvad tror I, kære Juttalil!
Gik det ej smukt og artigt til?

Hun svarer:

Jeg straffer hende slet ingenlunde,
Hun hjalp sig smukt med det, hun kunde.

En af Pigerne vender sig her ud imod Publikum og siger om Hovedpersonerne:

De flytte sig til Hobe, som Paafugle gøre,
Kan ske vi faa noget andet at høre.

Hustruen spørger derpaa:

Hvor skal vi lægge den fremmede Gæst?

Kokkepigen:

Udi Eders Seng er allerbedst.

Hustruen:

Ha! ha! ha! Kan Du det tro!
Da maa han, vil han ligge paa Love og Tro.

Kokkepigen:

Kom nu Jep Skàld, din fattige Dreng!
Du skal sove i vor Mo'ers Seng.

Jep Skald:

Ha! ha! ha! det var ret!
En Seng er god, thi jeg er træt.

Hermed ender anden Akt.

Tredie Akt begynder med, at næste Morgen tidlig staar Tjenestefolkene og udtaler deres Glæde over Gaarsdagens Begivenhed. Hustruen kommer frem og siger:

Hvad gode Raad kan I mig give,
At vi den Nidding kunne fordrive?

Man bliver da enig om en fælles Slagplan. Jep Skald skal pyntes i Niddings Kisteklæder, Husets Laase omdannes, saa at de borttagne Nøgler ikke passer, og naar Nidding selv kommer, skal alle lade, som om de ikke kender ham, og saaledes faa ham til at tro, at han er gaaet fejl. Jep Skald og hans Svend er selvfølgelig ikke sene til at gaa ind paa denne Plan:

Vor Pose Mad blev vel betalt.
O, hvad hun er for en dydig Kvinde!
Det kan vi se nu og befinde.

Herefter følger en Scene af ikke ringe komisk Virkning: Karrig Niddings Tilbagekomst. Han har drømt om Natten, at en Stodder vandt hans Hustru, og iler nu hjem med blandede Følelser, dels noget bange, dels skadefro.

Jeg vil se, hvor Jutta holder Hus,
Thi hun er nu en sulten Lus.

Da han nærmer sig Huset, bortvejres imidlertid de blidere Følelser.

Se hvilken Røg!
Mig tykkes, her lugter noget som Løg.
Jutta, min Kone, den skadelig Kat
Kan ske har noget at stege fat.

De sammensvorne har imidlertid opdaget ham, og udenfor Huset modtages han af sin gamle Svend, Knep, der jager ham bort som en fremmed Tigger. Nidding bliver rasende, skælder og truer, men bliver med Magt sat ud.

Betænkelig spørger han sin Ledsager, «Magerkaal», om han kan forstaa det hele. Denne husker paa, at han har hørt engang om Syvsoverne, der sov saa længe i Rom, at alt var forandret, da de vaagnede. Nidding svarer imidlertid, at han ikke har sovet i Rom, saa dette kan ikke være Grunden. Men det er jo muligt, at de er gaaet fejl. De leder derfor omkring i Nabolaget efter Niddings Hus, men da alt er forgæves, beslutter de sig til paany at henvende sig paa det første Sted, denne Gang dog noget forsigtigere, idet de beder om Almisse.

De banker da paa, beder om lidt at spise og faar efter nogle Vanskeligheder Lov at komme indenfor. Her blusser Niddings Forbitrelse op paany, da Kokkepigen ikke vil kendes ved ham, og han forlanger at faa sin Kone Jutta i Tale, da hun nok skal kunne kende ham. Kokkepigen skælder ham ordentlig ud, fordi han vover at kalde Jutta sin Kone, men gaar dog for at kalde paa hende.

I Mellemtiden faar Nidding et Anfald af Nedslagenhed og udtaler Frygt for, at de maaske har undervejs spist af en Aakande eller anden skadelig Plante. Eller maaske er det fremkaldt ved en fortryllet Hat, en Dværgehat!

Mon jeg ikke haver en Dværgehat?
Om jeg nu kaster Hatten hen,
Mon Knep mig da kunde kende igen?
(kaster Hatten).
Min fromme Knep! kan Du mig kende!

Knep:

O, kys mig i min Bagende!
Hvem har hørt saa galen en Mand?
Mon jeg kender hver Stodder i Land!

Jutta og Jep Skald kommer nu ind, men ingen af dem kender Nidding. Heller ikke Børnene kendes ved ham. Og da tilsidst Niddings bedste Bevis, Nøglerne, slaar fejl, idet de ikke passer til Laasene, giver han udmattet fortabt og gaar ind paa at forklare det hele som en Drøm.

Han beder derpaa om Mad og Husly blot for en Nat, hvilket indrømmes ham. Der sættes rigeligt med Mad og Drikke paa Bordet for ham, og da Nidding nu føler sig overbevist om, at det ikke er hans egen, men fremmed Mad, tager han til sig af Hjertens Lyst og spiser sig ordentlig ud.

Da han er mæt, bliver han fornøjet, husker paa sin Drøm, at en Stodder vandt Hustruen. Sæt nu, at han var Stodderen og Jep Skalds Hustru den, til hvem der sigtedes!

Se, hvor hendes Øjne paa mig løbe!
Det var nok, hun skulde mig købe.
Ak, var det saa og kunde det ske,
Da vilde jeg skogre og hjertelig lee.

Hans Ønsker i saa Henseende opfyldes imidlertid ikke, og han maa nøjes med at fortælle Jep Skald hele sin mærkelige Historie. Da han er færdig, siger Jutta:

Hvem tror, at alt det er sandt?
Monne ikke skulde findes Løgn iblandt?

Han sværger paa, at det er Sandhed og siger derpaa Farvel for at gaa ud og oplede sit Hus og Hjem. Han spørger hende til Afsked:

Troer I, jeg skal hitte hjem?

Hun svarer:

Jo saa mænd! dog ikke end.

Derpaa drager han afsted med Løfte om til Tak for god

Behandling at ville lade dem vide, naar han har fundet, hvad han søger. Hermed ender det egentlige Stykke. «Eftertaleren» kommer derpaa frem, genfortæller Stykkets Gang for dem, der mulig ikke har kunnet følge med, og uddrager to Gange Moralen, der er én og samme: «Vogter Eder for at være karrige og surfittige».[1]

Sammenholder vi de tre Skuespil, hvis Indhold vi her nærmere har undersøgt, saa viser de sig hver at tilhøre sin Landsdel, idet de tre Forfattere hørte hjemme i Viborg, Odense og Helsingør og lod deres Stykker opføre i disse Byer. Dette er ikke tilfældigt. Paa lignende Maade vide vi, at Aarhus, Ribe og København har dannet Midtpunkter for en dramatisk Virksomhed, der ytrede sig i, at Skuespil blev ikke blot opførte, men tillige forfattede eller oversatte der paa Stedet. Ganske det samme gjaldt Bergen.[2] Skøndt Efterretningerne for Sveriges Vedkommende er noget sparsommere, for en Del maaske fordi Kongerne Gustav Vasa, Erik den Fjortende og Johan den Tredie ikke fandt samme Behag i Skuespil, som i Danmark Christian den Tredie og Frederik den Anden, saa synes man dog ogsaa af Forordninger og enkelte endnu bevarede Arbejder at turde slutte, at Forholdene her har været omtrent som i Danmark og Norge.[3]

Det Sted, hvorfra i enhver af disse større Byer Bevægelsen udgik, var Skolen, enten Byens egen lærde Skole eller, som i København og Upsala, selve Landets Højskole, Universitetet. Vi staar her overfor en hel ny Side af Datidens Skuespil, der yderligere fjerner dem fra Nutidens. Og ligesom dette Forhold i sin Tid gød en ny Strøm af friske Kræfter i det gamle Fastelavnsspil, saaledes mangfoldiggjordes herved end mere det brogede Billede, som det 16de Aarhundredes Skuespil i det hele frembød.

Vil vi foreløbig blot holde os til de rent ydre Følger heraf, saa ytrede de sig først og fremmest i, at Skuespillerne næsten altid var Skoledisciple, Studenter og deres Lærere. De kvindelige Roller udførtes ligeledes af disse. Man misforstaa dog ikke dette, som om alle Skuespil, der opførtes udenfor København og Upsala, var «Skolekomedier» i moderne Forstand, det vil sige Forestillinger udførte af Børn. Datids Skoledisciple: «Peblin-

ger, Diskanter og Degne» var som ovenfor anført en broget Flok, hvoraf mange var voksne Fyre, forfarne i meget, og som kun holdt til ved en Skole, indtil de kunde komme i fast Embedsstilling.

Fælles for de fleste var derimod, at de kun i ringe Grad var beslaaede med Penge. En Arv, som derfor med Glæde optoges efter Fastelavnsspillene, var, at det tilkom Tilskuerne at betænke Skuespillerne med en Takkeskilling for den nydte Fornøjelse.

Vi have i tre Dage nu været Herrer,
Ja, Sandingen at sige, vel Eders Narrer.
Naar vi nu vort Regimente nedligge,
Have somme lidet, somme maa tigge.

Saaledes lød det fra Scenen i Ribe Aar 1576 efter en Række Forestillinger. Og ligesaa utvetydig var Opfordringen, naar det ved en anden Lejlighed hed:

De fattige Personer nu I kende,
Som ere her mange.
Og dennem med Tiden noget godt tilvende,
Naar I Aarsagen fange!

Men ikke engang til at anskaffe sig Dragter og det øvrige Tilbehør til Stykkets Opførelse havde man Raad. Der maatte laanes fra højre og venstre, hele Byen sættes i Bevægelse for at udstyre Skuespillerne med det fornødne. Derfor henvendtes ogsaa til Publikum ved Skuespillets Slutning en Tak for Laan af Dragterne:

Alle dem, som i disse Dage
Med vore Personer havde Umage
Dennem at udklæde og staffere
Vide vi synderlig Tak og Ære.
Vor ringe Tjeneste vi igen tilbyde,
Ingen Umag skal os fortryde.[1]

Omvendt har det sikkert haft sin Art Interesse i de mindre Byer at kunne genkende forskellige Folks Klædningsstykker og Smykker, og mangt et Moderhjerte har vistnok banket af Fryd ved Synet af Børnene

i Klæder bolde
Hvorledes de sig skikke og skaa
Og artig holde.

Det var alle disse Forhold, som den ovennævnte Hans Christensen Sthen kendte saa godt fra den Tid, da han selv var Skolemester i Helsingør og forestod Skuespillene, — der atter randt ham i Hu, da han mange Aar efter som Præst i Malmø skulde holde Talen ved Mette Ulfstands Begravelse. For ret at indprente Tilhørerne, hvorledes Døden gør alle lige, benytter han da et Billede, som lyder os fremmed, men dengang besad træffende Sandhed: «Vi fortære vore Aar, ligesom et Spil eller Komedie bliver ageret. Udi saadanne Komediespil dèr skikkes en til en Konge; han gaar med en smukker Sammets- eller Fløjls-Kjortel paa og en Guldkæde om Halsen; en anden skikkes til en Raadsherre, den tredie til en Krigshøvedsmand, en anden en Jomfru, en Tjenere og Svend, en Bonde og saa hen ad. Saa kommer hver frem at tale og udsige sin Lektie og Rim. Naar Legen er nu udspillet, lægger hver sine Klæder og Habit fra sig og gaar til Skolen igen, og ere arme, fattige Peblinge, som de vare før. Saa deler og Gud sine Gaver ud blandt Menneskene; den ene gør han til en Herre, den anden til en Svend, hver gaar i sin Habit. Naar han har forrettet og bestillet sin Rolle, saa er det ude med ham og kommer en anden i hans Sted. Han lægger saa sin Habit og Embedsklæder fra sig, og man fører hannem udi en Ligskjorte og følger hannem til den sorte Skole, det er til Jorden».[1]

En sidste Følge af Skoleforholdene var, at Skuespillene ikke opførtes jævnt hen i Aarets Løb, men flere ad Gangen sammentrængte paa et Par Dage, den korte Stund, i hvilken Skuespillerne kunde deres Roller, og de sammenlaante Dragter og det øvrige Tilbehør var til Rede. I Ribe opførtes saaledes Aar 1571 den fjerde Juni «Jephtha» og de to følgende Dage «den forlorne Søn». Aar 1572 opførtes sammesteds den 15de Juni «Terents' Andria», den 16de «Lazarus' Opvækkelse» og den 17de en Komedie «Om Kristi og Kirkens Trolovelse samt de ti Jomfruer». Aar 1576 spilledes der i tre Dage de tre Stykker «Jephtha», «Abraham» og «Susanna».[2] At sligt var en Fest for Byen og Omegnen fulgte af sig selv; ikke blot Skolen men ogsaa andre holdt fri paa saadanne Dage, og var paa en Maade henviste dertil, forsaavidt jo Torvet eller Raadhuset eller andre offentlige Steder paa disse Dage ikke lod sig benytte som sædvanligt.

En fuldt saa afgørende Indflydelse fik Forholdet til Skolen paa Stykkernes indre Liv. Skolekomedierne vare oprindelig frem-

gaaede af Trangen til forbedret Latinundervisning for de unge. Fra Midten af det 15de Aarhundrede blev det i Tyskland Skik at opføre Terents' Komedier i Skolerne for at øve Disciplene i Brugen af klassisk Latin. Trods al Modstand fra den ældre Slægts Side blev denne Undervisningsform lidt efter lidt almindelig. Det vilde være et interessant Bevis for, hvor tidlig Danmark er bleven berørt af denne Strømning, hvis vi turde henføre Ordene i et endnu bevaret Dokument til disse Forhold. Aar 1447 tillodes det nemlig Prioren ved St. Hans Kloster i Odense at oprette en Skole, dog paa den udtrykkelige Betingelse, at han «ikke med sine Disciple maatte offentligt opføre Lege og Fastelavnsspil».[1] Ligefrem opfattet synes denne Bestemmelse usædvanlig og, efter hvad vi vide, unødvendig; forstaaeligere vilde den blive, hvis vi turde forklare «Lege og Fastelavnsspil» som en ældre Slægts foragtelige Betegnelse for den nye Skoleøvelse at opføre latinske Skuespil.

Hvorom alting er, trængte denne nye Skik ogsaa ind i Norden. Her som hist tyede man, naar Terents' seks Komedier vare gennemspillede, til andre nyere-latinske Skuespil skrevne med dette særlige Maal for Øje, de egentlige «Skolekomedier». Dette var en tarvelig poetisk Føde, ikke mindst for dem, der overværede Forestillingen uden at forstaa Latin, saaledes som mange af Børnenes Forældre. Et af de faa morsomme Stykker af denne Art var «Henno», forfattet af den bekendte Lærde Reuchlin og opført første Gang af Studenter for Bispen i Worms Fastelavn Aar 1497. At det ogsaa har slaaet an i Danmark kan ses af, at man nogle Aartier senere i det mindste begyndte paa at oversætte det paa Dansk.[2]

Reformationens Indførelse maatte naturlig faa en stor Indflydelse paa «Skolekomedien». Ganske vist var denne kun et Undervisningsmiddel, men den havde vist sig at være i Besiddelse af en stærk Tiltrækningskraft, og som saadan godtgjort sig som en Virkelighedsmagt, der maatte kunne benyttes. Det var aabenbart en ypperlig Maade at faa Folket i Tale paa ved Hjælp af saadanne Komedier. Herved kunde opnaas en dobbelt Paavirkning, dels af Menigmand, der hørte Røsten, dels af Skoleungdommen, gennem hvis Mund den lød. Men for at sligt skulde nytte, var det en uomgængelig Betingelse, at de Stykker, der opførtes, var paa Modersmaalet, forstaaelige for alle. Ad denne Omvej endte saaledes Skolekomedien, der oprindelig havde nød-

vendig skullet være paa Latin, med netop helst at burde være paa Modersmaalet.

Saavel i Tyskland som i Norden er der tydelige Spor af, at denne nye Form for Skyts spillede en virksom Rolle i de kirkelige Kampe. Fra begge Sider benyttedes Vaabnet med Held. I en Mængde Scener spottes der saaledes i de danske Stykker over Munkevæsen, Aflad, Faste osv., eller indlistes halvt umærkeligt i Tilhørernes Sind det lutherske Syn paa Livet og Læren. Og fra katolsk Side benyttedes Midlet allerede meget tidligt i Danmark, for saa vidt man herhen med Rette maa regne Katolikernes Kampmaade mod Martin Reinhard. Denne, der af Christiern den Anden var bleven indkaldt fra Sachsen og i København havde af Kongen faaet anvist Nikolai Kirke til at prædike i, blev i Løbet af ganske kort Tid gjort fuldstændig umulig ved Hjælp af en Dreng, som Kannikerne ved Frue Kirke fik oplært. Paa den mest komiske Maade forstod Drengen, udklædt som Reinhard, at efterligne dennes løjerlige Fagter og samtidig holde en Prædiken fuld af alskens Vaas. Efter at han var bleven en staaende Moro ved Gæstebud i København, maatte den virkelige Magister fortrække.[1] I Tyskland er det mest bekendte Eksempel paa Skolekomediens Anvendelse i Katolicismens Tjeneste en Komedie af Lennius: «Monachopornomachia», hvori Luther skildres som en blot usædelig Munk, og hele hans Reformation som Udslag af hans Lyst til at ægte en Nonne af lignende Art.

Ved Reformationens Indførelse ophørte de gamle kirkelige Skuespil. Men ogsaa paa dette Omraade optraadte Skolen som Kirkens Arving. Ligesom Skoledrengene nu paa Helligtrekongers Dag overtog det katolske Præsteskabs Rolle, saaledes stod det fremdeles for den almindelige Bevidsthed som Skolens Kald at virke opbyggende ved at opføre bibelske Skuespil. Det 16de Aarhundrede var da saa langt fra at betegne en Aftagen af de religiøse Skuespil at disse snarere tiltog i Antal efter Reformationens Indførelse. Luthers Anbefaling bidrog mægtigt hertil. Han synes selv at have været tilbøjelig til at anse enkelte Fortællinger i det gamle Testamente f. Eks. Susannas, Esthers, Judiths, Tobias' Historie og flere andre for oprindelig blot aandelige Digte, der maaske endog havde været beregnede paa at opføres som Skuespil. Ikke forgæves sagde han: «Judith giver en god, alvorlig, tapper Tragedie, Tobias en smuk, liflig og gudelig Komedie». Andre gik endnu videre, som Frischlin, der endog

paaberaabte sig Kristi eget Eksempel, idet denne lærer i Lignelser »ligesom i en Komedie», saaledes f. Eks. i Fortællingen om den rige og den fattige.[1]

Saa skød der da frem overalt i Norden en frodig Opvækst af bibelske Stykker lige fra «Adams Fald», som Præsten Absalon Pedersen Beyer lod opføre første Gang paa Kirkegaarden i Bergen omkring Aar 1562,[2] og hele det gamle og nye Testamente igennem lige ned til «Kristi og Kirkens Trolovelse samt de ti Jomfruer», som Rektoren ved Ribe Skole, Hegelund, lod opføre i Ribe 1572. De færreste af disse Stykker var vistnok af nordisk Oprindelse, men Laan sydfra, mer eller mindre frit bearbejdede. Selv om de nøje holdt sig til den bibelske Tekst, krævede de dog med Nødvendighed fri Tildigtning paa enkelte Punkter, hvilken yderligere forøgedes ved Omplantningen paa ny Grund. Kom nu hertil, at Forfatternes Evne- og Tilbøjelighed naturligvis vare forskellige, kunde to Stykker af samme Navn, f. Eks. den svenske og den danske «Tobiæ Komedie», meget vel paa de fleste Punkter være indbyrdes afvigende.[3]

Skuespillet i det 16de Aarhundrede fik ved alt dette et yderst broget Udseende og kunde svare til de mest forskellige Arter af Smag. Det omfattede Rækken lige fra de kaadeste Fastelavns Spil til «Moraliteterne» og de rent bibelske Stykker, det strakte sig fra Terents' klassiske Dramaer gennem de eftergjorte latinske Skolekomedier lige ned til Skuespil paa Modersmaalet.

Intet Under, at der opstod Rivninger og Strid mellem alle disse forskellige Retninger. For enhver, der endnu stod paa det gamle lærde Stade og ansaa de Unges Indøvelse i Latin for Hovedhensigten med Skuespils Opførelse, maatte det være harmeligt at se Kærnen bortkastet og kun Skallen bevaret, idet Skolebørn og Studenter nu spildte Tid paa at opføre Skuespil paa Modersmaalet. At denne Synsmaade endnu mod Aarhundredets Slutning herskede mange Steder, kan blandt andet ses af, at det Aar 1574 befaledes de Studenter ved Københavns Universitet, der nød Kommunitetet, at de, hver Gang de havde læst nogle af Terents' Komedier ud, skulde offentlig opføre disse efter Universitets-Rektors og Teologernes nærmere Anvisning.[4] I de samme Aaringer befaledes latinske Skuespil som Skole-Øvelse i Viborg, medens Rektoren ved Københavns Skole aldeles forbød sine Disciple Opførelsen af danske Skuespil.[5] Men en særlig Bitterhed gav sig aabenbart til Kende i Universitetets Svar til Digteren Hieronymus

Justesen Ranch, da denne Aar 1598 havde indsendt et dansk Skuespil til Consistoriums Gennemsyn, for at Trykningen kunde blive tilladt. Den 5te Oktober «lovede Rektor at se det igennem og en af disse Dage fly ham Besked». Den 17de Oktober vedtog man at svare, «at Professorerne havde vigtigere Ting at tage vare end som saa».[1]

Til Gengæld kunde Skuespillene paa Modersmaalet glæde sig ved den hjerteligste Modtagelse hos det store Publikum. Om Stykket «Kong Salomons Hylding» hører vi, at Grunden til, at det blev trykt, var, at man formelig reves om Haandskriftet, og alle vilde have Afskrifter. Som Præsten Hr. Peder Olsen udtrykker det:

Men der man saa dette Spil, hendes Art,
At den var tækkelig og havde Fart,
Og mange begærte den ud at skrive,
— Enhver vilde Bogen slide og rive —
Tilnødtes han at give den hen
Under aaben Tryk og gemene Pen.

Noget ganske lignende var Tilfældet i Sverige, hvor f. Eks. «Tobie Comedia», der første Gang udkom Aar 1550, maatte optrykkes for fjerde Gang Aar 1603.[2] Og det var ikke blot den ukyndige Hob, der morede sig over dem, Folkets bedste Mænd, en Niels Kaas og mange flere delte denne Smag. Selv om vi ikke nu ville underskrive Historikeren Niels Kŕags Dom om Stykket «Susanna», saa røber hans Ord aabent Blik og varm Begejstring for Spørgsmaalets inderste Kærne: Modersmaalets Fremgang. Han kunde ikke ledsage Bogen med en simplere og smukkere Anbefaling end denne:

Skal danske Spil nogensinde blive kære,
Og danske Maal faa Veltalenheds Ære,
Da synes mig efter min ringe Dom:
Hos denne Mand de det bekom.[3]

Ogsaa fra Indholdets Side lod der sig føre Bevis for, at de bibelske Skuespil paa Modersmaalet var at foretrække for de klassiske. Hvad hjalp det, at disse var skrevne paa Latin og Formen god at faa Forstand af, naar Indholdet dog ikke var andet end idel Hedenskab og Ugudelighed. Forblindede var de, der holdt paa, at man skulde vedblive at opføre dem; Herren

havde noksom ved Jærtegn givet til Kende, at han ikke fandt Behag i sligt. Det er denne Opfattelse, Præsten Hr. Anders Olsen i Viborg udtrykker saaledes:

Gud lod bevise, han kunde ikke se
De hedenske Spil saa slemme.
Sin Vrede engang lod han beté,
At ingen skulde det forglemme:
Han lod omstyrte et Spille-Hus,
Som Almuen stod i Klynge;
Der kvaltes fire og tyve tusinde, bardus!
Under Muren og Bygnings Tynge.

Nej, saa var de bibelske Skuespil en ganske anderledes sund Føde, de var ikke som hine Djævletale, end ikke Menneskeтale, men Herrens egne Ord:

De dejligste Spil, man kan agere
Blandt dem, vi »Kristne« kalde,
Som mest forskaffe Frugt og Ære,
De Fromme og bedst befalde:
Er dem, vi i den hellige Skrift
I skønne Historier finde.
Thi de ere Herrens Aands Bedrift,
Af Livsens Kilde de rinde.

. . . .

Thi bør vi mest at elske de Spil,
Som Gud behagelige ere
Og Skriftens Ord høre nøje til,
Naar man vil dem agere:
Susanna, Judith og Goliath,
Jephta og mange flere.
Og elske dem som dyrebar Skat,
Dem holde i synderlig Ære.[1]

For saa vidt kunde man synes at maatte ende i den Opfattelse, at kun bibelske Skuespil var tilladelige, og dette egentlig kun saa længe de nøje holdt sig til Skriftens Ord. Dette var sikkert ogsaa enkeltes Mening. Andre holdt dog paa, at Skuespillets Form krævede Afveksling, og at netop derfor denne Undervisningsmaade var at foretrække, fordi man ved at blande Alvor og Skæmt ganske anderledes opnaaede at faa Tilhørerne til at opfange og bevare det, hvorpaa det kom an:

Lærdom og Lyst vel føjes tilsammen,
Alvorlig Tugt og lystig Gammen.
Man skal ikke altid være bøs,
Men undertiden sla' Gækken løs.
Det er et gammelt lovligt Stykke:
Lærdom med Lyst at kunne besmykke,
Det elskes mest, det gemmes bedst,
Der findes og Tilhører' flest.[1]

Hvor indbyrdes afvigende end alle disse Domme var, saa havde de dog ét tilfælles: at søge Stykkets Betydning udenfor det selv. Hvad enten Maalet sattes i at bibringe de unge Kundskaber i Latin, eller i at undervise Tilhørerne i Bibelhistorie, saa var og blev dette Maal i Reglen Skuespillet selv fremmed. Det var nemlig kun yderst sjældent, at Stykket selv var baaret af den samme Tanke, i hvilket Fald det naturligvis tabte som Skuespil, hvad det vandt i god Hensigt. Som Eksempel paa et Arbejde, der kommer dette Formaal, Tilskuernes Belæring, nærmest, kan nævnes det svenske «Tobie Comedia», der trods alle sine Ufuldkommenheder gør Indtryk ved sin sædelige Alvor og øjensynlige Trang til at bibringe Tilhørerne noget godt.

Men i Reglen maatte denne Hensigt vige for Skuespillets egne Krav, og Lysten til at underholde overgroede under den egentlige Behandling ethvert andet Formaal. Først naar Stykkets Slutning nærmer sig, giver det gerne et ejendommeligt Ryk i Fremstillingen, der minder om en støjende Klasses Gysen ved Synet af Lærerens Ansigt paa Ruden. Tonen slaar om. Moralen forkyndes.

Trang til at uddrage Moralen var Datidens Særkende. Naar imidlertid den af Skuespillene uddragne Moral saa ofte vamler en Nutids Læser, kommer dette ikke alene af, at saadan Form er os fremmed, men tillige af, at den Moral der uddrages, saa ofte gør et usandt Indtryk. Den forekommer os som en Art Hykleri, thi denne Forstaaelse foresvævede ikke Forfatteren, da han skrev de foregaaende, lystige Scener. Ikke desto mindre har den sin Art af Sandhed; den dannede for Forfatter som Tilskuer det udfyldende Modstykke, uden hvilket den hele Spas ikke vilde være tilladelig, den Afgift, som enhver fandt sig forpligtet til at betale for Benyttelsen af den dramatiske Form.

I mangt et Tilfælde virker denne Moral ligefrem komisk, fordi den synes hentet altfor fjærnt fra. Dette indtræder især, naar der gribes til den sindbilledlige Fortolkning, som Datiden yndede saa meget. Dr. Rasmus Lætus bruger ti Sider til grundigt at forklare den dybere Betydning af de i Københavns Slotsgaard Aar 1577 opførte Stykker.[1] Og hans Forklaring er lige saa nærliggende, som naar en anden Forfatter udlægger den ved samme Lejlighed opførte Daaredans saalunde: «Som Morianerne [Daarerne] spilde deres Tid med Dans og Daareri, saa hensidder den uforsigtige Verden sin endelige og stakkede Livstid udi mange unyttige, daarlige og syndige Bestillinger, hvilket med Daaredansen altsammen forsvinder paa det sidste».[2] Ved Siden af saamegen Unatur tiltaler det uvilkaarligt, naar f. Eks. Hieronymus Ranch i Datidens troskyldige Sprog forklarer Frederik den Anden, hvad der drev ham til at digte «Salomons Hylding»: «Vældelig kan Herren hjælpe og befri sine udvalgte. Saul, den døde Hundesla'er og Loppejæger, dør i sit Ansigts Beskæmmelse, men Kong David æres».[3]

Et er et Skuespils udtalte Moral, et andet er den Moral, som dets Tone bidrager til at udbrede. Vender vi os til Betragtningen af denne sidste, saa synes hine Skuespils moralske Værd at maatte blive noget ringe. Det kan ikke nægtes, at mange af dem er meget slibrige. Dette gælder ikke blot de ligefremme Fastelavnsspil som «Den utro Hustru» og «Karrig Nidding». Ogsaa i mange af de religiøse Stykker forekommer Scener, hvor det usømmelige ligesom med Flid er fremhævet, dvælet længere ved, end en senere Tid vilde finde passende. Man indvende længe nok, at hin Tid var mere fri og ukunstlet end vor, og at der kunde bydes drøjere Skæmt, fordi ingen af Rollerne udførtes af Kvinder. Det staar dog lige fuldt fast, at f. Eks. Badescenen i Susanna, de tre Brudenætter i den danske Tobiæ Komedie, Kong Harald, der i «Knud Lavards Liv og Død» øver Vold mod en Kvinde, og mange flere Optrin var, selv om de saa udførtes af lutter Skoledisciple, en ganske egen Maade at indøve disse i Moralitet.

Vi staa her over for et af de Punkter, hvor Forskellen mellem Datid og Nutid springer stærkest i Øjnene. Som sædvanligt faar vi den fyldigste Forklaring, træffer det videste Syn hos Reformatorerne, og hos ingen klarere end Luther.

I sin Bedømmelse af Skuespils Nytte vover Luther at gøre

Skridtet helt ud og sætte deres Værd ikke blot i den ligefremme Tiltale med Guds Ord, eller for de klassiskes Vedkommende deres Indøvelse i Latin, men i den dannende Indflydelse, som de udøve i det hele: «Gennem Skuespil lære de unge, hvad der sømmer sig for enhver, Tjenere og Herrer, unge og gamle, de lære alle Værdigheder og Embeder og Forhold at kende; de se de ondes listige Anslag, og hvad der er Forældres og Ynglinges Pligter, hvorledes de holde deres Børn og unge Folk til Ægteskab, naar deres Tid er kommen, og hvorledes de unge skulle være de gamle lydige og komme frem med Frieriet. Alt sligt bliver holdt for Øje i Komedierne og er meget nyttigt og godt at vide. Thi ingen kan komme til Regimente, og ingen kan erholde saadant, uden gennem Ægtestand». Kristne bør ikke fly Komedier, fordi der stundom i dem forekomme Smudsigheder og Ukyskhed; saa maatte man af den Grund heller ikke kunne læse Biblen. «De romerske Komedier tiltale mig meget, fordi deres fornemste Mening og Hensigt har været, ved Hjælp af dem som et Maleri og levende Eksempel at lokke til Ægtestand og afholde fra Ukyskhed. Thi Politi og verdsligt Regimente kunne ikke bestaa uden Ægtestand. Ugift Stand, Cølibat og Ukyskhed er en Pestilens og Gift for alt Regimente».[1]

Luther gaar her lige løs paa Sagen og fremhæver som Skuespillenes Fortrin selve deres Hovedindhold: Forholdet mellem Mand og Kvinde. Jo mere de virke æggende i saa Henseende, des bedre, thi dette er hvert Skuespils ædleste og bedste Moral: Gaa hen og gift Dig! Hele denne Opfattelse staar i Forbindelse med Luthers ejendommelige Grundsyn, ifølge hvilket Ægteskabet er den Gud velbehagelige Stand, og det at gifte sig hvert voksent Menneskes fornemste Pligt.

Men selv om vi se bort fra denne lutherske særlige Bestemmelse af det moralske, og omsætte hans almindelige Opfattelse i Nutids Udtryk, kan det ikke nægtes, at han har et mærkeligt frit Blik for Skuespils Betydning. Det var en ny og dristig Tanke at betegne dem som den ypperste Vej for de unge til at lære Livet og de særlige Pligter i dette at kende. Men husker man, hvor forunderlig fattig og blot formel Datidens lærde Dannelse var, undres man ligesaa meget over Luthers klare Blik herfor, som over Styrken af det Middel, han anbefalede at anvende.

Omtrent til Midten af det 17de Aarhundrede holdt Skole-

komedierne sig i Norden med uforandret Styrke. Vil man have et Udtryk herfor, lægge man blandt andet Mærke til, hvorledes det lidt efter lidt blev staaende Skik at opføre dem i selve Kirkerne trods det Anstød, som sligt nødvendigt maatte vække. Man kan ikke andet end give Regeringen Ret i, at det var upassende, naar f. Eks. Provsten i Haderslevhus Len Aar 1636 tillod nogle Gøglere med Dukketøj at opføre en Komedie «Lazarus og den rige Mand» efter endt Søndagsgudstjeneste i flere af Lenets Kirker.[1] Og man forbavses over, hvor vidt det var kommet, naar man læser Klagen fra Øvrigheden i Byen Slesvig, ligeledes af Aar 1636, over Byens Hovedpræst, Sleidanus. Til Befordring af Skoleungdommens Kundskaber i Latin havde han det foregaaende Aar for et talrigt Publikum ladet Terents' «Andria» opføre i Koret for Højalteret i Domkirken. En af Drengene havde forestillet en Jordemoder og en anden en utugtig Kvinde, der for Alteret var nedkommen med et Barn. Hertil havde man brugt et af de smaa Kirkebilleder, der indviklet i Svøb var blevet lagt for Alteret, og derpaa taget paa Armen og vist det samlede Publikum. Præsten havde, saa vidt man kan forstaa, selv spillet med, i hvert Fald staaet for Opførelsen, og agtede nu at lade Terents' «Eunuch» ligeledes opføre i Kirken, og ikke, som Øvrigheden bestemt forlangte, paa Raadhuset.[2]

Modstanden mod disse Skolekomediernes Overgreb fremkom fra dobbelt Side, dels gejstlig dels verdslig.

De senere Teologer delte ikke Luthers Syn paa Skuespil. I Begyndelsen af det 17de Aarhundrede dannede sig en Skole, der med kun lidet gunstige Øjne saa paa alt Komedier vedkommende. Denne Skoles dygtigste Talsmand i Danmark var Biskop Jesper Brochmand. Allerede Anledningen, i hvilken han kommer til at berøre Spørgsmaalet, er betegnende; det er ved Forklaringen af det sjette Bud og under Omtalen af Usædelighedens groveste Ytringsformer. Det er Skuespillernes Pligt, siger han, levende at fremstille Dyder og Laster; men ingen Kristen bør paatage sig en Rolle, hvoraf Lasten fremlyser. Komedier kræver Gengivelse af Menneskers taabelige og latterlige Tale; men Guds Aand tillader ikke en Kristen at gøre sligt. Skuespil medfører, at Mænd iføer sig Kvindedragt; men dette forbyder Herren. Flere fordærves ved Synet af Lasten end faa Afsky derfor. Og selve den Tro, at ved Skuespil forbedres Sæderne, er en hedensk

Tankegang. Kun Skriften er nyttig til Lærdom og Overbevisning. Her gælder Ordet: «De have Moses og Profeterne».[1]

Alene vilde denne Retning maaske næppe have været istand til at fælde Skolekomedierne, men den fik en kraftig Forbundsfælle i den skiftende Smag hos Hoffet og de fornemste Krese. Man begyndte her at kedes ved de latinske og bibelske Skuespil og foretrak langt Balletter efter fransk Mønster.

I Forening medførte disse to nye Strømninger lidt før Midten af det 17de Aarhundrede en temmelig brat Omskiften af de gammeldags Forhold. Et Bevis for Skolekomediernes sejge Livskraft ligger dog i, at de enkeltvis endnu forekom lige ned til den Mands Tid, der for Danmarks og Norges Vedkommende skulde skabe saa fortrinlig en Afløsning. Endnu paa Holbergs Tid opførtes Skolekomedier i Bergen.[2] Aar 1706 hedder det i en Dagbog fra Aalborg: «Efter min forudgaaede Tilladelse agerede Skoles-Personerne i Budolphi Kirke, dog ikke førend at Højmessetjenesten var ude, «Den rige Mands og Lazari Historie» sangvis med nogle gudelige og i forrige Tider til samme Akt komponerede Arier».[3] Ja, selv ned til denne Tid dukkede endnu af og til et nyt bibelsk Skuespil op, forfattet eller dog bearbejdet paa Dansk. Aar 1697 blev et saadant: «Historien om de tvende Kong Davids Sønner Adonia og Salomon, som drages om Kronen og Kongeriget», der var skrevet af en af Lærerne ved Herlufsholm Skole, opført af Disciplene sammesteds. Det sidste Eksempel paa gammeldags Skuespil er vistnok «Esthers Comedie, udsat paa danske Rim og ageret paa Nakskov Raadstue af Nakskoviensere Fastelavns Søndag Anno 1724».[4]

Det gamle Skuespil, hvis Udvikling vi her har fulgt, og hvis Væsen vi har søgt at bestemme, sammensat som det var af Fastelavnsspillet, det bibelske Skuespil og Skolekomedien, danner et mærkeligt Led i den nordiske Kulturs Historie. Dets Blomstringstid indtraf lidt forskelligt i de skandinaviske Lande, tidligst i Danmark under Frederik den Anden og i Christian den Fjerdes første Aar, lidt senere i Sverige under Gustav Adolf. Det var ikke oprindelig fremspiret paa nordisk Grund men overført hertil som Efterligning af udenlandske Forhold, og dette Præg bevarede det, for saa vidt det selv i dets Velmagtsdage idelig fornyedes ved Oversættelser og Bearbejdelser fra Udlandet.

Naar det ikke desto mindre tilsidst blev en hjemlig Plante af selvstændig Art, saa laa dette dels i, at det herhjemme skød

friske, ejendommelige Skud — vi minde f. Eks. om Hieronimus Ranchs Stykker «Karrig Nidding» og «Samsons Fængsel», om Hans Christensen Sthens «Kortvending» og flere — dels i, at det lige fra først af gik over i Folkets Eje og udførtes af Landets egne Børn. Denne sidste Omstændighed maa ikke værdsættes for ringe. Betydningen falder i Øjnene ved Sammenligning med, hvad der atter afløste disse Skuespil: Optræden af fremmede Trupper, Balletter og Stykker paa fremmed Sprog.

I det 16de Aarhundrede er det derimod kun grumme lidet, hvad vi høre tale om fremmede Skuespillere i Norden. Ved Hoffet optraadte i Slutningen af Frederik den Andens Tid af og til udenlandske «Gøglere, Tumlere og Springere» især af engelsk Herkomst. I Frederik den Andens Sold var i det mindste i kort Tid blandt andre den berømte engelske Klovn, William Kemp. Et Par Aar efter træffer vi ham igen i London som Shakespeares Fælle ved Blackfriars Theatret, og han vides at have været den første, der spillede Peter i «Romeo og Julie».[1] At disse engelske Skuespilleres Optræden — hvori den nu end har bestaaet — har moret de Danske, og Tilstrømningen været stærk, derfor haves endnu et talende Bevis i den Udgiftspost, der findes i Helsingørs Regnskabsbog for Aar 1585: «Til Istandsættelse af det Plankeværk mellem Byskriverens og Raadhusgaarden, som Folk rev ned den Tid, de Engelske legte i Raadhusgaarden».[2] Men om nogen Paavirkning af den danske Spillemaade ved disse Englændere paa kortere Besøg kan der næppe være Tale. Langt snarere maa en omvendt Paavirkning antages at have fundet Sted, forsaavidt det er slige engelske Skuespillere, der har gæstet Helsingør, — maaske William Kemp selv, der har færdedes ved Kronborg, — som har underrettet Shakespare om de stedlige Forhold, som denne benytter i «Hamlet», lært ham, at to ægte, danske Adelsnavne var Gyldenstjerne og Rosenkrands, hvad der passede ypperligt paa Frederik den Andens Tid, mindre rigtignok paa Hamlets.

Ligesaa ringe Betydning for den danske Skuespilkunst maa vi vistnok tillægge de spredte Besøg af tyske Skuespillere. Først ved Aarhundredets Slutning Aar 1596 ved Christian den Fjerdes Kroning fik man maaske noget virkelig dygtigt af den Art at se, da Christian den Fjerdes Svoger, Hertug Henrik Julius af Brunsvig, der selv var hindret i at kunne komme, istedetfor sendte sine «Komedianter og Springere», atten i Tallet. Hvilke Lands-

mænd disse end monne have været — om, som paastaaet: Englændere, eller ej — saa er det sandsynligt, at de har opført nogle af Hertugens egne tyske Stykker, af hvilke han havde forfattet et ikke ringe Antal.[1]

Hvad der naaedes i Norden, var dennes om ikke selvfrembragte, saa dog selvtilegnede Eje. Det syner kun af grumme lidet, naar det sammenlignes med, hvad andre Lande paa samme Tid under lignende Vilkaar frembragte. Allerede Tysklands Hans Sachs og Jacob Ayrer overgaar vore. Italiens Ariost, Spaniens Cervantes og Lope de Vega lyser endnu den Dag i Dag. Men dem alle overstraaler, hvad Nordens Stamfrænder frembragte i Shakespeare. Maaske netop paa Grund af denne rigere Vækst andetsteds blev Udbyttet af det, hvortil Norden var naaet, saa ringe for dens senere Udvikling. I Sverig forsvandt Sporene ganske, i Danmark-Norge knyttede Holberg sig ikke til det gamle, men begyndte forfra.

4.

Den lange Fastetid gik stille og ensformigt hen. Skønt Reformatorerne havde ophævet Fasten, eller dog i hvert Fald benægtet dens Fortjenstlighed, var der fremdeles mange gammeldags Folk, der fastholdt den vante Skik. Selv i de næste Slægtled, som ikke havde oplevet Reformationen og altsaa heller ikke kendt den katolske Tid, vedblev man hyppigt at overholde Fastetidens Regler, og lige ned til Aar 1600 kunde man træffe endog Gejstlige, der, som f. Eks. Anders Sørensen Vedel, ganske afholdt sig fra Kødspiser, saalænge Fastetiden varede.[1] Tog end andre det ikke slet saa strengt, var der dog ingen, der faldt paa at holde nogensomhelst Fest, Bryllup eller lignende mellem Fastelavn og Paaske.

Sit Højdepunkt naaede denne stille Tid i den sidste Uge, «den stille Uge». Paa Palmesøndag, der indledte denne, havde der i den katolske Tid været enkelte kirkelige Festskikke med Indvielse af Palmegrene eller, i Mangel heraf, Pilegrene i Blomst. Men disse Skikke, der f. Eks. i England var i den Grad trængt ind i Folket, at de har holdt sig indtil nu,[2] tabte sig mærkelig hurtigt i Norden, saa snart den katolske Gejstlighed var borte. Des mere følelig blev Alvoren og Stilheden i de følgende Dage, og det er et ret betegnende Udtryk for den Vægt, man tillagde dem, at man i en nyere Tid har givet enhver af disse Dage særskilt Navn, hvortil man rigtignok har brugt de gamle Fastelavns-Navne, der, efter at deres lystige Biklang var glemt, forekom at lyde ret højtideligt. I Skaane kaldes endnu den stille Uges Dage: Palmesøndag, Blaa Mandag, Hvide Tirsdag, Askeonsdag, Skærtorsdag o. s. v.[3]

Den første egentlige Helligdag var «Skærtorsdag». Paa en forunderlig Maade mødtes her de største Modsætninger. Lige-

som Frelseren paa denne Dag havde renset Disciplene ved at to deres Fødder, og skænket dem og Verden Livsens Brød, og dog var han selv inden Aften overgivet i Morderhaand, saaledes kæmpede fremdeles ifølge Folketroen Lyset og Mørket paa denne Dag en svar Kamp.

Til Dagens lyse Sider hørte først og fremmest den Kraft, som paa den forlenedes den eneste grønne Plante, der havde holdt ud til det sidste Vinteren igennem, nemlig Kaalen. Rettelig nydt, ni Slags kogt sammen, værnede den mod Sygdom og andet Ondt for hele det kommende Aar. I Tyskland udvidedes denne beskærmende Magt til alle grønne Urter i Almindelighed, ni Slags, helst plukkede om Morgenen og kogte sammen.[1] Mulig staar den tyske Benævnelse paa Skærtorsdag «grønne Torsdag» (der grüne Donnerstag) i Forbindelse med denne Overtro. Fremdeles ejede ogsaa Luften paa denne Dag en rensende Kraft. Hængte man Gangklæder ud i det Frie, befriedes de for Møl, samme Middel fordrev Lopperne fra Sengklæderne. Ifølge Troen i Telemarken krævedes der dog noget mere Arbejde for at opnaa dette sidste. Man maatte flette tre Snore til Hjælp for Lokes itubrudte Slæde. Hver Skærtorsdag kom nemlig Loke kørende med et Læs Lopper. Da Læsset var tungt, gik Slæden itu, og hjalp man ham ikke med Snorene, beholdt man de ubudne Gæster i Hobetal Aaret rundt.[2]

Blandt de uhyggelige Udtryk for Skærtorsdags Betydning hørte i første Række Heksenes Magt paa denne Dag. Skærtorsdag var nemlig ligesom Valborgs og Sankt Hansdag Heksenes Fest, og enhver, der ikke sikrede sig imod dem, var i høj Grad udsat for at lide Mén. Allerede Christiern den Andens saakaldte «gejstlige Lov» paabød derfor Øvrigheden særlig paa Skærtorsdag og Valborgs Nat at passe paa alle, der var mistænkte for Trolddom.[3] Det var imidlertid lettere sagt end gjort at passe paa Heksene, naar de Skærtorsdagaften i Mulm og Mørke og tilmed usynlige fo'r paa et Kosteskaft til Samlingspladsen. Sikrest var det for Enkeltmand at værge sig, som han kunde, ved at fæste Staal over Dørene, lægge Staal i Sengen, under Gaasebænken og hos Kreaturerne, sprede Økser og Jærnkiler paa de tilsaaede Marker og tage det fjermere Hjul af Ploven, at ikke Hekse, der foretrak Kørsel, skulde benytte sig af dette.[4]

Umuligt var det dog at overkomme alt og helt at sikre sig. Glemtes noget, var det prisgivet. Heksen Ingeborg Bogesdatter i

Högnalöff i Sverig bekendte saaledes 1618, at hun havde listet en Kalv ud, lagt Bidsel paa den og saaledes redet over Skov, Mark, Bjerg og Vand til Blåkulla, hvor hun deltog i Gæstebudet. Før sin Bortfærd havde hun været lumsk nok til at blæse Vind i sin Særk og deraf lavet en Ham i hendes Lignelse, som hun lagde hos Manden. Og yngre Hekse behøvede end ikke noget Ridedyr eller Færdselsredskab. De var ved egen Kraft i Stand til at hæve sig i Luften og flyve afsted.

Under slige Forhold var det sikkert klogest at anvende et mere almindeligl Sikringsmiddel, f. Eks. at ringe med Kirkeklokkerne. Endnu langt ned i det 19de Aarhundrede var det derfor Skik i Smaaland hver «Dimmelonsdag» om Aftenen efter Solnedgang og atter Skærtorsdag Morgen, førend Solen var staaet op, at «klemte Paaskekærlingerne ned». Provst Wiesels Karle ringede saaledes med Kirkeklokken, just da tre Hekse fløj over Spiret. De faldt straks ned, men skiftede Ham og forvandlede sig til Geder. De tre Geder løb op i en gammel Birk, men en Mand, der stod hos, huggede den ene Ged i Foden. Siden da haltede en gammel Kvinde i Håramoen, og ingen nærede Tvivl om, at hun jo havde været med paa Turen til Blåkulla. I et andet Tilfælde forvandlede den nedfaldne Heks sig til en hvid So. Tre Paaskekærlinger, der i Provst Gumælii Tid nedringedes ved Moheda, just som de skulde «piske Kirken», fandtes derimod helt nøgne.[1]

En ganske egen Fristelse var det selv at skaffe sig Vished om, hvorledes det forholdt sig med ens Omgivelser. Sligt lod sig gøre ved Hjælp af et paa Skærtorsdag lagt Hønseæg, at sige, hvis det var det første, Hønen nogensinde havde lagt. Tog man det blot med sig i Lommen hen i Kirken, eller, hvad sikrere var, saa man igennem det, idet Solen skinnede, kunde man nøjagtigt afgøre, hvilke Kvinder i Menigheden, der var Hekse og om Aftenen tilforn havde været afsted.[2]

I England udførtes paa Skærtorsdag en højtidelig Handling, der, saa vidt vides, ikke var brugelig i Norden. Et Antal fattige samledes paa Slottet, og Dronning Elisabeth vadskede deres Fødder. Rensningen var grundig nok, forsaavidt de alle forud var først blevne vadskede af en Vadskerkone, dernæst af Almisse-Uddelerens Undergivne og sluttelig af ham selv. Naar saa Evangeliet om Fodvadskningen var oplæst, vadskede Dronningen dem for fjerde Gang, med Bistand af en Adelsjomfru for hver fattig. At Dronningens Ydmyghed voksede med Aarene, var billedlig

antydet ved, at der hvert Aar var en fattig mere, saa at deres Antal svarede til Dronningens Alder. Aar 1572 var der saaledes 39. Efter endt Vadskning kyssede hun dem, skænkede enhver baade Penge, Klæder, Mad og Drikke samt et Haandklæde og lod dem ved Solnedgang fare.[1]

Efter den uhyggelige Skærtorsdag fulgte den mørke Langfredag. Paa denne Dag maatte ingen være glad, Fasten og Selvpinslen naaede derfor her sit Højdepunkt. I Norge var det enkelte Steder Skik, at alle piskedes med Ris om Morgenen. Almindelig Regel var det, at ingen maatte faa noget at spise før end Aften; og i Dagens Løb skulde man anspænde alle sine Kræfter og plage sig selv med et uoverkommeligt Arbejde. Denne sidste Skik har i mange Bygder holdt sig indtil vore Dage. Præsterne har undertiden mistydet dette Arbejde som Ringeagt for Helligdagen, medens det i Virkeligheden jo betød Selvplage som Kristi Efterfølgelse.[2] At Forholdene i Danmark var lige saa strenge, kan ses af, at f. Eks. den tidligere Hofpræst Anders Sørensen Vedel hver Langfredag lod sine Børn komme ind til sig i Studereværelset, hvor han hudflettede de ulykkelige Smaa, for at de ret levende skulde fornemme Frelserens Lidelser.[3] En gyldigere Grund til Straf var det, naar man paa Langfredag ikke bestod Fasteprøven. I mange Egne brugte man nemlig paa denne Dag at lade Husets Ungdom veje, ligesom det ogsaa var sket paa Askeonsdag. Viste det sig da, at de ikke var tagne det rette Antal Pund af i Vægt, saa var dette et tydeligt Udtryk for, at de heller ikke havde overholdt Fasten og følgelig fortjente Straf. I en senere Tid i det mindste vidste man i Norge at forberede sig til denne Prøve, idet betænksomme unge Mennesker mødte ved Vejningen Askeonsdag med Sand i Strømperne og Smaasten i Lommen for at have noget at sætte til af i de syv Fasteuger.[4]

Fasten udstraktes paa Langfredag ligeledes til Husdyrene, idet i mange Egne Kvæget paa denne Dag ikke fik sædvanligt Foder, men kun hvad man kunde finde til det af spiseligt i Skoven eller paa Marken. Menneskenes Maaltid, der først maatte holdes mod Aften, skulde bestaa af det tarveligst mulige, i Reglen blot Melgrød og højt regnet «Skidne Æg». I Telemarken og maaske flere Egne var det Skik at mindes Kristi Tørst paa denne Dag, idet man, inden man gik til Hvile, skulde fortære tre Saltkager, hvilket i Nattens Løb fremkaldte en ulidelig Trang til Drikke.[5]

Med Paaskeløverdag, «Paaskeaften», begyndte allerede Forberedelserne til den glade Tid. I Katolicismens Dage havde det været Skik, at Præsterne paa denne Dag velsignede Bøndernes Madvarer og Saasæd, og Skikken holdt sig nogen Tid efter Reformationens Indførelse. Endnu i Aaret 1566 fandt «Madvielse» Sted tæt ved København i Egnen omkring Roskilde. Man bragte allehaande Fødevarer frem, og derhos Rug, Byg og Havre, Præsten velsignede det og læste en særskilt Bøn derover, hvorved Bønderne mente deres Mad og Korn sikrede for det følgende Aar. Om Aftenen læstes en Messe, hvormed Paaskefesten indvarsledes. Begge Dele, «Madvielse» og Messe, blev forbudne af Sjællands Biskop.[1] Befolkningen fik nøjes med at fejre Løverdag Aften inden Hjemmets Vægge med de gamle Festretter: Sødgrød og blødkogte Æg.[2]

Paaskesøndag var helt og holdent Glædesfest. Fra tidlig Morgen var Folk paa Benene for at se Solen, naar den stod op, «lege» paa Himlen og danse af Glæde over Kristi Opstandelse. Denne Tro deltes, saavidt det lader, af næsten alle kristne Folkeslag.[3] Kun i ganske enkelte Egne knyttede sig Overtro af bedrøvelig Art til Paaskemorgen. I Telemarken frygtede man saaledes for at tænde Ild paa Arnen, thi den Gaard, hvorfra det først røg, skulde blive plaget af Rovdyr. Naar man endelig nødtes dertil, anvendtes den Forsigtighed at brænde ni Slags Ved tilligemed en Træske, en Gryderøre, en Kost samt Krudt og Svovl. Hensigten hermed var uden Tvivl at rense Skorstenen fra den Besmittelse, der mulig hæftede ved den siden Skærtorsdag Nat, da Heksene fo'r ud gennem den. Selv Røgen var endnu smittet. Alle maatte ud af Døren for at se, hvor den bar hen; drev den ad Kirkevejen til, var det Varsel om, at en i Huset var «fejg» og snart skulde dø.[4]

Naar man efter endt Gudstjeneste, ved hvilken der var bleven ofret i Kirken, vendte hjem, fordrev man Tiden med al Slags Spøg. En særlig Paaskefornøjelse var de saakaldte «Paaskeæg». Herved forstodes dengang som nu farvede Æg, i Reglen røde, blaa eller gule, stundom med Indskrifter. De veksledes dels som Gaver, dels brugtes de til forskellige Lege, af hvilke den at lade dem trille efter hinanden ned ad et Skraaplan var den almindeligste. Det gjaldt om med sit Æg enten blot at berøre eller knuse Skallen paa et eller flere af de tidligere nedtrillede. Legen kaldtes paa Dansk at «trante Paaskeæg».[5] I Tyskland og Eng-

land brugtes foruden denne ogsaa andre Lege, f. Eks. at gemme Æggene i «Hare-Reder», holde dem i knyttet Haand og slaa med dem o. s. v.

Brugen af «Paaskeæg» er en af de ældste og videst udbredte Festskikke, der kendes. «Madvielsen» paa Paaskeløverdag, der i Norden angik baade Æg, Fødevarer i Almindelighed og Saa korn, indskrænkede sig i de sydlige Lande fortrinsvis til Æg. Saavel i den romerske som i den græsk-katolske Kirke begyndte Paasken med Nydelsen af de indviede Æg. Og «Paaskeæg» er kendte fra Skandinavien til Ægypten, fra England til Persien og Siberien. Man kan da ikke søge Skikkens Oprindelse alene i Hensynet til Fastens Ophør, eller i Festen for Kristi Opstandelse, eller i den begyndende Æglægningstid, eller i noget af de andre Enkelt-Hensyn, hvorfra man har villet udlede den Ægget har i umindelige Tider været Sindbilledet paa det indesluttede og dog vaagne, frodigt frembrydende Liv, og har derfor lige let ladet sig anvende som Tegn paa Vaaren og paa Opstandelsen. Det gaar hermed som med de tilsvarende sproglige Udtryk. Paaske hedder paa Tysk «Ostern», paa Engelsk «Easter», begge af det gammelsachsiske «oster» = at opstaa. Men slutter man saa, at Festnavnet sigter alene til Kristi Opstandelse, svækkes dette ved, at de gamle Germaner dyrkede en Vaarens Gudinde ved Navn «Ostara». Og heller ikke herved tør man standse, thi hendes Navn staar aabenbart i Forbindelse med Østen, Dagningens Himmelegn.[1]

En Paaskeskik af rent kristelig Oprindelse var derimod Uddelingen af de saakaldte «Paaskelam». I det 16de Aarhundredes Begyndelse, da Katolicismen endnu herskede, foregik denne Uddeling uden Tvivl paa gammeldags Maade, idet Præsterne efter Messen Løverdag Aften skænkede eller solgte til Kirkegæsterne indviede Paaskelam af Voks, der ansaas for en Slags hemmelighedsfulde Midler mod alskens ondt.[2] Men netop denne deres undergørende Kraft gjorde det i høj Grad ønskeligt at have dem af et varigere Stof end Voks og altid at bære dem hos sig. Tidligt udviklede da den Skik sig, at rige bar et Paaskelam af Sølv eller Guld i en Kæde om Halsen. Og her faldt det da atter naturligt at have dette Smykke i Smykkers sædvanlige Form, altsaa som en Medaille eller Mønt blot med et derpaa afbildet Paaskelam. Smykker af denne Art gik under det fælles Navn «Agnus Dei» og synes at have været en temmelig almindelig Gave.

I et stærkt beskadiget Brev fra Aarhundredets Begyndelse, skrevet til Henrik Krummedige, kan endnu læses: «Sender jeg Eder III Agnus Dei til Eders kære Hustru og Dotter, bedendes kærligt, at I ikke ville dennem forsmaae».[1]

Efter Reformationen var den hele Skik med indviede Paaskelam lige saa ilde set som de øvrige katolske Rester. Paaskelammene af Voks forsvandt da tilligemed Messen Paaskelørdag eller indviedes kun i Smug, indtil efterhaanden den hele Skik gik i Glemme. Smykkerne af Metal derimod vedblev at bæres aabenlyst, men Betydningen af dem glemtes snart. Der var næppe mange af de Arvinger, hvem ved Skifterne mod Aarhundredets Slutning nu et «Agnus Dei», nu et «Jesu Navn» eller en «Sankt Jørgen» tilfaldt, der har tillagt disse Smykker noget Værd udover Erindringens og Metallets. I det følgende Aarhundrede gik for Danmarks Vedkommende de fleste af disse Smykker vistnok tabt. Trediveaarskrigen og de to Krige med Sverig 1657—60 fejede ordentlig ud mellem gammelt Guld- og Sølvtøj, og henimod Aar 1700 var der næppe meget tilbage i Danmark af de gamle «Agnus Dei».

Anderledes i Norge. Her havde Overleveringen faaet Lov til uhindret at holde sig, intet større fjendtligt Indfald havde bortført alt, og hvad der forhen var adelig Skik, optoges med Iver af en talrig og jævnt velstaaende Bondebefolkning. Aar 1762 hører vi da i en Beskrivelse fra Norge: «At have et «Angstei», det vil sige en forgyldt Sølvmønt fæstet til en Sølvkæde hængende om Halsen ned paa Brystet, er meget brugeligt, især naar en Pige skal pyntes til Brud».[2] Der er ingen Tvivl om, at disse «Angstej» eller «Ansti» er en fordrejet Udtale af de gamle «Agnus dei». Som de nu brugtes, var der imidlertid ikke meget tilbage af den oprindelige Hovedfigur, Lammet. Man tog nemlig «gemenlig et Tomarksstykke, eller en anden Sølvpenge af lige Størrelse», satte Øskener rundt om Randen til at hænge smaa tynde Sølvstykker i, forgyldte det hele, og hermed var Smykket færdigt.

Mærkeligt nok har de gamle «Paaskelam» i det 19de Aarhundrede paany holdt deres Indtog i Danmark, ikke længere som Voksfigurer eller Smykker, men som en Art Legetøj af Sukker eller Bomuld med et vedhæftet Korsbanner.

5.

Valborgs Dag eller den første Maj var den gamle Festdag for Vaarens Komme. Romerkirken havde ikke kunnet eller villet sætte noget andet i Stedet for denne Fest, der kom underlig ubelejligt mellem Paaske og Pinse. De svage Forsøg paa Modstand bestod væsentlig kun i, at Dagen kaldtes efter de to Apostle «Philip-Jacobi Dag», et Navn, der dog hverken i Tyskland eller Danmark kunde fortrænge: Valpurgisdag, Valborgsdag, eller med lidt mere kirkeligt Tilsnit: Voldermisse.

Festen fik altsaa Lov at skøtte sig selv og var og blev en blot Folkefest. For saa vidt skulde man tro, at den maatte have haft let ved at bevare sine oprindelige Skikke uforandrede. Men her gjorde en anden Omstændighed sig gældende, der voldte Splid. Det var Forskellen i de ydre Naturforhold.

Vi har allerede set, hvorledes der under Fastelavnsskikkene skjulte sig tydelige Spor af en ældgammel Vaarfest. Der havde altsaa været en Tid i Folkets Barndom, hvor det under mildere Himmelstrøg fejrede Vaar i Februar Maaned. Men denne Tid var forlængst forbi, da det bosatte sig i Nordeuropa. Endnu kunde Benævnelsen «Vaar» vel minde om Slægtskab med Romerne, der kaldte Aarstiden «ver»; men kun for faa af de Folk, der var havnede nord for Alperne, og i hvert Fald ikke for Skandinaverne, kunde det passe at fejre Festen førend den første Maj. Først da var det klart, at Dagslyset havde sejret, først da forkyndte Luft og Spirer, at Sommeren var nær.

Fra gammel Tid synes det da at være blevet slaaet fast i Norden, at Sommerhalvaaret begyndte den første Maj. Og ubemærkt begunstigedes denne Bestemmelse i Aarhundredernes Løb ved en Fejl i Tidsregningen. For hvert Aarhundrede, der gik, blev Vaarens Komme skudt en Dag ud, og Aarstiden blev altsaa mildere og mildere. Naar man i det 16de Aarhundrede skrev den første Maj, befandt man sig i Virkeligheden paa den ellevte.[1]

Men end ikke denne stadige Fremgang var i Stand til her ganske at binde Vaarfesten til den første Maj. Den store Udstrækning fra Nord til Syd gjorde sig endnu gældende. Hvad hjalp det, at Gøgen alt et Par Uger havde ladet sig høre ved Koldinghus, og Bøgen stod grøn ved Gurre? I Dalarne kunde man dog umuligt ret holde Vaarfest, naar Siljan endnu laa tillagt, og Snetykning lejrede sig om Mora. Hertil kom, at de enkelte Aaringers vekslende Kuldeforhold kunde selv i sydligere Egne friste til at fordele Festlighederne over flere Mærkedage, for ikke at sætte alt paa ét Kort. Aar 1528 f. Eks. var det den første Maj i Greifswalde endnu fuldstændig Vinter, ikke en eneste grøn Spire, Sneen laa fodhøj, saa at Toget, der i lette Dragter «red Sommer i By», skyndte sig tilbage til de varme Stuer, og en enkelt Deltager endog tog sin Død af den kolde Tur.[1] Følgen af alle disse Forhold blev da for samtlige gotogermanske Folk: en vifteformig Spreden af Vaarfestens Skikke lige fra Fastelavn eller 1ste Marts og hen til Midsommerdag. Alt efter Beliggenheden nærmest ved Alperne eller nærmest ved Nordkap, voksede Tilbøjeligheden til at samle Festen om en Dag i Begyndelsen eller i Slutningen af dette Tidsrum.

Danmark laa i Midten. I Samklang hermed holdtes her en tydelig Vaarfest den første Maj. Festen fortsattes imidlertid, om man saa vil, Uger igennem, blussede atter op i Pinsen og gled saa uden helt at ophøre over i Midsommerfesten.

Valborgsfesten indlededes med, at der Aftenen forud, altsaa den 30te April, brændtes Baal paa Højene. Denne Blusbrænden paa Valborgsaften var en ældgammel Skik. Der er ingen Tvivl om, at Skikken saavel i Norden som de utallige andre Steder Jorden over, hvor slige Baal i umindelige Tider er blevne tændte paa Festaftener, oprindelig har haft, ligesom den endnu mangensteds fremdeles har, en religiøs Betydning. Ganske var denne ikke forsvunden i det 16de Aarhundrede. Man troede, at disse Baal virkede skræmmende paa alle de onde Aander, der i denne Nat var ude, først og fremmest paa Heksene, hvis Festtid det jo var. De to Hovedmidler, der anvendtes mod disse og onde Magter i det hele, Blus og Staal, var i Virkeligheden et og samme, idet Staalets Kraft netop laa i, at det var Ildens Hylster, hvoraf den ved Slag mod Flint til enhver Tid lod sig fremlokke.

I Forbindelse hermed stod det, at Valborgsblussene egentlig skulde som alle andre Festblus optændes ikke med almindelig

Ild, men med «vild» Ild. En saadan lod sig kun skaffe paa den ældgamle Maade, den der havde været i Brug førend man lærte Jærnet at kende: ved Gnidning af to Stykker Træ imod hinanden. Denne Ild kaldtes i alle gotogermanske Lande med et beslægtet Navn, hvis Betydning er tydeligst i det svenske: «Gnideld». (Dansk og Norsk: «Nødild», Tysk: «Nodfyr» eller «Notfeuer», Engelsk: «Neidfire» eller «Nedfire»). Og til den knyttede sig megen Overtro, især med Hensyn til Fordrivelse af Kvægsyge. I Norge brugte man f. Eks. at helbrede Hjorde, der var bidte af en gal Ulv, hvilken Syge ellers vilde forplante sig til alle Faarene, ved Hjælp af Nødild: to Stykker Egetræ gnedes mod hinanden, hermed optændtes to til tre Baal, mellem hvilke Faarene dreves, saa at Røgen slog op om dem.[1] I Dalarne er det den Dag i Dag Skik at springe gennem Valborgs-Baalet.[2] Paa Hebriderne brugtes for ikke længe siden, naar Kvægsyge indtraf, at slukke Ilden i hele Sognet. Derpaa sattes 81 gifte Mænd i Arbejde, stadigt ni ad Gangen, med at gnide to Bjælker sammen. Ved Hjælp af den herved fremkomne Ild tændtes atter den første Arneild. Med det Vand, som straks blev kogt herved, bespræengtes derpaa det syge Kvæg. Noget lignende er endnu Brug i Nedersachsen.

I Tyskland antages Skikken at stamme fra Druidernès Tid, hvilke paa denne Vis antændte Halvaarsfesternes hellige Baal. At Romerkirken tidligt er bleven opmærksom paa denne Form for germansk Overtro kan ses af, at det allerede paa et Kirkemøde Aar 742 blev forbudt de kristne Tyskere at tænde de ugudelige Baal, som de kaldte «Niedfeor» (Notfeuer). Tyskerne saa lidt som Nordboerne opgav imidlertid den gamle Skik. Endnu omtrent Aar 1590 hedder det om Sct. Hans Baal i Tyskland: I mange Egne af Landet bruger Landsbyernes Beboere at oprykke en Gærdestav, binde et Tov om den og snurre den saa stærkt omkring, at den tilsidst fænger Ild. Med denne Ild optændes Festbaalet. Naar det er udbrændt, strø de Asken over Haveplanter og mener hermed at kunne sikre dem mod Orme.[3]

Valborgs-Blussene synes i Danmark hyppigt at have bestaaet blot i brændende Halmknipper, der holdtes i Vejret paa en eller flere høje Stænger. Ofte var de dog ligefremme Baal, der antændtes paa Jorden og næredes kraftigt med Ved, gamle Tjæretønder og lignende. I Norge forstod man endnu i det 19de Aarhundrede ved Ordet «Brandskat» Træ, der skænkedes til Brug

ved Sct. Hansdags Blussene.[1] Derimod synes man i Norden ganske at have glemt den i Oldtiden brugelige Skik, at opbrænde Jætten «Tjasse» paa Vaarbaalet. I enkelte andre Lande har Skikken holdt sig til vore Dage. I Bøhmen og flere Egne af Tyskland opbrændes endnu Vinter-Jætten i Skikkelse af en uhyre Straamand. Mange Steder kaldes den blot «Vinteren» eller «Døden»; men i Schlesien kaldes den mærkelig nok med det dèr uforstaaelige Navn: «Jøden», «der alte Jøden», hvilket muligt er det oldnordiske «Jøtun», Jætte. Hos Katolikerne derimod er Straamanden bleven til Forræderen Judas, og Opbrændingen foregaar i Overensstemmelse hermed paa Paaskelørdag.[2]

Foruden den religiøse Betydning havde Valborgs-Blussene, eller havde i det mindste haft, som alle Festblus en mere almindelig Grund. For en Tid, der ikke kendte til Postvæsen, Aviser eller Telegrammer, og ikke havde anden Almanak end en Pind med indskaarne Mærker, var det en særdeles hensigtsmæssig Maade at kundgøre Festdagens Komme ved Aftenen forud at tænde Baal paa de højeste Punkter. I mangt et ensomt liggende Hjem bragte Synet af Blussene maaske først Vished om, at Festdagen var nær; kun saaledes bevaredes Ensartethed Landet over, og Bavnen blev ikke blot for Synet et Foreningspunkt men ogsaa et virkeligt Samlingspunkt, thi did strømmede alle trods Mulm og Mørke, visse paa dér at træffe Venner og Bekendte.[3]

Denne Bavnernes Betydning har tidlig medført, at de toges i Krigsbrug. Sandsynligt er det, at allerede i den graa Oldtid har Valborgs-Blussene været Samlingstegn for det vaabenføre Mandskab til Sommerstævne. Med Sikkerhed véd vi, at Hakon Adelsten i Norge inddelte hele Kysten «saa langt op i Landet, som Laksen gaar øverst op i Elvene», i Skibsreder, der skulde stille et bestemt Antal Skibe af en vis Størrelse. Og samtidig befalede han, at der paa de højeste Fjælde i Syns Afstand fra hinanden skulde laves Bavner, der skulde tændes, naar en fjendtlig Hær var i Landet. «Og, siger man, at paa denne Maade gik Hærbudet i syv Dage fra den sydligste Bavn til den nordligste».[4]

At Bavner anvendtes til Krigsbrug i det 16de Aarhundrede, var en Selvfølge. «I se Bavnen staa oppe paa denne Høj herude», siger Peder Palladius, «og vide aldrig, naar en fremmed Fjende vil overfalde os, enten Nat eller Dag».[5] I Danmark benyttedes Bavner til Krigsbrug endnu i Krigen med England 1807—14, i hvilke Aaringer alle Festblus var forbudte. Ja selv i Aaret 1864

spillede Bavner en Rolle blandt Forsvarsanstalterne paa Fyen, om end de nu til Dags i de fleste Tilfælde har faaet Afløsning i Telegraf og Telefon.

Men selv efter at alle religiøse og Nyttigheds Hensyn er bortfaldne, har de gamle Festblus holdt sig. Det er ikke blot af det hyppigt forekommende Bakke-Navn: «Bavnehøj», at man kan slutte til Skikkens fordums Almindelighed. Hver Valborgs Aften lysner Baalene i mange Egne endnu som for Aartusinder siden. Det er ikke let at bestemme Grunden til, at de har holdt sig i én Egn og er opgivne i en anden. En Regel, der dog tæller mange Undtagelser, er det, at hvor Valborgs Blussene er bevarede er Sct. Hans Blussene ophørte og omvendt. Som Eksempel paa Undtagelserne kan nævnes Dalarne, hvor der brændes baade Valborgs- og Sct. Hans Blus.[1] Hvor mangfoldige de i de rette Egne endnu kan være, kan ses af, at der f. Eks. fra Blæsborg Bakke ved Horsens, Valborgs Aften 1879, taltes ikke mindre end 70 Blus.[2]

De Folk, der i det 16de Aarhundrede samledes ved Baalene, var mere end blot flygtige nysgerrige; de var fast bestemte paa at ville tilbringe hele Natten i det frie. Valborgsaften var en af de mest bekendte «Vaagenætter».

Medens alle saaledes strømmede ud til Baalene, det eneste Sted, hvor Heksene ikke havde Magt, var der en egen Uhygge udbredt over Hjemmene, hvor kun de aller nødvendigste var blevne tilbage. Man faar et Indtryk heraf gennem en tilfældig Beskrivelse af Forholdene i en Gaard i Vordingborg, Valborgs Nat 1592. Søren Boesen laa inde, saa hørte han pludselig mellem Kl. 12 og 1, hvorledes Hunde og Katte begyndte at tude og mjave. Det lykkedes ham at faa fat i Jakob Tærskemand, der var villig til at gaa ud og se, hvad der var paa Færde. Men da han kom ud i Gaarden, saa han ikke andet end nogle Hunde og Katte, og han gik derfor ind og lagde sig igen. Men lidt efter begyndte det at mjave og skrige paany. Søren Boesen maatte da selv ud, væbnet med et Økseskaft, og ganske rigtig opdagede han derude bag et Tjørnelæs ved Kohuset, nærmest op til Mester Hanses den sorte Ko, to Kvindeskikkelser. Da de ikke svarede paa Spørgsmaalet: «Hvem der!», men løb, havde han

Mod til at løbe efter og slaa den ene med Økseskaftet. Hun maatte standse, og det viste sig da at være Mette Sandbagers, som han godt kendte. Hun tiggede og bad ham ikke at røbe hende eller udlægge hende. Han svarede: «Sker der nogen Skade, skal du faa Straf derfor». Men hun indestod for, at der ikke skulde ske nogen Skade, og er heller ikke nogen Skade sket.

Hvorvidt hun iøvrigt var en virkelig Heks, faar at staa hen. Vist er det, at to Maaneder efter skete der dog nogen Skade, idet Mester Hanses den sorte Ko begyndte at malke Blod. De seksten Mænd, der i denne Anledning udnævntes til Dommere, turde imidlertid ikke i Kraft af disse to Kendsgerninger dømme hende fra Livet.[1]

Ude ved Baalene herskede der Liv og Lystighed. Ikke alle forblev dog samlede her, de unge gik til Skovs for at plukke Blomster og bryde grønne Grene af, hvormed Boligerne tidlig næste Morgen skulde «majes». Undertiden, men langtfra altid, opgravede man tillige paa Valborg Nat «Majtræet» eller smykkede det, saa at det stod rede til om Morgenen.

Det var en ikke ringe Uskik, at unge Mænd og Kvinder saaledes ved Nattetid færdedes alene i Skoven. Den Sædvane i mange Egne, at man netop i denne Nat traf Aftale om, hvem der skulde være hinandens «Gadebasse» og «Gadelam», forbedrede ikke Forholdet, og med Rette blev «Vaagenætterne» berygtede for deres Usædelighed. Ikke uden Grund er det i Folkevisen en Vaagenat, i hvilken Hr. Lave lokker Jomfru Elline.[2] Ganske det samme var Tilfældet i Udlandet. Om Forholdene i England hedder det i Aaret 1585: «Jeg har hørt af troværdige Vidner, at af 40, 60 eller 100 Piger, der Valborgs Nat gaar i Skoven, kommer knap en Trediedel med Æren tilbage».[3]

Heller ikke ved Baalene stod det godt til, om end af andre Grunde. Drikken steg de gamle til Hovedet, og naar de unge hen ad Morgenstunden vendte tilbage, slæbende med Majtræet og trængende til en Hjertestyrkning, blev det værre endnu. Med Føje mente Peder Palladius at burde rette den Opfordring til de unge Karle: «Forvarer Eder, at I ikke bande og sværge og slaas ude ved hint Majtræ!» Forældrene formaner han saaledes: «Lære Eders Børn ikke de ti Budord, Troen og Fadervor, da lære de at sværge og bande, lyve og stjæle og slaa Folk ihjel. Da skulle I vel høre om Blod, Død og Vunder ude ved Majtræet».[4]

Der blev virkelig oftere hørt om Blod og Drab ved Majtræet. Aar 1570 slog saaledes «Majdrengene» en Kirkeværge ihjel i Merløse Herred, «desligeste en Degn, og blev ni løse Ben tagne af hans Pande».[1]

Grunden, hvorfor det særlig gik ud over Kirkepersoner, var, at Regeringen af Hensyn til al den Uskikkelighed, der fandt Sted i Vaagenætterne, tilsidst udstedte Forbud mod disse. Det blev Gejstlighedens Sag at paase, at Forbudene virkelig blev efterkomne. Det vrimlede med saadanne Forbud,[2] og Straffen, hvormed der truedes, Tabet af den halve Boeslod var alvorlig nok, men det var ikke let at gennemføre sligt, Præsten og Degnen stod alene imod en hel Befolkning.

At Gejstligheden dog ikke var bange for at sætte haardt mod haardt, kan ses af flere Eksempler: Præsten Hr. Jørgen Lauritsen i Udby paa Fyn ivrede saaledes Aar 1572 fra Prædikestolen mod «den ugudelige hedenske Handel med Natteløb paa Vollermisse Nat». Og da Dagen nærmede sig, sendte han Bud til hver enkelt Bonde i Sognet om at lade være med at fejre Festen. Mange svarede nej til hans Anmodning. I sin Vrede holdt han da paa Valborgsdag en ny Tordentale i Kirken mod de ulydige. Disse blev ham imidlertid ikke Svar skyldige, men rejste paa samme Dag et anseligt Majtræ. I kristelig Nidkærhed lod han dette hugge om. Men saa viste sig et mærkeligt Udslag af ældgammel Synsmaade. Bønderne anlagde Sag imod ham for «Hærværk», og Adelsmændene i Omegnen støttede dem ved paa Kongens og egne Bønders Vegne at forlange store Bøder af Præsten. Jørgen Sehested paa Hindsgavl krævede saaledes 32 Daler, Sten Bilde til Kærsgaard 30 Daler, Fru Anna paa Iversnæs 8 Daler osv. Det truede med at blive Præsten en dyr Historie, og han maatte sluttelig ty til Kongen med Bøn om Hjælp. Hvorledes Sagen endte vides ikke.[3] Skarpere endnu førtes Striden af Sognepræsten Hr. Mads i Lyngelse paa Langeland. Han havde som saa mange andre Præster forbudt «Natteløb og Drik» Valborgnat, men Menigheden var kun bleven mere genstridig, og for at haane ham havde man derpaa Valborgnat 1568 rejst et Majtræ lige for Kirkegaardsristen, hvor Hr. Mads nødvendig maatte forbi. Han lod sig imidlertid ikke skræmme, men truede fra Prædikestolen med Kirkens Band alle dem, som havde været med ved Nattens Drikkelag og Løsagtighed. Denne Trusel ærgrede en Bonde, hvis to Sønner begge havde været med, og han gik derfor til Præ-

stens Bolig og udfordrede ham til at komme ud at slaas. Da han samtidig brugte en hel Del Skældsord, blev Hr. Mads tilsidst hidsig, tog en Bøsse og skød ham. Hr. Mads blev stævnet for en Provsteret. Skønt han her oplyste, at Bonden var en «Præstehader», der engang havde slaaet sin Sognepræst ihjel med et Spyd, dømte dog Provsterne Hr. Mads til at have «fortabt sit Sogn paa Kongens Naade og Unaade».[1]

Det eneste Maal, som Regeringen kunde sætte sig med nogenlunde Haab om at naa det, var: Majfesten skulde holdes om Dagen, ikke om Natten. De «Majdrenge maa gaa om Dagen men ikke om Natten» hedder det ogsaa paa Roskilde Landemode 1578.[2] Peder Palladius udtaler det samme saaledes til de unge Bønderkarle: «Ingen Nætter maa I vaage ved Majtræet, det er aflagt til Landsting; ikke heller St. Volborg Nat. Om I ville føre Sommer i By, da laaner Eders Husbonds Hest og rider ud i Skoven, henter Maj og kommer saa hjem igen med Pibe og Tromme foran Eder, at man kan se, hvor I ride i Marken. Ak, hvad det er godt at vandre om Dagen! Da støder en sig ikke. Men Tyve og Røvere, Ulve og Løver, de gaa om Nattetid, og ikke gode Børn, hen i andens Lade og Lo at lokke deres Piger og Døtre. Det gør ingen uden Skalke».[3]

Majfesten, saaledes som den foregik om Dagen, bestod i Danmark først og fremmest i «at føre» eller «ride Sommer i By». I Sverige derimod var, som tidligere omtalt, Fastelavnskampen mellem «Sommer» og «Vinter» henlagt til den første Maj. Som en Følge heraf fandt der her nogen Forskydning af Festlighederne Sted, saa at enkelte af de danske Festskikke i Sverige først kom til Udførelse lidt længere frem paa Sommeren. «Majtræet» bar vel i begge Lande samme Navn, men kunde i Sverige vistnok med større Ret være kaldet «Midsommertræ». Heller ikke i Danmark fandt med Nødvendighed Sommerridtet altid Sted den første Maj, men kunde af forskellige Grunde, ugunstigt Vejrlig eller andet, stundom blive udsat; i saa Fald udførtes det gerne paa tredie Pinsedag.

Ser vi bort fra alle disse mere tilfældige Afvigelser og søger at danne os et Begreb om, hvad der i Reglen foregik i Danmark paa Valborgs Dag, saa var Festens Hovedtræk følgende:

Fra aarle Morgen var alle paa Benene, baade i Købstæder og i Landsbyer. Hele det vaabenføre Mandskab stillede paa aftalt Sted, enhver, der kunde, mødte til Hest, hvo der ikke ejede en saadan eller kunde faa den til Laans, maatte nøjes med at komme til Fods. Det var sikkert kun en Undtagelse, naar det for Malmøs Vedkommende Aar 1549 hed: «Alle skulle møde til Hest, eller til Vogns hvo der ikke gider redet».[1]

Det var en Regel, at hele Mandskabet mødte i Vaaben. «Vel rustede» hedder det i de ovenfor nævnte Bestemmelser fra Malmø. Naar vi hører, at Besætningen paa Bergenhus Aar 1571 holdt Majfest paa Valborgsdag, tør vi heller ikke tvivle om, at de mødte i Vaaben.[2] Og fuld Besked faar vi fra Slesvig Aar 1560, naar det hedder: «Den grønne Maj blev indført under fuldt Gevær af 230 Personer, deriblandt 31 i Rustninger, 52 med Hagebøsser, 85 med Hellebarder, Federspyd og deslige. Majgreve var Andreas Sülfgrave, Raadsherre».[3] Ønsker vi et udenlandsk Eksempel blandt de mange, saa hedder det fra Danzig Aar 1552: «I dette Aar blev Majgreven indført i Byen af 234 Ryttere, alle i fuldt Harnisk og Rustning, 460 Mand i Harnisk og med lange Spyd, og 480 Mand med Hellebarder og Slagsværd, Resten med Bøsser. De havde fire Faner med, Piber og Trommer, og var ialt 1344 Mand».[4]

Fra denne Regel, at møde «vel rustede», var der dog i Danmark mange Undtagelser. Kun Bybefolkningen kunde møde med Harnisk og Sværd, lange Spyd, Bøsser eller Armbrøster. Landbefolkningen skulde man af mange Grunde — især med Grevens Fejde i frisk Minde, og af Frygt for Krybskytteri —, vel vogte sig for at betro Vaaben. Det var da kun for et uøvet Øje, at Bønderkarlene, naar de samledes Valborgs Morgen, kunde tage sig ud som «vel rustede»; maaske en Jærnhue her og hist, et sort Kyrads til Laans fra Herregaarden, men af Vaaben kun de dagligdags: kort Spyd, Økse og Kniv. Om Bybefolkningen i Slesvig melder en gammel Beretning: «Fattigfolk, der ikke har Raad til at holde Rustning, lange Bøsser, Hellebarder og deslige, møde dog med Spader, Økser og Biler».[5]

Samlingspladsen var paa Landet en aftalt Bondegaard, i Byerne gerne udenfor en af de mest ansete Mænds Bolig. «Alle Sct. Knudsbrødrene møder for Oldermandens Dør», hedder det fra Malmø 1549. Uden Tvivl har det i Købstæderne oftere givet Anledning til Rivninger, hvorvidt man skulde slaa sig alle sammen,

eller fejre Festen lavsvis. I de større Byer udjævnedes dette dog ved, at her i Reglen fandtes et særligt fornemt Lav eller Gilde, hvoraf Lensmanden og mange omboende Adelsmænd var Medlemmer. Naar i Aalborg «Guds Legems Lav», i Malmø eller Lund «Sct. Knuds Gilde» gik i Spidsen, var der næppe mange, som ikke ansaa det for en Ære at følge efter. Og var der endelig et enkelt Lav, som viste sig uregerligt, saa kunde man vel ad Lovens Vej faa Opsætsigheden kuet. I de københavnske Smedesvendes Skraa af 1554 hedder det saaledes udtrykkeligt: «Naar Brødrene ville føre Maj i By om Sommeren, da skulle de spørge sig Lov af Borgemester og Raad og Kongens Foged».[1]

Naar Skaren endelig var samlet, gik Toget for sig. Maalet var den nærmeste Skov, for Købstædernes Vedkommende gerne Byens egen. Herude havde man ikke lidet at tage Vare. Først og fremmest skulde der «kejses», det vil sige: vælges Majgreve».

Dette Valg foregik ikke paa samme Vis i de forskellige Egne. I Københavns «danske Kompagni» herskede en Art Stormandsvælde, idet Borgemestrene, Oldermanden og nogle af de gamle Majgrever «red fra Hoben og kejsede Majgreven».[2] En fremtrædende Uensartethed var det, at der nogle Steder kaaredes to Majgrever, i andre Egne, ofte lige tæt ved hine, kun én. I Lund f. Eks. og maaske ogsaa i København valgtes der to Majgrever, i Malmø én.[3] I Bergen valgtes der to, og det samme var endnu i det 19de Aarhundrede Tilfældet paa Møen.[4] I det øvrige Norden derimod havde man i Reglen kun én. Ganske det samme var Skik i det nordlige Mellemeuropa ligefra Reval til Weser. Først i Rinegnene genfinder vi atter to Majgrever.[5]

Skikken, som den forekommer ved Rinen, viser os mulig dens oprindelige Form. Her vælges der nemlig hvert Aar en «Majkonge», som saa atter udvælger to «Majgrever» til at udføre sin Vilje. «Majkonger» omtales ogsaa i Frankrig og Schwaben.[6] Det er meget forstaaeligt, at et saadant aarligt Kongevalg, foretaget af Byens eller Egnens samlede væbnede Mandskab, kunde have haft noget stødende ved sig, især i Lande, der selv var Valgriger. Idet man da altsaa afskaffede denne Skik, har man vel i nogle Egne ladet Majgreverne rykke op i Kongens Sted og dermed gjort dem til én, i andre Egne blot nøjedes med at afskaffe Kongen, men fremdeles valgt de to Grever.

Dette være nu som det vil, saa var der i hvert Fald kun

lidet tilbage hos Majgreven af den oprindelige Kongemagt. Derimod viste der sig ved dette som ved de rigtige Kongevalg tydelige Spor af Stormændenes Underfundighed. Ganske vist valgte man til Majgreve helst anselige Mænd, der kunde give Stillingen Glans. I Byen Slesvig, hvis Majgrever vi kender for en Række af Aar, var disse gentagne Gange Raadsherrer.[1] Da i Bergen Aar 1571 den nye Lensmand ankom uventet til Byen den sidste April, viste Dagen efter den afgaaede Lensmands Svende den nysankomne den Ære at vælge ham til deres Majgreve, et Galanteri, der straks besvaredes af de nye Svende med Valg af den forrige Lensmand til deres Majgreve.[2] Men hyppigt stak dog Hestefoden frem. Tydeligst var dette Tilfældet i Aalborg, hvor det ligefrem hed, at man ved Valget skulde tage Skafferen med paa Raad om, hvem der til Majgreve «bekvemmeligst var».[3]

Denne «Bekvemmelighed» bestod væsentligt i at have det bedste Rostockerøl i sin Kælder. For alle de mange, der gik med i Toget med et Spyd eller en Økse paa Nakken, kunde dette være ganske ligegyldigt, de fik dog ikke noget af det at smage. Men for Herrerne til Hest i Spidsen var dette afgørende, da de selv agtede at drikke Øllet om Aftenen ved «Majgrevegildet». Selv i Lund, hvor man tilsyneladende lod den strenge Retfærdighed raade, idet «man til Majgreve skulde vælge efter Aarene, hvori de er indkomne udi Sct. Knuds Lag», lod man dog en Dør aaben for en Hædersmand med godt Øl, idet man tilføjede: med mindre den, der staar for Tur, vil «for Ærens Skyld tilbyde nogen Adelsmand eller andet agtet Folk» det.[4]

Sagen var, at dette Øl var i Tidernes Løb blevet et Hovedhensyn ved Majgrevevalget. Ikke for intet blev han om Formiddagen Stedets fornemste Mand, han skulde til Tak traktere om Aftenen. Flere Steder var der fast Takst for, hvor meget han skulde yde, to til fem Tønder, men dette har sikkert betegnet det knappe Lavmaal, der i Reglen blev langt overskredet. I Københavns «danske Kompagni» var Ydelsen ogsaa betydelig større: en halv Læst godt Tyskøl, Betaling for Bægere og Spillemænd samt for al den «Maj», der medgik til Toget og til at «maje» Huset.[5] Saaledes kunde Majgreveværdigheden blive dyrekøbt nok. Mange søgte derfor at knibe ud ved pludselig at faa vigtige Forretninger paa Valborgsdag, saa at de maatte drage af Byen og ikke kunde overvære Valget. Ad forskellige Veje vidste man imidlertid at genne disse tilbage. I Malmø vedtog man Aar

1549, at den, der uden gyldig Undskyldning udeblev fra Toget, skulde bøde en Tønde Øl, og i Aalborg 1554 bestemte man, at en Mand godt kunde vælges til Majgreve, fordi han paa Valborgs Dag ikke havde givet Møde, man skulde saa blot føre «Majkransen» til hans Dør og affordre hans Kone Øllet.[1]

Som Tegn paa sin Værdighed modtog den nyvalgte Majgreve en Krans, der enten var gylden og bares om Hatten, saaledes i København,[2] eller var meget stor og bares over Skulderen. At den har været ubekvem kan sés af, at den gentagne Gange gav Anledning til Tvist. I Aalborg nedsattes Aar 1554 et Udvalg paa otte Mand for at dømme, om Majgreven ikke havde forbrudt sig ved om Aftenen, da han skulde til at danse, at tage Kransen af.[3] I Slesvig 1564 vakte Majgreven stor Forargelse ved at tage en lille, almindelig Blomsterkrans paa istedetfor den rigtige og saaledes holde sit Indtog. Især Rigsarkivaren, hedder det i den gamle Beretning, var ilde berørt ved denne Haan mod gammel Sæd, dog lod den almindelige Forargelse sig ikke spore i nogen Mangel paa Appetit.[4]

Det var denne Skik med Majgreve-Krans, hvoraf Gustav Vasa Aar 1526 benyttede sig, da han i Maj Maaned red tilbage til Byen fra Upsala Højene, hvor han havde holdt Møde med Almuen, der klagede over, at han havde afskaffet den latinske Messe. Kongen, som næppe uden Grund mistænkte Ærkebisp Johan Magnus for at staa bag ved disse Klager, tog undervejs i Kaadhed en stor Blomsterkrans og satte den paa Ærkebispen, hvorved denne blev latterlig, idet han jo efter Folkemeningen herved erklæredes for Majgreve. Johan Magnus maatte finde sig heri, og red virkelig med Kransen paa ind i Upsala, men hævnede sig et Par Dage efter, da han gjorde sit Majgrevegilde, ved hvilket han jo, ligeledes efter Skik og Brug, skulde være Nummer ét. Han udtrykte dette saa tydeligt som muligt ved at gøre sit Højsæde og sit Skænkebord langt prægtigere end Kongens, der var lige overfor. Ved Bordet drak han Kongens Skaal med følgende Ord: «Vor Naade drikker Eders Naade til paa et godt Aar!» Det var sikkert Gustav Vasas Hjertens Mening, naar han, om end med et Smil, svarede: «Din Naade og Vor Naade kan ikke rummes under samme Tag».[5]

Majgrevens første Handling synes, i det mindste i flere Egne, at have været at vælge sig en «Majgrevinde» eller «Majinde». Derpaa forsynedes de øvrige Medlemmer af Toget ligeledes hver med en «Majbrud» eller, som det endnu mange Steder kaldtes, et «Gadelam». Hvor der var to Majgrever, udførtes dette saaledes, at den ene opraabte Navnet paa den mandlige Part og den anden paa den kvindelige. Den indgaaede Pagt tilkendegaves ved, at hver, enten straks ude i Skoven eller vel i Reglen først efter Indtoget, overrakte sin «Majbrud» en lille Blomsterkrans. Med en saadan var altsaa hver i Toget forsynet, og det var særlig disse Kranse, som Kvinderne havde haft travlt med at flette om Natten. Da Vaagenætterne afskaffedes, indførte man et saakaldet «Kransegilde» Valborgaften, hvortil Pigerne indbødes for at binde Kransene. Disse «Kransegilder» synes imidlertid ikke at have været stort bedre end «Vaagenætterne» og forbødes hurtigt. Lensmanden paa Koldinghus, Kasper Markdanner, fandt sig Aar 1609 foranlediget til at minde herom.[1] Iøvrigt synes selve «Majbrudene», i det mindste senere, heller ikke at have haft det bedste Ry. I «Barselstuen» lader Holberg en af de besøgende lykønske Barselkonen med følgende Ord: «Ej Madame! til Lykke! I parérer min Tro som en Majbrud.»[2]

De Kranse, som saaledes uddeltes til de ugifte Kvinder, havde sindbilledlig Betydning og betegnede «Jomfrukranse». Peder Palladius siger derfor: «Est du ellers en god Pige og vil bære din Urtekrans om Sommer paa dit Hoved med Hæder og Ære, saa lader du dig ikke lokke».[3] I Limburg og Brabandt er denne Opfattelse endnu gældende, idet man her Valborgs Dag anbringer en Krans eller grøn Kvist foran enhver uberygtet Piges Vindu, medens de, hvis Rygte ikke er det bedste, faa en Straamand.[4] Enkelte Steder i Norden sés endnu Spor af, hvorledes Skikken har udviklet sig selvstændigt videre, idet alle de unge Piger samles i Kres, og Kranse prøves paa dem; den, hvem Majgrevens passer, bliver «Majinde».[5] Paa Bornholm er Udviklingen foregaaet modsat det øvrige Nordens, idet man paa denne Ø endte med, at lade Pigerne være dem, der valgte Majgreven. At man ikke forudsatte idel Ridderlighed hos de unge Karle, kan sés af flere Bestemmelser, f. Eks. denne fra Olsker Gildeskraa 1775: «Naar en Pige tager en Gildebroder eller Gæst til Majgreve og klager over, at han stræber imod eller river

Kransen itu, bøde han 1 Rigsmark og betale desforuden Kransen.»

Naar «Gadelammene» var fordelte, gav Majgreven Befaling til at gøre sig færdig til Hjemridt. Det gik nu ud over Skoven, idet alle brød udsprungne Grene af Træerne. Med disse i Haanden, under Sang og Jubel samt Musik af Piber og Trommer, holdtes saa Indtoget, der paa lidt Afstand tog sig ud, som om selve den udsprungne Skov vandrede ind imod Byen. Det var dette Hjemtog, der dannede Festens Midtpunkt og havde givet den Navn. Paa Dansk kaldtes det i Reglen «at ride (eller «føre») Sommer i By»;[1] paa Engelsk brugtes stundom det dermed beslægtede Udtryk: «to bring the summer home»; paa begge Sider af Sundet kaldtes det iøvrigt ogsaa: at bære (eller ride) Maj i By; i Sønderjylland: at føre den grønne Maj ind;[2] i Tyskland hed det «Majridt». At det danske Navn var gammelt, kan sés af, at det alt forekommer i Kæmpevisen: «De vare syv- og syvsindstyve, der de drog ud fra Hald». Da Sivard Snarensvend her har oprykket Egen, hvortil han er bunden, og vender tilbage med denne ved sit Bælte, hedder det:

Kongen stander ved Borgeled,
Udi sin Brynie ny:
«Hisset kommer Sivard Snarensvend,»
«Han fører os Sommer i By».
Det donner under Ros, de danske Hofmænd der de udride.[3]

Det var dog ikke blot Sagnhelten Sivard Snarensvend, der faldt paa at rykke et Træ op med Rode og bringe det hjem med sig; i mange Egne udførte man endnu dette Kæmpeværk og slæbte Træet møjsommeligt tilvogns med i Optoget.

Hvis man tør slutte fra Skikkens Udbredelse, var denne Form for Majfest den ældste og oprindeligste. «Majtræer» brugtes baade i Norden, Frankrig,[4] Tyskland[5] og England. I dette sidste Land drev man det til at opgrave et Træ i Skoven, spænde 20 til 40 Par Okser for og slæbe det til Byen, hvor det plantedes og alle dansede om det.[6] Det er rimeligvis blot en videre Udvikling af den gamle Skik, naar det endnu den Dag i Dag er Brug i Dalarne ogsaa ved Bryllupper at anvende en Slags «Majtræer». Bryllupperne fejres gerne i Sommertiden, og i Rättvik løber Ungkarlene første Bryllupsnat, naar Dansen er til Ende, ud i Skoven, hvor de fælder det højeste Løvtræ, og trækker det ved

Hjælp af forspændte Heste til Bryllupsgaarden. Her laver man sig af Stuens Halm Sæder i dets Grene og drikker og støjer om det.[1]

At dette har været Majtræets ældste Form: et almindeligt Træ med Løv og Grene, er tydeligt nok. Men allerede tidligt begyndte man at finde det endnu mere festligt at behænge Træet med alskens Baand og Flitter, og lidt efter lidt endte man med, at «Majtræet» skulde være et glatskrabet Mastetræ med to til tre fra Toppen nedhængende store Ringe, alt fra øverst til nederst besat med Blomsterbaand og Pynt. «Majtræet» var blevet til en «Majstang» (Engelsk: «maypole»).

Det er denne sidste Form for Majtræ, som nu er den brugelige, hvor Skikken har holdt sig i Norden. Saaledes beskrives det for 60 Aar siden paa Møen, hvor selve Navnet «Majtræ» allerede synes at være gaaet i Glemme, idet det kaldes for «Spæret»: «Tvende stærke Ryttere vælges til at føre «Spæret», der er en 5—6 Alen lang Stage med anbragte Tværstænger, overalt omsnoet og behængt med alle Kulører Baand, Flitterguld, brogede Silke- og Bomuldstørklæder».[2] Paa samme Maade beskrives det Aar 1774 i Småland: «Til Majtræer udsés de retteste og længste, smalle Træer, som findes i Skoven, med Løv og Blomster samt ligervis beklædte Buer, tre til fire over hverandre, samt øverst en Vejrhane».[3] Og paa samme Maade fremstilles det endelig før Midten af det 18de Aarhundrede, da Naturforskeren Linné paa sin Rejse i Skåne omhyggeligt har aftegnet og beskrevet det.[4] Den almindelige Benævnelse i Danmark, hvor Festen endnu holdes eller blot mindes, er ogsaa «Majstang». Dog bruger eller brugte man indtil for kort siden paa Sjælland et ejendommeligt Navn for de to pyntede Stænger, som Konerne og Pigerne kappedes om at smykke bedst og derpaa overrakte Karlene. Det lyder fremmed og uforstaaeligt. De kaldtes for «Blus». Det er ikke usandsynligt, at dette Navn er en sidste Rest af den ældgamle Form for Gadelamsfesten fra den Tid, den holdtes ved Fastelavn. Naar Karlene dengang samledes om «Gadeilden» og øgede Branden ved at pirre op i den med lange Stænger, kaaredes den til «Gadebasse», der med sin Stang løftede et brændende Blus højst mod Himlen.

Om Majtræet i det 16de Aarhundrede har været af den ældre eller yngre Form, levende Træ eller blot pyntet Stang, er vanskeligt at afgøre. Rimeligvis har begge trivedes Side om Side i

de forskellige Egne. Men selv om det grønne Træ lidt efter lidt maatte vige for den pyntede Stang, saa kom man ikke i Norden med det samme ud over den Forskel i Festtid, som Vanskeligheden ved at skaffe fuldt udsprungne Træer hidtil havde medført. Nu som før vedblev man at pynte det nye Majtræ paa det gamles Udspringstid, i Sverige altsaa i Reglen først ved Midsommerfesten, ja i Tuna Len ved Kalmar endog ikke førend Natten efter Midsommerdag.[1]

En Fordel medførte den nye Art Majtræer, de kunde med deres paahæftede Flitterstads, Baand og Kranse holde sig længere friske, i hvert Fald lettere fornyes, end det oprykkede Træ med dets hurtigt visnende Blade. Majtræets Rolle var nemlig langt fra forbi, naar det om Aftenen var blevet plantet paa Byens Torv eller Landsbyens Mødeplads. Om det samledes Uger igennem om Dagen Byens Drenge til Leg — «I sér jo vel paa os» siger Peder Palladius, da han søger at overtale Bønderne til at holde deres Børn til Bogen, «at vi har ikke været ledige i Skolen, endog vi legede under Tiden paa Marken, lige som eders Drenge gøre ved deres Majtræ». — Om det samledes ved Aften Byens Ungdom til Dans, og her, hvor de unge havde det for sig selv, gjaldt andre Vedtægter, kendtes andre Straffe, end i den skrevne Lovbog. Det er med gammelt Kendskab til alle disse Forhold, at Biskop Palladius, da han ved Visitats vil overhøre Ungdommen, siger til dem, der staa bagest i Kirken: «Er der nogle flere unge Karle eller Drenge nede hos Eder i Taarnet, da lad dem komme hid op i Sanghuset (ɔ: Koret) til disse andre! der maa ingen blive tilbage! . . . . . hvilken, der staar og trykker sig og vil ikke op, ham skal I «stytte» (ɔ: dunke) til Majtræet paa Søndag».[2]

Hvor stærkt Majtræet selv i et Land som Norge, hvor det dog forekom sjældnest, var vokset ind i den almindelige Bevidsthed som noget fredlyst og dyrebart, kan ses af en Klage som denne: Anno 1594 gav Raadmand P. Claussøn i Bergen Klage over tre Byfogedtjenere, fordi de har udenfor hans Dør overfaldet ham, hans Hustru og hans Tjener, slaaet ham, saa at han laa for et dødt Menneske . . . . og dertil hugget et Majtræ ned for hans Dør.[3] Et Par Aar efter hører vi fra samme By om Bøder, idømte en Mand for at have ved Nattetid nedbrudt «det Majbomtræ, som de havde opsat ved Stranden».[4] I Danmark, hvor Skikken var langt mere udbredt, har Landsby-

Befolkningen i flere Egne troligt indtil vore Dage bevaret Mindet om, hvor Majtræet havde sin Plads.

Den Sang, der blev istemt af alle Deltagerne i Toget, var den saakaldte «Majvise». Vi har ikke noget sikkert Vidnesbyrd om, hvorledes denne har lydt i det 16de Aarhundrede. Hvad vi besidder, er kun en Samling af forskellige senere Optegnelser, der alle synes at vise hen til to oprindelige Sange. Efter Egnene at dømme, hvor hver Art siden forekom, er det sandsynligt, at Jylland har haft én Majvise, Sjælland og Skaane en anden. Den jydske havde Omkvædene «Maj vær velkommen!» og «Glæde os Gud og saa den søde Sommer!» Den sjællandskaanske begyndte omtrent saaledes:

Al Verdens Skaber mild og blid,
Hør det som vi bede!
Vi prise glade Aarsens Tid.
Vær os alle en naadig Gud med Glæde!

I en Mængde af Vers nedbades saa, tidt i simple og hjertelige Udtryk, Himlens Velsignelse for det kommende Aar over Hjem, By og Land. Visen var uendelig, for saa vidt den stadig lod sig forlænge ved nye Tildigtninger. At disse ikke altid var uden Brod, kan sluttes af, hvad der senere føjedes til i Sydsjælland:

Gud fri os fra den onde Trold!
— Hør det som vi bede!
Og fra Fru Marthe paa Lindersvold!
— Hør os alle Gud med Glæde![1]

Majvisen synes at have fristet ikke blot til Omdigtning og Tildigtning, men til Forsøg paa at forfatte noget helt nyt, der kunde fortrænge den gamle. I det syttende Aarhundrede lykkedes dette virkelig i Ribe, hvor man fra nu af i nogen Tid loyalt sang:

Vel Dig Du Dannerkonning bold!
Vel Dig og alle Dine!
Gud signe Dig mod Magt og Vold
Med mange Dyder fine!
Gud signe Dig evindelig
Og Dig sin Naade sende!
Gud naadelig bevare Dig
Og alt Ondt fra Dig vende![2] Osv.

Præsten Jens Madsen Gettorp fortæller, hvorledes han, da han var Skolemester i Landskrona, fra Aar 1613 aarlig digtede Rim til Afsyngelse ved Majfesten,[1] og det er ikke usandsynligt, at Morten Børups smukke, latinske Vaarsang fra Begyndelsen af det 16de Aarhundrede kunde have haft til Hensigt hos Skolebørnene at afløse den danske Majvise.

Flere af Datidens historiske Forfattere, blandt andre Arild Hvitfeld, meddeler en Beretning om, hvorledes det gik til, at Valdemar Sejr Aar 1226 mistede Lybæk. I Følge deres Fremstilling lokkede Borgerne paa Skt. Valborgs Dag den danske Høvedsmand ud af Borgen ved Løftet om at ville vælge ham til Majgreve. Medens saa han og hans Folk var med de andre ude i Skoven, og Byen tilsyneladende var tom, overlistede en Haandfuld Borgere med Lethed den svage Besætning og erobrede Borgen. Selv om denne Beretning er helt igennem urigtig,[2] saa har den Værd som Vidnesbyrd om, hvor øde og forladt en By i det 16de Aarhundrede kunde tage sig ud paa Skt. Valborgs Dag.

Saa saare Toget var vendt tilbage, ophørte Tomheden og Stilheden, og Byen blev lutter Jubel og Glæde. Denne varede ved til langt ud paa Natten og gav sig Luft paa forskellig Vis: i Ungdommens Dans om «Majtræet», muntre Smaalag rundt omkring og først og fremmest i selve det store «Majgrevegilde». At dette har været storartet, fulgte allerede af de Tilskud, som dertil krævedes. Det samme kan ses af, at det stundom, i det mindste i det «danske Kompagni» i København ikke holdtes paa selve Valborgs Dag, men udsattes til nogle Dage efter at man havde redet Sommer i By, for at alt kunde være i Orden. Alle de Brødre, der havde redet med i Toget, mødte da med deres Hustruer og Døtre i Kompagnihuset for «at gøre dennem glade med deres Majgreve». Han var Formand ved Øldrikningen og bagefter Fordanser i Salen. Dansede han med en ærlig Dannekvinde, da skulde alle andre ogsaa opbyde ærlige Dannekvinder. «Desligste med Pigerne; tager han en Pige, da skulle de alle danse med Piger; hvo anderledes gør, bøde 4 Skilling hver Gang».[3]

Selskabet ved disse «Majgrevegilder» var i Byerne for saa

vidt udsøgt, som Festen i Reglen holdtes af Byens fornemste Lag, i København «Danske Kompagni», i Aalborg Guds Legems Lag, i Malmø Skt. Knuds Gilde osv., og kun Medlemmer heraf havde Lov til at møde. For yderligere at sikre god Tone og samtidig faa en højst fornøden Hjælp til Anskaffelse af det meget Øl, der medgik, var der sat Bøder for alle Overtrædelser af Sømmelighedens Regler. Jo rigeligere disse Bøder indfiød, des rigeligere blev ogsaa Beværtningen.

Man faar et Indtryk af Datids Tone ved at efterse disse Bøder. I «Danske Kompagni» i København, et af de Lag, hvor det sikkert gik sømmeligst til, kostede det en Tønde Øl at «spye eller gøre noget urent i Kompagniet eller i Kompagnigaarden»; to Tønder Øl at tale uhøvisk, «svinge nogen Kvinde eller Pige i Dansen» eller «lade sig ubekvemmeligen se». Den passende Tone mellem Mand og Mand var sikret ved Bøder som disse: «Hvo, som bander en Broder eller kaster ham omkring, bøde en Tønde Øl». «Hvo, der sla'er en Broder Pust eller Kindhest, eller tager ham ilde om Næsen, bøde fire Tønder Øl». Ligesaa hvo, der drager Kniv eller Sværd med vred Hu. Men sla'er nogen en Broder med Bæger eller Øllet i Ansigtet, han bøde seks Tønder Øl.[1]

Trods alle disse Forsigtighedsregler var der dog endnu dem, der mente, at Majgrevegilder ikke var det bedste Selskab. I en Bog fra Aarhundredets Midte hedder det saaledes:

Du som haver en Hustru, der unger er,
Jeg raader, at Du hende ikke udlæ'er,
At fare i Ringe eller til Majgrevegilde,
Det lønner Dig ellers paa det sidste ilde.[2]

At heller ikke Mænd var ganske sikre, selv om saa Øvrigheden var til Stede, kan ses af Forholdene i Ribe paa Valborgs Dag 1598. Her dræbte nemlig den ene Øvrighedsperson den anden, idet Herredsfoged Søren Jensen ihjelslog Raadmand Søren Klyn.[3]

Med Valborgfesten og Majgrevegildet var Majgrevens egentlige Glanstid omme. Han nød vel nogle Forrettigheder med frit Øl og lignende ved forskellige Lejligheder, men det spillede ingen større Rolle. Derimod var det paa Landet endnu Skik fra den katolske Tid, at Majgreven Søndagen efter Festen stedtes

til Offer i Kirken. Denne Skik synes man at have været noget langsom med at afskaffe. Og dog var der god Grund til at faa den hævet. Majgreven løb nemlig «smykket med Sølvbælte først op til Alteret for at ofre og derpaa alle hans Ledsagere, drukne, bevæbnede og støjende». Forbud herimod, Udtryk for, at Skikken ikke var afskaffet, kan forfølges lige til Aarhundredets Slutning.[1]

Medens Kvinderne i det øvrige Norden ikke spillede nogen selvstændig Rolle ved Valborgfesten, var dette Tilfældet i en enkelt Landsdel, Sønderjylland. Her var det Skik, at de paa egen Haand drog ud til Skoven og hentede som Sommertegn hjem en Oldenborre paa en grøn Gren. Ogsaa deres Tog var ledsaget med Piber og Trommer og endte som Mændenes paa det grønt smykkede Raadhus.[2]

Heller ikke Børnene havde tidligere haft noget egentlig at gøre ved Majfesten. Men i det 16de Aarhundrede skete heri en betydelig Forandring. Det er ikke usandsynligt, at det var Reformationens Indførelse, der i saa Henseende gav Stødet, idet Skolebørnene fra den Tid af vænnedes til som Arvtagere efter den katolske Gejstlighed at opføre kirkelige Festtog og ganske naturligt maatte slutte, at de verdslige Optog tilkom dem med samme Ret. Vist er det, at man i det 16de Aarhundrede i stigende Grad hører Tale om Skolebørnenes Majfest.

Denne bestod i, at alle Børnene under Lærernes Anførsel samledes udenfor Byen, hvor de smykkede sig ganske som de voksne med Grønt paa Hattene, Grene i Hænderne og hvad anden mere kostbar Pynt af Guldkæder, de havde kunnet faa til Laans. Særlig rigt udstyret var naturligvis Majgreven, der skulde bære Blomsterkransen. Til Majgreve valgtes gerne en Søn af de rigeste og fornemste Forældre, helst en adelig Dreng, og af lignende Grunde som hos de voksne, idet man gik ud fra, at her var der Udsigt til et godt Majgrevegilde. Ligesom hist følte vedkommende sig imidlertid netop derfor ikke altid smigret ved Æren, men søgte at unddrage sig. Ribe viser os Eksempler i begge Retninger. Aar 1570 valgtes her den lille Frederik Svanning til Majgreve, hvis Forældre øjensynligt havde baade Evne og Vilje til at skønne paa Æren. Skolens Lærere fik da ogsaa et prægtigt Gæstebud, og Majgrevens Forældre gav desuden rigeligt Pengebidrag til Skolebørnenes Gilde. Men Aar 1576 valgtes den lille Jørgen Urne til Majgreve. Her opnaaedes

ikke Hensigten. Der blev givet Afslag af rette Vedkommende, og en anden kom til at bære Kransen.[1]

Den lille Majgreves Færd i Spidsen for Skoletoget var ikke nær saa ansélig som den voksnes. Var han end fuldt saa overhængt med Smykker, og lød end Sangen bedre fra de Unges Læber, saa sank det hele ned, straks man kom indenfor Byporten. Toget drog nemlig ikke roligt videre, men stoppede foran hver velstaaende Borgers Hus, hvor man blev staaende og sang, indtil der raktes en Almisse. Dette var en temmelig ynkelig Slutning, i god Samklang maaske med Skolens fattige Kaar, men kun lidet svarende til, hvad der skulde fremstilles: Vaarens sejrrige Indtog i Byen.

Syngende og tiggende drog saa Toget videre; hvad der indkom af Penge, deltes mellem de fattige Skolebørn og Lærerne, til hvis usle Løn denne Form for Indtægt hørte. Ganske vist stødte det hele mindre hin Tid, der var vant til sligt, men var dog et blandt de mange Udtryk for Skolens ringe Anseelse. Det er den til slige Forhold svarende Tone, der klinger igen i Ord som disse af en tidligere Skolemester i Landskrona:

«Det var Skik i Lanskrona, at paa Pinse Aften hvert Aar skulde tages en Majgreve af Skolen, hvilken Skolemesteren med sine Collegis og alle Discipler skulde med Sang følge ind i Byen. Nu var Borgerne der sammesteds meget fromme mod os, at hvis Søn vi beviste den Ære, vilde de findes taknemmelige igen mod den ganske Hob, som kom for deres Dør. Det samme maa jeg og i Sandhed bekende om dennem: At de om Højtids Aftener, naar vi dennem med vores Musica besøgte, var os meget fromme, saa jeg ikke noksom kan berømme deres Rundhed. Som jeg vidste nu meget Folk altid at komme tilstede, hvor saadant skér, vilde jeg, Majgrevernes Forældre til Ære og Folket til Undervisning, (thi did kommer undertiden de, som vel glemme at gaa til Kirken) lade for Forsamlingen nogle Rim oplæse af den, som Kransen havde paa. Og gav mig Aarsag det første Aar 1613 dertil den behagelige Fred, som Gud almægtigste os saa snart igen naadeligen medforlente. For samme Fred, som mig burde, gjorde jeg først en liden Taksigelse paa menige Mands Vegne til Gud i Himlen, og lod Majgreven den recitere for den hele Forsamling. Dèr jeg saa havde begyndt det første Aar, blev jeg ombeden, at jeg flere Aar saadanne Rim vilde skrive, hvilket jeg og gjorde i fire Aar efter hverandre, saalænge

jeg dèr tjente i Skolen. Jeg beflittede mig og derpaa, at efterdi mange komme tilstede og ville høre dem, at jeg da kunde raade dem alle saavel som dennem, mig var betroet i Skolen at undervise, i saadanne Rim til Gudsfrygt, til Taknemmelighed mod Gud, og det ikke aleneste med Talen men ogsaa med Sangen, som og der sammesteds blev sungen».[1]

Den samme underlige Delthed ytrede sig i Majgrevegildet om Aftenen. I Kolding søgte Lensmanden Caspar Markdaner at hugge Knuden over ved at dele Skolebørnene i to Parter: de fattige, der hver især kun maatte faa en Rugbrøds-Rundtenom, et godt Stykke Flæsk og en Drik dansk Øl, og de andre Børn, der skulde have Hvedebrød, Kringler, Ost og en Tønde Øl.[2]

Virkningen af Skolernes Majgrevefester gav sig til Kende paa dobbelt Vis. For det første medførte de, at de voksnes begyndte at aftage. I det 16de Aarhundrede var Forholdet allerede det, at der langtfra hvert Aar fandt almindelig Majfest Sted i de enkelte Byer. I Gildeskraaen af 1582 for det «danske Kompagni» i København hedder det udtrykkeligt, at Brødrene skulle stævnes sammen hvert Foraar, og da endrægtelig beslutties, om der skal kejses «Majgreve eller ej».[3] Da der Aar 1577 redes Sommer i By i Ribe af Købmændene og de vildeste (ɔ: bedste) Borgere, var det ikke mindre end 24 Aar siden, at denne Art Majfest dèr var bleven fejret,[4] i den Grad havde Skolefesterne taget Luven fra den. Dette hørte iøvrigt dog vistnok til Undtagelserne.

Naar man da hører Tale i det 16de Aarhundrede om Majgrever og Majfester, maa man vel skelne mellem de tre forskellige Arter: den fineste Slags, hvor Byens fornemste Gilde gik i Spidsen, og hvor der til Majgreve gerne valgtes en Lensmand eller Borgemester, — Mellemslagsen, hvor et enkelt Haandværkslav, f. Eks. i København og Aarhus Smedesvendene var de optrædende og selvfølgelig valgte en af deres Midte til Majgreve,[5] — og endelig Skolernes Majfest, hvor en Skoledreng blev Majgreve.

Den anden Virkning af Skolernes Majfest blev, at den gamle, smukke Folkefest nu med raske Skridt gik sin Undergang imøde. Det nye, fordærvelige, der var indbragt, bestod i, at det hele var forvandlet til en Form for Tiggeri. Kunde først en Maj-

greve optræde som Tigger, saa laa det næste Skridt saa grumme nær, at Tiggere kunde optræde som Majgrever.

Det 16de Aarhundrede ud holdtes Skikken endnu oven Vande, men allerede i det 17de sank de gamle Majfester dybere og dybere, da de nu ikke længere omfattede alle Folkets Lag. Det er Udtryk for en ny Tid, naar man i Sverige Aar 1664 maa forbyde «Tiggeri af gement Folk med Majstænger»,[1] eller naar det i Danmark hedder: «Det er ondt at møde Røvere, Majgrever, Tyve og galne Hunde».[2] Inden det 17de Aarhundrede var omme, synes da ogsaa Majfesterne at være ophørte for Byernes Vedkommende; men paa Landet vedblev man endnu i det 18de Aarhundrede og langt ind i det 19de at ride Sommer i By. Det er betegnende, at Festens sidste Udløbere alle vise sig befængte med Skole-Uskikken fra det 16de Aarhundrede at drage rundt og bede om Almisse. Og det er ligesaa betegnende, at Formen for disse Anmodninger samt den staaende Taksigelse endnu bære svage Spor af det 16de Aarhundredes Udtryksmaade. I Jylland lød Ordene for en 20—30 Aar tilbage saaledes:

Datter N. N. er som en Rosenblomme,
Hun gi'er os 4 Skilling ud af sin Lomme.
N. N. er alt som en Rose,
Hun gi'er os 4 Skilling ud af sin Pose.
Og Tak, skøn Jomfru! for jer Gav',
Vi drikke Jer Skaal udi vort Lav.
Og Tak, skøn Jomfru! for Jeres Skænk.
At I har os saa vel betænkt![3]

Gik det saaledes med Majgreven, er det intet Under, at det ikke gik Majgrevinden stort bedre. Her sank dog Skikken paa mere regelmæssig Maade til Bunds, idet den fuldt ud endte som Barneleg. Endnu for faa Aar siden samledes i enkelte Egne, f. Eks. mellem Ribe og Tønder, alle Børn paa en af Pinsedagene og valgte et Par Brudefolk. «Pinsebruden», eller som hun i andre Egne tidligere kaldtes «Sommerbruden», smykkedes paa det bedste med Baand og Blomster, og derpaa drog hele Skaren syngende og dansende afsted for at indsamle Gaver. Hvad der indkom, fortæredes i «et Gilde til den lyse Morgen».[4]

En Skik der tidligere synes at have staaet i nær Forbindelse med Majfesten, men i det 16de Aarhundrede allerede var bleven udskilt, var Fugleskydning. Skønt den passede vel til at holdes paa den samme Dag, da alle Borgerne var under Vaaben, havde man uden Tvivl forlængst gjort den Erfaring, at det var umuligt at overkomme alt det meget paa én Dag. Det var derfor vel et Forslag i gammeldags Aand, men vistnok meget uhensigtsmæssigt, naar i Aalborg Aar 1517 otte Mænd forlangte «at Papegøjen skulde rejses paa Skt. Valborgsdag, og at naar Brødrene havde kejst deres Majgreve i Lunden, skulde de gaa ned til Papegøjen og skyde hende af, og følges siden ad til Byen baade Papegøje-Kongen og Majgreven».[1] Opfordringen blev vel en kort Tid tagen til Følge, men Fugleskydningen blev dog snart atter henlagt til en senere Dag. Kristi Himmelfartsdag og særlig en af Pinsedagene var i det 16de Aarhundrede de sædvanlige.

De Former, hvorunder Fugleskydningen dengang dreves, afveg kun i ringe Grad fra Nutidens. Det endnu bestaaende «kongelige» københavnske Skydeselskab eller danske Broderskab er saaledes en Fortsættelse af det 16de Aarhundredes «danske Kompagni»,[2] og har paa Fugleskydningens Omraade troligt bevaret de fleste af Datidens Skikke. Noget lignende har, om end ikke fuldt i samme Grad, været Tilfældet i flere Købstad-Skyttelag Norden over.

En af de smaa Forskelligheder mellem dengang og nu, som først falder i Øjnene, er, at man i det 16de Aarhundrede overalt i Danmark,[3] Norge,[4] Sverige[5] og Nordtyskland[6] kaldte, uvist af hvilken Grund, Fuglen for «Papegøjen». Navnet er siden gaaet af Brug, et Minde om det har dog holdt sig i den spøgefulde Betegnelse for at have været heldig: «at have skudt Papegøjen».

Fuglestangen synes at have været meget ansélig, og det var forbundet med ikke ringe Arbejde hvert Foraar at faa Fuglen anbragt derpaa og Stangen rejst. I Lund var der en Mulkt af 1 Mark for, «naar Papegøjen var rejst, ikke at ville vaage over hende». I Aalborg og vel de fleste andre Steder var Papegøjepladsen indhegnet, og hvad Kvæg, der kom derind, var forbrudt til Laget.

Fuglen synes indtil henimod Slutningen af det 16de Aarhundrede at have set noget anderledes ud end nu, rimeligvis

siddet oprejst med sammenfoldede Vinger. Indtil da omtales i hvert Fald kun én Gevinst, nemlig den for at skyde hele Fuglen ned. Mod Aarhundredets Slutning voksede derimod Gevinsternes Antal. Aar 1586 i København omtales allerede en Gevinst for hver af Vingerne.[1] Aar 1594 bestemtes der i Aalborg desuden en Gevinst for Hovedet og en for Halen.[2]

Rimeligvis stod dette i Forbindelse med den ellers saa besynderlige Skik, at man — skønt Bøsser jo forlængst var almindelige og vel bekendte — endnu til efter Midten af det 16de Aarhundrede saavel i Norden som i Tyskland haardnakket vedblev at bruge det gamle Skydevaaben: Armbrøst. Grunden var rimeligvis den, at Bøssekuglen gik helt igennem Fuglen og derved bortskød den lidt efter lidt, saa at det var umuligt at sige, hvem der var den egentlige Sejrherre. Bolten fra Armbrøsten derimod lettede kun lidt paa Fuglen, for hver Gang den ramte, og her var det let nok at se, hvem der var den lykkelige, der «skød Papegøjen af» som det hed, thi hele Fuglen faldt ned med det samme. Idet man da tilsidst maatte vige for Tidens Fordringer og indrømme Brugen af Bøsser, faldt det naturligt samtidigt at forandre Fuglens Form. Den svævende Fugl med den spredte Hale og Vinger, hvor hver Part skulde nedskydes for sig, gav ved Gevinsternes Antal en Slags Erstatning for, hvad der iøvrigt gik tabt. Thi selve Kongeskudet nu og før taalte ingen Sammenligning. Nu kun en ussel Stump Metalplade, som man knap kunde se, om den sad deroppe eller var nedskudt; før Papegøjen hel og holden.

Kongegevinsten var de fleste Steder et Sølvbæger, hvortil stundom endnu føjedes den besynderlige Gave: Klæde eller Skind til et Par Hoser. Denne Skik skrev sig mulig fra det Slid paa Benbeklædningen, som den hyppige Spænden af Armbrøsten havde medført. Længst synes Skikken at have holdt sig i Bergen. Endnu Aar 1635 hedder det herfra: «Unge Jan Schrøder skød Fuglen af og fik en Sølvske, Hoseklædet og Sølvkanden i ét Skud».[3] Som Æresbevis hængtes der desuden om Fuglekongens Hals en forgyldt Sølvpapegøje i en Sølvkæde. Denne bares ikke blot ved Indtoget og Gildet bag efter Skydningen, men ved alle større Fester Aaret rundt. Blev En tre Aar i Rad «Papegøjekonge», havde han Lov til at beholde Smykket. Dog synes Laget at have haft Ret til at indløse det hos ham. Hyp-

pigt havde nemlig Smykket mere end blot almindelig Værdi. Den forgyldte Sølvpapegøje f. Eks., som det danske Kompagni i København besad, var skænket det Aar 1542 af Christian den Tredie og bevaredes omhyggeligt. Den forkom først Aar 1701, da ved en Henrettelse paa Nytorv en af Tilskuerne, der havde faaet Plads paa Raadhuset, saa sit Snit og bortstjal Fuglen og Kæden fra det Sted, hvor de gemtes.

I alle Skyttelagene lagde man særlig Vægt paa, at Skydningen skulde være en virkelig Vaabenøvelse. Der var derfor Mulkt for enten at udeblive eller ikke at have skudt mindst tre til fire Skud.

Naar Fuglen var nedskudt, fulgte alle Skytterne Papegøje-Kongen i Optog til Byens Raadhus, hvor der paa Pladsen udenfor udbragtes et Leve for ham, medens Skytterne «ham til Pris afskød deres Rør». At Bøsser ved denne Del af Festen gjorde langt større Virkning end Armbrøster, var klart. Der var imidlertid ikke ringe Fare forbundet med saaledes at knalde løs mellem ofte straatækte Huse, og Formaningen om at passe paa Bøsserne, at de ikke gjorde Skade i Byen, var derfor højst betimelig. End ikke Mennesker var sikre. Da f. Eks. Joen Joensen Aar 1593 i Bergen, efterat Papegøjen var afskudt, skulde til at marchere ind i Byen og stod «med sit lange Rør ladt og spændt, paa Akselen», gik Skudet af og dræbte Henrik Højer nede paa Bryggen.[1]

Fugleskydningen endte med en Fest for Papegøje-Kongen ganske svarende til Majgrevegildet.

Kaste vi til Slutning et Blik over alle Majfestens Skikke, vil det vise sig, at disse delte sig i to bestemt adskilte Arter: paa den ene Side de, der blot svarede til en Vaarfest, paa den anden Side de, der som det væbnede Indridt og Skydeøvelserne kun synes at have været en Vaabenprøve, men ikke stod i nogen Forbindelse med hine.

At denne Forbindelse dog ikke var tilfældig, kan ses af, at ganske den samme forekom ved Fastelavn med dens bevarede Skikke fra en glemt Vaarfest. Ogsaa dèr viste sig denne besynderlige Forening af sindbilledlige Udtryk for Vaar og Frugtbarhed parret med Prøver paa Krigerfærdighed: Dystridt, Sværddans og Vaabenøvelser.

Begge Vaarfester, den glemte og den bestaaende, viste sik-

kert tilbage til længst forsvundne Oldtids Forhold. De pegede tilbage til en Tid, da Vaarens Komme hilsedes ikke blot med en Tak til Guderne for, hvad Naturen gav, men med et Hærstævne af alt vaabenført Mandskab, hvor de vinterhvilte Idrætter fornyedes ved Kampleg, og Beslutning toges om Sommerens Krigstog.

6.

Pinsen var en kirkelig Glædesfest med ikke stærkt udprægede Skikke. Men netop dette i Forbindelse med, at den indtraf samtidigt med Sommerens Komme, gjorde den som skabt til i sig at optage Dele af folkelige Vaar- og Sommerfester. Kirken havde fra første Færd begunstiget dette, og Følgen var bleven, at der næppe i det 16de Aarhundrede hele Norden over fandtes nogen ren Majfest hel og holden i sin oprindelige Skikkelse. Alle havde de maattet afgive snart et snart et andet Led til Pinsen eller i hvert Fald maattet finde sig i, at Fornøjelserne gentoges i Pinseugen under endnu gunstigere Betingelser. Anden og tredie Pinsedag, paa hvilke Helligdage alt Arbejde skulde hvile, var jo ogsaa ganske særlig skikkede til derpaa at holde enten Majridt, Majgreve-Gilde eller Papegøje-Skydning; og havde man ikke andet, saa fejrede man i hvert Fald Festen med en egen Art Gilde, den saakaldte Pinsedrik.

Pinsen blev da ganske naturligt en Slags kirkelig Vaarfest, udmærket ved en Mængde Festskikke laante hist og herfra, der alle passede fortræffeligt her, hvorfor heller ingen fandt paa at spørge om, hvor de egentlig hørte hjemme: Paa Pinsemorgen dansede Solen ligesom paa Paaskedag; Pinse Morgendug og Friluft arvede Majdagens undergørende Kraft; til Højmesse «majedes» Kirken som Hjemmene paa Valborgsdag; Majgrevinden og Gadelammet blev til en «Pinsebrud»; og i den katolske Tid havde Kirken set mildt til, at Papegøjekongen eller Majgreven paa en Pinsedag søgte did for at stænkes med Vievand eller bringe sit Offer.

Af særlige Pinseskikke havdes kun faa. Søndagen kaldtes for Hvidesøndag og hele Pinseugen «den hvide Uge».[1] Naturligt faldt det at lade Barnedaab foregaa ved denne Fest; dog havde dette en stærk Modvægt i Datidens Frygt for at lade flere Dage hengaa mellem Fødsel og Daab. I en lidt senere Tid var det i

Odense og rimeligvis ogsaa i andre Byer Skik, at Smedesvendene paa tredie Pinsedag i stort Optog flyttede deres Lav-Skilt.[1]

Et ganske mærkeligt Udtryk gav Troen paa Pinsens signende Kraft sig i Norge. Her antoges det, at det farligste af alle Rovdyr, Ulven, Pinsenat maatte lystre højere Magter og give sig i Menneskets Vold. Aar 1599 hedder det herom: «Den Nat før Pinsesøndag er Bønderne ude paa Skoven, dèr hvor de vide, at Ulvinden ligger med hendes Unger, og da tude de og hyle ligesom Ulve. Og naar Ulvinden hører Folk saa hyle, da nøder og tvinger hendes Natur hende til at svare dem og hyle imod igen, hvorved de finde hendes Unger. Og det er sket, at de have faaet Ulvinden med Ungerne, thi ikke vil hun rømme fra dem. Og sige Vejdemænd [Jægere], at fordi Ulvinden ved, hvad deres Hylen betyder, og hun alligevel ikke kan lade være (som de mene), at hun jo skal svare dem, da stikker hun Næsen ned i Jorden, at det skal lade, ligesom det var langt borte, og vil forvilde dem, at de ikke skal finde hende. — Det er Vejdemænds og Bøndernes faste Mening herom, og om saadant er naturligt eller hvorfor det sker, maa hver dømme om, som han vil; men mange Ulveunger ere ved denne List fundne og grebne».[2]

7.

Midsommerfesten var den mest ubundne af alle de fra Oldtiden stammende Naturfester. Medens det var lykkedes Kirken at faa de hedenske Juleskikke til i det mindste at gaa i Spænd sammen med de kristelige, og Vaarfestens Sindbilleder til ret vel at passe til Pinsen, saa var der intet at stille op med den gamle, nordiske Midsommerfest. Alle de kirkelige Hovedhøjtider: for Faderen, for Sønnen, for den hellige Aand og for Treenigheden — Jul, Paaske, Pinse og Trinitatis — faldt jo i Aarets første Halvdel; Mariafesterne hørte alle hjemme i Aarets sidste Halvdel, naar de da ikke som Mariæ Bebudelse, den 25de Marts, var bestemte ved deres Forhold til Kristi Fødselsfest. Der var da ikke nogen kristelig Hovedhøjtid, der kunde anvendes til Dækning over denne gamle, hedenske Fest, der i Folkets Omdømme svarede til Julen i Rang og samtidigt trodsigt stod paa sin Ret til at fejres paa netop en enkelt bestemt Dag, Aarets længste.

Kirken var da her gaaet en anden Vej end sædvanlig. Hvad den ikke havde kunnet vinde med det gode og omvende, havde den søgt at bekæmpe eller tie ihjel. Ingen af sine Apostle vilde den ofre paa denne Dag; Skt. Peders og Pauls Dag lagdes som med Flid et Par Dage derefter, den 29de Juni. Den Skt. Johannes, efter hvem Midsommerdagen fik Navn, var ikke Apostelen, — han hædredes med at faa Plads paa tredie Juledag den 27de December, — nej Skt. Hansdag blev kun viet til Minde om Johannes den Døber.

Der laa en dyb Tanke i dette Kirkens Sindbilledsprog. Midsommerfesten viedes til den, der selv havde sagt om Jesus: «Ham bør det at vokse, mig at forringes». I Samklang hermed tog Dagene af efter Skt. Hansdag, medens de fra Kristi Fødselsdag atter tog til.

Men dette var netop det modsatte af, hvad Midsommerfesten betød. Den saa ikke fra Bakkens Kam mistrøstig ned over Dalen,

der fulgte efter. Den var en Sommerens Pris, et Glædesudbrud over, hvad der var naaet.

Denne Mangel paa Berøringspunkter mellem den kirkelige og folkelige Midsommerfest havde Middelalderen igennem medført, at de hver gik sine Veje. Festen for Johannes den Døber slog ikke synderligt an, men Naturfesten bevarede sin gamle Anseelse som Aarets anden store Højtid.

Reformationen medførte en Forandring heri, for saa vidt man snart gik over til at erklære Naturfestens Skikke for katolske Rester og bekæmpe dem som «papistiske». I det 16de Aarhundrede led dog Midsommerfesten ikke noget synderligt Skaar i sin Anseelse og vedblev endnu længe efter at fejres paa gammeldags Vis. Den kirkelige Fest for Johannes den Døber søgte Reformatorerne at opfriske ved Paabud om paa Skt. Hansdag at prædike «om Guds Ords lydelige Prædiken, imod hine Gendøbere, der prale saa fast med det profetiske Ord: at hver skal læres af Gud selv, og dermed foragte den mundtlige Prædiken og lægge alle Skoler øde». Præsterne skulde «dog ikke lade Historien om Skt. Hans staa tilbage, hvilken ej kan med én Prædiken vel endes: om hans Undfangelse, Fødsel, Prædiken og Halshuggelse; thi kan der blive noget bestaaende til en anden Sinde».[1] Men under ingen af disse Former var den kirkelige Skt. Hansfest dog i Stand til at vinde nogen videre Magt over Sindene.

Den folkelige Midsommerfest indlededes med, at der Aftenen forud ved Solnedgang tændtes Blus paa alle Højder. Egentlig burde Ilden ved denne Lejlighed være «Nødild», altsaa fremkaldes ved Gnidning af to Stykker Træ mod hinanden, men det overholdtes næppe allevegne. Denne Blusbrænden var den mest storartede hele Aaret rundt og overgik langt den tilsvarende paa Valborgs Aften. Og med Rette; thi ligesom Midsommer overgik Majdag i Lys og Varme, saaledes overgik ogsaa de Kræfter, onde og gode, der ved Midsommertide vare i Virksomhed langt alle andre i Styrke. Der laa Magt paa at brænde Blus denne Aften. Hekse, Trolde, Elverpiger, alt var ude, usynlige Drager fo'r gennem Luften og fordærvede, hvad der ikke var sikret med Ild eller Staal. Endnu i det 19de Aarhundrede kunde man høre i Nordsjælland som Forklaring paa, at der var gaaet Brand i Sæden: «Det kommer af, at I ikke har blusset».[2]

Midsommernatten var Heksenes Hovedfest. Enhver, der kunde, maatte afsted til den store Forsamling. Som Befordrings-

middel benyttedes enten en lille Djævel, et Kosteskaft, en Ovnrage eller lignende. Endnu bruger man i enkelte Egne af Danmark paa Skt. Hans Nat at tage Ovnragen i Hus, for at Heksene ikke skulle misbruge den.[1] I Norge skærer man et Kors midt i Kosten og spytter tre Gange i den, saa kan man endog lade den staa udenfor Døren, og Heksene tør ikke røre den.[2] Noget usædvanligt var det, naar det fra et Par Steder i Jylland berettes, at Hekse har omskabt deres Tyende til Heste og brugt dem til Ridtet.[3]

Farten gik ud gennem Tagets «Lyre» eller Skorsten og derpaa i en susende Hast videre. Enkelte gav sig vel Tid til paa Udturen at skade deres Uvenner, men de fleste fo'r afsted højt over Baalene og det skræmmende Staal. Baade i Nørrejylland og paa Fyen brugte man at sikre Husene ved at sætte Rønnebærgrene eller Porsris i Døre, Vinduer og Luger. Den voksende Hør, som Heksene saa let kunde ødelægge, skærmede man ligeledes ved at anbringe Ris i den.[4]

Hvo, der vilde blive Vidne til Heksenes Fart, kunde opnaa sligt ved at tage en Grøntørv paa Hovedet eller sætte sig ved Midnatstide paa en Korsvej under en Harve, der vendte Tænderne nedad, eller ved derude paa Korsvejen at brænde et Baal af ni Slags Løvtræer; dog forspildtes let denne Fremgangsmaade, hvis der var ført Lig ad samme Vej.[5]

Samlingsstedet var forskelligt for de nordiske Lande. De svenske Hekse mødtes i Reglen paa en lille Klippeø imellem Øland og Småland, «Blaakulla» kaldet. Den var berygtet paa Grund af det farlige Farvand omkring den. Søfarende skyede den derfor og vovede ikke at kalde den med dens rette Navn Blaakulla, men benævnede den «Møen» eller «Jomfruen» og søgte at sikre sig ved at kaste Kvindesmykker i Havet til den. Et gammelt Sagn meldte, at engang, da man fra et Skib gjorde saa, var der udgaaet en Røst fra Klippen, der bød det skifte Ankerplads; og ganske rigtigt var saa dette Skib blevet frelst, medens de andre gik under.[6] At man ombyttede Navnet «Blaakulla» med «Jomfruen», havde iøvrigt vistnok sin sproglige Grund i, at «kulla» jo baade kan betyde «Bjærgtop» og «Pige», saa at Navnet med lige Ret kunde forstaas som «Mørkebjærg» og «Blaapigen».[7]

Heksene fra Norge red gerne til «Troms», som det kaldtes, hvorved forstodes det høje, mod Havet vendende Fjeld «Trommen» paa Nordsiden af Hvaløen ikke langt fra Finmarken [8]

Andre standsede dog allerede ved det høje, skumle Lyderhorn, et af de syv Fjælde, der omgive Bergen.

De danske Hekse havde Valget imellem at blive i Danmark, gaa syd- eller nordpaa. Enkelte Steder i Hjemmet som paa Gjørding Kirkegaard ved Ribe,[1] «Ullemose»[2] og flere andre holdtes der Møde, men disse synes at have været mindre søgte; Størsteparten drog videre. Mod Syd gik Turen til Brocken eller Bloksbjærg i Harzen. Dette var ubetinget Hovedsamlingsstedet. Andre foretrak dog at gaa nordpaa og da enten til Hekla paa den danske Ø, Island — «Hekkenfeld» som Bjærget i denne Forbindelse gerne kaldtes — eller til Troms i Norge, hvilket i Danmark forandredes til «Tromskirke».[3] Heksene fra Jylland, der skulde til Troms, fulgte i Reglen den Vej, hvor nu Østbanen gaar; dog svingede de ikke vest om Mariager Fjord over Hobro, men skar fra Randers lige mod Skagen. Et Bedested var gerne Vindblæs Kirke syd for Mariagerfjord, og mange af dem foretrak at færge over Fjorden. Stod man derfor ved Hadsund Færgested ved Midnat, kunde man, selv uden Tørv paa Hovedet, baade se dem komme farende i Luften og høre dem raabe: «Hej, ombord!» Men farlig var denne Vagtpost. Havde man ikke et Kors af Rønnegrene i Lommen, kunde man let selv blive brugt som Ridedyr.[4]

Efterhaanden som Heksene samledes paa Mødestedet, afleverede de deres Gaver: Madvarer, afrevet Hør og lignende. De, der første Gang var tilstede, maatte med eget Blod skrive deres Navn i en Bog. Naar alt dette var i Orden, begyndte Underholdningen. Denne bestod især i Dans, ved hvilken Djævelen gerne førte an, alt imens han spillede paa Fiol. Bag efter blev der i Reglen drukket Øl og Vin; paa Blaakulla brændtes der Brændevin. Festen endte med, at Djævelen omfavnede hver enkelt.

Af særlig Interesse er Beretningerne fra forskellige Kvinder i det 16de Aarhundrede, der har overværet disse Forsamlinger. Aar 1549 var Elline Mørks i Kornerup paa Sjælland med ved Mødet paa «Ullemose». Deltagerne samledes «i 7000 Djævles Navn» og kom fra «alle Hjørner». Djævelen selv var tilstede som «Høvedsmand». Gildet bestod mest i et Drikkelag; man sad til Bords, de øverste Pladser var særlig efterspurgte, og der blev drukket ti til tolv Tønder Øl.[5] Henimod Aarhundredets Slutning var Johanne Jenses fra Nakkebølle paa Fyen to Gange med ved Festen paa Bloksbjærg. Hun forblev hver Gang kun en Timestid dernede, red baade frem og tilbage paa sin

lille Djævel «Allebast» og «var ikke uden en Stund paa Vejen». Paa Bjærget traf hun en Mængde bekendte, blandt andre den adelige Jomfru, Christence Axelsdatter Kruckow, ligeledes fra Nakkebølle. Selskabets danske Deltagere havde en Spillemand med sig, holdt to og to hinanden i Haanden og dansede sammen. Djævelen hentede dem nok af Vin. Da de gik i Dansen, faldt der tre eller fire af dem, og Johanne udbrød da til Selskabet: «Nu blive vi vist røbede og aabenbarede».[1]

En Dreng, der, uvist hvornaar, har overværet Mødet paa Gjørding Kirkegaard ved Ribe, har ikke stort mere at berette. Med en Grøntørv paa Hovedet listede han sig uset af Heksene en Skt. Hans Nat ind paa Kirkegaarden. Der var han saa Vidne til Heksenes underlige Dans om «Gamle Erik», der sad i Midten. Men idet han saaledes stod og saa, kom en Kvinde ham ganske nær, og da han vilde springe til Side, tabte han Grøntørven. I samme Nu opdagedes han af alle Heksene, der fo'r efter ham, og havde Præsten ikke tilfældigt staaet udenfor sin Port og reddet ham, vilde han være falden i deres Hænder.[2]

Et fuldt paalideligt Vidnesbyrd om, hvad der foregik paa «Blaakulla», haves af en svensk Kvinde, Ingeborg Bogesdatter i Högnalöff, der havde været dèr kort før Aar 1618. At hun kunde vide Besked og virkelig hørte til de indviede, fremgik allerede af, hvad Mestermanden fra Jönköping erklærede om hende, straks da han fik hende at se, hvilket viste sig at slaa til altsammen. Er hun en rigtig Heks, sagde han, saa har hun et Mærke paa Bryst eller Skulder af, at Satan har diet hende, og desuden kan hun ikke synke i Vand. Hun blev da straks afklædt for Retten, og ganske rigtigt viste det sig, at «der mellem hendes Skuldre fandtes en rød Patte, saa stor som en Sopatte». Da hun derpaa dykkedes i Vand, fløď hun lettere end nogen Gaas; Mestermanden trykkede hende to Gange ned, men hun fløď straks ovenpaa, hvad baade Nævningerne og over hundrede Mennesker saa; hun fik ikke engang Vand hverken i Mund, Næse eller Øren og var straks tør, da hun stod op. Da nu denne Kvinde kom op af Vandet, bekendte hun ganske «godvillig», at hun engang havde været paa Blaakulla. Hun red dertil gennem Luften paa en Kalv, som hun havde lagt et forhekset Bidsel i Munden. Da hun kom ind i Blaakulla, holdtes der Gæstebud med store Sølvkander, Trækander og andet Tilbehør. Hendes Mester var dèr, stor og sort, med Horn i Panden og lange skarpe Kløør paa Hænderne. Han sad

i Højsædet med den fornemste Troldkvinde ved Siden. Nedefter sad der Djævel og Heks, Djævel og Heks. De kystes, favntoges og drev deres Handel sammen. Derpaa sloges de. Da dette var overstaaet, fik hver Heks en Forlening, og derefter gaves der dem Orlov. Hendes Djævel hed Lazarus, og hun fik i Forlening tre Gaarde i Högnalöff By, der hver skulde svare hende et Lispund Smør.[1]

Rædselen for Heksene og hvad de i denne Nat kunde falde paa at udføre, overgik Frygten for andre overnaturlige Væsener. Og dog var der netop i denne Nat rig Lejlighed til at overbevise sig ogsaa om disse andre Væseners Tilværelse og Magt. Thi vel gav de sig til Kende hver Højtids Aften, men paa ingen mere end Natten til Skt. Hans. Næppe var der heller nogen af alle dem, der samledes ude ved Baalene, som ikke for et Øjeblik betoges af disse Indtryk. Blot et Par Skridt ad den ensomme Sti over Engen, den klamme Kulde paa Skovsletten i Modsætning til Lummervarmen mellem Træerne, et tilfældigt Taageslør, det var nok til at minde om alt det, hvorom man saa ofte havde sunget og hørt tale:

Dèr danser Dværg, og dèr danser Elv.
Dèr danser hun Elverdronningen selv.
— Men Dansen den gaar saa let gennem Lunden.

En Nat som denne vare alle i rette Stemning til at kunne forstaa:

Havde Gud ikke gjort min Lykke saa god,
At Hanen havde slaget med Vinge:
Da var jeg dog kommen i Højen ind
Alt til de Elverkvinder.
— Siden jeg hende først saa!

Men her var ikke Tale om blot Stemninger og Nattegys, her var virkeligt Syn for Sagn. Utallige var de Høje, som troværdige Folk i denne Nat havde set staa paa fire, glødende Pæle og Dværgene danse om Ilden. Ved «Dansehøj» i Indsløv Sogn par Fyen var Sporene synlige endnu om Dagen, en tydeligt nedtraadt Ring om Højen, og Aar 1623 turde selv Præsten

ikke afgøre, «om det var Papisterne eller Troldfolk og Bjærgfolk, der Skt. Hans Nat havde traadt den».[1]

Der var heller ikke den Egn i Landet, hvor ikke nu en Mand nu en Kvinde var bleven forkoglet ved sligt et Nattemøde, optagen i Højen og sporløst forsvunden. Thi en hemmelig Magt bandt dem derinde, saa at de ikke kunde vende tilbage. Som Søsteren saa vemodigt udtrykte det, da hun frelste Broderen, og han bad hende ride bort med fra Højen:

Du fører mig aldrig saa langt af Led,
Var det end til Verdens Ende:
Jeg maa jo dog komme hid igen,
Førend Solen hun mon oprinde.

Et Par enkelte var dog sluppet fra det. I Filkested Sogn i Skaane blev omtrent Aar 1580 en Pige indoptagen i Højen Tettekuld, lidt nord for Heslekiersgaarde. Men hun slap lykkelig ud, ved haardnakket at svare Nej til al den Mad, de bød hende derinde, selv da de bragte hende den paa Fade, som hun syntes at kende fra Hjemmet.[2] Endnu mærkeligere gik det Pigen Karine paa Bornholm. Hun levede Aar 1624 og havde været optagen i Fallhøj. Med Bjærgtrolden derinde havde hun avlet otte Børn. Og anderledes var de underjordiskes Kaar end de menneskelige, thi «hun gik med hvert Barn i ni Uger; og havde hun Frist mellem hvert Barn en Maaned, førend hun atter blev frugtsommelig».[3]

Enkelte haandgribelige Minder havde man ogsaa fra slige Besøg i Højene. For at nævne et af de mest bekendte, saa var der vel næppe mange af den højere Adel i Danmark, som ikke havde set Hornet fra Lyngbygaard. Det var den mandhaftige Fru Sidsel Ulfstand, der havde erhvervet det, da hun som Enke efter Knud Gyldenstjerne til Thim sad paa Lyngbygaard i Skaane. En højhellig Aften var hun gaaet ned i Borgestuen og havde lovet en Klædning og den bedste Hest i Stalden til den af Svendene, der turde ride ud til Maglestenen og se, hvad der foregik. En Svend red afsted, og da han kom derud, stod Højen paa Piller, og Bjærgpuslingerne drak og dansede om den. To af dem kom hen til ham, rakte ham et Drikkehorn og en Fløjte og opfordrede ham til at drikke Bjærgkongens Skaal og pibe i begge Ender af Fløjten. Drikken forekom ham ilde, og i samme Stund stod der en Pige ved Hestens anden Side, sikkert en

bjærgtagen Kristenkvinde, der sagde til ham: Drik ikke deraf! rid din Vej! rid paa det Aarde ej paa det Haarde. Han slog da Drikken ud af Hornet, — Hestens Haar afsvedes, hvor Draaberne faldt, — sporede Hesten og red hjem over Pløjemarken. Herved fik han Forspring for Troldene, der maatte følge Landevejen. Lige ved Gaarden var de dog nær ved at indhente ham, men Sidsel Ulfstand og hele Besætningen var ude og trak Vindebroen op efter ham, saa saare han var ovre. Dværgene maatte da blive paa den anden Side Graven, men raabte til Fru Sidsel og bad i Kongens Navn om at faa Horn og Pibe, saa skulde hendes Slægt aldrig uddø, men blive den mægtigste i Danmark. Hun svarede dem imidlertid, at de aldrig fik Horn og Pibe igen. De gik da bedrøvede bort, men truede til Afsked med, at hendes Slægt skulde ikke blive til niende Led, Lyngbygaard overgaa i fremmed Eje og tre Gange vorde afbrændt. — Hesten styrtede anden Dagen efter, Svenden døde paa den tredie Dag. Men Fru Sidsel beholdt Horn og Pibe. Gentagne Gange kom Troldene igen for at bede derom, men hver Gang fik de Afslag. Aar 1624 ejedes Hornet af Knud Gyldenstjerne, Befalingsmand paa Hald Slot.[1]

Naar Rædselen for de Underjordiske trods alle disse Beviser for deres Tilværelse og Magt dog ikke var saa stor som for Heksene, saa laa dette i, at de ikke som disse vare fuldstændig onde. De hørte vel til en anden Art end Menneskene, men Djævelens Børn var de ikke. Utallige Eksempler havdes paa deres Godmodighed og Lune. Hvad ondt var der f. Eks i, at Bjærgpuslingerne, da Oluf Staverskov var i Syvaarskrigen og hans Hustru red ovre ved Blaabjærg ved Vesterhavet for at se, om noget var indskyllet, med ét vrimlede ud af Bjærget, omringede Hesten og en gammel Bjærgmand fortalte hende alt, hvad der skulde hændes hende: Hun var med Barn, som skulde blive en Dreng og kaldes Fasti; hun skulde blive rask igen, holde Kirkegang, men siden paa en bestemt Dag, Time og «Sejerknep» dø?[2] — Og var det ikke en ganske pudsig Maade at klare sig paa af Trolden, hvem Esge Brok slog Usynlighedshatten af Hovedet, at love Esge Brok, for at faa den igen, Rigdom og talrigt Afkom, og saa skaffe ham lutter Døtre?[3] At de virkelig var taknemmelige, viste de ved mange Lejligheder. Og hvad Nytte de kunde være til for Land og Rige, fremgik noksom, da de i Krigen 1643—45 ganske alene forsvarede Bornholm mod

Svenskerne. Den 6te Februar 1645 viste sig to svenske Orlogsmænd ud for «Hammeren» for dèr at gøre Landgang. Men straks saas hele Fjeldet bedækket med fremmylrende Tropper i røde Huer og staalgraa Dragter; Fjenden maatte opgive Landgangen og vende med uforrettet Sag tilbage, skønt hele Øens Besætning kun var to Kompagnier.[1]

Ganske naturligt udviklede der sig da et vist Tillidsforhold til de underjordiske. I flere Egne troede man endog, at de ved Midsommertide vare venskabelige Væsener, af hvilke man ikke havde noget ondt at frygte. Om Troldene i Fibjærg Bakke paa Illerup Mark ved Kalundborg f. Eks. gaar Sagnet, at man ved Juletid skal vogte sig for at komme dem nær; men Skt. Hans Nat, naar Højen staar paa Pæle og der er Dans og Lystighed derinde, kan man trygt nærme sig og staa stille og se derpaa.[2] I en Mængde Egne søgte man at bevidne de underjordiske sin Højagtelse. En yndet Maade at gøre dette paa var ved Skt. Hans Aften at hælde Øl eller anden Drik paa Rødderne af den gamle Tjørn, der voksede paa Højen, sikkert et Minde om Oldtids Drikofre. Enkelte af disse Tjørnebuske er endnu i Behold. Paa Øen Gjøl i Limfjorden findes der saaledes «nogle Torne, som høre Dværgene til, og som fredes omhyggeligt».[3] Paa Ahlstads Mark i Skytts Herred i Skaane vokser en «Offertorn», ved hvilken der endnu i det 19de Aarhundrede er blevet ofret Skt. Hans Nat.[4]

Ved Siden af alle de onde eller dog tvivlsomme Magter, der Midsommernat vare i Virksomhed, var ogsaa en Mængde gode Kræfter i Bevægelse. Urter, Luft, Vand, alt forlenedes med en vidunderlig heldbringende Kraft. Enhver søgte derfor i denne Nat at indsamle Lægeurter, thi Planter, plukkede efter Solnedgang Midsommeraften, havde nifold Styrke. Ikke blot mod Sygdom formaaede de at skærme, men ogsaa mod Lynnedslag og Fortryllelser.

Denne deres mærkelige Evne fik de vistnok af Natteduggen. Thi alt, hvad der opfangede noget af denne, erholdt lægende Kraft. Derfor vrimlede ikke blot Blegepladsen Skt. Hans Nat af Hjemmets samlede Linnedforsyning, men Kirkegaarden var dækket med Lagener og Klude, der paa denne ypperste Plads skulde

indsuge Nattens Lægedom, for tidlig næste Morgen drivvaade at svøbes om de Syge og saaledes forplante Kraften videre.

Intet kunde dog lignes med Kildernes Styrke i denne Nat. Vand, som til daglig ikke udmærkede sig ved nogen ejendommelig Virkning, blev, naar det Midsommernat østes af Kilden, til det ypperste Lægemiddel. Denne Tro var ligesom Brugen af Skt. Hans Blus udbredt over hele Evropa.[1] Ikke blot i Norden, men hele Evropa over begyndte da henimod Midnat Lystigheden ved Baalene at tage af. Man dansede ikke længere omkring Ilden saa ivrigt som før, man sprang ikke mere, alene eller to og to, gennem Flammerne,[2] selv Vekselsangene om Verdens Herlighed og Verdens Daarlighed[3] forstummede lidt efter lidt, efterhaanden som de fleste brød op for at naa den nærmeste «hellige» Kilde.

Der var nok af saadanne hellige Kilder, hver Egn havde sin. Enkelte af dem, f. Eks. Helene Kilde i Nordsjælland, har bevaret deres Ry lige ned til Nutiden. Hvis man turde tro Indskriften paa Kirsten Pils Kilde i Dyrehaven ved København, var Antallet af disse Kilder i det 16de Aarhundrede saa langt fra at være afsluttet, at man endnu stadig fandt nye. Det hedder her:

Det Kildevæld, som her sit Udspring haver taget,
Er af Kirstine Pil først fundet og opdaget,
(A. 1583).

Men nu til Manges Lyst og Nytte sat i Stand
Ved Grev af Reventlow som Stiftsbefalingsmand.
(A. 1750).

Københavns hellige Kilde i det 16de Aarhundrede var da ikke denne, der først senere vandt Ry, men den saakaldte Vartov Kilde paa Strandvejen, en Fjerdingvej fra Byen, hvor senere Forlystelsesstedet «Kildendal» blev anlagt.[4] Endnu paa Holbergs Tid var det Vartov-Kilde og ikke Kirsten Pils, der Skt. Hans Aften besøgtes.[5]

Hvad der meldes om Helbredelser ved disse Kilder er en saa talrig og samstemmende Sum af Vidnesbyrd, at man ingenlunde paa Forhaand tør forkaste deres Paalidelighed. Tværtimod taler meget for, at Virkningen af Vandet maa kunne have været betydelig. Selv om vi se bort fra den Bedring, som Troen paa Kildens undergørende Kraft allerede kunde frembringe, saa er

det vel forstaaligt, at en Vandkur i en Tid som det 16de Aarhundrede i visse Tilfælde kan have haft stærke Følger. Det er især to Arter af Sygdomme, der stadig anføres som dem, i hvilke Brugen af Kildevand har vist sin mærkelig helbredende Kraft: Øjensygdomme og Underlivstilfælde. Hellig-Trefoldigheds-Kilden ved Bækkeskov i Skaane siges endog at være bleven opdaget ved, at en blind kom til at gnide sine Øjne med dens Vand og blev seende.[1] Erindrer vi nu, at man i det 16de Aarhundrede mest benyttede varme Bade, og at mange kun yderst sjældent vadskede Ansigtet i koldt Vand; tænker vi os fremdeles en lidende, der maaske langvejs fra, i Solhede og Støv har arbejdet sig frem til Kilden, saa vil det kunne forstaas, at den uvante Badning med koldt Vand Natten igennem maa kunne have haft en forbavsende, lægende Virkning paa de angrebne Øjne. Ganske det samme gælder om Underlivstilfælde. For en Tid, der ikke brugte at drikke Vand, maa den usædvanlige Nydelse af dette kunne have udøvet en stærk Indflydelse. At endelig københavnske Borgere, der led af Gigt, og derfor søgte helt op til Helene Kilde, ved denne Bevægelse samt Nydelsen af Vandet «ere blevne hjulpne til Sæde og Sved, saa at de befandt sig vel derefter», behøver ikke nogen Forklaring for at forstaas.[2]

Selv berømte Læger i det 17de Aarhundrede anbefalede da ogsaa Brugen af Kilderne, saaledes f. Eks. Thomas Bartholin, der i visse Tilfælde tilraadte Brugen af de danske Kilder: Skt. Helene, Ondløse, Sct. Katharina og Hellig-Korskilde. Andre stillede sig dog mere tvivlsomme overfor Sagen, saaledes Ole Worm, der erklærede, at han ikke kendte nogen, som virkelig var bleven helbredet ved Vandet af Helene Kilde.[3]

Om det talrige Besøg ved Kilderne vidnede ikke blot de rige Gaver, der indkom til de fattige, men først og fremmest de mange Skaale og Bægere, der flød i Vandet,[4] de mange nedkastede Mønter, som ingen turde optage, og endelig den Vrimmel af oprejste Kors, bortkastede Krykker, ophængte Klude osv., der omgav enhver Kilde. Disse Sager var ikke blot efterladte som Udtryk for, at den syge var bleven helbredet, men man frygtede tillige for at forlade Stedet uden at lade et Minde tilbage om sig; i modsat Fald vilde nemlig hele Rejsen have været forgæves.[5] Om den Iver, hvormed de besøgende ikke blot drak af Vandet, men toede sig dermed, giver en Dagbogsoptegnelse af Jens Bircherod fra en senere Tid god Oplysning: «Den 23de Juni 1675

lod jeg mig om Eftermiddagen forlyste ved at spadsere udenfor København hen til den Kilde, som er ved Gammel Vartov, hvilken mange Folk denne Skt. Hansaften efter aarlig Sædvane søgte til, fordi man indbilder sig, at den skal have nogen Lægedomskraft hos sig; ihvorvel den dog ikke er i saa stor Æstime som Helenæ Kilde, hvilken paa Grund af dens tillagte større Hellighed af langt flere paa denne Tid besøges. Der jeg saa, hvor begærligen samme Kildevand af de fleste besøgende blev brugt, lod ogsaa jeg noget deraf i en Skaal henbære til en afsides Krog ved Strandbredden, hvor jeg toede mig dermed».[1]

Selv Konger, især Christian den Fjerde, besøgte jævnligen Kilder. At han i saa Henseende iagttog den rette Tid, Skt. Hans Nat, kan ses af følgende Bemærkning i hans Skrivekalender for 1639: «23de Juni drog jeg fra Frederiksborg til S. Lenis Kilde. 24de Juni brugte jeg det Vand af S. Lenis Kilde. Gav jeg de Fattige 150 Daler».[2]

Den Anseelse, som Kilderne saaledes nød, lagde en Dæmper paa Uvillien imod Midsommerfesten. Niels Hemmingsen og flere ivrede vel stærkt imod Blusbrænden, Blomsterkranse, Nattevaagen osv. paa Skt. Hansnat.[3] Vaagenætter var jo alt forbudne i Danmark; Aar 1611 forbødes Blusbrænden i Bergen.[4] Men overfor Kildebesøgene maatte man gaa noget varligt til Værks. Kildernes Kraft antoges jo netop at være stærkest lige efter Midnat. «Vaagenætter» maatte da altsaa i dette Tilfælde tillades. Følgen blev, at Forbud rettedes alene mod alle gammeldags Taknemligheds-ytringer: Penge maatte ikke kastes i Vandet, Kors og Pinde med Klude ikke oprejses om Kilderne, endsige naturligvis Hellig Helene eller andre anraabes om at give Vandet Kraft.[5]

Som det var at forudse, blev dette Forbud temmelig virkningsløst. Aabenbare Overtrædelser kunde vel rammes, som naar en bekendt Mand Aar 1627 blev straffet for ved Helene Kilde at have rejst et Kors med følgende Indskrift:

I hvem som hidkomme, Syge og Arme,
Jesus, Guds og Marias Søn,
Og Sct. Helene sig over Eder forbarme!

Men alle de ubekendte, der i Nattens Løb rejste Kors og Pinde og før Morgen var forsvundne, kunde man ikke saa let efterspore. Sagnet har billedlig betegnet dette ved at berette, hvorledes den unge Christian den Fjerde under et Besøg paa

Tygestrup med sit eget Sværd vilde omhugge Trækorsene ved Ondløse Kilde. Sværdet sprang, men Korsene blev staaende uskadte. I sin Vrede skal da Kongen have befalet, at de skulde oprykkes. Det skete; men næste Morgen fandtes de rejste igen paa deres Plads.[1]

Hvor lidet Forbudene var i Stand til især i afsides Egne at magte de overtroiske Skikke, fremgaar af Forholdene i Norge. Foruden de mange hellige Kilder heroppe, der benyttedes ligesom de danske og udstyredes som disse med Kors og Krykker, var der her visse Kirker, i hvilke man samledes til Gudstjeneste Skt. Hans Midnat. Et undergørende Billede fremvistes ved denne Lejlighed, og dets «Sved» havde samme lægende Kraft som Kilderne. De mest bekendte «Vaagekirker» var Nesland i Vinje, Hægland i Moland og fremfor alle Røldalskirke.

Saavel Tiden som Maaden, hvorpaa Nattegudstjenesten i denne sidste blev opdaget, er i høj Grad betegnende. I Aarhundreder fik den Lov til at bestaa. Præsterne kom kun to eller tre Gange om Aaret op til denne Kirke, der den Gang laa lige saa afsides, som den nu hyppigt besøges af rejsende, der over Haukelid drager til Hardanger.

Opdagelsen skete først Aar 1835. I dette Aar var der berammet Provstevisitats i Bygden til den 7de Juli, og saavel Provsten som Præsten kom i denne Anledning Dagen forud derop. Men den 6te Juli var efter gammel Tidsregning, som Almuen endnu fremdeles fulgte, Skt. Hans Aften, altsaa Røldals fornemste Helligdag. Klokken var omtrent 11 om Natten, og Provsten var just kommen i Seng, da han til sin store Forundring hørte, at Kirkeklokken begyndte at ringe, og samtidig saa han et Lysskær fra Kirken. Han tog da Præsten med sig og gik derned. Kirkens Skib var indhyllet i Mørke, men Koret var prægtigt oplyst og fyldt af Mennesker. Foruden andre Lys rundt om i Koret brændte paa Alteret seks klare Vokslys, og Røgelse var antændt i et gammelt Røgelsekar. De to Gejstlige holdt sig ganske stille i Skibet og kunde derfra iagttage alt, hvad der foregik. Efter at en Salme var sungen, oplæste Forsangeren, en gammel afskediget Skolelærer, en lang Prædiken af en Kirken tilhørende Postille, der komisk nok netop indeholdt en skarp Straffetale imod alt papistisk Uvæsen. Tilhørerne kedede sig umiskendeligt under Oplæsningen og længtes efter, hvad der skulde følge bagefter.

Nogle gabede, andre sov ind, og en halvtosset Pige fra Hardanger forkortede sig og flere Tiden ved at skære Ansigter.

Endelig var Forelæseren færdig. Saa traadte to af de til Stede værende Kirkeejere frem og hentede det hellige Krucifiks ned fra dets sædvanlige Plads over Kordøren. Det lænedes op til Alteret og viste sig i fuld Belysning for den tilbedende Mængde. De valfartende gik under Salmesang en for en op til Alteret, hvor de med en Linklud tørrede «Sveden» af Billedets Pande og Ansigt og derpaa omhyggeligt gemte Kluden. Denne saakaldte Sved indeholdt Lægedom for alle Sygdomme, og det hvad enten den syge selv eller ved Stedfortræder hentede den i Kirken. Derefter blev Billedet paany taget fra Alteret og ophængt over Kordøren. Den gamle Offersalme: «Al den ganske Kristenhed» istemtes og de valfartende gik op til Offers. En af dem lagde endog ti Specier paa Alteret, det var en Mand fra Holmedals Sogn i Bergens Stift, som valfartede paa en sengeliggende gammel Kones Vegne. Af disse Penge fik siden den gamle Skolelærer en Daler for sin Ulejlighed, hele Resten tilfaldt de saakaldte Kirkeejere. Efter Ofringen fulgte endnu en Salme, men derpaa brød Forsamlingen skyndsomst op. Hver greb sin Stav og ilede af Sted, «thi Pilgrimme maatte ikke komme til Røldalsbygden, førend efter at Solen var gaaet ned, og de skulde være ude af den, førend Solen stod op».

Dette blev den sidste Nattegudstjeneste i Røldal. Provsten traf straks Foranstaltninger til, at den for bestandig blev afskaffet.[1]

Anvendelsen af de ved Nattebesøget indkomne Gaver har her som alle andre Steder været et af de farligste Skær for Overtroens fortsatte Bevaring. I saa Henseende var det en meget snild Bestemmelse i Røldal, at alle troende skyndsomst skulde fjerne sig for ikke at faa Lejlighed til at se Forretningsgangen for nøje efter. Denne er paa mangt et Sted den Dag i Dag yderst simpel. Ved Helligdomskilden i Rø paa Bornholm opsamler Stedets Fiskere de i Kilden ofrede Mønter.[2] Om Forholdene ved den hellige Kilde paa Lindebjærg, øst for Herning, hvor der til for kort siden lagdes otte Skilling ved Kilden af enhver Syg, der Skt. Hans Nat besøgte den, haves følgende oplysende Samtale: «Men hvad bliver der saa af disse otte Skillinger?» spurgte vi Manden. «Ja dem tager jeg den næste Morgen», svarede hans lille Datter.[3]

Staar det endnu saaledes til med det Punkt, hvor Mistanken dog snarest vaagner, er det let forstaaeligt, at selve Kildebesøgene Skt. Hansnat fremdeles vedvarer. Endnu i Aaret 1846 og maaske senere kunde man i Københavns «Adresse-Avis» læse: «Rejseselskab søges til Helene-Kilde Skt. Hansaften».[1] Hvert Aar paany samles de troende her, drikker af Kilden og hviler paa «Skt. Helenes Grav» for at blive karske.

Blandt Midsommerfestens mange Skikke var der især to, der kom igen overalt, ikke blot i Norden, men saa godt som hele Evropa over. Naar hertil føjes, at de var ganske simple og laa saa nær, maa man uden Tvivl tillægge dem høj Alder.

Den ene bestod i at flette Blomsterkranse og udsmykke med disse. Den til Grund liggende Tanke var en anden end ved Majfestens «Jomfru-Kranse», med hvilke de ofte forveksledes. Midsommer-Kransene udtrykte ikke Forholdet mellem Mand og Kvinde ved at betegne «den rene Brud»; de betegnede i Almindelighed Skønhed og Lykke med en Bitanke af alts Forgængelighed. De udtrykte paa engang Liv og Død. Tanken stjal sig til midt under Glæden vemodigt at dvæle ved, at den skulde ophøre. I sin almindeligste Form synes Skikken at have bestaaet i, at Hjemmets eller Byens Ungdom flettede disse Kranse, smykkede en Stue eller et bestemt Sted dermed og til Tak fik en Gave af de Ældre. I det nordlige Vendsyssel pyntes endnu hver Skt. Hansaften en af de største Køer, saa at den helt er dækket med Blomsterkranse, en Dreng, ligeledes smykket med Blomster og iført en lang hvid Dragt, sættes op paa den, hvorefter Toget drager omkring for at bede om Penge til at fejre Fest for.[2]

Medens denne Skik netop paa Grund af dens Simpelhed har haft saa let ved at tabe sig som bevidst Skik, er det interessant at lægge Mærke til, hvorledes den som ubevidst Tilbøjelighed er til Stede overalt i Norden, rede til straks at ytre sig, naar Lejlighed gives. Som Eksempel blandt flere kan anføres en nydannet Skik i Fiskerlejet Humlebæk ved Øresund. For 70 til 80 Aar siden drev her ved to forskellige Lejligheder Ligene af to ubekendte Sømænd i Land; de jordedes i Strandkanten. Senere ved en Skt. Hansfest fandt en paa at lægge en Krans paa deres Grav. Øjeblikkelig fængede Skikken, og nu har det alt i mange Aar været stadig Brug, at alle Egnens Smaapiger Skt. Hansaften kommer i Optog hver med sin Krans til de ube-

kendte Sømænds Grav, og til Tak trakteres med Mjød og Smaakager.

Den anden ældgamle Skik var: Midsommerdag at holde Tal paa Slægten samt ved Urter forespørge om dens fortsatte Bestaaen. I Norge udførtes dette første endnu ind i det 18de Aarhundrede paa den Vis, at alle Frænderne, store og smaa, gav Møde og gik en for en forbi Familiens Hoved, der skar et Hak i Familiens Tælstok for enhver, som var i Live.[1] Bag efter var Dans og Leg. I visse Egne af Norge troede man, at Skt. Hansnat fandt en lignende Folketælling Sted af de Døde, der derfor alle skulde møde i Kirkerne.[2]

Forespørgslen om Slægtens Liv og Død fandt Sted ved Hjælp af de saakaldte «Skt. Hans Urter». Forskellige Planter brugtes hertil. I Danmark anvendtes og anvendes endnu baade Bynker, Skt. Hans Løg, Perikon, lugtløs Kamilleblomst (Baldersbraa) og flere.[3] I Norge brugtes stundom «Kæmper».[4] Den sædvanlige Fremgangsmaade med disse Skt. Hans Urter var at anbringe dem under Taget eller i en Sprække i Væggen, en for hver Person i Huset. Den, hvis Skt. Hans Urt levede, skulde selv leve, visnede nogens, skulde han dø.

Ved Siden af Regeringens Tilbøjelighed i det 16de Aarhundrede til at indskrænke Midsommerfesten, viste sig tydelige Spor af en Trang hos Befolkningen til at udmærke den som Aarets anden store Hovedfest, lige med Julen. En Vanskelighed havde denne sidste Bestræbelse, for saa vidt Festskikkene syntes kun beregnede paa ét Døgn. Herpaa havde man dog alt fra gammel Tid søgt at raade Bod. Om end Blusbrænden og Vaagenætter ikke godt kunde gentages, saa lod Leg og Dans sig let fortsætte flere Aftener i Rad, og Kildernes virksomme Kraft fik i mange Egne en Forlængelse til ind i Juli. Intet stod saaledes i Vejen for at fejre Midsommer en Uge eller to. Det er denne Bestræbelse, som synes ogsaa at have givet sig Udtryk i Studenternes Optræden i København Aar 1604. De 100 Studenter, der nød Kommunitetet, overbevistes om, at de siden Sankt Hansdag havde holdt Drikkelag tretten Dage i Rad med Majgilde, Kranse osv. Ved et Besøg i Kommunitetet havde Vicerektor kun fundet 30 Personer forsamlede, «de andre var til Driks».[5]

Som bekendt er Midsommerfestens Skikke i Norden i mange Henseender stærkt afblegede siden det 16de Aarhundrede. I Danmark har egentlig kun Blusbrændingen holdt sig som ret levende

Minde om Oldtids Skik. Under denne Glemsomhed i Danmark ytrer sig dog af og til ligesom en Banken af Fortids Vaner, der stundom kan bryde frem og pludselig give sig uventede og helt ubeherskede Udtryk. Som Eksempel kan nævnes den i Slutningen af det 19de Aarhundrede i et Nu skabte Skik paa Dyrehavsbakken ved København at fejre Festen ved et djævelsk Spektakel af alle mulige Lyde og Instrumenter. I Sverige og Norge har derimod Midsommerfesten mere bevaret sit fælles, folkelige, sit almenmenneskelige Præg. Den er vel mere afbleget end Fortidens, men samtidig ogsaa mere afklaret. Jo højere man kommer mod Nord, især i Sverige, desmere er Midsommerfesten Udtryk for en virkelig fælles Glæde, alt er smykt med Grønt og Blomster, alle tager Del deri. Dette staar uden Tvivl i et bestemt Forhold til Midsommernattens Lys og Klarhed. Medens denne i Danmark kun er et let Tusmørke, nærmer den sig i Stockholm til rent Dagslys, og i det nordlige Sverige er Midnatssolen synlig.

8.

Aarets anden Halvdel var meget fattig paa Fester. Af Mærkedage ejede den kun tre: Mikkelsdag, Allehelgensdag og Mortensdag, af hvilke ingen spillede nogen synderlig Rolle.

Mikkelsdag, den 29de September, var indstiftet til Minde om Ærkeenglen Mikael. Allerede tidlig synes Kirken at have været villig til at ændre lidt ved denne Fest, for at den kunde afløse den hedenske Takkefest for Aarets Udbytte. Men Forsøget strandede sikkert paa, at den hedenske Høstfest mere var en Tak for det paa Sommertogtet vundne Bytte end for Jordens Afgrøde. Ved at forbyde Vikingetog, overskar Kirken selve Festens Rod. Den nye Dobbelthøjtid for Ærkeenglen og Høstudbyttet visnede hen og vandt aldrig Indpas som Folkefest.

Reformatorerne fulgte den af Romerkirken indslagne Vej. Der bestemtes, «at paa Sankt Michelsdag skal ske en almindelig Taksigelse for al den Grøde, man haver det Aar faaet, og til en Taksigelse skal der med Hjertens Gudelighed synges straks efter Prædiken af den hele Menighed: Te Deum laudamus». For dog ikke at glemme Festens oprindelige Betydning, tilføjedes der: «Saa skal der den hele Dag baade om Morgenen, Formiddag og efter Maaltid prædikes om Englerne, hvad Gavn vi have af deres Tjeneste, og hvi man maa vel altid takke Gud».[1]

Heller ikke nu slog Festen an. «Høstgilde» var en god Ting og fejredes gerne, men ikke med Nødvendighed just paa Mikkelsdag. «Mikkel» havde overhovedet ikke nogen god Klang i nordiske Øren. Mikkel var lumsk og «sorte Mikkel» endnu værre. At være «til Mikkelsmesse» eller «til Mikkelsgilde» fik lidt efter lidt Betydning af: at blive bedragen.[2]

Allehelgensdag var den første November. I den katolske Tid havde denne været fejret som kirkelig Fest med ikke ringe Pragt, men dette faldt bort efter Reformationen. Med Grund frygtede man for, at Menigheden skulde misforstaa Anledningen, og i Festligheden se et Forsvar for de mange Altre og Helgen-

billeder, som man jo netop søgte at fjerne. Denne afvisende Holdning kommer tydeligt til Orde i Reformatorernes Anvisning paa, hvad der da skulde foretages: «Allehelgensdag skal der prædikes om den rette kristelige Tro, som Guds Hellige havde, og hvorledes man dem skal efterfølge, at Kirken maa forstaa, hvorledes Hellige maa gudelig hædres foruden Paakald og al vrang Dyrkelse».[1]

Verdsligt havde Allehelgen Betydning som første Dag i Vinterhalvaaret. Sommeren var jo begyndt den første Maj, Vinteren begyndte med den første November. Denne Dagens Betydning mindedes i enkelte andre Lande, f. Eks. Skotland, med Blusbrænden Allehelgens Aften.[2] Hvis saadant nogensinde har været Skik i Skandinavien, var det i hvert Fald vistnok gaaet af Brug i det 16de Aarhundrede. Heller ikke synes man her at have næret den Frygt for Vinter-Vætterne og deres Komme paa denne Dag, som andet Steds var saa stærkt fremtrædende.

I Finland derimod modtoges de ankommende, usynlige Væsner med stor Højtidelighed. Allehelgens Aften iførte Værten sig sine bedste Klæder, oplukkede Gaardsdøren og stod med blottet Hoved, medens Aanderne drog ind. I Stuen var Bordet dækket for dem og alle fjernede sig, for at de kunde spise i Ro. Badstuen var gjort rede for dem, hvis ogsaa de ligesom Husets Folk skulde ønske et Bad. Efter passende Tids Forløb udledede Værten dem igen med megen Ærbødighed, og ledsagede dem ud af Gaarden med et Drikoffer.[3]

Derimod var det Skik i Danmark paa Allehelgens Dag at tage Varsel om Vinterens Strenghed. Man gik ud i Skoven og huggede en Spaan af et Bøgetræ. Var den tør, vilde Vinteren blive mild, var den fugtig, tydede dette paa streng Vinter.[4]

Aarets sidste større Fest var Mortensdag, den 11te November. Denne nød i det 16de Aarhundrede en vis Anseelse i Norden og fejredes i Reglen, ved Hoffet som hos Menigmand, med en selskabelig Sammenkomst. Skoleungdommen, som altid var rede, hvor der var noget at tjene, plejede ved denne Lejlighed gerne at opvarte med Sang. Børnene gik enten som ved Julen fra Dør til Dør, eller lod sig for en billig Penge leje for en hel Aften. Et af de ældste Vidnesbyrd, vi besidder herom, er følgende Udgiftspost i Dronning Christinas Regnskabsbog for Aarene 1505—6: «8 Skilling finge Korspeblinge i København for de sang Mortensaften for min Frues Naade».[5]

En ejendommelig Form for Fest holdt Frederik den Anden som ganske ung Konge Mortensdag 1560. Han opholdt sig i Jylland paa Emkloste:, og indbød hertil en Mængde Fruer med Døtre, men uden Mænd. I alt udgik der Indbydelse til nitten Adelsfruer med deres Jomfruer, men kun til fire af Ægtemændene. Besøget skulde vare i flere Dage.[1] Hvorvidt det hele har været en blot tilfældig Spøg eller svaret til en bestemt Skik, vides ikke.

Lige saa lidet kender vi til Mortensfestens religiøse Betydning. Hverken i Romerkirken eller af Reformatorerne synes der at være bleven tillagt den nogen saadan.

Dērimod véd vi med Sikkerhed, at den staaende Festret paa Mortensdag hos høje og lave var Gaasesteg. Frederik den Anden udstedte gentagne Gange Befaling til sine Lensmænd om at skaffe Gæssene fede, da han særlig yndede saadanne.

Det er ikke umuligt, at vi i denne Festspise har en gammel Offerskik.[2] Skikken er fælles for de gotogermanske Folk. I England nydes Gæssene dog ikke paa Mortens- men paa Mikkelsdag.[3] En gammel Beretning angiver her den kun lidet sandsynlige Forklaring paa Skikkens Oprindelse, at Dronning Elisabeth Mikkelsdag 1588 havde spist Gaasesteg, da hun fik Efterretning om den uovervindelige Flaades Nederlag. I sin Glæde bestemte hun da, at Gaasesteg fremtidigt skulde være staaende Ret paa denne Dag. Som enhver vil se, forklares ikke herved Skikkens Oprindelse, — hun fulgte den jo selv, førend hun havde indstiftet den, — men det bekræftes højt regnet kun, at den har været kendt i Dronning Elisabeths Tid.

I Danmark havde man ligeledes tabt al Erindring om, hvorfra Skikken egentlig skrev sig. Man nøjedes med den bekendte Fortælling om Biskop Martin, hvem Gæssene forraadte. At man drev Spas hermed, kan ses af et Skrift forfattet af H. Skonning i Aalborg 1616. Det bærer Titlen: «Sanct Mortens Gaas, hvorudi foregives Aarsagen, hvorfor de arme uskyldige Gæs saa ganske ynkeligen hver St. Mortens Aften vorde dødet og aftagne, saa vel som om deres fornemmelige Dyder og andre fordreflige Gaver, de er ziret og med beprydet fremfor andre Fugle under Himlen».

Her berettes, at St. Morten skal have boet i Turon udi Frankrige Anno 386. Og da han havde ført saa helligt et Levnet, udvalgte Borgerne ham til Biskop, men han undslog sig, flygtede den 11te November og gemte sig i en Gaasesti, hvor Gæssene imidlertid forraadte ham ved deres Gækken, saa at han

dog blev indsat til Biskop. Herudover blev den fromme St. Morten saa forbitret, at han paabød over hele Frankrig at slagte Gæssene den 11te November.

«Og som han engang selv haver havt en stegt Gaas for sig, haver han af en hitzig Appetit og Begæring skaaret det ene Toplaar af hende og ædet i en Hast, hvorover han er falden udi heftig Febrem og derefter død, der han havde 36 Aar været Biskop. Før sin Død forbandede han Gæssene og gentog Befalingen».

Om Datidens Tillavning af Mortensgæssene lærer vi af samme Skrift, at naar de skal behandles ret, «skulle de ikke aleniste steges og brades i sig selv slet og ret hen, saadanne som de ere, men endogsaa fyldes og proppes med kostelige Urter, som er Rosiner, Svedsker, Æble, Pærer og andet mere sligt, paa det de deraf disbedre skulle vorde smagendes».[1]

Til Mortensgaasen knyttede sig en Del Overtro. Af Brystbenet lærte man Vinterens Vejrforhold at kende. Det hedder blandt andet herom i en Husholdningskalender fra Aar 1632:

«Se Gaasebenet, som slagtes Sct. Mortensaften, den fremmeste og bageste Del! Den brune Farve betyder svar Kulde, den hvide Sne og Regn. Den øverste Del betyder Tiden før Jul, den nederste efter Jul. Dette Tegn holder vel undertiden, men ofte sla'r fejl. Den første Part angaar fra Halsen».[2]

Det er til denne Brug, Thomas Kingo sigter i et Digt «Mortens Gaas», hvori han beskriver, hvorledes den fordeltes til forskellige:

> Jens Dalby hendes Bryst fik til en Almanake,
> Han slikked det saa rent og tog dermed til Takke.[3]

Naar denne ejendommelige Højtid var omme, var Aarets Festrække sluttet, og man begyndte at glæde sig til det kommende Aars Jul.

Henvisninger og Anmærkninger.

Forkortelser. R. A. = Rigsarkivet i København. — G. K. S. = Gammel Kongelig Samling, Store Kongelige Bibliotek i København. — N. K. S. = Ny Kongelig Samling, sammesteds. — S. R. A. = Svenske Rigsarkiv i Stockholm. — S. K. A. = Svenske Kammerarkiv i Stockholm. — N. R. A. = Norske Rigsarkiv i Kristiania.

S. 6. [1] Preller: Römische Mythologie. I. (3te Auflage. Berlin 1881). S. 158.

S. 10. [1] Om Aarets Begyndelse og den gregorianske Kalender se Brinckmeier: Handbuch der historischen Chronologie. 2te Auflage. Berlin 1882. S. 15—96. De deri indeholdte Oplysninger om Danmark er dog meget upaalidelige og vil for en Del blive imødegaaede i det følgende.

S. 11. [1] Tegnelser over alle Lande 1559—67. R. A. Det mærkelige Spring fra 25 December 1564 til 27 December 1565, findes Bind VIII. S. 194—95. — [2] H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter II 14.

S. 13. [1] Arahamson, Nyerup og Rahbek: Udvalgte danske Viser fra Middelalderen II 227.

S. 14. [1] Joan. Bircherod: Palæstra antiqvaria (Hafniæ 1688). p. 138 og 198. — [2] L. Daae: Norske Bygdesagn II 128. — «Thormaaneds-Øl»: Danske Samlinger I 196. — [3] L. Daae: Norske Bygdesagn II 128—32. — Norsk Historisk Tidsskrift IV 135—36. — [4] E. Pontoppidan: Everriculum fermenti veteris. Hafniæ 1736. p. 67. — Nyerup: Almindelig Morskabslæsning. S. 200.

S. 15. [1] Claes Lundin og August Strindberg: Gamla Stockholm. (Sthlm. 1882). S. 36—37. 312—14. — [2] Johannes Sundblad: Gammaldags bruk. Göteborg 1881. S. 127.

S. 16. [1] Norske Salminger. I. 269. — [2] Kongeligt Fredbrev af 28 April 1569 for Baltzer Thorbiørnsen, der har dræbt Loden Engebretsen. Hans Bøder (Tegn og Fredkøb) skal fordobles, fordi han havde brudt Julefreden. Orig. paa Pergament. Yngre Diplomsamling. N. R. A. — [3] Norske Magasin II 228. — [4] Norske Magasin I 209. — [5] Se f. Eks. Danske Magazin V 338 og mange andre Steder. — [6] E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv IV 101 o. s. v. — Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube. 2te Ausg. S. 67. — [7] Bircherod: Palæstra antiquaria (Hafniæ 1688). p. 91. — Jørgen Sorterup: Prodromus Calend. (1722.) S. 57. Thottske Samling no. 1466, 4to. — Blicher: Topographi over Vium Præstekald. (Viborg 1795.) S. 209—21.

— [3] E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv IV 101 o. s. v. — Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder I. (Kbhvn. 1861.) S. 9.

S. 17. [1] Jørgen Sorterup: Prodromus Calend. (1722.) S. 57. Thottske Samling no. 1466, 4to. — Thiele: Danmarks Folkesagn III 48. — Werlauff: Hist. Antegnelser til Ludv. Holbergs atten Lystspil. Kbhvn. 1858. S. 399. — [2] E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv IV 100 no. 23—25.

S. 18. [1] Johannes Sundblad: Gammaldags bruk. Göteborg 1881. S. 129—30. — [2] Budstikken. 2den Aargang 1820—21. S. 732—33. — [3] Peder Syv: Almindelige Danske Ordsproge II (1688.) S. 27. — Terpager: De sacris veterum Danorum vigiliis. (Hafniæ 1705.) 6. — [4] Norsk historisk Tidsskrift 2den Række III 183.

S. 19. [1] Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne II Tillæg S. LIII. — [2] E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv IV 108 no. 36 og 37. — [3] Julehalmen i Sverig: C. Linnæi Skånska resa. (Sthlm. 1751.) S. 38. — C. Linnæi: Öländska och Gotl. resa. (Sthlm. 1741.) 27 Mai og 5 August. — Ihre: de superstitionibus hodiernis ex gentilismo residuis. (Sthlm. 1750.) S. 31. — Westerdahl: Beskrifning om Swenska Allmogens Sinnelag. (Sthlm. 1774.) S. 5. — S. Ödmann: Hågkomster från hembygden och scholan. (Örebro 1861.) S. 20. — Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne I (Sthlm. 1864) 175. II. (Sthlm. 1868) Tillæg LIII—LIV. — Herman Hofberg: Nerikes gamla Minnen. (Örebo 1868.) S. 204. — Johannes Sundblad: Gammaldags bruk. Göteborg 1881. S. 131. — Om Bornholm, se Panum: Beskrivelse over Bornholm. (Slesvig 1830.) Tillæg S. 44. — [4] C. Ruszwurm: Eibofolke II. (Reval 1855.) 95—96. — [5] Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder i Folkemunde I (Kbhvn. 1861). 9. — Folkevennen (Kristiania 1859). S. 384—85. 466. — Norsk historisk Tidsskrift, 2den Række III 184.

S. 20. [1] E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv IV 110 no. 55 og 59. — [2] Omsorg for Kvæg og Fugle: Schütze: Holsteinisches Idiotikon I 9. — Wilse: Beskrivelse over Spydeberg Præstegjæld. (Chr. 1779.) S. 431. — Hjorthøy: Beskrivelse over Gulbrandsdalens Provstie. (Kbhvn. 1785). I 130. — Wille: Beskrivelse over Sillejords Præstegjæld. (Kbhvn. 1786.) S. 263. — Sixt. Aspach: De variis superstitionibus. (Hafniæ 1697), 4to, S. 1. — Budstikken 1820—21. S. 743. — O. Thomsen: Nordens Julefest. (Odense 1855.) S. 24—25. — Folkevennen VIII (Kristiania 1859). S. 385. — Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder i Folkemunde I. (Kbhvn. 1861.) S. 9. — Hofberg: Nerikes gamla Minnen. (Örebro 1868.) S. 204. — Thiele: Danmarks Folkesagn III 27. — Wilh. Mannhardt: Weihnachtsblüthen. (Berlin 1864.) S. 27—28. — [3] Schütze: Holstein. Idiotikon I 10. — Smlgn.: Thieles: Danmarks Folkesagn III 67—68. — [4] L. Daae: Norske Bygdesagn II 130. — Norsk historisk Tidsskrift IV 136. — [5] Norsk historisk Tidsskrift IV 135—36. — [6] Westerdahl: Beskrifning om Swenska allmogens Seder. (Sthlm. 1774.) S. 21.

S. 21. [1] Norsk hist. Tidsskrift 2den Række III 183—84. — Hans Hildebrand: Om Julens firande. (Julqvällen. Sthlm. 1881. S. 2). — [2] Ny kirkehistoriske Samlinger II 462. — A. Afzelius: Ur de nordiska folkens lif I. (Sthlm. 1882.) S. 11. — [3] Ioan Bircherodii: Palæstra antiqvaria. (Hafniæ 1688). P. 195. — Junge: Den nordsjællandske Landalmues Charakteer osv. Kbhvn. 1844. S. 228. — [4] Nærværende Skrift II 175—81. — [5] Wilse: Beskrivelse over Spydeberg Præstegæld. (Christiania 1779). S. 431. — Wille: Beskrivelse over Sillejords Præstegjæld. (Kbhvn. 1786). S. 263.

— Norsk historisk Tidsskrift, 2den Række III 183. — O. Thomsen: Nordens Julefest. (Odense 1855.) S. 25. — [6] Westerdahl: Beskrifning om Swenska Allmogens Seder. (Sthlm. 1774.) S. 6. — S. Ödmann: Hågkomster från hembygden och scholan. 4 Uppl. Örebro 1861. S. 19. — [7] Ruszwurm: Eibofolke II. (Reval 1855.) S. 95. — [8] Norsk historisk Tidsskrift, 2den Række III 184.

S. 22. [1] Norsk historisk Tidsskrift, 2den Række III 183. — [2] Hans Hildebrand: Om julens firande. (Julqvällen. Sthlm. 1881. S. 2.) — [3] Frans Westerdahl: Beskrifning om Swenska Allmogens Sinnelag, Seder o. s. v. (Sthlm. 1774.) S. 6. — S. Ödmann: Hågkomster från hembygden. (Örebro 1861.) S. 20.

S. 23. [1] John Brand: Observations on popular antiquities of Great Britain I. (London 1849.) 467—74. — Sandy: Christmastide. p. 113. — Tidsskr. f. nord. Oldkyndigh. II (1829). S. 275. Anm. — J. J. A. Worsaae: Minder om de Danske og Nordmændene i England, Skotland og Irland. S. 116—17. — Hans Hildebrand: Om julens firande. (Julqvällen. Sthlm. 1881. S. 2). — Grimm: Deutsche Mythol. 4 Ausg. I 522. III 476. 485—86. — [2] M. I. Medelfar: Ligprædiken over Fru Anna Brahe. (Kbhvn. 1635.) 4to, S 96. — [3] Norske Magasin I 191. — [4] Geheimearchivets Aarsberetninger III 49—50. — [5] Sjællandske Tegnelser. 29 December 1576. R. A.

S. 24. [1] B. Whitelockes Dagbok. 1653—54. Öfuers. ifrån Engl. (Upsala 1777). S. 240. — [2] Hieronymus Justesen Ranch's danske Skuespil. Udg. af Birket Smith. Kbhvn. 1876—77. S. 246. — [3] John Brand: Observations on popular antiquities. (London 1810.) S. 180. — J. J. A. Worsaae: Minder om de Danske og Nordmændene i England, Skotland og Irland. S. 116—17. — [4] Junge: Den nordsjællandske Landalmue. Kbhvn. 1844. S. 231—32. — Smlgn. ogsaa E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv IV 99 fgg.

S. 25 [1] Seb. Franck: Warhafftige Beschreibung aller theil der Welt. 1567. Fol. Blad 50. — Sandy: Christmastide. S. 165—66. — [2] Norske Magasin I 239. — [3] Rigens Regnskaber 1592 og 1593. R. A. — [4] Helsingørs Kæmnerregnskaber 1602—16. R. A. En Del heraf er trykt i Danske Magazin 3die Række II 198.

S. 26. [1] H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie II 432. — [2] «Julefad». Se Moth's utrykte Ordbog. no. 774 u. fol. G. K. S. — Om Skikken se ogsaa Schütze: Holstein. Idiotikon IV 65. — [3] Terpager: De sacris veterum Danorum vigiliis. (Kbhvn. 1705.) S. 15. — [4] Christian den Fjerdes dansk-latinske Stilebog. Brev 86 og Brev 276. — [5] K. v. Weber: Anna Churfürstinn zu Sachsen. Leipzig 1865. S. 190.

S. 27. [1] Eilert Sundt: Harham. Folkevennen. Kristiania 1858. S. 406. — [2] Sam. Ödmann: Hågkomster från hembygden. Örebro 1861. S. 20. — [3] E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv IV 98 no. 295 og 297. — H. F. Feilberg: Fra Heden. (Haderslev 1864.) S. 72. — [4] J. J. A. Worsaae: Minder om de Danske og Nordmændene i England, Skotland og Irland. (Kbhvn. 1851.) S. 116—17. — Joh. Brand: Observations on the popular antiquities of Great Britain I. (London 1849.) 484. — [5] A. Afzelius: Ur de nordiska folkens lif. I 8—11.

S. 28. [1] Ihre: De superstitionibus hodiernis ex gentilismo residuis. Sthlm. 1750. S. 51. — Westerdahl: Beskrifning om Svenska Allmogens Seder. (Sthlm. 1774.) S. 6. — Finn Magnussen: Bidrag til den nordiske

Archæologi. S. 153. — [2] Hervarar Saga. Kap. 12. — Henry Petersen: Om Nordboernes Gudedyrkelse og Gudetro. S. 64. — [3] A. Afzelius: Swenska Folkets Sago-Häfder 1. (Sthlm. 1839.) 3. — [4] Ruszwurm: Eibofolke II. (Reval 1855.) S. 97. — [5] O. Rudbeck: Atlantica II. Upsalæ 1689. 231.

S. 29. [1] Skrivelse af 10 December 1562. Danske Selskabs Papirer. R. A. Trykt i Aarsberetninger fra Gehejmearkivet III 49. — [2] Terpager: De sacris veterum Danorum vigiliis. (Kbhvn. 1705.) S. 17. — [3] Wilse: Beskrivelse over Spydeberg Præstegjæld. (Christiania 1779.) S. 431. — [4] Peder Syv: Almindelige Danske Ordsproge 1 (1688). S. 537.

S. 30. [1] «Godt Aar. Evert!» L. Daae: En Episode af den nordiske Syvårskrig. Lund 1867. S. 9. — C. C. Gjørwell: Svenska Magazinet. Sthlm. 1766. S. 81. — Fr. Arnkiel: Cimbrische Heyden Religion. Hamburg 1703 I 162. — K. Nyrop: Sprogets vilde Skud. S. 63. — [2] Danske Magazin, 4de Række II 11. — [3] Norske Magasin II 159—60.

S. 31. [1] J. Kamp: Jul og Nytaar for 40 Aar siden i Vestjylland. Nationaltidende 25 December 1887. — [2] E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv IV 106 no. 12. — [3] Eilert Sundt: Bygde-Skikke. Folkevennen 1858. S. 76.

S. 32. [1] Joan. Bircherodii: Palæstra antiqvaria. (Hafniæ 1688.) S. 198. — [2] Thiele: Danmarks Folkesagn III. S. 163. — Folkevennen. (Kristiania 1859.) S. 469. — [3] Aarsberetninger fra Geheimearchivet III. Tillæg. S. 49.

S. 33. [1] I. Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse II 644—45. 651. — Samlinger til jydsk Historie og Topografi VI 157. — Nicolovius: Folklifwet i Skytts Härad i Skåne. (Lund 1847.) S. 69.

S. 34. [1] Terpager: De sacris veterum Danorum vigiliis. 1705. S. 12. — Bircherod: Palæstra antiquaria. S. 176. — Budstikken, 2den Aargang. (Christiania 1821.) S. 743. — Wilse: Beskrivelse over Spydeberg Præstegjæld. (Chria. 1779.) S. 431. — Norsk historisk Tidsskrift, 2den Række III 183. — Folkevennen. (Kristiania 1859.) S. 406. — Ihre: De superstitionibus hodiernis. (Sthlm. 1750.) S. 18 og 30. — Frans Westerdahl: Beskrifning om Swenska Allmogens Sinnelag, Seder o. s. v. (Sthlm. 1774.) S. 6. — Sam. Ödmann: Hågkomster från hembygden. (Örebro 1861.) S. 20. — O. Thomsen: Nordens Julefest. (Odense 1855.) S. 23, 25, 28, 48, o. s. v. o. s. v. — [2] O. Rudbeck: Atlantica II. (Upsalæ 1689.) 237. — [3] A. Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I. (Leipzig 1879.) S. 309. — [4] H. Hildebrand: Om Julens firande. (Julqvällen. Sthlm. 1881. S. 2.) — [5] Weinhold: Weihnacht-Spiele und Lieder. (Graz 1870.) S. 16. Anm. 2.

S. 35. [1] Schütz: Holstein. Idiotikon I 11—12. 44. 297. — Ihre: De superstitionibus hodiernis. (Sthlm. 1750.) S. 30. 49. 55 — Junge: Den nordsjællandske Ladalmue. (Kbhvn. 1824.) S. 343. — Folkevennen (Kristiania 1862.) S. 374—76. — Thiele: Danmarks Folkesagn III 147. — [2] Terpager: De sacris veterum Danorum vigiliis (1705). S. 12. — Bircherod: Palæstra antiquaria. S. 48. (I Universitets-Bibliothekets Eksemplar er paa S. 65 tilføjet af Bircherod: «Ifølge Idiotikon Prussicum v. Joh. Georg Boch 1759. 8vo. p. 86: skal Bønderne dèr kende og benytte samme Skik om Julemærker som i Norge og hos os»). — Seb. Franck: Warhafftige Beschreibung aller theil der Welt. 1567. Fol. S. 50. — Thiele: Danmarks Folkesagn III 12—13. — E. Tang Kristensen: Jydske Folkeminder IV 372. — Samme Forfatter: Det jyske almueliv IV 104 o. s. v. — En anden Art Julemærker findes angivne i Nye Danske Magazin V 236, hvor Aarets

8. **Dalgas' Selvbiografi.** (Den Dalgas'ske Familie har, som nævnt, velvilligst stillet til Disposition denne Selvbiografi, der alene findes i Familiens Besiddelse, og som aldrig tidligere har været offentliggjort, men hvori Dalgas personlig i en Art Testamente angaaende Hedesagen giver en Række højst karakteristiske Udtalelser).
9. **Hedeselskabet og dets Virksomhed.**
10. **Hedesagens Venner, de store og de smaa.**
11 **Statsplantagerne.**
12. **De tyske Kolonister paa Alheden.** (En historisk Fremstilling af Kolonisationsforsøget paa den jydske Hede med de 1000 fra Tyskland i forrige Aarhundrede indkaldte Bønder, samt Billeder af Nutidslivet i disse Hedekolonier, hvor talrige Efterkommere af Tyskerne endnu lever).
13. **Straffefanger som Hededyrkere.** (Erindringer fra Forfatterens gentagne kortere og længere Ophold blandt de fra Horsens Straffeanstalt til Gedhuset paa Alheden udsendte Fanger, der under delvis Frihed bearbejder og beplanter Heden).
14. **Blade af Vandrebogen.**
15. Slutningsdigt.

Om Hr. *Mylius-Erichsens* Kvalifikationer til at skrive dette Værk behøves ikke mange Ord. Den unge Forf. vandt allerede ved sit Debutarbejde **Tatere** Ry som en ypperlig Skildrer af jydsk Natur og jydske Forhold. Og hans Novellesamlinger **Vestjyder** og **Strandingshistorier** er fra alle Sider modtaget med den største Anerkendelse. Hvad man særligt har fremhævet hos ham er hans ædruelige og upartiske Virkelighedssans og tillige hans smukke poetiske Syn og sjælfulde Opfattelse.

Af Indholdsfortegnelsen fremgaar, hvilket afvekslende og interessant, delvis ganske nyt og grundlæggende Stof, Forfatteren af **Den jydske Hede** har samlet.

Et ligesaa betydningsfuldt Arbejde har Maleren *V. Neiiendam* ydet. Paa den maanedlange Fodrejse, de to unge Kunstnere som Forstudie til **Den jydske Hede** foretog sammen gennem hele Midtjylland, har Hr. Neiiendam i Hundreder af Genre-, Portræt- og Landskabs-Studier fæstnet sine Indtryk. Og disse mangfoldige Billeder, udførte snart i Blyant, snart i Tusch og snart i graat- og sort-Malerier, vil gøre Værket om **Den jydske Hede** til et af de rigeste originale Illustrationsværker i den danske Literatur. Kun sjældent bydes der herhjemme en ung Kunstner en saa omfattende Opgave. Og sikkert vil man finde, at den er løst paa en ærefuld Maade.

For at gøre **Den jydske Hede** til et virkeligt folkeligt-nationalt Værk udsendes Værket til en, i Forhold til dets Udstyrelse, overordentlig billig Pris og paa den lettest tilgængelige Maade nemlig i ca. 32 Hefter paa 2 Ark i Kvart à 40 Øre. 1ste Hefte, undtagelsesvis paa 4 Ark til samme Pris, faas til Gennemsyn, og Subskription, der er bindende for hele Værket, tegnes i alle Boglader.

Gyldendalske Boghandel.

SUBSKRIPTIONSINDBYDELSE

FOLKEUDGAVE

AF

SCHANDORPHS ROMANER

52 × 25 Øre = 13 Kr.

Til den 2 Binds Folkeudgave af Schandorphs populæreste **Fortællinger** slutter sig naturligt denne Folkeudgave af **Schandorphs ypperste Romaner.** Udgaven vil omfatte 11 Romaner, nemlig

Uden Midtpunkt.	**Det gamle Apothek.**
Smaafolk.	**Birgittes Skæbne.**
Thomas Friis' Historie.	**Stillelivs-Folk.**
Et Aar i Embede.	**Poet og Junker.**
Skovfogedbørnene.	**Frigjort.**

Vilh. Vangs Studenteraar.

Nogen Anbefaling for denne Udgave turde være overflødig. Bøgerne taler for sig selv, deres Titler kendes af Alle; de hører med til Gennembruds-Literaturens blivende Literatur. Mange af dem er nu udsolgte, nogle af dem i flere Oplag — trods den hidtil dyre Pris. De udsendes nu i denne Folkeudgave til en ganske overordentlig lav Pris — 1/4 af den oprindelige Pris, saaledes at man ved en ugentlig Betaling i et Aar af 25 Øre for et stort 3 Arks Hefte vil erhverve samtlige 11 Romaner. Prisen for alle Romaner bliver altsaa kun 13 Kr., og Forlaget garanterer, at denne Pris ikke overskrides.

Format og Udstyrelse bliver ganske som ved Folkeudgaven af Schandorphs Fortællinger.

1ste Hæfte faas til Gennemsyn og Subskription tegnes i enhver Boghandel.

Gyldendalske Boghandel.

FOLKEUDGAVE

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

GYLDENDALSKE
BOGHANDELS
• • FORLAG • •

DEN JYDSKE HEDE

FØR OG NU

Skildringer af **L. Mylius-Erichsen.**

Med Illustrationer af *V. Neiiendam.*

En ung Forfatter og en ung Kunstner har forenet deres Begejstring og Energi om at skabe dette Værk, der skildrer det sælsomt vilde Land, der endnu er baade *St. St. Blichers* romantiske Poesi-Land og *Dalgas'* gigantiske Vejbruds- og Fremfærds-Land, men som, inden det nye Aarhundrede er rundet til Ende, vil være smeltet sammen med det øvrige jævne og dagligdags danske Bondeland, og hvor allerede i en nær Fremtid dampende Jærnbanetog vil erstatte den skrumlende Diligence og den sindige Stude-Befordring.

En ganske særlig Interesse vil dette Værk faa derved, at **Dalgas' hidtil ukendte Selvbiografi,** med Familiens velvillige Tilladelse, her vil blive offentliggjort.

Forøvrigt vil Værkets Art og Karakter bedst belyses gennem følgende Indholdsfortegnelse:

INDHOLD:

1. **Den jydske Hede.** (Et Indledningsdigt).
2. **Tilfods gennem Lyngens Land.** Ouverture.
3. **Den jydske Hedes Historie.**
4. **Steen Blicher og Heden.** (I dette Afsnit findes en Række Erindringer om Blicher optegnede af Forf. efter gamle Menneskers Udsagn i alle de Hedesogne, hvori Blicher virkede fra sin Ungdom til sin Død, desuden en Skildring fra Blichers Hjem, optegnet efter Samtaler, som Forfatteren har haft med Blichers eneste nulevende Søn, pens. Lærer B. ved Horsens, samt endelig en Karakteristik af Blicher som Hedens Digter).
5. **Hedeboliv før og nu.** (Heri bl. a. Skildringer af Hjemmeliv og Kroliv, Bindestuer, Uldkræmmere, Jydepotte-Brænding, af Studeprangeres og rejsende Haandværkssvendes Farter gennem Heden).
6. **Rakkerliv og Kæltringelatin .** (Her giver Forf. bl. a. en Række selvoplevede Optrin mellem Skojerfolkets sidste Efterkommere her i Landet, dem han alle har opsøgt rundt i Jylland og hvis særegne Sprog, det saakaldte Kæltringelatin, som man troede uddød ligesaavel som Slægten selv, han er kommen paa Spor efter og har faaet nedskrevet, inden de sidste Rester rent forsvandt).
7. **Dalgas.**

Vejrlig bestemmes efter den Ugedag, hvorpaa Jul indtræffer; efter alt at slutte har disse ikke haft den Betydning, som de oven anførte.

S. 36. [1] Molbech: Uddrag af Bircherods Dagbøger. S. 418. — [2] Helsingørs Tingbog 2 Januar 1668. R. A.

S. 37. [1] Moths utrykte Ordbog. G. K. S. — Nyerup: Efterretning om Kong Frederik den Tredie. (Kbhvn. 1817.) S. 425—26. — Feilberg: Fra Heden. (Haderslev 1864.) S. 76. — [2] Folkevennen. (Kristiania 1859.) S. 384. — [3] Norsk historisk Tidsskrift, 2den Række III 184—85. — Thiele: Danmarks Folkesagn II 276—79. — Norske Folke- og Huldre-Eventyr ved P. Chr. Asbjørnson. (Kbhvn. 1879.) S. 327.

S. 38. [1] Nærværende Skrift II 169. — [2] Preller: Römische Mythologie. S. 408 fgg. — [3] Frans Westerdahl: Beskrifn. om Swenska Allmogens Sinnelag, Seder osv. Sthlm. 1774. S. 21. — Ihre: De superstitionibus hodiernis. (Sthlm. 1750.) S. 30. — [4] Folkevennen VII. (Kristiania 1858.) S. 407.

S. 39. [1] Panum: Beskrivelse over Bornholm. (Slesvig 1830.) Tillæg S. 44. — E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv IV 100 no. 306 og 307. — [2] Folkevennen VII. (Kristiania 1858). S. 406. — [3] Sam. Ödmann: Hågkomster från hembygden. (Örebro 1861). S. 20. — Westerdahl: Beskrifn. om Swenska Allmogens Sinnelag o. s. v. (Sthlm. 1774.) S. 5. — Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne II. (Sthlm. 1868.) S. 420. — Mundtlige Meddelelser.

S. 40. [1] Arrild Huitfeld: Danmarckis Rigis Krønicke I. (København 1650.) 285. — [2] Christiern Pedersen: Danske Skrifter I. (Kbhvn. 1850.) S. 50. — [3] Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 161. — Ny kirkehistoriske Samlinger IV 367. — Landemode Bestemmelser i Odense 1579. (Thott. Saml. no. 811 fol.) Art. 9: «Ingen Præstemand maa eller skal holde «Christmesse», som man kalder den, om Julenat 12 slet eller om Morgenen 4 slet, som hertildags sket er paa Herregaarde og andensteds». — [4] Norske Folke- og Huldre-Eventyr, i Udvalg ved P. Chr. Asbjörnsen. København 1879. S. 11—14. — [5] Sam. Ödmann: Hågkomster från hembygden. (Örebro 1861.) S. 21. — Westerdahl: Beskrifning om Swenska Allmogens Sinnelag o. s. v. (Sthlm. 1774.) S. 6. — Hyltén Cavallius: Wärend och Wirdarne II. (Sthlm. 1868.) S. 421—22. — Mundtlige Meddelelser.

S. 41. [1] Brandt og Helweg: Den danske Psalmedigtning I 1.

S. 42. [1] Samme Skrift I 2. — [2] J. J. A. Worsaae: Minder om de Danske og Nordmændene i England, Skotland og Irland. S. 288. — [3] John Brand: Observations on the popular antiquities of Great Britain I. (London 1849.) 491. — [4] Weinhold: Weihnacht-Spiele und Lieder. (Graz 1870.) S. 380. — [5] Folkelæsning VII. (Kristiania 1858.) S. 407.

S. 43. [1] Samlinger til jydsk Hist. og Topografi II 161. At Ofringen i den katholske Tid var foregaaet ved Christmesse, stemmer godt med en Udgiftspost som denne i Enkedronning Christines Regnskabsbog af 1520: 5 Mark til Biskop Vincentius til Offerpenge Juleaften. Danske Samlinger. Hofholdning no. 232. R. A. — [2] Norske Magasin I 239 — [3] Fr. Westerdahl: Beskrifning om Swenska Allmogens Sinnelag, Seder o. s. v. Sthlm. 1774. S. 7. — [4] Budstikken, 2den Aargang. Christiania 1821. S. 744. — Fr. Westerdahl: Beskrifning om Swenska Allmogens Sinnelag, Seder osv. Sthlm. 1774. S. 7. — Nicolovius: Folklifwet i Skytts-Härad. (Lund 1847.

S. 72. — [2] E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv IV 112—13. no. 318 326 og 333.

S. 44. [1] Norske Magasin I 406—7. — [2] N. M. Petersen: Nordisk Mythologi. S. 337. — Jac. Grimm: Deutsche Mythologie. (2te Auflage) II 622—23. — [3] Sv. Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser II 518—24.

S. 45. [1] H. F. Feilberg: Fra Heden. (Haderslev 1864.) S. 74. — [2] Svend Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser III 883. — [3] Olaus Magnus: Historia de gentibus septentrionalibus. Lib. I. Cap. 24. — [4] Ihre: De superstitionibus hodiernis. S. 31. — [5] Olaus Wormius: Fasti Danici. (Hafn. 1633.) Cap. 19. — Joach. Hildebrandus: De diebus festis. (Helmstadt 1735.) S. 24. — [6] John Brand: Observations on the popular antiquities of Great Britain I. (London 1849) p. 532—34. — [7] Panzer: Beitrag zur deutschen Mythologie II (München 1855). S. 283. — [8] P. Osbeck: Beskr. öfver Laholms Prosteri 1796. (Hall. Fornm. Fören. Årsskr. 1868.) S. 28. — Fr. Westerdahl: Beskrifning om Swenska Allmogens Sinnelag, Seder osv. Sthlm. 1774. S. 7. — Sv. Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser III 883. — [9] Norsk historisk Tidsskrift, 2den Række III 185.

S. 46. [1] Schütze: Holstein. Idioticon III 200. — Schlesw. Holstein. Provinz. Bericht. 2ter Jahrg. 1797. I 148. — [2] E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv IV S. 111—15. — [3] Norsk hist. Tidsskrift, 2den Række III 185. — [4] E. G. Geijer och A. A. Afzelius: Svenska Folkvisor. Utg. af Bergström och Höijer II. (Sthlm. 1880.) S. 350—64. — Afzelius: Sagohäfder. (2 Udg.) II 44—47. — Hofberg: Nerikes gamla Minnen. Örebro 1868. S. 205 og 263.

S. 47. [1] Skikke og Sange meddelte i Sydsvenska-Snällposten no. 354. Søndagen 29 December 1901. Efter E. G.s Optegnelser trykt i Nya Dagl. Allehånde. 22—12—1901.

S. 48. [1] «Item 1 Skilling som indgivet var i Julelag». Dito 1519 osv. A. Larsen: Af en Afskrivers Optegnelser. S. 36. — [2] Eilert Sundt i Folkevennen VII. (Kristiania 1858.) S. 408—15. — Budstikken, 2den Aargang. (Christiania 1821.) S. 744. — For Jyllands og Sveriges Vedkommende efter velvillige, mundtlige og skriftlige Meddelelser. — [3] Folkevennen VII. (Kristiania 1858.) S. 413. — [4] Budstikken. (Christiania 1821.) S. 744.

S. 49. [1] J. J. Worsaae: Minder om de Danske og Nordmændene i England, Skotland og Irland. (Kbhvn. 1851). S. 117. — [2] Henry Petersen: Om Nordboernes Gudedyrkelse og Gudetro i Hedenold. S. 65. Anm. — [3] Sagen og Foss: Bergens Beskrivelse. (Bergen 1824.) S. 590. — [4] Werlauff: Historiske Antegnelser til Ludvig Holbergs atten første Lystspil. (Kbhvn. 1858.) S. 194.

S. 50. [1] Samme Skrift S. 186 Anm. og 195. — [2] E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv IV 139. — [3] H. Strøm: Beskrivelse over Söndmør I. (Sorø 1762.) S. 538. — Sagen og Foss: Bergens Beskrivelse. (Bergen 1824.) S. 590. — Claes Lundin och August Strindberg: Gamla Stockholm. S. 42. — [4] Arwidsson: Fornsångor III 525. — C. Ruszwurm. Eibofolke II. (Reval 1855.) S. 96. — [5] N. Nicolaysen: Norsk Historisk Tidsskrift 3die Række III 211—15. — [6] Arwidsson: Fornsånger III 525. — [7] Efter velvillig Meddelelse i Brev af 5te Marts 1887 fra Hr. Boghandler F. Beyer i Bergen.

S. 51. [1] Af min Fremstilling vil det ses, at jeg ikke kan dele N. Nicolaysens i Norsk Historisk Tiffsskrift (III 3, 215) udtalte Mening. Man kan dømme om de forskellige Visers Alder, som man vil, de omformes

jo gennem Tiderne. Men Julebukkens Nedstamning fra Thorsdyrkelsen staar for mig som utvivlsom.

S. 52. [1] «Die blinde Kuh», «Blind Mans Buff» eller «Hoodman Blind». — Feilberg: Fra Heden. S. 107. — Arwidsson: Fornsångor III. — [2] Som Eksempel paa Navnet Blindebuk i det 16de Aarh. kan anføres «De lege Blindebuk med dig». Reravius' Oversættelse (Kbhvn. 1569) af Casp. Huberini: «Den christelige Ridder». — [3] Jørgen Sorterup: Prodomus Calend. arct. gent. (1722). S. 51. Thottske Samling no. 1466. 4to. — Finn Magnusen: Eddalæren og dens Oprindelse III 328. — [4] Sandy: Christmastide. S. 155 og 298.

S. 53. [1] A. A. Afzelius: Swenska Folkets Sago-Häfder I. (Sthlm. 1839). S. 3. — [2] Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Svend Grundtvig. S. 130. — [3] Machina, quam rustici Quæghors (quasi pecuriam equam) vocarunt. Jørgen Sorterup: Prodromus calend. arct. gent. Thottske Saml. no. 1466. 4to. S. 51—52. — [4] A. Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube. 2te Ausgabe. S. 19. — Wilh. Mannhardt: Weihnachtsblüthen. (Berlin 1864.) S. 63. — Weinhold: Weihnacht-Spiele und Lieder. (Graz 1870). S. 6. — [5] John Brand: Observations on the popular antiquities of Great Britain I. (London 1849.) 492. — [6] Weinhold: Weihnacht-Spiele und Lieder. (Gratz 1870.) S. 6. — [7] Jacob Knudsen Schandrup: Curiøse poetiske Skrifter no. 22. samt Registret til samme Bog no. 21. — [8] Kirkehistoriske Samlinger IV 485.

S. 54. [1] Folkevennen VIII. (Kristiania 1859.) S. 469. — [2] Ifølge Legenden skænkede Sct. Nicolas Pengepungen med Guldstykker til en fattig Mand, der for at skaffe Penge vilde bortgive sine tre voksne Døtre til Utugt. Se bl. a. Wilh. Mannhardt: Weihnachtsblüthen. (Berlin 1864.) S. 99—101. — Om Sct. Nicolas i England se John Brand: Observations on the popular antiquities of Great Britain I. (London 1849.) p. 415—31. — Af et Sted som J. Lauridsen Wolfs Diarium (Kbhvn. 1648) S. 240 fg. kunde muligt sluttes, at denne Skik, at sætte Tallerkener ud til Sct. Nicolas, ogsaa har været kendt i Danmark. — K. v. Weber: Anna Churfürstinn zu Sachsen. S. 190. — [3] Om Ruprecht og Nicolaus i Tysklands forskellige Egne se Karl Weinhold: Weihnacht-Spiele und Lieder (Graz 1870) S. 8—10. — [4] Jacob Grimm: Deutsche Mythologie. 2te Ausgabe I 456. 472.

S. 55. [1] Peder Syv: Alm. Danske Ordsproge. (1688.) II 270. — [2] Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder. II (Kbhvn. 1857.) S. 304—5.

S 56. [1] A. I. Arwidsson: Svenska Fornsånger III. (Sthlm. 1842.) S. 243—45. — [2] Fruentimmer- og Mandfolke Tidende 1769.

S. 57. [1] A. I. Arwidsson: Svenska Fornsånger III (Sthlm. 1842.) S. 188—92.

S. 58. [1] Moths utrykte Ordbog. G. K. S. no. 774. g. fol. — Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder III. (Kbhvn. 1861.) 176. — [2] E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv IV 117—20. — [3] Molbech: Dansk Dialekt Lexikon. — Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder III. (Kbhvn. 1861). S. 183. — [4] A. I. Arwidsson: Svenska Fornsånger III. — [5] Ruszwurm: Eibofolke II. (Reval 1855.) S. 121. — [6] A. I. Arwidsson: Svenska Fornsånger III 250—54. — [7] Ruszwurm: Eibofolke II. (Reval 1855.) S. 112.

S. 59. [1] A. I. Arwidsson: Svenska Fornsånger S. 275—78. — [2] Fruentimmer- og Mandfolke Tidende 1769. — [3] Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder I (Kbhvn. 1861) 26—27.

S. 60. [1] A. I. Arwidsson: Svenska Fornsånger III. 163—382. — [2] O. Rudbeck: Atlantica I. Upsalæ 1675. — [3] «Drage Handske» eller «Basilindam ludere». Moths utrykte Ordbog. G. K. S. no. 774. f. Folio. — [4] Sammesteds. — [5] P. Syv: Danske Ordsproge 1688 II 39. — Moths Ordbog (G. K. S. 774. k. fol.) beskriver Harbo-Skrep saaledes: «En Juleleg blandt Bønder og gemen Mand, hvor de dunke hinanden i Ryggen eller støde hverandre i Rumpen med et Knæ».

S. 63. [1] Moth: Utrykt Ordbog. G. K. S. fol. no. 774 c. g. i. og u. — P. Syv: Danske Ordsproge II. (1688.) S. 165—66. — N. Helvaderus: Calendariographia sacra (Havniæ 1618) 4to Bl. Z. — Joan. Bircherod: Palæstra antiquaria (Hafniæ 1688) p. 38—39. — O. Sperling: De nomine et feste Juel. (Havniæ 1711) p. 61—64. — Jørgen Sorterup: Prodrom. Calend (1722). Thottske Samling no. 1466. 4to pag. 53: «Baldur Runer» lusus et oda in memoriam Balderi Runistæ. — E. Pontoppidan: Danske Atlas III 603. VI 106. — Höpffner: Udvalgte danske Riim (1728) II 104. — C. F. Wadskiær: Forandrings Skueplads paa Amalienborgs Lue-Plads. Kbhvn. 1754. — Chr. Braunman Tullins samlede Skrifter II 174. — Antiquariske Annaler I (Kbhvn. 1812) 280. — Baggesens danske Værker, anden Udgave VIII 15. — Rask: Morskabslæsning for den danske Almue. 1839. S. 506. — C. F. Wegner: Historiske Efterretninger om Anders Sørensen Vedel. (fol.) S. 174. Anm. 16. — Thiele: Danmarks Folkesagn I. 6—7. — Historisk Tidsskrift, 3die Række I 335—36 og 4de Række III 55. — O. Kalkar: Ordbog til det ældre danske Sprog. «Balderone». Ordet forekommer ikke i Versuch ein. Bremisch. niedersächs. Wörterbuch herausg. v. d. bremisch. deutsch. Gesellsch. I—V. Bremen 1767—71. — Ordet betyder oprindelig netop Slag paa Ryggen og ikke paa Bagen. Første Gang, jeg har truffet det i denne overførte Betydning, er i en utrykt Sang af Nordrup, der begynder saaledes: God Morgen i Stuen! er Pigerne oppe? Vi skulle lege Balderone i bare Ru . . . . N. K. S. no. 819. d. 4to pag. 249. — Den moderne folkelige Etymologi udleder Navnet af de to Benævnelser paa Bagdel. — [2] Burman-Becker: Johan Monrads og Rasmus Æreboe's Autobiographier. (Kbhvn. 1862.) S. 14 og 20. — [3] Fruentimmer- og Mandfolke-Tidende 1769. — [4] Danske Lov 6—3—11. — [5] Hübertz: Aktstykker vedkommende Aarhuus. III. 339.

S. 64. [1] Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 72. — Holbergs Epistel 226. — Pontoppidan: Danske Atlas V 519. — C Schade: Beskrivelse over Øen Mors. Aalborg 1811. S. 351. — Ol. Olavius: Beskrivelse over Skagen. Kbhvn. 1787. S. 339. — I. N. Wilse: Beskrivelse over Spydeberg Præstegjeld. Christiania 1779. S. 431. — M. G. Crælius: Berättelse om Tuna Läns Fögderie. Calmar 1774. S. 430. — Joh. Åkerman: Beskr. öfwer Hellestads Pastorat. Lund 1828. S. 14. Osv. osv. — [2] P. Palladius: En Visitatzbog. udg. af Sv. Grundtvig. S. 130. — [3] Kirkehistoriske Samlinger 3die Række V 86. — [4] Ioan Bircherod: Palæstra antiquaria. Hafniæ 1688. S. 194. — [5] Samme Skrift. S. 139.

S. 65. [1] I Holbergs Julestue, 7de Scene, omtaler Hieronymus «de mange Jomfrudomme, der gik af Stabelen i Julestuer». — [2] Christian den Fjerdes Breve ved Molbech II 32. — [3] Se f. Eks. O. W. Lemke: Visby Stifts Herdaminne. Ørebro 1868. S. 45. Anm. og S. 522. — [4] Carl af Forssell: Statistik öfver Sverige. (4de Upplagen. Sthlm. 1844): De flesta con-

ceptionerna ske i Julmånaden, de minsta i Oktober; de flesta barn fødas i September, det minsta antalet i Juni.

S. 66. [1] L. Terpager: De sacris veterum Danorum vigiliis. (Hafniæ 1705) p. 18. — [2] Allen: De tre nordiske Rigers Historie IV 1, 230. — [3] Olaus Magnus: Gentium septentrionalium hist. Lib. XI. cap. 26.

S. 67. [1] John Brand: Observations on popular antiquities of Great Britain I (London 1849) S. 21—34. — W. Sandy: Christmastide. S. 165 fg. — [2] Du Cange: Glossarium. «Stellæ festum». — Weinhold: Weihnacht-Spiele und Lieder. (Graz 1870.) S. 49 fg. — Wilh. Mannhardt: Weihnachtsblüthen in Sitte og Sage. Berlin 1864. S. 105—50.

S. 68. [1] N. K. S. no. 769 d. fol. — [2] Molbech: Uddrag af Bircherods Dagbøger. S. 65. — Edvardsen Friis: Skjelskjør. S. 354—55. — Terpager: De sacris veterum Danorum vigiliis. (Hafniæ 1705.) p. 18. — Sagen og Foss: Bergens Beskrivelse. (Bergen 1824.) S. 590—92. — H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie II 704. — A. I. Arwidsson: Svenska Fornsånger III 514—515. — Herm. Hofberg: Nerikes gamla Minnen. (Örebro 1868.) S. 206. — H. F. Feilberg: Fra Heden. (Haderslev 1864.) S. 72—73. — Schütze: Holstein. Idiotikon II 317 og IV 192. — Zeitschrift f. deutsche Mythologie und Sittenkunde, herausg. v. Wolf IV 45, o. s. v. — [3] Molbech: Uddrag af Bircherods Dagbøger. S. 65. — [4] Sandy: Christmastide. — Weinhold: Weihnacht-Spiele und Lieder.

S. 69. [1] A. I. Arwidsson: Svenska Fornsånger III 515—24. — En anden Stjernesang i Claes Lundin och Aug. Strindberg: Gamla Stockholm. S. 36. — [2] R. Nyerup: Udvalg af Danske Viser fra Midten af det 16de Aarh. osv. I 278. — [3] E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv IV 147. — [4] Herm. Hofberg: Nerikes gamla Minnen. (Örebro 1868.) S. 206. — [5] Norske Magasin II 280. — [6] Helsingør Tingbog 1668. R. A. — [7] Claes Lundin och Aug. Strindberg: Gamla Stockholm. S. 313.

S. 70. [1] Edvardsen Friis: Skjelskjør. S. 354—55. — [2] Sagen og Foss: Bergens Beskrivelse. (Bergen 1824.) S. 590—92. — [3] H. F. Feilberg: Fra Heden. (Haderslev 1864.) S. 72—73. — [4] Cl. Lundin och Aug. Strindberg: Gamla Stockholm. S. 37. — [5] H. V. Lund: Julen. (Artikel i det danske «Morgenbladet» 1882 no. 2). — [6] E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv IV 144—48. — [7] Efter velvillig Meddelelse af Hr. Stiftamtmand Stemann.

S. 71. [1] A. I. Arwidsson: Svenska Fornsånger III. (Sthlm. 1842.) 513—14. — Weinhold: Weihnacht-Spiele und Lieder. (Graz 1870.) S. 127. — [2] E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv IV 144—48.

S. 72. [1] Kurtz: Lærebog i Kirkehistorien ved Enkebølle. (Kbhvn. 1859.) § 53 og § 86 Anm. 5. — Guerike: Haandbog i Kirkehistorien, overs. af Sverdrup. I (Kristiania 1842) S. 94 og 211. — [2] A. Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart. 2te Bearbeitung. (Berlin 1869.) § 79. — [3] E. Pontoppidan: Everriculum fermenti veteris. (Hafniæ 1736.) p. 85. — I. N. Wilse: Beskr. over Spydeberg Præstegjeld. (Christiania 1779.) S. 431.

S. 73. [1] Lvdvs de sancto Kanvto dvce, ved Birket Smith. S. 4. — [2] Christiern Pedersens Danske Skrifter. Udg. af Brandt og Fenger I 173. — [3] O. Sperling: De nomine et festo Juel. (Havniæ 1711.) p. 38—55. — [4] O. Sperling: De nomine et festo Juel. Havniæ 1711. p. 47.

S. 74. [1] Moths utrykte Ordbog. G. K. S. no. 774. u. — Bircherod: Palæstra antiqvaria. (Hafniæ 1688.) P. 193. — Peder Syv: Almindelige

Danske Ordsproge. (1688.) II 114. — [2] Bircherod: Palæstra antiqvaria. (Hafniæ 1688.) P. 208. — [3] O. Sperling: De nomine et festo Juel. (Havniæ 1711.) P. 45—46.

S. 75. [1] O. Kalkar: Ordbog til det ældre danske Sprog. «Fastelagen». — Kristoffer Nyrop: Sprogets vilde Skud. Kbhvn. 1882. S. 16.

S. 76. [1] Molbech: Nordisk Tidsskrift I 451. — [2] Suhm: Samlinger til den Danske Historie II 2, 194. — [3] Peder Palladius: En Visitatz-Bog, udg. af Svend Grundtvig. S. 101—3. — [4] Niels Hemmingsens Postille, overs. af R. H. Reravius. (Kbhvn. 1576.) I 94 og II 123.

S. 77. [1] Andreas Musculus: En formaning om den leppede oc forkludede hosedieffuel, ved P. Palladius. (Kbhvn. 1556.) E. 4. — [2] Danske Magazin V 4, 338.

S. 78. [1] I. P. Schmidt: Fastel-Abends-Samlungen in Teutschland. 4to. (Rostock 1742.) S. 45. — [2] Olaus Magnus: Historia gentium septentrionalium XIII 43. — [3] Norske Magasin I 399. — [4] Danske Magazin, 3die Række I 93. — [5] Nye Danske Magazin I 25—26.

S. 79. [1] Moths utrykte Ordbog G. K. S. fol. no. 774 h. — [2] Aarsberetninger fra Geheimearchivet I. Tillæg S. 8 og 11. — [3] Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Byes Historie II 2, 14. — [4] Samlinger til Fyens Historie og Topographie VIII 244. — [5] Schütze: Holst. Idiotikon III 69. — [6] Moths utrykte Ordbog. G. K. S. fol. 774 h. — John Brand: Observations on the popular antiquities of Great Britain I (London 1849). S. 80—89.

S. 80. [1] Christiern Pedersens Danske Skrifter, udg. af Brandt og Fenger I 280—81. — [2] Seb. Franck: Warhafftige Beschreibung aller theil der Welt. 1567. Bl. 132. — [3] Joh. Erik Rydqvist: Nordens äldsta Skådespel. (1836.) S. 62. — [4] Moths utrykte Ordbog: «Hvede». G. K. S. 774 k.

S. 81. [1] Amaranthes: Frauenzimmer Lexikon. (Leipzig 1715.) p. 1042. — [2] P. H. Tilemann: Commentatio historico-moralis et juridica de nuditate. (Lipsiæ 1728.) 4to. p. 82. — [3] S. bl. a. det utrykte Digt af Nordrup med et Fastelavnsris. N. K. S. no. 819 d. 4to. Side 249.

S. 82. [1] I. P. Schmidt: Fastel-Abends-Sammlungen in Teutschland. 4to. (Rostoch 1742.) p. 88 fg. og p. 138—40. Anm. 99 og 100. — [2] Joan. Boemi: Omnium gentium mores. (Aug. Vindel. 1520.) pag. 59. — Seb. Franck: Warhafftige Beschreibung aller theil der Welt. 1567. p. 50. — I. P. Schmidt: Fastel-Abends-Sammlungen in Teutschland. 4to. (Rostock 1742.) p. 147. Anm. 103. — [3] Afskrift, i Jacobsens Collectanea, af And. Math. Hierings Optegn. 1668. G. K. S. no. 3617. — [4] Ericus Pontoppidanus: Everriculum fermenti veteris. (Hafniæ 1736.) P. 39. — [5] C. Linnæi: Skånska Resa. (Sthlm. 1751.) S. 235. — Arndt: Reise durch Schweden IV. (Berlin 1806.) S. 240. — Kapløbet omtales endnu af Nicolovius (Folklifwet i Skytts Härad i Skåne. (Lund 1847.) S. 117—18, men Kvinderne er her kun uppskörtade till knäna, og Legen bestaar i at lade en Nøgle hurtigst muligt gaa videre.

S. 83. [1] John Brand: Observations on the popular antiquities of Great Britain. New edition I. (London 1849.) p. 53—62. — [2] Molbech: Dialekt-Lexikon «Gadelam». — Mundelstrup: Specimen gentilismi superstitis. (Hafniæ 1684.) Bl. C. 2. — Finn Magnusen: Veterum borealium mythologiæ lexicon. (Havniæ 1828.) P. 428—29. 805. — Historisk Tidsskrift I 203. — Nordisk Tidsskrift for Oldkyndighed II 356.

S. 84. [1] Hesiodus Fordansket oc Vdi Rijm offversatt aff H. Thomæ-

søn Gerner. (Kbhvn. 1670.) S. 160—61. — [2] Ribe Skoleprogram 1844. S. 28 not. 3. — [3] Skrivelse fra Hr. Otto Krumpen til Hr. Mogens Gyldenstjerne, dat. Rostock 22 Juni 1564. Danske Kongers Historie no. 52. R. A. — [4] R. Nyerup: Udvalg af danske Viser fra Midten af det 16de Aarh. II 142. — Lyngby siger om Forholdene nu i Jylland: «Gadelam kaldes i Flæng alle de øvrige Karle og Piger». Nordisk Tidsskrift for Oldkyndighed II 356.

S. 85. [1] Moths utrykte Ordbog. G. K. S. fol. no. 774 g. — [2] Joh. Laurenberg: Scherzgedichte. herausg. v. Lappenberg. (Stuttgart 1861.) S. 31. — [3] Schütze: Holst. Idiotikon II 123. — [4] E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv IV 8—11 no. 12 og 21.

S. 86. [1] John Brand: Observations on the popular antiquities of Great Britain I. (London 1849.) S. 80—88. — [2] Danske Magazin, 3die Række I 114. — [3] Kirkehistoriske Samlinger IV 485. — [4] Olaus Magnus: Gentium septentrionalium historia Lib. XV. Kap. 8—9. — [5] Danske Magazin, 3die Række I 107.

S. 87. [1] H. V. Lund: Fastelavnsforlystelser. (Trykt i det danske «Morgenbladet« 1882 no. 52.) — [2] John Brand: Observations on the popular antiquities of Great Britain I. (London 1849.) 69—80. — [3] A. Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart. (Berlin 1869.) § 97—98 og 673—74. — [4] E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv IV S. 57—58.

S. 88. [1] Hans Sachs: Ein Gespräch mit der Fasznacht von ihrer Eygenschafft. (Skrevet 18 Febr. 1540):

Mit allerley feuerwerk brennen,
Mit krönlein stechen und scharfrennen
Mit kolben stechen in dem stro,
Schwerdtäntz, reyfftäntz ist man auch fro.

H. Sachs: Sämtl. Gedichte I. (Kempten 1612.) 4to. p. 1074. — [2] Seb. Franck: Warhafftige Beschreibung aller theil der Welt. 1567. Bl. 132. — [3] Olaus Magnus: Gentium soptentrionalium historia Lib. XV. Cap. 23. — [4] Kjøbenhavns Diplomatarium II 304. — [5] Danske Magazin, 3die Række I 107. — [6] Birket Smith: Studier på det gamle danske Skuespils Område. S. 7—8.

S. 89. [1] Chr. III til Hr. Anders Bilde, dat. Kbhvn. Løverdag næst efter Sct. Antonii Dag 1539. — Chr. III til Hr. Magnus Gyldenstjerne og til forskellige Rigsraader og Lensmænd, dat. Kbhvn., Mandag næst efter Sct. Andreæ Dag 1555. — Dito Brev af Nytaarsdag 1556. — Dito Brev af 10 Januar 1556. R. A. — [2] Nærværende Skrift VI 96.

S. 90. [1] E. Pontoppidan: Efterr. om nogle Kolonier, især Amagerne. Vidensk. Selskabs Skrifter III 144—45. — [2] Svend Grundtvig: Gamle danske Minder III. (Kbhvn. 1861.) S. 178—79. — E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv IV S. 53—58. — [3] Olaus Magnus: Historia septentrionalium gentium XV 22. — Schütze: Holstein. Idiotikon IV 183. — H. V. Lund: Fastelavnsforlystelser. (Danske «Morgenbladet» 1882 no 52.) — N. Jacobsens Collectanea. Store kongelige Bibliothek.

S. 91. [1] Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Byes ældre Historie II 1 111. — [2] Jørg. Sorterup: Prodr. Calend. 1722. Thottske Manuskr. Saml.

4to. no. 1466. p. 67. — [3] H. Thomæsøn Gerner: Hesiodus Fordansket Oc Vdi Rijm offversatt. (Kbvffn. 1670.) S. 160:

Paa Amag Katten jages
Af Mælketønden ud.

[4] Moths utrykt Ordb. G. K. S. fol. no. 774 i «Gaaserenden». — [5] Norske Magasin II 202.

S. 92. [1] Beretning fra 1771. Trykt i «Dagens Nyheder», 9 Februar 1871 no. 39. — [2] Vidensk. Selskabs Skrifter III 144. (Pontoppidan: Efterr. om nogle Kolonier især Amagerne.)

S. 93. [1] Danske Samlinger, 2den Række II 173. — [2] Maanedlige Relationer. Gebr. 1692. S. 683. — [3] Molesworth: An Account of Denmark as it was in the Year 1692. (London 1694) p. 174.

S. 94. [1] Mejborg: Billeder af Livet ved Christian den Femtes Hof. S. 42. — Beretning af 10 Februar 1771, trykt i Dagens Nyheder 9 Febr. 1871 no. 39. — [2] C. Linnæi: Skånska Resa. (Sthlm. 1751.) S. 235. — [3] Erik Pontoppidan: Efterretning om nogle Kolonier, især om Amagerne. Vidensk. Selskabs Skrifter III 145. — [4] Skrivelse af 1 Marts 1739 fra Pastor Schwartzkopf i Kregome til Amtmand Gram. Frederiksborg Amtsstue-Arkiv. — [5] E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv IV S. 55, no. 126. — [6] Miscell. Samling. G. K. S. fol. no. 799. S. 109. Et daarligt Plagiat heraf findes i Fruentimmer- og Mandfolke-Tidende 1770. no. 9.

S. 95. [1] Cl. Porsz: Leffnetz Compasz. (Kbhffn. 1613.) E. 6.

S. 96. [1] Hieron. Justesen Ranch's danske Skuespil, udgivne af Birket Smith. S. 117. — [2] Erich Jörensson Tegel: Her Gustaffs Historie I. (Sthlm. 1622 Fol.) 137. — [3] Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 289. — [4] Danske Magazin VI 367. — Kirkehistoriske Samlinger IV 469. Først efter at Texten var trykt, er jeg bleven opmærksom paa, at det i Kirkehistoriske Saml. IV 469 omtalte Forbud næppe angaar Gejstlige, men derimod Menigheds Medlemmer i Almindelighed, da det ender med: «Da skal han straffes af sit eget Herskab for Ulydighed». I saa Fald bortfalder ogsaa de derpaa byggede Slutninger. — [5] Olaus Magnus: Historia gentium septentrionalium XIII 42. — [6] Tegnelser over alle Lande. 7 Februar 1560. R. A. (Trykt i Kjøbenhavns Diplomatarium IV 568.) — [7] Danske Samlinger 2den Række VI 175.

S. 97. [1] Niels Pedersen havde et Par «Børnetialde» om Laarene. Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 289. — [2] 10 November 1562. Joenn Personns Vtgifft 1562. Räntekammarböcker 1562. S K. A. — Fortegnelse over Erik XIV's «fastelagskläder» skal findes i Regnskaberne for Aar Aar 1563. (Ahlqvist: Karin Månsdotter. S. 112. Anm. 33.) — [3] Sjællandske Tegnelser. 2 Januar 1580. R. A. — [4] Danske Samlinger 2den Række VI og Skiftet efter Peder Oxe R. A. — [5] Falck: Staatsbürgerliches Magazin IV (1824) 214. — [6] Abr. Brahes Tide Bok. Svenska Archivum II (Sthlm. 1768) 45. — [7] «Ein theils bauern, eines theils narren, Darinnen etlich viel zeit verharren». H. Sachs: Sämtl. Gedichte I (Kempten 1612.) 4to. p. 1074.

S. 98. [1] Mejborg: Billeder af Livet ved Christian den Femtes Hof. S. 164. Anm. 2. — [2] Norske Magasin II 584. — [3] O. Nielsen: Kjøbenhavn

paa Holbergs Tid. S. 196—97. — [4] John Brand: Observations on the popular antiquities of Great Britain I. (London 1849.) 461.

S. 99. [1] Olaus Magnus: Historia de gentibus septentrionalibus XIII 42. — [2] Birket Smith: Studier på det gamle danske Skuespils Område. S. 136. Anm. 2. — [3] Der wohl informirte Bräutigam und die wohl informirte Braut. (Copenhagen 1729.) 4to. S. 339. — [4] Helsingørs Tingbog 18 Marts 1633. R. A. — [5] Seb. Franck: Warhafftige Beschreibung aller theil der Welt. 1567. Bl. 50 og 132. — [6] Olaus Magnus: Historia de gentibus septentrionalibus XIII 42.

S. 100. [1] Seb. Franch: Warhafftige Beschreibung aller theil der Welt. 1567. Bl. 50 og 132. — [2] Joh. Ludv. Vives: Von gebürlichem thun und lassen eines ehemans, von Yungkfrauwen und Frauwen. Deutsch d. C. Brunonem. (Frkfrt. 1566.) Bl. XXXIII. — [3] Danske Magazin, 3die Række I 97. — [4] Werlauff: Historiske Antegnelser til Ludvig Holbergs atten første Lystspil. (1858.) S. 216 og 232.

S. 101. [1] Seb. Franck: Warhafftige Beschreibung aller theil der Welt. 1567. Bl. 132. — [2] H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie III 51. — Kirkehistoriske Samlinger VII 69. — [3] Chr. IV's Forordning om Kirkens Embede og Myndighed. 1629. § 26. — Chr. IV's Polizeiordnung 27 Septbr. 1636 für Schleswig und Holstein. (Glückstadt 1636.) Bl. G. 2. — Chr. IV's Reces af 1643. I Bog, 2 Cap. § 26. — [4] Norske Magasin II 203. — [5] I. Lauridsøns Wolf: Diarium. (Kbhvn. 1648.) S. 43. — [6] E. Pontoppidan: Everriculum fermenti veteris. p. 38. Oversættelse S. 45.

S. 102. [1] Werlauff: Hist. Antegnelser til Ludvig Holbergs atten første Lystspil. (1858.) 212—39. — [2] For hele det følgende Afsnits Vedkommende, om det nordiske Skuespil i det 16de Aarhundrede, henvises i Almindelighed til følgende Skrifter: Nyerup og Rahbek: Bidrag til den danske Digtekunsts Historie I 132—41. — P. V. Jacobsen: Om Skuespil og Skuespil-Forfattere i Danmark i det 16de Aarhundrede. (Historisk Tidsskrift V 495—534.) — Th. Overskou: Den danske Skueplads I. — Birket Smith: Studier på det gamle danske Skuespils Område. (Kbhvn. 1883.) — Paludan: Om Dramets Udvikling i Danmark mellem Skolekomedien og Holberg. (Historisk Tidsskrift 5te Række II 1—84.) — Johan Erik Rydquist: Nordens äldsta Skådespel. 1836. — G. E. Ingelius: Om Medeltidens Skådespel. (Helsingfors 1861.) — G. Ljunggreen: Johan Messenius som dramatisk författare. (Nordisk Universitets Tidsskrift 1862. Lund.) — G. Ljunggren: Svenska Dramat intill slutet af sjuttonde århundradet. (Lund. Köpenhamn 1864.)

S. 103. [1] Lvdvs de sancto Kanvto dvce, ved Birket Smith. (København 1868.)

S. 104. [1] Birket Smith: Studier på det gamle danske Skuespils Område. S. 8—9.

S. 105. [1] Mejborg: Billeder af Livet ved Christian den Femtes Hof. S. 164. — [2] Hieronymus Justesen Ranch's danske Skuespil udg. af Birket Smith. S. 30. — [3] H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter II 663. — [4] P. I. Hegelund: Svsanna. (Kiöbenhafn 1577.) Bl. 6.

S. 106. [1] Hier. Justesen Ranchs danske Skuespil. S. 86. — [2] Lvdvs de sancto Kanvto dvce, ved Birket Smith. S. 21.

S. 107. [1] Hieronymus Justesen Ranchs danske Skueipil, udg. af Birket Smith. S. 101. — Sammes Studier på det gamle danske Skuespils Omr.

S. 225. — [2] Hieronymus Justesen Ranchs danske Skuespil, udg. af Birket Smith. S. 20—21. — [3] Lvdvs de sancto Kanvto dvce, ved Birket Smith. S. 3.

S. 108. [1] Danske Samlinger I 184. — [2] Birket Smith: De tre ældste danske Skuespil S. 43. — Smlgn. S. 68 og P. Jenssön Hegelund: Svsanna. (Kbhvn. 1578.) Bl. 3 og 5 osv. — [3] Birket Smith: De tre ældste danske Skuespil S. 45.

S. 109. [1] Danske Magazin VI 367. — Birket Smith: Studier på de gamle danske Skuespils Omraade S. 134. Anm. — [2] Hieronymus Justesen Ranchs danske Skuespil, udg. af Birket Smith. S. 141. — [3] Saaledes f. Eks. H. J. Ranchs: «Kong Salomons Hylding» og Hegelunds «Svsanna».

S. 110. [1] Lvdvs de sancto Kanvto dvce, ved Birket Smith. S. 4—5. — [2] «Kortvending», trykt i Danske Samlinger I 182—288. Paa en Mængde Steder er i Margenen tilføjet: «tacetur», }hvor Udeladelsen skal begynde, og «dicetur», hvor den skal ophøre. — [3] P. J. Hegelund: Svsanna. (Kiöbenhafn 1578.) Bl. 67.

S. 112. [1] Holger Rørdam: Historiske Kildeskrifter II 667 og 672. — [2] Rentemester Regnskab 1558. R. A. — [3] Danske Samlinger I 210. — [4] Jeg gaar ud fra, at «Skelm» i Lvdvs de sancto Kanvto dvce, S. 14—16 og 25 er en «Nar», og afviger saaledes fra Birket Smiths (Studier på det gamle danske Skuespils Område. S. 208, Linie 3) udtalte Mening.

S. 113. [1] Birket Smith: Studier på det gamle danske Skuespils Område. S. 207 og 220—21. — [2] Sammesteds. — [3] Hieronymus Justesen Ranch's danske Skuespil, udg. af Birket Smith. S. 85 (morionis saltationibus.) — [4] Birket Smith: Studier på det gamle danske Skuespils Område. S. 192. — En Scene som denne lærer En bedre at forstaa Tegels Beretning (Gustaff den førstes Historia I 177), at Biskop Brask i Linköping for at underholde og behage Gussav Vasa gjorde «sigh sjelff til Fastelagen». Smlg. G. Ljunggrens Betænkeligheder herved (G. L.: Svenska Dramat, S. 129—30.)

S. 116. [1] Hieronymus Justesen Ranch's danske Skuespil, udgivne af Birket Smith. S. 262—63. — Danske Samlinger VI 207. — Birket Smith: Studier på det gamle danske Skuespils Område. S. 77, 86—87 og 99. — [2] Birket Smith: Studier på det gamle danske Skuespils Område. S. 93.

S. 117. [1] Holger Rørdam: Historiske Kildeskrifter II 664—66.

S. 121. [1] «Den utro Hustru», hvoraf hidtil kun Brudstykker er udgivne, foreligger nu fuldstændig trykt i S. Birket Smiths: De tre ældste danske Skuespil. (Kbhvn. 1874.)

S. 122. [1] Stykket er helt aftrykt i Danske Samlinger I 182—288. — [2] Th. Overskou: Den danske Skueplads I 43.

S. 129. [1] Karrig Nidding er trykt i Hieronymus Justesen Ranch's danske Skuespil, udg. af Birket Smith. S. 267—336. — [2] Norske Magasin I 212, 321, 326, 402, 433, 447. II 190, 200, 466. — Norske Samlinger I 58. [3] G. Ljunggren: Svenska Dramat. S. 157—61.

S. 130. [1] P. J. Hegelund: Svsanna. (Kbhvn. 1576.) Bl. 66.

S. 131. [1] Hans Christenssön Sthen: En Ligpredicken offuer Fru Mette Vlffstand. (Kbhvn. 1602.) 12mo. Bl. C. 6. — [2] Excerpt. e. calend. P. Hegelundii. Kallske Manuskr. Saml. 4to. no. 492. Store kongelige Bibliothek. — Hegelund: Svsanna. Bl. 75.

S. 132. [1] C. Paludan-Müller i Indbydelsesskrift fra Odense Kathedral-

skole 1846. S. 4 og 49. — E. Pontoppidan: Annales ecclesiæ Danicæ I 663 (under Aar 1247). — Birket Smith: Studier på det gamle danske Skuespils Område. S. 133. — [2] Brudstykke af Oversættelse af «Henno» er trykt i Nyerup og Rahbek: Bidrag til den danske Digtekunsts Historie I 155 og Birket Smith: De tre ældste danske Skuespil. S. 146.

S. 133. [1] Joh. Svaningius: Christiernvs secundus. S. 152—60. (Udg. 1658. 12mo.) — Kirkehistoriske Samlinger VII 276. 77. — Birket Smith: Studier på det gamle danske Skuespils Område. S. 135.

S. 134. [1] Gervinus: Geschichte der deutschen Dichtung III 90. — P. I. Hegelund: Svsanna (Kbhfn. 1578.) Bl. A. 4 og B. — [2] Norske Magasin I 212. — [3] Den svenske «Tobie Comedia» er senest udgiven af Grev L. Manderstrøm 1849. — (Ljunggren: Svenska Dramat. S. 163—76.) Den danske «Tobiæ Komedie», der sikkert er noget yngre, haves kun i Haandskrift (no. 794. Fol. G K. S.) udførligt benyttet af Birket Smith i Danske Samlinger, 2den Række III 263 flg. og «Studier på det gl. danske Skuespils Område». S. 91 flg. — [4] H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Hist. II 89. — Historisk Tidsskrift, 3die Række III 127. — [5] Nyerup: Historisk-statistisk Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge III I 62.

S. 135. [1] Ny kirkehistoriske Samlinger I 65. — [2] Hier. Justesen Ranch's danske Skuespil, udg. af Birket Smith. S. 18. — G. Ljunggren: Svenska Dramat. (Lund og Köpenhamn 1864.) S. 163. — [3] P. J. Hegelund: Svsanna. (Kbhfn. 1578.) Bl. D. 2.

S. 136. [1] Hier. Justesen Ranch's danske Skuespil, udg. af Birket Smith. S. 22—23.

S. 137. [1] Samme Skrift S. 20.

S. 138. [1] G. K. S. no, 2589. 4to. S. 472—82. — [2] P. H. Resen: Kong Frederichs Den Andens Krønicke. (Kbhvn. 1680.) S. 307. — [3] Hier. Justesen Ranch's danske Skuespil, udg. af Birket Smith. S. 13.

S. 139. [1] Luthers Werke ausgeg. v. Irmischer LXII 336.

S. 140. [1] Acta Consistorii, 2 Marts 1636. N. K. S. no. 755b fol. — [2] Falck: Staatsbürgerl. Magazin X 599.

S. 141. [1] Kirkehistoriske Samlinger V 763—64. — [2] Norske Magazin II 466 og III 522—23. — [3] Molbechs Uddrag af Bircherods Dagbøger. S. 490. — [4] Historisk Tidsskrift, 5te Række II 19—20 og 24. — Danske Samlinger, 2den Række III 285.

S. 142. [1] For Ide og Virkelighed. 1870. 1 Bind. S. 75. (Ravn: Engelske Instrumentister ved det danske Hof paa Shakespeares Tid.) Se særlig S 81—85. — [2] Historisk Tidsskrift V 525.

S. 143. [1] For Ide og Virkelighed 1870. I 90.

S. 144. [1] E. Pontoppidan: Annales ecclesiæ Danicæ III 703. — C. F. Wegener: Historiske Efterretninger om Anders Sørensen Vedel. (Fol. Udg.) S. 214. — [2] Joh. Brand: Observations on the popular antiqvities of Great Britain I. (London 1849.) 127. — I Danmark synes Bynker at være blevne brugte paa Palmesøndag ogsaa efter Reformationen. P. I. Colding (Dictionarium Herlovianum. Havniæ 1626) anfører ved «Bynker»: Palmer, man bærer paa Palmesøndag. — [3] Nicolovius: Folklifwet i Skytts Härad. (Lund 1847.) S. 120.

S. 145. [1] Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube. 2te Ausg. § 85. — [2] Norsk hist. Tidsskrift, 2den Række III 187. — [3] Christiern den Andens geistlige Lov. Cap. 78. — [4] Junge: Den nordsjællandske Landalmue. (Kjø-

benhavn 1844.) Side 239. — Nicolovius: Folklifwet i Skytts Härad. S. 120. — Thiele: Danmarks Folkesagn III. S. 64 og de der anførte Steder osv.

S. 146. [1] Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne I 352—54. — [2] Thiele: Danmarks Folkesagn III 720. — Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube. 2te Ausg. § 85.

S. 147. [1] Joh. Brand: Observations on the popular antiqvities of Great Britain I. (London 1849.) 145—46. — [2] Historisk Tidsskrift. (Christiania.) 2den Række III 187. — L. Daae: Norske Bygdesagn II 129. — [3] E. Pontoppidan: Annales ecclesiæ Danicæ III 703. — C. F. Wegener: Anders Sørensen Vedel. (Fol. Udg.) S. 214. — [4] L. Daae: Norske Bygdesagn II 129. — [5] Finn Magnussen: Eddalæren og dens Oprindelse III 213. — Westerdahl: Swenska Allmogens Seder. S. 7. — P. Osbeck: Beskr. öfwer Laholms Prosteri 1796. (Hall. Form. Fören. Årsskrift 1868. S. 27.) — L. Daae: Norske Bygdesagn II 129. — Historisk Tidsskrift (Christiania), 2den Række III 187 osv.

S. 148. [1] Ny kirkehistoriske Samlinger II 489—90. — [2] For Sverigs Vedkommende: Westerdahl: Swenska Allmogens Seder. S. 7. — [3] En Del Henvisninger, der med Lethed lader sig forøge, er samlede i Thiele: Danmarks Folkesagn III 26. — [4] Historisk Tidsskrift (Christiania), 2den Række III 188. — [4] Jørgen Sorterup: Prodrom. Calend. 1722. Thottske Manuskript Samling 4to no. 1466 p. 81, «ova colorata distribuant et de colliculo devolvunt qvod vocant at trante Paaskeæg». — Nyerup i «Dagen» 1825 no. 21.

S. 149. [1] John Brand: Observations on the popular antiquities of Great Britain I. (London 1849) p. 161—76. — Grimm: Deutsche Mythologie 4te Ausgabe. S. 241. 512. — Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart. 2te Ausg. § 36 og 80—83. — Tidsskrift for nordisk Oldkyndighed II. (Kbhvn. 1829.) S. 110. — [2] Augusti: Denkwürdigkeiten aus d. christl. Archäologie X. (Leipzig 1829) 200.

S. 150. [1] Adelsbreve. Fasc. 36. Krummedige. R. A. — [2] H. Strøm: Beskrivelse over Søndmør I. (Sorø 1762) S. 555.

S. 151. [1] Nærværende Skrift I 32—33.

S. 152. [1] E. Pabst: Die Volksfeste des Maigrafen, (skrevet i Reval, trykt i Cassel, udkommet i Berlin 1865). S. 27—28.

S. 153. [1] Peder Claussön Friis: Samlede Skrifter, udg. af Gustav Storm. S. 28. — [2] Max Axelson: Vesterdalarne. (Sthlm. 1855.) S. 14. — [3] Finn Magnussen i Tidsskrift for nordisk Oldkyndighed II 271—95. — Rothe: Druiderne, deres Væsen og Lære. (1828.) S. 70. — Jacob Grimm: Deutsche Mythologie. 4te Ausgabe I 502—11 og III 175 og 403.

S. 154. [1] Blus paa Stænger, se Moth, Videnskabernes Selskabs Ordbog «Gadeild». — Tidsskrift for nordisk Oldkyndighed II 242. Anm. — [2] Finn Magnusen i Tidsskrift for nordisk Oldkyndighed II 261—63. — [3] Lyngby i Nordisk Tidsskr. for Oldkyndigh. II (1833) 353—54. — [4] Norges Konge-Sagaer, oversatte af P. A. Munch I. (Christiania 1881.) S. 69—70. — [5] Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 109.

S. 155. [1] Frederik Barfod: En Reise i Dalarne. (Kbhvn. 1863.) S. 97. — [2] Horsens Folkeblad 1 Maj 1879.

S. 156. [1] Vordingborg Tingbog 1591—96. R. A. — [2] E. Tang Kristensen: Jydske Folkeminder II 63—67. Stedet kaldes for «Vaagestue».

Da hermed ikke forstaas en Ligstue og Aarstiden tydeligt nok angives som Sommer, antager jeg, at dette Udtryk er blevet valgt som bedre forstaaeligt fremfor det oprindelige «Vaagenat», der allerede i det 17de Aarhundrede synes at være ved at gaa i Brug i Danmark. I Norge bruges endnu Ordet «Vaagenat» i gammeldags Betydning. (Folkevennen VII. Christiania 1858.) S. 415. — [3] John Brand: Observations on the popular antiquities of Great Britain I. (London 1849.) S. 213. — [4] P. Palladius: En Visitatz-Bog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 68 og 71.

S. 157. [1] Kirkehistoriske Samlinger VI 360. Anm 1. — [2] P. Palladius: En Visitatz-Bog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 68. — Kirkehistoriske Samlinger IV 469. Anm. 2. 485. VI 360. 380. — Suhm: Samlinger til den Danske Historie II 2, 145. — Odense Landemode 1568. Mnskr. Kall. 492. 4to. — [3] Kirkehistoriske Samlinger III 5, 609—13

S. 158. [1] Samlinger til Fyens Historie I 117—18. — [2] Kirkehistoriske Samlinger VI 372. — [3] P. Palladius: En Visitatz-Bog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 68—69.

S. 159. [1] Sven Bring: Monumenta Scanensia I. (Lund 1747 4to.) 214. — [2] Norske Magasin I 418. — [3] Neues Staatsbürgerliches Magazin I (1832). 654. — [4] E. Pabst: Die Volksfeste des Maigrafen. 4to. 1865. (Reval og Berlin.) S. 21. — [5] Falck: Neues Staatsbürgerliches Magazin I (1832). 655.

S. 160. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium II 304. — [2] Kjøbenhavns Diplomatarium VI 164. — [3] Sven Bring: Monumenta Scanensia I. (Lund 1747 4to). 207—14. — At der i København valgtes to Majgrever, synes antydet Aar 1544, i hvilket Universitetet betaler Majgrevekost for to. (Danske Mag. 3 Række VI 18.) At der kun var én, synes at fremgaa af Kjøbenhavns Diplomatarium VI 164. — [4] Norske Magasin I 418. — J. Paludan: Beskrivelse over Møn II. (Kbhvn. 1824.) 280—81. — E. Pabst: Die Volksfeste des Maigrafen. (1865.) 4to. To Majgrever omtales S. 46. — [6] Jacob Grimm: Deutsche Mythologie. (4te Ausg.) S. 648—49.

S. 161. [1] Falck: Neues Staatsbürgerliches Magazin I 665. — [2] Norske Magasin I 418. — [3] Danske Magazin, 3die Række I 107. — [4] Sven Bring: Monumenta Scanensia I. (Lund 1747. 4to.) 207 fg. — [5] Kjøbenhavns Diplomatarium VI 164.

S. 162. [1] Sven Bring: Monumenta Scanensia I. (Lund 1747. 4to.) 214. — Hübertz' Afskrifter i N. K. S. no. 413 b. Fol. — [2] Kjøbenhavns Diplomatarium VI 164. — [3] Hübertz' Afskrifter i N. K. S. no. 413 b. Fol. — [4] Fallk: Neues Staatsbürgerliches Magazin I (1832). S. 654—5. — [5] Erich Iörensson Tegel: Her Gustaffs Historia. (Sthlm. 1622) fol. S. 119. — Svensk Biographiskt Lexicon IX 17.

S. 163. [1] Jens Jørgen Fyhn: Efterretninger om Kjøbstaden Kolding. (Kbhvn. 1848.) S. 150. — [2] Holberg: Barselstuen. Akt II, Scene 8. — [3] P. Palladius: En Visitatz-Bog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 70. — [4] Zeitschr. f. deutsche Mythologie u. Sittenkunde, herausg. v. Wolf I 175. — [5] I. M. Thiele: Danmarks Folkesagn I. (Kbhvn. 1818.) S. 145 fg.

S. 164. [1] At Benævnelsen: «ride (eller «føre») Sommer i By» ikke blot er sjællandsk, kan ses af Terpager: Ripæ Cimbricæ p. 723. Smlgn. ogsaa Jørg. Sorterup: Prodromus Cal. 1722. (Thottske Saml. no. 1466. 4to.) p. 86 fg. — Finn Magnusen: Veterum borealium Mythologiæ lexicon. (1828) p. 805. — [2] Falck: Neues Staatsbürgerliches Magazin I (1832). 654—

55. — «At ride Maj i By»: Kjøbenhavns Diplomatarium VI 164. — «At bære Maj i By», bl. a. den gamle Majvise, 6te Vers. — [3] Abrahamson, Nyerup og Rahbek: Udvalgte Danske Viser I 14. — [4] Paul Lacroix: XVIIme siècle, institutions, meurs et costumes. (Paris 1880) p. 411. — [5] Jacob Grimm: Deutsche Mythologie (4te Ausg.) S 648. — [6] John Brand: Observations on the popular antiquities of Great Britain I. (London 1849.) p. 234—35. — Jacob Grimm: Deutsche Mythologie (4te Ausg.) S. 649.

S. 165. [1] Hofberg: Genom Sveriges Bygder. (Örebro 1872.) S. 124. — [2] J. Paludan: Beskrivelse over Møn II. (1824.) 280—81. — [3] F. Westerdahl: Beskr. om Swenska Allmogens Seder. (Sthlm. 1774) p. 7. — [4] Linné: Skånska Resa. S. 233—35. (Smlgn.; Wästgöta Resa. S. 53.)

S. 166. [1] M. G. Crælius: Beskr. öfwer Tuna Låns etc. Fögderie uti Calmar Höfdinge Döme. (Calmar 1774) p. 430. — [2] P. Palladius: En Visitatz-Bog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 66 og 75. — [3] Norske Samlinger I 332. — [4] Norske Magasin II 261.

S. 167. [1] Orion, udg. af Tyge Becker II 240—54. — Om Majvisen se f. Eks Molbech: Dialekt Lexikon. S. 533. — O. D. Lütken: Om den danske Landalmues Forlystelser. Dansk Folkeblad I (Kbhvn. 1836) 39. Pastor Lütken meddeler heri at have hørt Visen med Omkvædene: «Maj vær velkommen!» og «Glæde os Gud» osv. i Egnen ved Valløe, hvilket muligt kunde gøre det usandsynligt, at dette er en blot jydsk Form for Visen. — Thiele: Danmarks Folkesagn I 145—46. — Nicolovius: Folklifwet i Skytts Härad i Skåne. S. 127. — Samlinger til jydsk Historie og Topografi IV 237 osv. — [2] Terpager: Ripæ Cimbricæ. (Flensburg 1736 4to.) p. 723.

S. 168. [1] Jens Matzsøn Gettorp: Vor Herris Jesu Christi Pinis oc Døds Historie vdi Rijm befatted. (Kbhfn. 1623.) Bl. A 3. — [2] Arrild Huitfeld: Danmarckis Rigis Krönicke (1652) 192. — F. C. Dahlmann: Geschichte von Dännemark I 386. — [3] Kjøbenhavns Diplomatarium VI 155—65.

S. 169. [1] Sammesteds. — [2] En Ræffue Bog, fordansket af Hermen Weigere. (Cöbenhaffn 1555.) Bl. CGXLIIII. — [3] Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 258 fg. — Danske Samlinger, 2den Række II 2.

S. 170. [1] Kirkehistoriske Samlinger IV 482. — I. C. Block: Fyenske Gejstligheds Historie I 48. — Aar 1591: Kallske Manuskript Samling no. 492 4to. — [2] Falck: Neues Staatsbürgerliches Magazin I (1832). 655.

S. 171. [1] N. K S. 4to. no. 1275. — Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 235—36.

S. 172. [1] Jens Matzsøn Gettorp: Vor Herris Jesu Christi Pinis oc Døds Historie vdi Rijm befatted. (Kiöbenhaffn 1623.) Bl. A 2 — A 3. — [2] Jens Jørgen Fyhn: Efterretninger om Kjøbstaden Kolding. (Kbhvn. 1848.) S. 150. — [3] Kjøbenhavns Diplomatarium VI 164. — [4] N. K. S. 4to. no. 1353 b. — Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 236. — [5] Kjøbenhavns Diplomatarium II 301—3. — Hübertz: Aktstykker til Aarhus' Historie II 277.

S. 173. [1] A. A. v. Stiernman: Samling utaf Förordn. ang. Sweriges Commerce etc. III (Sthlm. 1753) 241. — [2] Peder Syv: Almindelige Danske Ordsproge II (1688.) 215. — [3] Samlinger til jydsk Historie og Topografi IV 238. — [4] Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder III 169. — «Sommerbrud», se Moths utrykte Ordbog G. K. S. fol. no. 769.

S. 174. [1] Danske Magazin, 3die Række I 115. — [2] N. P. Nielsen:

Hellig Trefoldigheds Gilde udi det danske Compagnie. Kbhvn. 1836. — [3] Danske Magazin, 3die Række I 95. — Kjøbenhavns Diplomatarium VI 163. — Falck: Staatsbürgerliches Magazin I 650. — [4] Norske Samlinger I 260. — Norske Magasin II 169. 179. 190. 192. 199. 208. 215. 218. 228. [5] Olaus Magnus: Historia gentium septentrionalium lib XV. Cap. 6. — [6] Jahrbücher des Vereins f. Mecklenburgische Geschichte, herausg. v. Lisch. VII. (Schwerin 1842.) S. 179—210.

S. 175. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium VI 163. — [2] Danske Magazin, 3die Række I 95. — [3] Norske Magazin II 199.

S. 176. [1] Norske Samlinger I 260—61.

S. 178. [1] Aarsberetninger fra det Kongelige Geheimearkiv I. Tillæg S. 10. — Saml. t. d. norske Folks Hist. o. Sprog V 180—85.

S. 179. [1] Bircherods Dagbog 12 Juni 1660 (ikke optaget i Molbechs trykte Udgave). — [2] Peder Claussön Friis: Samlede Skrifter, udg. af Gustav Storm. S. LX—LXI og S. 29—30.

S. 181. [1] Holger Rørdam: Danske Kirkelove I 65—66. — [2] Junge: Den nordsjællandske Landalmue. (Kbhvn. 1844.) S. 291.

S. 182. [1] S. Grundtvig: Gamle danske Minder II 244. — [2] Folkevennen. (Christiania 1862.) S. 450—51. — [3] Thiele: Danmarks Folkesagn II (1843). S. 102. — Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder I (1861) 137—38. — E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv IV S. 9 no. 14. — [4] Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder II 244. — [5] Eilert Sundt i Folkevennen 1859. S. 465. — Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder II 244. — Jacob Grimm: Deutsche Mythologie. 4te Ausgabe 878—86. 902—4. — [6] Olaus Magnus: Historia gentium septentrionalium. lib. II. cap 23. — Linné: Öländska och Gothlänska resa. S. 128.. — [7] Werlauff: Historiske Antegnelser til Ludvig Holbergs atten første Lystspil. (1858.) S. 394. Anm. 63. — [8] Jens Kraft: Topogr.-Statist. Beskrivelse over Kongeriget Norge VI 521. — G. Schöning: Norges gamle Geographie. S. 46.

S. 183. [1] I. M. Thiele: Danmarks Folkesagn II. (1843.) S. 100. — [2] Danske Magazin, 3die Række III 332—33. — [3] Thiele: Danmarks Folkesagn II (1843). 102. — Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder I (1861). S. 137—38. — [4] E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv IV S. 9 no. 13. [5] Danske Magazin, 3die Række III. 332—33.

S. 184. [1] Nye Danske Magazin I 381. — [2] Thiele: Danmarks Folkesagn II (1843). 100.

S. 185. [1] Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne I, 449—50.

S. 186. [1] Suhm: Samlinger til den Danske Historie I 1, 83. — [2] Suhm: Samlinger til den Danske Historie I 1, 123. — [3] Suhm: Samlinger til den Danske Historie I 2. 37.

S. 187. [1] Liunggreen: Svenske Herregårdar IV Bind. Trolle Ljungby. — Suhm: Samlinger til den Danske Historie I 1, 120. — [2] Thiele: Danmarks Folkesagn I (1843) 139. — Danske Samlinger I 327—28. — [3] Thiele: Danmarks Folkesagn I (1843). 111—12.

S. 188. [1] P. N. Skougaaard: Beskrivelse over Bornholm I. (Kbhvn. 1804.) S. 110. — Sammes: Bornholms Saga. S. 13. — [2] Thiele: Danmarks Folkesagn II (1843). 179—80. — [3] Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder I (1861). 148. — [4] Nicolovius: Folklifwet i Skytts Härad i Skåne. (Lund 1847.) S. 181.

S. 189. [1] Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart.

(Berlin 1869.) § 92—93. — Jac. Grimm: Deutsche Mythologie. 4te Ausg. S. 484 fg. — Joh. Brand: Observations on the popular antiquities of Great Britain I (1849). 298—337 — osv. — [3] Om Springning gennem St. Hans Baal se foruden ovenanførte Steder tillige Seb. Franck: Warhafftige Beschreibung aller theil der Welt. 1567. Bl. 51 og 133. — [3] Olaus Magnus: Historia gentium septentrionalium. Lib. XV. Cap. 10. — [4] Bircherods Dagbog, udg. af Molbech. S. 163. — Werlauff: Hist. Antegnelser til Ludvig Holbergs atten første Lystspil. (1858.) S. 313. — [5] Danske Samlinger, 2den Række VI 269—78.

S. 190. [1] Suhm: Saml. til den Danske Historie I 1. 119. — [2] Erich Hansen: Fontinalia sacra, D. e.: En kort Beretning om Helenæ Kildes Oprindelse, Brug og Miszbrug, udi Sieland. (Kbhfn. 1650 12mo). S. 8 fg. — Dr. Joh. Chr. Lange: Lære om de naturlige Vande. Kbhvn. 1756. S. 53. — [3] Thomas Bartholin: Historiarum Anatomicarum Centuria V. (Hafniæ 1661) p. 27. — De medicina Danorum domestica (Hafniæ 1666) p. 32. 517. — Acta medica Hafniensia 1671—72. p. 147. Vol. III p. 80. — Olaus Wormius: Epistolæ I (Hafniæ 1751) [p. 437, læs:] 537—38. — [4] Skaale og Bægre flydende i Vandet omtales f. Eks. i Skaane. (Suhm: Samlinger til den Danske Historie I 1. 119.) Kors, Krykker osv. omtales en Mængde Steder. — [5] Blicher: Topographie over Vium Præstekald. (Viborg 1795.) Side 42.

S. 191. [1] Werlauff: Historiske Antegnelser til Ludvig Holbergs atten første Lystspil. (1858.) S. 313. — [2] Danske Samlinger V 80. — [3] N. Hemmingsens Postille, oversat af R. H. Reravius. (Kbhvn. 1576.) Fol. II Bl. 208. — [4] Norske Magasin II 282. — [5] E. Pontoppidan: Annales ecclesiæ Danicæ I 673.

S. 192. [1] H. Rørdam: Danmarks hellige Sundhedskilder. («Fædrelandet 1867. no. 143—44.) — H. F. J. Estrup: Tygestrup som det var og som det er. S. 28.

S. 193. [1] Om Forholdene i Norge, se L. Daae: Norske Bygdesagn I 6—13. 23—24. 160. — [2] Mundtlig Beretning paa Stedet. — [3] Dalgas: Geografiske Billeder fra Heden. 1868. S. 55.

S. 194. [1] Werlauff: Hist. Antegnelser til Ludvig Holbergs atten første Lystspil. (1858.) S. 321. Anm. 27. — [2] Samlinger til jydsk Historie og Topografi VII 7.

S. 195. [1] Folkevennen. (Christiania 1859.) S. 285. — [2] Folkevennen. (Christiania 1862.) S. 475. — [3] P. J. Colding: Dictionarium Herlovianum. (Havn. 1626.) 12mo. «Bynke». — Moth: Utrykt Ordbog. G. K. S. no. 774. d. Bynke. — Jørgen Sorterup: Prodrom. Calend. 1722. Thottske Samlinger no. 1466. 4to pag. 97. — Vidensk. Selskabs Ordbog: «Sankt Hansurt». — Schütze: Holstein. Idiotikon II 193 — Osv. osv. — [4] Folkevennen. (Christiania 1862.) S. 380. — [5] H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie III 186.

S. 197. [1] Holger Rørdam: Danske Kirkelove I 66. — [2] Se Eksemplerne i O. Kalkars Ordbog til det ældre danske Sprog. «Mikkel» o. s. v.

S. 198. [1] Holger Rørdam: Danske Kirkelove I 66. — [2] Brand: Observations on the popular antiquities of Great Britain I. (London 1849) p. 377—96. — Tidsskrift for nordisk Oldkyndighed (1829) II. 128—34. — [3] Finn Magnussen: Tidsskrift for nordisk Oldkyndighed (1829) II 126. —

[4] Bonde-Practica Eller Veyr-Bog 1772. S. 17. — [5] Molbech: Nordisk Tidsskrift I 567.

S. 199. [1] Tegnelser over alle Lande. 9 November 1560. R. A. — [2] Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube. 2te Bearbeitung 1869. § 104. — [3] Brand: Observation on the popular antiquities of Great Britain I. (London 1849.) 367—71.

S. 200. [1] H. H. Skonning: Anser Martiniana eller Sankt Mortens Gaas. Prentet Aar 1705. Bl. A 3 og H 4—7. — [2] Tyge Nielsøns Husholdningskalender 1632. S. 70. — [3] Luxdorph: Fjerde Bind til en Samling af smukke danske Vers. (Kbhvn. 1742.) S. 279—80.

INDHOLD AF 7. BOG.